

॥ श्रीः ॥

श्रीमदनन्तकविविरचितं

चम्पूभारतम् ।

रामचन्द्रबुधेन्द्रविरचितया व्याख्यया समेतम् ।

काशीनाथ पाण्डुरङ्ग परब इत्यनेन संस्कृतम् ।

(चतुर्थवृत्तिः)

वासुदेव लक्ष्मणशास्त्री पणशीकर इत्यनेन संशोधिता ।

सा च

मुम्बय्यां

निर्णयसागरमुद्रायन्त्रालयाधिपतिभिः पाण्डुरङ्ग जावजी इत्येतैः

स्वीये मुद्रायन्त्रे मुद्रयित्वा प्रकाश्यं नीता ।

शके १८५२, सन १९३०.

मूल्यं २॥ सार्धरुप्यरुद्रयम् ।

श्रीः ।

श्रीमदनन्तभट्टविरचितः चम्पूभारतम् ।

श्रीरामचन्द्रबुधेन्द्रविरचितया व्याख्यया समेतम् ।

प्रथमः स्तवकः ।

कल्याणं यो विधत्तां करटमदधुनीलोलकल्लोलमाला-
खेलल्लोलम्बकोलाहलमुरारितदिवक्त्रकवालान्तरालम् ।
प्रब्रं चेतण्डरन्नं सततपरिचलत्कर्णतालप्ररोह-
द्वाताङ्कुराजिहीर्षादरविघृतफणाशृङ्गभूषामुजङ्गम् ॥ १ ॥

लास्यम् ।

भाषाद्रान्योन्यालोचननमदानङ्गसारसर्वस्वम् ।
तेजः परं शिवाख्यं चिरमवतान्मां पुराणदाम्पत्यम् ॥
काव्यप्रवाशिकादिमल्लक्षणशास्त्रार्थभाषानोदारः ।
कुरुते लास्यं चम्पूभारतमपिदुरविरामकविः ॥
निन्दतु नन्दतु वा सप्तस्युरनस्युरश किं तेन ।
यत्सन्मानसगमनायेवेदं मम तु पायेयम् ॥
अद्वयत्वव्यभिदं गृहिहः कथिभिजाख्यानुगुणैः श्रवादैः ।
विदो वृषु श्वा हि मुनिर्मलानां स्पर्शाद्यतो दूषणमातनोति ॥
अपमूलमनन्यितमतिदुरहंयुमिरप्र कल्पितान्पाठान् ।
अपि विदुषो मोहयितुं व्याचक्षुषो यत स पण्डितमन्यः ॥
ते च स्फुटीकुरिष्यन्ते तत्र तत्र मयाधुना ।
विदां कुर्वन्तु मुधियो विना मत्तारमुग्गुहाः ॥

अथ तत्रभवाण्महाकविरनन्तभट्टः 'काव्यं यशसेऽर्पयते'—इत्याद्यालंकारिष्वच-
नप्रानाप्त्वात्यव्यस्यानेकप्रेयःसाधनताम्, 'काव्यालाराध यजयेत्' इति निषेधस्वा-
सरसाव्यविषयतां च पश्यन् चम्पूभारताख्यं काव्यं चिदीर्षुः 'आसीर्नमस्किंयावस्तु-
निर्देशो यापि तन्मुखात्' इत्युक्तिरपि प्रयन्धमुपलक्षणं चिदीर्षिताविप्रपरिग्रमाति-
साधननिर्देशवताप्रार्थनात्मकं महत्तमादौ निष्प्राप्ति—कल्याणमिति । करटयोः
कुम्भयोः संवन्धिन्यां मदधुन्यां दानजलनशां लोलानां कपोलानां वृषु-

१. एतदनन्तरम् 'नवनीतप्रगुण्ययो नयाद्वा नवनीताङ्कुरेन-दनीययोगाः । कुशले
कन्दानु गोपिकानां कुशसाष्टव्यदुग्धितापुरीणाः ॥' इत्यस्ति छेरकः श्लोकः इति.

तुद्दिनकिरणवंशस्थूलमुक्ताफलानां

विपुलभुजविराजद्वीरलक्ष्मीविभूषाम् ।

मिश्रमा-
अतिशय-
माला

तरङ्गाणो मालासु पक्षिषु खेलतां कीडतां छोलम्यानामलीनां कोलाहलैर्दंकार-
कलकलैर्मुखरित शब्दायमान दिशां गजानां चक्रवालस्य मण्डलस्यान्तरालो
मध्यदेशो यस्य तथोक्तम् । 'काकेभगणौ करटी', 'महत्सुलोलकलोलौ',
'लोलम्बो चम्पूरथ स.', 'अभ्यन्तरं स्वन्तरालं चक्रवालं तु मण्डलम्'
इति सर्वत्र क्रमेणामर । सतत परिचलद्भ्याम् । ताव्येते वीज्येते इति
तालौ । डलयोरभेद । कर्णौ तालौ व्यजने इव ताभ्यां प्ररोहतामुत्पत्तिमतां
वाताहूराणां मन्दमारुतानाम् । आहर्तुं मोक्षमिच्छा आजिहीर्षा । आहपूर्वाद्दरते
सतन्तादुप्रलय । 'आहूरस्वहूरस्तुल्यौ' इति द्विरूपकोश । तथा दरमीपद्विष्टतानि
विकसितानि फणानां शृङ्गाणि अप्राणि यैस्तादृशा भूषाभुजङ्गा आभरणसर्पा यस्य
तथोक्तम् । भूषाणां भुजङ्गा इति तादर्थ्यस्य शेषत्वविवक्षया अश्वघासा-
दिवत्समास । प्रजं पुरातनम् । 'पुराणप्रतनप्रजपुरातनचिरंतना' इत्यमर ।
वैतण्डरजं गजश्रेष्ठ । विप्रराज इति यावत् । 'वैतण्ड करटी गज' इति त्रिकाण्ड-
शेष । च युष्माकं कल्याण शुभ विधत्ता करोविष्यासी । विपूर्वाद्भातेराक्षीरर्थे
लोद् । विप्रराजस्यावष्ट पुरुषपदेऽपि 'सर्वेषु गानेषु शिर प्रधानम्' इति, 'प्राधा-
न्येन व्यपदेशा भवन्ति' इति च न्यायाभ्यां तत्त्वेन निर्देश । अत्र लोलेत्यादौ
व्यजनादृतेर्दृत्यनुप्रासो नाम शब्दालंकार । विप्रराजाधितानां मधुपव्यालाना-
मपि क्रमेण दिक्चक्रव्यापिकोलाहलतत्कर्णतालानिलकृताहारवर्णनेन तदाधितानां
संता अखिलदिग्ब्यापिविख्यातिमत्त्वान्मानपेक्षकाङ्क्षितार्थेविद्विमत्त्वादिकैमुक्तिक
न्यायसिद्धमित्यर्थपरत्यलंकारप्रतीतेर्वस्तुनालंकारभूषनि । अनादौ ह्रस्वस्य ककारस्य
कल्याणमिति त्रिगुहकस्य भगणस्य प्रयोगाच्च वर्णगणशुद्धिरभ्यर्हिततमा । तदुक्तं
कविकण्ठपाशे—'अकचटतपमशा अमृता विषाणि कीर्त्तयि' इति, 'मस्त्रिगुहर्भूमि-
दैवलो दिव्यान्तरसदायक' इति च । वस्तुतस्त्वन कल्याणमिति भद्रवाचक-
प्रयोगादविचार्यैव सा । तदुक्तम्—'देवतावाचका शब्दा ये च भद्रादिवाचका ।
ते सर्वे नैव निन्द्या ह्युक्तिपितो गणतोऽपि वा ॥' इति । सगंधरावृत्तमेतत्—'अग्नै-
र्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता सगंधरा कीर्त्तितेयम्' इति लक्षणात् । यत्तु 'प्रन्थ-
सगंधरायै विप्रराजप्रार्थनं कृतमित्यर्थ' इति वृत्तिः, तदेवाह व्याख्यानकरण
कीदृशतयमहसति । वाच्येऽर्थे लक्ष्यार्थतास्त्वस्य 'इत्यर्थ' इति लेखनस्य
व्याख्यातृसंप्रदायविद्वत्तादिति ॥ १ ॥

इष्टदेवताप्रार्थनानन्तरं कर्णां प्रारम्भमाण 'नगरार्णवशैलर्तुचन्द्राकादयवर्णने'
इत्यादिना परिगणितानां महाकाव्यताप्रसाधनानामष्टादशानामभ्यर्हितत्वेनादिमं
नगरवर्णनं तापप्रसूति—तुद्दिनेति । तुद्दिनकिरणस्य चन्द्रस्य वक्ष एव वक्ष इति
श्लिष्टरूपकम् । तस्य स्थूलमुक्ताफलानामिति परम्परितरूपकम् । 'वक्षो येषां कुले

हस्तिपुरपुरश्रीरस्ति सा हस्तिनास्या

रिपुजनदुरवापा राजधानी कुरूणाम् ॥ २ ॥
यस्यामुद्रप्रनृपमन्दिरचन्द्रशाला-

वातायने गतिवशाद्वपुषि प्रसक्तम् ।

दीपाग्रधूममपिकां शिशिरांशुविम्बे

मोहात्कुरङ्ग इति सुग्धजना वदन्ति ॥ ३ ॥

प्रीप्सेषु शीतकरकान्तकृतोदरासु

यद्रोपुराग्रिमदरीषु पथागतस्य ।

विश्राम्यतो हरिहयस्य विलम्बनेषु

जितं तदीयदिनसंज्ञतिदीर्घमात्रः ॥ ४ ॥

वर्गे' इति विश्व । वेणुषु मौचिकोपतिर्लोकप्रविद्धा । रिपुर्नयोर्दीर्घयोर्भुवनयोर्विरा-
जन्वीरलक्ष्या विभूमातिशया येषां तेषां कुरूणा नाम राज्ञा सबन्धिनी । हस्तिता
तिरस्कृता सुरपुरश्री सुरपुरस्य स्वर्गस्य श्री शोभा यथा सा । रिपुजनेन ग्रामुम-
द्यान्या दुरवापा हस्तिनेत्याख्या यस्या सा राजधानी प्रधाननगरी । 'प्रधाननगरी
राज्ञा राजधानीति कथ्यते' इति शब्दानवे । अस्ति । मालिनीवृत्तम्—'वनमयय-
युतेयं मालिनी मोगिलोके' इति लक्षणम् ॥ २ ॥

तामेव नवमिवसन्ततिलकाभिर्गन्धनेकेन च विशिनष्टि—यस्यामिति ।
यस्या हस्तिननगर्यामुद्रमाया जनताया नृपमन्दिराणां राजगृहाणां चन्द्रशालाया
शिरोगृहस्य वातायने गवाक्षे । 'चन्द्रशाला शिरोगृहम्', 'वातायनं गवाक्ष-
स्यात्' इत्युभयनाप्यमर । गतेर्गमनस्य वशात् अधीनत्वादेतो । 'वशः
प्रभुसृष्ट्यापेक्षायत्तवप्रभुवयो' इति विश्वः । वपुषि शरीरे मध्यात्मके प्रक्षेपेण
सत्ता लभाम् । शीघ्राग्राणां सबन्धिनो धूमस्य मपिका मपिम् । दृष्टेति शेष ।
सुग्धा मृदा जना मोहादज्ञानाच्छिशिराशोश्चन्द्रस्य विम्बे कुरङ्ग हरिणोऽन्तीति
वदन्ति । अत्र चन्द्रस्य तादृशमध्यसंबन्धेऽपि तसंबन्धोत्तरशिशयोपि । तदनु-
प्राणितश्च नायं कुरङ्ग किन्तु तादृशमप्येवेति कुरङ्गे कुरङ्गत्वं निषिध्य मर्त्यात्कारो-
पपक्षोऽनुवर्तमानः । तयोर्जातिभावेन सङ्करः—'शुद्धापद्धतिरन्यस्यापेक्षायां
धर्मेतिहव' इति लक्षणात् । वसन्ततिलकावृत्तम्—'उत्ता वसन्ततिलका तमजा
जगौ ग' इति लक्षणात् ॥ ३ ॥

प्रीप्सेष्विति । शीतकरकान्तैश्चन्द्रकान्तरलं कृतो निर्मित उदरे मध्य-
देशो यावत् तासु । यस्या हस्तिनपुर्या गोपुरस्य पुरद्वारस्याग्रिमदरीपूष्वेद्वारेषु य-
पन्याश्चन्द्रनिर्गमनमार्गस्तेन प्रीप्सेषु निशपवासरेष्वगतस्य अतएव विश्रा-
म्यतो विश्रामं पुरतो हरिहयस्य सूर्याश्रयस्य । तस्यैकमेव सप्तवेन व्यरहार 'एको
अश्वो वहति सप्तनामा' इति श्रुतिविद्ध । विलम्बनेषु कालक्षेपेषु तटीयाया प्रीप्स-

यत्राह्नावदनयामवतीशहृष्य-

चन्द्राश्मसौधगलितः सलिलप्रवाहः ।

घृन्दारकेन्द्रनगरीबृहदुत्सवाय

मन्दाकिनीति लभते महतीमभिख्याम् ॥ ५ ॥

दीपैरगारमणिभिर्दिवसायमानां

निश्चिन्वते मनसि यत्र निशां युवानः ।

⑤कार्तान्तिकैरखिलकालनिवेदनाय

घण्टामणेरभिहितस्य घनारवेण ॥ ६ ॥ ^{आरम्भ} ^{रन्} ^{नमि}

सचन्धिन्या दिनसततेर्दिवससमूहस्य दीर्घभावो दीर्घत्व चिह्नं लिङ्गं भवति । अत्र निदाघदिनदैर्घ्यस्य नैसर्गिकस्य सूर्याश्चकालक्षेपहेतुवत्त्वोक्तैर्हेतुप्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । तथा तादृशदिनदैर्घ्येण रज्यश्चपिधमानुमानादनुमानालकारश्च । तयोरेकवाचकानुप्रवेशसकर ॥ ४ ॥

यनेति । यत्र नगर्यामज्ञानानां वदनेनैव यामवतीशेन चन्द्रेण हृष्यत्यक्षवज्रचन्द्रादमना चन्द्रकान्तानां सौधेभ्यो रात्र्यृष्टेभ्यो गलितः सलिलप्रवाहः । घृन्दारकेन्द्रनगर्यां स्वर्गस्य । तत्रत्यजनस्येति यावत् । बृहत् उत्सवाय सलिल-क्रीडादिरूपायेति तादर्थ्यं चतुर्थी । मन्दाकिनीत्याकाशगपेति महतीं श्लाघ्यामभिख्यां नाम लभते । 'अभिख्या नामशोभयो' इति विश्वः । अत्र मन्दाकिन्या मन्दाकिनीत्व निषिध्य तादृशसलिलप्रवाहारोपलादपह्वः । स च वदन-यामवतीशेति रूपकानुप्राणित इति तयोरद्वाजिभावेन सकर ॥ ५ ॥

दीपैरिति । यत्र नगर्यां युवानस्वरुण्यस्वरुणाश्च । 'पुमान्निजया' इत्येकशेषः । बालानां च वृद्धानां च रात्रौ प्रयोजनाभावाद्युवान इत्युक्तम् । दीपैर्विराजमानैर-गारमणिभिर्गृहखचितरत्नप्रभामिर्दिवस इवाचरन्तीं दिवसायमानाम् । निस्तमस्का मिति यावत् । निशा रात्रिम् । कृतान्त ज्योतिषसिद्धान्तप्रतिपादकग्रन्थ विपुरिति कार्तान्तिकैर्योजेति शास्त्रविद्भिः । 'तदधीते तद्वेद' इत्यधिकारे वेदिनये उज्ज्यादित्वाट् । 'स्युर्मौहूर्तिकमौहूर्तज्ञानिकार्तान्तिका अपि' इत्यमरः । अखिलस्याहोरात्ररूपस्य कालस्य निवेदनाय विज्ञापनायामिहितस्य प्रमाणीकृतस्य घण्टा-मणेः कस्यस्यग्रस्य पनेज दीर्घेण आरवेण ध्वनिना निश्चिन्वते । इदानीं रात्रिरिति विशिष्य जानन्तीत्यर्थः । रात्रावेव घण्टामिनादावीनां महत्त्वेन श्रूयमाणत्वादिति भावः । अत्र गृहमणीनां दिवसकरणासम्बन्धेऽपि तरसम्बन्धोचेरतिशयोक्तिः । तदनुप्राणितत्वाय घण्टारवेण रात्र्यनुमानादनुमानालकार इति तयोरद्वाजिभावेन सकरः । यत्तु 'अपि हतस्य' इति पाठ मत्वा 'ताडितस्य' इति व्याख्याय 'यामयनुश्रूय्योतनाय घण्टामणौ ताडिते सति इदानीं रात्रिरिति निश्चिन्वते' इति

१. 'अभिहितस्य' 'अपि हतस्य' इति च पाठः.

वक्रं विलासमणिदर्पणधार्यमाणं
 वामा हिमांशुरयमित्यवधार्य यस्याम् ।
आदर्शविम्बघृतिरद्युतदृष्टपूर्वा
 तस्येति तादृशधियं विनिवर्तयन्ति ॥ ७ ॥
 आलापकालसमपह्विताङ्गवीणा- पुष्टैः ३
 सौरभ्यपातिमधुपारवसंकुलस्य !
 तन्त्रीस्वनस्य समितौ तरुणीस्वनस्य
 जानाति यत्र चतुरोऽपि न तारतम्यम् ॥ ८ ॥

नृसिंहः, तप्त । तथापि गतयामचतुर्यद्योतकघण्टामनिताडनानां रात्रिसंवाग्धिता-
 संदेहे बाधकमायेन पुनर्दिवसप्रनम्य दुर्वारत्वान् । एवं सिद्धान्तिनां घण्टाधिकारस्य
 प्रतिदिविरुद्धताङ्गीकारत्वाच्च प्रसिदिविरुद्धत्वासीत्तादृशदोषद्वयापत्तिश्चेति ॥ ६ ॥

चक्रमिति । यस्यां वामाः सुन्दर्यो विलासः प्रकाशस्तदुत्तेन मणिदर्पणेन
 धार्यमाणम् । प्रतिविम्बतयेति भावः । वक्रं निजमुखम् । दृष्टेति शेषः । अयं
 पुरोवर्ती विशेष्यापेक्षी पुंस्त्वनिर्देशः । हिमांशुश्चन्द्र इत्युत्पत्त्यकारेण अवधार्य । अमि-
 त्येत्थं । तस्य हिमांशोरुदयो दर्पणे विम्बस्य घृतिर्धारणं आदर्शम् अमावास्या-
 पर्यन्तं विम्बघृतिरिति च अद्युतपूर्वाऽदृष्टपूर्वा चेति । आलोच्येति शेषः । समयत्र
 गम्यमानार्यत्वाद्व्ययोगः । तत्प्रयोगे पुनः पौनरुक्त्यमित्यालङ्कारिकाः । तादृशी
 धियं दर्पणगतोऽयं चन्द्र इत्याकारकज्ञानं विनिवर्तयन्ति त्यजन्ति । नायं चन्द्रः
 किंतु निजमुखप्रतिविम्ब एवेति निश्चिन्वत इति यावत् । विशेषदर्शनजन्य-
 प्रमोत्तरप्रत्यक्षालङ्कारः ॥ ७ ॥

आलापेति । यत्र नगर्यामालापस्य मापणस्य रागवित्परीकरणस्वरसंदोहस्य
 संगीतशास्त्रप्रसिद्धस्य वा यः कालस्तेन समम् । तत्काल एवेत्यर्थः । पद्मवितायाः ।
 कुमुनिताया इति यावत् । अन्यथा सौरभ्यानुपपत्तेरिति भावः । अद्वे उत्तमो
 वीणायाः सौरभ्येन पातिनां प्रविशतां मधुरानां मृगानामारवेण संकुलस्य मिथ्र-
 स्तेत्युभयत्र विशेषणम् । तन्त्रीस्वनस्य तरुणीनां स्वनस्य गानान्मकस्य च द्वयोः
 समितौ [साम्ये] सत्याम् । 'समितिः संगरे साम्ये सभायामपि' इति विश्वः ।
 तारतम्यं न्यूनाधिक्यं चतुरो निपुणोऽपि न जानाति । अत्राडित्वसंबलनमायुर्य-
 द्यस्य तन्त्रीतरुणीस्वनतारतम्याज्ञानहेतुत्वाद्नेकपदार्थहेतुकं काव्यतिष्ठम्—
 'हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यतिष्ठमुदाहृतम्' इति लक्षणात् ॥ ८ ॥

शालीनतामविगणय्य सखीसमाजे

पश्चात्कृतस्य कमितुः प्रणयप्रकोपात् ।

मुग्धाः समीक्ष्य मुकुरायितरन्नमितौ

छायां क्षणानुत्पन्नं शमयन्ति यस्याम् ॥ ९ ॥

चित्रं दिदर्शयिषुणा जनितस्य यस्यां

मध्यं विनैव विधिना महिलाजनस्य ।

अङ्गं नितम्बजघनादि यतो यतोऽध-

स्तुङ्गं कुचाद्युपरि याति ततोऽनुकूलम् ॥ १० ॥

पङ्केरुहाणि परिणामवतीर्य यस्यां

प्राकारभित्तिमभितः परिवेष्टयन्ति ।

शालीनतामिति । यस्यां मुग्धा नवोदाः प्रणयेन प्रेम्णा यः प्रकोपस्तस्मात्सखीनां समाजे सभायाम् । तत्सममिति कोपस्य दुःसहत्वोक्तिः । शालीनता-
मधार्थम् । लज्जाद्युचितमार्दवमिति यावत् । 'स्यादष्टे तु शालीनः' इत्यमरः ।
अविगणय्य अनादृत्य पश्चात्कृतस्य पराङ्मुखीकृतस्य, न तु यातस्य । इत्यनेन
त्यक्त्वा गमनासहृतया प्रेमातिशयो च्यव्यते । कमितुः प्रियस्य छायां प्रतिबिम्बं
मुकुरो दर्पणं तद्विवाचरन्त्या मुकुरायितायाम् । तद्विम्बप्राद्विष्यामिति यावत् ।
रत्नमप्यां मितौ कुञ्चे समीक्ष्य क्षणमनुत्पन्नं पश्चात्तापं शमयन्ति वारयन्ति ।
तन्नाभिमुख्येन हृदयमानत्वादिति भावः । अत्र प्रतिबिम्बदर्शनस्य पश्चात्तापवा-
रणहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । एवं पश्चात्तापस्य विषादाख्यसंचारिभावस्य
निवृत्तिवर्णनाद्भावशान्तिरलंकारः । तयोश्चाङ्गाङ्गिभावेन संकरः । तेन च नवो-
दानां पत्युः पराङ्मुखत्वमात्रासहत्वप्रतीतेरलंकारेण वस्तुष्वनिः ॥ ९ ॥

चित्रमिति । चित्रमाधर्यं दर्शयितुमिच्छुना दिदर्शयिषुणा । ण्यन्तादृशोः
सञ्जन्तादुप्रत्ययः । अत एव विधिना विधाना मध्यं विनैव जनितस्य
यस्यां महिलाजनस्य स्त्रीलोकस्य नितम्ब- कटिपश्चाद्भागः, जघनं तत्पुरो-
भागः, तावादी यस्य तथोक्तम् । 'पश्चान्नितम्बः स्त्रीकव्याः स्त्रीचे तु जघनं
पुरः' इत्यमरः । अङ्गमथो यतो यतो यत्र यत्र याति गच्छति, तत्तत्स्वन्न ततो-
पर्यूर्ध्वं कुचावादी यस्य तथोक्तं मुक्ताङ्गमूर्ध्वकायोऽनुकूलमधःकायानुगुणं याति ।
विधिवैममादिति भावः । अत्र विधेराधर्यदिदर्शयिषया मध्यं विना कृतस्त्रीजनन-
हेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । तदनुप्राणिता चेयं स्त्रीणां मध्यं विना जनना-
संबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तिरुपातिशयोक्तिः । तयोश्चाङ्गाङ्गिभावेन संकरः । तेन च
तासां लोकेतरसौन्दर्यप्रतीतेरलंकारेण वस्तुष्वनिः ॥ १० ॥

पङ्केरुहाणीति । यस्यां पङ्केरुहाणि कमलानि । परिणामो तानि कर्तुमि ।

१ 'परिणाम' इति पाठः.

अन्तःस्थितिं विदधतामवलज्जनाना-

मास्यानि जेतुमखिलानि किलात्मभासा ॥ ११ ॥

या खलु पुरा कुरुधराधिपापराघसमेधितक्रोधेन हलधरेण निजायुधेन हठात्कर्पणशिक्षया समुत्क्षिप्तदक्षिणक्षितिभागा तदीय-
भुवनभूषणायमानां भोगवतीमात्मना विजेतुं किल भागीरथीपाथः-
पथेनावतीर्य कृतप्रस्थानेवाद्यापि परिहृदयते ।

उपेत्य तां पाण्डुरुदारविक्रमः प्रजामनः पल्लवयन्प्रशासनात् ।

यशःप्रकाशैर्यमुनासखीसखैर्निनाय लोकं निजनामवाच्यताम् ॥ १२ ॥

आत्मभासा निजसौन्दर्येण (करणेन) अन्तःस्थितिं प्राकारान्तर्वासं विदधतां कुर्वतां तत्र वर्तमानानामवलज्जनानां स्त्रीजनानामखिलान्यास्यानि मुखानि जेतुम् । किलेति संभावनायाम् । परिखां बल्यभिभूतजलदुर्गमवतीर्य तीर्त्वा प्राकारमितिममितः सालस्य सर्वप्रदेशेषु । 'अमितःपरितः-' इत्यादिना द्वितीया । परिवेष्टयन्ति व्यामुबन्ति । अत्र पट्टजप्राकारपरिवेष्टनस्यान्तःस्थिताहनावदनज-
यफलकबोत्प्रेक्षणात्फलोत्प्रेक्षा ॥ ११ ॥

येति । या पुरी पुरा पूर्वं कुरुधराधिपस्य दुर्बोधनस्यापराधेन निजपुत्री-
हरणसाम्यबन्धनात्मकेन समेधितः प्रवृद्धः क्रोधो यस्य तेन हलधरेण बलरामेण (कर्त्रा) निजायुधेन हलेन (करणेन) हठाद्वनात्कर्पणात्मिकया शिक्षया समु-
त्क्षिप्त उद्धृतो दक्षिणः क्षित्वेर्भूमेर्माणो यस्यास्तद्योक्ता सती । अतएव तस्य बल-
रामस्येदं तदीयं भुवनं पाताललोकः । तस्य शेषावतारत्वादिति भावः । तस्य
भूषणमिवाचरन्तीं भूषणायमानां भोगवतीं नाम पुरीमात्मना निजस्वरूपेण विजेतुं
निल जेतुमिवेत्युत्प्रेक्षा । 'वार्तासंभाव्ययोः किल' इत्यमरः । भागीरथ्या
गङ्गाया उत्तरभागस्थितायाः पाथःपथेन जलमार्गेणावतीर्य कृतप्रस्थाना स्त्रीकृत-
प्रयागेवेत्युत्प्रेक्षा । अद्यापि परिहृदयते खलु । लोकैरिति शेषः । अत्र बलराम-
परिभूतायास्तं जेतुमशक्यास्तत्पञ्चजयोद्योगकथनात्प्रसङ्गकालंकारः । तस्य
चाज्ञात्रिभावेन संघर्षाभ्यामुत्प्रेक्षाभ्यां संसृष्टिः । तस्याश्च वृत्त्यनुप्राप्तेनैकवाच-
कानुप्रवेशसंकरः ॥

उपेत्येति । तां उपविशेषणविशिष्टां हस्तिनापुरीमुदाये महान्बिक्रमो यस्य
तथोक्तः पाण्डुरनाम राजा कुरुवंश्य उपेत्य प्राप्य प्रजानां मनः प्रशासनात्प्रवृत्ति-
परिपालनद्येतोः पल्लवयन् । रक्षयमित्यर्थः । यमुनासख्या गङ्गायाः सखायः
'सदृशासौः' 'राजाहःसतिभ्यश्च' । तद्वद्वलैरिति यावत् । यशसः कीर्तेः

१. 'अन्तःस्थितिम्' इति पाठः. २. 'क्षित्वा' इत्यनन्तरं 'क्षणेन' 'तत्पुनं च'
इत्यधिकं कश्चिद्. ३. 'मागुत्तया' इति पाठः. ४. 'भोगवतीम्' इति पाठः.
५. 'निल' इति नास्ति कश्चिद्. ६. 'हृदयते' इति पाठः.

यं किल पराशरसुतो निखिलौवनीदेशावनाय निजजनैनीनिदे-
शावनघ्नमना मनागितराश्रयतपश्चर्यालकर्माणः समानोदर्यस्य वि-
चित्रवीर्यस्य कुटुम्बिन्यामम्बालिकायां सपादयामास ।

चित्र चरित्रं जगतीतलेऽस्य न श्लाघयामास नरेषु को वा ।

स यत्स्वयं पाण्डुरपि स्वकेन गुणेन रक्तानकरोत्समस्तान् ॥ १३ ॥

अन्तर्भवत्कृष्णमृगाजिनाङ्कैः सुनिर्मलैः षोडशदानकीर्तैः ।

खण्डैरमुष्येन्दुरकारि धात्रा मृषायमब्धेरजनीति वार्ता ॥ १४ ॥

प्रकाशैल्लोक निजस्य नाम्न पाण्डुरिति शब्दस्य वाच्यतामर्थत्वम् । धावत्यमिति
यावत् । निनाम प्रापितवान् । दुहादित्वाप्तयतिद्विकर्मक । श्लेषसकीर्णस्तद्रुणा
सकार — 'तद्रुण स्वगुणस्वागादन्योत्कृष्टगुणादिति' इति लक्षणात् । वशस्थ
वृत्तम् — 'जतो तु वशस्थमुदीरित जरो' इति लक्षणात् ॥ १२ ॥

यमिति । इतरेषामाश्चर्यकारिण्या तपश्चर्यायामनुष्ठानेऽलकर्मण समर्थ ।
'कर्मक्षमोऽलकर्मण' इत्यमर । पराशरसुतो व्यासो निखिलानामशेषाणामवन्त्यां
भुवि देशानां विषयाणामवनाय पालनार्थं मनाक्स्वल्प निजजनन्या सत्यवत्या
निदेशेन प्रेरणयावनघ्न नियोजितकरणाभिमुख मनो यस्य तथोक्त सन् । अत्र
जननीनिदेशे मनाक्त्वोक्त्वात्यन्ताकरणीयेऽपि प्रवृत्तेर्महत्स्य मातरि भक्तिरिति
सूच्यते । समानोदर्यस्य सहजस्य । 'समानोदर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजा समा' इत्य-
मर । विचित्रवीर्यस्य शान्तनवस्य रक्त कुटुम्बिन्या भार्यायां अम्बालिकायां य
पाण्डु सपादयामास जनयामास । किलेति व तीर्थाम् । स पाण्डुरिति पूर्वेषु सवन्ध ॥

चित्रमिति । चित्रमाश्चर्यकरमस्य पाण्डोश्चरित जगतीतले लोके नरेषु
इति को वा नर न श्लाघयामास न स्तुतवान् । सर्वोऽपि श्लाघयामासैवेत्यर्थः ।
यद्यस्मात्स राजा स्वयं पाण्डुर्भवलोऽपि तज्जामकोऽपीति च स्वकेन स्वीयेन गुणेन
प्राप्तत्वेन प्रकृतिरजननमकेन च स्वमस्वाप्तान्तरक्तानरुणाननुरक्षाश्चाकरोत् ।
अत्र श्लेषानुप्राणितो विरोधामासस्तदनप्राणितस्तद्रुण इति श्लेषविरोधामाससकार-
तद्रुणयोरज्ञातिभावेन सकार । उपजातिवृत्तमिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रामिधनात् । तादृशं
तु — 'स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ ग', 'उपेन्द्रवज्रा जतज्जास्ततो गौ', 'अनन्त-
रोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ता' इति ॥ १३ ॥

अन्तरिति । अन्तर्मध्ये भवन्वर्तमान कृष्णमृगस्य सवन्धि अजिन पाप
तद्रुपनन्य तदेवाह कलहो येषां तैः । 'अजिनं पापमुच्यते' इति त्रिकाण्ड
शेष । सुनिर्मलैरमुष्य पाण्डो सवन्धिन्य षोडशदानेभ्यो या कीर्तिस्वस्या
खण्डैः प्रत्येकमेकैकञ्च आहत्य षोडशमि किरणैर्धात्रा (कर्त्रा) इन्दुधन्द्रोऽकारि
निर्मितः । करोषे कर्मणि ह्य् । अयं चन्द्रोऽब्ध्ये समुद्रादजनि जात इति वार्ता

जग्राह निग्राहपरः परश्रियां करैः कराग्रेण करेणुचक्रमः । गजग्राह

कुन्तीं शकुन्तीशरथो यथा रमां समुद्रकाष्ठीं च स मद्रकन्यकाम् १५

अथ कैदाचिन्मृगयोपलालितहृदयो नरेश्वरोऽयमश्वे शशिष्वेत-
रोचिंपि विश्वातिशायिनि विजितमातरिश्वनि कृताधिरोहः पार्श्व-
धृतविश्वकद्रुभिर्नेकवागुराद्युपकरणैर्योधैरनुद्रुतो मृदुभद्रविनयाभ्यां
प्रवादो मृगा मिथ्यैव । जनेः कर्तारो हृद् । अत्र इन्दुर्न समुद्राज्जातः किंतु पाण्डोः
कीर्तिखण्डेभ्य इति चन्द्रस्य समुद्रजन्यत्वं निषिध्य कीर्तेः खण्डजन्यत्वरोपाद-
पहवमेदः । यत्त्वत्र 'तिलास्तीर्णकृष्णाजिनेन सह दानकरणादन्तर्भवदित्यादिविशे-
षणं चन्द्रे कलङ्कार्यम्' इति वृत्तिः, तन्नुच्छम् । कृष्णाजिनदानकीर्तेः कृष्णत्वे
पीतहरितगारुमतादिदानकीर्तिखण्डानां तत्तद्वर्णतापस्या महती प्रकृतहानिः स्या-
दिति । पुरा किल पाण्डुर्यगयां गच्छन्वने क्रीडतोर्मृगरूपयोर्मुनिदम्पत्योः पुमांसं
निग्नन्नर्थमविन्दत-इति भारतकथात्रालुसंधेया ॥ १४ ॥

जग्राहेति । करै राजग्राहधनैः परश्रियां शत्रुसंपदां निग्राहो नितरां स्त्री-
कारस्तस्मिन्पर आसक्तः । करेणोर्गजस्येव चक्रमो गमनं यस्य तथोक्तः । मत्तगज-
मन्दगामीत्यर्थः । स पाण्डुः कुन्तीं मद्रकन्यकां माद्रीं च उमे शकुन्तानां पक्षि-
णामीशो गरुडो रथो यस्य तथोक्तो विष्णुः रमां लक्ष्मीं समुद्रकाष्ठीं भुवं च यथा
ते उमे इव कराग्रेण जग्राह । उपयेम इत्यर्थः । शृङ्गातेः कर्तारो लिङ् । उपमालं-
कारः । तस्य च वृत्त्यनुप्रासेन सहैकवाचकानुप्रवेशसंकरः ॥ १५ ॥

अथेति । अथ कुन्तीमाद्रीपरिणयानन्तरं कदाचिज्जातुचित् अयं नराणामी-
श्वरः पाण्डुर्यगययोपलालितमनुरजितं हृदयं यस्य तथोक्तः सन् । 'मृगव्यं
स्यादाखेटो मृगया क्षियाम्' इत्यमरः । विश्वं समस्तवस्तुजातमतिशेत् इति
विश्वातिशायिनि । ताच्छीत्ये णिनिः । विजितो मातरिश्वा वायुर्येन तस्मिन् । वेगे-
नेति भावः । शशिनश्चन्द्रस्येव श्वेतं रोचिः कान्तिर्यस्य तस्मिन् अश्वे कृतोऽधि-
रोह आरोहणं येन तथोक्तः सन् पार्श्वयोः सव्यदक्षिणयोर्वृता गृहीता विश्व-
कद्रवः शुनका यैस्तैः । अनेकानि वायुरा मृगबन्धनजालं आदिर्येषां तान्युपकर-
णानि मृगयासाधनानि येषां तैर्योधैराटविकैरनुद्रुतः परिधृतश्च सन् मृदुर्भद्रो
मङ्गलकरश्च विनयो ययोस्त्राभ्यां यदोर्मद्रस्य च तनयाभ्यां कुन्तीमाद्रीभ्यामनु-
विद्धोऽन्वितः सन् सिद्धानां योगिनां गणेन गणनीयो महिमा प्रभावोऽस्यास्तीति
तद्वतो हिमवतो हिमशिरेर्महतीं विस्तीर्णामटवीतटस्य वीथिकां जग्राहे प्रविष्ट-
वान् । अत्र गयेषु प्रायश एव वृत्त्यनुप्रासादयः । 'इति नेति शङ्किता' (?) इति ।
'अनेकवायुरिकोपकरणानुरोधैः' इति च पाठः ॥

१. 'करै' इति पाठः. २. 'शकुन्ते' इति पाठः. ३. 'कदाचन' इति पाठः.
४. 'वेजसि' इति पाठः. ५. 'रथविजित' इति पाठः. ६. 'वायुरोपकरणानुरोधैर्योधैः'
इति पाठः.

यदुमद्रतनयाभ्यामनुविद्धः सिद्धगणगणनीयमहिमवतो हिमवतो
जंगाहे महतीमटवीतटवीथिकाम् । *excellent looks of hair and features*

तत्र स तावदतिशुल्लकवनमल्लिकामतल्लिकोद्देहितधम्मिल्लोऽवलम्ब-
दृढलम्बकच्छपुटविच्छुरितच्छुरिको निपङ्गानुपङ्गभांसलिततमांसल-
लितः परैरनिरासनपरं शरासनवरं करे कुर्वाणो गीर्वाणचक्रवर्तिविक्रमः
क्रमेण विविधमृगवधं विधातुमुपचक्रमे ।

भूभुजोऽस्य सविधे विचरन्त्योर्मोजर्मद्रमुतयोर्दक्षि शोभाम् ।

जेतुकाममिव सर्वसमष्ट्या प्रादुरास पुरतो मृगयूथम् ॥ १६ ॥

क्षोणीपतौ मदकलं प्रति कृष्णसारं

क्षोणीमुखे पतितपाणिनलाङ्कुरेऽस्मिन् ।

तत्रेति । तत्र हिमशैलारण्ये । तावदिति याक्यालकारे । अतिशुल्लकामिः खल्या-
भिः । मृदुलामिरिति यावत् । वनमल्लिकामतल्लिकभिः प्रशस्तारण्यमल्लिकालताभिः ।
'मतल्लिका मचर्चिका' इति प्रशस्ताराचकेष्वमरः । उद्देहित ऊर्ध्वं बद्धो धम्मिल्लः
कचभारो यस्य सः 'धम्मिल्लः सयताः कचा' इत्यमरः । अवलम्बे मध्यदेशे दृढं
लम्बे बद्धे कच्छपुटे मध्यवन्धनपद्मान्तरे विच्छुरिता प्रविष्टा छुरिका स्वल्पसङ्ग-
क्षेपो यस्य तथोक्तः । 'कच्छो जलप्रायदेशे मध्यवन्धनपट्टके' इति विश्वः । निप-
ङ्गयोस्तूणीरयोरनुपङ्गेण संयोगेन । भारणेनेति यावत् । मांसलिततमाभ्यां पूरिता-
भ्यामंसंसाभ्यां भुजाभ्यां ललितो रमणीयो गीर्वाणानां देवानां चक्रवर्तिना इन्द्रेण
समो विक्रमो यस्य तथोक्तः । स पाण्डुः परेषां क्षत्रूणां निरासने परं प्रवर्णं शरा-
सनवरं श्रेष्ठं धनुः करे कुर्वाणो दधानः सन् क्रमेण विविधानां मृगाणां वधं हिंसा
विधातुं कर्तुमुपचक्रम आरम्भवान् ॥

भूभुज इति । मृगाणां मूयं कुरङ्गकुलम् । अस्य भूभुज पाण्डोः सविधे
सर्मापे विचरन्त्योर्मोजर्मद्रमुतयो शुन्तीमायोर्दक्षि चक्षुषि या रोमा वैपुल्यनैह्य-
चाश्वत्थवृत्तसौन्दर्यं तां सर्वेषां समष्ट्या मेलनेन । सर्वेऽपि सभूयेत्यर्थः । जेतुं कामो
यस्य तथोक्तमिवेत्युत्प्रेक्षा । 'तुं काममनसोरपि' इति तुमुनो मकारलोपः । प्रलेकं
साहस्रवामसं गगनकुमुदमप्रायत्वात् । 'बहूनामप्यसाराणां संयोगः कार्यसाधकः'
इति न्यायाधेति सावः । पुरतोऽप्ये प्रादुरास आविर्बभूव । अत्र सर्वसमष्ट्या जेतु-
काममिवेत्युत्प्रेक्षया शुन्तीमाद्रीनयनसौन्दर्यं लोकोत्तरमिति प्रतीतेरलंकारेण
यमुष्पतिः ॥ १६ ॥

क्षोणीपतायिति । क्षोणीपतौ भूनायकेऽस्मिन्याण्डौ मदकलं मदोत्सवं
कृष्णसारं प्रति । कृष्णमृगमुद्दिश्येत्यर्थः । यत्तु 'मदेन कलं अव्ययमधुरम्' इति

१. 'अव्ययगादे' इति पाठः. २. 'मांसलतमां', 'मांसलितमां' इति च पाठः.

३. 'निपाठपरं' इति पाठः. ४. 'गीर्वाणमणचक्र' इति पाठः. ५. 'मृगचक्रवधम्'
इति पाठः. ६. 'मद्रतनयोः' इति पाठः.

प्रथमः सवक्रः ।

एणीकुलानि तरलैर्यमुनाजलानां

वेणीमिवाक्षिवलनैर्विपिनैः वितेनुः ॥ १७ ॥

कुरङ्गयूनां कुरुते स भीतिं गुरोः कुलस्यामृतदीधितेनः ।

सजातिरेषां तनुते कलङ्कमितीव रोगदिपुमिः स पाण्डुः ॥ १८ ॥

प्रजवं ह्यं गमयते ततन्मतः

पतिता नृपाय शललीशलाक्रिकाः ।

गहने वनेऽपि पिशुनस्वभावर-

न्ग्रहणे वराहकुलवर्तनीमुचाम् ॥ १९ ॥

वेदान्तपट्टविहतेर्विनिवृत्य मद्यः

प्रत्युद्यतां ध्वनिषु मत्सरिणां ह्यस्य ।

वृत्तिः, 'मदीकटो मदकटः' इति श्लोचाननिवृत्ताविलम्बितम् । तस्या मुखे अग्रे पतिता एषाः पाण्डुरस्य नखा अङ्गुर इव यस्य तस्मिन्त्योके सति । बागानादा-
येति शेषः । एणीकुलानि नृणीकुलानि तरलैश्चकितचकितैरक्षिणलनैः कट्यैर्विपि-
नेऽरस्ये यमुनाजलानां वेणीं प्रवाहं वितेनुः विस्तारयामासुरिवेद्युपेक्षा । चकित-
चकितं प्रतिदिशमवलोकयतिरस्यः । अतिनैत्याकटाक्षणां यामुनजलपूरवो-
पेक्षाम् ॥ १७ ॥

कुरङ्गेति । एषां कुरङ्गयूनां समाना अभिज्ञा जातिः कुरङ्गत्वं यस्य सः
सजातिः । एतज्जातीय इति यावत् । 'समानस्य' इति सन्ने समानस्येति योगविमा-
गान्वयमानाच्छब्दस्य समावः । कश्चिन्नृगो नोऽन्तर्कं संवन्धनः कुलस्य गुणैर-
नृत्तरीयितेश्चान्यस्य कलङ्कं तनुते कुरोति इत्युक्तप्रकारादेषात् शोभादिवेनुपेक्षा ।
स पाण्डुरासुरिर्वागैः कुरङ्गयूनां तरुणमृगानां भीतिं वरङ्गतां कुरुते स चक्रे ।
'कट्टं मे' इति मृगार्थे कट्ट् ॥ १८ ॥

प्रजयमिति । प्रहृष्टो जवो वेगो यस्य तम् । गमकियाविशेषां वा । ह्यं
अर्थं गमयते माययते नृपाय पाण्डवे ततन्मतः । तन्मतोति सारंमच्छिन्नमिति ।
पतिताः शललाः शलाक्रिका इव शललीशलाक्रिकाः शल्लसृगपेमाती । 'श-
लित्तु शल्लसृगोति शलली शल्लं शल्लम्' इत्यमरः । गहने वराहगह्वरेऽपि वने
वराहानां कुलस्य युयस्य सा वर्तनीमुचो मार्गदेशान्तासां ग्रहणे विनाने नियते
पिशुनत्वं सूचकस्वभावरत्नं चक्रे । आहपूर्वाचरतेः कर्तारि कट्ट् । अनेना वराहकुल-
वर्तन्य-शललीमत्त्वादिति शल्लीमिदंराहमार्गानुमानादनुमानालंकारः । नृपायैतन्न
'त्रियाग्रहं कर्तव्यम्' इति संप्रदान्तम् । मधुमायिणीकृतम्—'सजसा जगां
नवति मधुमायिणी' इति लक्षणात् ॥ १९ ॥

वेदान्तेति । मूर्धारा यस्य स एष पाण्डुरहस्य ध्वनिषु हेभारवेषु मत्सरिणां

१. 'शलक्रिकाः' इति पाठः.

भूदार एष वनपोत्रवतामतानी-

भूदारशब्दमसहिष्णुरिवान्तमेयाम् ॥ २० ॥

तूर्णं प्रधाव्य तुरगं स्वयमन्यतोऽसौ

पाण्डुः कुलं परिववार लुलाययूनाम्

अग्रे विशालकरधूननदुर्विघत्वा-

स्सत्यापितद्विरदभावविपर्ययाणाम् ॥ २१ ॥

आकर्ण्य क्षितिपहयारवानसद्या-

नामूलं कुपिवधियस्तिरो विपाणम् ।

व्याधूयान्तिकतरुषु क्षणाभिचरन्तु-

व्याकृष्टं पुनरंथ तच्चिरान्न शेकुः ॥ २२ ॥

कुरुतेति ततः सहैव घासं कुलकूटस्थकृतान्तवाहनेन ।

द्वेपिणाम् । अतएव सद्यो हेपारवभ्रवणक्षण एव वैशन्तानां पत्वलानां पङ्के विह्वलेः
क्रीडातः विनिरुत्य । स्वकवेत्यर्थः । 'लुगुप्साविराम-' इत्यादिना अपादानत्वम् ।
प्रत्युद्यतां अस्मिमुखमागच्छतां वने पोत्रवतां वराहाणां भुवं वारयतीति भूदार-
शब्दं संज्ञामसहिष्णुरसहमान इवेत्युत्प्रेक्षा । 'अलंकृव्-' इत्यादिना इष्णुच् । एषां
वनवराहाणामन्तं नाशमतानीकृतवान् । तनोतेः कर्तरि लृट् । मानिनः स्वसान्यं
नाममात्रेणापि न सहन्त इति भावः । अत्रासहनोत्प्रेक्षाया भूदारशब्दस्तेपोत्या-
पितत्वाद्भयोरज्ञाभिभावेन संकरः ॥ २० ॥

तूर्णमिति । असौ पाण्डुः स्वयं तुरगमश्वमन्यतोऽन्यस्मिन्देहे प्रधाव्य
धावयित्वाग्रे मुखभागे विशालस्य वीर्यस्य करस्य शुण्डाया धूननेन चालनेन
दुर्विघत्वाद्द्विरत्वात् । शुण्डाशून्यत्वादेतोरिति यावत् । 'निःसस्रु दुर्विधो वीनो
द्विरदः' इत्यमरः । सत्यापितो याथावर्थेन स्थापितो द्विरदभावस्य गजत्वस्य निपर्ययो
वैपरीत्यं येषां तेषां लुलाययूनां तरुणवनमहिषाणां कुलं परिववार निरुद्धवान् ।
दृशोतेः कर्तरि लिट् ॥ २१ ॥

आकर्ण्येति । असह्यान्सोढुमशक्त्यान् । प्रकृतिवैरादिति भावः । क्षितिपस्य
पाण्डोर्हयस्सारवानाकर्ण्यं कुपिता वीर्येणां ये वनमहिषाः । विपाणं शृङ्गमिति जाल्ये-
कयचनम् । तिरस्तिर्यग्वाधूय अन्तिके समीपे ये तरवस्तेषु आमूलं शृङ्गादिभाग-
पर्यन्तं क्षणाभिचरन्तुर्निष्ठातवन्तः । निपूर्वात्सनतेः कर्तरि लिट् । अथ तजिरातं
विपाणं पुनर्व्याजद्रुमुदुर्तुं चिरादपि न शेकुर्न शक्यन्तः । शनोतेः कर्तरि लिट् ।
'नेवाग्नीनीनमयवा क्रियते मदान्यैः' इति न्यायादिति भावः । प्रहर्षिणीवृत्तम् ।
'शो श्री गश्चिदशयतिः प्रहर्षिणीयम्' इति छन्दशात् ॥ २२ ॥

कुरुत इति । ततो हे वनमहिषाः, यूयं कुले युष्मद्वंशे कूटस्थेनादिमेन

१. 'विपाणदर' इति पाठः. २. 'अपि तच्चिरं न' इति पाठः.

मद्भूतविपाणमण्डलाग्रे महिषोघे निचस्त्रान् मण्डलाग्रम् ॥ २३ ॥

तत्र चित्रमधनीपतेस्तत्रचन्द्रहासपतनं चकार यत् । ॐ

पोषितेषु वनमध्यचर्यया पुण्डरीकनिबद्धेषु मीलनम् ॥ २

गहनमस्तशरारुमृगत्रजं कृतवताप्यमुना जविवाजिना ।

ममृगिरे हरयो मद्शालिनो मनुजपेन गिरीशदरीशयाः ॥ २५ ॥

दृष्टान्तवाहनेन यममहिषेण सहैव वार्षं कुरुत विदद्वम् । इत्युक्तप्रकारेण ।
आज्ञाप्येवेति शेषः । अतएव गम्योद्रेका । मदेन भूतं कर्मितं विपाणमण्डलस्यार्धं
यस्य तस्मिन्महिषाणां शोषे सनूहे मण्डलाग्रं करवालं निचस्त्रान् । महिषानवधी-
दित्यर्थः । कृतं वैताडीयभेदमौषच्छन्दसिद्धम्—‘पर्यन्ते यौ तमेव शेषमौष-
च्छन्दसिकं मुधीभिरुक्तम्’ इति लक्षणम् । शेषमुक्तादन्यद्वक्षणं तथा वैताडी-
यवदेवैत्यर्थः ॥ २३ ॥

तदिति । ततः अवनीपतेः पाण्डोश्चन्द्रहासस्य चक्रस्य पतनं प्रवेशः (कर्तुं)
चन्द्रहासचन्द्रिका तत्पतनमिति च । वनस्यारण्यस्य जलस्य च मध्ये चर्यया जीव-
नेन पोषितेषु बर्षितेषु पुण्डरीकाणां व्याघ्राणां श्वेताम्बुजानां च निबद्धेषु । ‘व्याघ्रेऽपि
पुण्डरीको नास्ति चक्रे श्वेताम्बुजे’ इत्यमरः । मीलनं मूर्तिमुकुलनं च । ‘मृतिः
संस्था विनीलनम्’ इत्यमरः । चकारेति कर्त्तुं, तत्र चित्रम् । यवैस्य स्वाभारिकं
चेष्टितं न चित्रायेति भावः । अत्र चन्द्रहासवनपुण्डरीकमीलनशब्दवाच्यानां खज्ञा-
रण्यव्याघ्रमृतीनां चन्द्रिकाजलकमलमुकुलानां च शेषमितिकामेदाध्यय-
सायमूलातिशयोक्त्या राज्ञो व्याघ्रवयस्यापि किञ्चित्करत्वेन लोकोत्तरमस्या
शौर्यमिति प्रतीतेरलंकारेण वस्तुध्वनिः । यत्तु ‘वनान्यास्तु सन्तीति वन्यो
नघमसां पतिः समुद्रस्तत्त्वन्विधनश्चन्द्रस्य हासचन्द्रिका’ इति व्याख्याय
‘वनीपतिव्यतिरिक्तराजसंघनिचन्द्रहासपतनस्य पुण्डरीकमीलनकरणं चित्रम्’
इति मूलाद्वहिः चित्रं उल्लिखितवानृसिंहः, तत्तस्यानाप्राप्तव्याकरणगन्धम्य न
चाप्याय । यतः ‘तदस्वात्प्रसिन्न’ इति मनुवयं ‘अत इतिग्नौ’ इतीतिप्रत्यये ‘श्रुते-
भ्यो ङीप्’ इति ङीप् च सति वनिनीलेर्वरुणापत्त्या प्रकृतानुपपत्तिर्देववृत्त-
तादयशोपापत्तिश्च स्यात् । किञ्च अवनीपतेरिति व्यस्तस्य समन्तचन्द्रविशे-
षणत्वे ‘ऋद्धस्य राजमातङ्गः’ इत्यादिवदप्रयोगतापत्तिरिति । रथोदवाहृतम्—
‘उन्नराग्रिह रथोदता लगी’ इति लक्षणम् ॥ २४ ॥

गहनमिति । गहनमरण्यम् । अत्रा निरस्ताः शरारूपां घातुधानां मृगाणां
व्याघ्रादीनां प्रजाः समूहा यस्मिन्तयोक्तं कृतवतापि जनेन युक्तो वानी अधो
यस्य तेनामुना पाण्डुना गिरीशस्य हिमवतो दरीषु शेखर इति तयोका हरयः
मिहा ममृगिरेऽन्विष्टाः । मृगेः कर्मणि ङिड् । अत्र ‘दरीशया ममृगिरे’ इत्युक्त्या

विष्फारघोपमवकर्ण्य विनिर्घृतानां

हुंकुर्वतां तरुणकेसरिणां गुहाभ्यः ।

या केवलं प्रथममानन एव भट्टे-

स्ता पञ्चतां स विदधे सकलेऽपि देहे ॥ २६ ॥

एवमध्रान्तमृगयापरिश्रान्तमपरिमितस्वेदशीकरनिकरकोरकित-
फालमूलमातेनिरे तमाश्रयानं तुहिनगिरिदेदशानन्दनीयमन्दिमानो
मानससरोरविन्दमकरन्दसौरभपारदश्वानो मातरिश्वानः ।

सिंहा अभ्यस्नाद्ग्रीवा वचिह्नीना इति द्यौर्द्यौर्कर्ष । अत्र अववागीव जववागी
विबेक तेन गहनमिष गहन कामादिभिर्दुर्गममन्त करणं कृतवता समुनापि
मनोमन्त्रस्य योगात्मकस्य जपेनाभ्यासेन दया दहराकाशे शया हरयोऽश्वो
नीलपीतादय ममृगिर इत्ययान्तरप्रतीतेषु अभिधाया प्रकृतार्थमाननियन्त्र-
णाभ्यासाया प्रसक्त्यभावाद्गुनिरेव नार्थश्लेष । हुतविलम्बितवृत्तम्—‘हुतविल-
म्बितमाह नमो भवौ’ इति लक्षणात् ॥ २५ ॥

विष्फारेति । विष्फारघोप धनुष्कारमवकर्ण्य शुक्ला अतएव गुहाभ्यो
विनिर्गताना हुनाम शब्द कुर्वता तरुणाना केसरिणा सिंहाना या पञ्चता विद्या-
रता मृनिश्च केवल प्राधायेन प्रथम पूर्वं आनने मुख एव आसीद ता पञ्चता
सकलेऽपि देहे भट्टैर्वाणविशेषे स पाण्डुर्विदधे चकार । सिंहानवधीदिलयं ।
दधाते कर्तरि लिट् । ‘सख्याभेदे विशालत्वे पञ्चना मरणेऽपि च’ इति विश्व ।
अत्र श्लेषमिति ह्या एकस्या एव पञ्चताया अनेकाश्रयकथनादतिशयोक्त्यनुप्राणित
पर्यायालङ्कार ॥ २६ ॥

एवमिति । एवमुक्तप्रसारेण अध्रान्तया निरन्तरया मृगयया मृगव्येन
परिश्रान्त अधिक्रमयुक्त अतएव अपरिमिते स्वेदस्य शीकराणा विन्दूना
निकरै समूहै कोरकितम् । न्यासमिलय । तारकादित्वादितच् । फालमूत्र निदि-
शभागा यस्य तथोचं स पाण्डु तुहिनगिरिर्हिमवत । देशे अवा देश्या । ‘तत्र
भव’ इति यत् । नन्दनीय श्लाघनीयो मन्दिमा मान्य वेपा ते । पृष्ठादित्वादिम-
निच् । मानसाख्ये सरसि यान्यरवि दानि कमलानि तेषु मकरन्दसौरमस्य पारमन्त
पदयन्तीति पारदश्वान मातरिश्वानो वायव तमाश्रयान निर्देवम् । निरस्तभ्रमज-
लमिति यावत् । मातेनिरे कृतवन्त । तनोते कर्तरि लिट् । यत्तु ‘तुहिनगिरिदे-
दशैर्हिमवद्वाधिमिरानन्दनीयो मन्दिमा वेपां से’ इति नृसिंह, तदवोधात्पाण्डोर-
तुहिनगिरिदेदशत्वात्, तेन तन्मान्यस्यानन्दनीयत्वानापत्ते विशेषणद्वयेन मान्यसौ-
रभ्ययोरेव प्रतीत्या शैलघोतनविशेषणामावप्रयुक्तन्यूनपदत्वात्पदोपापत्तेरिति ॥

१. ‘गिरदार’ इति पाठ २. ‘मानससरोरविन्दवि’ दुर्लभोद्देशोरमपारदश्वानो’
इति पाठ . ३. ‘सौरभा’; ‘सौरभ’ इति पाठौ.

संदनन्तरमसौ परंतपः समन्ततः शकुन्तरवनिरन्तरदिगन्तराद-
खिलमृगकुलशरण्यादरण्यादुत्प्लवमानस्य कस्यचिदनुप्लवमन्दीभूत-
जवचमूरोश्चमूरोः सरणिमनुसरमाणस्तदीयतनूरुहचित्रविन्दुनिकरै-
रिव गगनमुत्पतद्भिः सुररजोभिरनुमीयमानतुरगगतिः सुदूरमनु-
पपात ।

तत्र तावत्कस्मिंश्चित्तागुल्मपरिसरे स नरनाथः परिकथितत-
रुणिमप्रैथितकलेवरमशिधिलरतिमुत्सनाथं हरिणमिधुनं नयनपथ-
स्यातिथीचकार ।

तिग्मेन धाणेन जघान तस्मिन्नुग्मे नराणामधिपः पुमांसम् ।

तदिति । तस्माच्छ्रमापनोदादनन्तरं परं शत्रुं तपतीति परंतपः । 'द्विपत्य-
रयोस्तापेः' इति खित्वात्त्वञि नुम् । असौ पाण्डुः शकुन्तानां पक्षिणां रवैर्निरन्त-
राणि सान्द्राणि दिशामन्तराणि यस्मिन्नुत्प्लाव । 'शकुन्तपक्षिशकुनि' इत्यमरः ।
अखिलानां मृगाणां कुलस्य शरण्यात् निवासजीवनदानादिना रसकान् ।
'तत्र साधुः' इति यत् । अरण्यात् हिमवद्वनानुप्लवमानस्य धावतोऽनुप्लवनेन ।
अनुपावनभ्रमेणेत्यर्थः । मन्दीभूतौ स्वम्भितौ जवचन्वाः सेनाया ऊरु यस्य तस्य
कस्यचिच्चमूरोहरिणविशेषस्य सरणिं मार्गमनुसरमाणः सन् । तस्मैमानि तथीयानि
यानि तनूरुहाणि लोमानि तत्संबन्धिनां चित्रविन्दूनां शबलवर्णलोमसंस्थानविशे-
षाणां निकरैः पुञ्जैरिव स्थितैर्गगनमुत्पतद्भिः सुराणां शफाणां संबन्धिनी रजोभिः
पार्वतीयधातुधूलिभिरनुमीयमाना तर्क्यमाणा तुरगस्य गतिर्गमनं यस्य तथोक्तः
सन् सुदूरमनुपपात गतवान् । अनुपूर्वात्पतयेः कर्तरि लिट् ॥

तत्रेति । तत्र हवूरदेशे । तावदिति वाक्यालंकारे । कस्मिंश्चित् तागुल्मस्य
निकुञ्जस्य परिसरे समीपे स नरनाथः पाण्डुः परिकथितेन परिहृयमानेन तरुणिना
यौवनेन प्रथितं प्रसिद्धं कलेवरं यस्य तथोक्तम् । अशिधिलेन सान्द्रेण रतिमुखेन
सनाथं संगतं हरिणी च हरिणश्च तयोर्मिधुनं द्वन्द्वं नयनपथस्य नैश्वर्गस्य
अतिथीचकार विषयीकृतवान् । हरिणद्वन्द्वं दृष्टवानित्यर्थः ॥

तिग्मेनेति । नराणामधिपः पाण्डुः तस्मिन्नुग्मे हरिणमिधुने पुमांसं मृगं
तिग्मेन तीक्ष्णेन धाणेन जघान हतवान् । असौ चाणनिहतो बातायुर्दृगः । 'मृगे
ऊरुहवातायुहरिणाः' इत्यमरः । जातः आयुषो जीवितकालस्य अन्तः समाप्तिः
यस्य तथोक्तः सन् महर्षेः किंदमनानधेयस्याकारं तत्स्वरूपं सहसा तत्क्षणमेव

१. 'तप' इति नास्ति कचित्. २. 'मन्दितववि' इति पाठः. ३. 'हरिर्गगनं
समुत्पतद्भिः' इति पाठः. ४. 'दूरम्' इति पाठः. ५. 'अतिपपात' इति पाठः.
६. 'कचन' इति पाठः. ७. 'प्रथिम' इति पाठः.

॥ २७ ॥

घातायुडाकारमसौ महर्षेर्जातायुरन्तः सहस्रालम्बे ॥ २७ ॥

ततः कृपामन्दमनाः किदमनामधेयः संदरिततनुस्यन्दमानरुधि-
रेण ^{महाजनेन} महारुपा कल्परविकल्पमहा ^{कल्परविकल्पमहा} रुपा तस्मिन्महीभृति संभोगसंभेद-
कमम्भोजदशां दम्भोलिमिव सहस्राक्षः ^{कल्पेन} शापमुदस्त्राक्षीत् । ३५

तदनु तापसशापेन विरचितमनस्त्रापेन तेन भूषेन चतुरङ्गबल-
मिव सप्ताङ्गराज्यमपि व्यसृज्यत ।

अष्टाङ्गयोगानवतोऽस्य राज्ञो मिष्टाङ्गगासीन्मृदुकन्दमूलम् ।

गर्भो वनस्याजनि केलिसौधो दर्भोऽपि सिंहासनतां जगाहे ॥ २८ ॥

आलम्बे स्वीकृतवान् । यत्तु 'जातायुरन्तम्' इति पाठान्तरम्, तन्मूलकदमि-
मतलादानुप्रासभङ्गादुपेक्ष्यम् ॥ २७ ॥

तत इति । ततः कृप्याकारस्वीकरणानन्तरं किदम इति नामधेयं यस्य
त ऋषिः कृपया कारुष्येन मन्दं हृदयं मनो यस्य तथोक्तः सन् सम्यग्दारिताया
बाणविपादितायास्तनोः शरीराहस्यन्दमानं दधिरं रक्तं यस्मिन्नेन महताऽरुपा
व्रजेन । 'प्रणोऽक्षियामीर्ममदः' इत्यमरः । रुपा कोपेन च कल्परविकल्पं प्रलया-
कृतुल्यं महस्तेजो यस्य तथोक्तः सन् तस्मिन्महीभृति पाण्डो पर्वते च अम्भोजदशां
स्त्रीणां संभोगस्य सुरतस्य सम्यग्भोगस्य सुखस्य च संभेदकं नाशकं शापम् । सह-
स्राक्षो दम्भोलि वज्रमिव । उदस्त्राक्षीत्पातितवान् । सृजतेः कर्तरि लुट् । 'यथा
निधुनीभूय क्रीडस्त्वया मारितोऽहम्', तथा स्वमपि निधुवनाय वधूमुपगच्छन्म-
रिष्यसि' इति शप्तवानित्यर्थः ॥

तदन्विति । तदन्वनन्तरं तापसस्य किदमस्य शापेन विरचितो मनसि तापो
यस्य तेन भूषेन पाण्डुना चलायैकानि हस्त्यश्वरथपादातरूपाणि यस्य तथोक्तं
बलमिव सप्त अङ्गानि स्वाम्यमालमुहृत्क्षोशराष्ट्रदुर्गबलरूपाणि यस्य तथोक्तं राज्य-
मपि व्यसृज्यत । तदुभयमपि त्यक्तवानित्यर्थः । 'सृजतेः कर्मेणि लट् । भोगमूलं
राज्यम्, राज्यमूलं बलम्, भोगप्रतियन्धे ताभ्यां प्रयोजनाभावादिति भावः ।
अत्र बलराज्ययोः केवलप्रकृतयोस्त्यागक्रियान्वयित्वेन केवलप्रकृतास्पदतुल्ययो-
नित्तमेदः । 'वर्ष्पानामितरेषां वा धर्मैर्न्यं गुरुययोगिता' इति लक्षणात् । एव-
मुत्तरप्रापि । प्रयेणाग्रायमलंकारः ॥

अष्टेति । अष्टावर्गैरन्तःकरणादिभिर्न्यै योगास्तत्साध्या यमनियमासनप्राणा-
यामप्रत्याहारध्यानधारणासमापयो योगशास्त्रप्रसिद्धास्तानवतो रक्षतोऽस्य राज्ञः
पाण्डोर्गुदु वीमलं कन्दमूलं मिष्टं पट्टोपेतमञ्जमासीत् । वनस्य गर्भो' मध्यदेशः
केटिपोषोऽन्ननि जातः । जनेः कर्तरि लुट् । दर्भोऽपि सिंहासनतां जगाहे प्राप ।

१. 'संदानित' इति पाठः. २. 'वरणीपतिना' इति पाठः. ३. 'चतुरङ्गम्' इति
पाठः. ४. 'सप्ताङ्गम्' इति पाठः. ५. 'व्यसृज्यत' इति पाठः.

अहो नरपतितापसयोः समानरूपं फलमिदमात्ररितम् । तथाहि ।

वाणशापप्रयोगाभ्यां बाधितौ तावुभावपि ।

तपस्वितां यतः सद्यस्मादृशीमुपजग्मतुः ॥ २९ ॥

क्रमादतिपतिते चावरोधवधूजनानुरोधगुणदात्रे गणरात्रे
अपाकरिप्यन्नपत्यभावमपत्यभावं मुवनं करिष्यन् ।

उवाच देवीमुचितं स पाण्डुरुपहरे जातुचिदूहदक्षः ॥ ३० ॥

परिपालयतोऽपि मे महीं परिपूर्तिर्न तनूजदुर्गतेः ।

प्रजया हि मनुष्य इत्यसौ प्रयते हि श्रुतिवर्णपद्धतिः ॥ ३१ ॥

सिंहासनमभूदित्यर्थः । ग्राहतेः कर्तरे लिट् । दुर्लभसंसारसारेण किं राज्येनेति
शुश्रूषया तापसत्वं स्वीकृतवानित्यर्थः ॥ २८ ॥

अहो इति । नरपतितापसयोः पाण्डुकिंदमयोः फलं वाणशापप्रयोगजन्यं
समानरूपविभिन्नाकृतिं सत् आचरितमाविर्भूतम् । भावे कः । अहो इत्याश्चर्यं ।
इदमुत्तरेणैकवाक्यम्—तथाहीति ॥

वाणेति । तथा तावुभौ पाण्डुकिंदमौ वाणप्रयोगेण शापप्रयोगेण च ।
ताभ्यां क्रमोऽत्र विवक्षितः । बाधितावपि विभिन्नदुःखकारणावपि यतः कारणा-
त्सद्यस्तत्क्षण एव तादृशीं राज्यभृगरूपत्वागपूर्विकां तपस्वितां मुनिमात्रं शोच्यत्वं
य । 'तपस्वी तापसे शोच्ये' इति विश्वः । उपजग्मतुः प्राप्तवन्तौ । अत आश्चर्य-
मिति पूर्वेणान्वयः । कारणमेवेदं अपि कार्यक्यादाश्चर्यमिति भावः । वाक्यार्थहेतुकं
काव्यलिङ्गमलंकारः । वृत्तमानुष्टुभभेदः ॥ २९ ॥

क्रमादिति । किं चेति चार्थः । अवरोधवधूजनस्यान्तःपुरस्त्रीजनस्यानुरो-
धोऽनुसरणं स एव गुणस्तस्य दात्रे शस्त्रमेवे लवित्राख्ये । 'दात्रं लवित्रम्' इत्य-
मरः । संभोगरहित इति यावत् । गणरात्रे रात्रिसमूहे क्रमादतिपतितेऽतिक्रान्ते
सतीत्युत्तरेणैकवाक्यम् । 'गणरात्रं निशा बहुयः' इत्यमरः ॥

अपाकरिष्यन्निति । जातुचिद् कदाचित् ऊहदक्ष उपायचिन्तने दक्षः
समर्थः स पाण्डुः । न विद्यतेऽपत्यं यस्य सोऽनपत्यस्तस्य भावस्त्वमुत्रत्वमपाक-
रिष्यन्निरसितुमिच्छन्त्यन् । आत्मन इति शेषः । मुवनं मर्ल्लोके च । न विद्यते
पत्यभावे यस्य तपोऽं करिष्यन् । सपतिकं कर्तुमिच्छन्नित्यर्थः । उपहृर एकान्ते
देवीं कुन्तीमुचितमुवाच । पुत्रसंपादनाय देव्या सहाय्येनितवानित्यर्थः ॥ ३० ॥

सप्तमिः श्लोकैकप्रकारमेवाह—परिपालयत इति । महीं 'परिपालय-
तोऽपि मे मम तनूजदुर्गतेः पुत्रदारिद्र्यादेतोः परिपूर्तिः मनोरथपरिपूर्णत्वं नास्ति ।
हि यस्मात् । मनुष्यः प्रजया संतत्या पूर्णो हीत्युक्तार्थिका असौ श्रुतिवर्णानां वेदा-
क्षराणां पदतिः पद्धिः 'प्रजया हि मनुष्यः पूर्णः' इत्येवंरूपा प्रयते प्रसिद्धत्वेन
यतते । निरपत्यस्य निष्फलं सर्वमिति भावः । वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।

गात्रं न केवलमशेषबुधोपलाल्यं

गोत्रं च तत्रभवतः कुमुदैकबन्धोः ।

आपाण्डु वर्तत इति स्फुटमय मन्ये ^{३१}

यस्मात्प्रजां न लभसे यदुवीरकन्ये ॥ ३२ ॥

न ह्यतीव विधिरप्यसुतानां नह्यते फलमिति श्रुतिसिद्धेः ।

जीवतो मम यथाह्वसाध्यो मीलतोऽपि न तथा परलोकः ॥ ३३ ॥

अहं किमन्या किमभीष्टतापदे तवेति मातुर्धुरि तातपृच्छया ।

प्रलोभतुल्यं प्रवदन्तमर्भकं मुदा हसन्निघ्रति मूर्ध्नि पुण्यभाक् ॥ ३४ ॥

वृत्त वैतालीयम्—‘पट्टिपत्रेऽष्टौ सप्ते कलास्ताश्च स्युर्नो निरन्तराः । न समान-
पराधिता कला वैतालीयेऽन्ते रसौ शुद्धः ॥’ इति लक्षणात् ॥ ३१ ॥

गात्रमिति । तत्रभवत पूज्यस्य कुमुदैकबन्धोश्चन्द्रस्य सवन्धि अशेषैर्बुधै-
र्देवैर्विद्वद्भिर्बुधोपलाल्य श्लाघनीयम् । एकनासाद्यत्वेन चेति भावः । गात्रं केवलं
शरीरमेकमेव वा समन्तात्पाण्डु श्वेत वर्तत इति न मन्ये । किंतु गोत्र चन्द्रवं-
शोऽप्यापाण्डु पाण्डुराजपर्यन्त वर्तत इत्यत्र स्फुट मन्ये । कुत एतद्वत् आह—
यस्मादिति । यस्मात्कारणात् हे यदुवीरकन्ये कुन्ति, त्वं प्रजा सतति न
लभसे न प्राप्नोषि । अत्र चन्द्रवशस्य पाण्डुराजपर्यन्तस्थितिरुपवाक्यार्थं प्रति
पुनालाभरूपोत्तरवाक्यार्थस्य हेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ३२ ॥

न हीति । विधिः कर्म श्रौतस्मार्ता मकम् । ‘विधिर्विधाने देवेऽपि’ इत्यमरः ।
असुतानामपुनाणा फल स्वर्गादिरूपमतीव मृश न नश्यते न घटयति । इत्येव श्रुतौ
वेदे सिद्धे प्रसिद्धेहेतोः । जीवतो मम परलोक शत्रुजन आहवेन युदेन साप्यो
यथा भवति तथा मीलत त्रिममाणस्यापि मम परलोक स्वर्गादि शत्रुजनश्च आ-
हवेन ज्योतिष्टोमादियज्ञेन युदेन च साप्यो न भवति । ‘जातपुत्र कृष्णकेशोऽमी-
नादधीत’ इत्यादिना सपुत्रस्यैव वैतानकर्मण्यधिकारध्वषणादिति भावः ।
‘आहव सगरे यज्ञे आह्वानेऽपि’ इति विश्वः । अत्रापि वाक्यार्थहेतुकं काव्यलि-
ङ्गम् । स्वागतावृत्तम्—‘स्वागतेति रत्नभाद्रुगुणम्’ इति लक्षणात् ॥ ३३ ॥

अहमिति । हे अर्भक, तव अभीष्टताया प्रेम्ण पदे स्थानेऽहं किम् । उ-
ताम्या माता किम् । त्वत्प्रेमपानमहं वा माता चेत्यर्थः । इत्युक्तप्रकारया मातुर्धु-
र्मप्रे तातस्य पृच्छया प्रश्नेन प्रलोभ्यतेऽनेनेति प्रलोभेन करणत्वेन फलादिना तुल्यं
तत्पारतम्यं यथा तथेत्यर्थः । प्रवदन्तं त्वमेवामीष्टतापदं मातैवेत्यन्तरद्वापमाण-
मर्भकं विशु मुदा हर्षेण हसन्सन् पुण्यभाक्माग्यवान्पुरुषो मूर्ध्नि जिघ्रति । अमा-
न्यानां पुत्रगर्भाप्राणस्यातिदुर्लभत्वादिति भावः । पञ्चम्यवृत्तम् ॥ ३४ ॥

निन्दते पितृनिषेधैर्निरपत्यवनः पुमान् ।

अध्वनीनैरतिश्रान्तैरवकेशीव पादपः ॥ ३५ ॥

कदापि तावद्यज्ज्वल कल्पमूनिहामिव ।

नार्थोमवितुमर्हानि नरवाहनसंनिभः ॥ ३६ ॥

किं भोगवैभवयज्ञः क्षितिर्जीविताद्यै-

रम्मोहाग्निं नियमैरनुवृत्तमेव । १

शापातिरेकद्वपावकनायिनो मे

तापापनोदविषये तनयं प्रमुञ्च ॥ ३७ ॥

— इत्यसंकोचतः शोचतः पञ्चुरप्रनुवि समप्रमन्दाक्षरमणीयं
मन्दाक्षरमणीयश्चित्तिदं वचनं पृथापि कथयानाम् । ३७

निन्दत इति । निन्दतमस्तनेव पन यन्म सोऽपुनः पुमान् तस्मिन्निन्दो-
दकश्चित्तया दुःखितैः पितृभिः पूर्वं अवकेशी निष्ठल पादप इत्येति श्रान्तै-
रध्वनीनैः पथिकैरिव निन्दते । निन्दते कर्त्तुं लब्ध । 'एष वा अन्तो यः पुनो'
इति श्रुतेः अपुनस्य पितृद्वाराकराशोपादिति भावः । पुनस्यपुलानामानुपुनं
दृष्टम्—'यस्या ल- सत पुन्ये न्यान्ता पुनर्निपुला नदा' इति लक्षणात् । अन्य
व वक्ष्येति शेषत्वात्—'वज्रं नाशयसो न्यातामन्धेरोऽष्टाष्टनि स्यात्' इत्ये-
तरत्न तन्क्षणं बोध्यम् ॥ ३५ ॥

कदेति । नरवाहनेन दुर्वरेण संनिभस्तुल्यः अहं तातेति यज्ज्वल जनकनाच-
क्ष्य कल्पमूनिरहा कल्पद्वारागलिचारीमतिरुं वाष्पीमनिनुन् अर्था यावच्छे-
मतिरुं च कदापि नार्हानि । अतो घनात्वन्य चात्राया इवापुनस्य तातेति व्य-
हारम्याप्ययोगदिलयः । यत्तु 'अपुनस्य स्वर्गमावेन तनलकल्पवृक्षप्रार्थना
दुर्लभा' इति, यदपि 'दुर्वरेवद्विगमानमैश्वर्यं पुत्रमावाशिप्सुम्' इति नृसिंहः,
तदुभयमन्यनादरणीयम् । नरवाहनकलिम इति सादृश्योपयोगिनो वैपल्या-
पक्षेत्तरमरष्टोके पौनरुप्यवस्तुष्वेति ॥ ३६ ॥

क्षितिमिति । भोगः सन्वन्दनवनितापनुभवः, वैभवमैश्वर्यम्, यतो दान-
पालनदानजन्या क्षीर्तिः, क्षितिः भूः । राज्यमिति यावत् । जितेवं प्राप्ताचारणम्,
एतान्याद्यानि येषां तैरर्थैः चाप्यन्य किंनदत्तन्वातिरेक्येति चयः य एव दवाव-
शो दवाभिन्नान्तिन्येते इति शायिनः । ताच्छब्दोक्तिः मिलिः । मे नन किम् । कार्य-
मिति चेत् । ताद्यग्विषयं मे तापन्यापनोदनविषये निराश्रय हे अन्मोरहाति,
त्वनेवानधेर्भर्तुन्त्रत्वेन निर्दोषनिर्वन्मैन्तुनयं प्रमुञ्च जनयैः । नुवतेः प्रार्थनायां
लोद । पुनसंपादकभोगस्य शापेनावेकत्वादिति भावः ॥ ३७ ॥

इतीति । इत्युच्यते पातकोचं निर्लब्धं यथा तथा शोचतो दुःखायमानस्य

१ 'प्रमुञ्च' इति पाठः.

राजन्, खलु पुरा मम पिता पितामहसमानस्य निशान्तमधिव-
सतः कृशां तनुलतां तपसा वहतोऽपि दिशां ततिषु निशान्तरविका-
न्तिभृशान्तरङ्गाङ्गरुचां तरंगपरंपरां तरलयतोऽशान्तमनसो मुने-
रुपान्तपरिचरणाय मामनुशासितशैशवराज्यामपि नियोज्यामक-
रोत् ।

ततो नियोगान्समयेषु लब्धुं मया महायज्ञजुषा महर्षेः ।

आरामवह्नीरपहाय तस्य भ्रूवह्निमेव प्रतिपाल्य तस्ये ॥ ३८ ॥

यथा यथा सेवनयज्ञजन्मना निदायतोयेन निषिक्तमङ्गकम् ।

तथा तथावर्धत तापसान्तिके महाविकासा मम भक्तिवह्नी ॥ ३९ ॥

पत्युरप्रभुवि समप्रेण महता मन्दाक्षेण लज्जया रमणीया मनोहा मन्दाः परिमिता
अक्षराणि मणय इव तैर्यन्त्रितं संचटितमिदं वक्ष्यमाणं वचनं पृथा कुन्त्यपि
कथयामासोकवती । कथयतेर्लिङ्गामादेशेऽस्तेरुप्रयोगः ॥

राजन्निति । राजन्, खलु 'निषेधवाक्यालंकारजिज्ञासानुनये खलु'
इत्यमरः । पुरा कन्यात्वदशायां मम पिता कुन्तिभोजो निशान्तमधिवसतः खरुहे
वर्तमानस्य । 'उपान्वध्याह्वसः' इति कर्मत्वम् । पितामहेन व्रजणा समानस्य
तपसा कृच्छ्रचान्द्रावणादिना कृशा तनुर्लतेव तां वहतोऽपि । तपःकृशास्यापीत्यर्थः ।
दिशां प्राच्यादीनां ततिषु समूहेषु निशान्तरवेर्बालस्यैव कान्तीनां भूषामन्तरङ्गा-
णामाप्तानाम् । तत्तुल्यानामित्यर्थः । अङ्गरुचां देहप्रभाणां तरंगपरंपरां तरलयतः
प्रसारकस्याशान्तं शान्तिरहितम् । क्रुद्धमिति यावत् । मनो यस्य मुनेर्दुर्वासस उपान्ते
समीपे परिचरणाय शुश्रूषणायानुशासितं शालितं शैशवं बाल्यमेव राज्यं मया तां
तथोक्तम् । बाल्यात्परिचरणाशक्तामपीत्यर्थः । मां नियोज्यां परिचारिकामक-
रोत् । महतां सेवाया दुर्लभत्वादविचार्य कुलवयःशीलादिकमवश्यं तेषां सेव-
नीयत्वादिति भावः ॥

तत इति । ततः समयेषु स्नानायवसरेषु नियोगाज्जलानयनाद्याश्याल्लब्धुं
प्राप्तुं महान्तं यज्ञं जुषत इति तथोक्तया मया आरामे वह्नीः पुष्पलता विहाय
तस्य महर्षेर्दुर्वाससो भूरेव वह्नी तां प्रतिपाल्य निरीक्ष्य तस्ये स्थितम् । तिष्ठते-
र्भावे छिद्र । पाल्योचितपुष्पावचयं विहाय तन्नियोगानुदपादयमित्यर्थः । यत्तु
'नियोगात्' इति पयम्यन्तपाठे अमेण 'नियोगादनुज्ञावाक्यात्' इति वृद्धिः, तनु-
च्छम् । 'लब्धुम्' इति तुमुजन्तस्य कर्माकाङ्क्षया साक्षाद्वृत्तदोषापत्तेर्य ॥ ३८ ॥

यथेति । ममाङ्गमेवाङ्गकं शरीरं सेवनयज्ञान्मुनिसेवानुकूलव्यापाराबन्ध-
नस्य तेन निदायतोयेन धमज्जलेन यथा यथा निषिक्तमभिषिक्तम्, तथा तथा

१. 'पुरा खलु पिता मम' इति पाठः. २. 'वह्निवह्नी' इति पाठः. ३. 'मन्तरङ्ग-
वधाम्' इति पाठः. ४. 'तरलयिषुः' इति पाठः. ५. 'शैशवराज्याम्' इति पाठः.
६. 'निदेशात्' इति पाठः. ७. 'प्रतिहाय' इति पाठः.

तपस्विनस्तस्य तपःकृशस्य सरूपतामाप्तुमिवाश्रयद्विः ।

दिने दिने मे दयनीयरूपैरङ्गैरशेषैरतिकाश्यमाणे ॥ ४० ॥

आपादनेन समिधामभिषेकवारा-

३५ मभ्यर्चनासुमनसामपि तापसेन्द्रः ।

मय्येव शिष्यजनतामैमितां वितन्व-

अन्ते वसन्तमपि कोपमपाचकार ॥ ४१ ॥

एकां समां तत्र वसन्कदाचिदेकां स मां पार्श्वगतामवेक्ष्य ।

समाधिपृष्ठ्या सह मौनमुद्रां समापयामास तपोघनेन्द्रः ॥ ४२ ॥

‘वत्से, भवत्सेवासंप्रदायेन संप्रति शृणुं प्रसीदामि’ इति व्याहृत्य स मुनिरनुकम्पितचेता महामल्यर्थमनीप्सितार्थसमर्थापनपरतन्त्रं कमपि मन्त्रमुपादिक्षत् ।

महान्विकासो वृद्धिर्यस्याः सा मम भक्तिरेव वदरी पुष्पलता तापसस्य दुर्वास-
सोऽन्तिके संनिधाववर्धत प्रवृद्धाम् । तत्कालंकारः ॥ ३९ ॥

तपस्विन इति । तपसा कृशस्य तपस्विनो दुर्वाससः सरूपतां सारूप्यमाप्तु-
मिवेत्युपेक्षा । आश्रयद्विः सेव्यमानैर्दयनीयं काहण्यास्पदं स्वमाकृतिर्येषां त्रैः ।
कृशीभूतेरिति यावत् । अशेषैरङ्गैरवयवैरतिकाश्यमाणे प्राप्तम् । आप्रोतेर्भावे
लिङ् ॥ ४० ॥

आपादनेनेति । तापसेन्द्रो दुर्वासाः समिधामिन्धनानामभिषेकस्य वारं
जलानामभ्यर्चनासुमनसां देवपूजाकुसुमानामपि त्रयाणामापादनेन संपादनेन हेतु-
नाऽमितामनेकां शिष्यजनता शिष्यमात्रं मय्येव वितन्वन्विस्तारयन्तन् । एक-
यैव शिष्यत्रयमवृत्त्यसंपादनादिति भावः । अन्ते समीपे । मनसीति यावत् ।
वसन्तं वर्तमानमपि शिष्यमपीति च । कोपमपाचकार दूरीकृतवान् । प्रसन्नोऽभू-
दित्यर्थः । ‘छात्रान्तेवागिनौ शिष्ये’ इत्यमरः ॥ ४१ ॥

ततः किमिलत आह—एकामिति । य तपोघनेन्द्रो दुर्वासास्तत्र पृथाराम
एकां समां संवत्सरम् । ‘हायनोऽङ्गीं सरत्तमाः’ इत्यमरः । वसन्तम् । कदाचि-
त्पार्श्वगता निकटस्थितामेकां परिजनरहितां मां अवेक्ष्य समीपे समाधेयौगस्य
श्रुत्याभ्यासेन सह मौनमुद्रां वाचंयमत्वं समापयामासान्वितवान् । द्वयमपि
त्यक्त्वा मानुवाचेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

वत्स इति । हे वत्से कुन्ति, भवत्याः सेवासंप्रदायेन श्रुश्रूषाविधिना संप्रती-
दानीं शृणुं प्रसीदामि प्रसन्नोऽसि । इत्युक्तप्रकारेण व्याहृत्योक्तत्वानुकम्पितं कृपा-
न्वितं चेतो मनो यस्य तथोक्तः स मुनिर्दुर्वासा महामल्यर्थं शृणुमनीप्सितार्थस्य

अपि क्रुधामावसतेरमुष्मान्मत्वा गुरुत्वं वरमब्रलामे ।

अपुष्पवत्यामपि मे दशायामामोदमारोऽधिकमाविरासीत् ॥ ४३ ॥

अधुना तस्य प्रभावेन शतमयमुत्तासु निखिलासु लेखा रेखासु
ये ये परार्ध्यास्ते ते रहसि कृतसांनिध्याः स्वानुगुणगुणगणविभवा-
नात्मभवान्मयि विकसदनुकम्पाः संपादयिष्यन्ति । *full of*

इति नृपाय कृपायतचेतसे यदुमुता मुनिनेतुरनुमहम् ।

अदशनत्रणपीडमहर्षतेरभिदधे रेतसंगमनं विना ॥ ४४ ॥

कामितार्यस्य समर्थापने संघटने परतन्त्रं आयत्तम् । समर्थमिति यावत् । कमप्य-
निर्वाच्यम् । 'गुरुं प्रकाशयेद्दीमात्रं तु मन्त्रं प्रकाशयेत्' इति मन्त्रनामाप्रकाश-
स्मरणात् । मन्त्रमुपादिशदुपदिष्टवान् । दिशतेः कर्तरि लुङ् ॥

अपीति । क्रुधा कोपानामावसतेर्निवासभूतादप्यमुष्माहुर्वाससो वरभूतस्य
मन्त्रस्य लामे सति गुरुत्वमाचार्यत्वं भला ज्ञात्वा । क्रुदस्य गुरुत्वात्स्मरणात्क्रुदेऽपि
शुभ्रूपातिशयेन प्रसादसंपादनादात्मनि गुरुत्वं श्रेष्ठं वा मत्वा । मे ममापुष्पवत्या
मुत्तरहितायामपि अरजोवत्यामपीति च । दशायामवस्थायां बाल्ये च । अत एव
विरोधामासोऽलंकारः । आमोदमारः परिमलातिशयः सतोपातिशयश्चाधिकमावि-
रासीत् । 'आनोदो गन्धहर्षयो' इति विश्व ॥ ४३ ॥

अधुनेति । अधुनेदानीं शतमय इन्द्रो मुत्तादिर्यासा तामु निखिलास्त्रि-
लासु लेखानां देवानां रेखामु पङ्क्तिषु ये ये परार्ध्या गुणवत्तरास्ते ते वक्ष्यमाणा
इन्द्रादयस्तस्य मुत्तुपदिष्टमन्त्रस्य प्रभावेन सामर्थ्येन रहसि कृतं कारितं सानिध्यं
समीपस्थितिर्येषां ते तथोक्ताः । 'ध्यानमात्रसाध्यसानिध्याः' इति पाठान्तरम् ।
विकसन्त्यनुकम्पा येषां ते तथोक्ताश्च सन्तः स्वस्य प्रत्येकमात्मनोऽनुगुणोऽनुसूयो
गुणानां क्षौर्यधैर्यादीनां गणस्य सप्तस्य विभवं समृद्धिर्येषां तानात्मभवान्पुनान्मयि
संपादयिष्यन्ति जनयिष्यन्ति ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण वृषवायतं सान्द्रं चेतो यस्य तस्य मुनीनां नेतुर्नाय-
कस्य दुर्वाससोऽनुमहं वरमन्त्रदानरूपं प्रसादं यदुमुता कुन्ती नृपाय पाण्डवे ।
अहर्षते. सूर्यस्य सबन्धि न विद्यते दशनव्रणानां दन्तशतानां पीडा इत्थं यस्मि-
नस्तत् । चौर्यरत्नादिति भावः । रतस्य सुरतस्य संगमनं प्रापणं विनासिद्धे कथ-
यामास । तदितरत्सर्वमुवाचेत्यर्थः । तस्य लोकाद्वयनिन्दत्वादिति भावः । कुन्ती
मन्त्रपरीक्षणाय सूर्यमाहूय बाल्ये तेनोपमुकेति भारतकथाप्रानुसंधेया । हतवि-
श्वम्भितवृत्तम् ॥ ४४ ॥

१. 'रेखा रेखासु' इति पाठः. २. 'ध्यानमात्रसाध्यसानिध्याः' इति पाठः.

३. 'स्वस्तादुक्तगुणविभवान्' इति पाठः. ४. 'रतिः' इति पाठः.

प्रथमः खण्डः ।

in Namdāna ga

growing out a cha

इति वचनमयीं मुधां किरन्तीं यदुत्पत्तयनया प्रगसमानः ।
पतिरनुमनुते स पौरवाणां प्रकृतमहोत्सवपारदर्शनाय ॥ ४५ ॥

तदनन्तरम्—

धर्मात्प्राप युधिष्ठिरं पवनतो भीमं च भीमं द्विषां

जिष्णोर्जिष्णुमतीव घृष्णुमनचा कुन्ती मुनेर्विधया

अन्या सापि तयैव तत्र नकुलं रूपास्पदं गीष्पतेः

सच्छाप्रं सहदेवमप्यजनयन्नासत्ययोरन्तिष्ठात् ॥ ४६ ॥

उबनु वासवनन्दनसंभृताः सपटुगीतिरप्रमदालयः ।

मुमनसस्तु यथोचितमाचरन्निपतनं सुवि नृत्यविधिं दिवि ॥ ४७ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारं वचनमयीं वाग्म्या मुधाममृत किरन्तीं स्रग्न्तीं
यदुत्पत्तयनया कुन्तीं प्रगसमानं स्थापमानं पौरवाणां पतिं पश्यन् प्रकृतम्य
महोत्सवस्य धर्ममन्त्रालयस्य यत्नारमन्तं पुनस्तपादनरूपस्य दर्शनायानुमनुते
स । 'पुनानुत्पादय देवैश्च' इत्यनुज्ञातरानित्यर्थः । पुणित्वाप्राप्तम्—'अयुजि
नयुगरेपतो यद्गारे युजि च नजं जरगाश्च पुणित्वाप्रा' इति लक्षणात् ॥ ४५ ॥

तदनन्तरमिति । धर्मादिति । तदनन्तरमियुत्तरेण सवध्यते । तदन-
न्तरं पाण्डुनमनन्तरम् । अनया भग्नज्ञानाप्रिदोषा कुन्ती मुनेर्विधया । तदुप-
दिष्टमप्रमावेनेत्यर्थः । धर्मात्प्रापयुधिष्ठिरं धर्मरान प्राप । जनयामासेत्यर्थः ।
पवनतो वायोर्द्विषा घटूग भीम भयकर भीम प्राप । जिष्णोर्गिष्णुमतीव घृष्णुमल-
न्तधीर जिष्णुमर्जुनं प्राप । 'जिष्णुरिन्द्रेऽर्जुने जैत्रे' इति विश्व । अया सा द्वितीया
मात्रपि तया कुन्युपदिष्टया विषयैव तत्र तन्मित्रेन काष्ठे । काकाक्षि यायेनैरका-
रम्यात्रापि सवध्य । नासत्ययोरन्तिष्ठात् । 'नासत्ययोरन्तिष्ठात्' इत्यमरः । अन्ति-
ष्ठात्समीपात् । तत्सङ्गादिति यावत् । रूपस्य सौन्दर्यमप्यद म्यान नकुलं गीष्पते-
र्गृहस्पते सच्छाप्रं तुल्यम् । युज्येति शेषः । सहदेवमप्यजनयत् । यत्तु 'मुने
कुन्ती मन्त्रानुष्ठय लेभे, तत्र मन्त्रत्रयेण स्वयं पुत्रत्रयं प्राप, माद्री च तदुपदि-
ष्टेन चतुर्थेन मन्त्रेण पुत्रद्वयं प्राप इति वृत्तिः, तत्तु दुष्पागित्यनिवृत्तिरनेव ।
महामारतमिदं सत्तात् । मुनेर्विधया तयैवति मन्त्रसंगतं वररूपस्य मन्त्रस्येति मन्त्र-
रत्नमिदं सत्तात् । किञ्च बाल्ये एतेन कर्णोत्पादनात्प्रकृतन्यूनताया दुर्भारतारणे-
धेति । शार्दूलविषादितं वृत्तम्—सूर्याश्वमसजास्तता सगुरव शार्दूलविषादि-
तम्' इति लक्षणात् ॥ ४६ ॥

तदन्यति । तदनु युधिष्ठिरादिनन्मानन्तरं वासवस्येन्द्रस्य नन्दने हर्षणे
विषये नन्दनपत्ने च समृता नियुक्ता संपादिताय । पटुगीतिरवेण मनोहरणानेन
सहितानां प्रमदानामप्सरसामालयं पश्यो येषां ते पटुगीतिरहङ्गसङ्कारण-
हितप्रकृतमदमृताय मुमनसो देवा पुष्पाणि च यथोचितं स्वस्वाहं क्रमेण दिवि

१. 'तदनन्तरम्' इति नास्ति वचिः.

जन्मोत्सवो महानेपां जलमल्यच्छमावहन् ।

विद्यामनन्यसामान्यां व्रीडां कुम्भमुवोऽनयत् ॥ ४८ ।

स्वस्य चक्रगतिं सख्युः स्वयमप्याश्रिता इव ।

जवात्प्रदक्षिणज्वाला ज्ज्वलुर्यज्जपावकाः ॥ ४९ ॥

सामोदो भीमसंभूतिसंभूताशौचवत्तया । *impure*

संकुचमिव संस्पर्शे समीरो मन्दमाववौ ॥ ५० ॥

कन्यकात्वेऽपि मय्येषा कामुकीति स्मरन्निव ।

प्रसूतिदिवसं कुन्त्याः प्रादिद्युतदहस्करः ॥ ५१ ।

पुष्पात्प्रागेव सुपुवे पुत्रमेवेति वीरुधः । *creepers*

स्वौ तु वृत्त्यविधिं नाव्यमाचरन्कृतवन्तः । भुवि तु निपतनमाचरन् । 'सुमना मालती-
पुष्पपण्डितेषु सुरेऽपि च' इति विश्वः । 'क्षियः सुमनसः पुष्पम्' इति पुष्पवा-
चित्वे लीलिङ्गता । अत्र केवलप्रकृतास्पदः श्रेयार्थकारः । पादकमानुसरणे यथासं-
ख्यालंकारश्च । द्वयोः संसृष्टिः ॥ ४७ ॥

जन्मोत्सव इति । एषां युधिष्ठिरादीनां महाजन्मोत्सवः जलमल्यच्छमावह-
न्कुर्वन्सन् अन्येषामसामान्यामसाधारणीमनन्यसामान्यां कुम्भमुवोऽगस्त्यस्य
विद्यां श्रोदयेन जलनिर्मलीकरणादिमकां व्रीडां लज्जामनयद्गमयामास । अनन्यसा-
धारण्यमज्ञादिति भावः । नयतेर्दुहादिल्लाङ्गिकर्मकत्वम् ॥ ४८ ॥

स्वस्येति । यज्वनां यागवतां पावकाज्जेतामयः स्वस्य सख्युर्वायोश्चक्र-
गतिं वर्तुलगमनं स्वयमप्याश्रिता इवेत्युत्प्रेक्षा । जवाद्देगारप्रदक्षिणज्वालाः सज्य-
क्षिताः सन्तो ज्ज्वलुर्यज्जन्ति स्म । ज्वलतेः कर्तरि लिट् ॥ ४९ ॥

सामोद इति । सामोदः सहर्षः सगन्धश्च समीरो वायुर्भीमस्य पुत्रस्य
संभूत्योत्पत्त्या संभूतं जातमशौचमस्यास्तीति तद्वान् तस्य भावस्तथा तथा हेतुना
संस्पर्शे परेषां स्पर्शनविषये संकुचन् लज्जमान इवेत्युत्प्रेक्षा । मन्दं शनैराववौ
याति स्म । यातेः कर्तरि लिट् ॥ ५० ॥

कन्यकात् इति । एषा कुन्ती कन्यकात्वेऽनूदत्तदशायामपि मयि विषये
कामुकमभूत् । इत्युक्तप्रकारस्य वृत्तान्तस्येति शेषः । स्मरन्निवेत्युत्प्रेक्षा । अहस्करः
सूर्यः कुन्त्याः प्रसूतिदिवसं प्रसवदिनं प्ररूपेण प्रादिद्युतप्रकाशयामास । रविरपि
प्रकटप्रकाशोऽभूदित्यर्थः । प्यन्तात् सुतेर्लिट् । 'किञ्चिद्व्युत्पन्नः कर्तरि चङ्' इति
षट् 'सुतिस्तापोः-' इति संप्रसारणम् ॥ ५१ ॥

पुष्पादिति । एषा कुन्ती पुष्पात् ऋतोः द्रुमुमाद्य प्राक्पूर्वमेव पुत्रं कर्णे सुपुवे
जनयामास । इति मरवेवेति शेषः । अतएव गम्योत्प्रेक्षा । पृथग्या वने कुन्त्या वामा-
रप्ये रीरधो एताः प्रसूनात्यावपुष्योत्पत्तेः पूर्वमेव पुष्पवृष्टमाग एवेति च । फलेप्र-

फलेग्रहय एवासन्प्रसूनात्प्राक्पृथावने ॥ ५२ ॥

तदनु गुणगणैरमद्भुतशुभंयुताविकससमये समये—

प्रजाधिपोऽसौ प्रथमं युधिष्ठिरे सुतेषु तेजस्विषु तेषु पञ्चसु ।

प्रभाकरे पञ्चत्पत्ता इत्येते प्रपातयामास विलोचनद्वयम् ॥ ५३ ॥

तपस्विनीनां स्तनपायिनस्ते दरकणत्कीचकदत्तकर्णाः । ५३ ॥

वने दिनान्ते वसुधेन्द्रपुत्रा वल्केषु निद्रासुखमन्वभूवन् ॥ ५४ ॥

क्षुत्पीडया स्तनरसे कलहं शिशूनां

कुन्ती तदा शमयितुं कुचकुम्भयुग्मे ।

एकं युधिष्ठिरधनंजययोश्च भाग-

मेकं समीरणसुतस्य च संविभेजे ॥ ५५ ॥

इयः फलधारिण्य आसन् । फलानामप्रतः पुष्पं पृत्ता जायमानत्वादिति भावः ।
'स्याद्रजः पुष्पमार्तवम्', 'स्यादवन्यः फलेग्रहिः' इत्युभयत्राप्यमरः । 'जन्मो-
त्सवः' इत्यादिभिः पञ्चश्लोकैर्जलनिर्मलीभवनदिवस्तुना तेषां लोकोत्तरमाहात्म्य-
प्रतीतेर्वस्तुना वस्तुष्वनिः ॥ ५२ ॥

तद्वन्धिति । तदनु गुणगणैश्चन्द्रतारावलादिभिरभट्टराया अशीषायाः शुभंयु-
तायाः शुभयोगस्य विद्मससमये वृद्धिजननकालामिक्षे समये लग्नविशेषे इत्युत्त-
रेणान्वयः । 'घटो नीलघट' इत्यादिष्वदिभ्यस्कोटावधिकारगात्रित्वात् न पौनर-
ण्यम्' इति सांप्रदायिकाः । 'शुभंयुस्तु शुभान्वितः' इत्यमरः ॥

प्रजाधिप इति । असौ प्रजाधिपः पाण्डुस्तेजस्विषु तेषु पञ्चसु सुतेषु ।
तन्मप्य इत्यर्थः । उन्नते महति युधिष्ठिरे पञ्चतपाः पञ्चामिमप्ये तपस्वी प्रभाकरे
सूर्य इव । सूर्यस्याग्नीनां पञ्चसंख्यापूरकत्वस्मरणादिति भावः । विलोचनद्वयं प्रथमं
प्रपातयामास प्रवेशितवान् । ज्येष्ठस्यैव पुत्राणामभ्यर्हितत्वादिति भावः ॥ ५३ ॥

तपस्विनीनामिति । ते वसुधेन्द्रपुत्रा युधिष्ठिरादयो वने तपस्विनीनां
ऋषिपत्नीनां स्तनपायिनः स्तन्यरसं पिबन्तः दरं ईषत्कणत्सु शब्दायमानेषु
कीचकेषु वेषुविशेषेषु दत्तावासकौ कर्णौ येषां ते तथोक्तश्च सन्तः । 'वेणवः
कीचकास्ते सूर्ये स्तनन्त्यनिलोदताः' इत्यमरः । दिनान्ते सायंकाले वल्केषु
वल्कलेषु । 'वल्कं वल्कलमस्त्रियाम्' इत्यमरः । निद्रासुखमन्वभूवन्ननुभूतवन्तः ।
वने घात्रीस्तन्यतद्दानहोलानानसंभवादिति भावः ॥ ५४ ॥

क्षुदिति । कुन्ती शिशूनां क्षुत्पीडया वसुधादुःखेन हेतुना स्तनरसे विषये
कलहं शमयितुं वारयितुं तदा कुबौ कुम्भाविष्य तथोर्युग्मे एकं कुचकुम्भं युधिष्ठि-
रधनंजययोश्च भागं एकं समीरणसुतस्य मीमस्य भागं संविभेजे विभागमकरोत् ।

तदानीमयमम्बालिकासूनुरविलम्बितं संक्रन्दन इव पञ्चनन्दः
नागमसंपदा तथा मुदममितंपचां बभार । ६३ ॥

पुत्रेषु तेषु क्रमपोषितेषु विलोकयन्त्या विहरत्सु कुन्त्याः ।

आप्याययामासतुरन्तरङ्गं प्राप्यापि माद्रीतनयौ यमत्वम् ॥ ६४ ॥

तैरादराद्वनलतासु दृढीकृतासु

दोलाविधेः परिचितस्य सहर्षिपुत्रैः ।

पर्यायलब्धमसकृत्पवमानसूनो-

रारोहणं हृतमभूदवसानभूमिः ॥ ६५ ॥

मीमेन दन्त्युगले विधृतं यमन्ये

वन्येभमारुरुहुरद्रिनिभं सगर्भ्याः ।

तदानीमिति । तदानीमम्बालिकायाः सूनुरयं पाण्डुः संक्रन्दन इन्द्र इव
पञ्चानां नन्दनानां पुत्राणां आगमसंपदा लाभैश्वर्येण, पञ्चानां नन्दने वनेऽगमानां
वृक्षाणां पारिजातादीनां संपदेति च । अमितंपचामनन्त्याम् । 'मितनये च'
इति मिते उपपदे पचेः खशि 'अहर्दिपद्-' इत्यादिना मुम् । मुदमगनन्दं बभार
धृतवान् । विमर्तः कर्तरि ङिङ् । यत्तु 'अमितमधिकं पचांबभार पकं बभार
प्राप्तवानित्यर्थः' इति वृत्तिः । तत्तस्य 'नालंकारो न शब्दस्य प्रक्रियात्र विलि-
ख्यते' इति सूचितं व्याकरणमौढ्यं विशदयति । यतः पचेरेकाचकलादामः
'कृशानुप्रयुज्यते ङिति' इत्यत्रानुप्रयोगस्य प्रसक्त्यभावादिति ॥

पुत्रेष्विति । क्रमात्पोषितेषु तेषु पुत्रेषु पश्यन् विहरत्सु क्रीडत्सु सत्सु विलोक-
यन्त्यास्तान्पश्यन्त्याः कुन्त्या अन्तरङ्गं मनो मायाः सपञ्चास्वनयौ नडुलसहदेवौ
यमत्वमन्तवत्त्वं युग्मजातत्वं च प्राप्याप्याप्याययामासतुरानन्दयेताम् । अत्र
अन्तवत्त्वेऽपि संतोषजननमित्येको विरोधः । सपञ्चीपुनत्येऽपि तदित्यपरः ।
युग्मत्वेन सोपदिष्टविद्याद्वारा स्वपुत्रत्वेन च जननाद्विरोध इति श्लेषप्रतिभोत्पा-
पितो विरोधामासालंकारः ॥ ६४ ॥

तैरिति । तैर्बुधिशिरादिभिः ऋषिपुत्रैः सह दृढीकृतासु त्रिचतुरादिमेलनेन
दाढ्यं प्रापितासु वनलतासु आदरात्परिचितस्यारब्धस्य दोलाविधेर्दोलाय-
नस्य पर्यायलब्धं प्रथमाप्तं पवमानसूनोभीमस्यारोहणपदसालभूमिः समाप्ति-
स्थानं हृतमवष्टभमूत् । अतिमांसलतया मीमस्य वनलता बहुशङ्खटिता
बभूवुरित्यर्थः ॥ ६५ ॥

मीमेनेति । अन्ये सगर्भ्याः सोदरा बुधिशिरनडुलसहदेवा मीमेन दन्त-
युगले विधृतं सन्निभतमद्रिनिभं पर्वततुल्यम् । अत्युन्नतमिति यावत् । वने भवं
वन्यमिभं गर्जं यमादरहुरारुहवन्तसं वन्येभं मानी विजयोऽर्जुनः सयमात्मनै-

१. 'अमिता बभार' इति पाठः. २. 'दोला' इति पाठः. ३. 'विधृतयमन्ये' इति पाठः.

Argument

शुण्डो प्रगृह्य विजयः स्वयमेव मानी

तं लीलया रदपयेन समारुरोह ॥ ६६ ॥

तदनु विधिवदुपनीतानां क्रमेण मधुरेण वयसा शिरसा च विष्ट-
तवपुषां विनयगौरवपुषां सकलासु कलासु कौशलमुन्मीलयतां तेषां
यशांसि बलभेदनमदावलस्य घात्रो युगलमपि युगपदुल्लङ्घयामासुः ।

नघतरुणिमलक्ष्मीनन्दनीयं शरीरं

कुरुवृषभसुतानां कुर्वती नेत्रपात्रम् ।

मुनिततिरिति मेने मोहनाय त्रिलोक्याः

स्वविशिष्य इव कामः सोऽपि किं पञ्चधामभूत् ॥ ६७ ॥

अथ कदाचिदखिलहरिदन्तरनिरन्तरबलमानमलयपवमानक-
म्पितचम्पकसंपादितसौरभसंपदनुकम्पितनिलिम्पपथाः केसरकुसु-
मकेसरशिखरभासुरधूलीधूसरदिशो मनसिजविजयसहकारचतुर-

व लीलयानायासेन शुण्डां प्रगृह्य रदपयेन दन्तमार्गेण समारुरोह । नानिनामन-
न्योपजीवित्वाच्च किंचित्कीडाकरमिति भावः । अत्र मानस्य स्वयं प्रगृह्यारोहणं
प्रति हेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ६६ ॥

तदन्विति । तदनु विधिवदथाशास्त्रमुपनीतानामुपनयनसंस्कृतानां क्रमेण
मधुरेण मनोहरेण वयसा यौवनेन विष्टं पूर्णं वपुर्वेषां तेषां शिरसा विन-
यस्य गौरवं पुष्पन्तीति तयोक्तानां सकलासु चतुःपश्चिपु कलासु विद्यासु कौशलं
नैपुण्यमुन्मीलयतां प्रकटयतां तेषां युधिष्ठिरादीनां यशांसि विद्याविनयविवे-
कादिजन्याः कीर्तयो बलमधनमदावलस्यैरावतस्य यात्रो रत्नेर्निवासस्य च
क्षीरान्वेराकाशमज्ञाया वा युगलं द्वयमपि युगपदेकदोलङ्घयामासुरतिचक्रमुः ।
'भाम रतिमनिवासयोः' इति विश्वः ॥

नयेति । मुनीनां ततिः समूहो नवस्य तरुणित्रो यौववस्य लक्ष्म्या संपदा-
नन्दनीयं मनोहरं कुरुवृषभस्य पाण्डोः सुतानां शरीरं नेत्रयोः पात्रं विषयं कुर्वती ।
पश्यन्ती सतीति यावत् । त्रिलोक्या भुवनत्रयस्य मोहनाय च प्रसिद्धः कामो
मन्मयोऽपि स्वस्य विशिष्यो बाण इव ययथा पञ्चप्रकारोऽभूत् । किमेति वि-
तर्कः । इत्युक्तप्रकारं मेने तर्कयामास । उत्प्रेक्षा ॥ ६७ ॥

अथेति । अयानन्तरं कदानित्कस्मिन्निष्कालेऽखिलानां हरितां दिशामन्तरेषु म-
ध्यभागेषु निरन्तरं सान्द्रं यथा तथा बलयानैर्व्याघ्रवद्विर्मलयपवमानैर्दक्षिणवायुभिः
कम्पितैश्चम्पकैश्चाम्पेयकुसुमैः संपादितस्य सौरभस्य संपदा समुद्भूतानुकम्पितः । परि-
मलित इत्यर्थः । निलिम्पानां देवानां पन्था आकाशवीथियेषु ते तादृशा निलिम्पपथाः
'ऋक्पूः' इत्यादिना अप्रत्ययः । केसरकुसुमानां वकुलपुष्पाणां केसरशिखरेषु कि-

सहकारपल्लवतल्लजपरिचर्येणगर्वायमाणकलकण्ठयुवकण्ठोक्तपथिकजन-
नसंदोहजीवितसंदेहा वनदेयतावदनतिलकायमानतिलकावलिक-
लिकापलितंभावुकनमोविभागा मदनहुतभुगङ्गारसदृशकमलभृङ्गार-
मधुरससङ्गारचितमदभृङ्गारवविभवतुङ्गारहितमिथुनशृङ्गाररसाः स-
मुन्मिपद्मासन्तिकामिपेण सीमन्तिनीरतेरुदन्तं दुरन्तं विचिन्त्य
रहसि वसन्तं नृपं तमिव हसन्तो वसन्तोदयवासरा मन्दंमन्दम-
रण्याङ्गधरण्यां कमपि विकासमापादयामासुः ॥

श्रुत्वाप्रेषु भासुरभिर्धूलीभिः पुष्परजोभिर्धूसरामलिना दशदिशो येषु ते तथोक्ताः ।
मनसिजस्य मन्मथस्य विजये विषये सहकारः साहाय्यकरणं तस्मिन् चतुराणां
समर्थानां सहकाराणां चतुष्पुष्पाणां पल्लवतल्लजाः श्रेष्ठपल्लवाः । 'प्रकाण्डमुद्ध-
तल्लजौ' इति प्रशस्तवाचकेष्वमरः । तेषां परितःधर्वणेन गर्वायमाणानां हृष्यतां
कलकण्ठयूनां तरुणकोकिलानां कण्ठेन । कुङ्कुरवेनेत्यर्थः । उक्तः पथिकजनसंदोहस्य
पान्यसमूहस्य जीवितसंदेह एते जीवन्ति न वेति संशयो येषु ते तथोक्ताः ।
वनदेयतानां वदने मुखे तिलकवदाचरन्तीमिस्तिलकायमानानिस्तिलका वृक्ष-
मिशेषास्तदावस्था कलिकामिः कुङ्कुलैः पलितंभावुकाः । धवलायमाना इत्यर्थः ।
नमोविभागा आकाशप्रदेशा येषु ते तथोक्ताः । मदन एव हुतभुगमित्तस्या-
ङ्गारैरलातैः सदृशानि कमलानि रक्षाञ्जानि तान्येव शृङ्गारवः सूक्ष्ममुखपात्र-
विशेषाः । 'भृङ्गारः कनकालुका' इत्यमरः । 'शृङ्गारः' इति च पठ्यतेऽयं शब्दः ।
येषु यो मधुरसो मकरन्दस्तस्य सङ्गेन । पानेनेत्यर्थः । आरचितो जनितो मदो
येषां तेषां भृङ्गाणामारवविभवेन शृङ्गारसमृद्ध्या हेतुना युक्तोऽधिकोऽरहितानाम-
वियुक्तानां मिथुनानां स्त्रीपुंसानां शृङ्गाररसः संभोगमुखं येषु ते तथोक्ताः ।
वसन्तस्य ऋतोऽदय आविर्भावो येषु ते च ते वासरा दितानि सीमन्तिनीभिः
रतीभिः सह रतेः श्रुतस्य संबन्धिनमुदन्तं वृत्तान्तमपि दुरन्तं दुःखावसानकं
विचिन्त्यालोच्य । मुनिशापादिति भावः । रहसि वसन्तम् । वासन्तिकवैमवाव-
शेफेनशक्त्येति भाषः । 'नृपं-पाण्डुं-तमुन्मिपत्त्या-विजयत्त्या-जलान्तिकाया-नाथ-
वीर्यमुमस्य मिपेण व्याजेन हसन्तः परिहासं कुर्वन्त इवेत्युपेक्षा । अरण्यामह-
विहं यस्यां तस्यां धरण्यां भुवि कमप्यनिर्वाच्यं विकासं प्रकाशं मन्दंमन्दं शनैः-
शनैरापादयामासुः । उपमोत्प्रेषारूपकानुप्रासानां संशुद्धिः ॥

किं शुक्रस्य वदने रुचिरत्वं किं शुक्रस्य हृदयेऽपि वशित्वम् ।

किंशुक्रस्य कुसुमेषु नदन्ती शंसति स मधुपालिरितीव ॥ ६८ ॥

कुरवके रवकेलिभृतः सुधासमधुरं मधुरं मधु पदपदाः ।

पपुरवापुरवार्यमपि स्मयं नृपवने पवनेरितपादपे ॥ ६९ ॥

अथस्मिन्नमुना तपोवनपरिसरे पटीरगिरिवन्धुना गन्धर्वहस्तन-
धयेन संनिधिं नीयमानो मदलः परिग्रहस्तपस्यन्तमपि मनस्यन्तः
कं परितापसंपदा न लिम्पेदित्यर्थान्तरमप्यलिगिरा बोधयन्त्यामिव
वनवासन्त्यामयं क्षणादेव क्षितिपतिरिक्षुबन्धनो लक्ष्यतामध्य-
रुक्षत् ।

किं शुक्रस्येति । शुक्रस्य वदने वक्षी रुचिरत्वं सौन्दर्यं किमिति कुत्सायाम् ।
शुक्रस्य व्यासपुत्रस्य हृदये वशित्वं जितेन्द्रियत्वमपि किम् । न भवत्येवेत्यर्थः ।
मदमलोकने पलायत एवेति भावः । इत्युक्तप्रकारेण मधुपालिर्दृष्टपक्षिः किंशुक्रस्य
पलाशवृक्षस्य कुसुमेषु नदन्ती शंसति स ज्ञापयामासेत्युत्प्रेक्षा ।
शुक्रत्रोटिकुटिलारुणानि पलाशमुकुलानि मुनीनामपि मोहनाभ्यासमित्यर्थः ।
स्वागता वृत्तम् ॥ ६८ ॥

कुरवक इति । पवनेन वायुनेरिताः कम्पिताः पादपा वृक्षा यस्मिंस्तस्मि-
न्पवने पाण्डुराजश्रमार्णवे कुरवके कुसुमे । जालेकवचनम् । रवान्नाङ्गारान्के-
लीरिच्छाविहाराश्च विभ्रतीति सूतः पदपदा वृक्षाः सुवयामृतेन समो धूर्भारो यस्य
तयोक्तम् । अतएव मधुरं मधु मकरन्दं पपुः पिबन्ति सः । अतएवावायं
तिरङ्कुशं स्मयमपि मदं चावापुः प्राप्तवन्तः । अत्र स्मयावाप्तौ कुरवकमधुपान-
वाक्यार्थहेतुकस्य कान्यलिङ्गस्य समकेन सहैकवाचकानुप्रवेशसंकरः । द्रुतविल-
म्बितवृत्तम् ॥ ६९ ॥

अथेति । अयं वसन्तप्रादुर्भावानन्तरं पटीरगिरेर्यन्तनाचलस्य बन्धुना ।
तदीयसौरभभरितेनेत्यर्थः । अमुना गन्धर्वहस्तनधयेन बालमादृतेन अस्मिन्नापो-
वनस्य पाण्डुराश्रमस्य परिसरे समीपे संनिधिं स्वसन्निध्यं नीयमानः प्रापयमाणो
मम रजसः परागस्य परिग्रहः संबन्धस्तपस्यन्तं निगृहीतेन्द्रियं तपः कुर्वाण-
मपि कं पुरुषमन्तः मनसि परितापस्य संपदा समृद्धा न लिम्पेद्यद्येव ।
इत्युक्तमर्थ एकम् । अर्थान्तरमपि अन्यमर्थं च जलिगिरा । वृक्षारवज्याजेने-
त्यर्थः । बोधयन्त्यां सूचयन्त्यामिव स्थितायां वनवासन्त्यां माधवीकुसुमे ।
जालेकवचनम् । समुन्मिषन्त्यां विकसन्त्यां सत्याम् । त्वयं क्षितिपतिः
पाण्डुः क्षणादेवेष्टुधन्वनो मन्मथस्य लक्ष्यतां वाणविषयत्वमध्यरुक्षत्प्राप्तवान् ।
रुहेः कर्तारि लुब्धः । अर्थान्तरं ॥ 'नीयमानः' इत्यन्तं उभयत्र समम् ।

परिहृत्य तनुं चित्ते बाणं कामो मुमोच यत् ।

अन्तरेवातिरक्तोऽभूदग्रणस्तद्वहिर्नृपः ॥ ७० ॥ ८

कं केलिदेशमुपयाम्यधुनेति ताव-

त्कङ्क्रेलिसंवलनकल्पितचित्रशोभम् ।

माया करेणुरिव साकमसौ करेण्वा ॥ ७१ ॥

गूढं ययौ कुरवकद्रुलतानिकुञ्जम् ॥ ७१ ॥

शार्पं च मृत्युप्रदमग्रजातेस्त्रापं च पत्युः स्मरजं निरीक्ष्य ।

दूरेतरस्मिन्सुरतेऽपि देव्या लोलायमानं हृदयं वदासीत् ॥ ७२ ॥

चाटुप्रयोगे चतुरः स पाण्डुः प्रसूनतल्पे प्रविवेशितायाः ।

अन्तरन्तहेतुः । मद्राज्जातो मद्रजः परिग्रहो भार्यो । 'पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः' इत्यमरः । तं तपस्यन्तं पाण्डुमपि कं सुरतसुखम् । तदुद्देशेनेति यावत् । 'मूर्ध्नि सुखेऽप्यु कम्' इत्यमरशेषः । परितापसंपदा न लिम्पेदिति योज्यम् । 'मद्रजापरिग्रहः' इति पाठस्तु ग्रामादिकः । उभयार्थानुकूल्याभावात् ॥

परिहृत्येति । ययस्मात्कारणात्कामो मन्मथस्तनुं पाण्डोः शरीरं परिहृत्य विहाय चित्ते बाणं मुमोच प्रयुक्तवान् । मुचे. कर्तरि लिट् । तत्तस्मात्पुनः पाण्डुर्बहिः शरीरेऽग्रणः स्तरहितः सन् । अतएवान्तर्धिस एवातिरक्तो मृश-
शोणितोऽल्यनुगन्गान्वितश्चामूत् । श्लेषमूलातिशयोक्तिः काव्यलिङ्गोज्जीवितेति संकरः ॥ ७० ॥

कमिति । अधुना केलिदेशं श्रीहास्थानं वमुपयामि गच्छामि । इति चिन्तयन्निति शेषः । असौ पाण्डुः माया साकं तथा सह करेण्वा गजत्रिया साकं करेणुर्गज इव । 'करेणुरिभ्यां स्त्री नेने' इत्यमरः । कङ्क्रेलैर्दृक्विशेषस्य संव-
लनेन मेलनेन कल्पिता कृता चित्रा शोभा यस्य तम् । कुरवकद्रुः कुरवृक्षः स एव लतानिकुञ्जो लताशृङ्गं तं प्रति गूढं यया तथा ययावगच्छत् । यातेर्लिटि 'घातो.' इति द्वित्रिभ्यो अभ्यासहस्ये 'भात औ णलः' इति औत्वे 'भातो श्लेष इटि च' इति लोपे निष्पन्नं प्रिया ॥ ७१ ॥

ज्ञापमिति । अग्रजातेर्ग्राहणस्य निन्दयस्य संवन्धिनं मृत्युप्रदं शार्पं पूर्वो-
त्तरं च स्मराज्जातं स्मरजं पत्युः पाण्डोस्त्रापं च निरीक्ष्य समीक्ष्य । द्वयमपि दुर्निवार्यमित्याद्येवत्यर्थः । तदा सुरते दूरेतरस्मिन्संनिहिते यत्पि । एकान्त-
संगततादिति भावः । देव्या माया हृदयं लोलायमानमत्यन्तचिन्ताक्रान्तमा-
सीदभूत् ॥ ७२ ॥

चाटुप्रयोग इति । चाटुना प्रियवाक्यानां प्रयोगे भाषने चतुरो निपुणः
अतएव स पाण्डुः प्रसूनतल्पे पुमुमशय्यायां प्रविवेशितायाः स्थायितायास्तस्या

क्षौमं विभेद सरराजधानीक्षौमं करम्मोजदलेन तस्याः ॥ ७३ ॥

तत्र तौ राजदम्पती मुनिशापवलेपरिचिचिक्षयेव सुहृन्महुरालि-
ङ्गनमङ्गलतरङ्गितकुचकुम्भसंमृतधर्मजलनिर्मितमदनयौवराज्यामिपे-
कमधरितमधुरसमधुरिमाधरविम्बविडम्बिताम्बरचरकुटुम्बिजीवनम-
तिजवपम्फुल्यमानधम्मिहविगलद्विरलवकुलमुकुलपुनरुक्तपुष्पतल्प-
मविगणितवीणागुणकणितैमणितमैच्छणितंमतिचिरप्रसूषितमसमशर-
समरमुन्मीलयागासतुः ।

आयुषः संतति दीर्घामावहन्नपि पौरवः ।

आयुषः संततेरन्तर्माजगाम रतेरिव ॥ ७४ ॥

मायाः संबन्धिनः सरराजधान्या मन्मथमहानगरस्य क्षौमं प्राकारं क्षौमं
इकूलम् । 'क्षौमं इकूले प्राकारे' इति विश्वः । करम्मोजमिव तस्य दलेनाग्नेन
विभेद शिथिलयामास ॥ ७३ ॥

तत्रेति । तत्र प्रसूततले तौ राक्षी च राजा च राजानौ दम्पती माद्री-
पाण्डु मुनेः किंदमस्य संबन्धिनः शापवल्स्य परीक्षितुमेच्छा परिचिचिक्षा तये-
वैत्युत्प्रेक्षा । परिपूर्वादीक्षतेः सन्नन्तादप्रत्ययः । अभङ्गरेणातिद्वेनालिङ्गनमङ्गलेन
परिरम्भमुलेन तरङ्गितयोः प्रवृद्धयोः कुचकुम्भयोः संमृतेन पूर्णेन धर्मजलेन
निर्मितो मदनयौवराज्यामिपेक्षे यस्मिन्त्युक्तम् । अधरितस्तुच्छीहृतो मधुरधस्य
मधुरिमा माहुर्यं येन तेनाधरेण विम्बेनेव विडम्बितमनुकृतमम्बरचरकुटुम्बिनां
देवानां जीवनममृतं यस्मिन्त्युक्तम् । अतिजवेनातिवेगेन पम्फुल्यमानाच्छि-
थिलायमानादम्मिह्रात्संयतफचभाराद्विगलद्विरलवकुलमुकुलैरुक्तपुष्पैः पुन-
रुक्तं द्विगुणीकृतं पुष्पतल्पं यस्मिन्त्युक्तम् । अवगणितं तुच्छितं वीणाया गुणकणितं
तन्त्रीनादो यैस्त्वैर्मणितैर्मैच्छणितं निविडितम् । अतिचिरं मुनिशापप्रमृतेतत्क्षण-
पर्यन्तं प्रमुषितं तस्करितमसमशरस्य पद्मबाणस्य समरं युद्धम् । श्रुतमिदं
यावद् । उन्मीलयामासतुः । अनुबभूवतुरित्यर्थः ॥

अपुष्प इति । प्रौढः प्राङ्मुखः अङ्गुर्गाम्नाङ्गो जीवितकालस्य च अंतर्ग-
मंशसमूहं च दीर्घां पुत्रसंपत्त्या विस्तृतानावहन् । विप्रजपि सन्नित्यर्थः ।
आयुषो जीवितकालस्य संततेः समूहस्य रतेरिवान्तं समाप्तिनाजगाम प्राप्त-
वान् । रत्यन्तसमकालस्य जीवितान्तोऽभूदित्यर्थः । श्रेयानुप्राणितो विरोधा-
भाषालंकारः ॥ ७४ ॥

१. 'सरराजधान्याः' इति पाठः. २. 'परिचिचिक्षयेव' इति पाठः. ३. 'मुहु-
मुहुः' इति पाठः. ४. 'विम्बजुम्भनाडम्बर' इति पाठः. ५. 'मणितम्' इति पाठः.
६. 'मुषितम्' इति पाठः. ७. 'आहरोह' इति पाठः.

नृपस्य दूरीकृतपाशसंगमं यमं विहायैकमुपेयुषो बधूम् ।

अजस्रमूरीकृतपाशसंगमो यमोऽपरः संनिद्वेषे लतागृहे ॥ ७५ ॥

आलिङ्गनेन कुरवो हरिणेष्वक्षणा-

मामोदगौरवभृतो भुवि सर्व एव ।

तन्मध्यमागपि तथा स कथं नु पाण्डु-

रालिङ्ग्य मद्रतनयामवधिं प्रपेदे ॥ ७६ ॥

निद्रया किल निमीलितं मृतेर्मुद्रया निजमुदीक्ष्य वह्नभम् ।

उद्रवा करमुदस्य विह्वला मद्रराजतनया रुरोद सा ॥ ७७ ॥

तन्निशम्य सममेत्य कुमारैस्तादृशं पतिमवेक्ष्य रुदन्त्याः ।

भोजपुंगवसुबोऽर्धुनिपातैर्भूरपि स्वयममुञ्चत बाष्पम् ॥ ७८ ॥

नृपस्येति । दूरीकृतो निरासितः पाशस्य संसारबन्धस्य संगमः संबन्धो येन तमेकं यममिन्द्रियनिग्रहरूपं योगविशेषं विहाय त्यक्त्वा लतागृहे बधूं माद्रीमुपेयुषः संगतस्य नृपस्य पाण्डोरजस्रं नित्यमूरीकृतः पाशस्यायुधविशेषस्य संगमो येन तथोक्तः पाशायुधधारी अपरोऽन्यौ यमोऽन्तकः संनिद्वेषे संनिहितोऽभूत् । अत्रेष्टार्योद्यमादनिष्टावाप्तिरूपो विषमालंकारभेदः । वंशस्थवृत्तम् ॥ ७५ ॥

आलिङ्गनेनेति । सर्व एव कुरवः सर्वेऽपि कौरवाः सर्वेऽपि कुरवकवृक्षश्च भुवि हरिणेष्वक्षणां क्षीणमालिङ्गनेनामोदस्य संतोषस्य परिमलस्य च गौरवमतिशयं विव्रतीति तथोक्ताः । अभवमिति शेषः । अन्यत्र गौरवेण मृतः परिपूर्णो भवतीत्यर्थः । तेषां पुरुषां तस्य कुरवकवृक्षसामान्यस्य मर्त्यं भजतीति तथोक्तोऽपि सं पाण्डुः श्वेतपुष्पः कुरवकवृक्षश्च । मद्रतनयां माद्रीमालिङ्ग्य । तदालिङ्गनेनेत्यर्थः । तथाविधं तादृशं मरणम् । कथं न्वित्याख्ये । प्रपेदे प्राप्तवान् । कुरवक-तद्वत्तदप्यालिङ्गनेन पुष्पतीति प्रसिद्धिः । अत्रापि विद्वद्कार्योत्पत्तिरूपो विषमप्रभेदः । अर्थान्तरप्रतीतित्वं च्यतिरेव अभिप्रायाः प्रेरणेन नियन्त्रणालक्षणायाश्च बीजमावादिति ॥ ७६ ॥

निद्रयेति । सा मद्रराजतनया निद्रया । क्लिपेति संभावनायाम् । निद्रयेव स्थितया मृतेर्मरणस्य मुद्रया निमीलितं मुकुलितासं निजं वह्नभं पाण्डुमुदीक्ष्य विह्वला संभ्रान्तचित्ता सती करमुदस्य हस्तमुदृत्य उद्रवा उच्चैः शब्दायमाना सती रुरोद । रपोदतावृत्तम् ॥ ७७ ॥

तदिति । तन्माद्रीरोदनं निशम्य श्रुत्वा कुमारैर्विधितरादिभिः सममेत्यागत्य तादृशं मृतं पतिमवेक्ष्योद्दीप्त्य रुदन्त्या भोजपुंगवसुवः कुन्त्या अधुनिपातैर्वाष्पवर्षैर्भूरपि स्वयं बाष्पमूष्माणं चामुञ्चत मुञ्चतती । राजभार्यात्वादिति भावः ।

१. 'पश' इति पाठः. २. 'समवेत्य' इति पाठः. ३. 'निपातेः' इति पाठः.

माद्यातवानुमृतया महितस्य राज्ञो
निर्वर्तितासु तनयैर्निखिलक्रियासु ।
मूयोऽपि वेा मुमनसां पुरतः प्रकाशं
जायापती तु मुरतोत्सवमन्त्रमूताम् ॥ ७९ ॥

तदनु नच्यवैचन्यवद्दृश्यथायाः पृथायाः पुरतो निर्मर्यादपितृ-
शोकविदायमाणैर्धर्मसौदर्यजनपरिवार्यमाणाय इदि विदितनिखिल-
धर्मजाताय धर्मजाताय महत्यामपि विपत्त्यां वैवात्येन भवितव्य-
मिति राजनयनिगमाहुरं प्रकाश्य काश्यपादयो दयोपेताः शतशृङ्ग-
मुनिपुंगवास्तुङ्गमणिसौधशृङ्गं कुलरुमागतं कुहनगरमेतानप्रवार-
यामासुः ।

तस्यायां भुवि यपे धूमाकृतिरूप्या भवतीति तत्त्वम् । मुनेः कर्तारि छिद् । 'बाष्पं
नेत्रजलोष्मणोः' इत्यमरः । श्लेषमूत्रातिशयोक्तिः ॥ ७८ ॥

माश्रोति । तथा स्वसंगमेन मृत्युदायिन्या अनुमृतया । अग्निं प्रविष्टये-
त्यर्थः । माया महितस्य संतुष्टस्य राज्ञः निखिलासु सख्यासु क्रियासु और्ध्व-
देहिकेषु तनयैर्युधिष्ठिरादिनिर्वर्तितास्तनुष्टितासु सतीषु । तां जायापती माश्री-
पाण्डू प्रकाशमुज्ज्वलम् । मरणमीलनावादिषि भावः । मुरतोत्सवं संमोर्गं देवत्व-
प्राप्तिरूपमुत्सवं च भूयः पुनरपि मुमनसां देवानां पुरतस्तत्र एवेत्यर्थः । अन्व-
मूतामनुमृतवन्तो । 'मुरतं मैथुनेऽपि स्यादेवत्ये मुरता क्रियाम्' इति विश्वः ॥ ७९ ॥

तदन्वयिति । तदनु पाण्डुसंस्कारानन्तरं नव्येन नूतनेन वैषम्येन मर्तु-
रादिलेन बह्व्यो व्यया दुःखानि यस्यान्त्य्याः पृथायाः कुन्त्याः पुरतोऽपि निर्म-
र्यादिनापारेण पितृशोकेन सिदायमाणं मिश्रमाणं येषं यस्य तेन सौदर्यजनेन
भ्रातृलोकेन परिवार्यमाणाय । इदि मनसि विदितं ज्ञातं निखिलानां धर्मांगामा-
पत्काळिकानां जातं समूहो यस्य तस्यै । धर्मांगमायाताय धर्मजाताय युधिष्ठि-
राम महत्यां दुष्पारायामपि विपरयामापदि वैवात्येन धर्म्येण भवितव्यम् । धीरो
भवेदित्यर्थः । 'दृष्टे धृणुर्विवातश्च' इत्यमरः । इत्युत्पत्कारं राज्ञां नयनि-
गमस्य नीतिशान्त्रस्यादुरमयैवोपं प्रकाशयोपदिश्य काश्यप आदिर्येषां तयोक्षः
शतशृङ्गनामपर्वतं ये मुरत्या मुनिपुंगवा अग्निधेष्टास्ते दययोपेताः सन्तः तुहानि
मणिमयगौचानां शृङ्गानि शिखरानि यस्मिन्त्यर्थोक्तं कुलरुमेण वंशानुपूर्व्या आगतं

१. 'पञ्चोन्मुष्टया सह तस्य' इति पाठः. २. 'बहुविष' इति पाठः. ३. 'विदी-
यमाण' इति पाठः. ४. 'धर्म्याय सौदर्य' इति पाठः. ५. 'धर्मजाय' इति पाठः.
६. 'सत्तां वैवात्येन' इति पाठः. ७. 'नयनाङ्गशृङ्ग', 'नियमाङ्गशृङ्ग' इति च पाठः.
८. 'शृङ्गसङ्कुलम्' इति पाठः.

मन्दमन्दमुपेत्य तत्र संदसो मत्पाण्डुपुत्राङ्कुराः

केति प्रेमपुरःप्रसारितकरः कुर्वन्टडालिङ्गनम् ।

स्पर्शस्पर्शमिमात्रिजाङ्गमिवान्भ्रातुः स्मरन्कौरव-

ज्योतस्त्रिर्नयनान्मुनिः स विदधे शोकं नदीमातृकम् ॥ ८० ॥^१

पाण्डवेपु दृढतापरिणाहप्रायरूपतैनुसंपदियत्ताम् ।

स्पर्शनं विदधतेव दृशान्वः पाणिना परिममौ धृतराष्ट्रः ॥ ८१ ॥

दत्त्वा तैत्तल्ययं यद्यदिष्टं थावत्स्वेषामात्मजानां शतेऽपि ।

पाण्डोः पुत्रेष्वम्बिकासूनुरेतेष्वेकैकस्मिन्प्रेम तावद्वदन्ध ॥ ८२ ॥

प्रातः कुन्दनगरं हस्तिनपुरमेतान्युधिष्ठिरादीनवतारयामासु प्रापयामासु । तत्रैतेष्व-
न्तस्य 'गतिबुद्धि-' इत्यादिना द्विकर्मकृतम् ॥

मन्दमिति । तत्र हस्तिनपुरे स प्रसिद्धः । कौरवो धृतराष्ट्रः सदस
आस्थानमण्डपान्मन्दमन्दं शनैः शनैरुपेक्षामस्य । अन्धत्वादानन्दपारवश्यदेति
भावः । मम पाण्डो पुत्रा अङ्कुरा इव खे क कुत्र । इति यदमिति शेषः ।
प्रेम्णा पुरः प्रसारितौ करौ यस्य तयोक्त सन् दृढ यथा तपालिङ्गनं कुर्वन्
सन् । अपालिङ्गनानन्तरं निजमङ्गुलमितिनामप्रापितानिमान्मुधिष्ठिरादीन्स्पर्शस्पर्शं
स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वा । आदरात्पौन पुन्योक्तिः । आमीक्ष्ये गमुलो द्विर्भावः । भ्रातुः
पाण्डुम् । 'अधीगर्थ-' इत्यादिना कर्मणि पठ्यते । स्मरन्सन् । एकस्यन्धि-
ज्ञानस्यापरस्यन्धिसारकलादिति भावः । च्योतस्त्रिर्नयनान्मुनिर्नयनान्मुनिर्नयनं
शोकं पाण्डुसर्वन्धि नदी माता कर्षयित्री यस्य तयोक्त नदीमातृकं विदधे चकार ।
शाद्वल्विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८० ॥

पाण्डवेप्यिति । दृशान्वोऽङ्गना क्वाण स धृतराष्ट्रः पाण्डवेपु या दृढ-
ताङ्गदार्ढ्यं परिणाह कर्ष्यापस्त्रियंविस्तारं प्रायो वयो रूपनाकृतिस्तनु शरीरं च
तासां सपद समुदेरियतामिदमेतावदिति परिमाणविशेषः स्पर्शनं पाण्डव-
स्पर्शं विदधता कुर्वता पाणिना सहस्तेनैव परिममौ मानं कृतवान् । माते
कर्तारि लिट् । अत्रान्धत्वस्य पाणिकरणकमाननिर्धारणहेतुत्वात्पदायंहेतुकं काव्य-
लिङ्गम् । अत्रात्रात्रम् ॥ ८१ ॥

दत्तेति । अम्बिकासुतुर्धनराष्ट्रः प्रत्यहं दिने दिने यद्यत्सु तेषां पाण्डवाना-
मिष्टं काङ्क्षितं भवति तत्तद्वत्त्वात् । तैभ्य इति भावः । खेषां स्त्रीयानामात्मजानां
शतेऽपि पुत्रसत्तकेऽपि यावत्प्रेमास्ति तावत्प्रेम पाण्डो पुत्रेष्वेकैकस्मिन्मुधिष्ठि-
रादीं वदन्ध पठितवान् । भ्रातृवात्सल्यादिति भावः । शादिनीवृत्तम्—'शादि-
न्युष्ण म्भौ तपो गोऽन्धिलोद' इति लङ्गणात् ॥ ८२ ॥

एवं वत्सभावेऽपि भक्तिमत्सु तेषु निजपितृवत्सलतामसकृ-
त्समीक्ष्य मत्सरेण दुर्मनायमानो हृदयालवाले मुयोधनो राधेयप्र-
धानदुर्वोधनमेघोत्सेधसविधयरणीरुहमधिरुतामकुतोनुरोधां विरो-
धविपवीरुधमेघांचके । (

तीत्रोदयानविनयान्दधतां क्रमेण

दुर्योधनाद्यमुहदां दुरहंकृतीनाम् ।

पट्टामिपेकमभिलप्यति फालदेसे

कुट्टाकमावकुतुकं कुरुते स भीमः ॥ ८३ ॥

एवमिति । वत्सभावे बाल्ये भक्तिमत्सु । स्नास्तिप्रति भावः । तेषु पाण्डवेषु ।
एवमुक्तविधां निजस्य पितृर्धनराष्ट्रस्य वत्सलतां प्रेम सनीत्य हृष्टा ज्ञावा दुर्मनाय-
मानः खिद्यन् । अतएव मुयोधनो दुर्योधनो मत्सरेणान्यशुभद्वेयेण हेतुना । 'मत्स-
रोऽन्यशुभद्वेये तद्वत्पणयोरपि' इति विश्व- । राधेयः कर्णः प्रधानो मुदयो येषां
तेषां कर्णशत्रुनिदुःशासनानां दुष्टं बोधनं प्रेरणं यस्यास्तादृशी मेघा स्रजुदिरेनो-
त्सेधसविधयरणीरुह उद्यतान्तकवृक्षस्तमधिरुताम् । तन्मिन्वेष्टितामित्यर्थः ।
अकुतोनिरोधां निरकुथां विरोधः पाण्डवेषु वैरं स एव विपवीरुद्वत्सनामलगा तां
हृदयनेवालवालं वृक्षमूलवर्तुलसेतुस्तस्मिन्नेषांचके वर्धयामास । अत्र पाण्डवेषु
घृतराष्ट्रप्रेमदर्शनस्य दुर्योधनखेदं प्रति तस्य मत्सरं प्रति तस्य विपवीरुद्वधनं
प्रति च हेतुतादृशाभिभावसंकीर्णैः काव्यलिङ्गत्रयेण सकीर्णसमस्तवस्तुवर्ति
सावयवरूपकम् ॥

तीत्रेति । तीत्रो दारुण ददम आदिर्भावो येषां तानविनयान्दुष्टचेष्टितानि
दधताम् । कुर्वतामित्यर्थः । दुरहंकृतीनां निष्कलाहंकाराणां दुर्योधन आदिर्येषां
तेषाममुहदां शत्रूणां संबन्धविनि पट्टामिपेकमभिलप्यति काम्यमाने फाल-
देसे ललाटे कुट्टाकभावे मुष्टिबुद्धे कुतुकं कौतूहलं भीमः कुरुते स । 'कुट्टाकः
पान्तिबुद्धम्' इति शब्दार्णवे । भीमो न मृष्यतीति दुर्योधनादयो यौवराज्याय
निराशा बभूवुरित्यर्थः ॥ ८३ ॥

१. 'दुर्मनायमानो दुर्योधनो' इति पाठः. २. 'दुर्योधनो' इति पाठः.
३. 'दुर्योधनेधो' इति पाठः. ४. 'अकुतोरोधाम्' इति पाठः. ५. 'फालमागे'
इति पाठः.

पञ्चधा प्रवहन्तीनां पवनात्मज एव सः ।

कौरवक्रोपसिन्धूनां क्रमात्संगमभूरभूत् ॥ ८४ ॥

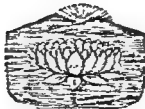
इत्यनन्तमदृक्कविहृतौ चम्पूभारते प्रथमः स्तवकः ।

पञ्चधेति । स प्रसिद्धः पवनात्मजो भीम एव पञ्चधा पञ्चप्रकारं प्रवहन्तीनां
कौरवाणां दुर्योधनादीनां क्रोधा एव सिन्धवो नद्यस्तासां क्रमात्प्रायेण संगमभूतै-
रुद्देशोऽभूत् । युधिष्ठिरादीनां भीमबलश्रयाश्रयत्वात्तद्विषयक्रोधानामपि भीम
एव पर्यवसानमभूदित्यर्थः ॥ ८४ ॥

इति श्रीसहाशिवपदारविन्दवन्दनानन्दसान्द्रस्य कुरविकुलचन्द्रस्य

रामकवीन्द्रस्य हृतौ चम्पूभारतव्याख्याने सास्याभिरूप्याने

प्रथमः स्तवकः ।

द्वितीयः स्तवकः ।

—१३७—

एकदा तु ते सर्वे सुपर्वसरितः सलिलेषु विहृत्य समुत्तीर्णा
वीचीमिरनीचीरुत्कूलितफेनकूटेष्विव पटगृहवाटेषु परिगृहीतमनो-
हराम्बरपटीरहाराभ्यधाराः कुमाराः कुशलकुशीलवकुलशीलितवि-
चित्रयादिग्रकलशीरयविवशीकृतमनैः सुरमासामासुः ।

रहसि नलिनतल्पे रत्नपर्यङ्ककल्पे

दिनविरतिसमीरैः सेव्यमानः स भीमः ।

तदभुवि कुसुमानां तादृशैर्गन्धपूरै-

रथिकमलसताया हानिदद्रौ निदद्रौ ॥ १ ॥

‘तीम्रोदभानविनयान्’ (१३८३) इत्यत्र पूर्वस्तवके दुर्योधनाद्यमुकुटविनयानां
प्रधानतत्वात्ताभिर्विशेषतोऽस्मिन्प्रपद्यति—एकदेति । एकदा कदाचित् ।
तुशब्दो वाङ्मयालंकारे । ते सर्वे राजकुमारा धार्तराष्ट्राः पाण्डवाश्च सुपर्वणां
देवानां सरितो गङ्गायाः सलिलेषु विहृत्य जलक्रीडां कृत्वा समुत्तीर्णास्तीरं प्राप्ताः
सन्तोऽनीचीमिरप्रतामिर्वाचीभिस्तरजैरुत्कूलितेषु तीरं प्रापितेषु फेनानां टिण्डी-
राणां कूटेषु राशिष्विव स्थितेष्वित्युत्प्रेक्षा । पटगृहाणां वाटेषु कक्ष्यान्तरेषु
परितः सर्वत्र गृहीता मनोहराध्याम्बराणि वस्त्राणि, पटीराधन्दनाः, हारा मणि-
सराः, अभ्यधारा भोजनानि च वैराग्योक्तश्च सन्तः कुशलानां शिक्षाभ्या-
सान्धो निपुणानां कुशीलवा गायकाः । ‘गायकान्तु कुशीलवाः’ इत्यमरः । तेषां
कुलेन वृन्देन । ‘कुशीलवबालक-’ इति वा पाठान्तरम् । शीलितानां ताडितानां
विचित्राणां वादित्राणां च चतुर्विधवाद्यानां यौगावेषुमृदङ्गतालकीनां कलशीनां
पटवाद्यानां च स्वैर्मधुरचन्दैर्विवशीकृतं परवशीकृतं मनो येषां तथोक्तश्च
सन्तः सुरा मया तथा आसामासुरवर्तन्त । ‘दयायामथ’ इति कर्तरि लिट्या-
मन्तादसत्तेरस्तेरनुप्रयोगः ॥

रहसीति । स दुर्योधनादिप्रोद्यपानं भीमस्यादौः । मनोशैरित्यर्थः ।
कुसुमानां गन्धपूरैः परिमलपरम्पराभिः (करणैः) अलसतायाः ध्रमम्याधिके
मया तथा हानि क्षति यन्ति खण्डयन्तीति हानिदा श्वो वृक्षा यस्यां तस्या
तदभुवि गङ्गातीरे दिनविरतिसमीरैः सायंतनवायुभिः सेव्यमानः सन् रहसि
रत्नपर्यङ्ककल्पे मणिमद्यनुस्ये । तादृश्ये कल्पप्रत्ययः । नलिनतल्पे पद्मशय्याया
निदद्रौ सुप्तवान् । निद्रातेः कर्तरि णिङ् । माळिनीवृक्षम् ॥ १ ॥

१. ‘सर्वेऽपि’ इति पाठः. २. ‘चिरं विहृत्य’ इति पाठः. ३. ‘वाटीषु’ इति पाठः.
४. ‘कुशलकुशीलवबालककुपरिशोभित’ इति पाठः. ५. ‘मानसाः’ इति पाठः.

अथ निशीथे तथाभूतस्य तस्य जिघांसया कुरुनरेन्द्रनन्दनेन
चोदितैर्नरेन्द्रैरुपेत्य युगपदेव श्रुतिरिति निर्भूतं समुद्रादितेषु नियम-
णपेटकेषु ॥

सुते पितृस्वादिसंप्रदायशुश्रुत्सयेव श्वसनाशनेन्द्राः ।

समीरसूनुं समुपेत्य जिह्वावहिःप्रसारान्वद्भुशो वितेनुः ॥ २ ॥

सुप्तस्य तस्य तु सुयोधनभृत्यमुक्ता

वाताशनाश्च सकला वनदेवताश्च ।

आशीर्द्वयं वपुषि चायुषि च प्रतेनुः

पूर्वा न तत्र चरन्मैव पुपोष वीर्यम् ॥ ३ ॥

मर्मवत्तदंशना भुजङ्गमा भारतेर्वपुषि सुप्तिभूरुहः ।

अथेति । अथ स्थापनान्तरं तथाभूतस्य सुखसुप्तस्य भीमस्य जिघांसया
हन्तुमिच्छया कुरुनरेन्द्रनन्दनेन दुर्योधनेन चोदितैः प्रेतैर्नरेन्द्रैर्विषवैद्यैः ।
'नरेन्द्रो विषवैद्येऽपि' इति विश्वः । निर्भूतं गूढं यथा तथा उपेत्य युगपत् एकदैव
नियमणपेटकेषु सर्पवन्धनमशूपासु श्रुतिरिति हृतं समुद्रादितेषु विहृतेषु सत्स्वि-
त्युत्तरेणैकवाक्यम् ॥

सुप्त इति । श्वसनो वायुरशनमग्नं येषां तेषामिन्द्राः सर्पभेदाः सुते वायुपुत्रे
भीमे पितुर्वायोः संबन्धी यः स्वादिमा अन्नमाधुर्यं तस्य यः संप्रदायः पारम्पर्येण
संक्रमणं तस्य शोधितुं परीक्षितुमिच्छा शुश्रुत्सा तदेवेत्युग्रेष्ठा । कारणगुणस्य
कार्यं संक्रमणपरीक्षयेवेति यावत् । समीरसूनुं भीमं सम्यगुपेत्य जिह्वायां बहिः-
प्रसारान्वद्भुशोऽधिकं वितेनुश्चक्रुः । उपजातिवृत्तम् ॥ २ ॥

सुप्तस्येति । सुयोधनस्य भृत्यैर्मुक्ताः प्रयोजिता वाताशनाः सर्पाश्च सकला
वनदेवताश्च गुहास्य तस्य भीमस्य । सुप्तानन्दः क्रमार्थकः । वपुषि शरीरे आयुषि
च । आशीर्पोर्दंष्ट्रायाः शुभप्रार्थनायाश्च द्वयं प्रतेनुः वितेनुः । प्रत्येकं निवेद्ययामासुरि-
त्यर्थः । 'आशीः शुभाशंसाहिर्दंष्ट्रयोः' इत्यमरः । तत्र आशीर्द्वयस्य मध्ये
पूर्वा प्रथमा सर्पदंष्ट्रा वीर्यं भारणसामर्थ्यं न पुपोष न वर्द्धितवती । किंतु चरमा
द्वितीया वनदेवता शुभप्रार्थनेव वीर्यं विरभीषितकरणात्मकं पुपोष । यत्तज्जन-
विपश्चान्मृतो देवा एव रक्षन्तीति भावः । वपुन्तद्विलकाङ्क्षम् ॥ ३ ॥

मर्मेति । भुजङ्गमा सर्पः पूर्वोष्ठा भारतस्यापलं पुमान् मारुतिर्भीमस्य
वपुषि शरीरे मर्मसु आयु स्थानेषु दत्ता निदिता दंष्ट्रा येऽप्योक्ताः सन्ती

मुष्टिमेयतनवो विरेजिरे मूलिका इव वह्निर्विनिर्गताः ॥ ४ ॥

अन्येद्युरपि पुनराजीवन्तं निद्रारुणनयनराजीवं तं स मुग्धधीः
स्निग्ध इव सजग्धिकेलिकायामारालिकदापितकवलनिचोलितक-
रालगरलविह्वलं प्रह्वलम्बितशिरसं रञ्जुमिः परिणाह्य परिणाहि-
नीभिरसुहृदां ह्रैवयशूलमपि शूलकीलिते निर्जरसरिदन्तर्जले विस-
र्जयामास ।

तेषां तदानीं धृतराष्ट्रजानां तीरे च नीरे दिविपत्तटिन्याः ।

वह्निर्मैरुष्वं विनिर्गताः मुष्टिना मातुं योग्या मेया तनुयासां ताः । मुष्टिभूरुहः
शयनरुक्षस्य मूलिका मूलानीव विरेजिरे । उत्प्रेक्षा । रयोद्धतावृत्तम् ॥ ४ ॥

अन्येद्युरिति । मुग्धा मूढा धीर्यस्य तथोक्तः स दुर्धोषनः । साक्षात्सर्पदंष्ट्रा-
नेऽप्यमृतस्य विषदापनेन पुनस्तपिन्तनादिति भावः । स्निग्धः सुहृदिव । कपट-
मित्रमिति यावत् । अन्येषुः परस्मिन्दिने पुनः । सर्पदंष्ट्रानेऽपीत्यर्थः । आगी-
पन्तं प्राणान्धारयन्तं निद्रया अरुणे नयने राजीवे कमले इव यस्य तम् । 'विस-
प्रसूनराजीव-' इति पद्मपर्यायेष्वमरः । सजग्धिकेलिकायां सहभोजनक्रीडा-
यामारालिकैः सूदैः । 'आरालिका आन्धसिकाः' इति पाचकपर्यायेष्वमरः । दापितैः
फलैर्प्राप्तैर्निचोलितेनान्तर्हितेन करालेन मीपणेन गरलेन विषेण । तद्वस्तु-
नेति यावत् । विह्वलं मित्रान्तमत एव प्रह्वलम्बितं शिरे यस्य तथोक्तम् । अस्तु-
हृदो धात्रूणां हृदये वक्षःस्थले शूलम् । तद्वहुःखजनकमित्यर्थः । तं भीमं परि-
णाहिनीमिरायतामी रञ्जुमिः परिणाह्य बन्धयित्वा शूलैरायुषविशेषैः क्रीडि-
तेऽधोबन्धिते निर्जरसरितो गङ्गाया अन्तर्जले जलमध्ये विसर्जयामास पातित-
वान् । मूलैरिति शेषः ॥

तेषामिति । तदानीं तेषां धृतराष्ट्रजानां दिविपत्तटिन्या गङ्गायास्तीरे तटे
नीरे जले च प्रवीरं मरुत्युतं भीमं मारयितुं क्रमात् सारा ददा गुणाः सूदा
एकत्र । अन्यत्र रजवच्च साधनतां कारणत्वमवापुः प्राप्तवन्तः । कारणान्वभूव-
त्तिसर्वः । सूदैस्तीरे विषं प्रदाप्य नीरे रञ्जुमिर्वन्धयित्वा पातितत्वादिति भावः ।
'गुणोऽप्रधाने रूपादौ मौर्व्या सूदे वृकोदरे' इति विश्वः । साराः श्रेष्ठा गुणाः
शौर्यधैर्यादयस्तं मारयितुं साधतामवापुः । तस्य तादृशगुणराहित्ये तस्मिन्नेव
धातंराष्ट्रजो तथा वैराप्रसक्तेरिति मानः । अत्रार्थे गुणानां दोषोकरणाद्धेदा-
लंकारः । 'लेशः स्नातोपगुणयोर्गुणदोषलक्ष्यनम्' इति लक्षणात् । पूर्वत्र च

१. 'मपरेषुः' इति पाठः. २. 'सजग्ध', 'वजग्ध' इति पाठः. ३. 'आरालिककरदा-
पित' इति पाठः. ४. 'लम्बितशिरसम्' इति पाठः. ५. 'हृदि शूलम्' इति पाठः.

मरुत्सुतं मारयितुं प्रवीरं सारा गुणाः साधनतामवापुः ॥ ५ ॥

ततः पातालमुवि तदागमनकौतुकिना वासुकिना संमानितः
स धृतिमानितस्ततोऽष्टासु दिशासु तदनुगुणपरिगणनं दिनगणन-
त्ययशङ्किभिरितरैरपत्यैः सह विचित्रं 'हौ वत्स, रिपुभर्त्सन भीम,
क वा निपीदसि' इति विपीदन्त्याः कुन्त्या नवममपि वासरमनत्र-
ममेव संजनयन्प्रभञ्जनभूरमृताञ्जनैरिव दृशौ रञ्जयामास ।

आगतस्य तस्य मदाधलायुतयलावहानां वृंदाकुपरिपदुपदापित-

सुदरब्धौः शेषभित्तिकामेदाध्यवसायमूलातिशयोक्तिः । द्वयोरप्येकवाचकात्-
प्रवेशः संकरः । अमिषपदबोध्यं नानालंकारघटितत्वम् । तल्लक्षणप्रपञ्चो मदीय-
मकरन्दमया द्रष्टव्यः । सारा विपदाः । 'सारस्तु गरदे दृढे' इति विश्वः ॥ ५ ॥

तत इति । ततः पातनानन्तरम् धृतिर्धैर्यमस्यास्तीति धृतिमान्प्रभञ्जनभूर्वा-
युपुत्रः पातालमुवि तस्य भीमस्यागमनेन कौतुकं कुत्सलमस्यास्तीति कौतुकिना
वासुकिना सर्पराजेन संमानितः अमृतसकलशत्रुप्रदानादिना बहुमानितः सन् ।
अस्यैवं स्मरणं शङ्कन्ते मन्यन्त इति शङ्किभिः इतरैर्युधिष्ठिरादिभिरपत्यैः
पुत्रैः सह । अष्टासु दिशासु दिक्षु । 'आपं वैव हलन्तानां यथा वाचा निशा
दिशा' इत्यनुशासनादाकारान्तत्वम् । सासामष्टदिशामनुगुणमुचितं परिगणनमष्ट-
स्वसंख्या यस्य तम् । दिनानां गणम् । अष्टौ दिनानीत्यर्थः । इतस्ततो विम्बि-
त्सान्विष्य । हेति खेदे । हे वत्स, हे रिपूणां भर्त्सन तर्जन, हे भीम । हेति सर्वत्र
प्रयोज्यम् । क कुत्र वा निपीदसि तिष्ठसि । इत्युक्त्वेति शेषः । विपीदन्त्याः
शोचन्त्याः कुन्त्या नवमं नवसंख्यमपि वासरं दिनमनवमं नवसंख्यारहितम् ।
अवमः शून्यो न भवतीति तथोक्तं च । संजनयन्कुर्वन्सन् । अतएव विरोधा-
भासालंकारः । अमृतमयैरञ्जनैरिव दृशौ नेत्रे रञ्जयामासानन्दयामास । तया
दृष्टोऽभूदित्यर्थः ॥

आगतस्येति । आगतस्य । पातालादिति शेषः । तस्य भीमस्य संबन्धि मदा-
धलानामयुतस्य । दशसहस्रमदयजानामित्यर्थः । बलं यत्तस्यावहानां संपादकानां
वृंदाकुपरिपदा सर्पसमाजेनोपदापितानामुपायनीकृतानां दशकलशानाम् । तत्प-
रिमितानामित्यर्थः । पीयूषाणाममृतानां निषेवणेन पानेन विशेषितोऽतिशयितः
परिपोषो वृद्धिर्धैर्यं तथोक्तं आत्रं शरीरं (कर्तुं) सवित्र्या जनन्या भुजान्तरे
वसुसीव षोडशाणां युधिष्ठिरादीनां च कौरवाणां दुर्योधनादीनां च हृदये मन-
स्यपि क्रमान्मोदसंपातसंतोषसमृद्धिः विषादसंपदुःखसमृद्धिश्च ते न ममव-

१. 'परिगणनदिनगणालव्यशङ्कितोः' इति पाठः. २. 'हौ' इति नास्ति वचिद.

३. 'वृंदाकुपरिपदुपदापित' इति पाठः.

दशकलशपीयूषाणां निषेवणेन, विशेषितपरिपोषगात्रं सवित्री - मु-
जान्तर इव सोदरकौरवद्वयेऽपि भोदविषादसंपदौ न ममतुः ।,

तदनन्तरम् ।

काष्ठां परां कार्मुककौशलस्य काष्ठाः परास्तानपि तद्यशोऽपि ।

प्रज्ञाहजारोपयितुं प्रवृत्तो व्यज्ञापयद्विष्णुपदीवनूजम् ॥ ६ ॥

सोऽपि कृत्यविदामप्रणीरपरेणेव शरजन्मना कृपेण बहुकृपेण
निरवद्यवीर्यशोनिपद्यां चापविद्यामापाद्यापि तां पुनरुक्तयितुं
दिशिदिशि जैत्रगुणं पौत्रगणं महता धननिबन्धेन सह विविधधनुरा-
गमप्राणस्य श्लोणस्य चरणयोर्महत्पदीचकार ।

मिति न प्रापतुः । कुन्ती तमालोक्कालिशिवती, युधिष्ठिरादयो जहर्षुः,
दुर्योधनादयधितिदुरेख्यः ॥

तदनन्तरमित्युत्तरेणान्वयः ॥

काष्ठासिति । तदनन्तरं प्रज्ञा युद्धिरेव दृश्यते यस्य सः अन्धो शतराष्ट्र-
स्तान्युधिष्ठिरादीन्दुर्योधनादीन् कार्मुककौशलस्य धनुर्विद्यायाः परां काष्ठां निर-
वधिकोत्कर्षमारोपयितुं प्रापयितुं तेषां युधिष्ठिरादीनां दुर्योधनादीनां च यद्यः
कीर्तिं परा उत्कर्षमिच्छाः काष्ठा दद्यापि दिश आरोपयितुमपि । 'काष्ठोत्कर्षे
स्थिता दिशि' इत्यमरः । विष्णुपद्या मज्ञायास्वनूजे मीम्षं व्यज्ञापयद्विज्ञापि-
तवान् । यत्तु 'परा अन्याः काष्ठाः परराष्ट्राणि' इति नृसिंहः, तत्र । तत्कीर्तेः
स्वराष्ट्रव्यापनाप्रतीत्यापत्त्या पतत्प्रकर्षलक्षदोषप्रसङ्गात् । अज्ञानेकक्रियायोगपथात्समु-
च्चालककारः । 'गुणक्रियायोगवर्षं समुच्चयः' इति लक्षणात् । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ६ ॥

स इति । कृत्यविदां कर्तव्यज्ञाननिपुणानामप्रणीः श्रेष्ठः स मीम्षोऽपि । अप-
रेण द्वितीयेन घरे दर्शविशेषे बाणे च जन्म यस्य तेन स्कन्देनैव स्थितेनेत्युत्प्रेक्षा ।
कृपस्य बाणजन्मत्वं महाभारवे प्रसिद्धम् । बहो कृपा यस्य तेन कृपेण धनुराचा-
येण पौत्राणां वृषस्य पुत्राणां पूर्वोक्तानां गणं निरवद्यस्य वीराणां यत्तस्यः 'इमे
'शराः' इति कीर्तेः निषयामापणीभूताम् । 'आपणन्तु निषयायाम्' इत्यमरः ।
आपविद्यामापाद्याप्यापयिज्ञापि । तां आपविद्यां पुनरुक्तयितुं दिशवर्तयितुं दिशि-
दिशि प्रतिदिशं जैत्रा जयश्रीला गुणाः शौर्यादयो यस्य तं पौत्रगणं विविधस्य
बहुप्रकारस्य धनुरागमस्यास्त्रवेदस्य प्राणस्य जीवभूतस्य । उपदेशपारम्पर्येण
वर्षकस्येति यावत् । श्लोणस्य श्लोणनामानार्यस्य चरणयोर्महतासंख्येन धनस्य निबन्धेन
राशिना सह उपरीचकारोपाननं चक्रे । 'कृन्धस्ति-' इत्यादिना च्यादित्वं दीर्घस्य ॥

१. 'पानादिषेव' इति पाठः. २. 'परिपोषगात्रं गात्रं' इति पाठः. ३. 'सोदर'
इति नास्ति कश्चिद्. ४. 'बन्धो' इति पाठः. ५. 'उपहारीचकार' इति पाठः.

सिन्धुजातकलशीभुवोस्तयोः क्षिग्धभावमवलोक्य तादृशम् ।
तत्र पौरनिकरः समाचरच्चित्रपूरजठरे निमज्जनम् ॥ ७ ॥

कुमारास्तूर्णमारुक्षन्कुम्भयोनेरनुग्रहात् ।

कोटिं कोदण्डसारस्य गुणिनस्ते गुणा इव ॥ ८ ॥

कूलस्थस्यानुकुर्वन्कुरुमुत्सदसः कुम्भयोनेः कदाचि-

त्त्रातुं मध्ये जलानां चिरकृतवसतेः सिन्धुभूवर्धमानः ।

आदौ पादौ निपीड्य स्फुटकमलरुचौ विभ्रदन्तेवसत्वं

सिन्ध्वति । तत्र हस्तिनपुरे पौराणां निकरः सद्दस्योः सिन्धुजातस्य ग-
जाद्युतस्य समुद्रसमूहस्य च कलशीभुवो द्रोणस्यागस्त्यस्य च द्वयोः । मीप्मद्रोणयोः
समुद्रागस्त्ययोश्चेति यावत् । 'देशे नदविशेषेऽन्धौ सिन्धुर्ना सरिति त्रियाम्'
इत्यमरः । तादृशमुक्तविधं क्षिग्धयोः सुहृदोर्भावं ज्ञेहमवलोक्य चित्रपूरस्या-
श्चर्यरसप्रवाहस्य जठरे मध्ये निमज्जनं समाचरचक्रे । अलार्थर्यान्वितोऽभूदि-
त्यर्थः । अत्र समुद्रमीप्मयोरगस्त्यद्रोणयोश्च श्लेषमिसिक्काध्यवसायमूलातिशयो-
क्त्युज्जीवितेन निसर्गविद्वयोः समुद्रागस्त्ययोः ज्ञेहावलोकनात्मकविभावनालंका-
रमेवेन पौराणां चित्रपूरनिमज्जनसमर्थनात्मकं काव्यलिङ्गमज्ञाप्तिभावेन संकि-
र्णम् । अतिशयोक्तिविभावनासंकरस्य विभावनानाव्यलिङ्गसंकरस्य च द्वयोः
पुनरज्ञाप्तिभावसंकरश्चेति सूक्ष्मदृशाकलनीयम् । रथोद्धतावृत्तम् ॥ ७ ॥

कुमारा इति । गुणिनः शौर्यादिगुणवन्तस्ते पूर्वोक्ताः कुमारा युधिष्ठिरा-
दयः कुम्भयोनेर्द्रोणस्यानुग्रहात् प्रसादात् । कोदण्डसारस्य धनुर्विधानेषुप्यस्य
कोटिमुत्कर्षम् । कोदण्डसारस्य श्रेष्ठचापस्य कोटिमप्रदेशम् गुणाः शिञ्जि-
इव तूर्णं सलरमाहस्यप्राप्तवन्तः । रथेराहपूर्वात् वर्तरे लुब्धः । 'स्यात्कोटिरधौ
चापाम्ने संख्यामेदप्रकर्षयोः' इत्यभिधानात् । शिष्टविशेषणेषुपमा । अतएव
गुणिनो मौर्विवत् इति धनुष्यपि योज्यम् ॥ ८ ॥

फूलेति । कदाचित्त्रातुं जलानां मध्ये चिरं कृता वसतिरवस्थानं येन तस्य ।
'चिरसायी-' इत्यागमादिति भावः । कुम्भयोनेर्द्रोणस्य संबन्धिनौ स्फुटकमल-
स्यैव रयान्तिर्जयोस्तां पादौ आदौ प्रथमं निपीड्य प्रणम्य पीडयित्वा च ।
अन्तेवसत्यं समीपस्थितिं च निभ्रत् सिन्धुभुवा मीप्मेण नदीद्वेन च वर्धमानः
अतएव कूलस्थस्य तीरे वर्तमानस्य कुरुमुत्सदसो युधिष्ठिरादीनां समाजमनु-
भुर्वन्विहम्बयन् । वृषोगात्कर्मणि पठ्यते । कथिद्वाहो मकरः स्वयमपि विशेषेण
अयो यगमात्तस्यागमस्य धनुर्वेदस्यान्तं पारं विजयस्यार्जुनस्य संबन्धिनाह्ना-

प्राहो जग्राह कश्चित्स्वयमपि विजयास्त्रागमान्तं महान्तम् ॥९॥

ततस्ते सर्वोत्तरा अपि शरासनेषु दक्षिणाः 'शुरुदक्षिणां कुरुत मह्यं द्रुह्यतो द्रुपदस्य युधि बलाद्ब्रूहीतस्य समर्पणम्' इति गुरुणा चोदिताः सर्वेऽप्यहंपूर्विकया कैयापि विमतेषु कृतावज्ञसेनं याज्ञ-
सेनं पुरं निरुद्धप चिरमयुध्यन्त ।

कृते भलैर्धनुषि स गुरुद्रोहिणस्तस्य जीव-

प्राहे याहाश्चलपरिचलत्सद्भवह्रीसहायः ।

गमेन बाणप्राप्त्या अन्तं नारं च जग्राह प्राप्तवान् । कदाचिद्रोणस्य घातं
हुतगङ्गावतरणस्य चरणप्राही कश्चिन्मकरोऽर्जुनेन बाणेन निहत इति पौराणिक्यत्र
कथानुसंधेया । सप्तमरा पृथक् ॥ ९ ॥

तत इति । ततोऽनन्तरं सर्वेषां धनुर्धराणामुत्तरा उवीच्या अपि धेष्टा-
थेति च शरासनेषु चापनैपुण्येषु विषये दक्षिणा दाक्षिणात्याः सरलाश्च । अत-
एव विरोधमासः । 'उपयुंरीच्यधेष्टेष्वप्युत्तरः', 'शिववान्सरलारामपरिच्छ-
न्दानुत्तिषु । दक्षिणः' इत्युभयनामरप्रकाशं । मह्यं द्रुह्यतो मद्रोहं बाल्ये
प्रतिज्ञातार्धराज्याप्रदानरूपं कुर्वतः । 'कुपद्रुह-' इत्यादिना संप्रदानत्वम् ।
अतएव युधि युद्धे बलाद्ब्रूहीतस्य सजीवमानीतस्य द्रुपदस्य राज्ञः समर्पणमेव
गुरुदक्षिणां कुरुतेति गुरुणा द्रोणाचार्येण चोदिता आज्ञापिताः सन्तः । अयं
कथाम्यनिर्वाच्ययाहंपूर्विकया अहं पूर्वमहं पूर्वमिति बुद्ध्या । 'अहं पूर्वमहं
पूर्वमित्यहंपूर्विका स्त्रियाम्' इत्यमरः । विमतेषु शत्रुषु विषये कृतावज्ञा रचितदि-
रस्कारा सेना मल्लिस्तत् यज्ञसेनस्य द्रुपदस्येदं याज्ञसेनं पुरं पश्यं निरुद्ध चिर-
मयुष्यन्त युद्धमनुर्वन् ॥

कृत्त इति । स जलमध्यप्राहमारक्येन प्रसिद्धः सत्यसाध्यर्जुनः । गुरवे
द्रुपतीति द्रोहिणस्तस्य द्रुपदस्य जीवप्राहे जीवत एव ग्रहणे विषये सुबलद्रुहितु-
र्गान्धार्याः पुत्राणां दुर्योधनार्दीनामावल्यां पशून् पूर्वपशोमवल्यामसमर्थायां सत्याम् ।
द्रुपदेन पराभूतनामिति यावत् । मर्द्धद्रुपदस्य बाणविशेषधनुषि निजचापे कृते
भिमे सति बहाया भुञ्जस्याथले अग्रे । कर इति यावत् । परिचलन्ती कम्पमाना
राज्ञः यज्ञीय सैव सहायो यस्य तयोक्तः सन् दिशि स्वर्गे युधेर्देवैः भुवि युधेः
पण्डितैश्च । 'ज्ञात्वाग्निद्रुपरा गुणाः' इत्यभिधानात् । स्थापितः संस्तुतः
विद्वान्तः श्रुतकार्योऽभूत् । अत्र जीवस्य विग्रथितिम्यस्य प्राहो विम्बभूतवि-
दभिमत्येन ज्ञाने विषये सौवर्त्येयचते पूर्वपशोमवति देहान्मवाचादिमति सति
अर्जुन इहामुत्र च ब्रह्मविद्भिः स्थापितोऽभिनन्दितः विद्वान्तोऽद्वितीयवत् ।

पुत्रावल्यां सुबलदुहितुः पूर्वपञ्चमीमवत्यां

सिद्धान्तोऽभूद्विवि भुवि बुधैः श्लाघितः सव्यसाची ॥ १० ॥

पार्थमेव पुरतो निधाय ते कौरवास्तदनु संनिधौ गुरोः ।

भक्तिमिर्व्यनमयन्निजं शिरः पार्पतस्तु परिभूतिलज्जया ॥ ११ ॥

अथो गुरुर्नीतमधिज्यघन्वना पुरःप्रदेशं पुरहूतसूनुना ।

तरङ्गिताक्षं तमवेक्ष्य विद्विषं वचो गभीरं वदति स्म सस्मितम् ॥ १२ ॥

‘रेरे क्षत्रियसत्तम, पुरा महत्तरमग्निदेश्यमग्निवेश्यं नाम मुनि-
मस्त्रपरिश्रमाय प्रश्रयेण सह शुश्रूषमाणस्त्वं मरुते पितुरनन्तरं

भावात्मकोऽभूदिति । अर्थान्तरं तु न शेषः । ‘अभिधाया’ प्रवृत्ते नियन्त्रणात्
इत्यादिरेकत्वादिति । मन्दाक्रान्ता वृत्तम्—‘मन्दाक्रान्ता जलधिपङ्गौर्भौ ननौ
तादुरु चेत् ।’ इति लक्षणात् ॥ १० ॥

पार्थमिति । तदनु दुपदप्रवृत्तानन्तरं ते कौरवाः कुमारः पार्थमर्जुनमेव
पुरतोऽग्रे निधाय गुरोर्द्वेणस्य संनिधौ निजं शिरो भक्तिमिर्व्यनमयन् । प्रणेमु-
रित्वर्थं । पार्पतो दुपदस्तु परिमूल्या तिरस्कारेण या लज्जा तया निजं शिरः
व्यनमयत् । अवनतवदनोऽभूदित्यर्थः । नमतेर्प्यन्तात्कर्तरि लङ् । अत्र दुरदुमा-
राणां दुपदस्य च प्रकृतानामेव शिरोनमनधर्मेणौपम्यस्य गम्यत्वात्केवलप्रकृतास्वद-
स्तुल्ययोगिताभेदः । रथोद्धता वृत्तम् ॥ ११ ॥

अथो इति । अनन्तरं गुरोर्द्वेणोऽधिज्यमारोपितगुणं धनुष्यां यस्य तेन
पुरहूतस्येन्द्रस्य सूनुनार्जुनेन पुरःप्रदेशं नीतं प्रापितं तरङ्गिते चकिञ्चकिते
भक्षिणी यस्य तयोक्तं विद्विषं शत्रु तं दुपदमवेक्ष्य गभीरं गूढार्थं वचो वक्ष्यमाणं
सस्मितं यथा तस्मा वदति स्म । वदत्येवम् ॥ १२ ॥

रेरे इति । रे रे वृत्त्युच्च । ‘वृत्त्युच्चबोधने तु रे’ इत्यमरः । क्षत्रियसत्तम ।
विपरीतलक्षणा क्षत्रियाधमेत्यर्थः । पुरा धनुर्वेदाभ्यासकाले महत्तरमतिशयपू-
ज्यमग्निदेश्यमग्निदेशो भवम्, यद्वाग्निइत्यम् । अग्निवेश्यं नाम मुनिमस्त्रम्य धनुर्वि-
धायाः परिभ्रमायाभ्यास कर्तुमिति । ‘क्रियार्थं—’ इत्यादिना संप्रदानत्वम् । प्रथमेण-
सह विनयेन साकम् । ‘साकं सप्ता समं सह’ इत्यमरः । शुश्रूषमाण सेवा
शुभं । त्वं मरुते मदर्थम् । ममेत्यर्थः । पितुरनन्तरं लोकान्तरगतं पितरि
ममापिराज्यपदस्यार्थं राज्यार्थं प्रथममग्रे भवते तुभ्य वितीर्थं दत्त्वा ततः पर-
मवशिष्टमर्थं राज्यार्थमहमनुभक्षिष्यामि इति यद्वस्तु यथायेन प्रकारेण प्रचक्ष्यतुया-
प्रतिशामकरो, तत्प्रतिज्ञातं वस्तु विप्रं विद् इत्युच्यप्रकारेण अत एव शूरप्रा-

ममाधिराज्यपदस्य प्रथममर्थं भवते वितीयं ततः परमर्थमहमनुभ-
विष्यामीति यद्यथा प्रत्यग्रूपयास्तत्तथा निर्वर्तितं खलु धिग्विप्रमि-
ति क्षुरप्रायेण विप्रियरचनेन प्रथीयसीं मनसि व्यथां मम
वितीर्णवता महार्णवपरिधानवतीं वसुमतीं स्वयमेवानुभवता ननु
भवता ।

आघालयुद्धं जलसक्तमेव जनाः समस्ता ह्रपदं यदाहुः ।

तस्मात्त्वयि स्वीकृतत्वादृशाख्ये कथं नु मन्येत न मित्रतेजः ॥१३॥

येन क्षुरकल्पेन विप्रियरचनेनाप्रियमापितेन मम प्रथीयसीं मनसि व्यथां वितीर्ण-
वता इत्यवता । किञ्च महार्णवः समुद्रः परिधानं वस्त्रं तदस्या अस्तीति तद्वतीम् ।
समुद्रपर्यन्तामिति यावत् । वसुमतीं भूमिं स्वयमेवानुभवता भवता स्वया ननु हे
ह्रपद, तया प्रतिज्ञानुरूपं निर्वर्तितमाप्तरितं खलु । आधिराज्यमिति यत्पदं मुबन्तं
तस्मार्धमाधि मयां दृष्ट्वा ततः परमर्थमवशिष्टं राज्यं स्वयानुभूयते । तस्मात्तथा
निर्वर्तितं खलु इति चार्थः । अत्र खलुशब्दः काको । अदत्त्वैव किञ्चिदपि मद्र-
यानुभूतं त्वयैव सर्वमित्यर्थः । अत्र अतर्कितमानसव्ययारूपोत्कटानिष्टावाप्तिस्तत्वे-
ऽपि श्लेषमहिम्ना अर्धराज्यरूपेष्टावाप्तिवर्णनात्समालंकारमेदः । स च 'विना-
निष्टं च तत्सिद्धिर्येदर्थं कर्तुमुद्यमः' इति तल्लक्षणेऽनिष्टमन्तरेणैष्टावाप्तावेव तेन
भाव्यमिति वाच्यम् । व्याजस्तुतिविधया प्रापमिकस्तुतिरूपवाच्यकस्यायां समालं-
कारस्य दुर्बारत्वात् । एवं क्लृप्ता निन्दामिव्यक्तिकस्यायां मानसव्ययानिष्टावाप्ति-
प्रतीतेः । 'अनिष्टस्याप्यवाप्तिश्च तदिष्टार्थसमुद्यमात्' इति लक्षितो विषमप्रमेदश्च ।
द्वयोश्च क्लृप्ता निन्दामिव्यक्तिरूपव्याजस्तुतिप्रमेदेन सदैकवाचकानुप्रवेशसंकर
इति सूक्ष्मदृशाकलनीयम् ॥

आघालयुद्धमिति । यस्मादाघालयुद्धं बालप्रभृति युद्धपर्यन्तम् । समस्ता
जना शीर्षक्षस्य पदं मूलस्थानम् । आलबालमिति यावत् । 'हृदमागमाः' इति
पृथपर्यायेष्वमरः । जलैरुदधैर्मूर्धैश्च । रुढयोरभेदात् 'सकं' संगतमेवाहुर्वदन्ति ।
तस्मात्कारणात्स्वीकृता तादृशी ह्रपदस्यास्या नाम येन तस्मिंस्त्वयि मित्रस्य सख्युः ।
ममेति यावत् । सूर्यस्य च तेजः कथं केन प्रकारेण न मन्येत महं न गच्छेत् ।
द्रः धामन्त्रणे । किंतु गच्छेदेवेत्यर्थः । जटसंगतेषु नास्ति मित्रावकाश इत्यर्थः ।
अत्र ह्रपदाख्यास्वीकरणस्य मित्रतेजोमहद्देवत्वोक्तेः पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।
सूर्यगुहोः श्वेपनितिकानेदाप्यवसायमूलातिशयोक्तिसंक्षीर्णम् ॥ १३ ॥

१. 'क्षुरप्रारप्तादेन' इति पाठः. २. 'मम मनसि व्यथां वितीर्णवताः' इति पाठः.
३. 'ननु' इति तास्ति अत्रि. ४. 'वह' इति पाठः.

इति व्याजस्तुतिवचनेन पौरवान्ते भार्गवान्तेवसता प्रघर्षितः
सार्पतस्तेन सार्धमर्धराज्यपरिवर्तनमात्रमङ्गीकृत्य कृत्यविदां ककुद-
स्तौ जम्भरिपुकुम्भसंभवानुभावप्युपयमं प्रवर्तयितुं कृतनिवर्तनः
सोमकान्तिकोपास्यौ पुत्री भार्गीरर्थवैनावसथस्य याजस्य मुनिरा-
जस्य याजनानुग्रहेण परिजग्राह ।

ततः ।

तातोऽपि धर्मवनयं सपनीयपीठ-

मारोप्य चक्षुरिव लब्धममुं तपोमिः ।

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण व्याजस्तुतिवचनेन गूढनिन्दावाक्येन करणेन
भार्गवस्य परशुरामस्यान्तेवसता शिष्येण द्रोणेन (कर्त्रा) पौरवाणां युधिष्ठिरादीना-
मन्ते समीपे प्रघर्षितो मत्सितः कृत्यविदां कर्तव्येषु निपुणानां ककुदः श्रेष्ठः अत-
एव पार्षतो हृपदस्तेन सार्धं द्रोणेन सह । अर्धराज्यस्य परिवर्तनमात्रं परिपालन-
मेव । ननु सख्यमित्यर्थः । अङ्गीकृत्य । 'सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्धं लज्जति पण्डितः'
इति न्यायादिति भावः । कृतनिवर्तनः प्रत्यागतः सन् । तौ प्रसिद्धौ जम्भरिपु-
संभवमर्जुनं कुम्भसंभवं द्रोणं च । उभावपि क्रमेण । उपयमं विवाहम् । 'विवाहो-
पयमौ पाणिपीडनं च' इत्यमरः । यमस्य समीपं च प्रवर्तयितुं प्रापयितुं सोमश्चन्द्रः,
उभया पार्वत्या सहितः सोमः शिवश्च, तयोरिव कान्तिकः कोपश्च क्रमात् आस्ये
मुखे ययोस्तौ । 'सोमो रुताविशेषे स्याच्छशाङ्गे शंकरेऽपि च' इति विश्वः ।
चन्द्रकान्त्या तुल्याननां ददवत्कुदमुखं चेत्यर्थः । सोमकैः पाश्चात्तरन्तिके उत्सृज्य
उपास्यौ । उपलालनीयाविति च । पुत्री च पुत्रं च पुत्रौ द्रौपदीपृष्ठपुत्रौ भार्गी-
रण्या बने तीरारण्य आवसथं स्थानं यस्य तस्य । 'स्थानावसथवास्तु च' इति
शृङ्गपर्यायेष्वमरः । याजस्य नाम मुनिराजस्य याजनेन यागकारयितृत्वरूपेणानु-
ग्रहेण प्रसादेन परिजग्राह । उत्पादितवानित्यर्थः । यस्तु 'कुम्भजम्भरिपुसंभवौ'
इति पाठान्तरम्, यच्च वा तद्रीलैव वृत्तिद्वयारवानम्, तदुभयमप्यशुद्धम् ।
विवादप्रापकचन्द्रकान्त्याननवस्य द्रौपद्यां यमसमीपप्रापकरूपेद्रोशास्त्वस्य पृष्ठपुत्रे
च क्रमेणान्वयात्मकयपार्धक्यालङ्कारमङ्गापत्तेः 'पुयान्निष्पया' इत्येकशेषशास्त्रेण
पुत्री च पुत्रश्च पुत्रावित्येव व्याख्येयतया सोमकैरन्तिके उपास्यावित्यर्थान्तराप्र-
सक्त्या च 'सोमकोपकान्त्यास्यौ' इति पाठकल्पनायोगाच्चेति ॥

तात इति । ततोऽनन्तरं तानो धृतराष्ट्रोऽपि तपोनिर्लब्धं चक्षुरिव स्थित-
मिषुत्प्रेषा । शुभ्रूपादिगुणसंपरया परमप्रेमास्पदमित्यर्थः । जालन्धस्य भार्या-

१. 'पौरवान्ते वसता' इति पाठः. २. 'पार्षदः' इति पाठः. ३. 'परिवर्तनेन
परमङ्गीकृत्य' इति पाठः. ४. 'उपयममेव' इति पाठः. ५. 'कृतकनुनिवर्तनः' इति
पाठः. ६. 'तवन' इति पाठः. ७. 'ततः' इति नास्ति वचनम्.

आवर्जितैः कलशवारिभिर्भ्यषिञ्च-

दानन्दवाप्पसलिलैरवनीं च पौराः ॥ १४ ॥

आविभ्रतो धरणिमङ्गदनिर्विशेषं

नानाधनायतिभिरस्य नयोदिताभिः ।

‘वैस्यं’ समस्तमपि वासवसंनिभस्य

कोशीवभूव कुतुकैः सह कौरवाणाम् ॥ १५ ॥

पारेसिन्धु प्रथितमथितं प्रत्यहं वर्धमानं

सोढुं पार्थाभ्युदयमपटोः स्वात्मजस्यानुरोधात् ।

एकदाचिदुत्पन्ने चक्षुष्युच्छानुसारादिति भावः । धर्मस्य यमस्य तनयं युधिष्ठिरम्, धर्मस्य प्रथमपुरुषार्यस्य तनयं मूर्तं धर्ममिव स्थितमित्यपि । ‘आत्मा वै पुत्र-नामासि’ इति श्रुतेरिति भावः । तपनीयपीठमारोप्य । कनकपीठे उपवेश्येत्यर्थः । आवर्जितैराननैः, समुद्रगङ्गादिभ्य आनीतैरिति वा । कलशेषु वारिभिः पुष्पै-र्मन्त्रपूतैश्च जलैर्भ्यषिष्यत्पट्टमिषेकं शृतवान् । ‘उपसर्गास्तुनोति-’ इत्यादिना अह्न्यवायेऽपि पलम् । पौराश्चानन्देन विराट्काक्षितलामजनितेन दानि वाप्पस-लिलानि तैरवनीं तद्धार्या । भूमिमभ्यषिष्वन् । भर्तुः पट्टमिषेके मायाया अपि तदौचित्यादिति भावः । पौरास्तदा ननन्दुरिति परमार्थः । अञ्जकाप्रयोगाद्भ्यो-पेक्षा । वसन्तविलका शृतम् ॥ १४ ॥

आविभ्रत इति । धरणि भूमिमङ्गदेन केयूरेण सह निर्विशेषं तारतम्यरा-हितं यथा तथा विभ्रतो हेलया भुजेन बहत् इति प्रभावोत्कर्षः । वासवसंनि-मसेन्द्रतुल्यस्य अस्य युधिष्ठिरस्य नयेन पट्टांशप्रदणरूपेणोदिताभिः । अर्जि-ताभिरित्यर्थः । नानामणिकनकरोप्यादिरूपाणां धनानामायतिभिर्लोभैः समस्तं वस्तुं गृहमपि । ‘निशान्तवस्त्यसदनम्’ इति गृहनामस्तमरः । कौरवाणां दुर्यो-धनादीनां कुतुकैः कुतूहलैः सह कोशीवभूव धनमवनीवभूव मुकुटवभूवेति च । युधिष्ठिरस्य तादृक्समृद्ध्या दुर्योधनादयोऽसिद्धाभित्यर्थः । ‘कोशोऽग्री कुञ्जले खद्रपिधाने धनवेदमनि’ इति विश्वः । महतामभ्युदये खलानां सेदस्य औत्स-र्गिकत्वादिति भावः । अत्र धनगृहमुत्कृत्योः श्लेषमिति कश्चमेदाप्यवसायमूला-दिशयोक्तिवृद्धीर्णः सहोन्त्यलंकारः । ‘सहोक्तिः सहभावव्येद्भासते जनरजनः’ इति लङ्गणात् ॥ १५ ॥

पारेसिन्ध्विति । अयं राजा धृतराष्ट्रः प्रीतो मक्तिप्रजारघनधनार्जनादि-भिः संतुष्टोऽपि पारेसिन्धु समुद्रतटपर्यन्तं प्रथितं प्रसिद्धम् । किंच अहन्यहनि प्रत्यहं वर्धमानं पार्थस्य युधिष्ठिरस्याभ्युदयमैश्वर्यं सोढुं कञ्चुमपटोरशक्यम् । तद-

१. ‘अभ्यषिष्वन्’ इति पाठः. २. ‘अवनि’ इति पाठः. ३. ‘सप्तम्’ इति पाठः.
४. ‘नन्दनस्य’ इति पाठः. ५. ‘अमिर्त’; ‘अव तम्’ इति पाठो.

प्रीतो राजाप्यनुजतनयप्रेममार्गे प्रयातुं

मातुर्दोषादिव बहिरगादन्तरप्यन्धभावम् ॥ १६ ॥

तदनु सौबलीजानिरसौ बलीयसामर्पेण धर्षितः सहज्विनयं
धर्मतनयमाहूय कृतावहित्यो गिरमित्यमुत्थापयामास ।

‘वत्स, संप्रति वारणावतं पुरमुपेत्य वारणाननगुरोरुत्सवं वार-
णाय विपदां निषेव्य सहानुजेस्तत्र वास्तव्यपीरजनभव्यया
गिरा स्तव्यो निरवधिसुखामनुशाधि वसुधाम्’ इति ।

तस्याशयं हृदि विदन्नपि धर्मसूनु-

स्तातस्य वाचमविलम्ब्य तथेत्यगृह्णात् ।

सहिष्णोरित्यर्थः । स्वात्मजस्य दुर्बोधनस्यानुरोधादनुसरणात् । तदुर्बोधनानुवृत्तेरिति
यावत् । अनुजतनये युधिष्ठिरे यत्प्रेम तस्य मार्गे प्रयातुं गन्तुं मातुरम्बिकाया
दोषात्सुरतसमये व्यासरूपावलोकनजुगुप्साकृतनेत्रनिमीलनरूपाद्वृद्धिः । नेत्रयो-
रित्येवार्थः । अन्तर्मेनस्यपि । अन्धस्य भावमन्धलमगात्प्राप्तवान् । तत्तादृशं
प्रेम तस्याजेत्यर्थः । पुरा किल सत्यवत्याज्ञयाम्बिका पुत्रोत्पादनाय संगता
व्यासेन । अयं तद्रूपदर्शनजनितजुगुप्साभयकृतलोचनमीलनाज्वाल्यन्धं जनयामास
धृतराष्ट्रमिति भारतकथात्रानुसंधेया । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ १६ ॥

तदन्विति । तदनु प्रेमत्यागानन्तरं सौबली गान्धारी जाया यस्य सौबली-
जानिः । ‘जायाया निह्’ इति निह् । असौ धृतराष्ट्रो बलीयसा महतामर्पेण ।
द्वेषेणेत्यर्थः । धर्षित आक्रान्तः सन् । सहजः स्वाभाविको विनयो यस्य तं
धर्मतनयमाहूय । कृतावहित्याकारगोपनं येन तथोक्तञ्च सन् । स्वकैतवपरिहा-
नमयेनेति भावः । इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण गिरं वाचमुत्थापयामासोत्पादितवान् ।
उवाचेत्यर्थः ॥

घट्सेति । हे वत्स युधिष्ठिर, त्वं संप्रत्यय वारणावतं नाम पुरमनुजैर्भी-
मादिभिः सहोपेत्य वारणस्य गजसेवाननं सुखं यस्य तस्य विप्रेशस्य यो गुरुः
पिता सदाशिवस्त्वस्योत्पन्नं नैमित्तिकपाक्षिकादिकं विपदां वारणाय निवारणाय-
निषेव्य तत्र वारणावते वास्तव्यस्य निवासिनः पीरजनस्य भव्यया कुशलान्वि-
तया गिरा स्त्रीतुं योग्यः स्तव्यः सन् निरवधि अवधिरहितं सुखं यस्यास्तां वसुधां
भूमिमनुजेः सहानुशाधि परिपालयेद्युवाचेति पूर्वोक्तान्वयः ॥

तस्येति । धर्मस्य यमस्य सन्नुयुधिष्ठिरः । ‘सनुः पुत्रेऽनुजे रवी’ इति
प्रिथः । तस्य वृत्रावहित्यस्य तातस्य पितुर्धृतराष्ट्रस्याशयं दुष्टाभिप्रायं हृदि
विदधानन्नपि । ‘अनुष्ठमप्यूहति पण्डितो जनः’ इति व्यायारिति भावः । अवि-

१. ‘गान्धर्वो पिता पीरजनमुशास्त्रवो’ इति पाठः. २. ‘दुष्टेन’, ‘दुष्टम्’
इति पाठो.

तत्तादृशेषु गुरुशासनपालनेषु

कूलंकपं गुणगणेन कुलं हि पुरोः ॥ १७ ॥

धर्मभूरनुजैः साकं तद्विरा तत्पुरं ययौ ।

कर्मचोदनया जीवः कायमन्यमिवेन्द्रियैः ॥ १८ ॥

सविनयमथ दर्शितं महीयः सचिववरेण पुरोचनेन शत्रोः ।

जतुगृहमभजन्त तत्र पार्था जगदिष नृनमशेषवस्तुपूर्णम् ॥ १९ ॥

तत्र ते विदुरभृत्यभाषितैः सौबलेयशतमन्युहेतुना । ✓

लम्ब्य कार्याकार्यालोचने कालक्षेपमकृत्वा तथा वारणावतं गच्छामीत्युक्तप्रकारं
वाचमगृह्णादुतवान् । उवाचेति यावत् । नन्विदमयुक्तम् 'गुरोरप्यवलितस्य
कार्याकार्यमजानतः । उत्पद्यप्रतिपक्षस्य कार्यं भवति शासनम् ॥' इति न्याया-
दित्यत आह—तदिति । पुरोः कुरुवंशजस्य राज्ञः कुलं तत्तादृशेष्वतिदुःख-
करत्वेन दुर्मरेषु गुरोः पितुः शासनमाज्ञा तत्पालनेषु तत्करणेषु विषये गुणानां
विनयविवेकादीनां गणेन कूलंकपं परिपूर्णं खलु । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थो-
न्तरन्यासः । पूर्वनाम पुत्रः पितुर्ययातेजरां परितृष्ट्य जुगुप्सितां दशसहस्रवत्सरा-
न्स्वतादृश्यं तस्मै दत्तवानिति भारतकथा । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १७ ॥

धर्मेति । धर्मभूर्युधिष्ठिरस्तस्य धृतराष्ट्रस्य मित्रा तत्पुरं वारणावतं प्रति
अनुजैः साकं जीवोऽन्तःकरणप्रतिविम्बितचेतस्य कर्मणः प्रारब्धस्य चोदनया
प्रेरणया इन्द्रियैश्चक्षुरादिभिः सह अन्यं कार्यं देहान्तरमिव ययौ प्राप्तवान् ।
उपमालंकारः । तेन हस्तिनपुरत्यागो देहत्यागवदतिदुःखायाभूदिति प्रतीतेरलंका-
रेण वस्तुष्वभिः । युग्मविपुलावृत्तम् ॥ १८ ॥

सविनयमिति । अथ वारणावतप्राप्त्यनन्तरे तत्र वारणावते पार्था
अशेषैर्वस्तुभिर्भोग्यैः पूर्णमत एव महीयः रमणीयम् । किंन शत्रोर्दुर्योधनस्य
सचिववरेण मन्त्रिमुख्येन पुरोचनेन नाम्ना म्हेच्छेन सविनय यथा तथा दर्शितं
विज्ञापितं जतुगृहं लाक्षागृहं नृवं नवं जगल्लोकान्तरमिवाभजन्त विविशुः ।
उपमालंकारः । अत्र शत्रोः सचिववरेणेत्युक्त्या तद्गृहस्य वासाद्योग्यत्वं ध्वन्यते ।
पुष्पिताप्रावृत्तम् ॥ १९ ॥

तत्रेति । ते पार्था विदुरभृत्यस्य तत्प्रेषितस्वनकस्य भाषितैर्वाक्यैर्दुर्योधनो
जतुगृहदाहाद्युष्मान्मारयिष्यतीत्यादिभिस्त्वत्र तस्मिजतुधात्रि लाक्षागृहे साबलेया-
नां दुर्योधनादीनां यच्छतं तस्य मन्युः क्रोधः स एव हेतुर्यस्य तेन सौबलेयो दुर्योधन
एव शतमन्युरिन्द्रो हेतुर्यस्य तेनेति च । 'शतमन्युर्दिवस्पतिः' इतीन्द्रनामस्व-
मरः । धनंजयस्य बह्वर्जुनस्य च प्रापणेन पूरणेन परां संख्यामिच्छां पश्यतां मरणं

पञ्चतापपि परां धनंजयप्रापणेन जनुषाम्नि मेनिरे ॥ २० ॥

शिशमयिपुरपि द्विषां स मञ्जी

निभृतशरारुरिमान्निगूढमावान् ।

अधसरमनलावृते निकेते

प्रतिदिनमेधयितुं प्रतीक्षते स्म ॥ २१ ॥

जातुचिदपत्नैः सह पञ्चभिर्भृत्यभावमिषादमीषामामिषफलेषु विप्रे
निनीपन्त्या निषादयोपित इव तस्य पुरोचनस्य निद्रायामपि द्राधि-
माणं दातुकासेन तत्र सञ्चानि क्षणदायामाशुशुश्रूणि क्षणान्निक्षिप्य
जननीसोदरजननीचेतरसंवेशसुरमणिमध्वायमानभुजशिखरसीमेन
भीमेन तस्माद्गृहाद्विदुरकिंकरकृतलिङ्गया सुरङ्गया निर्जग्मे ।

मेनिरे तर्कितवन्तः । 'धनंजयोऽर्जुने वद्धौ', 'स्यात्पञ्चता कालधर्मः' इति विश्वा-
मरौ । एषोदनावृत्तम् ॥ २० ॥

शिशमयिपुरिति । निमृगः प्रच्छन्नः स चासौ शरारुपांशुक इति विशे-
ष्यत्वविवक्षया समासः । द्विषां मञ्जी स पुरोचनो निगूढो दुर्विज्ञेयो भावोऽभि-
प्रायो येषां तान् । अप्रकाशितयिदुरमृत्यमापितानित्यर्थः । इमान्पार्यान्नलैनामि-
नावृते दग्धे निकेते जनुगृहे । धर्मं क्षयं प्रापयितुमिच्छुः शिशमयिपुरपि च ।
प्रतिदिनं दिनेदिने एषयितुं वर्धयितुमिति विरोधः । वहेरिन्धनीकर्तुमिच्छवि-
रोधः । अतएव विरोधमाशालंकारः । अवसरं समयं दहनयोग्यं प्रतीक्षते स्म
निरीक्षितवान् । पुण्यिताप्रावृत्तम् ॥ २१ ॥

जातिवृत्तिः । जातुचित्कदाचिद्भूत्यभावस्य परिचारकस्य मिषादमाजात
अमीषां पार्यान्नामाग्निषेयु मोक्ष्येषु फलेषु रसाद्यादिषु । आग्निषेयु मांसेषु
फलेष्विति वा । 'आग्निषं पल्लवे श्वीने त्रिषु स्याद्भोग्यदलुनि' इति विध्यः ।
विषं गरलं नेतुं प्रापयितुमिच्छन्त्या निनीपन्त्या निषादयोपितो दुर्वोधनप्रेषि-
तायाः निराया इषारख्येभ्यस्तुत्रैः पशभिः सह तस्य निमृगशरारोः पुरोचनस्य
निद्रायामपि द्राधिमाणं दीर्घतमम् । दीर्घनिद्रासंज्ञं मरणमिति यावत् । दातुं कामो
दस्य तेन जनन्याः पुन्त्याः सोदरजनस्य शुषिष्टिरादेव नीचेतरमनल्पं संवेशसुरं
निद्रायुषं दग्धिमन्त्रासो मणिमयो मय इवावरन्ती मणिमचायमाना भुजशिख-
रसोः भीमा प्रदेशो यस्य तेन । नीचेतरः संवेशसुरगृहेतुरिति वा व्याख्येयम् ।
'गृहेतौ मुखे सुतम्' इति विध्यः । भीमेन तत्र तस्मिन्पशनि जनुगृहे आशु-

पार्थद्विपां विप्रहमेकमेकं विमज्य सप्तापि शिखाः कृशानोः ।
 स्त्रीकृत्य वृत्ताः स्वशिरःप्रकम्पैः शंभ्राधिरे तत्र समीरपुत्रम् ॥२२॥
 प्रपश्यतां पौरनृणां प्रभाते सांक्रामिकं रोगमिवाधितापम् ।
 आविभ्रतामधुमिरेव शान्तिरापादि तत्राग्निहठात्क्रियायाः ॥ २३ ॥
 तत्रालये दग्धतनून्यैतान्निधिल्य पार्यान्निजचारवाचा ।
 दुःखापदेशेन सुयोधनाद्याः संमोदवाप्यं ससृजुः सभायाम् ॥२४॥

शुश्रूणिमि निक्षिप्य । 'शिखावानाशुश्रूणिः' इत्यमिनामसमरः । क्षणाव-
 मिनिक्षेपकाल एव । अन्यथा स्त्रेषामप्यभ्यातद्व्यापतेति भावः । तस्माद्दु-
 हाहाक्षापृष्टाक्षणादायां रात्रौ विदुरस्य किंकरेण मृत्वेन कृतं छिद्रं निर्गमन-
 चिह्नं यस्यास्तथा सुरजया विटेल निर्जन्मे निर्गतम् । गमेर्भावे छिद्र । 'अग्निदे-
 गरदधैव' इत्यादिना बहिर्विपदात्पुरोचनकिरात्योः । 'आततायिनमायान्तं हन्या-
 वेनाभिचारयन्' इत्यादिस्मरणाच्च तद्वधो भीमस्य नानुचित इति ध्येयम् ॥

पार्थेति । तत्र कृशानोरग्नेः सप्तापि शिखाः पार्थद्विपां किरातीतत्पुत्रपुरो-
 चनानामेकमेकैकं विप्रहं शरीरं विमज्य विभागं कृत्वा । स्त्रीकृत्य आस्ताद्य
 चेल्यर्थः । वृत्ताः सप्तः स्वशिरसः आत्माप्रभागस्य प्रकर्षेण कम्पैः समीरपुत्रं भीमं
 शंभ्राधिरे स्थापनं चक्रुरित्युत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्रन्या । स्थापतेः कर्तरि छिद्र ।
 उपजातिवृत्तम् ॥ २२ ॥

प्रपश्यतामिति । प्रभाते प्रातः प्रपश्यतामग्निहठात्क्रियायामिति लभ्यते ।
 अतएव सक्रमादांगतं सांक्रामिकं रोगमक्षयामयादिमिव स्थितम् । आधिना
 मनोव्ययया यत्तापस्तमाविभ्रतां पौरनृणामधुमिरेव । तत्र अनुगृहेऽग्नेः संब-
 न्धिन्या हठात्क्रियाया बलाद्वाहस्य शान्तिर्निर्वापणमापादि कृता । पश्यतेः कर्मेणि
 छिद्र । तादृग्धर्मशीलानां किमिदमाकस्मिकमापतितं वतेति पौरा रुदुरित्यर्थः ।
 उपजातिवृत्तम् ॥ २३ ॥

तत्रेति । अथ लाक्षागृहदाहानन्तरं निजानामात्मीयानां चाराणां वाचा
 वाक्येन दग्धाः सह मात्रा पाण्डवा इत्यादिना तत्रालये जतुगृह एतान्पार्या-
 न्दग्धा तनुः शरीरं येषां तयोक्तान्निधिल्य सुयोधनाद्यास्तदानीं सभायां दुःखस्या-
 पदेशेन समोदवाप्यं ससृजुर्मुमुजुः । अथ जातं निष्कण्टकनस्तत्साम्राज्यमिति
 सुसुदुरित्यर्थः । यत्तु 'दग्धतनूनेतान्पुरोचनादीन्पार्यान्निधिल्य तत्त्वेन ज्ञा वेत्यर्थः'
 इति वृत्तिः, तत्र । पुरोचनादीनां प्रकृतत्वाभावेनैतच्छब्देन तत्परामर्शः,
 योगात् । अन्यथा उत्तरगद्येऽप्येतानवतायैलत्र तत्परामर्शः—किं न स्यादिति ।
 इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ २४ ॥

तावत्सोऽपि गन्धवहसूनुर्गन्धतमसर्बन्धुरं सन्निधजवसमुत्थि-
तमरुदुत्पादितवरुविटपर्वसतिविद्यैतनसमुद्भ्रान्तशकुन्तकुलनिवद्वनि-
ध्वानमध्वानं विटङ्ग्य कस्यचित्काननकासारतीरतरोरधिपरिसर-
मेतानवतार्य तदीयपरिरक्षणविचक्षणः क्षणमवतस्थे ।

तत्र कापि तरुणी तडिदामा तं ययौ जनुगृहे मुहितेन ।

चूषणाय तमसां धनमार्गे चोदिता हुतवहेन शिखेव ॥ २५ ॥

अधरोष्ठविभागेरेखिका सुदृशोऽस्या वदनेऽस्ति वा न वा ।

ताद्यदिति । तवत्सुरज्ञानिर्गमसमकाल एव स गन्धवहस्य बायोः सूनुर्मी-
मोऽप्यन्धतमसेन गाढतमसा । 'ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसम्' इत्यमरः । बन्धुरं सान्द्रं
सन्निधनोर्बोर्जवादेगात्समुत्थितेन संजातेन मरुता वायुनोत्पादितानामुन्मूलितानां
तरुणां विटपेषु शाखासु वा वसतश्चः कुलायास्तासां विषटनेन नाद्येन समुद्भ्रान्ता-
नामाद्याद्यमुत्पतितानां शकुन्तानां पक्षिणां कुलेन निबद्धो निध्वानः कोलाहल-
रवौ यस्मिन्मध्वानमरुप्यमार्गं विलङ्घ्यातिक्रम्य कस्यचित्कानने कासारस्य सर-
सस्तीरे तरोरधिपरिसरं समीपे एतान्कुन्त्यादीनवतार्योपवेश्य तदीये कुन्त्या-
दिसंबन्धिनि परिरक्षणे दृष्टस्त्ववेभ्यश्चाणे विचक्षणः कुशलः सन् क्षणमवतस्थे
स्थितवान् । 'जागरूकः' इति पाठस्तनुप्रासमज्ञापेक्ष्यः । यस्तु तावत् 'दुर्बो-
धनाद्यानन्दसमये' इति नृसिंहः, तच्च । दुर्बोधनाद्यानन्दस्य भीमगमनारण्य-
स्थित्योर्बहुकाठिकलस्यासंभाव्यतया संदर्भविरोधात् । यदपि 'अथवा भीमनि-
र्गमनानन्तरम्' इति व्याख्यानन्तरम्, तदपि न । भीमनिर्गमनानन्तरं भीमोऽन-
तस्थ इति संदर्भविरोधात् ॥

तत्रेति । तत्र तत्र मूढे सहितो विद्युत इवामा यस्याः सा जनुगृहे मुहिते-
नानर्भ्यवस्तुवद्वलनतृप्तेन अतएव हुतवहेनाग्निना धनमार्गे तमसां चूषणाय
'ध्वंगनाम चोदिता प्रेषिता शिखा ज्वालेव स्थिता कापि तरुणी तं भीमं ययौ
प्राप । अत्र जनुगृहमुखनदार्पितुरुक्ताप्यलिङ्गोर्भीवितामिश्रिष्वात्स्वोत्प्रेक्षेति तरोर-
ज्ञात्रिमाणेन संकरस्य सहिदाभेग्युपमया संगृष्टः । स्वागता वृत्तम् ॥ २५ ॥

अधरोष्ठेति । अस्या भीमं प्रत्यागतायाः पुरोवर्तिन्या इति वा । सुदृशो वदने
मुग्धोपरम्योऽप्योर्ध्वस्य च द्वयोः । विमज्जतेऽनयेति विभागा रेणोव रेखिका ।
अधरोष्ठमृनिदोगानुपरितनोष्ठ एवोष्ठमृदो वर्तते । अर्थस्य च द्विताद्विष-
यनमित्योष्ठापरमित्यत्र विह्वलमिति । साम्नि वा न वेत्युष्मप्रकारं संतप्तं तस्य
भीमस्य हृदि परिमर्ष्टुं प्रिष्ट निवारयितुमित्युत्प्रेक्षा । सा तरुणी मौनमलयजम् ।

१. 'पुरं' इति पाठः. २. 'वसति' इति नास्ति वचिर. ३. 'सिपटन' इति
पाठः. ४. 'दृष्टवद' इति पाठः. ५. 'वागदिविषयः'; 'दिविषयवागदः' इति पाठौ.
६. 'दृष्टिमेव' इति पाठः.

इति सा हृदि तस्य संशयं परिमार्ष्टुं किल मौनमत्यजत् ॥२६॥

एतां प्रशस्तिं भुजया वनराज्यसीमा-

मेकः स्वयं नरमुजामृपमो हिडिम्बः ।

अर्धांशभागजनवधे सममन्तकेन

तुल्याभिधानपदया स्वस्मान्मया यः ॥ २७ ॥

वीतशङ्कमिह तेऽद्य तिष्ठतः कीदृशं ककुदमित्ययं मम ।

चित्तरङ्गमुवि नृत्तकौशलीमुत्तरङ्गयति चित्रलासकः ॥ २८ ॥

रुधिरं पातुकामेन तेन वो हन्तुमीरिता ।

अघरं पातुकामाहमस्मि ते रूपसंपदा ॥ २९ ॥

अथ ते सविधमापतेदसौ हृद्यमेतदुचितं वचः शृणु ।

उपाचैत्यर्थः । अत्र मौनत्यागे तादृशसंशयवारणकलङ्कवोत्प्रेक्षया तन्मुत्पन्नान्ति-
नैगनिग्नं तथा दृष्टिप्रतिरोधकमिति वस्तुप्रतीतिरलङ्कारेण वस्तुस्थितिः । औप-
च्यन्दविकम् ॥ २६ ॥

तदुक्तिप्रकारमेवाह—एतामिति । नरमुजां मनुष्याशनानां रक्षसामृ-
पमः श्रेष्ठः अतएव जनानां वधे हिंसायां विषये अन्तर्केन समं यमेन
सहायार्थं तुल्यभावं भजतीति तथोक्तं. हिडिम्बो नाम राक्षसः स्वयमे-
षोऽसहायः सक्षेव भुजया । बाहुवद्वेनेत्यर्थः । एतां वनराज्यसीमां प्रशस्तिं
ररुति । एतद्वनस्य राजेत्यर्थः । यो हिडिम्बस्तुल्यमभिन्नमभिधानपदं संज्ञाशब्दो
यस्यास्तया मया स्वमुमान् । तस्याहं भगिनीत्यर्थः । स हिडिम्ब इति सवन्यः ।
वचन्तितिलकावृतम् ॥ २७ ॥

वीतशङ्कमिति । इह यमतुल्यहिडिम्बवने वीतशङ्कं गतमयं यथा तथा
अद्य तिष्ठतस्ते तव ककुदं धैर्यं कीदृशमित्युक्तप्रकारेऽयं चित्रमाश्रयमेव लासको
नर्तकः मम चित्तमेव रङ्गभूनां व्यदेनस्तस्या नृत्तकौशलीं नाट्यनेपुण्यमुत्तरङ्गयति
वर्धयति । अत्यश्रयमत्र लदवस्थानमित्यर्थः । रयोदता वृतम् ॥ २८ ॥

रुधिरमिति । किंच रुधिरं युष्मद्रक्तं पातुं कामो यस्य तथोक्तेन तेन
हिडिम्बेन वो युष्मान्हन्तुमीरिता प्रेरिताहं ते तव सबन्धिन्या रूपस्य सौन्दर्यस्य
संपदा समृद्ध्या हेतुनाघरं भवदोष्ठमाधुर्यं पातुमस्मि । इदं ततोऽप्याश्रयम्
ययुष्मान्हन्तुमगताया मम विसृज्य सर्वं लद्रूपसपदा त्वयि रागोदय इत्यर्थः ।
अत्र विरदात्कार्यसंपत्तिरूपो निमावनामेदः । युग्मविपुलावृतम् ॥ २९ ॥

अद्येति । किंचासी हिडिम्बः । हे धीर, ते तव सविधं समीपं प्रत्यापतेदाम-
च्छेत् । अतः इयं मनोज्ञमत एवोचितमेतद्वक्ष्यमाणं वचः शृणु । अमेति शेषः ।

मारणं रिपुषु तन्वतामुना मा रणं कुरु महान्वलेन सः ॥३०॥

उपयामविधौ त्वरस्व मे कृपया मारशराः शरारवः ।

दिवि वा भुवि वाय दिक्षु वा रमये त्वामुपनीय रहसा ॥३१॥

इत्येनां भाषमाणां रजनिचरपतिः क्रोधलिङ्गैः स्फुलिङ्गै-

र्द्देवाक्ष्णोरमीक्षणं स्फुटघटितमुजास्फोटवाचाटिताशः ।

विभ्राणो बभ्रुकैश्यं त्वमिह वससि को मृत्युवक्त्रार्धजग्धो

दुर्बुद्धे तिष्ठ यासि क पुनरिति गिरा मेदुरः प्रादुरासीत् ॥३२॥

तस्मिन्नरक्षसि नेदिष्ठे तादृक्षपरुषाक्षरे ।

अपमृत्युरिवोदस्यादनिलस्यात्मसंभवः ॥ ३३ ॥

रिपुषु शत्रुषु विषये मारणं वधं तन्वता कुर्वता अमुना हिडिम्बेन सह रणं युद्धं मा कुरु । यतः स हिडिम्बो बलेन महान्सर्वोत्तरः । अत्र बलाधिक्येन रणाकरणसमर्थनाद्वाक्यार्थहेतुकं कान्यलिङ्गम् । रयोदतावृत्तम् ॥ ३० ॥

उपयामेति । किंच हे धीर, त्वं कृपया दयया मे ममोपयामविधौ विवाहक्रमेणि विषये त्वरस्व प्रवृत्तौ भव । यतो मारस्य मन्मथस्य शत्रोश्च । 'मारो मन्मथशत्रवौ' इति विश्वः । शरा बाणाः शरारवो घातुकाः । अथ मद्विवाहानन्तरं दिवि स्वर्गे वा भुवि वा दिक्षु काङ्क्षितासु वा रहसा वेगेन त्वामुपनीय तं देशं प्राप्य रमये कीडयामि । स्वस्याः कामचारिवादिति भावः । औपच्छन्दसिकम् ॥ ३१ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण भाषमाणां वदन्तीम् । भीममिति शेषः । एनां हिडिम्बा क्रोधस्य लिङ्गैर्बहिरेक्षणोः स्फुलिङ्गैरभिक्रमैः । तत्प्रायैरीक्षणैरिति यावत् । दग्धा दहन्निव स्थित इत्युरपेक्षा । तृप्तान्तत्वात् 'नलोक-' इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । अमीक्षणं मुहुः स्फुटैः प्रकटैर्घटितयोरन्योन्यं संघृष्टयोर्भुजयोरस्फोटैरास्फालनशब्दैर्वाचाटिता मुखरिता आशा दिशो येन तथोक्तः । बभ्रु कपिलवर्णं कैश्यं केशवृन्दं विभ्राणो बह्वर्जनिचरपतिर्हिडिम्बः । हे दुर्बुद्धे मूढ, इह मदीये बने वससि मृत्योर्वक्त्रेणार्धं जग्धो भक्षितस्त्वं कः । तिष्ठ । पुनः इतः परं कं पुन यासि गच्छसि । इत्युक्तप्रकारया गिरा वाचा मेदुरो मुखरः सन् प्रादुरासीदपिर्बभूव । समधरा वृत्तम् । यस्तु 'स्फुटं यथा तथा घटितस्य मुच्छिद्यस्य' इति शेषः' इति नृसिंहः, तस्य । समस्तपदमध्ये शेषपूर्णे समासानुपपत्तेः 'समर्थः पदविधिः' इत्यनेन पदान्तरसापेक्षस्य समासशस्तेर्निषेधात्, च्युतसंज्ञतिदोषापत्तेः, व्याख्यासंप्रदायविरुद्धस्यापेक्षेति ॥ ३२ ॥

तस्मिन्निति । तादृशानि तादृशानि 'दुर्बुद्धे' इत्यादीनि पर्यायानि निष्ठुराण्यशरानि वचनानि यस्य तस्मिन्स्थितोके तस्मिन्नरक्षसि हिडिम्बे नेदिष्ठे संनिहिटे

वृक्षेण वृक्षं गिरिणा गिरीन्द्रं हस्तेन हस्तं वचसां वचश्च ।

परस्परेण प्रतिरुध्यं घोरं समीकमेतौ समनादयंते ॥ ३४ ॥

स्वसुः समक्षं स्वयमेव मुख्यां बलं विद्वीजा इव वज्रसूत्र्या ।

हिहिम्बमेतं समराजयानीकुटुम्बिमुख्यं कुरुते स भीमः ॥ ३५ ॥

तदनु विमिरकदम्बेन हिहिम्बेन निर्मुञ्च्यत्स्नादहसुन्वादिब
वनात्संष्ययेव सरागया तथा कमलपालिकया सह तपनमा-
नव इव राजसूतवस्ते निष्क्रम्य शालिहोत्रमुनेः सरसि वीतिहोत्र-
भार्यं व्यासं भगवन्तनासेष्य तत्र वसिदेष्टादृशानि कैतिचिदृति-
वाह्यांचक्रुः ।

सति । अनिलसंज्ञानममवो नीमोऽनमृपुच्छालिकच्छुतकोदस्यादुत्पिपवात् ।
मुदाय संनद्धोऽमृदितपर्यः । अत्र 'नाम्नीलं धीर्नदेत्' इति परस्परवचनमममृत्-
तल्लरणात्तन्धीर्ननेन हिहिम्बस्य भगवन्तमममृत्तल्लरणात् नीमोऽनमृपुच्छमेत-
लंकारेण बलुषनिः ॥ ३३ ॥

वृक्षेणेति । एतौ नीमहिहिम्बौ वृक्षेण वृक्षं परस्परेणान्योन्येन प्रतिरुप्य
निर्गतं इति परस्परवचनमेतौ वीजम् । गिरिणा गिरीन्द्रम्, हस्तेन हस्तम्,
वचसा वचस्य, एवं समं मुख्यं घोरं वार्धनं समीकं मुद्रमादयंते कुरुते । उपना-
तिहस्तम् ॥ ३४ ॥

स्वसुरिति । नीमः स्वयं वज्रसूत्र्याः मुख्या । तद्वदतिशारेणैतौ ।
मुद्रया मुद्रिपातेनैव । न त्रायवेनेत्यर्थः । स्वयमेवनिन्या हिहिम्बायाः समक्षं
प्रसङ्गे एतं हिहिम्बं विद्वीजा इत्यो बलं बलमुत्तिर समराजयान्यां
कुटुम्बिषु वात्सल्येण मुख्यं कुरुते स । अवधीदित्यर्थः । उपनाडधराः ।
उपेन्द्रवज्रा ॥ ३५ ॥

तदन्विति । तदनु हिहिम्बवचनान्तरं तिलेरप्य कदम्बेन अनुहनेन हिहि-
म्बेन उल्लेखेन निर्मुञ्चत् । तमान्यानि लब्धदित्यर्थः । एतमेतौ । अहसु-
न्वात्स्नादहसुन्वादिब वनात्स्नादहसुन्वादिहिम्बायाश्चरणेन रज्ज्वान्या अनुगमनेन च
महिम्ना संष्ययेव तथा कमलपालिकया हिहिम्बया सह निष्क्रम्य विलिङ्ग्य
दानस्य सुखस्य मानवः क्षिप्त्वा इव ते राजसूतवः पाण्डवाः शालिहोत्रस्य
नान सुनेः सति । तस्यैव इत्यर्थः । वीतिहोत्रस्य अमेत्येव माः क्रान्तिर्नैव तं भग-
वन्तं व्यासं मुनिमानेभ्य तस्य व्यासस्य निदेशादहसुन्वाः कतिचिदृशानि दिनानि
तत्र शालिहोत्रमुनिपरिवारेऽतिवाहवांचक्रुर्गमनवानासुः । अत्र निमोचनक्रियया

पुत्रं तत्र घटोत्कटं पवनभूसङ्गादनङ्गातुरा

प्रातं सर्वगुणैर्मनोजवसतां प्रासूत नक्तंचरी ।

कुर्या वः स्मृत एव कर्मसु हरेः शक्येऽपि संसना-

मित्युक्त्वा स पितृन्ययाभिलपितं युक्तस्तया निर्ययौ ॥३६॥

ततस्ते घन्याशनैर्धन्या धारितवसुधासुवाशनाकृतयः प्रावृष-
मिष थकबलाक्रान्तां पातालमुर्वमिव प्रत्यहं वर्धमानबलिशोका-
मङ्गराज्यसीमामिव सूर्यतनयानुकूलप्रतिष्ठा रविरथाक्षधुरमिवैक-

वनप्रातः कालयोनिर्गमनक्रियया पाण्डवरविकिरणानां धर्मैक्येन प्रस्तुताप्रस्तुता-
स्पदं दीपकद्वयम् । तथाहि हिडिम्बतम कदम्बयोग्यमाननैत्येन हिडिम्बास-
ध्ययो श्लेषमिसिकामेदाप्यवसितरागेण च साधर्म्यानुपमाद्वयम् । चतुर्णामेवा
वीतिहोत्रभासमित्युपमया ससृष्टि ॥

पुत्रमिति । तत्र शालिहोत्रसरस्तीरेऽनङ्गातुरा कामपीडिता नक्तंचरी
हिडिम्बा पवनभुवा भीमेन सह सहस्रसभोगादेतो सर्वगुणै शौर्यैर्धर्मैर्यदिमिर्म-
नोजवसतां पितृतुल्यत्वं प्राप्तम् । भीमतुल्यमिति यावत् । 'अथ मनोजवस
पितृधनिम' इत्यमरः । घटोत्कच नाम पुत्र प्राप्त जनयामास । स घटो-
त्कचस्य 'भो पितर, वो युष्माक कर्मसु कार्यसमयेषु स्मृत एव । स्मृतिमानसं
निहित एवेत्यर्थः । हरेरिन्द्रस्य शक्ये सामर्थ्यस्यापि । इन्द्रदत्तवर्णप्रमुक्तश-
ल्यायुधस्यापीति च । संसना द्युनि कुर्याम्' इत्युक्तप्रकारेण पितृन्युधिष्ठिरा-
दीन्द्रयुक्ता तथा हिडिम्बया मात्रा युक्त सन् यथाभिलपित स्त्रीं यथा
तथा निर्ययौ निर्गतवान् । यत्तु 'सर्वैर्गुणैरुपलक्षित मनोजवसता मनोजवसत्वं
प्राप्तम्' इति नृसिंहः, ततस्य उपकोशानभिज्ञताविलक्षितमेवेति नास्माकमाग्रहः ।
शार्दूलपिच्छीडितम् ॥ ३६ ॥

तत इति । ततो घटोत्कचनिर्गमनानन्तरं यनेभैर्वैद्यैरशनैः कन्दमूलादिमिर्ध-
न्या श्लाघ्यास्ते पाण्डवा धारिता वसुधाया भुवि सुधाशना देवाः । ब्राह्मणा इति-
यावत् । तेषामाकृतिर्वैद्यो यैस्तथोक्ता सन्त चकस्य नामासुरस्य वडेन भृत्यामा-
स्यादिनाक्रान्ताम् । अकपक्षिकुलाक्रान्तामिति च । अतएव प्रावृष वर्धमानं विव स्थिताम् ।
एवमभेदपि । अद्वयद्वयं प्रत्यहं वर्धमानो बलिना वक्रामुरदैत्येन य शोक स
यस्यां ताम् । वर्धमानवैद्येचनशोकां च । पातालमुर्व पाताललोकादेव । पाताले
नागपादोर्बटैर्वदन्त्यादिसन्त्यत्र भावः । सूर्यतनयाया यमुनाया अनुकूल तीरे
प्रतिष्ठा स्थितिर्यस्याख्याम् । वर्णोचितपात्रनामिति च । अङ्गराज्यसीमा अङ्गाख्य
देशमिव एकचक्रां तत्प्रज्ञाम् । एक चक्र रथाङ्ग यस्याख्यामिति च । रविरथस्य

चक्रां पुरीं क्रमादाकम्य कस्यचिद्गृहमेधिनो गृहमध्यमेत्य सुखम-
ध्यवात्सुः ।

मिक्षामटद्विरय तत्र पृथाकुमारै-

रथं विमज्य पृथगर्पितमन्नराशिम् ।

आरुण्ठमभ्यवहरन्नखिलैः प्रतीकैः

पुत्रो बभूव भरतः पुनरुक्तपोषः ॥ ३७ ॥

तत्र तत्र द्विजैरेते पृष्टा नाशं पृथामुचाम् ।

इत्युचुर्वयमत्रैव विद्यस्तेषां तु संस्थितिम् ॥ ३८ ॥

यक्षेण केनापि हतो हिडिम्ब इति ब्रुवाणेषु मियो द्विजेषु ।

आकृतगर्भं हसितं सगर्भ्याश्चरुमुखां वीक्ष्य समीरसूनोः ॥ ३९ ॥

सूर्यरथस्य संबन्धिनीमक्षधुरं चक्रावलम्बितिर्यग्ग्राहविशेषमिव पुरीं क्रमात्कतिप-
यप्रयाणैराकम्य प्राप्य कस्यचिद्गृहमेधिनो गृहस्थस्य गृहमध्यमेत्य मुग्धं यथा तथा
अध्यवात्सुर्यसन्ति स्म । वसतेः वर्तरे कृद् । अत्र बहवलाकान्तामिस्रादी
शब्दमात्रसाधर्म्याच्छ्लेषचतुष्टयसंसृष्टिः—‘प्रकृताप्रकृतोभयगतमुक्तं चेच्छब्दमा-
त्रसाधर्म्यम् । श्लेषोऽयं छिद्यत्वं सर्वनामद्वयेनान्त्ये ॥’ इति लक्षणान् ॥

मिक्षामटद्विरिति । अथ एतच्चक्रपुरप्रवेशानन्तरं तत्र एतद्वक्रायां मिक्षा-
मटद्विः । मिक्षाशमाचरद्विरित्यर्थः । पृथाकुमारैः पार्थिवराशेः । आर्जिनादिति
शेषः । अथ समांशं यथा तथा विमज्य पृथगर्पितमन्नराशिमाकण्ठं कण्ठपर्य-
न्तमभ्यवहरन्मुञ्चानो भरतो वायोः पुत्रो भीमः अखिलैः प्रतीकैरवयवैः पुन-
रुक्तो द्विगुणितः पोषो मांसलार्थं यस्य तथोक्तो बभूव । अतिमांसलोऽभूदित्यर्थः ।
वसन्ततिलका ॥ ३७ ॥

तत्रेति । एते पाण्डवाः तत्र तत्र गोष्ठीषु द्विजैर्ब्राह्मणैः पृथामुक्तां पाण्ड-
वानां नाशं दाहजन्यं पृष्टाः किं नष्टं इत्यनुयुक्ताः सन्तः वयमत्र एकच-
क्रायामेव तेषां तु संस्थितिं नाशं सम्यग्निम्बनि च विद्यो जानीमः इत्युक्त-
प्रकारमुचुः । अत्रैव वर्तमानानां कथमम्माकं नाशवर्तेति भावः । युग्म-
विपुलारत्नम् ॥ ३८ ॥

यक्षेणेति । केनाप्यनिर्ज्ञातनामगोत्रेण यक्षेण हिडिम्बो हत इति द्विजेषु
मियोऽन्योन्यं ब्रुवाणेषु कथयत्यु सत्यु समान एकस्मिन्गर्भे भवाः सगर्भ्याः सहजा
युधिष्ठिरादयः समीरसूनोर्भीमस्य मुखं वीक्ष्याकृतोऽभिप्रायो गर्भे यस्य तथोक्तं

१. ‘गृहम्’ इति पाठः. २. ‘वपेल’ इति पाठः. ३. ‘तनूजैः’ इति पाठः.
४. ‘अन्नराशेः’ इति पाठः. ५. ‘निखिलैः’ इति पाठः.

एकदा सायमन्तर्गृहे निरवग्रहं निष्पतद्भिर्बाष्पैस्तरङ्गितोत्तमा-
ङ्गमपत्यमुत्सङ्गमुवि पुरोधाय यातुधानापराधमयानुरोधेन मन्दितं
क्रन्दितमुत्सृजन्ती कुन्ती समुपसृत्य विषादनिदानं विप्रायताक्षी-
मप्राक्षीत् ।

सापि तां कृपालुतया हृदि लगद्गदां गद्गदाक्षरमाचचक्षे ।

साधयेयमिति धर्मसंग्रहं संदधाति मिथुनं परस्परम् ।

आधये परमनेकजन्मनोराययोरजनि पापसंग्रहः ॥ ४० ॥

हसितं हासं चक्रुः । नैवे जानन्ति स्वया स हत इति सामिप्रार्यं हसन्ति
स्नेहयः । उपजातिः ॥ ३९ ॥

एकदेति । एकदा कदाचित्सायं दिनान्तेऽन्तर्गृहे गृहाम्भ्यन्तरे निरवग्रहं
निष्पतिवन्धं निष्पतद्भिः सखद्भिः । “इष्टैर्यै तद्विघातेऽवग्रहावग्रहौ समौ” इत्य-
मरः । बाष्पैस्तरङ्गितं सिकमुत्तमाङ्गं शिरो यस्य तयोक्तमपत्यं पुत्रमुत्सङ्गमुवि
ऊरुदेशे पुरोधायप्रे कृत्वा यातुधानस्य वकस्य अपराधात्प्रतिकूलाचरणरूपाङ्ग्यं
तस्यानुरोधः संरोधस्तेन मन्दितं मन्दरवं क्रन्दितं रोदनमुत्सृजन्ती कुर्वतीम् ।
निःशब्दं रुदन्तीमित्यर्थः । अन्यथा नगरमात्रस्यैव क्षयापत्तेरिति भावः । विप्रस्य
निजावासदानुरायताक्षीं पत्नीं समुपसृत्य संनिधिं प्राप्य कुन्ती विषादस्य दुःखस्य
निदानं मुख्यकारणमप्राक्षीत्प्रच्छ । पृच्छतेः कर्तरे लुट् ॥

हेति । सा विप्रकन्यपि कृपालुतया दयाशीलतया हृदि मनसि लगन्व्यामुब-
न्नादो रोगः शोकहृत्को यस्यास्ताम् । महान्तोऽन्यसंतापास्त्रिघन्तीति भावः ।
तां कुन्तीं प्रति गद्गदानि दुःखतरलान्यक्षराणि वचनादि यस्मिन्तद्यया तयाच-
चक्ष उवाच । दुःखनिदानमिति शेषः । चक्षतेः कर्तरे लिट् ॥

साधयेयमिति । धर्मः पित्रर्णापाकरणरूपः संगृह्यतेऽनेनेति धर्मसंग्रहं
पुत्रं साधयेयं संपादयेयमिति हेतोः मिथुनं स्त्रीपुरुषौ परस्परं संदधाति संगच्छति ।
“प्रजया पितृभ्य एष वा अत्रणो यः पुत्री” इति श्रुतेः । “प्रजायै गृहमेधिनाम्”
इति स्मृतेश्च । महतामपत्यार्थमेव दारसंग्रह इति भावः । अनेकानि जन्मानि
पूर्वाणि ययोस्तयोः । इति बहुतरपापसंचययोतजायेदं विघेयणम् । आवयोर्दम्प-
त्योस्तु परं केवलमापये मनोव्यथार्थं पापं तत्फलं दुःखं संगृह्यतेऽनेनेति पाप-
संग्रहः धन्यायुः पुत्रोऽजनि जातः । अत्र पुत्रात्मकधर्माय यतमानयोरत्पादु-
पुत्रात्मकपापावाप्तिवर्णनाद्विषमप्रमेदः । यत्तु “धर्मस्य संग्रहं संपादनमिति
व्याख्यायि” इति, यत् “मिथुनसंग्रहः” इति नृसिंहप्रलपितम्, तन्न्यूनपरत्वादितो-
पाशेषणगुल्लेष्टेदित्याहुषेयम् ॥ ४० ॥

अयि किं ब्रवीमि परिपाकमहसा-

मतिमीपणो वक इति क्षपाचरः ।

स्वसुरादरास्वयमिवागतो यमो

यमुनावनान्तमवलम्ब्य वर्तते ॥ ४१ ॥

मा भूत्राशो युगपदिति नो मीरुमिर्जातु पौरैः

पूर्वैर्लेब्धवाचसरमसकृतप्रार्थनाभिः प्रकृतम् ।

एकैकस्मिन्नहनि वितरत्येकमेकं पुमांसं

नित्यं तस्मै बलिमिह जनस्तुङ्गमग्रस्य राशिम् ॥ ४२ ॥

तादृशः प्रलयकालकठोरो वासरः स तु ममालयभूमेः ।

द्वारि तिष्ठति वकात्परितुष्टात्पारितोपिकमिवाद्य जिघृक्षुः ॥ ४३ ॥

बालानिव प्रवयसोऽपि नराशनोऽयं

अधीति । अयि हे सखि, अहसां पापानाम् । ममेति शेषः । परिपाकं दुःसात्मना परिणामं किं ब्रवीमि कथं वक्ष्यामि । अन्तिर्वाच्यं यदुःखमित्यर्थः । तदेव विशदयति—अतीति । अतिमीपणोऽत्यन्तदारुणो वक इति वक-
संज्ञः क्षपाचरो राक्षसः स्वसुरभिण्या यमुनाया आवरास्वयं साक्षादागतो यम इवेत्युत्प्रेक्षा । यमुनाया वनान्तं तीरात्पण्यमवलम्ब्याक्रम्य वर्तते । मज्जमापिणीकृतम् ॥ ४१ ॥

मा भूदिति । नोऽस्माकं सर्वेषां युगपदेककालं नाशो मा भूदिति हेतोः । मीरुमिर्भयशीलेरतएव पूर्वैः पुरातनैः पौरैरेतत्पट्टणवातिभिः जातु कदाचिद-
पसरं प्रार्थनायकारां लम्ब्या असकृद्बहुवारं प्रार्थनाभिः प्रकृतं निर्णीतम् । एकैक-
स्मिन्नहनि एकमेकं पुमांसं, तुङ्गमस्तुतम् । पर्वतकल्पमिति यावत् । अजस्र
राशिमेतदुभयरूपं बलिं नित्यं दिने दिने तस्मै वकाय इह एतत्पट्टणे जनो
वितरति ददाति । 'नित्यं तस्मै' इत्यपवादः । 'कृत्वा तस्मै' इति पाठस्तपन-
न्यमित्वाद्बुद्धेः । मन्दाकान्ता कृतम् ॥ ४२ ॥

तादृश इति । तादृश उक्तबलिप्रदानात्मकः अतएव प्रलयकाल इव कठोरः
प्राणिहितवत्ताद्दारुणो वासरो दिनं परितुष्टात् माङ्गणोऽयं बलिं ददातीति प्रिय-
वाक्यध्वनेन संतुष्टात् वकाद्राक्षसात्पारितोपिकं प्रियवाक्याद्धारदेयद्रव्यं जिघृ-
क्षुर्गतीनुमिच्छुरिव । ममालयभूमेर्निवासस्य द्वारि द्वारदेशे अयं श्वः प्रातरिति
वर्तमानगामीत्येव वर्तमानत्वनिर्देशः । तिष्ठति । तत्तद्बह्वारानुपूर्व्या श्वः प्रातर्-
निरन्मानिर्देन इत्यर्थः । सागताकृतम् ॥ ४३ ॥

बालानिति । अयं नराशनो बद्धो बालानिव । युन इत्येत्यर्थः । प्रवयसो वृद्धा-

मुञ्जीत चेन्मम स एव हि पुण्यपाकः ।

वालेन भाव्यमिति तद्वलिषु व्यवस्था

कण्ठे पुनः कलयति ककचस्य धाटीम् ॥ ४४ ॥ ॐ

सतानमूलमिदमेकमपत्यमास्ते

संवर्तकालसहजश्च स राक्षसेन्द्रः ।

संभूयते च समयः क्षपया महत्या

सतीर्यता कथमियं सखि मे विपत्तिः' ॥ ४५ ॥

इत्युदीर्य सरभसावगाहनहृदयसमुत्कूलित शोकसरःपूरमिध नयन
सलिल विशृङ्खल खेलयन्त्यै तस्यै 'तनयेषु द्वितीय, समरेष्वद्वितीय
सुतः सखि, ते' दीयते । स एव तत्प्राणनाशने बलीभविष्यति
मा भैषीः' इति सा नरदेवमहिषी प्रत्यश्रीषीत् ।

नपि मुञ्जीत चेद्भक्षयेद्यदि स इदमक्षणमेव पुण्याना पाको हि फल यत्न । तन्म
त्रमपि नास्तीत्याह—वालेनेति । तस्य वकस्य बलिषु विपये वालेन भा
भवितव्यमित्युक्तप्रकारा व्यवस्था प्राचीननिष्कष पुन कण्ठे ककचस्य करपत्र
धानी भङ्गी कलयति योजयति । आषयोर्दम्पत्योर्द्वत्वात् तद्वग पुन एवा
तद्वत्पर्यं देय इति महद्दुःखमिति भाव । वसन्ततिलका ॥ ४४ ॥

संतानेति । सतानस्यासद्वशास्य मूलमविच्छेदकारणमिदं पुरोवर्ति अपत्
पुन एकमेवास्ते वर्तते । तद्गनाद्विशोच्छेद इति भाव । ननु कदाचित्कृपय
वक्तु पुन पुन दयादिलत आह—सधर्तेति । स राक्षसेन्द्रश्च वक्तु सवर्त
कास्य सहज । सहज इत्यर्थ । तथा च प्राणिर्हिंसाविहाराणां कुत कृपेति
भाव । ननु काशान्तरभाविनीमापद विचिन्त्य किमद्यैव शोचसीत्यत आह—
संभूयत इति । महत्या दुःखदुर्भरया क्षपया एकैव रात्र्या समयो बलि
प्रदानावसर संभूयते संप्राप्यते । प्रमाताया रत्नन्यामेव बलिर्देय इत्यर्थ ।
अतो न काशान्तराणां विपदिति भाव । इय उक्ता मे मदीया विपत्ति । हे सखि,
यद्यपि प्रियारेण सतीर्यतामतिक्रम्यताम् । तरते कर्मणि प्राप्तकाले लोद ॥ ४५ ॥

इतीति । इयुष्मत्प्रकारेणोदीर्योक्त्वा सरभसमतिवेगमवगाहन निमज्जन यस्य
तपोपेन हृदयेन मनसा समुत्कूलित तट प्रापित शोक एव सरो जत्र तस्य
पूर्व प्रवाहमिव स्थित नयनयो विशृङ्खल निष्प्रतिबन्ध यथा तथा रोद
यन्त प्रसारयन्त्यै तस्यै प्राक्षगपत्यै । हे सखि, ते तुभ्य मम तनयेषु द्विती
योऽपि समरेष्वद्वितीयोऽगहस्य सुतो भीमो दीयते । भवेति शेष । सा भीम
एव तस्य वक्तव्य प्राण्यते जीव्यतेऽनेनेति प्राणन यदक्षनमग्न तद्विपये वशी

अनयोरथ दम्पत्योरशुहेतोः शुचः पदे ।

आनन्दस्यातिरेकोऽभूदादेश इव तत्क्षणम् ॥ ४६ ॥

तमिमं प्रसुवा रहस्युदन्तं गदितो वायुसुतो बलावलेपात् ।

मनसा न यकं लिलेह रात्र्यामनसा धारितमन्नराशिमेव ॥ ४७ ॥

अरिपरेद्युर्निखिलजनानन्दकरे भगवति दिनकरेऽपि मन्देहकुल-
मयस्कन्दितुमुदयगिरिदिस्वरमधिरूढे ॥

स शकटमधिरुह्य मीमसेनो दधिकलशीकुलशीभरान्नराशिम् ।

भविष्यति बलिर्भविष्यति । तत्प्राणानां नाशने विषये बली बलवान्भविष्य-
तीति च । अतो मा भैषीर्न त्रस्येः । मयेः कर्तरि लुङ् । इत्युक्तप्रकारेण सा
नरदेवस्य पाण्डोः महिषी पत्नी कुन्ती प्रत्यश्रयीतप्रतिज्ञामकरोत् । प्रतिपूर्वाच्छ-
णोतेः कर्तरि लुङ् । निरोधामासन्धेययोः संसृष्टिः ॥

अनयोरिति । अथ कुन्तीप्रतिज्ञानन्तरमनयोर्दम्पत्योर्ग्राहणीप्राप्त्यनयोरशुहे-
तोर्वाप्पकारणस्य शुचो दुःखस्य पदे स्थाने । मनसीति यावत् । शुच इति राहोः
शिर इत्यादिवदभेदे षष्ठी । तथा च 'शुगभिन्ने पदे शब्दे' इति च । गान-
न्दस्यातिरेकः संतोषातिशय आदेशोऽतिथिरिव । व्याकरणशास्त्रप्रतिषेधान्तर-
मिवेति च । तस्मिन्नेव क्षणे तत्क्षणमभूत् । व्याकरणेन युष्मदादिपदे आदेश-
विधया समादिपदमिषाद्युपदं दूरीकृत्य आनन्दातिरेकपदमभूदित्यर्थः । उप-
मालंकारः ॥ ४६ ॥

तमिति । वायुसुतस्तमिमं पूर्णोक्तमुदन्तं वार्तां प्रति रहसि प्रसुवा जनन्या
गदितः कथितः सन् । बलावलेपाच्छौर्यगर्वादेतोः बह्वमसुरं रात्र्यां मनसा न
लिलेह न स्मृतवान् । न गणयामासेति यावत् । किन्तु अनसा शकटेन धारितं
संभरितमन्नराशिमेव मनसा रात्र्यां लिलेहास्तादितवान् । श्वः पूर्णोहारो मम
भवेदिति सर्वामपि रजनीं भ्यामधतिष्ठदित्यर्थः । लिहेः कर्तरि लिट् । औप-
चन्दसिकम् ॥ ४७ ॥

अपरेद्युरिति । १. क्षणरेद्युः परस्मिन्दिने. निश्चितजनानामानन्दकरे १. शरी-
रोपिधिमिरवारणादिति भावः । 'अखिलजननयनानन्दकरे' इति कवित्पाठः ।
भगवति दिनकरे सूर्येऽपि । इत्यपिना मीमस्य बहवस्कन्दनं समुचीयते ।
मन्देहानो नाम राशसानो कुलम् । 'शृन्दम्' इति वा पाठः । भवस्कन्दितुं
नाशयितुम् । उदयगिरेः शिखरमधिरूढे प्राप्ते सतीत्युत्तरेणान्वयः । मन्देहा
नाम राशपाः संध्यासु सूर्यं क्षणं निरुध्य नश्यन्तीति श्रुतिसिद्धम् ॥

स इति । स मीमसेनो दधिकलशीनां दधिगुम्मानां कुले शृन्दं । अश्रुते

वकभवनवनं विवेश शाखानगरमिवान्तकवीरराजधान्याः ॥ ४८ ॥

कङ्कालोच्चयकल्पितान्तकचमूशाटीकुटीविभ्रमे

तत्र मुद्धतदौपवाह्यमहिपद्मासोमचक्रानिले ।

गृध्रध्वाङ्गशृगालघोषविकसद्रक्षोपदानस्तवे

मुञ्जानः शकटस्य एव स तदा चक्रे महर्द्वेलितम् ॥ ४९ ॥

सोऽपि तदिदं निशम्य बलिपुरुषविशेषमन्दितागमेन प्रथम-
मेव कृतोन्मेषं रोषं द्विगुणयन्गिरिकंदरमन्दिरमुखात्सरमसं विनिर्गल

एवं को वापराप्नोत्यमुमविगणयन्वाहुमत्रेति घुष्य-

न्व्यक्कोरोरक्षरेसाकृतविरुद्वजगद्वातुकत्वप्रशस्तिः ।

व्याप्नोतीति श्रुत्यत्तौ चकन्वादितात् पररूपे पिप्पल्यादितात् ङीपि च कुलरी
पङ्क्तिः तां विभतीति भरः तादृशोऽज्ञस्य राशिर्वसिस्तथोक्तम् । 'दधिकलरी
कुलपीडराक्षराशिम्' इति पाठस्तु शुभमः । शकटमधिरक्षान्तकवीरस्य यमस्य
या राजधानी संयमनी तस्याः शाखानगरं उपपद्यमानिव स्थितम् । 'यन्मूल
नगरात्पुरम् । तच्छाखानगरम्' इत्यमरः । वकस्य भवनं यस्मितद्रनं विवेश
उत्प्रेक्षा । पुष्पिताम्ना वृत्तम् ॥ ४८ ॥

कङ्कालेति । कङ्कालानां शरीरशस्यानामुच्चयेन समूहेन कल्पितोऽन्तक
चम्पा यमसेनायाः शाटीकुटीविभ्रमः पटगृहविलासो यसिस्तथोक्ते । 'स्याच्छ
रीरास्त्रि कङ्कालः' इत्यमरः । कुद्धस्य कुपितस्य तदौपवाह्यस्य यमवाहनस्य महि
पस्य श्वासा इव उग्रा दारुणाश्चक्रानिला आवर्तशायवो यसिस्तथोक्ते गृध्रध्वा
ङ्गाणां कङ्कालानां शृगालानां शिवानां च घोषैर्घोरध्वनिमिर्विकसन्वर्धमानं
रक्षसो वकस्यापदानानि प्राणिर्हिंसात्मककर्माणि तत्संबन्धिनः स्ववो यसिस्तथोक्ते ।
तादृग्वनिव्याजतद्विरुद्वस्तुतिरवमुद्धरित इत्यर्थः । तत्र वकवने शकटस्थः सन्नेव
मुञ्जानोऽज्ञराशिं भञ्जयन्स मीमो महद्बृहदयमेदनं द्वेलितं सिंहनादं चक्रे ।
अत्र बलिभक्षणद्वेलिताभ्यां मीमस्य तृणीकृतवकबलावलेपप्रतीतेर्वस्तुना वस्तु
ध्वनिः । शार्दूलविम्रीडितं वृत्तम् ॥ ४९ ॥

स इति । स यकोऽपि तदिदं मीमसिंहनादं निशम्य श्रुत्वा बलिनात्नेन
बलवतेति च पुरुषविशेषेण महापुरुषेण मीमेन च द्वाभ्यां मन्दितेन विलम्बितेन
शकटस्यागमेनागमनदेतुना प्रथमं सिंहनादप्रवणत्पूर्वमेव वृत्तं चन्मेष उत्पति-
र्यस्य तं रोषं त्रोधं द्विगुणयन्पुनरुक्तयन्सन् । गिरेः कंदरं गुहा सैव मन्दिरं तस्य
मुखाश्चात्सरमसं सवेगं यथा तथा विनिर्गल बहिरागत्येत्युत्तरेणान्वयः ॥

एयमिति । व्यञ्जानिः स्फुटामिदरसि रक्षरेसामी रुधिरलेपधारानि-

। क्रोशन्मर्त्याङ्गस्वादत्वरणपरिचलत्सृक्कलभास्थिदण्ड- ।

स्थूले दंष्ट्रे दधानः पवनमुवमभि प्राद्रवथातुधानः ॥ ५० ॥

नेजमुजयुगलीनियन्त्रणामिर्नियमितयज्ञपरस्पराबुभौ तौ ।

निगदितनयनं निलिम्पपङ्केर्निरवहतां निपुणं नियुद्धशिल्पम् ॥ ५१ ॥

ततः ।

पुत्रस्य बायोर्भुजदौर्ललितं बकं वने तत्र चिरं चरन्तम् ।

निन्ये दशां कामपि राक्षसस्त्रीनेत्राभ्रवर्षर्तुविलासयोग्याम् ॥ ५२ ॥

तं विकृष्य पुरसीभि निशीये तत्क्षणात्कुणपमर्शनदोषम् ।

कृतानि विकृतानि जयचिह्नानि यस्यात्प्रयोक्ता तादृशी जगतो घातुकत्वेन बधेन
या प्रशस्तिः श्लाघ्या सा यस्य तपोक्तः । श्लोकांतां वेदनया कृतानां मर्त्यानां बलि-
भूतानामङ्गलादेऽवयवमक्षणे खरणेन वेगेन परितधलतोः सृङ्गपोरोष्ठप्रान्तयो-
र्भे भस्मिद्वर्णाविष स्थूले चेति विरोष्यसत्त्विकशया समासः । दंष्ट्रे दन्तवि-
शेषी दधानो यातुधानो यकोऽमुं बाहुमविगणयन्नविचारयन् । एवमुक्तप्रकार-
मत्र मयि निपद्ये यो वा अपराधोत्पत्त्यां करोतीति पुष्यन् योपं कुर्वन्तन्
पवनमुवमभि मीमस्यामिमुचं प्राद्रवद्वावति सः । यत्तु 'श्लोशतो मर्त्यस्य मीमस्य'
इति, 'लभाः पूर्वामेवेति शेषः' इति वृत्तिह्रस्वलिपितम्, तत्तन्नामानुरूपमेव ।
यतः प्रथमे तत्प्रकपेस्य द्वितीये द्युतसत्कारस्य च दोषस्यापत्तेः ॥ ५० ॥

निजेति । तापुमौ मीमसकौ निजान्यां भुजयोर्युगलीभ्यां नियन्त्रणामि-
र्नियमितो निरदो यश्चो यस्य तादृशं परस्परमन्योन्ये ययोस्तयोक्तौ सन्तौ ।
परस्परं भुजान्यां बन्धने घृणमन्नाविलयः । निलिम्पानां देवानां पङ्केः सङ्घैर्नि-
गदितैः आशयेन शृङ्गलिते नयने यस्मिन्स्तयोक्तम् । देवैराधर्षात्परिहृतविषयान्तरं
यथा तथा आलोच्यमानमिलयः । नियुद्धशिल्पं बाहुपुद्गलं निपुणं यथा
तथा निरवहतां कृतवन्तौ । नि.पूर्वाद्बहते कर्तरि लङ् । पुष्पिताया घृतम् ॥ ५१ ॥

ततः । पुत्रस्येति । ततो बायोः पुत्रस्य मीमस्य भुजयोर्दौर्ललितं दर्पस्तत्र
यनेऽप्ये जटे च चिरं चरन्तं सर्वानि भूधानं बकं राक्षसं पक्षिविशेषं च । राक्ष-
सश्रीणां नेत्राभ्येराग्राणि मेघास्तेषां वर्षतो यो विलासो वृध्वात्मकस्तस्य यो-
यामुचिता कामपि दशां दुरवस्था निन्ये गमयामास । मीमसाहुबलेन बको
ममारेत्यर्थः । मयतेर्दुहादितादिकर्मकृतम् । 'नेत्राश्रुवर्षर्तु-' इति पाठो नेत्र-
पदस्यैवार्थोपपत्तेरपेक्ष्यः । उपजानि घृतम् ॥ ५२ ॥

तमिति । शरत्तसनुभोमसं निहतं बकम् । तच्छवमिति यावत् । नि-
शीयेऽर्धरात्रे पुरसीभि नगरद्वारे विकृष्य । पातविल्लेख्यं । तत्क्षणात्पुणस्य
नयस्य मर्शनेन स्वर्गेन यो खरस्यं मातुं क्षातिनुं कामो यस्य तपोक्त इत्येत्यु-

मार्तुकाम इव मारुतसुनुर्मातुरङ्घ्रिमुपसेवितुमागात् ॥ ५३ ॥
 आलोक्य यातुशवमेतदशेषपौरैरहोमुखे परवशीक्रियते स्म चेवः
 आश्चर्यपूरपरिमेलनफेनिलाभिरानन्दसागरतरंगपरम्पराभिः ॥ ५४ ॥
 भवनमेत्य तदा गृहमेघिनः पवनजे प्रवणीकृतमूर्धनि ।
 प्रयुयुजे सममाशिपमह्यतैः प्रमुदितः पुरि तत्र महाजनः ॥ ५५ ॥
 निशि जातु निकेतवेदिकायां निकटे सुप्तिसुखं निषेव्य पार्यान् ।
 पथिकोऽपररात्रजागरुकः प्रवभापे गिरमीदृशीं प्रसङ्गात् ॥ ५६ ॥

‘पाञ्चालिकां युवमनोरथसौघरत्न-

पाञ्चालिकां हृदि ममेति ममेति कृत्वा ।

अथ स्वयंवरमहाय नृपाः प्रयान्ति

दूतैः समं हुपदभूपतिराजधानीम् ॥ ५७ ॥

येष्ठा । ‘तुं काममनसोरपि’ इति मकारलोपः । मातुः कुन्त्या अङ्घ्रि चरण
 मुपसेवितुमागात्तवान् । ‘न मातुर्देवतं परम्’ इति स्मरणात्तदङ्घ्रिसेवायाः सकल
 दोषनिवारकत्वादिति भावः । स्वागता वृत्तम् ॥ ५३ ॥

आलोक्येति । अशेषैः पौरैरहोमुखे प्रातरेतत्पुरसीन्नि विदृष्टं यातुनं
 वक्तव्यं दृष्ट्वा आश्चर्यस्य रसस्य येः पूरः प्रवाहस्तस्य परितो मेलनेन संग
 मेन फेनिलाभिः फेनवतीभिः । एकसिञ्जले जलान्तरस्य मेलने मियः संप
 पन्नेन फेनोदयादित्यमुष्मिति ध्येयम् । आनन्दसागरस्य तरंगाणां परम्पराभिः
 श्वेतः पौरमनः परवशीक्रियते स्म । अलाधर्योऽयं वक्तव्योऽनेन वृत्त इत्या
 श्वयेण पौरा ननन्दुरित्यर्थः । वसन्तविलम्बा वृत्तम् ॥ ५४ ॥

भयनमिति । तत्र पुरि तदा प्रातर्महाजनः प्रमुदितः सन्गृहमेघिनो गीमा
 वायुगृहस्थस्य भवमं गृहमेघ । प्रवणीकृतो नम्रीकृतो मूर्धा शिरो येन तस्मिन्
 वनजे गीमे मियेऽश्वतैः सममाशिपं प्रयुयुञ्ज तशीरितवान् । प्रपूर्वायुजेः फर्तरी
 टिद । उपवृत्तस्य वृत्त्युपकाराव्यक्तत्वादिति भावः । वृत्तविलम्बितम् ॥ ५५ ॥

निशीति । जातु कदाचित्पथिकः कथितान्यो निशि रात्रौ निवेतस्य
 पाण्डवावागृहस्य वेदिकायां प्राङ्गणवेदिकायां निकटे स्वसमीपे सुप्तिसुखं निद्रा
 योऽयं निषेव्य प्राप्य । अपररात्रेऽरुणोदयवेलायां जागरुकः प्रबुद्धः सन् प्रम
 द्वा कदाचनप्राप्यापार्यन्त्रात्रि ईदृशी वक्ष्यमाणप्रकारां गिरं वाचं प्रवभाप्य उच्य
 वान् । औपच्यन्दनिकं वृत्तम् ॥ ५६ ॥

पाञ्चालिकामिति । अथ नृपां यूनां तदणानां मनोरथेषु कामेभ्यश्च सौपेय
 रथेषु रत्नमयी पाञ्चालिकां वृद्धिमपुत्रिकां पाञ्चालिकां शेषरीम् । ‘पाञ्च-

भोक्तुर्मन्नमपि सूपसमग्रं दोग्धुमप्यभिनवप्रसूवा गाः ।

लप्स्यते द्विजगणोऽपि च तस्माद्वत्सलादुदितुरुत्सवकाले ॥ ५८ ॥

न हि तत्र भवेदुपायता विजयः सिद्धिमुपैष्यति स्फुटम् ।

युगपत्सुखमस्तु वो महद्भुतमागच्छत तन्महौजसः ॥ ५९ ॥

इति वाचमुपश्रुतिं द्विजातेर्हृदि कृत्वा सुधयेव निर्मितां ताम् ।

पथि भूसुरसंघमभ्यभाजः प्रति पाञ्चालपुरं प्रतस्थिरे ते ॥ ६० ॥

ते पुनरेष्यनेकदिननीतजनपदवनसीमानः पथि कृतोदयेन भग-

लिका पुत्रिका स्वाद्वज्रदन्तादिभिः कृता इत्यमरः । समेयं भवेदिति हृदि कृत्वा । मनसि निधिलेख्यर्थः । स्वयंवर इति महानुत्सवस्वस्यै दूतैराह्वानार्थमागतैर्द्रौपदेः समं वृषदभूपतिराजधानीं प्रयान्ति । वृषदपुरमित्यर्थः । अत्र सौधरत्नपायालि-
केति परम्परितकेवलरूपकम् । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ५७ ॥

तर्हि राजानः प्रयान्तु, किमस्माकं प्राज्ञाणानां तत्रैत्यत आह—भोक्तुमिति । द्विजानां गणोऽपि भोक्तुं सूपेन समग्रं संपूर्णमन्नमपि दोग्धुमभिनवो नूतनः प्रवसः प्रसूतिर्यासां ताः गा अपि । उदितुः सुताया द्रौपद्या उत्सवकाले स्वयं-
वरोत्सवसमये वत्सलादुदितुप्रेमवतस्तस्मादुपदाहृत्स्यते प्राप्स्यते । स्वागता वृत्तम् ॥ ५८ ॥

न हीति । किंच तत्र द्रौपदीस्वयंवरोत्सवे । हि यस्मात् । अपायता व्यर्थत्वं न भवेत् । पार्थोऽर्जुनो न भवतीत्यपार्थस्य भावस्यता अर्जुनमेदो न भवेदिति च । ततः कारणात् विजयः । गमनमित्यर्थः । 'उपसर्गेण धा-
त्वमो बलादन्यत्र नीयते' इत्यनुशासनादिति भावः । सिद्धिं साफल्यमुपै-
ष्यति लप्स्यते । विजयोऽर्जुनः सिद्धिं द्रौपदीलामरूपासुपैष्यति स्फुटं नून-
मिति च । इषिपृतसूपसमृद्धाक्षराशिलाभान्मरसमेदनद्वारा द्रौपदीलाभाधेत्यु-
भयत्र भावः । हे महौजसः उत्पद्यतेजःशालिनः, वो युष्माकं महद्भुतं युग-
पदेकदैव साहिलेनेति च अस्तु । ततस्माद्भुतं सत्वरमागच्छत । वैता-
लीमृत्तम् ॥ ५९ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारमुपश्रुतिं व्यग्रनया भाव्यर्थसूचनीम् । अर्जुनद्वारा द्रौपदीलाभेन सर्वेषां सौख्यलाभव्यधिकमिति यावत् । अतएव सुधयावृतेन निर्मितामिव स्थितां द्विजातेर्मात्रज्ञस्य तां वाचं हृदि कृत्वा । आद्वीकृलेत्यर्थः ।
ते पाण्डवाः पथि मार्गे भूसुरसंघस्य प्राज्ञाणवृन्दस्य मध्यं भजन्ति प्रामुख्यतीति भाजः सन्तः पाञ्चालस्य वृषदस्य पुरं प्रति प्रतस्थिरे । औपच्छन्दसिकम् ॥ ६० ॥

इतीति । ते पाण्डवा अपि अनेनैर्दिनैर्मातानामतिक्रान्तानां जनपदानां देशानां वनानामरण्यानां सीमा भागा येत्यपोषाः सन्तः । पथि मार्गमध्ये पुनरपि

वता पराशरदायादेन 'जतुमवनपरिच्यवनेन वो नवो हर्षः पार्ष-
तस्य समुन्मिपति' इति गिरानुगृहीताः साक्षात्प्ररोहता भुजप्रतापा-
नलेनेव फल्गुनकरवेह्लितेन महतालाततेजसा निशि नितान्तसीम-
न्तितसंतमसया पदव्या त्रिविष्टपतटिनीं समयं प्राविक्षन् ।

तत्र खलु

इन्दीवरात्प्रतितरंगमनुप्रविष्टै-

विम्बैरिवाधिदुहितुस्तरुणीकदम्बैः ।

क्रीडन्समं पयसि चित्ररथो विलोक्य

पार्थान्करोष कुपितः प्रघनं चिकीर्षुः ॥ ६१ ॥

अस्त्रमात्मसमन्तामदैवतं संप्रयुज्य समरे घनंजयः ।

तत्र तस्य रथममवर्तिनं जालुपालयसहायमावृणोत् ॥ ६२ ॥

इत उच्यः साक्षात्कारो येन तेन । शालिहोत्राश्रमे पूर्वदत्तदर्शनत्वात्पुनरपीत्युक्तम् ।
मगवता त्रैकास्त्रवेदिना पराशरस्य मुनेर्दायादेन पुत्रेण व्यासेन । 'दायादौ
मुतयान्धवौ' इत्यमरः । वो युष्माकं जतुमवनाञ्जतुगृहादृक्षमानात्परिच्यव-
नेन निरुपद्रवं निर्गमनेन पृथतो ह्यपदपिता तदपत्यस्य पार्षतस्य नवो नूतनः ।
मृता पुनरुत्थितितुल्य इति यावत् । हर्षः समुन्मिपति जायते । इत्युक्त-
प्रकारया गिरानुगृहीताः सन्तः साक्षान्मूर्तीभूय प्ररोहता निर्गच्छता भुजयो-
प्रताप एवानलोऽमितेनेव स्थितेन फल्गुनकरवेह्लितेन महतालातस्य करपत-
काष्ठाङ्गारस्य तेजसा निशि रात्रौ नितान्तं सीमन्तितं पार्श्वबोद्धिंया निःसा-
रितं संतमसमग्न्यकारो यस्यां तया पदव्या वनमार्गेण त्रिविष्टपस्य स्वर्गस्य तटिनीं
नदीं गतां सनया । तस्याः समीपमित्यर्थः । 'अमितःपरितः-' इत्यादिना द्वि-
तीया । प्राविक्षन् । विधातेः कर्तरि लृट् ॥

तत्र खलु । गङ्गायामित्युत्तरेणान्वयः ॥

इन्दीवरादिति । इन्दीवराक्षौलोत्पलात् । रात्रौ तत्रैव लक्ष्म्याः स्थितेरिति
भावः । तरंगे तरंगे प्रतितरंगमनुप्रविष्टैः क्रमेण संक्रान्तेरधिदुहितुस्तरेण विम्बैः
प्रतिविम्बैरिव स्थितैस्तरुणीनां कदम्बैः समूहेः समम् । तैः सहैत्यर्थः । पयसि
गङ्गात्रये प्रीत्यन् । चित्ररथो नाम गन्धर्वः पार्यान्विलोक्य कुपितः क्रुद्धः
सन् । श्रीनिः सदैकान्तस्थितौ एषामागमस्य लज्जाकरत्वेन कोधोत्पादकत्वादिति
भावः । अतएव प्रघनं कर्तुमिच्छतुः । चिकीर्षुः सन् । करोष निरुद्धवान् ।
अत्र पार्यान्विलोकनस्य प्रघनेच्छां प्रति तस्याश्च तत्रिरोधं प्रति हेतुत्वात्पदार्थहेतुकं
काव्यटिप्पदयमङ्गाङ्गिभाषेन संकीर्णम् । वसन्ततिलका ॥ ६१ ॥

अग्रमिति । घनंजयोऽर्जुनः समरे चित्ररथेन सह युद्धं आत्मना समं

१. 'सघन' इति पाठः. २. 'काव्यगुनकरवेह्लितेन' इति पाठः. ३. 'निशि' इति
नास्ति कश्चिद्. ४. 'समया' इति नास्ति कश्चिद्. ५. 'तत्र खलु' इति नास्ति कश्चिद्.

गन्धर्वाणां पत्युर्गर्वजुषः सौरसैन्धवे तस्मिन् ।

१ पायसि भङ्गः शिशिरो रोधसि भङ्गस्तु तापहेतुरभूत् ॥ ६३ ॥

सद्यस्य लाभात्सपदि प्रहृष्यन्कुशीलवेन्द्रः कुरुनन्दनानाम् ।

प्रादर्शयत्स्वां प्रथमं विनीतिं पश्चादमीपां पदवीं च रम्याम् ॥ ६४ ॥

धर्मभूरय सहोदरैः समं धौम्यमध्वनि समीक्ष्य विश्रुतम् ।

प्राणिनामयमर्हिसकोऽपि सन्पादपीडनमर्मुप्य कृतवान् ॥ ६५ ॥

यथातिथ्यविधौ श्रीतः स पुरस्कृत्ये स्म तान् ।

तथाध्वरामने तेऽपि सं प्रश्रयवशंवदाः ॥ ६६ ॥

तुल्यं नाम धनंजय इत्याख्या यस्य तादृशं दैवतमभिर्यस्य तत् आमेयमर्धं सम्यक्प्रयुज्य तत्र गङ्गातटेऽपि स्वस्य पुरो वर्तत इति तयोक्तं तस्य विन्नरयस्य रथं जातुपालयस्य साक्षादृदस्य सहायम् । दग्धत्वेन सदृशमित्यर्थः । आतनो-
रृतयान् । आमेयाख्येण सद्रथं दग्धवानित्यर्थः । 'धनंजयोऽर्जुने बहौ'
इति विश्वः । रथोद्धता वृत्तम् ॥ ६३ ॥

गन्धर्वाणामिति । गर्वं जुषत इति गर्वजुषोऽहंकारान्वितस्य गन्धर्वाणां पत्युर्ध्विरयस्य सुरदिग्धोर्गङ्गायाः संबन्धिनि सौरसैन्धवे तस्मिन्पायसि ऋते मङ्गलारंगः शिशिरं शीतलोऽभूत् । रोधसि तादृशे तटे भङ्गः पराजयस्तु ताप-
हेतुः संपादजनकोऽभूत् । अत्र तरेणपराजययोः श्लेषमिसिक्वामेदाध्यवसाय-
मूलातिशयोक्त्यनुप्राणितो विरोधामास इति तयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ।
गीतिरार्था—'आर्याप्रथमदलोक्तं यदि कथमपि लक्षणं भवेदुभयोः । दलयोः
कृतयतिषोर्भा ता गीति गीतवान्भुज्जेशः ॥' इति लक्षणात् ॥ ६३ ॥

सख्यस्येति । सपदि तदानीं कुशीलवानां गायकानामिन्द्रध्विरयस्य सख्यस्य
पाण्डवैः सह गेय्या लाभात्प्रहृष्यन्संतुष्यन्तन् । प्रथममादौ कुरुनन्दनानां
पाण्डवानां स्वां स्वीयां मित्रेणेन नीतिं पुरोहितानुगामित्वादिरूपां प्रादर्शयद्दो-
षितवान् । 'राजा गच्छेत्प्रयागे तु पुरः इत्या पुरोहितम्' इति स्मरणादिति
भावः । पश्चादनन्तरं तु अमीपां पार्ष्णीनां रम्यां पदवीं भार्यं प्रादर्शयद्दर्श-
यामास । उपजाति वृत्तम् ॥ ६४ ॥

धर्मेति । अथ मार्गद्वयप्रदर्शनानन्तरमयं धर्माद्यमाद्भवतीति धर्मभूर्यधि-
ष्ठिरो विधुनं ज्ञानविज्ञाननिधिन्वेन प्रख्यातम् । 'वित्तविज्ञातविश्रुता' इत्यमरः ।
धौम्यं नाम प्राज्ञमध्वनि मार्गमध्ये समीक्ष्य । प्राणिनामर्हित्वेऽपि सन् ।
अनुप्य धौम्यस्य पादयोः पीडनं बाधनं नमस्कारं च सहोदरैर्भामादिभिः समं
कृतवान्कृतवान् । विरोधामासः । रथोद्धता वृत्तम् ॥ ६५ ॥

यथेति । य धौम्यः श्रीतः पौरोहिष्यवरणेन संतुष्टः सन् । आतिथ्यवि-
धवतिथिपूजादीं तान्दुषिष्ठिरादीन् यथा पुरस्कृत्ये स्म संमानितवान् अग्रे-

धौम्यस्य सुधामधुरिमधौरेयीभिः स्वयंवरकथाभिः ।

द्रुपदपुरसरणिरेपां द्वित्राण्यभवत्पदानीव ॥ ६७ ॥

भूदेवेप्स्यतिनिविडेपु मध्यमाजां पञ्चानामपि युगपत्पृथासुतानाम् ।

पुस्फोर द्रुपदपुरं पुरःप्रदेशे वक्राब्जे सरमसमक्षि दक्षिणं च ॥ ६८ ॥

कुमारिकाया द्रुपदस्य भूपतेः कुचोपमाद्रव्यमिवाभिबीक्षितुम् ।

कुरुद्रहास्तत्र पुरे कृतूहलात्कुलालगोहं प्रथमं समाविशन् ॥ ६९ ॥

तामागमन्नथ पुरीं शतशः ससैन्याः

स्मारं युगोदयमिवाद्भुतमावदन्तः ।

भूपाः स्तुता मुजमुदस्य पठद्भिरमे

पथं नियद्वविरुदं पटुवन्दिदृष्टैः ॥ ७० ॥

वृत्तवाद्येति च । प्रश्रयवचंवदा विनयपरायीनास्ते युधिष्ठिरादयोऽप्यध्वनि मार्गे गमने विषये तं धौम्यं तथा पुरस्कृत्ये स्म । संमानितवन्तश्चेति ॥ ६६ ॥

धौम्यस्येति । सुधामधुरिम्योऽमृतमाधुर्यस्य धौरेयीनिर्धुरंधराभिर्धौम्यस्य चैवन्विनीमिः । तन्कथ्यमानाभिरिति यावत् । स्वयंवरकथाभिः द्रौपद्या इति भावः । द्रुपदपुरस्य सरणिर्मागः द्वे वा त्रीणि वा द्वित्राणि पदानानीव । द्वित्रिपदपरिमितमार्ग इवेति वा । अभवत् । आर्या वृत्तम्—‘लक्ष्ये-
त्तत्प्रसंगणा गोपेता भवति नेह विषये जः । पठोऽयं सलघू वा प्रथमेऽर्थे निय-
समार्यायाः ॥ पठे द्वितीयलान्ते परके मुखलाच्च सत्यतिपदनियमः । चर-
मेऽर्थे पथमके तस्मादिह भवति पठो लः ॥’ इति लक्षणात् ॥ ६७ ॥

भूदेवेप्स्यति । अतिनिविडेप्स्यन्तस्तान्द्रेषु भूदेवेषु ब्राह्मणेषु मध्यमाज-
पयानामपि पृथा कुन्ती तन्मृतानां युधिष्ठिरादीनां पुरःप्रदेशे द्रुपदपुरे युग-
पदेष्टरैव पुस्फोर स्फुरितमभूत् । ते द्रुपदपुरं ददशुरिल्लयः । वक्राब्जे तेषां
सुरापचे दक्षिणमक्षि नयनं च युगपत्सरमस्य पुस्फोर स्पन्दते स्म । अत्र द्रुपदां
पुररग्विरदीभवनाशिवलनयोर्योगपचात्समुच्चयालंकारः । ‘युगक्रियायोगपरां
यमुचयः’ इति लक्षणात् । प्रहर्षिणी वृत्तम् ॥ ६८ ॥

कुमारिकाया इति । कुरुद्रहाः पाण्डवास्तत्र पुरे द्रुपदस्य भूपतेः कुमा-
रिकाया द्रौपद्याः कुचयोपमाद्रव्यं ग्रहणपदार्थम् । पठमिति यावत् । कृतू-
हलात्प्रथमं द्रौपदीदर्शनान्पूर्वमेव अभिबीक्षितुमिवेत्युत्प्रेक्षा । कुलालस्य पुम्महा-
रस्य गोहं समाविशन्प्रविशन्ति स्म । वंशस्थं वृत्तम् ॥ ६९ ॥

तामिति । अथ पाण्डवप्रवेशानन्तरं स्मारं भग्नयमयमत एवाद्भुतं
युगोदयम् । गृह्यविमर्चनिरासः । आगन्तः कुर्वन्त इव स्थिता इत्युत्प्रेक्षा ।
पठेऽप्यतिदृष्टार्थान्दर्वशाजिन इतरस्यः । ससैन्या भूपा दक्षिणं मुजमुदस्यो-

द्यावाभूमी निरुन्धन्यदुवडरजसां श्रेणिभिः सीरपाणि-

वेगादागात्स वीरः स्वविनयगुरुणा औरिणान्वीयमानः ।

आहारश्चायुधं च द्विपदवमतये येन संसेव्यमाने

ते द्वे हालाहलत्वं रणमुवि वहतो नामतः कृत्यतश्च ॥ ७१ ॥ ✓

विभ्राणो मणिर्दीप्रकुण्डलमरं कर्णत्रयं पार्श्वयो-

रमे चातिमनोज्ञरूपमखिलेष्वङ्गेषु दुर्योधनः ।

सेनादुन्दुभिनाडुतुन्दिलनमाः स्वस्नानुविन्वायितै-

रसदीप्त नवाधिकैः परिवृतप्रान्तो नवत्याजैः ॥ ७२ ॥

द्वय निषङ्गानि विरङ्गानि जयविहङ्गानि नखिलान्यथ शोचन् । आलेख्यनम् । पटङ्गद्वयद्वि पटुभिः स्ववसनयैर्बन्दिना वैतालिकना वृन्दैः सुता स्तूपमाना सत सतसत्ता हृषदपुरीमानागतावन्त । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ७० ॥

द्यावाभूमीति । सीर हल पाणौ सम्य तथोच स वीरो बलवानो बहूना मादवाना यद्वल चतुरस्र तस्य रजसा श्रेणिभिः पङ्क्तिनिर्घावाभूमी अन्तरिक्ष भूनि च निरुन्धन्नाच्छादयन्त्यत् । तस्य विनयेन गुरुणा श्रेष्ठेन औरिणा कृष्णेना- न्वीयमानोऽनुगम्यमानश्च सन् । वेगादागात् । हृषदपुरीमिति शेष । येन बल- रानेन द्विपदवमतये तिरस्कृत्य सन्त्यक्तेष्वनान उदरे करेण च दृष्टवानो ते प्रसिद्धे आहारो हाला च, आयुध हल च द्वे अपि रणमुवि हालाहलत्वे मानत सन्त इत्यत कमौऽपि च सम्ययापि बहव । हाला मय हल सीर तयो- र्भवो हालाहलत्वं कालकूटत्वं च सङ्गच्छते पञ्चदशानक सङ्गम् । वैद्यपते कालकूटवन्मारकत्वमिति विवेकः । 'सुरा हलिप्रिया हाला', 'हृषको लाहल हल्म्', 'कालकूटे हालहल' इति सर्वत्राप्यनर । 'हालाहल' कालकूट' इत्यपि च पठ्यते । सङ्घरा वृत्तम् ॥ ७१ ॥

विभ्राण इति । मणिभिर्दीप्रश्च कुण्डलानि विभर्जति भरम् । अत एवाङ्गेषु करचरणादिष्वङ्गव्यञ्जनपदेषु च प्रख्यात प्रतिदम् । 'वक्त्रं पात्रा न्तिकोपायप्रतीक्षेप्रप्रधानकं । अङ्गो देवनिशेषे स्यात्' इति विश्वः । अति- मनोज्ञ रूप सौन्दर्यं दत्त तत् । कर्णानां ध्रुवो राधेयस्य च त्रय पार्श्वयोः सव्यदक्षिणयोरपे च विभ्राण । स प्रसिद्धो दुर्योधन स्वस्नानोऽनुविन्वा- दितः । प्रतिविम्बतुल्यैरित्यर्थः । नवत्या नवदशकवत्स्यादन्तव अधिक्य येषा तैधानुर्जनयापिकनपत्रिसम्बद्धं सुशतनदेनिरित्यर्थः । परिवृता प्रन्ता- धनु पार्श्वौ सम्य तथोच सन् । सेनास्वतुदातृकानु ये दुन्दुभ्यो मेघस्येव नद- शङ्खारस्तुन्दिल पूर्णं नम आकाश सम्य तथोच्य सन् । अर्चददातृवन् । ननपि हृषदपुरीमिति शेष । शार्ङ्गविक्षीडित वृत्तम् ॥ ७२ ॥

तदनु परितः कीर्णः पुष्पैस्तरंगितसौरभं

मणिमयमहामध्वारूढावनीन्द्रपरम्परम् ।

अगरुजनिर्तैर्धूपैरालिङ्गमानवितानकं

स्वनितपटहं प्रापुः पार्थाः स्वयंवरमण्डपम् ॥ ७३ ॥

जाग्रत्सोमककीर्तिसोमनिमिपत्पद्मावकाशालय-

प्राप्तेन्दीवरनित्यवासघटितश्यामप्रभाश्रीरिव ।

पाञ्चालस्य सुता ततः परिजनैः सार्धं पुरः पश्यतां

राज्ञा बुद्धिमिवाधिरुह्य शिविकां रङ्गस्थलीं प्राविशत् ॥ ७४ ॥

द्रौपदीमुखशशिद्युतिसंपत्कौमुदीमदति रङ्गतटाके ।

पद्मचक्रयुगुलं नृपतीनां तत्क्षणं विजघटे बहुदूरम् ॥ ७५ ॥

तां पश्यतः सदसि तस्य महीसुराणां

वामेतरे महति वासवनन्दनस्य ।

तदन्विवति । तदनु राजलोकागमनानन्तरं परितः कीर्णैरलंकृतः पुष्पैस्तरंगितं वर्धितं सौरभं यस्य तत् । मणिमयेषु महत्सु च मध्वेष्वसनेष्वारूढा अधिष्ठिता अवनीन्द्राणां राज्ञा परम्परा, पङ्क्तयो यस्मिंस्तत् । अगरुमिर्जनितैर्धूपैः परिमलधूपैरालिङ्गमानानि स्पृश्यमानानि वितानान्युन्नेषा यस्मिंस्तद्वितानकं स्वनिताः शब्दाः यमानाः पटहा वाद्यविशेषा यस्मिंस्तत् । स्वयंवरमण्डपं पार्थाः प्रापुः । हरिणीं पृथग्—'रमयुगहयैर्नर्त्तन्नां स्त्री स्त्री यो यदा हरिणीं तदा' इति लक्षणात् ॥ ७३ ॥

जाग्रदिति । ततो जाग्रता नित्यप्रकाशेन सोमकानां पाञ्चालानां कीर्तिरेव सोमधन्वस्तेन निमिपत्सु सर्वदा मुकुलीभवत्सु पद्मेष्ववकाशस्य निवस्तुमान्मदस्यालयेनापगमेन प्राप्तो य इन्दीवरे नीलोत्पले नित्यवासस्तेन घटिता योजिता श्यामप्रभा नीलमान्तिर्वयसास्त्रयोषा श्रीर्लक्ष्मीरिव स्थितेति तद्गुणोत्थापितो-
द्भेदा । पाञ्चालस्य सुता द्रौपदी पुरोऽग्रे पश्यता राज्ञा बुद्धिमिव शिविकामान्दो-
दिकाम् । द्वे अप्यधिरुह्यतः । परिजनैः सार्धं तस्तीनिः सह रङ्गस्थलीं स्वयं-
वरमण्डपं प्राविशत् । अद्यागच्छति द्रौपदीति सर्वेषु राज्ञसु तद्गतान्तं वरणेषु
गुणागच्छदित्यर्थः । शार्दूलपित्रीडितम् ॥ ७४ ॥

द्रौपदीति । तत्क्षणं द्रौपदीप्रवेशक्षणे रङ्ग एव तटाके सरणि द्रौपद्या
सुगन्धैव सन्निभो पुतेः सन्निभैर्धूपैश्च चन्द्रिका तया महति मनोरे घनि नृप-
तीनां पद्मणी एव पद्मं कोकदम्पती तयोर्युगुलं द्वान्द्वं बहुदूरं विजघटे विरुक्त-
मार्गीत् । अस्यादृष्टाशानो विस्मयं लोचने तामशानुरित्यर्थः । चन्द्रिकायां
वसन्तस्य शिशुजन्त इति प्रतिज्ञाः । समस्तवस्तुवर्ति सावयवरूपकम् ।
अप्यपि ७५ ॥ ७५ ॥

तानिति । सदसि स्वयंवरमण्डपे महीसुराणां मध्ये । स्थितेति शेषः । तां

१. 'अवकाश' इति पाठः.

अन्तर्वलस्य सपदि प्रकटीबुभूषो-

रुद्रत्नानं किल भुजे स्फुरणं बभूव ॥ ७६ ॥

तावत्सरभसमुपेत्य साक्षादादेष्टुमनाः प्रद्युम्न इव धृष्टद्युम्नः
सायकैः साकं सकाशमुपनीतं स्वयंवरदिदक्षया सपरिवारं प्रत्या-
सन्नमिव पन्नगपतिं चापं पुरस्कृत्य कन्यावलोकनधन्यान्राज-
न्यानेवमवादीत्—

‘धाणेन संप्रति नृपा दिवि लक्ष्यमेत-

त्तच्छायबहुवि निपातयितुं पटुर्यः ।

मौर्वीमिभामिव स दक्षिण एव पाणौ

कुर्यात्स्वसारमभिदर्श्य मम स्वसारम्’ ॥ ७७ ॥

शैपदी पर्यतस्यस्य वासवनन्दनस्याशुनस्य संवन्धिनि यामेतरे दक्षिणे महति
प्रतापेन श्लाघ्ये भुजे स्फुरणं स्पन्दः सपदि तत्काले प्रकटीभवितुमिच्छोः प्रकटी-
बुभूषो । भवतैः सद्यन्तादुपलभ्यः । अन्तर्भलस्योद्भूतानं किल ऊर्ध्वमुत्थितिरिये-
त्युपेक्षा । बभूव । ‘दक्षिणाङ्गः परिस्पन्दो दक्षिणस्य भुजस्य च । हृदयस्य
प्रसादश्च सद्यः संसिद्धिस्तथाः ॥’ इति शाङ्गनाः । महीशुराणां सदसि स्थित्वा तां
पश्यत इति वा योजना । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ७६ ॥

तावदिति । तावत्तदा साक्षान्मूर्तीभूय सरभसमुपेत्य आदेष्टुं वक्ष्य-
माणरीत्या वक्तुं मनो वक्ष्य सः । ‘तुं काममनसोरपि’ इति मकारलोपः ।
प्रद्युम्नो मन्मथ इव स्थितो धृष्टद्युम्नो हृषदपुत्रः सायकैर्बाणैः साकं
सकानां समीपमुपनीतं प्रापितम् अत एव स्वयंवरे द्रष्टुमिच्छया दिद-
क्षमा प्रत्यापन्नं संनिहितं सपरिवारं परिजनसहितं वल्लगपति शेषमिव स्थितं चापं
पुरस्कृत्यामे विधाय कन्याया शैपया अवलोकनेन धन्यान्कृतार्थान्राजन्या-
न्राशः एवं वक्ष्यमाणरीत्यावादीकुक्कनात् । वदेः कर्तरि लुक् । उपेक्षा-
द्वयसंसृष्टिः ॥

उक्तिप्रकारमेवाद—धाणेनेति । हे नृपाः, युष्माकमन्यतमः कीं वा
संप्रत्यय दिव्याकारे स्थितमेतद्वक्ष्यं यन्प्रविशेयं तस्य लक्ष्यस्य चान्यामिव तच्छा-
ययन् । तदनातपमिवेत्यर्थः । ‘विभाषा सेना—’ इत्यादिना हस्तः । ‘छाया
सूर्यमिवा कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः’ इत्यमरः । धाणेन भुवि निपातयितुं
पटुः समर्थः, ॥ एव रूपः स्वस्य चारं वल्लगपतिदर्शं प्रकटीकृत्य इमामेत-
न्नापसंवन्धिनी मौर्वी शिशिनीमिव । इमां पुरोवर्तिनीं मम स्वसारं भगिनीं
शैपदी दक्षिणे पाणौ एव कुर्यादिवदेत् । स्त्रीपुर्यादित्यर्थः । दक्षिणः सरलः स एव

इत्थं प्रगल्भमुदिता रभसेन पीठा-

दुत्थाय चापमुपसृत्य करेऽपि कृत्वा ।

आत्मानमेव कृतयत्नमनैपुरार्तिं

मौर्वीलतां न तु महीपतिपङ्क्त्यस्ताः ॥ ७८ ॥

दृष्ट्वाथ राजकमिदं द्विजसंघमध्या-

न्निर्गत्य संसदि निलिम्पपतेः कुमारः ।

चापे शरं करधृते समघत्त लज्जां

भूपेषु भूरि कुतुकं वसुधेन्द्रपुण्याम् ॥ ७९ ॥

रूप इत्यपि योज्यम् । वीर्यशुल्केयं न कुलवयःशीलादिशुल्केति भावः । अत्र द्रौपदीशिषिन्योः प्रकृतयोः पाणिप्रहणघर्मेणौपम्यस्य गम्यत्वात्तुल्ययोगिता-
भेदः । यत्तु 'तच्छायवद्भुवि लक्ष्यच्छायावत्यामेव भुवि' इति व्याख्याय
'अन्यत्र पातयितुं सर्वेऽपि समर्था इति भावः' इति नृसिंहः, तत्र । रविगत्यनु-
सारिण्या लक्ष्यच्छायाया भग्नलक्ष्यपातस्य च द्वयोरेकदिक्कलस्य कदाप्यसंभवा-
द्भारतविरुद्धत्वाच्च । तत्रापिज्यघनुःसंहितभागेन लक्ष्यच्छेदनमात्रस्यैव शुल्क-
तया ध्वनादिति ॥ ७७ ॥

इत्थमिति । इत्यमुकप्रकारेण प्रगल्भं सप्रौढं यथा उदिता दृष्टपुत्रे-
नोक्तास्त्वा महीपतीनां पङ्क्तयो रभसेन वेगेन हर्षेण वा । 'रभसो वेगहर्षयोः'
इति विश्वः । पीठादुत्थाय चापमुपसृत्य संनिधाय करेऽपि कृत्वा । चापमिति यो-
ज्यम् । आदायेत्यर्थः । कृतो यज्ञो धनुरारोपणव्यापारो येन तमात्मानं
निजशरीरमेवाति पीडामनैषुः प्रापितवत्यः । मौर्वी लतेव तां तु आर्तिं धनुष्कोटिं
नानैषुः । नयतेः कर्तरि लृट् । दुहादित्वाद्विधर्मस्त्वम् । 'आर्तिः पीडाधनुष्कोट्योः'
इत्यमरः । अत्र आर्तिप्रापणस्य शरीरमौर्व्योऽभयत्र प्राप्तौ शरीरमात्रे नियमना-
त्पारिषंख्यालंकारः । पीडाधनुष्कोट्योः श्लेषमितिकामेदाप्यवसायमूलातिशयो-
क्यनुप्राणित इति द्वयोरत्रात्रिभावेन संकरः । तस्य च धनुरारोपणरूपेष्टार्थ-
समुपमाच्छरीरपीडावाप्तिवर्णनात्मकविषयप्रमेदस्य चैकत्राचकानुप्रवेशसंकरः ।
तस्य च धनुषारोपणसामग्रीमहत्वेऽपि तदनुपपत्तिकथनात्मकाया विशेषोक्तेर्य पुनरे-
कत्राचकानुप्रवेशसंकर इति सङ्गमद्विभक्त्यन्यथा । वस्तुतस्तिस्रस्तु यत्तम् ॥ ७८ ॥

दृष्ट्वेति । अथ निलिम्पपतेरिन्द्रस्य कुमारोऽर्जुन इदं धनुरारोपणाशक्तं
राजकं राजहर्न्दं संसदि समायां दृष्ट्वा द्विजसंघस्य मध्यान्निर्गत्य । धनुःसमीप-
मागतेत्यर्थः । करेण एते चाप आरोपितगदे शरं समघत्त संपटितवान् ।
भूपेषु गुणारोपणमात्रेऽप्यशपेषु लज्जां समघत्त । वसुधेन्द्रपुण्यां द्रौपद्यां भूरि
उत्तुके वीरुदले च समघत्त । अत्र अर्जुनस्यैव शरसंभानव्यापारेण लज्जाको-

वीरेण तेन विशिखेन विलूनमूलं

चक्रभ्रमेण पतयालु तदा शरव्यम् ।

अस्मिन्समाजबलये त्वयमेव दोष्मा-

नित्याहितामिनयलीलमिवावभासे ॥ ८० ॥

तदानीम्—

निष्पतत्सुरकराञ्जलिपुञ्जात्पुष्पवर्षमभितः क्रुर्वीरम् ।

मन्दहास इति विक्रमलक्ष्म्याः संदधे सकलचेतसि बुद्धिम् ॥ ८१ ॥

पाञ्चालपुत्रीप्रहिताः कटाक्षाः पाण्डोस्तनूजं परितो बवत्सुः ।

माङ्गल्यमालायतरेदिहेति माध्वीलिहः पूर्वमिवोपयाताः ॥ ८२ ॥

जननान्तरेनेत्रवारिसृष्टिपथाद्देमपयोजगुम्फितेष्व ।

तुक्कदात्मवस्त्वन्तरसंधानवर्णनाद्विशेषालंकारभेदः । 'किंचिदारमतोऽशम्यव-
स्त्वन्तरवृत्तिश्च सः' इति लक्षणात् ॥ ७९ ॥

वीरेणेति । तेन वीरेणाजुनेन (कर्त्रा) विशिखेन बाणेन (करणेन) विलूनं
छिन्नं मूलमादिर्यस्य तत् । चक्रवर्द्धमेण भ्रमणेनोपलक्षितं पतयालु पतत् । 'पत-
यालु पातुके' इत्यमरः । अतएव शरव्यं लक्ष्ययन्त्रम् । अस्मिन्समाजस्य राज-
द्विजसंघस्य बलये मण्डले वटकभूषणनिमित्तं च अयमर्जुन एव दोष्मान्सफ-
लभुजबलशाली इति उक्तप्रकारेणाहिता पटिताभिनयस्योक्तमिष्यञ्जकाङ्क्षि-
कचेष्टाया लीला मिलासो येन तयोक्तमिवेत्युत्प्रेक्षा । आवभासे रराज ।
भासतेः कर्तरि लिट् ॥ ८० ॥

निष्पतदिति । तदानीं मुराणां करयोरञ्जलीनां संपुटात्मकविन्यासानां पुञ्जा-
समूहात् । 'तौ युतावञ्जलिः पुमान्' इत्यमरः । तौ करावित्यर्थः । क्रुर्वीरमभि-
तोऽर्जुनस्य सर्वपार्श्वेषु । 'अभितः परितः' इत्यादिना द्वितीया । निष्पतत्पुष्पवर्षं
विक्रमलक्ष्म्या मन्दहासो वीरोऽयं महानुभाव इत्यानन्दकृतो दरहास इत्युक्ता-
मिकां बुद्धिं भ्रान्तिं सकलस्य पश्यतो जनस्य चेतसि मनसि संदधे पटयामास ।
भ्रान्तिमदलंकारः । स्वागतश्रुताम् ॥ ८१ ॥

पाञ्चालेति । पाण्डोस्तनूजं तनयं परितोऽर्जुनस्य सर्वमागेषु । इति पूर्वव-
द्वितीया । पाञ्चालपुत्र्या द्रौपद्या प्रहिताः प्रेरिताः कटाक्षाः नेत्रान्तदर्शनानि इह
अर्जुने माङ्गल्या स्वयंवरशुभयोग्या माला अवतरेत् आगच्छेदिति हेतोः ।
पूर्वमिव उपयाता आगता माध्वीलिहो मृक्ता इवेत्युत्प्रेक्षा । बवत्सुः परिवन्तुः ।
इन्द्रवज्राश्रुताम् ॥ ८२ ॥

जननेति । तया द्रौपद्या जननान्तरे पूर्वजन्मनि मालायनीनामनि नेत्र-

बलवैरिभुवस्तयाधिकण्ठं वरणे चम्पकमालिका वितेने ॥ ८३ ॥

तदनु स महावीराग्रेसरः समग्रगुणशेखरितां नरपतिमुतामिव
शरासनलतामुद्रहन्राज्ञां बलमवधाय सभाङ्गणाल्लङ्घानिश्चक्राम ।

तदात्व एव खलु खलोऽयमखिलानस्मानतिस्रयेन विस्मरन्कसौ-
चिहुहितरं विप्राय प्रायच्छदिति द्रुवं द्रुपदाय द्रोहमुन्निद्रयतः कति-
चन राजन्याञ्जन्यामिमुखान्प्रति सुलभोन्मेपेण रोपेण सैरभसं मु-

वारिभिः पत्युरलामशोकेन जातैः सृष्टान्युत्पन्नानि यानि त्रिपथायां राज्ञायां
हेमपयोजानि कनककमलानि तैर्मुष्मिता संचटितेव स्थिता चम्पकानां चाम्पेय-
कुसुमानां मालिका बलवैरिभुवः अर्जुनस्य कण्ठेऽधिकण्ठम् । विभक्त्य-
र्थेऽव्ययीभावः । वरणे पतिस्त्वेन स्वीकरणनिमित्तम् । 'निमित्तात्कर्मयोगे'
इति सप्तमी । वितेने निक्षिप्ता । तनोतेः कर्मणि लिट् । पुरा जन्मनि
किलेयं नालायनीसमाख्या पत्यर्थं तपस्यन्ती तुष्टेन महादेवेन चोदिता देवेन्द्राह-
नाय राज्ञातटं प्राप्य तदागमने विलम्बाहरोद । तद्वर्षैर्गङ्गायां हेमतामरसान्य-
भूवन्-इति भारती कथाप्राप्तुसंभेया । यद्यपि वरणमालायाश्चम्पकत्वेन कटा-
क्षाणां भावितदपेक्षाहेतुमधुकरत्वोत्प्रेक्षा पूर्वश्लोकोक्ता विरुध्यते चम्प-
कानां मधुकरमारकत्वेन प्रसिद्धेः, तथापि तदानीं तदभावेन पुष्पमाला-
त्वेन तदपत्तरणस्य पूर्वं मधुकराणामाशाजनने बाधकाभावाच्च क्षतिरिति
कवेराकृतमिति ध्येयम् ॥ ८३ ॥

तदन्विति । तदनु वरणानन्तरं महावीराणामग्रेसरः प्रथमः सोऽर्जुनः
समग्रैः सफलैर्गुणैः सौन्दर्यादिभिरखण्डशिखिन्या च शेखरितां भूषिताम् । सम्य-
गग्रयोः कोट्योः गुणेन शेखरितामित्यप्यन्यत्र योज्यम् । नरपतिमुतां द्रौपदी-
मिव शरारानं धनुर्लतेव तामुद्रहन्निभ्रतु विवहमिति च राज्ञां बलं शौर्यम्,
चतुरङ्गं वा । अयज्ञाय तिरस्कृत्य क्षणात्क्षणेन सभायाः स्वयंवरमण्डपस्याङ्गणानि-
श्चक्राम निर्गतवान् । अत्र महावीराग्रेसरत्वस्य विशेषणमगत्या राजबलानादरं प्रति
हेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥

तदात्व इति । तदात्व एव निर्गमनकाल एव । 'तत्कालस्तु तदात्वं स्यात्'
इत्यमरः । खलु इति वाक्यालङ्कारे । खलो दुर्जनोऽयं द्रुपदोऽखिलानस्मानति-
स्मयेनातिगर्वेण विस्मरलक्षणमनसन् । कसौचिद्विज्ञातकुलशीलनामधेयादेत्यर्थः ।
मिप्राय । द्वित्रिव्याजायेत्यर्थः । तेन द्विजत्वं वा तस्य चो जानीत इति मायः ।
द्रुहितरं पुत्रीं प्रायच्छदितवान् । इति हेतोः द्रुतं द्रुपदाय द्रोहमुन्निद्रयतः
प्रचटीदुपेतः । अतएव जन्याय युद्धायामिमुखानुपुक्तान् । 'युद्धमायोपनं
प्रणयम्' इत्यमरः । कतिचन राजन्यान्राज्ञः प्रति सुलभ उन्मेप उत्पतिर्यस्य
तेन रोपेण स्वीयमेते खलानिदृग्मन्तीति श्लोकेन हरमसं सवैर्गं गुञ्जादुप्रीतेरुर्ध्व-

जोत्रीवैरुपवीतैः कण्ठमावेक्ष्य ममायं यष्टेर्ममायं विष्टरस्य लक्ष्य-
मिति वचनेन जातिचापलं कुर्वाणान्धरणिगीर्वाणान्भवतां पुनरा-
शीरेव जयराशीकरणायालमिति सस्मितं निर्वर्त्यन्नमर्त्यपतिकुमा-
रो युधि समारोपितवनुर्गुणनिरर्गलनिर्गलितेन शरानिकरेण तेषां
परेषामधिकां दिशि दिशि कान्दिशीकतां दिदेश ।

तावदस्य राजसंघस्य जह्वालतामनुकुर्वद्भिरिव रथार्वाद्भिरपराण-
वान्यर्णमवतीर्णवति तूर्णमणोजबन्धौ तेन निहितां दीप्तिमपराभिब-
तां दयितामनुरञ्जयन्नयमपि धनंजयस्तामेव वासमुवमाससाद् । /

स्वेदान्बुभिर्निटिलजैः पदयोः सवित्री-

भार्द्राचकार स तथा सह चापपाणिः ।

मातृष्टैरुपवीतैर्यज्ञसूत्रैः कण्ठमावेक्ष्य । संमर्दं नुटनमयादिति भावः । मम यष्टेर्ह-
स्तदण्डस्यायं पुरःस्थितो राजा लक्ष्यं मेघः, मम विष्टरस्य पीठस्यार्थं लक्ष्यम्,
इत्युक्तप्रकारेण वचनेनोपलक्षिताज्ञातेर्ग्राहणस्य संबन्धि चापलं चापलचेष्टितं
कुर्वाणान्धरण्या गीर्वाणान्मूदेवान्ग्राहणान्भवतां पुनराशीर्जयाशीः सा वाक्य-
मेव जयानां राशीकरणाय रादयात्मना संपादनाय । संपद्यर्ककरोतियोगाच्चावि-
कारस्य दीर्घः । अलं पर्वोत्ता । न तु बाहुबलमित्यर्थः । 'वाग्मिः शूरा द्विजातयः'
इति स्मरणादिति भावः । इत्युक्तचेष्टि शेषः । सस्मितं यथा तथा निर्वर्त्यन् ।
जातिचापलादिति भावः । अमर्त्यपतेरेन्द्रस्य कुमारोऽर्जुनः सम्बगारोपितात्तत्त्रोटिं
नीताहनुषो गुणाद् निरर्गलं निर्मिश्रोचं यथा तथा निर्गलितेन प्रयुक्तेन शराणां
निकरेण युधि युद्धे तेषां हृषदाय हृषतां परेषां घनूणां दिशि दिशि प्रतिदिशं
कान्दिशीकतां भयात्पलायनमधिकमलन्तं दिदेश इति । पलायानं च भूधुरित्यर्थः ॥

तावदिति । तावत्तदानीमस्य पलायमानस्य रामस्यस्य जह्वालतां पला-
यनञ्चम् । 'जह्वालोऽतिज्वलुल्बो' इत्यमरः । अनुकुर्वद्भिरिव स्थिते रथस-
मारोपितार्वाद्भिरधैर्यैर्गोत्राणां जह्जानां बन्धौ सूर्ये अपराणवस्य पथिमाम्बेर-
भ्यूर्णं समीपं तूर्णं सत्वरं यथा तथावतीर्णवति प्राप्तवति सति तेनार्जोवबन्धुना
निहितो निक्षिप्तमपरामिप्रनिहितेसत्तं धैर्यं प्रममिष्व स्थितं । तं दयितं श्रेष्-
थीमनुरञ्जयन्नुरागिणीं रक्तवर्णां च कुर्वन् । अयमपीत्यपिनामप्रसमुच्चयः ।
धनंजयोऽर्जुनः अमिष्य तां कुलालसंबन्धिनीमेव वासमुवमाससाद् प्राप्तवान् ।
सूर्यकिरणानां रात्रावग्निप्रवेदनमागमसिद्धम् । उत्प्रेक्षाद्वयस्य धनंजयश्चन्द्रशे-
मूलातिशयोक्त्याङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥

स्वेदेति । चापः पाणौ यस्य तयोक्तः सोऽर्जुनस्तथा श्रेष्ठया सह निटिलजै-

१. 'वचनेन' इति नालि क्वचित्. २. 'कुमारोऽपि समा' इति पाठः. ३. 'अपर-
रव' इति पाठः.

मोदाम्बुभिर्नयनजैस्तमिमं च मौलौ

विस्मेरचेतसि कुलालवधूसमाजे ॥ ८४ ॥

कुवलयदशः कुम्भं जिग्युः कुचैरिति भाषिते

करिवरशिरः कर्मेत्येवै प्रहृष्टमनाश्विरम् ।

दृपददुहितुर्दृष्ट्वा तुङ्गौ कुलालपतिः कुचौ

निजमपि घटं निश्चित्यैवं नितान्तमलज्जत ॥ ८५ ॥

अन्येद्युर्गृहमुपनीय पूजितांस्ता-

न्यासोक्त्या विदितवरः पुरामरातेः ।

ललाटोत्थैः स्नेदाम्बुभिः सवित्रीं मातरं कुन्तीं पदयोराद्रीचकार सिकामकरोद । मातुः प्रणामेत्यर्थः । इयं च कुन्त्यपि विस्मेरं विस्मयान्वितं चेतो यस्य तस्मिन्कुलालवधूनां समाजे संपे नयनजैर्मोदाम्बुभिरानन्दवाष्पैस्तमज्जनं मौलौ शिरःस्याद्रीचकार । तच्छिर आशिष इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

कुवलयेति । कुवलये उत्पले इव दशौ नेत्रे यासां ताः क्षियः कुचैः कुम्भं कुम्भशब्दार्थं घटं गजशिरश्च द्वयमपि जिग्युर्जितवसः । जयतेः कर्तरि लिट् । 'सन्लिटोर्जैः' इति कृत्यम् । इत्युक्तप्रकारे भाषिते वचने । किंवदन्त्यामिति यावत् । करिवरस्य गजेन्द्रस्य शिरो मूर्धांश्च एव कर्म द्वितीयान्तकुम्भपदवाच्यम् । न त्वस्मदीयो घट इत्येवम् । चिरं जन्मप्रवृत्तिं तत्क्षणपर्यन्तं प्रवृष्टं संतुष्टं मनो यस्य तथोक्तः कुलालपतिसुप्तौ पृथुलोन्नतौ दृपददुहितुर्द्रीपद्याः कुचौ दृष्ट्वा निजमात्मीयं घटमपि एवम् । अपकर्षानुकूलव्यापारार्थकं 'जि'धात्वर्थान्वयिद्वितीयान्तकुम्भपदवाच्यत्वेनेत्यर्थः । निश्चित्य नितान्तमलज्जत लज्जितवान् । कुवलयदशः कुम्भं जिग्युः कुचैरिति किंवदन्त्याम् । 'कुम्भो घटेभ्योर्धोर्लो' इति कोद्यान्कुम्भमिति द्वितीयान्तपदस्य गजकुम्भश्रुतत्वं तदन्वितापकर्षानुकूलव्यापाराधयत्वं साहचर्यात् इत्येवम् । 'जि'धातोश्चार्थः । इत्यात्मीयघटेऽभिमानवृत्तौ ह्योऽविचारितरमणीयः । यतः स्त्रीमध्यपातिश्रीपरीपुत्रयोर्निजपट्टादप्युपगतत्वेन हृद्यमानत्वादिसमपि ताः कुचैर्जिग्युरेवेति निश्चित्य लज्जितवानित्यर्थः । मानिनामात्मन ह्यात्मीयस्यापि पराजयो लज्जाकर एवेति भावः । श्रीपरीपुत्रसौन्दर्यं तौ द्वावप्यतिशेते इति परमार्थ इत्यत्र श्रीपरीपुत्रावलोचनदेनुकृपघटजयविषयस्य विशेषगत्या कुलाललज्जाहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिखितद्वयमहाहिमायेन संदीर्णम् ॥ ८५ ॥

अन्येद्युरिति । परमिन्दिने पाषाणो दृपदो व्यासस्य मुनेश्चत्तया वाचयेन पुरामरातेः दिवस्य धिदितो वरो श्रीपद्या मालावनीजन्मनि एवमपतिलाभात्मको येन तथोक्तः सन् । यद्यापि क्षितिपतिगन्दनान्धाण्डवाभिधिं राशौ दृष्टं प्रत्युपनीय

पञ्चाभि शिविपविनन्दनानुवासाः

पाञ्चालो निमि परिणीतनेऽनुनेने ॥ ८३ ॥

ततःपरनोद्यमोत्तवश्रवणात्परनानन्दननुभवन्तीनिरन्तःपुरिका-
भिः परिवृतां तां सतीजना मण्डनमण्डपिकानुपनोय प्रचावनिनु-
भारमन्त ।

श्रीपद्याः पञ्चपत्नीत्वे द्रष्टुं लिपिलिखितेषु ।

सौमन्दसित्पञ्चाजेन निरोडान्धमनसस्तदी ॥ ८७ ॥

मृगमदतिदकं रयज तन्व्या

सुखमेशिना महसा वडाद्वयानाः ।

चिह्नमिपनुपोऽपरावमानै

नमितनपयनिरान्यकारवन्धाः ॥ ८८ ॥

प्रपत्तिना युगाया शैपद्या परिणीतने निरन्तरनन्दनोद्यमः । शिवप्रद-
पत्त्यप्रदानम् । इयं पत्न्यन्तरे मलायगे ननपं दनदत्ता दुष्टेन वग-
दिवेन वर वरपेलुच्य पति ने देहति पन्थुनो निपतिवन्तिनेदरा पद-
पदमनलेति दुरुत्पलितन्त्रलि दावय. पदमनले इति अन्तेत्येवम् ।
प्रहसिनी वृक्षम् ॥ ८६ ॥

तत इति । तथोजन्तनोद्यमः पदमतिपत्तिनान्धमनसन्तः अ-
पारदोः परमनन्त दुर्लभत्वेन सर्वदृष्टनानन्दननुभवन्तीभिः । 'गान्ति-
पति कृष्टना मागगाना नरोदमि' । नन्त्रकः सर्वमृगाना न पुंसा वानये-
चना ॥ इति सारम् । कप्रसवत्यवहुपतिदामन्य सौमन्दसित्पञ्चाजेति
भावः । सन्तपुरिचनिरन्तपुराणि पतिरसा शैपदी सतीजना मण्डनमण्ड-
पिकानन्दकरयात्तुत्तरीय प्रचावनिनुमन्तर्कुनारमन्तोत्तवन्तः ।

अथ दशभिः शैपदीददत्तकर्म वगैरिति—श्रीपद्या इति । वटी अविप-
रितैश्च शैपद्या. पञ्चला पञ्चत्वे निपने तिनि सप्तद्विचिह्नारमिन्त्रं सु-
मुलकेव । 'इधार्धमुल उल्लुक्' इत्यनन्तः । सन्तरे केचनमे रेखाया मि-
सत्तात्तकरमन्य व्याजेन निरोडान्धमन्यनन्दिनन्तलात् । तत्र केचन-
परिते करमन्य पदमशीन्वशीषकपद्विनिर्द्वयवदकवचमानना दलेद्रेष्टा
सन्तदित्पञ्चाजेनेत्यनुसिद्धम् ॥ ८७ ॥

मृगीति । तन्व्या शैपद्या मृगमदं दन्तुतां वतिदकं सुखेनैव उदिना
चन्द्रेण (चन्द्रा) महसा वेदसा (इरगेव) वटदद्वयानाः । कागय वन्दी-
कृता इत्यर्थः । चिह्नमिपनुपोऽपरावमानै इति तयोच्यया
कल्पकारत्वं एव वन्द्यं बन्धनद्विलेख्यदत्ता तन्व्याः सवन्धि करत्वावन्त

अधिनासिकाशिखरमाकलित नवमौक्तिकं नरपतेर्दुहितुः ।

शुशुभे मुखाम्बुरुहमध्यचरस्मितहंसिकाजनितमण्डमिव ॥८९॥

सुतरां जनमोदमादधाते सुतनोर्भौक्तिकरत्नकर्णपत्रे ।

परिचेतुमिवाननेन्दुसेवां परिवेषस्य शिशू समीपभाजौ ॥९०॥

ताटङ्गे तरलमणिप्रभातरणे तन्वद्भ्या मुखमभितस्तदा व्यभाताम् । /

मूर्तत्वं प्रकटमुपेत्य जागरूके वर्णे द्वे नयनविपाठयोरिवान्ते ॥९१॥

सत्याः करोऽञ्जनविधौ सकृदेव गन्तु-

मापाङ्गभागमपटुः श्रममानशे यः ।

शान्त्यै निरासाय नमिषं नतिं प्रापितमपत्य पुन इव रराण । अपराधिनं
क्षमापणाय पुनादिक जेतारं श्रणामयन्तीति भाव । उत्प्रेक्षालकार ।
पुष्पितप्रा ॥ ८८ ॥

अधीति । नरपतेर्दुहितुर्द्रौप्या अधिनासिकाशिखर नासाग्रे । विभक्त्य
येऽध्ययीमाव । आकलित सपटित नव मौक्तिक (कर्तृ) मुखमेवाम्बुरुह पत्र
तस्य मध्ये चरन्त्या स्मितेनैव हसिकया हसन्नया जनितमण्ड कोशमिव शुशुभे
रराण । शोभते कर्तारि लिङ् । अत्रापि धात्वन्तुल्यगुणनिमित्ता स्वरूपोत्प्रेक्षा ।
रूपकोजीविता सेति तयोराङ्गाभिभावेन सहर । प्रमितासरा वृत्तम् । 'प्रमिता
सरा सप्तसैरदिता' इति लक्षणात् ॥ ८९ ॥

सुतरामिति । सुतनोर्द्रौप्या मौक्तिकरत्नानां कर्णपत्रे कर्णिकाख्ये कर्ण
भूषणे (कर्तृणि) आननस्य द्रौपदीमुखम्येवेन्दोधन्द्रस्य सेवां परिचेतुमभ्यक्षिपु
समीपभाजौ परिवेषस्य शिशू बाण्काविव जनानां मोद हर्षं सुतरामादधाते
वृत्त स्म । भार्पूर्वार्द्रधाते कर्तारि लिङ् । अत्रापि वदुल्लवधावत्यगुणनिमित्त
मौक्तिकरत्नकर्णपत्रयो परिवेषशिगुत्प्रेक्षा । औपच्छन्दसिकम् ॥ ९० ॥

कर्णभूषणमेव प्रकाशन्तरेणोत्प्रेक्षते—ताटङ्गे इति । तरलाद्यन्तो मणीनां
प्रभातरणा कान्तिपरम्परा ययोन्ते ताटङ्गे कर्णपत्रे । 'कर्णिका कर्णपत्रं च'
'ताटङ्ग कर्णभूषणम्' इति त्रिकाण्डशेषे । प्रकट स्पृष्ट मूर्तत्वं शरीरमुपेत्य तन्वद्भ्या
जागरूके प्रकाशमाने नयने विपाठी बाणविशेषावेव तयोरेन्दो चरमे द्वे वर्णे
वर्णे इव तदा तवत्या शीदया मुखमभित । मुखस्य पार्श्वद्वय इत्यर्थ ।
व्यभातां रेदन्तु । भाते कर्तारि लिङ् । नयनविपाठयोरन्ते वर्ण इत्यत्र धाव्यदा-
यचयोरभेदानिधानाभावाच्चयनवदोष । बहुदेशलिपिषु ट्वर्णस्य मध्यविन्दु
कव(○)मर्तुं वदयन्ताम् तत्वेन ताटङ्गोत्प्रेक्षा । प्रदर्शयिषी वृत्तम् ॥ ९१ ॥

सत्या इति । सत्या कस्याधिप करोऽञ्जनविधौ द्रौप्या नेत्रयो कञ्-
चाकरणेऽपाङ्गभाग नेत्र तपयन्तं मृदुदेवमारमेव । म नु द्वित्रिवारमित्यर्थ ।

रेखाधरेनवगामितया हेगङ्गं

पूर्वात्तमेव स पुनः पुनरालम्बे ॥ ९२ ॥

सकलमपि वपुर्विमूष्य तन्व्याः सपदि सखी विपुलेक्षणाम्बुजापि ।

चिरतरमनवेक्ष्य मध्यदेशं करवृत्तकाञ्चनद्यच्चिरेव तसौ ॥ ९३ ॥

काञ्चीकलापमगिविम्बितपार्श्वयोपि-

स्त्योऽप्यपङ्क्तिरवनीन्द्रमुता वमासे ।

आविर्भविष्यदधिगोष्ठि फटीनिमग्नं

वासःशतं जनदशमिव सूचयन्ती ॥ ९४ ॥

आतङ्कपीडामदहां पुराहमस्याम्यंदा मानिषु बहमेषु ।

गन्तुं प्राप्नुमपदरघटः सन् । नयनयोऽतिदीर्घातिरिति भावः । धर्मं खेदमानये प्राप्तवान् । अश्रोतेः कर्तेरिति । स करो रेखाधरेनैवगन्तव्यमायाः अनवगामि-
तया दुर्नयत्वेन हेतुना पूर्वं प्रथममर्थं कञ्चलितमेव दृष्टो नयनस्याहमेकदेशं पुनः पुनरालम्बे जगृहे । अत्र नयनयोऽहमेकदेशं वन्द्येऽपि मृगवन्धोऽपि-
धमोऽप्युत्तमविशेषं पुनः पुनरप्यप्रनयान्तिमदहंकार इति द्वयोःकाङ्क्षिमावेन संहरः ॥ ९२ ॥

सकलमिति । सखी कावितन्व्या श्रौण्याः सकलमपि वपुर्विमूष्यतिरि-
त्यादिभ्यामं प्रादि हृतं विमूष्यालंभ्य खर्यं विपुलेऽतिविशाले ईक्षणे अम्बुजे
इव वसन्त्ययोऽपि मध्यदेशं श्रौण्याः मध्यभागं चिरतरं मुचिरेनाप्यनवेक्ष्य
करेण कृता काञ्चनकाञ्चीः काञ्चनमेखला मया तयोऽप्य मलोव तसौ । चिरतरं
तस्यामिति वा योदना । अत्र मध्यमालवत्येकनामं वन्द्येऽपि मृगवन्धोऽपि-
मयोऽपि । एवं निग्राह्येनैवगन्तव्यमायाः मयैव वन्द्येऽपि वन्द्येऽपि-
द्वयोःकाङ्क्षिमावेन संहरः । तदुच्चीलिता खर्यं मृगवन्धोः काङ्क्षामिन-
कृत्य सखीं निभतर्कवन्धेऽपि मृगवन्धोऽपि वन्द्येऽपि द्वयोःकाङ्क्षिमा-
वेन संहरः । 'मध्यमदिम्' इति पाठान्तरमनवद्येकनामसंज्ञा मन्दमविशेषा-
पत्तेरनेदम् । पुषिताया इत्यम् ॥ ९३ ॥

काञ्चीति । अवनीन्द्रमुता श्रौण्या काञ्चीकलापे मेखलाभूतने ये मनवधेषु
विम्बिता प्रतिफलित्वा पार्श्वेषु योषिता कैशेयनङ्घ्रिः पञ्चमनाला वसन्त्ययोऽप्य
सखी । 'कैशेयं इतिश्रोत्रयम्' इति वज्रमेदम्बरः । अविशेषेण चूडममाया-
मावेर्भविष्यत् । किं चेदानीं कथा नितन्वे निमग्नं कीनं वायःशतं वज्रयन्म् । शत-
शब्दोऽनेकतरः । अनानां दृशां सूचयन्तीव वमासे । ददोऽहंकारः ॥ ९४ ॥

आतङ्कति । अहं कञ्चाकाम पुरा वारणावतनिवासमनयेऽस्या श्रौण्या

१. 'इन्द्रम्', 'इन्द्रम्' इति पाठो. २. 'मध्यमदिम्' इति पाठः. ३. 'इन्द्रम्'
इति पाठः.

एवं विचिन्त्येव भयेन पादे लाक्षाकृत धाम पपात तन्व्याः ॥९५॥

तस्याः सखीषु सकलास्वपि तत्तदङ्ग

वेगाद्विभूषितवतीषु विवाहवेपैः ।

कौलक्षपासहनवृद्धपुरोहितानां

कोपस्य पात्रमभवत्कुचशिल्पकर्त्री ॥ ९६ ॥

एवमलंकृतामेनामालोक्य स्वयमपि सध्यारुणिमसंपादितलाक्षा
कृत्यामञ्जनतिलकरैर्जितमुखभागा परिणेतुमिव प्रतीचीं दिशमु
पगतवति भगवति भासानिधौ—

माविषु भविष्यत्सु बालेषु पतिषु पाण्डवेषु विषय आतङ्गेन कदाचिदन वप
दग्धा भवेनेति शङ्कया पीडा दुःखमददामकरवम् । ददाते कर्तरि लिट् ।
'रक्षापशङ्कास्तातङ्क' इत्यमर । एवमुक्तप्रकारं विचिन्त्य स्मृत्वा भयेनैव तदा
श्रीपद्या अलकरणसमये लाक्षाया अलक्षकेन कृत धाम तेन एव गृहमिति श्लिष्ट
रूपकम् । 'धाम स्याद्गृहतेजसो' इति विश्व । तन्व्या श्रीपद्या पादे पपात ।
प्रणनामेत्यर्थः । 'अस्या हृत माविषु' इति पाठे हृत शीघ्र पपातेति ख-ध ।
रूपकानुप्राणितेयमुत्प्रेक्षा । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ९५ ॥

तस्या इति । सकलासु सखीषु तस्या श्रीपद्यास्तत्तच्चिकुरादि अङ्ग विवाह
वेपैः परिणयोचिततत्तदलंकारैर्वेगाद्भूत विभूषितवतीषु सखीषु कुचयो शिल्प
कर्त्री अलंकारिणी काक्षेपासहनाना विवाहलभ्यातिक्रमणमिया कालविलम्बस
सहमानाना शानेन वयसा च वृद्धानां पुरोहिताना धौम्यादीनां कोपस्य शोधस्य
पात्रमभवत् । सपदि तत्तादृशचालकारकृतविलम्बस्य विशेषणगत्या पुरोहितकोप
हेतुभूतलापदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् । तादृशविलम्बासुख-धेऽपि संबन्धोक्तिरूपा
विशयोक्त्युद्गीयितमिति तयोरङ्गाङ्गिभावेन शङ्कर । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥९६॥

एवमिति । एवमुक्तप्रकारेणावृत्तामेनां श्रीपदीमाश्लेषेव स्वयमात्म
नापि सध्याया अरुणिमा साध्यारणवर्णं एव संपादितलाक्षाकृत यावकालकरण
विरचित यस्यास्ययोषाम् । अङ्गनस्त्रिकट्य वृद्धविशेषो तावेवाग्रज कञ्जलतिङ्ग
इति श्लिष्टरूपकम् । ताभ्यां रषितावत्कृतौ मुखस्याप्रस्येव वदनस्य भागो नेत्र
रक्षादेर्देवैः यस्यात्ययोषां प्रतीचीं दिशः परितेजुमुद्रेदुमिव भगवति भातां
देवतां तिथौ स्थाने सूर्यं उपगतवति प्राप्ते सतीत्युत्तरेणावय । तामाश्लेषेव
भाग्यतिथौ स्वयमपि तादृशीं प्रतीचीं परिणेतुमिवोपगतवति इति वा योजना ।
अत्र रूपकद्वयोर्भाषितपरिणयो प्रधाया श्रीपद्यागेकनाश्लेषायापेक्षयाद्वयोरङ्गा-
ङ्गिभावेन शङ्कर ॥

तस्यामेव क्षपायां सपदि निजकुलोत्तंसपार्योत्सवाना-

मालोकादेव साहाद्विगति हिमन्चौ यां शुभंयौ मुहूर्ते ।

सोपानैरध्यरुक्षन्मरुतस्तत्रचित्तैर्वेदिमेते कुमारः

सालंकारः पुरोधःसरमसनिर्हितः सविधानैः समग्राम् ॥९७॥

तत्र सुहूर्तगुणेष्विव समन्तादोज्जायमानेषु दीपेषु मन्त्रविश
वदनेष्विव शब्दायमानेषु वाद्येषु कुलपालिकाः कमनीयमणि-
कोरकितैः कनकभूपणैरबिष्टतमहचरामणीयकां कन्यकामनीपां
सकाशे निवेशयामासुः ।

तस्यामिति । तस्या शौन्यलक्ष्मणदेनसवन्धिन्या क्षपायां रात्रावेव
निजस्य मीमंय कुलस्य वधस्योत्सवानाम् । शिरोमूढपायनानामिलयं ।
पार्याना सवन्धिनानुत्सवाना विवाहानना सात्वानिप्रतिबन्धमालोकानाद्योक्तु
मियेयुशेऽश । 'शुभंयौ माववचनात्' इति सप्रदानत्वम् । दिना स्त्रीता दचनौ
यस्य तस्मिन्ने द्यानाकाश सपद टव विद्यति सति । एते कुमार पार्यां अल-
कारेण वैवाहिकेन सहिता सालंकारा सन्त शुभयौ शुभयागुक्त मुहूर्ते ।
'शुभमुत्तु शुभान्वित' इत्यमरः । मरुतस्तत्रचित्तैर्हमन्मन्त्रितैः सोपानैः पुरो-
धोमि पुरोहितैः सरमस निर्हितैर्निक्षिप्तैः सविधानैः सन्निभुद्यादिवैवाहिकोत्स-
वणैः समग्रा सपूर्णः वेदि वैवाहिकमध्यरुक्षन्मरुतः । अधिपूर्वादिहै क्वर-
ट् । सङ्घरा ॥ ९७ ॥

तत्रेति । तत्र विवाहवेद्या मुहूर्तस्य विवाहद्वयस्य शुभेषु चन्द्रवायनल-
दिष्विव दीपेषु । ह्येषणीत्यर्थः । एवमप्रेप्रपि । औपायमानेषु औप-
मयोपवादावरु प्रक्षयमानेषु च सत्सु । एकत्र 'उपमानादावरे' इति क्यप् ।
'अङ्गुष्ठावपातुक्त्यौ' इति शर्षः । अन्यत्र औप शब्दस्यद्वयः । 'क्यु क्यद्
सलोपश्च' इत्युपमानादावराय क्यप् । 'औपसोऽप्सरसो निरन्तरैरेषा विना-
पया' इति सकारलोपश्च । औपस्यो योगो ऽस्योति शास्त्रे प्राप्तः । मन्त्रविश
वैवाहिकमन्त्रकोविदाना पुरोहिदाना वदनेषु वक्ष्येव वाद्येषु वनतदमुदिरा-
नदनेदेन चतुर्विधेषु शब्दायमानेषु शब्द एकत्र वर्णाभक्तुत्वात्प्रेष अन्यत्र
ध्वन्यनक वादनन कुर्वन्सु सत्सु । 'शब्दवैर-' इत्यादिना करोलये क्यप्प्रत्ययः ।
कनकायमनोहरमणि कोरकितैः सङ्गतकोरकैरिव चित्तैः । 'तदस्य सज-
त-' इति तारकादिनादितच् । कनकभूपणैः कनकाहृदादिनिरबिष्टतमप्र-
तरुणातर सदृज स्वाभाविक समर्पणक सौन्दर्यं कन्यालाम् । अन्त्यागुन्द-
रत्नाश भूयैः धर्ममिति भावः । कन्यका शौन्यमननाया पादवना सकाशे
सनेधौ कुलपालिका कुलप्रियः । 'कुलप्री कुलपालिका' इत्यमरः । निवेशया-

पूतपार्श्वे कुशाङ्कुरैः पुरस्तान्मणिकुट्टिमे ।

प्राज्वलत्तस्य धौम्यस्य प्रतिविम्ब इवानलः ॥ ९८ ॥

धर्मान्प्रजाश्च बहु संचिनुतानयेति

शाम्यत्समिधटचटात्कृतिभिर्ब्रुवाणः ।

तामात्मजां द्रुपदराज इवानलोऽपि

प्रादादिवोन्नतश्चिखाप्रकरेण तेभ्यः ॥ ९९ ॥

अथ ज्ञातुपालयसमर्पणात्कृतं परिपोषमस्य वपुषोऽभिबीक्षितुम् ।

स्पृह्यालयः किल पृथासुताः क्रमात्परिचक्रमुर्ध्वैर्भुजं वधूसखाः १००

मामुः प्रवेक्षितवत्यः । विशतेर्णिजन्तारकर्तारि लिङ् । अत्र मुहूर्तगुणानां वीपतां श्लेषमिक्तिकाभेदाप्यवसितेनौजायमानत्वेन बाधानां मन्त्रविद्वदनानां शब्दायमानत्वेनौपम्यस्य शम्यमानत्वात्केवलप्रकृतास्वदस्य तुल्ययोगिताद्वयस्य संसृष्टिः ॥

पूतेति । कुशाङ्कुरैरभिनवैः परिस्तरणदर्भैः पूताः परिशुद्धाः पार्श्वधत्वाद्यस्य तस्मिन् । मणिभिः कुट्टिमे वदभूमौ । वेवामिति यावत् । तस्य धौम्यस्य पाण्डवपुरोहितस्य पुरस्तादग्रे प्रतिविम्बो धौम्यप्रतिच्छायेव अनलः वैवाहिकामिः प्राज्वलत्प्रज्ज्वाल । पुरोहितो वेवाममि प्रतिष्ठाप्य दर्मान्परिस्तृतवानित्यर्थः । उत्प्रेक्षालंकारः । वृत्तमानुद्भूतम् । 'पञ्चमं लघु सर्वेषु सप्तमं द्विचतुर्थयोः । शुद्धं पङ्क्तं च सर्वेषामेतच्छ्लोकस्य लक्षणम् ॥' इति लक्षणात् । अस्मैव युग्मविपुलावृत्तमिति नामान्तरमिति ध्येयम् ॥ ९८ ॥

धर्मानिति । हे पार्थाः, धूमनया शौपया सह धर्मान्धौतस्मार्तान्प्रजापुत्रांश्च बहु यथा तथा संचिनुत संपादयत । चिनोतेर्विप्यर्थे लोट् । इत्युक्तप्रकारं ब्रुवाणो वदन्सन् । द्रुपदराज इव अनलोऽपिरपि । स च स चेत्यर्थः । शाम्यन्तीनां दग्गमानानां समिधां पालाशादीनां संवन्धिषमिधटचटात्कृतिभिश्चटचटशब्दैः । तदाजेनेत्यर्थः । धर्मान्प्रजाश्च बहु संचिनुतानयेति ब्रुवाणसन् । उत्ततरिणा एवाप्रकरलेनोद्यता भेष्टा शिखा कान्तिः राजमुद्राहकीर्त्य वा यस्य तयोच्चेनाप्रकरेणेति च तेभ्यः पाण्डवेभ्यस्तामात्मजां शौपरीम् । तस्या बहूपुन्यभलादिति भावः । प्रादादित्वात् । इवेत्युत्प्रेषा । ददातेः कर्तरि लट् । अत्रागमआदानेन प्रवृत्तयोरेवाग्निद्रुपदयोरोपम्यपम्यत्वात्तुल्ययोगितादभिमर्दानोपेक्षायाश्चेकपाचकानुप्रवेशसंस्कारः । उत्प्रेक्षायास्तु अपहवस्ववाभ्यामुर्ध्वावितृत्वाभ्यामग्राहिमावेन संस्कारः । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ९९ ॥

अथेति । अथ पार्थिवद्रुपानन्तरं पृथासुता धर्मादयो वध्वा शौपया सहित वधूण्याः सन्तः । अनुना निर्मिता जातुषः । 'अपुत्रानोः पुक्' इति निर्गुणार्थे णट् । 'अनुप्रपुनिकारे तु जातुषं त्रापुषं त्रिपु' इत्यमरः । स आतावा-

कठिनत्वसंपदवलेपभरात्कुचकुल्लालस्य कुरुवीरवधूः ।

कृतनिर्जयेव पतिपाणिधृतं पदमश्मनः शिरसि सा निदधे ॥१०१॥

कन्ययाभ्युपकृता विधिलाजाः कन्दलत्वनलोचिपि पेतुः ।

पञ्चवह्नभकराग्रविमर्दाद्वाहुवंशगलिता इव मुक्ताः ॥ १०२ ॥

विधिचोदनासु मणिदीपयष्टिकापरितः स्फुरत्प्रतिकृतेषु सुभुवः ।

उभयोर्विवेचनविधौ पुरोधसः स्खलनं यभूव न तु मन्त्रतन्त्रयोः ॥१०३॥

‘यौ शृङ्गं तस्य उभयवर्णाग्रक्षणाग्रं प्रदानात्कृतं जातमस्मादेवंपुनः शरीरस्य परि-
तोषं मातलत्वमभिवीक्षितुं स्पृहयालयः । क्रिडेति संभाषणायाम् । कान्ति-
वेत्युपप्रेक्षा । तदा कमाज्येष्ठानुकमेण हुतभुजमग्निं परिचक्रुः प्रदक्षिणं चक्रुः ।
मधुभाषिणीवृत्तम् ॥ १०० ॥

कठिनत्वेति । सा कुरुवीरवधूर्दीपवी कन्यः कुल्लाले मुकुल इव तस्य कठि-
नत्वसंपदा काठिन्यसमृद्ध्या योऽवलेपमरो गर्वातिशयस्वप्नादेतोः कृतः स्वीकृतो
निर्जयो विजयो यया तयोक्तेवेत्युपप्रेक्षा । पत्नीनां पाणिमिधृतं पदं चरणमश्मनः
पापानस्य शिरसि उपरि निदधे निहितवती । वैवाहिककर्म सप्तपद्याख्यमकरोदि-
त्यर्थः । प्रसिताक्षरावृत्तम् ॥ १०१ ॥

कन्ययेति । कन्यया द्रौपद्या अभ्युपकृता अभितः समीपे उपकृताः
विधये लाजहोमाख्यवैवाहिककर्मणे लाजाः पयानां वल्लभानां करामैर्विमर्दात्पा-
णिग्रहणसमये पीठनादेतोर्बाहुरेव वंशो वेणुस्तस्माद्गलिता मुक्ता मौक्तिकानीये-
त्युपप्रेक्षा । कन्दलति प्रज्वलति अनलस्य वैवाहिकामे रोचिपि ज्वालायां पेतुः ।
अत्र विधिलाजानां धावत्यादिगुणनिमित्तकोपप्रेक्षा । बाहुवंशेति रूपकानुप्राणित-
त्वाद्भयोरहासिभावेन संकरः । ‘अभ्युपकृताः’ इति पाठान्तरमुक्तार्थस्य लाक्षणि-
कत्वापत्तेरुपेक्ष्यम् । सांगतावृत्तम् ॥ १०२ ॥

विधिचोदनास्यिति । विधये यधूर्कर्तृकवैवाहिककर्मकरणार्थं चोदनासु
प्रेरणासु विषये मणिमयीषु दीपयष्टिकासु परितः स्फुरन्त्याः फलन्त्याः प्रति-
कृतेर्दीपवीप्रतिमिन्वस्य सुभुवो द्रौपद्याश्च । उभयोर्विवेचनविधौ इयं द्रौपदी
इयं तत्प्रतिकृतिरिति पार्यनयेन ज्ञान एव पुरोधसो धीम्यस्य स्खलनं प्रमादो
यभूव । मन्त्रो वैवाहिककर्माङ्गम्, तन्त्रं सदनुष्ठानम्, तयोस्तु स्खलनं न यभूव ।
अत्र द्रौपदीतत्प्रतिष्ठाप्युभयविवेचने मन्त्रतन्त्रद्वये च प्रत्यक्षस्य प्रमादस्य पूर्व-
स्मिन्नेव नियमनात्परिचंस्थालंकारः । यत्तु ‘स्फुरन्दिन्द्राप्रतिकृतेः’ इति पाठा-
न्तरम्, यच्च ‘मणिमय्या दीपयष्टिकायाः दीपस्तम्भस्य परितः उपरि स्फुरन्त्या
इन्द्राप्रतिकृतेर्लक्ष्मीप्रतिमायाः पूजार्थं निक्षिप्तायाः’ इति यतिहृदयाख्यानम्,
तदुभयमप्यशुद्धम् । जगत्पूज्याया लक्ष्मीप्रतिमायाः पीठिकायानेष्व स्थाप्यतया
दीपस्तम्भोपरि विम्यासस्य प्रतिदिविदत्ताजामैकदोषापत्तेः, उक्तार्थस्य महतां
पीडावहत्यादृष्टीलक्षदोषापत्तेः । ‘कल्याणम्-’ (१११) इति मङ्गलश्लोकेनैतत्काम्य-

बाहुप्रताप इय साक्षिणि हव्यवाहे

सामन्तराजधरणेरिव याज्ञसेन्याः ।

काङ्क्षासम क्रमश एव कर गृहीत्वा

हर्षेण वृद्धिममजत्रवनीन्द्रपुत्राः ॥ १०४ ॥

पाञ्चालराजश्च स पाण्डवश्च पुण्यत्तमौ पूजकपूज्यभावम् ।

आढ्यभविष्णुत्वमर्किचनत्व व्यत्यस्यता ताविव यौतकैस्ते ॥ १०५ ॥

कर्तृकतया प्रत्यभिज्ञानात्कथंचित्पदस्थितायास्तस्या इति वक्तव्यत्वेऽपि गौरीप्रति
माया एव तदात्मावश्यक्त्वाच्छेदना तत्राक्षेपेऽपि प्रकृताया द्रौपद्या प्रकर्षाप्रस
क्त्या तत्प्रकर्षाख्यदोषापत्तेरिति सुधीभिर्विभावनीयम् । मञ्जुभाषिणी ॥ १०३ ॥

बाह्विति । अवनीन्द्रस्य पाण्डो पुत्रा युधिष्ठिरादयो बाहुप्रताप इव हव्यवा
हेऽमौ तदुभयस्मिन्नपि साक्षिणि सति । द्वय साक्षीकृत्येति यावत् । सामन्तरा
जानां क्षत्रपानां धरणे राज्यस्येव याज्ञसेन्या द्रौपद्या कर पाणि बलि व
क्रमशो ज्येष्ठानुक्रमेण काङ्क्षासम वा छासमकालमेव गृहीत्वा हर्षेण वा वृद्धिस्ताम् ।
सतोपसमृद्धिमिति यावत् । अभजन्नापु । अत्र बाहुप्रतापहव्यवाहयो साभि
लकरणेन सामन्तराजधरणीयाज्ञसेन्यो श्रेयमितिक्रमेदाप्यवसितकरप्रहणेन चौर
म्यस्य गम्यमानत्वात्तुल्ययोगिताद्वयस्याज्ञाजिभावेन सकर । एव तादृशप्रहणस्य
विशेषणगत्वा सतापसमृद्धिप्राप्तिहेतुकरत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् । द्वयोश्च
सदृष्टि । वसन्ततिष्ठावृत्तम् ॥ १०४ ॥

पाञ्चालराज इति । पूजक पूजाकर्ता, पूज्य पूजार्ह, तयोर्भाव पूजक
पूज्यत्व पुण्यत्तमौ अतिशयेन पोषयन्तौ । एक पूजयन्, अपर पूज्यमान इति
यावत् । स प्रतिद्व पाञ्चालराजो हृपदश्च स पाण्डव धर्मराजश्च तौ द्वौ यौतकै-
र्विवाहकाभ्येयद्रव्यै करणं आढ्यभविष्णुत्व धनिकत्वमर्किचनत्व दारिद्र्यम् ।
द्वे अपि कर्मणी । ते धनिकवदारिद्र्ये तौ पाञ्चालराजपाण्डवाविव व्यत्यस्यतां
विपरीतीचक्रन्तु । व्यतिपूर्वादस्यते क्तरि लट् । प्रथम हृपद कथायौतकदा
नाभ्यां पूजकोऽर्किचनधाभूत् । तदुभयप्रतिग्रहाभ्यां युधिष्ठिर पूज्य आढ्यभ
विष्णुधाभूत् । पश्चाच्च शत्रुरस्य गुरुवस्सरणादर्किचनस्येव प्रतिगृहीतृत्वाच्च हृपद
पूर्योऽभूत् धनिकस्यैव दानसमर्पवाञ्छामातृत्वाच्च युधिष्ठिर पूजकोऽभूदिति समु
दायार्थः । आढ्यभविष्णुवमित्यत्र 'क्तरि मुव -' इत्यादिना आन्त्रोपपदाद्भुव
इत्युच् । 'अरुपिपदत्रतस्य मुम्' इति मुम् । 'तस्य गावस्त्यतलो' इति त्वप्रत्यये च
आढ्यभविष्णुवमिति रूपम् । अनाढ्य आढ्यो भवतीति आढ्यभविष्णु । ताति
टिप्पण्यस्यति अर्किचन । इत्युभयत्र विग्रहः । अत्र हृपदयुधिष्ठिरयोर्धनिकत्व
दारिद्र्ययोश्च व्याख्याकारेणैवैवमस्य गम्यमानत्वात्केवम्प्रकृतासदनुल्ययोगि
ताद । अत्र 'व्यत्यस्यतां ताविव यौतकैस्ते' इत्येव पाठः । 'यौतकै स्ते' इति

। एवमन्तरिक्षनिक्षिप्तलक्ष्यवेधनलक्षणेन शुल्केनिष्केण निजक-
ण्ठनिष्कायितकन्याभुजलतानेतान्पथि कौन्तेयानवगन्तारो दुरहं-
तारोपितनिवर्तनमतयो विकर्तनतनयोपायविधेयैः सहायैः सह
संमध्य समारब्धपूर्वस्य युद्धपलायनाध्ययनस्य द्वितीयावृत्तिविच्छि-
न्ति परिजिहीर्षमाणा इव शकुनिभागिनेयाः सेनापुरःसरनिः-
साणनिःसारितनिःस्वानलौलितैः ह्वेलितैः क्षालितगवाक्षमौन-
कक्ष्यं ह्रुपदपुरं पुनरपि निरुद्ध निरुच्छासयांचक्रुः ।

पाठान्तरं तु सः ताविवेति पदत्रयार्थान्वयस्यासंगतत्वादितोपादुपेक्ष्यम् । इन्द्र-
वज्राहतम् ॥ १०५ ॥

एवमिति । एवमुक्तप्रकारेणान्तरिक्ष आकाशे निक्षिप्तस्य वेण्वाद्यृष्वदण्डे
बद्धस्य लक्ष्यस्य वेधनलक्षणेन भेदनात्मकेन शुल्केन कन्याया आवर्जनार्थं परिदेयेन
निष्केण दीनारेणेति जालेकवचनम् । निजेषु कण्ठेषु निष्कायिता भूषणविशेषव-
दाचरन्ती कन्याया द्रौपद्या भुजलता येषां तान् । तादृशशुल्कलक्ष्यद्रौपदीमुजालिङ्गि-
तानित्यर्थः । 'साष्टे शस्ते सुवर्णानां हेतुयुरोभूषणे पले । दीनारेऽपि च निष्को-
ऽस्त्री' इत्यमरः । एतान्द्रौपदीपरिणेतृन्कौन्तेयानवगन्तारः । पार्था इति जानन्त
इत्यर्थः । एतान्कौन्तेयानवगन्तारोऽवज्ञातारः । तिरस्कृता इति यावदिति वा ।
अतएव पथि मार्गमध्ये । दुरहंतया दुरहंकारेणारोपिता आपिता निवर्तने
पाण्डवेभ्यो द्रौपद्या अपहरणे पाण्डवानां द्रौपदीविवाहपलायने वा विषये मति-
निर्णयो येषां ते । शकुनेर्भागिनी गान्धारी तत्पुत्रा भागिनेया दुर्योधनादयः । भागिने-
यानां मातुलातृकारिणी प्रकृतिरिति प्रसिद्धा शकुनिवहुर्मतित्वयोतनाय तेषां तथा
निर्देशः । विकर्तनः सूर्यस्तनयस्य कर्णस्योपायेषु कार्यालोचनेषु विधेयैः स्थितैः ।
'विकर्तनार्कमार्तण्ड-', 'विधेयो विनयग्राही वचनेस्थित आश्रयः' इत्युभय-
श्राप्यमरः । सहायैर्दुःशासनादिभिः संमध्य सम्यगालोच्य । पूर्वं ह्रुपदाय
द्रौहकाले समारब्धस्य सम्यगुपक्रान्तस्य समारब्धपूर्वस्य । तदा नानादेशीयैः सहै-
षामपि पलायितत्वादिति भावः । युद्धे पलायनस्यैवाध्ययनस्य वेदस्य द्वितीया-
या आवृत्तेरभ्यासस्य विच्छिन्नं विच्छेदं परिजिहीर्षमाणाः परिहर्तुमिच्छन्त इवेत्यु-
त्प्रेक्षा । परिपूर्वोद्धरतेः सञ्जन्ताहृतः शानच् । सेनायाः पुरःसरादप्रवर्तितो निःसाणा-
ज्यहनुदुर्मेनिःसारितैः प्रवर्तितैर्निःस्वानैर्मोहैर्लौलितैर्मिश्रितैः ह्वेलितैः सिंहनादैः
क्षालितं निरखं गवाक्षाणां मौनमेव कक्ष्यं मालिन्यं यस्य तत् । प्रतिष्वनितगवाक्षमि-
त्यर्थः । 'काक्ष्यम्' इति पाठे कक्ष्येव काक्ष्यम् । व्रतमित्यर्थः । 'मौनरोक्ष्यम्' इति

१. 'वेध' इति पाठः. २. 'इव वे' इति पाठः. ३. 'ललितैः' इति पाठः. ४. 'ह्वे-
लितैः' इति पाठः. ५. 'रोक्ष्यम्' इति पाठः. ६. 'नगरम्' इति पाठः.
७. 'निर्वायं'; 'निवार्य' इति पाठौ.

तत्क्षणमेव सत्वरं निर्गतेषु विविधैरायुधैरशून्येषु हृपदसैन्येषु
पृथासुवालेऽपि रथाविरूढा द्विधा विचार्यैव पुरात्रिरीयुः ।

शरैर्विधातुं द्विपतोऽपि चूर्णास्तत्सुश्रुवामप्यलकानचूर्णान् ॥ १०६ ॥

शैहान्दध्मुस्ताडयन्ति स्म मेरीश्चक्रुः ईषेलाश्चापनोदान्विवव्रुः ।

सिद्धादीनां चोसदां लालनीये युद्धारम्भे ते द्वयेऽपि प्रवीराः ॥ १०७ ॥

अनयोर्वलयोर्महारथानामवलोक्य नभोजुषां सुरीणाम् ।

सुदृशां च पुरस्य सौधमाजां वरणसन्निवृत्तैव भेदिकाभूत् ॥ १०८ ॥

पाठे मौनकाठिन्यमित्यर्थः । हृपदस्य पुरं पुनरपि निरुद्धं निरुद्धासयांचक्रुर्निर्व-
वन्धुः । निश्वासोऽपि यथा तत्रलानां न निर्गच्छेतथा चक्रुरित्यर्थः ॥

तदिति । तत्क्षणं निरोधसमकालमेव विविधैः खड्गदातोमरशरासनादिभि-
रायुधैरशून्येषु संहितेषु हृपदसैन्येषु सत्वरं निर्गतेषु युद्धार्थमागतवत्सु सत्सु इत्यु-
त्तरेणान्वयः ॥

पृथेति । ते पृथासुता अपि रथेष्वविरूढाः सन्तः शरैः बाणैर्द्विपतः शत्रु-
न्मुखो घनादींचूर्णान् । लवच्छिन्नानित्यर्थः । तेषां द्विपतां संबन्धिनीनां सुश्रुवां स्त्री-
णामलकांचूर्णकुन्तलान् अचूर्णकुन्तलानपि वेधयेन कुड्मुमादिचूर्णैरहितांश्च विधातुं
कर्तुमेव द्विधा विचार्यालोच्यैवेत्युत्प्रेक्षा । पुराहोपदाचिरीयुर्निर्गतवन्तः । उपजा-
तिवृत्तम् ॥ १०६ ॥

शैहानिति । ते द्वावपि पायालाः कौरवाश्च प्रवीरा इति स्वर्गे अन्तरिक्षे च
सीदन्ति वसन्तीति चोसदां सिद्धा योगसिद्धा नारदादयो देवयोनिविशेषाश्चादयो
तेषां तेषां लालनीये स्थापनीये युद्धारम्भे शैहान्दध्मुस्तपूरयन् । श्मातेः कर्तरी
सिद्ध । मेरीश्चाटयन्ति स्माताडयन् । ईषेलाः सिंहनादांधक्रुरपुर्वन् । पापस्य
नादांष्टंशरान्विवव्रुः चक्रुरित्यर्थः । वृणोतेः कर्तरी छिद् । अत्रानेकक्रियायोगपद-
पदमुचयात्समुचयालंकारः । शाठिनीवृत्तम् । 'शाठिन्युक्ता म्रौ तगौ गोऽन्धिलोकैः'
इति लक्षणम् ॥ १०७ ॥

अनयोरिति । अनयोर्वलयोः कौरवपायालयतुरङ्गयोः । युष्यमानयोरिति
शेषः । महारथानामवलोक्य । दर्शनं कर्तुमित्यर्थः । 'क्रियायौपपदस्य च कर्मणि स्वा-
नितः' इति संप्रदानतम् । नभोजुषां गगनमात्रां सुरीणां देवस्त्रीणाम् । 'जातेर-
स्त्रीविपदादयोपधात्' इति षोष् । सौधमाजां प्रासादाप्रगतानां पुरस्य सुदृशां पौरा-
णानां च विपत्ता करेण गृह्यता वरणस्य मुदे गृहानां पतिवत्वेन वरणार्थं धृष्टन्दारमा-
केवेति तादर्थ्ये षष्ठीसमासः । भेदिका इत्याः सुयो वरणसमर्थारणादिमाः पौर्यन्मदमा-

१. 'मिरीश्चक्रुः' इति पाठः. २. 'दध' इति पाठः. ३. 'सुदृश' इति पाठः.
४. 'ईषेलाश्च' इति पाठः. ५. 'नारद' इति पाठः.

आसीदतामाशु धनुर्धराणामासीदताम्यत्करकौशलानाम् ।

क्षणं मिथो बाणगणोपरोधाद्भ्रणं न कस्यापि रणं नवं यत् ॥ १०९ ॥

द्विरदं द्विरदस्तुरगं तुरगो रथिकं रथिकः पदगं पदगः ।

इतरेतरमेव रणं विदधे दिवि नारदविस्मयनाकतरुम् ॥ ११० ॥

रजोन्धकारेषु दृशोऽन्धयत्सु करैः करान्कौतुकसूत्रचिह्नान् ।

परामृशन्तो युधि पाण्डुपुत्राः परस्परं पर्यहरन्प्रहारान् ॥ १११ ॥

सोमकेवपसर्पत्सु सूर्यसूनोः शितैः शरैः ।

वादिति मिथो भेदानुमानिका अभूदित्यनुमानालंकारः । तेन पौराणिकानां मर्त्योति-
शायि सौन्दर्यं व्यज्यत इत्यलंकारेण वस्तुध्वनिः । औपच्छन्दसिकम् ॥ १०८ ॥

आसीदतामिति । आशु सत्वरमासीदतां युद्धाय संनद्धताम् । अताम्यदवि-
च्छिद्यमानं करयोः कौशलं धनुर्ग्रहणशरसंधानादिषु नैपुण्यं येषां तेषां धनुर्धराणां
मिथोऽन्योन्यं बाणगणानामुपरोधाच्चिरोधादेतोः । कस्यापि धनुर्धरस्य भ्रणं क्षतं
नाभूत् । यद्यस्मात्कारणाद्भ्रणं युद्धं नवं नूतनम्, न विद्यते वकारो यस्मिन्त्युक्त-
मिति च । रणशब्दस्य वकारसहितत्वे भ्रणं स्यादित्यर्थः । अत्र च पक्षे वाच्यवाच-
कयोरभेदाध्यवसायः । बाणैर्बाणानां निरोधे शरीरभेदनायोगाद्भ्रणस्याप्रसक्तिरिति
तत्त्वम् । 'बाणगणोपरोधाद्भ्रणं न कस्यापि रणं नवं यत्' इत्येव पाठः ।
'बाणगणमिदम् भ्रणं विना तत्र रणं महीयः' इति पाठान्तरे तु 'तत्र' इति
'महीयः' इति च पदद्वयस्य विपर्ययाभिरर्थकत्वदोषः, उक्तसारस्यायोगात्वेति
ध्येयम् ॥ १०९ ॥

द्विरदमिति । द्विरदो गजः । तदाह्वय इत्यर्थः । एवमग्रे द्विरदम्, तुरगो-
ऽश्वस्तुरगम्, रथिको रथाह्वयो रथिकम्, पदगः पादचारी पदगं च, एवमितरेतरम-
न्योन्यमेव संग्रह्य दिव्यन्तरिक्षे नारदस्य मुनेर्यो विस्मय आश्चर्यं तस्य नाकतरुं
कल्पवृक्षम् । आश्चर्यजनकमित्यर्थः । रणं युद्धं विदधे चकार । 'रथिकं रथिकः'
इत्यादिपाठस्तु क्रमभ्रष्टदोषादुपेक्ष्यः ॥ ११० ॥

रज इति । रजांसेवान्धकाराः, रजास्यन्धकाराणीवेति वा । तेषु दृशो
नेत्राणि अन्धयस्स्वन्धीकुर्वत्सु सत्सु पाण्डुपुत्राः करैः स्त्रैः कौतुकसूत्रं प्रतिसरः
चिह्नं येषु तान्करान्परामृशन्तः स्पृशन्तः सन्तः युधि परस्परमन्योन्यं प्रहाराञ्छ-
स्त्रघातान्पर्यहरन्परिहृतवन्तः । अत्र नवकौतुकसूत्रहस्तस्पर्शेन पाण्डवानां स्वत्वानु-
मानादनुमानालंकारः । तथा असंबन्धे संबन्धरूपातिशयोक्तिश्च । द्वयोरेकवा-
चकानुप्रवेशः संकरः ॥ १११ ॥

सोमकेविति । सूर्यसूनोः कर्णस्य शितैस्त्रीक्ष्णैः शरैर्बाणैः सोमकेषु

१. 'बाणगणं निरुध्य भ्रणं विना तत्र रणं महीयः' इति पाठः. २. 'रथिकं
रथिको द्विरदं द्विरदस्तुरगं तुरगः' इति पाठः. ३. 'विदधौ' इति पाठः.

कूजयामास कोदण्डं कुलिशायुधनन्दनः ॥ ११२ ॥

१ तेन जनन इव प्रघनेऽपि वृकोदरद्वितीयेन करोदरपरिक-
र्मीकृतस्य कार्मुकस्य वर्मनिर्माधिभिः, शरोर्मिभिर्निर्हृतमर्माणो म-
यविसारिभिः स्वेदवारिभिः स्वपदान्येव यानपदेऽभिपिबन्तः
समराजिरकन्दलितपार्थयज्ञश्चतुर्थीचन्द्रकलावलोकनं परिहर्तुमिव
मुखं निवर्त्य सौवलेयाः केवलैरेव बाहुभिः कुरुपुटमेदनं प्रति
पलायांबभूवुः ।

वीभत्सुचापविद्युतेषु सहस्रसु कर्म-

स्वैकं दृढं जगृहिरे युधि धार्तराष्ट्राः ।

वीक्ष्य स्थितेषु विमतेषु विलोलजीवं

पृष्ठं प्रकाश्य गमनं पृथुना जवेन ॥ ११३ ॥

पाशालेखपक्षर्पत्सु पलायमानेषु सप्त कुलिशं वज्रमायुधं यस्य तस्येन्द्रस्य नन्दनो-
ऽर्जुनः कोदण्डं चापं कूजयामास गुणाकर्षणे ध्वनयति स्म । सूर्यसूनोस्त्वत्प्रसूताया
धीतेः दितैस्त्रीक्ष्णैः धरैरिव शरैः किरणैः सोमकेषु चन्द्रबद्धवलेषु जलेषु अपक्षर-
ैस्तु शुभ्यास्तु सप्त कुलिशायुधं नन्दयति बाहनत्वेनेति नन्दनो मेघः कस्य ब्रह्मण
सत् ऊर्ध्वमण्डं ब्रह्माण्डोर्ध्वभागमाकाशं कूजयामास । सर्जितैरिति भावः ।
'कक्षितारमरविमलघातमूर्धमुखेषु कम्' इति विश्वः । इत्यर्थान्तरे तु न श्लेषः ।
अभिवाया इत्यादिरुक्तादिति ॥ ११२ ॥

तेनेति । जनने जन्मनीव प्रघने युद्धेऽपि । उभयत्र चेत्यर्थः । वृकोदरो
भीमो द्वितीयः सहायो यस्य, वृकोदरस्य द्वितीय इति च । तेनार्जुनेन करस्य उदरे
मध्ये परिकर्मीकृतस्थालंकारीकृतस्य कार्मुकस्य चापस्य संबन्धिभिः वर्माणि क्व-
चानि निर्मग्नवीति तथोक्तेः शराणामूर्मिभिः परम्पराभिः निकृष्टानि भर्माणायु-
स्थानानि येषां ते सौवलेया दुर्योधनादयो भवेन विद्यारिभिः सवद्भिः स्वेदवारिभिः
स्वैषां पदानि चरणान्येव यानपदे बाहनस्थानेऽभिपिबन्तः पादचारिणः सन्तः
समराजिरे युद्धशङ्के कन्दलितमङ्कुरितं पार्थयज्ञ एव चतुर्थीचन्द्रकला तस्मा
दवलोकनं परिहर्तुमिवेत्युत्प्रेषा । चतुर्थीचन्द्रदर्शनमपवादहेतुरिति प्रविष्टम् ।
मुखं निवर्त्य पराश्रयः । समावशादिति भावः । केवलैर्निरायुधैरेव बाहुमिदपद-
दिताः कुरुपुटमेदनं दक्षिणपटनं प्रति पलायांबभूवुः पलायनं चक्रुः ॥

वीभत्सुस्थिति । युधि युद्धे वीभत्सोरर्जुनस्य चापेन विद्युतेषु प्रवृत्तीदृष्टेऽ
भराद् शब्देषु कर्मणु क्रियाणु । तन्मध्ये इत्यर्थः । विमतेषु घातुषु वीक्ष्य स्थितेऽ

विजयात्परमेतेपामृजवोऽप्यतिमीपणाः ।

१ सद्यो गुणाः समुन्नेमुरवनेमुखे धैन्वनाम् ॥ ११४ ॥

ते निवृत्त्य नगरं समावसंस्तोषिता ह्रुपदराजपूजया ।

अप्यशेषजनकेन शौरिणा जन्यभावमुपजग्मुपा समम् ॥ ११५ ॥

पार्थ एव सहजेष्वखिलेषु प्रायशो युधि बलं श्रुतवत्याः ।

अन्यभूदधिकमीक्षणवृष्टीरर्जकांशमिव राजसुतायाः ॥ ११६ ॥

वृत्तान्तमेवमवकर्ण्य स राजवृद्धः

संनद्धेषु सत्सु पृष्ठं चापदण्डपश्चाद्भागं प्रकाश्य पृथुना महता जवेन वेगेन विलोल-
जीवा शिञ्जिनी यस्मिन्कर्मणि तत्तथा गमनं बाणप्रयोगार्थमाकर्षणाद्गुणमण्डलीभव-
नात्मकं दृढमेकं कर्म धार्तराष्ट्रास्तदा पलायनकाले जगृदिरे गृहीतवन्तः । कुतः ।
विमतेषु वीक्ष्य स्थितेषु सरसु विलोले गतागतौ जीवः प्राणधारणं यस्मिन्स्वयं
तथा पृष्ठं देहपश्चाद्भागं प्रकाश्य पृथुना जवेन गमनं जगृदुरिवेत्युत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्र-
योगाद्रम्या श्लेषानुप्राणिता च । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ११३ ॥

विजयादिति । एतेषां पाण्डवानां संबन्धिनो गुणाः शौर्यधैर्यादयः ।
मृजवो विनयान्वितत्वान्मृदवोऽपि अकुटिला अपीति वा । अवका अपीति च ।
विजयात्परं कौरवजयानन्तरमतिमीपणा अतिभयंकराः सन्तः । 'अरिमी-
पणा' इति पाठान्तरम् । सद्यस्तत्क्षणमेव समुन्नेमुः सम्यगुन्नतिं प्राप्ताः ।
उज्जम्ना बभूवुरिति च । धन्वनां चापानां तु गुणाः शिञ्जिन्योऽतिमीपणा अपि
विजयात्परमवनेमुरवनम्ना अवरोषिता इति च । एतेषां गुणा विजयादर्जुनाद् १
तत्प्रतापादेतोरीति भावः । इत्यपि प्राहुः । अत एव श्लेषप्रतिभोत्थापितस्य
विरोधमासद्वयस्य संसृष्टिः ॥ ११४ ॥

त इति । ते पाण्डवा नगरं ह्रुपदपुरं प्रति निवृत्त्य युद्धात्प्रत्यागत्याशेषाणां
लोकानां जनकेनापि जन्यस्य भावमुत्पत्तिं वरैः सख्यं च उपजग्मुपा प्राप्तवन्तः ।
'जन्या स्निग्धा वरस्य ये' इत्यमरः । शौरिणा समं श्रीकृष्णेन सह ह्रुपदराजस्य
पूजया तोषिताः सन्तः समावसन्वसन्ति स्म । ह्रुपदपुर इति भावः । अत्रापि
विरोधाभासालंकारः श्लेषानुप्राणितः । रथोद्धता वृत्तम् ॥ ११५ ॥

पार्थ इति । अखिलेषु सहजेषु । भ्रातृणां मध्य इत्यर्थः । पार्थोऽर्जुन एव युधि
युद्धे बलमात्मशौर्यं प्रायशः श्रुतवत्या राजसुताया द्रौपद्या ईक्षणवृष्टीः, कटाक्षपातात्
अर्जकस्यांशमधिकं भागमिवान्वभूदनुभूतवान् । अर्जकस्यांशद्वयसरणादिति
भावः । उत्प्रेक्षा । स्वागता वृत्तम् ॥ ११६ ॥

वृत्तान्तमिति । अथ स राजवृद्धो धृतराष्ट्र एवमा जगृद्वृद्ध्यवनमा कौरवपला-

१. 'अरिमीपणाः' इति पाठः. २. 'व' इति पाठः. ३. 'धन्विनाम्' इति पाठः. ४. 'समा-
पिङ्गभूषिता' इति पाठः. ५. 'वन्मशेष' इति पाठः. ६. 'श्लेषे राजकोऽक्षम्' इति पाठः.

क्षत्रा सकाशमुपनाय्य सहानुजातैः ।

धर्मात्मजाय धुरि कंसभिदोऽर्धभावा-

दन्वर्थतामय विभज्य ददौ खनान्नः ॥ ११७ ॥

तस्मिन्नाहितलक्षणे नृपमुते राज्याभिषिक्ते सति

खान्यक्षीणि दधुर्यदम्बु शिशिर लिप्तान्नके कुङ्कुमैः ।

रागं यद्विभरावभूवुरेवहन्यद्वर्णिते वन्दिभि-

र्निष्पन्दत्वमतःसदृष्टिरिति तं पौरा विवव्रुः स्फुटम् ॥ ११८ ॥

इत्यनन्तमटकविहृतौ धम्पूभारते द्वितीयः खण्डः ।

यत्नं प्रसिद्धं वृत्तान्तमवकर्ष्यं श्रुत्वा । क्षत्रा विदुरेणानुजातैर्भ्रातृभिर्भामादिभिः सह
सकाशं स्वसमीपं प्रत्युपनाय्य प्रापय्य । धर्मात्मजमिति विभक्तिविपरिणामेन
योज्यम् । कसमिदं श्रीकृष्णस्य धुर्यमे धर्मात्मजाय युधिष्ठिराय स्वस्य नान्नो वृतराष्ट्र
इति सहाया अन्यर्थता वृतराष्ट्रत्वम् । राज्यधारणमिति यावत् । अर्धभावाद्विभज्यार्ध-
त्वेन विभागं कृत्वा ददौ । अर्धराज्यं दत्तवानित्यर्थः । वसन्तखिलकावृत्तम् ॥ ११७ ॥

तस्मिन्निति । आहितानि संपटितानि* लक्षणानि घनचामरादिराज्यविहानि
मस्मिन्नथोक्ते तस्मिन्मृपमुते धर्मराजे राज्येऽभिषिक्ते सति । वृतराष्ट्रेणेति भावः ।
यद्यस्मात्सानि स्त्रीयान्यक्षीणि नेत्राणि शिशिरं शीतलमम्बु आनन्दोत्थं दधुर्यदम्ब-
न्त । एव तस्मिन्मृपमुते कुङ्कुमध्वन्दनमिश्रितैर्गन्धान्यङ्गानि यस्य तस्मिन्नथोक्ते
सति । शेषिकं कम्प्रत्ययः । खान्यक्षीणि । यद्यस्मात् रागमारुण्यमनुरागं च
विभरावभूवुरेव । 'भीहीमृदुवां शुवच' इति विभर्तेरामि शुवद्वयायाश्चितम् ।
'मृणामिदं' इत्यभ्यासस्य इलम् । तस्मिन्मृपमुते वन्दिभिः स्तुतिपाठकैर्वर्णिते
स्तुते सति यद्यस्मात्सान्यक्षीणि निष्पन्दत्वं निश्चलत्वम् । उत्तेकादविहृतत्वमिति
यावत् । अवहन्यहन्ति स्म । अत उच्यते नृपयात्यौरा पुरजनास्त धर्मराज
स्वेषां दृष्टिं चतुरिति विवव्रुः समावयन्ति स्म । स्फुटमित्युत्प्रेक्षा । घा च अभि-
पेक्षुङ्कुमाद्येयवन्दिवर्णने राज्ञ इव खट्वदृश्यम्भुधारणरागभरणाविहृतत्ववहनवा-
क्यार्थानां हेतुत्वेन धाप्यच्छिद्रयोऽजीवितेति तस्यास्तेषां चाज्ञातिभावेन उच्यते ।
इति घाट्टयिनीदितम् ॥ ११८ ॥

इति श्रीमहाशिवपदारविन्दवन्दानन्ददत्तानन्दस्य श्रवणचन्द्रस्य

रामचर्वाङ्ग्यं कृतं धम्पूभारतव्याख्यानं भाष्याभिधाने

द्वितीयः खण्डः ।

१. 'वर्णनं' इति पाठः . २. 'भागात्' इति पाठः . ३. 'मरपती' इति पाठः .
४. 'अवहन्य' इति पाठः .

तृतीयः स्तवकः ।

पितृव्यवाचाय पृथातनूजो हरिं पुरोवाय समं बलौधैः ।

परस्परस्नेहमिवैष मातुं प्रस्यं ययौ राण्डवशब्दपूर्वम् ॥ १ ॥

तत्र वनीभवति वनीपकजनमनीपितपूरकपूरकुलावनीपसुरसुर-
भिगोष्ठीगौष्ठीने देशे स्मरणमात्रकृतसंनिधानेन सकलशिल्पपारद-
श्रुता विश्वकर्मणा स्वकर्मणा निर्मापितं रामणीयकावलोकनसुलभ-
विस्मयभारगुरुतरानमरान्वोदुमक्षमतया क्षमातलमवलम्बमानैर्विमा-
नैरिवाभ्रंलिहं कुरुविन्दमणिमन्दिरैर्जन्मरिपुनिदेशेन लम्बिततन्त्रा-

पितृव्येति । अथार्धराज्याभिषेकान्तरम् । एष पृथातनूजो धर्मराजः
पितृव्यस्य पितृभ्रातृभृताराष्ट्रस्य वाचा 'इन्द्रप्रस्थे वस' इत्यादिमकया परस्पर-
स्य स्नेहां दुर्योधनादीनां च स्नेहं प्रेमरसं मातुं प्रमाणीकर्तुमिवेत्युपेक्षा ।
राण्डव इति शब्दः पूर्वो यस्य नामनि तथोक्तं प्रस्यम् । इन्द्रप्रस्थं प्रतीत्यर्थः । 'खा-
ण्डवो बलसूदनः' इतीन्द्रपर्यायेषु शब्दार्णवः । हरिं श्रीकृष्णं पुरोवायात्रे कृत्वा
बलौधैः समं ययौ । 'कुडवः प्रस्य इत्याद्याः परिमाणाधिक्यः पृथक्' इत्यमरः ।
उपजातिः ॥ १ ॥

तत्रेति । वनीपकजनस्य याचकजनस्य मनीपितानां कामितानां पूरकाः
समग्रं संपादकाः पूरोगमं राज्ञः कुलं वंशो येषां ते च तेऽवनीपा राजानस्त एव
सुरसुरभयः कामयेनयस्तासां गोष्ठी समूहस्तस्या गोष्ठीने पूर्वतनस्थाने । 'वनीपको
याचनको मार्गणो याचकार्थिनौ', 'गोष्ठं गोस्थानकं तत्तु गोष्ठीनं भूतपूर्वकम्'
इत्युभयत्राप्यमरः । तत्र देश इन्द्रप्रस्थभागे वनीगवत्परिणयमाने सति । चिरा-
श्राप्तमनावासादिति भावः । स्मरणमात्रेण कृतं संनिधानं समीपस्थितिर्येन तेन
सकलानां शिल्पानां गृहादिनिर्माणव्यापाराणां पारदश्रुता पारंगतेन विश्वकर्मणा
देवशिल्पिना (कर्त्रा) स्वेन स्वीयेनैव कर्मणा व्यापारेण । न त्वन्मरीयेनेत्यर्थः ।
निर्मापितं रचितम् । अतएव रामणीयकस्य तत्पुत्रसौन्दर्यस्यावलोकनेन सुलभो
वो विस्मयभार आश्चर्यातिशयस्तेन गुरुतराननैर्तुर्गरानगरान्देवान्वोदुमक्षमतया-
श्रुत्या क्षमातलं भूप्रदेशं प्रत्यवलम्बमानैर्विमानैर्देवयानैरिव स्थितः कुरुविन्दम-
णिमयैर्मन्दिरैर्हैरभ्रंलिहमाकाशचुम्बि जन्मरिपोरिन्द्रस्य निदेशेनाज्ञया लम्बितं
प्रापितं तस्येन्द्रस्य नाम इन्द्रसंज्ञायां उपपदं स्वसंज्ञायां पूर्वशब्दो यस्य तथोक्तम् ।
पूर्वतनराजमिरिति शेषः । पुरमिन्द्रप्रस्थमधिष्ठिताय । तत्र प्रविष्टायेत्यर्थः ।

१. 'वनीभवती' इति पाठः. २. 'देशे प्रविश्य' इति पाठः. ३. 'नयनप्रायेण'
इति पाठः. ४. 'पारदश्रुतकर्मणा' इति पाठः. ५. 'स्वकर्मणा' इति नास्ति कश्चित्.
६. 'कामनीयकवलोकन' इति पाठः. ७. 'क्षमातलम्' इति पाठः. ८. 'कुरुविन्दम-
णिमन्दिरैर्भ्रंलिहम्' इति पाठः. ९. 'तन्त्रमो' इति पाठः.

मोपपदमिन्द्रप्रस्थमधिष्ठिताय युधिष्ठिराय निवेद्य स्वपुरेऽपि सुपमा-
मीदृशीं परीक्षितुमिव स्यन्दनेन यदुनन्दनेन प्रयये ।

प्राणायमानमहिलानय पाण्डुपुत्रा-

न्क्षोणाविमाननुजिघृक्षुर्रदारभूमा ।

एणाजिनेन घटितोद्गमनीयकृत्यो

वीणाविनोदरसिको मुनिराविरसीत् ॥ २ ॥

तपोनिधेरागमनेन सद्यः समा विभोः स्तब्धजनारवापि ।

वीणारवानुद्गसभङ्गमालाकोलाहलैर्घोषितदिङ्मुद्रामृत् ॥ ३ ॥

युधिष्ठिराय निवेद्य स्वपुरं गच्छामीति विज्ञाप्य । स्वस्य पुरे द्वारकायामपीदृशीं
मिन्द्रप्रस्थसदृशीं सुपमां कान्तिविशेषं परीक्षितुमिवेत्युत्प्रेक्षा । यदुनन्दनेन
श्रीकृष्णेन स्यन्दनेन रथेन प्रयये प्रस्थितम् । रथमारुह्य श्रीकृष्णं प्रस्थितवानित्य-
र्थः । यातेर्मावे छिद् । 'स्मरणमाननयनपानेन' इति पाठान्तरम् । 'कुरुविन्द
पद्मराग' इत्यमरः ॥

प्राणायमानेति । अथ कृष्णगमनानन्तरमुदारो महान्भूमा प्रभावो यस्य
स । 'अपारभूमा' इति पाठे अपारो निर्वधिको भूमा प्रभावो यस्य तथोक्त इत्यर्थः ।
एणाजिनेन शृण्वमेणा घटितमुद्गमनीयस्य शीतवस्त्रद्वयस्य कृत्यमुत्तरीयान्तरीय-
कार्यं यस्य स वीणाविनोदरसिको मुनिर्नारद प्राणवदाचरतीति प्राणायमाना
महिला येषां तान् । प्राणतुल्यद्रौपदीकानित्यर्थः । इमान्पाण्डुपुत्राननुगृहीत्वमि-
न्द्रानुजिघृक्षुः सन् । गृह्णाते सञ्जन्तादुप्रलय । क्षोणौ पाण्डवावासभूमावावि-
रासीत्साशाहभूव । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ २ ॥

तपोनिधेरिति । विमोर्धमराजस्य समा तपोनिधेर्नारदस्यागमनेन सद्य
स्तब्धं शान्तौ जनानां सभासदामारवः कल्कलरवो यस्यां तथोक्तापि । वीणाया
नारदमहत्या रवांस्तञ्जनीनादाननुडुताया अनुधावन्त्या मृङ्गाणां मालायां पङ्के
कोलाहलैर्घट्टारैर्घोषितानि मुखरितानि दिशा मुखानि अभ्रमाणा यस्यास्त्व-
योत्तमृत् । अत्र शान्तेऽपि कोलाहले समाया पुनस्तद्वत्त्वकयनात्पूर्वरूपात्कार-
भेदः । 'पूर्वावस्थानुश्रुतिश्च विवृते सति वसुनि' इति लक्षणात् । यत्तु 'वीणारवा-
नुद्गस्य मृङ्गाणां रवसाम्यात्साजात्यग्राह्या' इति नृसिंहः, तदबोधाय । यतस्तेषां परि-
मलानुधावनमेव लोकसिद्धं कथिगुरुक्षुण्णं च । 'आलपकालसमपश्विताह' इत्यत्र
ग्रन्थद्वारेणापि 'सौरभ्यपात्रिमधुपारव-' इत्युचम् । एव च वीणारवानु तत्स-
मकालमेव हुतानामित्यर्थः । शानमाधुर्येण वीणायां सद्यः पुमुमितत्वादिति
व्याख्येयम् । अन्यथा प्रसिद्धिविरोधत्वदोषापत्तेरिति । वृत्तमुपजाति ॥ ३ ॥

१. 'हरिप्रस्थम्' इति पाठः . २. 'अभिषास्य' इति पाठः . ४. 'विनिदेय' इति
पाठः . ५. 'अपारभूमा' इति पाठः . ६. 'मिनार' इति पाठः .

दृष्ट्वा नृपो देवमुनिं विनीतो मौलिस्त्रजां धूलिमधूलिवृन्दैः ।
सपङ्कमाधाय तदङ्घ्रियुग्मं विपङ्कमात्मानमयं व्यतानीत् ॥ ४ ॥

मेघ्यां वृसीमधिगतस्य विरिञ्चिसूनो-

रास्थाय संविधिमुदारमुदां कुरुणाम् ।

तस्याद्भुतागमनहेतुपरिच्छिदायां

चित्तानि दूरपथवर्तनतामवापुः ॥ ५ ॥

निकुञ्चिते तेन धृता निजाङ्के विपञ्चिका मौनमवाप्य तस्यौ ।

पाञ्चालिकावन्दनवादशैलीमाधुर्यमाकर्ण्य विलज्जितेव ॥ ६ ॥

राज्ञामुना समुचितेषु सभाजनेषु

पात्रैश्च पाणिषिधृतैः प्रचलैश्च वेत्रैः ।

दृष्टेति । अयं नृपो धर्मराजो देवमुनिं नारदं दृष्ट्वा विनीतो विनयान्वितः
सन् । मौली किराटे । 'मौलिर्मूर्धकिरीटयोः' इति विश्वः । स्त्रजां पुष्पमालि-
कानां संवन्धनिर्धूलीनां परागानां मधूलीनां मकरन्दानां वृन्दैस्तस्य नारद-
स्याङ्घ्रियुग्मं, पादयुगलं सपङ्कं पङ्केन सहितमाधाय कृत्वा । तं नमस्कृत्येत्यर्थः ।
आत्मानं विपङ्कं निम्बापं व्यतानीदकरोत् । तनोतेः कर्तरि लृट् । 'पङ्कः कर्दम-
पापयोः' इति विश्वः । अत्र नारदनमस्कारकरणस्य विशेषणगत्या निष्पापलक्ष-
णहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । वृत्तमुपजातिः ॥ ४ ॥

मेघ्यामिति । मेघ्यां पवित्रां वृसीं कुशादिनिर्मितासनम् । 'व्रतिनामासनं
धृसी' इत्यमरः । अधिगतस्य । तत्रोपविष्टस्येत्यर्थः । विरिचेर्द्रघ्नणः सूनो-
नारदस्य । 'सुनुः पुत्रेऽनुजे रवौ' इति विश्वः । संनिधिं सनीपमास्थाय प्राप्य ।
उदारा महती मुक् आनन्दो येषां कुरुणां युधिष्ठिरादीनां चित्तानि तस्य
अद्भुते आकस्मिकत्वादस्याध्वर्यकरे आगमने यो हेतुः कारणं तस्य परिच्छि-
दायां निष्कर्षे विषये दूरपथे वर्तनतां स्थितिमवापुः । सुदीर्घालोचनपराज्यासन्नि-
त्यर्थः । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ५ ॥

निकुञ्चित इति । निकुञ्चित आकुञ्चिते निजे स्वीयेऽङ्के । 'निजमात्मीयनि-
त्ययोः' इति विश्वः । तेन नारदेन धृता निहिता विपञ्चिका महती वीणा । पाञ्चालि-
काया श्लेषया वन्दनवादः 'मोः, पाञ्चाली बह्वमभिवाद्ये' इति वचस्तस्य शीलमेव
शैली आचारः । उच्चारणमेति यावत् । तस्या माधुर्यमाकर्ण्य विशेषेण लज्जिते-
वेत्युत्प्रेक्षा । मौनं वृणींभावमवाप्य तस्यौ स्थिता । अत्र वीणामौनस्य पाया-
स्त्युक्तिमाधुर्याकर्णनजनितलज्जाहेतुकत्वोक्त्येवोत्प्रेक्षा । वृत्तमुपजातिः ॥ ६ ॥

राज्ञेति । भावसुनुनारदोऽमुना राज्ञा धर्मराजेन (कर्त्ता) पाणिभिः परिजन-

निर्वर्तितेषु रभसेन निर्वर्तितेषु

स्मित्वा मिथो गिरममापत धावसूनुः ॥ ७ ॥

लाक्षागृहाद्यध्यावि साक्षादिव रतिः प्रिया ।

यद्व्यवाहि च युष्माभिस्तद्व्ययं हि सतां मुदे ॥ ८ ॥

स्वतो भावमतीनां यः कुतो चान्यानुशासनम् ।

मौनं तु मुहुराख्येये दूनं वच्चारमोदिशेत् ॥ ९ ॥

अष्टमी किल शिखा वधूरियं भाति याजमखवेदियार्हियः ।

यूयमभ्रसरितावृतान्वयाः पावनः खलु भवत्समागमः ॥१०॥

हस्तैर्विधृतैः पात्रैः पूजाद्रभ्यमाजनैः (करणैः) सम्यगुचितेष्वर्हेषु सभाजनेषु पू-
नेषु निर्वर्तितेषु कृतेषु सत्सु । 'आनन्दनसभाजने' इत्यमरः । किं चेति चार्थः ।
यागिविधृतैः कबुकिहस्तगृहीतैः प्रचलैर्वैत्रैर्दण्डैः । सभायां जनेषु समासत्सु रभ-
सेन निर्वर्तितेषु निःसारितेषु सत्सु मिथो रहसि स्मित्वा । 'मिथोऽन्योन्यं रहस्यमि'
इत्यमरः । गिरं वक्ष्यमाणानामभापतोक्तवान् । यस्तु 'सभाजनानामर्प्यादिपूर्वकं
घनादिभिर्वहुमानं कृत्वा तेषु यापितेषु सत्सु' इति वृत्तिः, तन्मन्दम् । प्रक्रान्त-
नारदपरित्यागेन पूजायां तेषां प्रसक्त्यभावादिति । वसन्तविलकावृत्तम् ॥ ७ ॥

लाक्षेति । हे कुरवः, युष्माभिर्लाक्षागृहात् । तद्गृहादित्यर्थः । अध्यावि मुहं
इति यत् । व्यवतेर्भावे लुङ् । किं च साक्षादतिः स्वरपत्नीव स्थिता प्रिया द्रौपदी
व्यवाहि कटा इति यत् । विपूर्वाद्ब्रह्मतेः कर्मणि लुङ् । तद्व्यं लाक्षागृहमुक्तिर्द्रौ-
पदीयागिप्रहृष्टं च सतां मुदे सतोपाय भवति । परेषामापद्रुते श्रेयःसम्पत्ते च सन्तः
संतुष्यन्तीति भावः ॥ ८ ॥

स्वत इति । स्वत आत्मनैव भाता भास्यप्रतिभाशास्त्रिणी मतिर्येषां तेषाम् ।
अर्पणार्पयन्ति न सममर्थसदृजयुद्धिमतामित्यर्थः । यो युष्माकमस्य संबन्धि धन्यानु-
शासनं कर्तव्याकर्तव्यशिक्षणं कुतो हेतोः । वाग्यन्दो ह्ययं कः । न कुतोऽपीत्यर्थः ।
तर्हि कुतोऽनुशास्तीत्यत आह—मौनमिति । किं तु मुहुरां मित्राणामाल्येने व-
च्ये निषये । 'मुहुरां मित्रामित्रयोः' इति निपातनात्साधुः । मौनं (कर्तुं) वचनं
वचनसमर्थं जनं दूनं कथनीयाकथनेन संतप्तमादिशेत्कुर्वीत । 'आवहेत' इति
पाठेऽप्येवमेवार्थः । मुहुरां कथनीयस्य समयेऽकथने सति कदापिद्विपत्तौ सत्तां
जाननापि तदा किमिति नोक्तमिति मुहुरां इत्यर्थः ॥ ९ ॥

अष्टमीति । इयं वधूर्द्रौपदी याजेन मुनिना यो मखो यज्ञः । तत्कारित-
पुत्रवामेतिरिति यावत् । तत्संबन्धिन्यां वेदौ वेदिकायां बर्हिषोऽग्नेः । 'बर्हिः
युष्मा इष्णवर्मा' इत्यभिप्रायेष्वमरः । अष्टमी सप्तापिका शिखा किल

जायया च पतिमिथ कदाचिज्जायते स्म नहि दम्पतिशब्दः ।

अद्भुतस्त खलु तस्य जगत्सामर्थ्यामनुभवन्ति भवन्तः ॥ ११ ॥

एकस्मै स्पृहयालूनामिष्टाय सुधियामपि ।

करस्ममेव भ्रुवते कलहं निघनावधिम् ॥ १२ ॥

सुन्दोपसुन्दौ सहजायमीकौ सुरेष्विव कापि मुराङ्गनायाम् ।

अन्योन्यमादृत्य पुरा यमस्य मनोभवेयोरिव लक्ष्यमाश्राम् ॥ १३ ॥

ज्वाला खलु । तद्वदतिपवित्रैल्यं । किलशब्दः संभावनायाम् । माति प्रकाशते । हे पाण्डवाः, यूयं अग्रवर्ता गत्रया वृद्धौ बहुमानितोऽन्वयो वंशो येषां तथोक्ताः किल । चन्द्रवंशस्य भवरीयो गङ्गावदतिनिर्गल इत्यर्थः । एतद्वंशस्य शान्तनोर्गङ्गावद्वृत्त्यादित्यपि बाहुः । भवती च भवन्तश्च भवन्तस्योपा तादृश्या ईष्यालूना इष्टानां पुष्पाकं समागमो दाम्पत्यसंबन्धः पावनोऽतिपवित्रः खलु । तमयवंश-
दृढत्वादिति भावः । 'हिरण्या कनका रत्ना वृष्णा चैवाथ पित्रला । बहुरुपाति-
रसा च सप्तजिह्वा' प्रकीर्तिता ॥' इत्यत्र जिह्वाशब्दः शिखापर एवेति बोध्यम् ।
रयोद्धतावृत्तम् ॥ १० ॥

जाययेति । जायया भार्या एकया पतिनिर्वहुनिध दम्पतीति शब्दः कदा-
चिदपि नहि जायते स्म न व्यवहियते स्म । किं त्वेकैव जायया एकेनैव पत्ने-
त्यर्थः । भवन्तौ शौपरी यूयं च तमये तु जगत्सो लोके अद्भुतस्य भार्याया एक-
त्वेऽपि बहुत्वात्पतीनामाख्यकरण्य तस्य दम्पतीशब्दस्यापेक्षा बाध्यचमुक्तविधन-
शुभवन्ति । आश्रयन्ति खलित्यर्थः । 'शेषे प्रथमः' इति भवच्छब्दस्य प्रयोगा-
त्प्रथमपुरुष । दम्पतीत्यत्र जायाशब्दस्य दम्भावः । स्वागतवृत्तम् ॥ ११ ॥

ततः किमिलव आह—एकस्मा इति । एकस्मै इष्टाय भोग्यवस्तुने स्पृह-
यालूना स्पृहान्वितानां सुधिया कर्तव्याकृत्यस्वीविधानामपि । किनुतान्तेयानि-
त्यर्थः । निघनावधिं मरणान्तं कलहं युद्धं करम्यं इत्यगतमेव भ्रुवते वदन्ति ।
युषा इति शेषः ॥ १२ ॥

उत्तरार्धेऽनुभूतार्थं दृष्टान्तमिति—सुन्देति । पुरा पूर्वमिन्द्रादे सुन्दोपसुन्दौ
नाम सहजौ भ्रान्तौ कापि कस्याचि मुराङ्गनायामप्यस्ति तिल्येतान्ख्याया सुरेषु
देवेष्विवामीकौ कानुकौ निर्मीकौ च सन्तौ । 'अमीक' कानुने कूरे घमौ च
भयवर्जिते' इति विश्वः । अन्योन्यमादृत्य मनोभवेयोः कामशास्त्रेण । पुरेति
काद्यातिन्यायेन योज्यम् । प्रथममित्यर्थः । यमस्य लक्ष्यं वेध्यं बहुविधस्य । आश्र-
मगूताम् । दृष्टावेल्यर्थः । पुरा किल सुन्दोपसुन्दौ नाम राक्षसौ ब्रह्मणे वराद-
नितरवधौ तद्वधाय सद्यः तिलोत्तमा कामयन्तौ भगवतः भगवदमेति नियो
विरम्य युद्धा मृताविति भारती कथाशालुषवेया । अत्र श्रेयनितिकानेदाध्य-
वर्तितानीकवधमेव मुरमुराङ्गनाया सुन्दोपसुन्दलक्ष्यकत्वेन यमकामवारयोद्यौ-
पन्यस्य गम्यत्वात्तुल्यसोनिताद्वयमत्रातिभावेन संश्रयीम् । इतिनुपजातिः ॥ १३ ॥

तत्सौभ्रात्रशरण्यस्य द्वैधीकरणकेलये ।

भवतां भारचापेपू भवतां मा वधूकृते ॥ १४ ॥

इति रहस्यं तपस्विनिदेशं शुभोदकं तर्कयन्तस्ते कौन्तेयास्तस्यैव समक्षमसिधारासगन्धां संधामिमाभाववन्धुः ।

एते वयं चातका इव जीवनमयं वर्षमेकैकमवलम्ब्य प्रियया सममनया सुखेन वत्स्यामः ।

तथाभूतेष्वस्मासु यो मिथुनकृतोपवेशो देशे दृशापि प्रविशेत्सोऽयं वृजिनं विहातुमजिनं परिधाय सुकृतसार्थसमर्थापकतीर्थपरि-
मृष्टास्वष्टासु दिक्षु तन्निगुणसंख्यानपश्चान्क्षेपयेदिति ।

प्रवृत्ते विवक्षितार्थमाह—तदिति । तत्तस्माद्भवतां भ्रातृणां संबन्धिन शोभनानां भ्रातृणामिदं सौभ्रात्रं भ्रातृज्ञेहः तदेव शरण्यं लक्ष्यं तस्य द्वैधीकरणं द्विधामजनमेव केलिः क्रीडाव्यापारस्तस्य भारस्य मन्मथस्य चाप इषुश्च धनुर्वाणौ वधूकृते । वधूद्वौपरी तां निमित्तीकृत्येत्यर्थः । मा भवताम् । द्वौपरीनिमित्तकमान्म-
थविकारेण भ्रातृज्ञेहो मा भज्यदित्यर्थः । परम्परितरुपकम् ॥ १४ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारं रहसि भवं रहस्यं तपस्विनो नारदस्य निदेशमाज्ञा-
चान्नं शुभं सौभ्रात्रवर्धनात्मक उदकं उत्तरकालफलं यस्मात्तथोक्तं तर्कयन्तो
भावयन्तः सन्तः । अतएव ते कौन्तेयास्तस्य नारदस्य समक्षमेव । तमेव साक्षी-
कृत्येत्यर्थः । असेः खड्गस्य धारयाचलेन सगन्धां सहसीम् । दुर्लभ्यामिति यावत् ।
इमां वक्ष्यमाणां संज्ञां प्रतिज्ञामादबन्धुर्निबद्धवन्तः । 'संधा प्रतिज्ञा मर्यादा'
इत्यमरः । अत्र नारदनिदेशस्य शुभोदकत्वभावनाया विशेषणगत्वा प्रतिज्ञानन्ध-
हेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥

एत इति । एते पयंकपद्मीरा वयं चातकाः पक्षिविशेषा इव जीवनमयं
मियोविरोधनिरोधेन जीवनहेतुतया जीवनात्मकम् । 'आयुर्जीवितकालो ना' इत्यु-
क्त्यादायुरात्मकमिति । अन्यत्र उदकविकारं च । 'जीवनं जीवितेऽभ्युति'
इति विश्वः । एकैकं वर्षं संवत्सरं वृष्टिं चावलम्ब्य स्वीकृत्य । अनया प्रियया
पश्चाना पश्चाद् द्वौपरी समं सुखेन वत्स्यामः स्थस्यामः ॥

तथेति । तथाभूतेषूपकप्रतिज्ञावलम्बिष्वस्मासु यः । अस्माकमन्यतम इत्यर्थः ।
मिथुनेन स्त्रीपुंसान्धां वृत्र उपवेशः क्षयनं यस्मिन्तस्मिन्देसेहृता दृष्टापि प्रवि-
शेत् । तं पश्यति चेदित्यर्थः । सोऽयं मिथुनोपवेशदृष्टा अस्माकमन्यतमो वृजिनं
पारं तद्व्यंजनजन्यम् । 'कलपं वृजिनैर्नोऽपम्' इत्यमरः । विहातुं परिहर्तुमजिनं

राजा निदेशकृदमूदिति घातसूनो-

रन्तर्मुदो निरवधेरिदमास चिह्नम् ।

यत्तस्य पाणिरकरोन्मृदुकण्ठगीते-

वीणागुणे विवशरिहणमहुलीनाम् ॥ १५ ॥

तस्मिन्नभःसरणिमुत्पतिते मुनीन्द्रे -

सा तेषु पञ्चसु समं ववृते मृगाक्षी ।

सांक्रन्दनेषु विटपिप्पिष दानलक्ष्मी-

मानोभवेषु जयसिद्धिरिवाशुगोषु ॥ १६ ॥

विप्रः फध्न तत्र जात्यथ भुजाधुदृत्य चोरैर्हृता -

गावो मे निखिला हतोऽस्मि विधिना वत्सोऽपि नो शिष्यते ।

राजन्याज्यमिदं विमुञ्च वसुधां शास्सीति सर्वान्रूपा-

म्किंवा ह्रासयसीति रोपकदुवाग्द्वारं ययौ भूपतेः ॥ १७ ॥

मृगचर्म परिधाय धृत्वा गुरुतसार्यस्य पुष्पराशेः समर्पापकैः संपादकैर्नीर्धनैः-
दनवीर्यरोभिः परिमृष्टासु पवित्रास्त्रासु दिक्षु तासामष्टदिशां त्रिगुणा त्रिरावृत्ता-
संख्या चतुर्विंशत्यात्मिका येषां तान् । तस्या अष्टवसंख्यायास्त्रिगुणसंख्यानिति
वा । पक्षान्वयदशतिप्यात्मकान्प्रपयेत् । संवत्सरं तीर्थयात्रायां गमयेदित्यर्थः ।
इत्युक्तप्रकारं संप्रामाद्यन्धुरिति पूर्वैर्गान्धवः ॥

राजेति । मृद्वी शुवमारा । मधुरेति यावत् । कण्ठस्य गीतिर्गानं यस्य तस्य
नारदस्य पाणिः । वीणायाः गुणे तन्मयाम् । इति जात्येकवचनम् । महत्याः शत-
तन्त्रीकृत्येन प्रतिदेरिति भावः । अहुलीनां विवशमन्वायत्तं रिहणमारोहणावरो-
हणात्मकं स्त्रालनमकरोदिति यत्तदिदं यन्नं विनैव स्त्रालनम् । राजा धर्मराजो
निदेशाद्गुप्त्याकारो अभूदित्युक्तप्रकाराया निरवधेरनन्ताया धनसूनोर्नारदस्या-
न्तर्मेनसि मुदः संतोषस्य चिह्नं शापकमात्रं अभूत् । संतुष्टा विनैव संरक्षं गाव-
न्तीति भावः । अत्र त्रिरावृत्तीस्त्रालनेनान्तर्मुदोऽनुमानादनुमानालंकारः । पञ्च-
न्तत्रितयवृत्तम् ॥ १५ ॥ इति नारदसंवादः ॥

तस्मिन्मुनीन्द्रे नम सरणिमाकाशमार्गं प्रयुज्यतिते । गते
सतीत्यर्थः । सा मृगाक्षी शैवरी पथसु तेषु पाण्डवेषु दानलक्ष्मीर्विदरणमंरत्ता-
रन्दनेभिन्दसंरन्धिषु विटपिषु कल्पधारिहृष्टेभिरिव जयसिद्धिर्मानोभवेषु मन्मथ-
संरन्धिषुपाशुगोष्परिन्दारिबानेभिरिव । उभयत्र पथमिति योज्यम् । गममगिशेपं
पठते पठते स्म । वठतेः वठति ऋद । उगमादस्य मयुष्टिः ॥ १६ ॥

विप्र इति । तत्रेन्द्रप्रभे जातु वदामिन् । निखिला मे मम गावधोरैर्हृता ।

१. 'रन्तर्मुदो' उत्तर '१६' नारदसंवादः' २. 'वपिद' ३. 'रमाङ्' इति पाठः.

४. 'हाउपति' इति पाठः.

वत्सौभ्रात्रशरव्यस्य द्वैधीकरणकेलये ।

भवतां मारचापेपू भवता मा वधूकृते ॥ १४ ॥

इति रहस्यं तपस्विनिदेशं शुभोदकं तर्कयन्तस्ते कौन्तेयास्तस्यैव
समक्षमसिधारासगन्धां सधामिमामाश्रवन्धुः ।

एते वयं चातका इव जीवनमयं वर्षमेकैकमवलम्ब्य प्रियया
सममनया मुखेन वत्स्यामः ।

तथाभूतेष्वस्मासु यो मिथुनकृतोपवेशे देशे दृशापि प्रविशेत्सो
ऽयं वृजिनं विहातुमजिनं परिधाय सुकृतसार्थसमर्थापकतीर्थपरि-
मृष्टास्वष्टासु दिक्षु तन्निगुणसंख्यानपश्चान्द्वैपयेदिति ।

प्रवृत्ते विवक्षितार्थमाह—तदिति । तत्तस्माद्भवता भ्रातृणां सवन्धिन
शोभनानां भ्रातृणामिदं सौभ्रात्र भ्रातृज्ञेह तदेव शरव्य रुद्रस्य तस्य द्वैधीकरण
द्विधामजनमेव केलिं श्रीढाव्यापारस्य मारस्य मन्मथस्य चाप इषुध धनुर्बाणौ
वधूकृते । वधूहौपरी ता निमित्तौहृत्यत्यर्थं । मा भवताम् । हौपरीनिमित्तकमान्म
यविकारेण भ्रातृज्ञेहो मा भज्यवित्यर्थं । परम्परितरूपकम् ॥ १४ ॥

इतीति । इयुक्तप्रकारे रहसि भव रहस्य तपस्विनो नारदस्य निदेशमाज्ञा
यानय गुम सौभ्रात्रवर्धनात्मक उदकं उत्तरकालफल यस्मात्तथोक्त तर्कयतो
भावयन्त सन्त । अतएव ते कौन्तेयास्तस्य नारदस्य समक्षमेव । तमेव साक्षी
कृतेत्यर्थं । अस्ते सन्नस्य धारयाचक्रेन सगन्धा सहशीम् । दुर्लभ्यामिति यावत् ।
इमां वक्ष्यमाणा सधा प्रतिज्ञामावबधुनवद्भवत् । 'सधा प्रतिज्ञा मर्यादा'
इत्यमर । अथ नारदनिदेशस्य शुभोदकस्त्वभावनाया विशेषणगत्या प्रतिज्ञानन्ध
हेतुस्तत्तदार्थहेतुक काव्यन्त्रिम् ॥

एत इति । एते परम्परणीका वयं चातका पक्षिविशेषा इव जीवनमय
मिथोनिरोधनिरोधेन जीवनहेतुतया जीवनात्मकम् । आयुर्जीवितकालो ना इत्यु
चवादायुरात्मकमिति । अयत्र उदकविकार च । 'जीवन जीवितेऽभ्युति'
इति विश्व । एतेक वर्षं सवत्सर श्रुतिं चावलम्ब्य स्वीकृत्य । अनया प्रियया
पद्याना पद्या सौभ्रात्रा सम मुखेन वत्स्याम स्थस्याम ॥

तदेति । तथाभूतेष्वस्मासु यो मिथुनकृतोपवेशे देशे दृशापि प्रविशेत्सो
मिथुनेन श्रीपुण्याभ्यां कृत उपवेशे शयन यस्मिन्सस्मिन्देसेदृशा दृष्ट्वापि प्रवि
शेत् । त पश्यति चेदित्यर्थं । सोऽयं मिथुनोपवेशदृष्टा अस्माकमन्यतमो वृजिन
पाप तद्दर्शननन्मम् । 'कडय वृजिनेनोऽयम्' इत्यमर । विहातु परिहर्तुमजिन

१. 'प्रीपुण्ड्र' इति पाठः. २. 'संस्थावान्' इति पाठः. ३. 'प्रक्षिपेदिति'
इति पाठः.

राजा निदेशकदभूदिति घातसूनो-
रन्तर्मुदो निरवधेरिदमास चिह्नम् ।
यत्तस्य पाणिरकरोन्मृदुकण्ठगीते-
वीणागुणे विवशरिङ्गणमङ्गुलीनाम् ॥ १५ ॥
तस्मिन्नभःसरणिमुत्पतिते मुनीन्द्रे
सा तेषु पञ्चसु समं बबूते मृगाक्षी ।

सोक्रन्दनेषु विटपिप्पिव दानलक्ष्मी-
मानोभवेषु जयसिद्धिरिषाशुनेषु ॥ १६ ॥

विप्रः कश्चन तत्र जात्यय भुजाबुद्धल चोरैर्हृत्वा -
गाथो मे निखिला हतोऽस्मि विधिना वत्सोऽपि नो शिष्यते ।
राजनराज्यमिदं विमुञ्च वसुधां शासोति सर्वाश्रृपा-
न्किंवा हासयसीति रोपकटुवाग्द्वारं ययौ भूपतेः ॥ १७ ॥

युगधर्मं परिभाष्य दृष्ट्वा छुट्टसर्पास्य पुष्पराशे समर्थापके संपादकैर्दीर्घ-
दनदीसरोभि परिमृष्टास्तु पवित्राशयास्तु दिशु तात्तामशदिशा त्रिगुणा त्रिराशुता-
सरया चतुर्विंशत्यात्मिका येषां तान् । तस्या अष्टत्वसंख्यायाश्चिगुणसंख्यानिति
मा । पञ्चान्यथदशतिप्यात्मकान्प्रपयेत् । सवत्सरं दीर्घयानया गमयेदित्यर्थः ।
इत्युक्तप्रकारं सधामावरन्धुरिति पूर्वोक्तान्वयः ॥

राजेति । मृद्वी सुबुभारा । मधुरेति यावत् । कण्ठस्य गीतिगानं यस्य तस्य
नारदस्य पाणि । वीणाया गुणे तज्ज्याम् । इति जाल्येकवचनम् । महत्सा शत-
तश्रीरूपेण प्रसिद्धेति भावः । अङ्गुलीनां विवशमस्त्रायत्त रिङ्गणमारोहणावरो-
हणमक स्पलनमकरोदिति यत्तदिदं मम विनेर स्पलनम् । राजा धर्मराजो
निदेशकृत् सङ्गकारी अभूदित्युक्तप्रकाराया निरवधेरन्ताया घातसूनोर्नारदस्या-
न्तमनसि मुद सतोरास विह ज्ञापकमात्र अभूत् । संनुष्टा विनेव संरुल्य गाय-
न्तीति भावः । अत्र विवशाङ्गुलीस्पलनेनान्तर्मुदोऽनुमानादनुमानालङ्कारः । वृष-
न्तिरिच्छास्यत्स ॥ १५ ॥ १६ ॥ इति नारदस्य उक्तम् ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन्मुनीन्द्रे नम सरणिमाश्रयमाणं प्रयुत्पतिते । गते
घटीरर्प । सा मृगाक्षी शैवरी पञ्चसु तेषु पाण्डवेषु दानलक्ष्मीर्वितरणसपत्न्या-
न्तरेष्विदं वशिष्ठपुत्रं विटपिपु कल्पकादिहोषिव जयसिद्धिर्मानोभवेषु मन्मथ-
संश्लेषणगुणेश्वरिन्नादिवाजेष्विव । समयत्र पञ्चसिति योज्यम् । सममविशेष
पठते पठते स्म । पठते कर्त्ता इति । उपमाद्वयस्य समुष्टिः ॥ १६ ॥

विप्र इति । सत्येन्द्रप्रभ्ये जानु कदाचित् । निखिला मे मम गायशोरैर्हृता ।

१. 'मन्मथान्तरम्' इति नारदस्य उक्तम् । इति कचिद्. २. 'रमान्' इति पाठः.
३. 'हासयति' इति पाठः .

दृष्ट्वा तं मधुरसितोऽथ विजयः कृत्वा सनादुत्थिति

नत्वाङ्गौ समवेक्ष्य भृत्यमिह मां ब्रह्मन्सहस्र क्षणम् ।

गावस्ते स्वयमात्रजेयुरधुनेत्याश्वास्य दस्युन्पुरः

प्राविशन्मनसा ततस्तु नृपतेः शस्त्राय गेहं स्वयम् ॥ १८ ॥

तत्र तेन जगृहे तरस्विना चक्षुषा नृपतिरङ्गनासखः ।

पाणिना च सशरं शरासनं पूर्तये सपदि विप्रवासयोः ॥ १९ ॥

विनिर्गतोऽसौ विशिखानिव स्वका-

न्विमुक्तजीवान्विरचय्य तत्करान् ।

निक्षान्तवेगामिष गोपरम्परां

निवर्तयामास शुचं द्विजन्मनः ॥ २० ॥

विधिना दैवेन प्राक्तनदुष्कृतेन वा हतोऽस्मि । वत्स एकवारसमात्रमपि नो
शिष्यते नावशिष्टम् । हे राजन् युधिष्ठिर, इदमीदृशपदवभूयिष्ठं राज्यं विमुच्य
स्यज । वस्तुषां राज्यं शास्मि दुष्टनिग्रहशिष्टानुग्रहरूपपालनं करोमि । इति सूर्यान् ।
पालनसमर्पणपीत्यर्थः । नृपान्तराः किं वा कुनो हासयसि सर्वेऽपीदृशा एव
राजान इयुग्रहासं कारयसि । जनैरिति शेषः । इत्युक्तप्रकारेण भुजायुक्तस्य
रोषेण कट्टपः परुषा बाधो यस्य तपोक्तः कथन विप्रो भूपतेर्धर्मराजस्य द्वारं
मयी प्राप्तवान् । धार्दूलविक्रीडितवृत्तम् ॥ १७ ॥

दृष्टेति । अथ विप्रागमनानन्तरं विजयोऽर्जुनो मधुरसितः कृतदरहासः सन् ।
तं ब्राह्मणं दृष्ट्वा आसनादुत्थितिमुत्थानं कृत्वा । उत्थायेत्यर्थः । अङ्गौ तत्पादे नत्वा नम-
स्कृत्य । हे मधुन्, भृत्यं मां सम्पन्नवेक्ष्य इहेदानीं क्षणं सहस्र क्षणम् । ते तव
गावोऽधुना स्वयमात्रजेयुर्यहं प्रत्यागच्छेयुः । इत्याश्वास्य विजोक्तं कृत्वा । तमित्यनु-
पगते । पुरः प्रथमं मनसा दस्युं शौरान्प्राविशत्प्रविशेत् । चिन्तितयानित्यर्थः । ततो-
ऽनन्तरं शस्त्रायुधमादानुम् इति 'क्रियार्थे'-'इत्यादिना संप्रदानादम् । नृपतेर्ध-
र्मराजस्य द्रोणपीठद्वितस्य गेहमुपवेशयहं स्वयमात्मना प्राविशन् । विशतेः कर्तैरि
दृष्ट् । आर्तप्राणवत्परा न गणयन्त्यामीययोगक्षेमाविति भावः ॥ १८ ॥

तत्रेति । तत्र नृपोपवेशयहं तरस्विना बलवता, आर्तप्राणवत्परा वा ।
'बले शौर्ये तरः शीघ्रम्' इति विश्वः । सपदि कृतं विशेषेण प्रकाशः परदेसस्थितिः ।
विशस्य बाधो यहं तपोऽंशोरपि पूर्तये पूरणार्थम् । एतन्न शीघ्रयात्रया, अन्यत्र
गोधनेनेति भावः । यथुरङ्गनासखो द्रोणपीठद्वितो नृपतिर्धर्मराजो जगृहे । दृष्ट
इत्यर्थः । पाणिना सशरं शरासनं धनुष जगृहे गृहीतम् । दृष्टातेः कर्तैरि
दिद ॥ १९ ॥

विनिर्गत इति । अतो गृहीतसशराजोऽर्जुनो विनिर्गतः पुराभिप्रायतः
राज्यधाम्नीदाम्निशिखान्वाणानि च तरङ्गशब्देन उभयानपि विमुच्य राणा

प्रयाणनग्रे तदनु स्वमौलौ पार्थस्य जज्ञे नियमाभिषेकः ।

प्रागेव तीर्थोपगमात्पवित्रैर्बाष्पैर्नरेन्द्रस्य वियोगमीरोः ॥ २१ ॥

स धीरधीरत्युच्छ्रितेन कृच्छ्रेण राज्ञा कृताभ्यनुज्ञो वल्कलं घनं
घनाघलह्वनाय परिधाय मलयानिल इव मनुष्यधर्मणा राजन्वर्ती
काष्ठां प्रतिष्ठमानस्तपःप्रसादितस्य भगवतो भवानीवल्लभस्य साम्बशि-
वस्य साक्षामिव भगीरथरथपथानुसारिणीं तरंगिणीमुपगम्य तत्र पवित्रा-
मु धीचिपु सायंतननियमाय ऋचोऽधमर्षणीर्जपन्मञ्जनमकार्षीत् ।

जीवा मौर्वी चैस्तपोक्तान् त्यक्तप्राणधारणांश्च विरचय्य कृत्वा । 'जीवा जीवन्तिका
भूमिमौर्वी जीवितवृत्तिषु' इत्यमरः । नितान्तोऽत्यन्तो वेगः चोरप्रकालनात्वर-
तैर्घ्न्यं च यस्यास्तां द्विजन्मनो ब्राह्मणस्य गवां परम्परां पङ्क्तिमिव शुचं दुःखं
उभयमपि निवर्तयामास श्रद्धावर्तितवान् नाशितवांश्च । अत्र बाणानां चोराणां
च श्लेषमितिकामेदाध्यवसितविमुक्तजीवत्वेन गोपरम्परायाः शुचश्च निवर्तनेन
चौपम्यस्य गम्यत्वात्तुल्ययोगिताद्वयस्याङ्गाङ्गिभावेन संकरः । वंशस्थवृत्तम् ॥ २० ॥

प्रयाणेति । तदनु ब्राह्मणगोनिवर्तनानन्तरं प्रयाणार्थं तीर्थयात्राभ्यनुज्ञानार्थं
नग्रे गते । इति तादर्थ्यं पट्टीसमासः । पार्थस्य स्वमौली आत्मनः शिरसि वियो-
गाद्गीरोजस्तस्य । तद्विरहमसहमानस्येति यावत् । नरेन्द्रस्य धर्मराजस्य पवित्रै-
र्निर्दोषैर्बाष्पैर्नियमाभिषेको व्रतज्ञानम् । अत्रापि पूर्ववत्समासः । तीर्थानां गङ्गादी-
नामुपगमात्प्राप्तेः प्राक्पूर्वमेव जज्ञे जात इवेत्युत्प्रेक्षा व्यञ्जकप्रयोगाद्गम्या । असं-
यन्धे संबन्धरूपातिशयोक्तिसंकीर्णा च । वृत्तमुपजातिः ॥ २१ ॥

स इति । धीरा सुखे दुःखे वा अविकृता धीर्मनो यस्य तथोक्तः । अतएव
सोऽर्जुनः । राज्ञा धर्मराजेनात्युच्छ्रितेन कृच्छ्रेण महता दुःखेन घनाघस्य मिथुनो-
पवेशदर्शनजनितस्य पापस्य लह्वनाय निवृत्तये कृताभ्यनुज्ञा तीर्थयात्रानुमतिर्यस्य
तथोक्तः सन् । 'राज्ञो गृहीताभ्यनुज्ञः' इति पाठे राज्ञो धर्मात्मनो गृहीताभ्यनुज्ञा
येन तथोक्तः समित्यर्थः । घनं सान्द्रं वल्कलं परिधाय धृत्वा मनुष्यधर्मणा
शुवेरेण राजन्वर्ती सुराजवर्ती काष्ठासुतरविशं प्रति मलयानिल इव प्रतिष्ठमानो
गच्छन् । तपसा प्रसादितस्यानुग्रहं प्रापितस्य भगवतो भवानीवल्लभस्य साम्बशि-
वस्य साक्षान्मूर्तां कृपां दयामिव स्थितां भगीरथस्य राजर्षे रथपथं रथमार्गमनुस-
रतीत्यनुसारिणीं तरंगिणीं गङ्गानदीमुपगम्य प्राप्य सायंतनाय सायंकालोचिताय
नियमाय । तत्र गङ्गायां पवित्रामु धीचिष्वधमर्षणीः पापमञ्जनीः ऋचः । 'समुद्र-
ज्येष्ठाः सलिलस्य मध्यात्' इत्यादीर्जपन्पठन्सन् मञ्जनमवगाहमकार्षीत्कृतवान् ।
करोतेः कर्तरि लुङ् । उपमोत्प्रेक्षयोः संसृष्टिः ॥

१. 'राज्ञो गृहीताभ्यनुज्ञो' इति पाठः. २. 'कल्कलह्वनाय' इति पाठः.

३. 'रथानुसारिणीम्' इति पाठः.

नालीकात्कुवलयसंकमे स्फलित्वा

मग्नाधः पयसि रमेव तत्र काचित् ।

तं दृष्ट्वा भुजगमुता मिथो रिरसुः

संतुष्टा हृदयमिवानयत्स्वगेहम् ॥ २२ ॥

प्रहृष्य हृदि तत्रैषा मनुष्यं फणिनां रतैः ।

संतर्पयितुंमारेभे कंदर्पसममर्जुनम् ॥ २३ ॥

भोगाय तस्या भुजगेन्द्रपुण्याः फूत्कार एव स्फुटसीत्क्रियासीत् ।

अस्तूरिकाङ्क्षोऽजनि कण्ठनैल्यं फणामणिः पद्मवशेखरोऽभूत् ॥ २४ ॥

पाण्योर्ज्यामर्शकाठिन्यं तस्य तत्कुचमर्दने ।

तस्याश्च तन्मुखास्वादे फलायाभूद्विजिह्वता ॥ २५ ॥

नालीकादिति । तत्र गङ्गाया नालीकात्पश्चात् । सायमिति शेष । कुवलय-
मुपलं प्रति सङ्क्रमे प्रवेशे स्फलित्वा मध्ये निपत्य । पयसि अथो मग्ना निमग्ना रसा
रश्मीरिव स्थिता काचित्भुजगमुता नागकन्या उल्लापिका नाम तमन्तज्ञानाय
मममर्जुन इष्ट्वा मिथो रहति रन्मुमिच्छ रिरसु सती । रमते सज्जन्तादुपलस्य ।
हृदय स्वचित्तमिव संतुष्टा सती स्वगेहमनयत्प्रापयामास । अनानयनेन मन सद्-
नयोरेवम्यस्य गम्यता केवलप्रवृत्ताश्चिदा तुल्ययोगिता । प्रहर्षिणीवृत्तम् ॥ २२ ॥

प्रहृष्येति । तत्र सगृहे एषा उल्लापिका हृदि मनसि प्रहृष्य संतुष्य कंदर्प-
सम नमनपटुल्य मनुष्यमर्जुन फणिना सर्पाणां सर्वविधगी रतैः समोगे सम्य-
संतर्पयितुं कृतिं प्रापयितुमारेभ उपन्यन्तवती । आहपूर्वाश्रमे कर्तैरि तिद्ध ।
'मनुष्यफणिनां रतैः' इति पाठे मनुष्याणां फणिना च संवन्धिगी रतैरित्यर्थः ।
तयोरेकस्याः गर्पत्वादयस्य मनुष्यराशेति भार ॥ २३ ॥

भोगायेति । तस्या भुजगेन्द्रपुण्या उल्लापिकाया भोगाय समोगमुपाधम् ।
इति पादत्रय वक्ष्यमयेऽपि याज्यम् । फूत्कार गर्पकाजीयविश्रास स्फुटा सीत्क्रिया
सीत्कार आसीत् । कण्ठनैल्यं तज्जतीयं अस्तूरिकाया अह्वयिह्वनकारः । अज-
न्यदर्शः । पण्योर्ज्या मणि पण्यमयं शेषर शिरोभूषणभूः । श्रीगामलार
स्वामि दिवापुराणेन सतुभोगमाघनतश्चोपाधेयुक्तम् । इत्युपजाति ॥ २४ ॥

सुखाच्चक्षुःश्रवस्तन्व्याः सुरते मीलनं दृशोः ।

चक्रे भणितवैदग्ध्यं तस्य काननकौमुदीम् ॥ २६ ॥

श्लाघाकम्पात्प्रियरतेः शिरसोऽन्तःपथाद्धः ।

च्युतो मणिरिवेरावान्मुपुवे तनयस्तया ॥ २७ ॥

इत्येकिकां स रजनीमपनीय तत्र

श्वसैः समं स्वकुलसंभवपृष्ठमित्रैः ।

मुक्तस्तया तदगतोऽनुचरान्द्विजाती-

नन्तर्यतोऽद्भुतरसैरतनोत्स्ववृत्त्या ॥ २८ ॥

उलूपिकाया रतिदंशनैस्तैरुन्मस्तकं मोहमिवापनेतुम् ।

उदमवीर्यौपधिजन्मभूमिमुमागुरुं शैलमयं प्रपेदे ॥ २९ ॥

सुखादिति । चक्षुषी एव श्रवसी श्रोत्रे यस्यास्तस्यास्तन्व्या उलूपिकाया दृशो-
नैर्द्रयोः संवन्धि सुरते सुखादानन्दान्मीलनं (कर्तृ) तस्यार्जुनस्य मणितेषु रतिकू-
जितेषु वैदग्ध्यं चातुर्यं कानने कौमुदीं चन्द्रिकां चक्रे । तस्याश्चक्षुषोरेव श्रोत्रत्वा-
त्तन्मीलनस्य श्रोत्रविधानात्मकतया भणिताकणैनाथोगादर्जुनस्य तद्वैदग्ध्यं निष्फ-
लमभूदित्यर्थः । 'चक्षुःश्रवाः काकोदरः फणी', 'भणितं रतिकूजितम्'
इत्युभयप्राप्यमरः ॥ २६ ॥

श्लाघेति । तयोलूपिकाया प्रियस्यार्जुनस्य रतेः सुरतस्य श्लाघायामभि-
नन्दने कम्पाद्धेतोः शिरसोऽन्तःपथादन्तर्मागीच्युतो मणिः फणारजमिव स्थित
इरावाशाम तनयः सुपुत्रे प्रसूतः । उत्प्रेक्षा ॥ २७ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण तत्र नागकन्यागृहे सोऽर्जुन एकामेवैकिकां रजनीं
रात्रिमपनीय गमयित्वा तया स्वकुलसंभवानां सर्पाणां पृष्ठस्य मित्रैः सहसैः ।
तद्वदतिदीर्घैरिति यावत् । श्वसैः समं निःश्वसैः सह मुक्तः सन् । 'दर्षाकरो
दीर्घपृष्ठः' इति सर्पपर्यायेष्वमरः । तदगतो गङ्गातीरं प्राप्तश्च सन् । अनुचराननु-
यातुकान्समस्तान्द्विजातीन्प्राह्वयान् । स्वस्य वृत्त्या वृत्तान्तेन हेतुना अद्भुतरसैर-
न्तर्वतः सगर्भानतनोत् । आश्चर्यपूर्णहृदयांश्चक्रे इत्यर्थः । तनोतेः कर्तरि लङ् ।
'अन्तर्वशी तु गर्भिणी' इत्यमरः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ २८ ॥

उलूपिकाया इति । अयमर्जुन उलूपिकायाः सर्पकन्यायाः संवन्धिमित्तैः
प्रसिद्धै रतां दंशनैर्दन्तशतैरुन्मस्तकं मूर्धानमतिक्रान्तं मोहं विपकृतप्रिकारम् ।
तदन्तानां सविपरवादिति भावः । अपनेतुमिवेत्युत्प्रेक्षा । उदमं महद्वीर्यं विप-
विकारवारणशक्तिर्यसां तासामोपधीनां लज्जामुन्निवाहीनां जन्मभूमिमुत्पत्ति-
स्थानमुमायाः भारवत्या शुक्रं पितरं शैलं हिमवन्तं प्रपेदे प्राप्तवान् । गङ्गातटादिति
शेषः । वृत्तमुपजातिः ॥ २९ ॥

फालस्य पञ्चविशिखे पदयोः कृतान्ते

हासस्य दानवपुरेष्ववलोकनस्य ।

शम्बायुधे पशुपतेरपदानपद्यं

गायन्ति सिद्धमिथुनान्यशृणोत्स तस्मिन् ॥ ३० ॥

तत्र तस्य हिमाचलस्य खरखुरपुटविनिमयविन्यासचन्द्रकितैरव-
तारपथैरपि रोमन्धफेनशकलवारकितैः प्रतीरनमेरुतलोपवेशैरप्यनु-
मेयहरष्टपभखैरविहारासु कटकसरसीषु वृजिनानि विशोध्य वनम-
दावलकलभविदलितसैरलद्रुमप्रवालपरिमलसुरमिलेनोपत्यकावर्त्मना
दिवि सुवि भरणकुशलाभ्यां महेन्द्राभ्यां परिगृहीतां हरितम-
वजगाढे ।

फालस्येति । तस्मिन्निहमशैले सोऽर्जुन पञ्चविशिखे गन्मये फालस्य ललाट-
नयनसबन्धि, कृतान्ते यमे पदयो सबन्धि, दानवपुरेष्वालोकनस्य सबन्धि, पशुपतेर्यदपदान आपन
दाहादि कर्म यस्य पद्य तद्बोधकछोकी । इति जालेकवचनम् । गायन्ति गान कुर्वन्-
गानि सिद्धानां देवयोनिविशेषाणां मिथुनानि द्वन्द्वान्यशृणोत् । सिद्धवम्पतीगीयमा-
नशैवमन्मथदाहादिप्रतिपादकप्रबन्धान्श्रुतवानित्यर्थः । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ३० ॥

सत्रेति । तत्र हिमशैले सोऽर्जुन खरास्तीक्ष्णा खुरा पुटा इव तेषां विनिमय-
विन्यासं पर्यायप्रक्षेपेध्वन्मिथैः सजातार्थचन्द्राकृतिष्विहे । तारकादिवादितश्च ।
अवतारपथैरवरोहणमार्गैः रोमन्धाष्वर्चितप्रासपुनर्धर्वणाद्यत्केन डिण्डीरं तस्य शकलै-
स्त्र्यैस्तारकैः सजाततारकैः प्रतीरनमेरुणा तटरुहच्छायादुमाणा तलेषु मूलभा-
गेष्वपवेशैरपि शयनश्वानुमेयास्तन्यां हरष्टपभस्य खैरविहारा इच्छाविहारा
यासु तासु तस्य हिमशैलस्य कटकसरसीषु नितम्बसरसु वृजिनानि विशोध्य
पापायपनुद्य वनमदावलकलभैररप्यगजबालकैर्विदलितानां भभितानां सरलद्रुम-
प्रवागनां देवदारकिसलयानां परिमलैः सुरमिलेन सुगन्धवता उपत्यकायां
पर्वतासज्जभूर्मा वर्त्मना । 'उपत्यकादेरासजा भूमि' इत्यमरः । दिवि स्वर्गे सुवि च
भरणे पालने बहने च कुशलाभ्यां समयाभ्यां महेन्द्राभ्यामिन्द्रेण पर्वतेन
द्वाभ्यां परिगृहीतां भार्यात्वं प्रापितां हरितं दिशः प्राचीमवजगाढे प्रात-
वगम् ॥

संपुल्यमाननवकेतकपांसुगर्भः

पर्यन्तनिर्झरजलैः फलिताभिपेकः ।

पार्थः स तत्र जनकामिधयेव हृष्टः

पादे चिरं परिचचार गिरिं महेन्द्रम् ॥ ३१ ॥

निजै नगर निरीतो वासविर्दिक्षु सर्वा-

स्वपि परिणयहेतौ कापि यात्रामुहूर्ते ।

जनकपरिगृहीता सा दिगित्येव तस्यां

कथमपि न स जातां कन्यकां पर्यगैपीत् ॥ ३२ ॥

जलविषटपद्वया क्षत्रैश्चीरशब्दै-

स्वप्नमनुकुर्यन् राजतालीवनानाम् ।

रत्निपतिरथकारेणात्रिणा लाब्धिसायां

दिशि विविधतटिन्यां दत्तचक्षुः प्रतस्थे ॥ ३३ ॥

संप्लुत्यमानेति । तत्र प्रातिदिशि ॥ पार्थः संप्लुत्यमानानां मृदं विकसतां
नवानां च केतकानां केतकीकुमुमानां पांशवः पराया गर्भे मध्ये येषां तैः पर्यन्त-
निर्झराणां समीपस्थितप्रध्ववणानां जलैः फलितो लब्धोऽभिपेक्षः ज्ञानं यस्य तपोक्तः
सन् । महेन्द्रं गिरिं जनकसेवाभिषया महेन्द्रेत्याक्षय्या । हृष्ट इवेत्युद्देशः ।
पादे चरणे प्रत्यन्तपर्वते च निरं परिचचार शुभूपितवान् । परितः संचरति
स्येति च । 'पादो शुभे तुरीयांशे घैलप्रत्यन्तपर्वते । चरणे किरणे' इति नानार्थ-
रत्नमालायाम् । अत्र चरणशुभ्रूपाप्रत्यन्तपर्वतसंचारयोः श्लेषमिति दानेदाभ्यव-
सायमंलातिशयोकेरुजोत्प्रेक्षानुप्राणितत्वाद्भयोरज्ञातिभावेन संकरः ॥ ३१ ॥

निजैति । वासवसेन्द्रस्यापलं वासविः सोऽर्जुनः सर्वासु चतसृषु दिक्षु परि-
णयानां विवाहानां हेतौ अतएव ह्यपि कस्मिंश्चित् । अनिर्वाच्यशुभदायिनीत्यर्थः ।
यात्रामुद्धर्ते प्रयाणलभे निजनगरात्स्त्रीयादिन्द्रप्रस्थाभिरितः प्रस्थितः सप्तपि ।
सा दिवप्राची जनकेनेन्द्रेण स्वपित्रा परिपृष्टीता ऊढेति हेतोः । तस्यां प्राच्यां
कथमपि केनापि प्रकारेण जातां कथ्यन्तं न पर्यनेषीतोऽबान् । स्वधर्मावाविति
भावः । परिपूर्वाभयतेः कर्तरि लुक् । अत्र दैविकस्य कलत्रालाभस्य स्वधर्महेतु-
कृत्योर्कैर्हेतुत्वेन व्यञ्जकाप्रयोगादभ्या ॥ ३२ ॥

जलधीति । अयमर्जुनो रतिपतेर्मन्मथस्य रयं मलयमारुतं करोतीति देना-
द्रिणा मलयेन लान्घितायां निदितायां विविधाः कृष्णागोदावरीकावेर्यादयो बहुवि-
धास्तटिन्यो यस्यां तस्यां दिशि दक्षिणस्यां दत्तचक्रुः । तदनिमुक्तः सन्निलयः ।
अतएव शशरेखदामकेशरीस्य वल्कलस्य शब्दैः । वल्कलशशरेखनिभिरिति

१. 'पंतुल्यमान' इति पाठः. २. 'कलित्वाभिषेकः' इति पाठः. ३. 'निन्न-' इति पद्यं कनिशास्त्रि.

अक्षणा प्रचारादतिवर्तमानमालोकमालोकमसौ पयोधिम् ।

तटेन गच्छंस्तरसोपलेभे चोलीहरिद्रासुरमीन्समीरान् ॥ ३४ ॥

दौलो गर्भे शिशुरिव भुवः शासनाद्यस्य शेते

वातापि यो जठरदहने कल्पयामास हव्यम् ।

क्षोणीनम्रंकरणमहिमा कोपलेशो यदीय-

स्तस्यावास दिशमभिययौ सापसस्येन्द्रसूनुः ॥ ३५ ॥

यावत् । राजतालीवनाना तालीविशेषवनाना समुद्रतीरगाणा रवं क्षरंरसाब्द-
मनुकुर्वन्सन् । जलधितटे समुद्रतीरे पदव्या मार्गेणोपलक्षित प्रतस्थे प्रस्थित-
वान् । प्रपूर्वातिष्ठते, वर्तते इति । मलयमारुतस्य मन्मथरयत्वम् 'मलयमरुदा-
योधनरय' इत्याद्यागमसिद्धम् । मालिनीवृत्तम् ॥ ३३ ॥

अक्षणामिति । असावर्जुनोऽक्षा प्रचारादतिवर्तमान इष्टिपथमतिक्रम्य
तिष्ठन्तं पयोधिं समुद्रमालोन्मालोक दृष्ट्वा दृष्ट्वा । आभीक्ष्ण्ये णमुल्लो द्विर्भावः ।
आध्यादिति भावः । तटेन । समुद्रतीरमार्गणेत्यर्थः । तरसा वेगेन गच्छन्सन् ।
चोलीना चोलदेश्याङ्गनाना सयन्धिनीभिर्हरिद्रामिर्मुखचुचादिलिताभिः सुरमीन्दु-
गन्धान्समीरान्वायुनुरेभे लब्धवान् । चोलदेश प्रापेत्यर्थः । चोलदेशाङ्गीणा
प्रायेण हरिद्रालेप इति प्रसिद्धिः । 'अक्षणा-' इत्येतच्छ्लोकः कचित्पुस्तकेषु न दृष्ट
इति व्याख्याने लिखितः । वृत्तमुपजाति ॥ ३४ ॥

दौल इति । इन्द्रपुत्रर्जुनो मस्यागस्त्यस्य शासनाभिदेशात् दौलो विन्ध्य
शिशुरिव भुवो गर्भे मध्ये कुशं शेते च । वसतीत्यर्थः । अत्र वर्तमानार्थकृत्ययो-
गादद्यापि दौलस्यैवास्त इत्याह्वया दुर्लभत्वं ध्वनितम् । योऽगस्त्यो वातापि
नाम दानव विप्रमक्षक जठरदहने जाठराग्नौ हव्यं हविं कल्पयामास चक्रे ।
इत्यलदत्तं मेघमांघ्र्यपि तं भुक्त्वा जलितवानित्यर्थः । मस्यागस्त्यस्यार्थं
महीय कोपस्य रेशः कण न सार्वे इत्यर्थः । क्षोण्या भूमिकान्ताया नम्रकरणो
पिबन्नहारी महिना प्रभातो यस्य सधोषोऽभूत् । 'आद्वयगुणः-' इत्यादिना
वृद्धयोगात्तच्च पितृत्वात् 'अर्द्धपुत्रः-' इत्यादिना सुम् । 'नम्रोऽनासा दिगम्बर'
इत्यमरः । तस्य तापस्यमामरस्यस्याध्यासं तिल्यं दिशं दक्षिणामभिययौ प्राप्तवान् ।
अत्र वाक्यार्थद्वये कथापयः प्रसिद्धाऽङ्गमौखमयाच न त्रिविनम् । अत्र शिशु-
रिवेति वाक्यार्थे उपमा । इतरत्र वाक्यार्थद्वये वातापिहरणवारुधिपानयोर्भक्ष्य-
नदरेण कथनद्वयार्थोपपन्नम् । त्रयाणां च विजानीयवजातीयार्थं संश्लिष्टं ।
मन्दाकरन्दानम् ॥ ३५ ॥

धृत्वा फलेषु सलिलानि कवेरजायाः
 साम्यं परीक्षितुमिवाभ्रमरिद्रुणौघैः ।
 अभ्रंलिहैर्निविडितां तटनारिकेलै-
 रालोक्य चोलवसुधामयमभ्यनन्दत् ॥ ३६ ॥
 कालेन संगततमां कटुवामवेत्य
 स्वर्गोक्तसाम्यं सुधारसनिःस्पृहाणाम् ।
 अभ्रंलिहः फलवत्तटनारिकेला-
 न्सह्यात्मजासलिलवैवधिकानमस्त ॥ ३७ ॥
 वाराशिवासजडमात्मवपुर्विशोष-
 मानेतुमातपभरात्तटमुत्तरेण ।
 लङ्कामिवागतपर्वी निजपौरवर्ज
 पार्थो विवेकं नगरीमथ पाण्ड्यगुप्ताम् ॥ ३८ ॥

धृत्वेति । अयमर्जुनोऽभ्रसार्गतो यद्वात्वा गुणानां माधुर्यधावत्याशीनामोघैर्द्व-
 न्दैः सह साम्यं परीक्षितुमिधेरुत्प्रेक्षा । कवेरजायां कावेर्यां सलिलानि जलानि
 फलेषु धृत्वाभ्रंलिहैर्गगनस्पर्शिभिस्रटयोर्नै नारिकेला वृक्षास्तर्निविडिता पूर्णां चोल-
 वसुधां चोलभूमिमालोस्याभ्यनन्दत्समुत्तरेण । वसन्ततिलकादृतम् ॥ ३६ ॥

फालेनेति । कालेन विरेण संगततमामत्यन्नसज्जाता कटुतां कटुवामवेत्य
 सभास्य । अथ सुधायां कटुत्वसंभावनानन्तरं सुधायां अमृतस्य रसे माधुर्ये ।
 सुधारसे अमृतरस इति वा । निःस्पृहाणा स्वर्गोक्त्या देवानामभ्रंलिहः फलवत्-
 तटनारिकेलान्तल्यात्मजासलिलस्य वार्तेरीजलस्य वैवधिकान्वातावहान् । 'वार्ता-
 यदो वैवधिकः' इत्यमरः । निविडः पितृव्यद्वयसहितो वण्डविशेषो भारवहनसा-
 धनं तेन हरति भारः । 'तेन वहति-' इति ठक् । अमृतं तर्कितवान् । मन्थतेः
 कर्तारि लृङ् । विर पयुपितानि मधुराणि कटुभवन्तीति प्रसिद्धिः । उत्प्रेक्षा ।
 'कालेन संगततमा-' इत्येतच्छ्रेयो बहुषु न दृष्ट ॥ ३७ ॥

वाराशीति । अथ चोलदेशप्राप्त्यनन्तरं पार्थो वारा वारीणां राशिः समु-
 द्रतस्मिन्वासेन स्थित्वा जडं शैलान्वितम् । 'आपः स्त्री भूञ्जि वारारि' इति
 जलपर्यायेष्वमरः । 'रो रि' इति रेफलोपः । आत्मनो वपुरातपस्य भरादति-
 शयाद्देतोर्विशोषं शुष्कीभावमानेतुं प्रापयितुं तटमुत्तरेण समुद्रतीरम्योत्तरभागे ।
 उत्तरतीर इति यावत् । 'एनपा द्वितीया' इति द्वितीया । निजे पौरे राक्षसेनै
 यथा तथागतपर्वी लङ्कामिव स्थितामिह्युत्प्रेक्षा । पाण्ड्येन राज्ञा गुप्ता रक्षिता
 नगरी मण्डलराया विवेकं प्राप्तवान् ॥ ३८ ॥

१. 'कालेन-' इति पद्य कचित्रास्ति. २. 'इन्त महता' इति पाठः. ३. 'अति'
 इति पाठः. ४. 'अभ्रंलिह' इति पाठः.

मणल्लपुरे संपद्गुणल्लनालकामदे ।

जनदृष्टिकृतानन्दो जगाम कुरुकुञ्जरः ॥ ३९ ॥

तत्र चित्राङ्गदा तेन व्यूढा राजकुमारिका ।

दर्शने दौहदार्ता च द्वयोरासीदनङ्गदा ॥ ४० ॥

एलालवङ्गतरोपिप्पलिकापटीर-

ताम्बूलिकाक्रमुकदम्पतिभावरम्याम् ।

उद्यानभूमिमुपगम्य तथा स पार्यः

मुख्यन्पितुः पदमनन्यत वत्त्वजेभ्यः ॥ ४१ ॥

दिवसे शुभंयुगुणकोरकिते दयितं हृदि स्थितमिवातिमसी ।

मणल्लुरेति । इदं प्रक्षिप्तमपि व्याख्यायते—कुरुकुञ्जरोर्जुनः । 'स्युरुत्तरपदे ध्याग्रपुंगवर्षभकुञ्जराः । सिंहसादृलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः ॥' इत्यमरः । संपदा गुणधनवनकरत्नादिमिदंनो निरस्तोऽल्लकायाः कुबेरपुरस्य मदः समृद्धिकृतो येन तस्मिन्मणल्लपुरे जनदृष्टिभ्यः कृतो दत्त आनन्दो येन तपोक्तः सन् । जगाम संचचार । अत्र पुरस्यालकातिशामिश्रमृज्या विशेषणगत्यार्जुनसंचचारहेतु-
रवारतदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ३९ ॥

तत्रेति । तत्र पाण्ड्यनगर्या द्वयोरर्जुनस्य स्वस्य च क्रमेण । दर्शने दौहदार्ता गर्भधारणे च । अनङ्गं भान्मघनिकारं ददातीत्यनङ्गदा अङ्गदाभ्यां वैयूराभ्यां रहिता अनङ्गदेति च । चित्राङ्गदा नाम राज्ञः पाण्ड्यस्य कुमारिका तेनार्जुनेन व्यूढा परिणीता आसीत् । द्वयोः क्रमेण दर्शने दौहदार्तावनङ्गदापि । चकारोऽप्य-
र्थकः । स्वर्गं चित्राङ्गदेत्याधर्मनिलयं इति प्राहुः । अग्रानङ्गदारवेऽपि चित्राङ्गदेति निरोधानाद्योऽल्लकारः ॥ ४० ॥

एलेति । एलाया लताया लवङ्गस्य तरोः, पिप्पलिकाया लतायाः पटीरस्य तरोः, ताम्बूलिकाया लतायाः क्रमुकस्य तरोः, दम्पत्योर्मयेन दाम्पत्येन रम्या मनोहराम् । लतानां स्त्रीवात्तरूपा पुंसवावेति भावः । उद्यानभूमिमुपगम्य प्राप्य स पार्यन्तया चित्राङ्गदया सह मुख्यमुखमनुभवन्तान् । 'सुखदुःखतत्किंवायाम्' इति मुख्यवेः कण्ठादिर्मन्ताङ्गटः शत्रादेशः । पितुस्त्रिन्दम्य पदं ॥ गं पत्त्वजेभ्य-
रगृणविशेषेभ्योऽनन्यत । तानिवानादतवानित्यर्थः । 'मन्यकर्मप्यनादरे' इति चतुर्थी । अत्र तारमुद्यानविहारयोग्यस्य विशेषणगत्या स्वर्गंनृणीकरणहेतुत्वात्प-
दार्थहेतुवेन काव्यलिङ्गेनोद्यानरूपां कुरुकुञ्जराधिकगोप्यदायितप्रतीतेरलंकारेण वस्तुस्थितिः । पदगुणितिलकाहृतम् ॥ ४१ ॥

दिवसे इति । अथ या चित्राङ्गदा शार्तिमती गर्भधारिणी सती क्रमेणेति
हेतुः । शुभंयुगिः शुभान्वितैर्गुणैर्वारतनश्रयोपकरणैः कोरकिते । संगत इत्यर्थः ।

अवतार्य सा भुवि कुमारमवाद्य बभ्रुवाहन इति प्रयितम् ॥ ४२ ॥

असावहंपूर्विकया प्रशंसतां सुतोदयं शोभनमीश्वरार्थिनाम् ।

ददौ तथा दक्षिणदेशवासिनां तमेव दायादमुदारतट्टजः ॥ ४३ ॥

इति स तत्र कानिचिदिनान्युपित्वा प्रयामीति भाषितस्य पद्म-
वलम्बिवाप्पमेवोत्तरयन्तीं प्रेयसीं रहसि दृढालिङ्गनतरंगितवस्क-
लोत्तरीयमर्मरसहाध्यायिंसीत्कृतिं पुञ्जशृङ्गरे कपोलवले परिचु-
म्ब्य तस्याः कथंचिदुदञ्चितानुमतिर्निर्गेल्य रज्जोयोधिमिरिक्वाकुप-
तिसेनाध्यक्षैरुत्पादितानां मलयद्वन्द्वमहेन्द्रपादानां मूलशिलातल-

दिवसे दिने इदि इदये वक्षति वा स्थित दयित प्रियमनुमिव स्थित बभ्रुवाहन
इति नाम्ना प्रथिन प्रसिद्धं पुनार पुनमवतार्य जनयित्वा अवरोधेति च । मुख्य-
यानिहितवती पुषोपेति च । असद्यन्वे भुवि भार निश्रिण्वतीति भाव । दधाते
कर्तरि लृप् । अत्र बभ्रुवाहनेऽनुनत्वोद्देश्या तदीयशौर्यधैर्यादियावद्गुणसंपत्तिप्रती-
तेरलङ्कारेण वस्तुष्वनि । अत्र दुर्बोधमिच्छाम्भिता नृसिंहकुसृष्टयो वित्तरमयाश्च
लिखिता । प्रमिताक्षरा वृत्तम् ॥ ४२ ॥

असाविति । उदारतट्टजो दानूपु प्रशस्तोऽसावजुन । 'मत्तिका मचर्चिका
प्रकाण्डमुद्धततनौ । प्रशान्तवाचकान्यगूनि' इत्यमर । अहं पूर्वमह पूर्वमिति
बुद्ध्या अहपूर्विकया । शोभन शुभकर सुतस्य बभ्रुवाहनस्योदयमुत्पत्तिं प्रशंसता
नुवताम् । किञ्चेश्वर स्वेष्टा रागानमययन्ति याचन्तीति ईश्वरार्थिना दक्षिणदेश-
वासिना जनानाम् । तस्य इत्यर्थः । शेषत्वविवक्षया पठ्यी । त दायाद सुत
बभ्रुवाहनं ददावेवेति योज्यम् । निसर्गवदान्यानां न किमप्यदेयमिति भाव ।
अनोदारताम् इति विशेषणस्य प्राणेश्वरोऽपि प्रियत्वेनादेयस्यापि पुत्रस्य दानक-
रणानिप्रायगर्भलाभपरिकरालङ्कारः । वक्ष्य्यवृत्तम् ॥ ४३ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण सोऽनुन तत्र पाण्ड्यनगरे कानिचित्कतिपयानि
दिनान्युपित्वा स्थित्वा प्रयामि गच्छामीति भाषितस्य वचनस्यानुपपन्नं पद्म-
गौरवलम्बि वर्तमानम् । न तु पद्मस्या पतदित्यर्थः । तथा सति पर्युरनङ्गल-
रत्वादिति भावः । वाप्य नयनजलमेवोत्तरयन्तीं प्रयुत्तरं कुर्वन्तीं रहस्येकान्ते
दृढमाटिङ्गनेन तरमिर्तनमिर्नक्षतरीयवन्कलस्य मर्मरैष्वभिनि सहाध्यायिन्य
सदृश्य सीतृवय सींकारा दुःखनिता यस्याल्लयोत्ता प्रेयसीं चित्राङ्गदा पुलकै
शरीरे विपमे तस्या कपोलवले परिचुम्ब्य कथंचिदतिकथेरोदञ्चिता कृतानुमतिर्ग-
मनाभ्यनुता यस्य तथोक्तं सन् निर्गल । पाण्ड्यनगरादिति भावः । रजोभि सह
युध्यन्त इति तथोक्तं । इत्याहुकुलपते रामस्य सेनाध्यक्षे सेनापतिगिरहदजा

१. 'अमाद' इति पाठः । २. अयं श्लोको न दृश्यते वचित्रः । ३. 'इति तत्र दिनानि
कानिचित्' इति पाठः । ४. 'सीतकारम्' इति पाठः । ५. 'कपोले' इति पाठः ।

परिदृश्यमानकैराहुलिनसरेखाव्यावर्तितकुलिशभयोच्चलितशैलसं-
स्थानबुद्धिभिः संनिवेशावटैः स्वपुटितामटवीं विलङ्घ्य पुत्रीनिकार-
रुपा पुलस्त्यान्वयस्य पुरीमुन्मूलयितुं प्रसारितेन भुवो भुजेनेव से-
तुना कृतसीमन्तमुदन्वन्तममजत ।

समीक्ष्य सेतुं रघुवीरनिर्मितं स चित्रमिच्छीकृतधीर्धनंजयः ।

दिनेशवंशस्य तपोविचारणे चिरावकाशं विवृतान चेतसि ॥४४॥

अवधौ धानरपातिताचलशिलाभङ्गाभिघातैश्चिरा-

दक्ष्णान्धैः कुणिभिः करेण च पदा रज्जैः पयोमानुपैः ।

स्ववदादिभिरुत्पाटितानामुद्धताना मलयदुर्दुरमहेन्द्राणा शैलाना सवन्धिना
पादाना प्रत्यन्तपर्वताना मूलशिलातलेष्वथ पापाणप्रदेशेषु परिदृश्यमाना या
कराहुल्यस्तासा कराहुलीना नखरेखास्ताभिर्व्यावर्तिता निवर्तिता कुलिशाङ्गजायु
धाद्भयेनोच्चलितानामुत्थाय गताना शैलाना सस्यानस्य निवेशस्थानस्य बुद्धिस्थो
येषां तै संनिवेशावटैः पर्वताधारगतैः स्वपुटिता निम्नोज्ञताम् । 'गर्तावटौ भुवि
श्वभ्रे', 'स्थपुटं तूज्जतानतम्' इत्युभयत्राप्यमर । अटवीं विलङ्घ्यातिक्म्य पुत्र्या
सीताया निकारेणावमानेन या इदं श्लोपस्तया हेतुना पुलस्त्यान्वयस्य रावणस्य
पुरीं लङ्घ्यामुन्मूलयितुं प्रसारितेन भुवो भुजेनेव स्थितेन सेतुना कृत सीमन्तो म-
ध्यरेखा यस्य तमुदन्वन्त समुद्र दक्षिणममजत प्राप्तवान् । भजे कर्तारि लङ् ॥

समीक्ष्येति । स धनत्रयोऽर्जुनो रघुवीरेण श्रीरामेण निर्मितं कारितं सेतुं
समीक्ष्य चित्रमाध्वर्यमेवालेक्ष्यमिति श्लिष्टरूपकम् । तस्य भिच्छीकृता कुत्रभूता
धीर्मनो यस्य तथे'च सन् । 'आलेख्याध्वर्ययोश्चित्रम्' इत्यमर । दिनेशवंशस्य
सूर्यवंशस्य तपसो विचारेण इदमेतादृगित्यालोचनै विषये चेतस्वकाशं चिरं
विततान विस्तारितवान् । कीदृश्वानेन तप कृतं यदयमीह्यप्रभावाभिरामो
रामोऽप्यस्मिन्नपततारैरालोचितवानित्यर्थः । अत्र तादृक्सेतुदर्शनजनिताध्वर्यस्य
विशेषणगत्या रविवशतपधिरविचारणं प्रति हेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।
तस्य चोचश्लिष्टाश्लिष्टपरम्परितरूपकेण सप्तष्टिः । वशस्यवृत्तम् ॥ ४४ ॥

अन्धायिति । धमावर्जुनोऽर्जुनो यानरैर्हनुमज्जाम्बवदादिभिः पाटितानाम् ।
नेत्रपमिति भावः । अचर्यानां पर्वतानां सवन्धिभिः शिलाभङ्गे पापाणरुण्डे-
र्येऽभिघाता प्रहारास्तैधिरात्प्रमृति अक्ष्णा चण्डुरिन्द्रियेणान्धे करेणेन्द्रियेण
कुर्वन्भिः कुर्वरैः पदेन्द्रियेण खण्डं पटुभिः पयोमानुपैर्नन्मनुष्यैर्वाचीप्येव

वीचीवीचिषु कीर्त्यमानमनघं वृत्तं रघूणां प्रभो

श्लाघंश्लाघमसौ तटेन हरितं प्राचेतसीमभ्यगात् ॥ ४५ ॥

गोकर्णमेत्य स कुलाद्रिसुताप्रियस्य

पुष्पाणि मूर्ध्नि निदधे पुरुहूतसूनुः ।

आगामिनां निजशरासनताडनाना-

मन्नावकाश इति सूचयतेव दोष्णा ॥ ४६ ॥

गोपृष्ठलभं कुलशैलकन्यासहायमन्तः सततं दधानः ।

आश्चर्यमैक्षिष्ट तमेव देवं गोकर्णवासं कुरुराजसूनुः ॥ ४७ ॥

पापापनुलै परिकल्पितो यः प्रभासतीर्थे प्रथितोऽभिपेक्षः ।

सेतुं दृष्टा दृष्टवतोऽस्य सोऽसौ साध्यं विना जागरितो बभूव ॥ ४८ ॥

वीचिषु । 'वेदिषु' इति क्वचित्पाठः । उपविश्येति शेषः । कीर्त्यमानं गीयमानं न विद्यतेऽघं पापं यस्मात्तदनघं रघूणां प्रभोः श्रीरामस्य वृत्तं चरित्रं श्लाघंश्लाघं श्लाघित्वा श्लाघित्वा । आसीदस्ये णसुल् । तटेन समुद्रप्रान्तमार्गेणोपलक्षितः प्राचेतसो वरुणस्येमां प्राचेतसीं हरितं प्रतीचीं दिशमभ्यगात्प्रस्थितवान् । गमे-
रभिपूर्वात्कर्तरि ङङ् । अक्ष्णेत्यादिपदत्रये 'येनाङ्गविकारः' इति तृतीया ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४५ ॥

गोकर्णमिति । स पुरुहूतसूनुः पार्थो गोकर्णं नाम शैवक्षेत्रमेत्य प्राप्त्य कुलाद्रिसुतायाः पार्वत्याः प्रियस्य शंभोर्मूर्ध्नि शिरसि आगामिना कैरातयुदे भविष्यतां निजेन शरासनेन गाण्डीवेन ताडनानामत्रासिशेव भागेऽवकाश आस्पदमित्युक्तप्रकारेण सूचयता ज्ञापयतेव स्थितेनेत्युत्प्रेक्षा । दोष्णा हस्तेन पुष्पाणि निदधे निहितवान् । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ४६ ॥

गोपृष्ठेति । गोर्ध्वमस्य पृष्ठे लभमाकृतं कुलशैलकन्यासहायं पार्वतीवल्लभ-
मन्तर्मनसि सततं दधानो ध्यायन् कुरुराजसूनुर्जुनस्त्वं गोपृष्ठलभमेव गोकर्णं
वाप्तो यस्य तम् । गोकर्णक्षेत्रवासमिति च । देवं साम्बशिवमाश्चर्यं यथातथा
ऐक्षिष्टेक्षितवान् । शेषानुप्राणितो विरोधाभासः । वृत्तमुपजातिः ॥ ४७ ॥

पापेति । पापस्य मिथुनदर्शनजन्यस्यापनुलै निवारणार्थं प्रथितः प्रसिद्धः
प्रभासनामतीर्थोऽभिपेक्षः ज्ञानं परिकल्पितः कृतः । अर्जुनेनेति शेषः । सोऽसौ
प्रभासतीर्थोऽभिपेक्षः सेतुं रामनिर्मितं दृष्टा चक्षुषा दृष्टवतोऽस्यार्जुनस्य साधितुं
योग्यं साध्यं फलं पापापनोदनात्मकं विना जागरितः प्रबुद्धो बभूव । फलान्तर-
प्रवणः सन्नतिष्ठदित्यर्थः । 'सेतुं दृष्ट्वा समुद्रस्य ब्रह्मद्वारं तरति' इत्यत्र ब्रह्म-
द्वारपदस्य सर्वपापोपलक्षकत्वादिति भावः ॥ ४८ ॥

१. 'वेदिषु' इति पाठः. २. अत्र 'पापापनोदे' इति, 'पापापनुलै', 'गोपृ-
ष्ठलभम्' इति च श्लोकक्रमः कुत्रापि. 'पापापनुलै' इति श्लोकः 'पापापनोदे' इति
श्लोकस्य पाठान्तरं कल्पितं तत्र. ३. 'प्रथिते' इति पाठः. ४. 'सृष्टवतः' इति पाठः.

पापापनोदे फलितेऽर्जुनस्य प्रागेव सेतोरबलोरुनेन ।

प्रभासतीर्थे नियमाभिपेक्षः पश्चात्सुभद्रागमहेतुरासीत् ॥ ४९ ॥

ततो घनाविर्भवनाद्वियेव तत्रामलं मानसमस्य भेजे ।

कर्णान्तरक्रौञ्चपथेन शोभायशोमरालो यदुकन्यकायाः ॥ ५० ॥

• स्मृतिपथस्थितयापि सुभद्रया जनसमक्षमिवासितुमात्तमीः ।

द्विजकुलानि स तत्र समत्यजत्सहचराणि रतीशवशंवदः ॥ ५१ ॥

पयसा परिपूरितौ घटौ परिपश्यन्पथि पाकशासनिः ।

कमलाक्षकनीयसीकुचौ कलयामास करस्थिताविव ॥ ५२ ॥

तर्हि निष्फलत्वापत्तिस्तस्य मेत्याह—**पापेति** । अर्जुनस्य पापापनोदे प्राक्प्रभासतीर्थाभिपेक्षात्पूर्वमेव सेतोरबलोरुनेन फलिते सिद्धे सति । पश्चात्प्रभासतीर्थे नियमाभिपेक्षो मतज्ञानं सुभद्रस्य भेट्टशुभस्य सुभद्रायाश्च कृष्णकनीयस्या आगमे प्राप्ते हेतुरासीत् । पापनाशः शुभं वा पुण्यस्य फलम् । तत्र पापस्यैवाश्रये सत्तादृशरूपफलस्यासंभवाच्छुभरूपं फलं घटयतीति न निष्फलत्वमिति भावः ॥ ४९ ॥

तत इति । ततोऽनन्तरं घनानां मेघानां सरकालस्य वा आविर्भवनादुदयाद्विया भयेनेष्वेत्युत्प्रेक्षा । यदुकन्यकायाः सुभद्रायाः शोभायशः सौन्दर्येण कीर्तिरेव मरालो हंसस्तत्र प्रभासतीर्थेऽस्यार्जुनस्य संवन्धि अमलं मानसं मन एव मानसाख्यं सरः । 'मानसं सरति स्वान्ते' इति विश्वः । कर्णयोरन्तरं मध्यरन्ध्रमेव कौशपथः कौशरीररन्ध्रमार्गस्तेनोपलक्षितो भेजे विवेश । सुभद्रासौन्दर्यं कर्णाकर्णिकया श्रुतवानित्यर्थः । समस्तवस्तुवर्तिसावयवहपञ्चमुत्प्रेक्षानुप्राणितमिति द्वयोरप्राप्तिभावेन संकरः । वर्षाकाटे हंसा विहाय भारतं वर्षं मानसं प्रविशन्तीति प्रविद्धिः ॥ ५० ॥

स्मृतीति । अथ सुभद्रासौन्दर्यस्मरणानन्तरं स्मृतिपथे संकल्पे स्थितयापि । किमुत समक्षस्थितयेत्यर्थः । सुभद्रया रतीशस्य मन्मथस्य वशंवदः परतः । मन्मथविकारायत्तचित्त इति यावत् । अतएव स पार्थो जनानां मनसमाविष्टुं स्यादुमात्ता स्वीकृता भीमतिर्येन तथोक्त इत्येत्युत्प्रेक्षा । महतां मदनबाधाया गर्दवादिष्टि भावः । सहचराप्यनुयानृकापि द्विजकुलानि प्राद्वगवृन्दानि तत्र प्रभासतीर्थे समत्यजत् । अनुज्ञातवानित्यर्थः । संपूर्वात्पथतोः कर्तारि लक्ष् । हृदयिलम्बितवृत्तम् ॥ ५१ ॥

पयसेति । पाकशासनिरर्जुनः पथि गार्धे पयषोदकेन परिपूरितौ घटौ गमितौ घटौ कलशौ । जलपूर्णघटावितार्यः । परिपश्यन् । करस्थितौ इत्यङ्गो कमलाक्षस्य कृष्णस्य कनीयसाः सुभद्रायाः कुचौ कलयाविव कलयामास ।

तदानीं खलु

चक्राङ्गीमदपश्यतोहरचलच्छम्पासमुन्नेपणैः

पुष्पत्केतकगन्धसिन्धुविलुठत्पुष्पंघयान्धीकृतैः ।

मेदस्वीकृतकेकिनीकलकलैर्मेघंकराशामुखैः

पान्थानामपमृत्युमिः कतिपयैः प्रादुर्बभूवे दिनैः ॥ ५३ ॥

कालाम्बुदालिनलिकात्क्षणदीप्तिवर्षा

संघुक्षितास्तपदि सच्चनिनिःसरद्भिः ।

१. वर्षाश्मसीसगुलिकानिकरैः कठोरै-

र्धर्माभियातिमवधीद्वनकालयोधः ॥ ५४ ॥

कलयांभूवेत्यर्थः । जलपूर्णकुम्भदर्शनं भाविशुभफलप्राप्तिहेतुरिति भावः ।
उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ५२ ॥

तदानीं खलु द्विजकुलानुज्ञानसमय एवेत्यसोत्तरेणान्वयः ॥

चक्रेति । चक्रं रथाङ्गमिवाङ्गं येषां तेषां जियस्वकाङ्गयः । 'अङ्गगात्रक-
ण्ठेभ्यो वक्ष्यः' इति ङीप् । तासां यो मदो दर्पोऽहि गैरन्तर्यसंभोगकृतस्तस्य
पश्यतोहराणि प्रसङ्गचोराणि । तदाम्पत्यसौख्यसर्वस्वलुम्पकानीति यावत् ।
'वाग्दिवपश्यत्यो युकिदण्डहरेपु' इति पठ्या भलुह् । 'पश्यतोऽर्यं हरति यः स
चोरः पश्यतोहरः' इति हलायुधः । चलन्तीनां शम्पानां विद्युतां समुन्नेपणानि
विलसन्तानि येषु तैः । सौरप्रकाश एव तासां तत्सौख्यमिति रामशापेन नियम-
नात्तस्य मेघैराच्छादने तत्प्रसङ्गे दूरतोऽपास्तत्वादिति भावः । पुष्पतां विकसतां
केतकानां केतकीकुसुमानां गन्धः सिन्धुः समुद्र एव तस्मिन्विलुठद्भिः संचरद्भिः
पुष्पंघयैर्नृत्तैरन्धीकृतैः । मलिनीकृतैरित्यर्थः । 'पात्राभ्याघेदृदशः शः' इति शप्र-
त्यये षृपोदरादित्वान्मुमि पुष्पंघय इति साधुः । मेदस्वीकृताः सान्द्रीकृताः केकि-
नीनां मयूराङ्गनानां कलकलाः केकाक्षोलाहला यैस्तैः मेघंकराणि मेघायमानान्या-
धानां दिशां सुरान्यप्रभाणां येषु तैः । 'मेघवर्तिमेषु कृजः' इति खशि खिरवा-
न्मुम् । पान्थानां श्रोपितानामपमृत्युमिः । तत्तुल्यैरित्यर्थः । कतिपयैर्द्विचतुरीर्देनै-
र्वापिकैः प्रादुर्बभूवे व्याभिर्भूतम् । भावे लिट् । शार्दूलविश्रीढितं वृत्तम् ॥ ५३ ॥

कालेति । घनकालो वर्षाकाल एव योषो गटः क्षणदीप्तिवर्षादेव वर्तिः
सामिरञ्जुस्त्रया संघुक्षितासंयोजितात्कालाम्बुदालेर्नीलमेघपङ्क्तैरेव नलिकादयो
नालानुधविशेषात्सपराग्रिर्धंयोजनक्षण एव सच्चनि सटांकारं गथातया निःसरद्भि-
र्निर्गच्छद्भिः कठोरैर्दार्ढ्यैः कठिनैश्च । वर्षाश्मनां करकाणामेव सीसगुलिकानां

माध्वीलिहा विरुरुचे मलिनीकृताग्रा

कान्तारसीमि नवकेतकन्हरेखा ।

दग्धाध्वले स्मरमिया दयिताजनेन

सप्रेपिता पयिकमर्तुपु पत्रिकेव ॥ ५५ ॥

अर्जुनेषु सकलेषु विकासिष्वद्रिसीमि धृतवाद्दशशब्दः ।

एक एव विशुशोष विशेषादेतदम्बुमृदनेहसि चित्रम् ॥ ५६ ॥

वियत्यशेषासु विदिक्षु दिक्षु वियोगशिल्पीन्द्रविनिर्मितायाः ।

तस्या मृगाक्ष्याश्च तडित्तेश्च धनजय सविविदे न भेदम् ॥ ५७ ॥

निकरै समूहैर्धर्म ग्रीष्मर्तुमेवानियाति शत्रुमवधीदन्ति स्म । हन्ते कर्तारि लुब्धे
वधादेश । समस्तवर्तिसावयवरूपकम् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ५४ ॥

माध्वीति । माध्वीलिहा सूत्रेण मलिनीकृतमग्र यस्या सा नवा कतकवर्ह-
रेखा केतकीकुसुमपत्रम् । 'रेखावृत्तिदले वर्हम्' इत्यमर । स्मरान्निया मयेन
हेतुना दयिताजनेन प्रोपिगमर्तुकाजनेन पयिकेषु प्रवासिषु मर्तुषु पतिषु विषये
सप्रेपिता ध्वले अन्ते दग्धा पत्रिनालेख इव का'तारसीमि वनप्रदेशे विरुषे
रण । विपूर्वाद्गोचरे कतरि लुद्ध । आपयतिवेगमागमनायात्ते दग्धा पत्रिका
प्रवातिभ्य प्रेष्यत इति प्रसिद्धि । उत्प्रेक्षा ॥ ५५ ॥

अर्जुनेष्विति । अम्बुमृता मेघानां सवर्धिन्यनेहसि काले । वर्षाकाल इति
यावत् । 'कालो दिष्टेऽप्यनेहापि' इत्यमर । सकलेष्वर्जुनेषु कर्तुमङ्गेषु पार्येषु
य विकासिषु प्रकाशक'पु वरुष । मुदितेषु सखिति च । धृतवाद्दशशब्द इत्या
कारक'पु सहायद येन तथोक्त । एकोऽर्जुन एव अद्रिसीमि रैवतकशैलप्रदेशे
विशेषाद्गुह्य विशुशोष गुह्योऽभूदिति यत्, तदेतच्चित्रम् । सुभशचिन्तया वृशोऽ
भूदित्यर्थ । 'अर्जुन कर्तुमे पार्ये' इति विश्व । अत्रार्जुन'येऽपि वार्षिकारवसरै
विद्यायामाव इति विरायस्य पार्य'येन प्रमोदाभावा इति श्लेषेणामासीदरणादितो-
षाम'य । दत्त वार्षिकारवसररूपकारणसत्त्वेऽपि श्लेषमिति कामेशम्बकपादगुहाति
शयोक्त्या अर्जुने विद्यासम्पत्कार्यानुपतिरूपा विशेषोक्तिः । इयुमयत्र साधक-
सम्प्राप्तेऽनुपपत्तितयोन्वयो सदेहसकर ॥ ५६ ॥

रियतीति । वियत्वाकाशेऽशेषासु दिक्षु विदिषु दिक्षु विदिषु वियो-
गेन सुभश'रिदेष्व शिल्पी'द्रेण चित्रकारक'प्रेतेन विनिर्मिताया आन्विषिताया-
स्या गुण'इया सुभशयास्तद्विती तते समूहस्य च भेद विशेष धनशयोऽर्जुनो
न शोभयिद न शानवान् । विद कर्तारि लिद्ध । अत्र तद्विती सुभशया व्यष्टिगो
भेद प्रतीकमा'सीमा'ल्लित इव सुभशेति विशेषज्ञानामावस्य गुणसम्पत्प्रयुक्त-
स्यायाम'या'रकार । 'सामान्य गुणसाम्येन विशुशो नोपलक्ष्यत' इति लक्ष-
णात् । इत्युपशब्धि ॥ ५७ ॥

मान्मये ज्वलति वासवसूनुर्मानसे परिणये यदुपुत्र्याः ।

लाजवापमिव कर्तुमुपेन्द्रं तत्सगर्भ्यमथ चित्तमनवीत् ॥ ५८ ॥

अणुमात्रमिदं सहेत वोढुं न हि विश्वंभरमद्य मामितीव ।

मनसोऽध्यवहृह तस्य दृष्टेः पुरतः प्रादुरभूत्पुमान्पुराणः ॥ ५९ ॥

स्वस्य चेष्टाकथानद्या द्वितीयर्तुगुणज्ञया ।

न बभूवे तयोस्तत्र नयनानन्दिनोर्मिथः ॥ ६० ॥

विजयो मधुरस्मितस्य भावं विदुषस्तस्य मतेन भिक्षुवेषः ।

कुसुमाखभयादिवातिगूढः कुहरे रैवतकस्य तिष्ठति स्म ॥ ६१ ॥

मान्मथ इति । अथ वर्षाकालप्रादुर्भावानन्तरम् । वासवसूनुर्जुनो यदु-
पुत्र्याः सुभद्रायाः संवन्धिनि मानसे संकल्पविषये परिणये । विवाहसमय इत्यर्थः ।
ज्वलति मान्मये मन्मथविकारात्मकेऽग्नौ लाजवापं लाजहोमं वैवाहिकं कर्तुमिवे-
त्युत्प्रेक्षा । तस्याः सुभद्रायाः सगर्भ्यं सोदर्यमुपेन्द्रं धीकृष्णं चित्तं मानसं प्रत्यने-
पीत्प्रापयामास । तत्रैवोक्तविवाहादिति भावः । दुहादित्वेन द्विकर्मकाश्रयतेः
कर्तरि छद् । लाजहोमस्य बधूसोदरकर्तृत्वं प्रसिद्धम् । चिन्तितार्थानुकूल्याय
हरिं सस्मारेति परमार्थः । स्वागतकृतम् ॥ ५८ ॥

अण्विति । पुराणः पुमान्कृष्णोऽणुनात्रमतिसूक्ष्ममिदमर्जुनस्य मनो विश्वंभरं
ब्रह्माण्डधारणम् । अतिदुर्भरमिति यावत् । मां वोढुमद्य न सहेत न क्षमेत । हिः
अर्थधारणे । इतीव इत्यालोच्येवेत्युत्प्रेक्षा । तस्यार्जुनस्य मनसो हृदयादध्यवहृह
दृष्टेः पुरतः प्रादुरभूदाविर्गभूव । भक्तपराधीनस्य हरेर्नैतदाश्चर्यमिति भावः ।
औपच्छन्दसिकृतम् ॥ ५९ ॥

स्वस्येति । तत्र रैवतकादौ तस्मिन्धीकृष्णप्रादुर्भावसमये वा । मिथो नयना-
नन्दिनोः परस्परमवलोकनजनितानन्दवतोस्तयोः कृष्णार्जुनयोः स्वस्यान्योग्मस्य
चेष्टाकथया घृतान्तकथनेनैव नद्या द्वितीयस्य ऋतोर्ग्रीष्मस्य गुणं शोषणं जाना-
तीति ज्ञया न बभूवे न भूतम् । भवतेर्भावे छिद् । वर्षांस्तु सरिदिष तत्कथा
वदुष इत्यर्थः । चिरात्संगमे मुहदोः संदापोऽमृतायत इति भावः । रूपका-
कंसारः ॥ ६० ॥

चिजय इति । विजयोऽर्जुनो भावं स्वामिप्रायं सुभद्राविषयकं विदुषो जानतः
अतएव मधुरं साकूतं स्मितं यस्य तस्य धीकृष्णस्य मतेनानुमत्या मिश्रोः संन्या-
सिन इव वेषो यस्य तथोक्तः सन् । पुत्र्युमास्त्रान्मन्मथयाद्रूपादिन । रैवतकस्याद्रेः
कुहरे गुहायामतिगूढः परैरलक्षितः सन् । तिष्ठति स्म । उत्प्रेक्षा । औपच्छ-
न्दसिकृतम् ॥ ६१ ॥

कथं सुभद्राकमनीयतायाः कल्पेत नुत्यै कविरुन्नतोऽपि ।

चतुर्यमप्याश्रमस्य येन तां साधनीभूय दिदृक्षते स्म ॥ ६२ ॥

तदात्य एवाद्वितटात्पतिः श्रियः परिप्लवं तं प्रकृते शुभागमे ।

यदाशये ते शय एव तद्भवेदिति शुवन्द्वारवतीं पुनर्ययौ ॥ ६३ ॥

तदनन्तरमहस्करमदत्तस्करमहा महान्मस्करी रैवतकं गिरिमुप-
स्कुरुते, तस्य नमस्करणमस्माकं श्रेयस्करणमिति पुरोधोजनबोधना-
त्कुतूहलिना हलिना नगरमानीयमानं बहिरपि ज्वलता विरहानल-

कथमिति । उक्तचतुरोऽपि कविः । सुभद्रायाः कमनीयता सौन्दर्यं तस्या
नुत्यै स्तुतिं कर्तुमिति 'क्रियार्थ-' इत्यादिना संप्रदानत्वम् । 'स्वः स्तोत्रं स्तुति-
र्जुतिः' इत्यमरः । कथं कल्पेत शक्नो भवेत् । न भवेदेवेत्यर्थः । येन कारणेन चतु-
र्थमाश्रमं यस्याश्रमोऽपि अस्यार्जुनस्य साधनीभूय सुभद्रावात्तिकारणं भूत्वा तां
सुभद्रां दिदृक्षते स्म द्रष्टुमैच्छत् । किमुतान्ये आश्रमाः, तत्रापि सचेतनाशेदि-
त्यर्थः । 'आश्रमोऽग्नी' इत्यनुशासनादाश्रमशब्दस्य स्त्रीयतया निर्देशः । अत्राज्ञ-
नासङ्गप्रसङ्गमात्रासहस्राचेतनस्यापि यस्याश्रमस्य सुभद्रादिदृक्षायां सख्यामन्येषां
तत्रापि सचेतनानां तदिदृक्षास्तीत्यत्र किमुतेति कैमुत्यन्यायसिद्धेरर्थापत्त्यलंकारा-
त्मकवाक्यार्थेन कवीनां सुभद्रासौन्दर्यवर्णने सामर्थ्यनिषेधसमर्थनाद्वाक्यार्थहेतुकं
काव्यलिङ्गमिति द्वयोरप्राप्तिभावेन संकरः । तेन च तत्सौन्दर्यस्य लोकातिशायि-
त्वप्रतीतेरलंकारेण वस्तुष्वनिः । वृत्तमुपजातिः ॥ ६२ ॥

तदात्य इति । श्रियो लक्ष्म्याः रुक्मिणीरूपिण्याः पतिः श्रीकृष्णः प्रकृते
शुभस्य सुभद्राविवाहरूपस्यागमे प्राप्तौ विपये परिप्लवं चञ्चलम् । भवेद्वा न भवे-
द्देति सविकल्पमानसमिति यावत् । 'चञ्चलं चपलं चैव परिप्लवपरिप्लवे' इत्यमरः ।
तमर्जुनं प्रति हे अर्जुन, ते तवाशयेऽभिप्राये यत्काङ्क्षितं वर्तते, तत् शय एव
हस्त एव भवेदित्युक्तप्रकारेण शुवन्कथयन्मन् । तदात्य एव तदानीमेवाश्रितटात्पु-
नर्द्वारवतीं द्वारकां प्रति ययौ गच्छति स्म । तदात्य एवेत्यनेन हरेर्भक्तवाञ्छिता-
नुकूलनत्वरारावर्यं ध्वन्यते । 'छन्दोऽभिप्राय आशयः', 'पयशाखः शयः
पाणिः' इत्युभयप्राप्यमरः ॥ ६३ ॥

तदनन्तरमिति । तदनन्तरं श्रीकृष्णस्य द्वारकाप्राप्त्यनन्तरमहस्करस्य
सूर्यस्य गो मदन्वेजस्तत्तत्कारणस्य तस्करं तस्करं तत्तद्वहं मदन्वेजो यस्य
उपोषः महान्मस्करी सन्यासी रैवतकं गिरिमुपस्कुरुतेऽलंकरोति । तत्रात्य इति
यावत् । मस्करो वेणुदण्डोऽस्यास्तीति मस्करी । 'वेणुमस्करतेजनाः' इत्यमरः ।
तस्य सन्यासिनो नमस्करणं नमस्कारोऽस्माकं श्रेयसः करणं साधकतममित्यु-
पप्रकारेण पुरोधोजनस्य पुरोहितजनस्य बोधनात्कुतूहलमस्यास्तीति कुतूह-
लिना हलिना बलरामेन नगरं प्रत्यानीयमानं प्रापयमाणं बहिरपि । किमुत

ज्वालेनेव कापायवाससावगुण्ठितवपुर्षं सव्यसाचिशुन्दमत्सरेण स्म-
रवीरेण प्रवासरन्ध्रमन्वीक्ष्य पन्नगपाण्डययदुकुमारिकाणां कृते पृथ-
गीरितां त्रिशरकाण्डीमिव त्रिदण्डी विभ्राणं निजपट्टवकोमलिमनि-
र्जयशोकादिव शुष्केण पटीरदारुणा पादुकीभूय परिचर्यमाणपाद-
युगलं तं कुहनाभिभुं संभ्रमेण वन्दमानेषु यदुवृन्देषु मुकुन्दोऽपि स-
विनयमुपागतश्चेतः पूरणावशिष्टैः स्वसोदरीप्रेमरसैरिव तीर्थजलैः पि-
चण्डिलं कमण्डलुं तदीयपाणेरदाय 'भगवन्, इत इत एहि' इति
राजभवनमुपनीय कन्यकान्तःपुरे निवेशयामास ।

मार्गे शरत्रयममुष्य कृते विमुच्य
शेषं द्वयं पुनरिवोद्भिस्तुमासलोमः ।

मनसीति भावः । ज्वलन्ना विरहानलज्वालेनेव स्थितेनेत्युपेक्षा । कापायवास-
सावगुण्ठितमाच्छादितं वपुर्षस्य तथोक्तम् । सम्येन हस्तेनापि साक्षी वागप्रयो-
क्त्यर्थके शब्दे संज्ञारूपे मत्सरेण द्वेषवता स्मरवीरेण मन्मथवीरेण प्रवासनेव
रन्ध्रं ग्रहर्तुमवकाशमन्वीक्ष्य विचार्य पन्नगकुमारिका उल्लपिका, पाण्ड्यकुमारिका
चित्राहदा, यदुकुमारिका सुमद्रा, तासां कृते । तदर्थमित्यर्थः । पृथक्प्रत्येक-
मीरितां प्रयुक्तां प्रयाणां शराः काण्डा दण्डा इव तेषां समाहारं त्रिशरका-
ण्डीमिव स्थितां त्रिदण्डी वैनवीम् । पूर्ववत्समासः । 'द्विगोथ' इति ङीप् ।
विभ्राणं दधतं निजपट्टवस्य कोमलिप्रो मार्दवस्य निर्जयेन यः शोकस्तस्मादिवेत्यु-
पेक्षा । शुष्केण निर्द्रव्येण पटीरदारुणा चन्दनकाष्ठेन पादुकीभूय पादुके भूता
परिचर्यमाणं दृश्यमानं पादयोर्युगलं यस्य तथोक्तं ॥ कुहनाभिभुं मायासंन्या-
सितमर्जुनं यदुवृन्देषु यादवसंघेषु संभ्रमेण वन्दमानेषु नमस्कृत्यैव सख्य मुकुन्दः
श्रीकृष्णोऽपि सविनयं यथातथोपागतः सन् । चेति पूरणावशिष्टैः स्वसोदर्यां
सुमद्रायां प्रेमसरसैरिव स्थितैः तीर्थजलैः पिचण्डिलं पूर्णं कमण्डलुं तदीयादर्जु-
नसंवन्धिनः पाणेरदाय स्वयं गृहीत्वा हे भगवन्, इत इत एहि इति । वदन्निति
शेषः । राजभवनमुपनीय प्राप्य कन्यकान्तःपुरे निवेशयामास । उपनामा
उपेक्षाचतुष्टयस्य ॥ सजातीयविजातीययोः संश्लिष्टः ॥

मार्ग इति । तदनु कन्यान्तःपुरप्रवेशनानन्तरं सखे मन्मथो मार्गे तीर्थ-
यात्रामार्गेऽमुष्य कृतेऽर्जुनार्थं शरत्रयम् । पापपञ्चक्रमस्य इति शेषः । विमुच्य
प्रयुज्य । उल्लपिकाचित्राहदामुमद्रासखजुरामजननायेति भावः । शेषं द्वयं बागधुरं

१. 'अन्विष्य' इति पाठः. २. 'पृथक्प्रत्येक' इति पाठः. ३. 'तरुणा' इति पाठः.
४. 'युगं' इति पाठः. ५. 'मायनाभिभुम्' इति पाठः. ६. 'अवशिष्टः' इति पाठः.
७. 'जलैः पूरितं' इति पाठः. ८. 'एहि' इति नास्ति कश्चित्. ९. 'कन्यान्तःपुरे'
इति पाठः.

शुश्रूषितुं तदनु सोदरचोदिताया-

स्तन्याः सरो नयनमेव शर व्यतानीत् ॥ ६४ ॥

वपुषा मधुरेण मुमुबुवो धनुषा चित्तमुवञ्च तर्जितः ।

तपसेव दिने दिने तनोस्तनिमान जगृहे स मस्करी ॥ ६५ ॥

प्रतिनिश्चसिते दीर्घे पाणिना नासिका स्पृशन् ।

भावयामास पार्थोऽयं प्राणायामसमापनम् ॥ ६६ ॥

प्रणवोच्चरणे पुरःप्रसर्पन्प्रचभासे यतिनस्तर्दाधरोष्ठः ।

मुहुरग्रगतावनीन्द्रपुत्रीमुखमास्वादयितुं किलोज्जिह्वानः ॥ ६७ ॥

पुनरुज्जितु प्रयोजुमाप्तो लोभो येन तथोक्त इवेत्युत्प्रेक्षा । शुश्रूषितुमर्जुनयते परिचर्यां कर्तुं सोदराभ्यां रामकृष्णाभ्यां चोदिताया प्रेरितायास्तस्या सुम-
द्राया नयन चक्षुरेव शर व्यतानीद्वाण चकार । तत्कटाक्षरिक्षुचापहस्ता क्षणे क्षणे सधुक्षिताभूदित्यर्थः । उपप्रेक्षारूपकयोरङ्गातिभावेन सकरः । वसन्त-
तिलकावृत्तम् ॥ ६४ ॥

यपुपेति । स मस्करी कपटसन्यासी मधुरेण कोमलेन मधुवता च सुश्रुव-
सुमद्राया वपुषा चित्तमुव मन्मथस्य धनुषा पौष्पेण तर्जितः । सतापित सज्जि-
त्यर्थः । तपसेवेत्युत्प्रेक्षा । कपटसन्यासिनो वस्तुतस्तप प्रसक्त्यभावादिति भावः ।
तनो शरीरस्य तनिमान काश्यं जगृहे जगृहीतवान् । कृशोऽभूदित्यर्थः । एतेन
पञ्चमी कृशता नाम मन्मथावस्थोक्ता । 'ततो घनाविर्भवनाद्' इत्यत्र मन-
सङ्ग, 'वियत्यशेषास्तु' इत्यत्र हवसङ्ग, 'मन्मथे ज्वलति' इत्यत्र सकल्प,
'विजयो मधुरसितस्य' इत्यत्र ह्रीत्यागद्य द्रष्टव्यः । वृत्त वैतानीयम् ॥ ६५ ॥

प्रतीतिः । अयं पार्थो दीर्घं प्रतिनिश्चसिते निश्वासे पाणिना नासिका स्पृश-
न्सन्प्राणायामस्य वायुधारणात्मकस्य तपस समापनम् । समाप्तिबुद्धिमित्यर्थः ।
भावयामास जनयामास । पश्यतो जनस्येति शेषः । अन्यथा तै स्वविकारस्य
सर्व्यत्तापत्तेरिति भावः । अत्र नासिकास्पर्शनक्रियया प्राणायामसमाप्तिर्मथा
वृत्तेति भ्रान्त्युत्पादनेन मदनसतापजनितनिश्चसितरूपमर्माप्रकाशनाय परवच-
नस्य वृत्तत्वाद्युक्तिरलङ्कारः । 'युक्तिं परातिसिद्धान क्रियया भर्मगुप्तये' इति
लक्षणम् ॥ ६६ ॥

प्रणवेति । तदा कपटयतिवत्तमये प्रणवस्योकारस्योच्चरणे पठने पुरःपुरस्ता-
त्प्रसर्पन्प्रसरन् । यतिनः कपटसन्यासिनोऽधरः ओष्ठः । अग्रगताया अवनीन्द्र-
पुत्र्या सुमद्राया मुखम् । अधरमित्यर्थः । आस्वादयितुं मुहुरज्जिह्वान उत्थाप्य
गच्छन् । दिष्टेति संभावनायाम् । उत्पूर्वाज्जहातेत्याच्छीत्ये शानचि'श्वो' इति द्वित्वे

कन्याकरे मृदति पादपद्मं पुंष्यन्ति गात्रे पुलकाङ्कुराणि ।

हरे हरे माघव माघवेति हरिस्मृतेरन्यययांचकार ॥ ६८ ॥

एकदा निर्वर्त्य प्रलवसानकृत्यं प्रतिक्षणमिष्टुचापक्षुरप्रसंतव्रणेन समन्तात्पतितैः सत्त्वगुणप्रकलैरिव खेदैर्विन्दुभिर्ब्याक्रीर्णां चामूरवीं त्वचमध्यास्य विश्राम्यन्तं वै कुहनासंन्यासिनं धवित्रेण बीजयन्ती सुमद्रा तैत्तेरिद्वितैर्यतित्वे संशय्य तस्य तत्त्वजिज्ञासया सविनयमनुरहसि व्यजिज्ञपत् ॥

‘नृणामित्’ इत्यभ्यासस्वेत्वम् । प्रथमाश्वे । अत्रार्जुनाघरस्य प्रगवोच्चारण क्रियानिमित्तेन सुमद्राघरोद्भूतकृतसर्वापगन्तृत्वोत्प्रेरणात्क्रियानिमित्ता स्वरपो-
त्प्रेरणा । इतिमौपच्छन्दसिकम् ॥ ६७ ॥

कन्येति । स पार्थः कन्यायाः सुमद्रादाः करे पादपद्मं मृदति प्रक्षालयति सति गात्रे लघुरीरे पुंष्यन्ति वर्धमानानि पुलकाङ्कुराणि हे हरे हरे माघव माघवेत्युच्यप्रकारमा हरिस्मृतेर्विष्णुकीर्तनं कृचेति त्वच्छ्लोके पञ्चमी । अन्यय-
यांचकार । वक्षयामासेत्यर्थः । अत्राङ्कुरश्चक्षुः शब्दत्वेन प्रयोगविशेषः । अतः
‘पुंष्यन्तु गात्रे पुलकाङ्कुरेषु’ इति पाठे रमणीयः । तत्र च तानन्यययांच-
कारेति बोध्यम् । ‘गम्यमानार्थवादप्रयोगः’ इति न न्यूनपदत्वात्त्यदोष इत्यपि
प्रष्टव्यम् । अत्र हरिकीर्तनक्रियया तत्स्मरणानन्दादिमे पुलकाङ्कुरा इति सुमद्राया
अन्विमुत्पाद्य तत्प्राप्तिसर्गदृष्टराजसद्विकारे सत्यपि सान्त्विकविकाररूपमन-
प्रकाशनेन तद्वहनन्य कृतत्वामुक्तिरलंकारः । वृत्तनुपजातिः ॥ ६८ ॥

एकदेति । एकदा कलिबिहिने प्रलवसानकृत्यं भोजनव्यापारं निर्वर्त्य
समाप्य । ‘प्रलवसानं भोजनमभ्यवहारश्च जपिषश्च’ इति हलायुधः । क्षणे
क्षणे प्रतिक्षामिष्टुचापस्य मग्मयस्य क्षुरप्रैर्बाणविशेषैः संतप्तमेन तेदनेन सन-
न्तात्पतितैः सत्त्वगुणस्य प्रकलैः खेदैरिव स्थितैः । स्वरपुत्रस्य पाशुदत्वाच्छु-
भ्रत्वेन व्यवहारः । खेदैर्विन्दुभिर्ब्याक्रीर्णां व्याप्तां चनृतेरिदंशमेमां चामूरवीं
त्वचमजिनमध्यास्य । तत्रोपविदनेत्यर्थः । विश्राम्यन्तं भ्रमसपनुदन्तं कुहना-
संन्यासिनं माघानि धवित्रेण नृगाजिनश्चजनेन बीजयन्ती मृदपननं बाल-
यन्ती । ‘धवित्रं व्यजनं तद्यद्वितं मृगचमेगा’ इत्यमरः । तैत्तेरिद्वितैः पुल-
कायाकारविशेषैर्यतित्वे संशय्याय चतिर्वा न वेति संदिग्धं तस्य कपटसंन्यासिन-
स्वरूपस्य यथार्थस्य ज्ञानुमिच्छया जिज्ञासया अनुरहस्येकान्ते सनिनं यथा तथा
वक्ष्यमाणमन्तरेण व्यजिज्ञपद्विज्ञापयामास । ‘विपूर्वाञ्जपेः कर्तारं लङ्’
‘निधि-’ इत्यादिना चटि सन्वद्वावात् अभ्यासस्य ‘सन्वत्’ इतीवम् ॥

१. ‘पुंष्यन्तु’ इति पाठः. २. ‘पुलकाङ्कुराणि’ इति पाठः. ३. ‘श्वेत’ इति पाठः.
४. ‘त कुहनासंन्यासिन’ इति नास्ति कश्चित्.

तपस्विन्नद्य मे प्रीतिस्तवाभ्यागमसंभवा ।

कन्यामौनावकीर्णित्वे कल्पशाखाशिखायते ॥ ६९ ॥

इदानीममी

यदवः खलु पुण्यराशयो यतिनामिन्द्र तवाङ्घ्रिसेवनात् ।

शिरसैकमवाप्य यद्रजो मनसान्यत्परिवर्ज्यते च येः ॥ ७० ॥

भगवन्नखिलं विद्युष्यसे परमार्थं वद भावि मे शुभम् ।

प्रयता यतयो भयद्विधाः प्रणिधानेन हि दिव्यचक्षुषः ॥ ७१ ॥

अवकर्ण्य तदेष मीलितः क्षणमक्ष्णोः प्रतिवाचमाददे ।

यहुना किमपि स्वर्कैर्गुणैर्विजयं प्राप्स्यसि योपितां कुले ॥ ७२ ॥

तपस्विन्निति । हे तपस्विन्, तवाभ्यागमात् । संभवतीति संभवा । मे मम प्रीतिः संतोषः कन्याया यन्मौनं मतं कन्यकाजनोचितान्यसंलापानर्हत्वं तस्यावकीर्णित्वे भङ्गे विषये । 'अवकीर्णो क्षतव्रतः' इत्यमरः । कल्पस्य मुरतरोः शाखायाः शिखामिवाचरतीति शिखायते । यहुसंलापेच्छां जनयतीत्यर्थः । उपमानात् 'कर्तुः क्यद् सलोपश्च' इति क्यङ्कन्तात्कर्तरि लट् ॥ ६९ ॥

यद्व इति । यत इन्द्रियसंयम एवामस्मीति यतिनः । 'ये निजितेन्द्रिय-
ग्रामा यतिनो यतयश्च ते' इत्यमरः । हे यतिनामिन्द्र, यदवो यादवाः पुण्यराशयः
खलु क्षरीरधारिणः पुण्यसमूहा एव यदवाभ्यागमिष्यन्ति तवाङ्घ्रिसेवनात्प्रादप्रणामा-
च्छिरसा एकं रजः रेणुं भवत्पदलप्रमवाप्य मनसा । चरत्यर्थः । अन्यद्रजो
रजोगुणः । तन्मन्यकामादिविकार इति यावत् । परिवर्ज्यते त्यज्यते । वर्जः
कर्मणि लट् । 'रजः स्यादार्तवे रेणौ पराणगुणभेदयोः' इति विश्वः । वाक्यार्थ-
हेतुकं काव्यलिङ्गम् । अत्र 'शिरसैकमवाप्य यद्रजः' इत्येष तृतीयपादपाठः ।
पाठान्तरे तु अन्यदित्यस्य एकमित्यनेन साक्षाद्भूत्वात् साक्षाद्भूतदोषापत्तेरुक्तत्वा-
रस्यायोगाच्चेति । वृत्तं वैतालीयम् ॥ ७० ॥

भगवन्निति । हे भगवन् यतीन्द्र, अखिलं कालप्रवक्तुं ज्ञातं विद्युष्यसे
जानासि । त्वमिति शेषः । अतो मे मम भावि भविष्यच्छुभं परमार्थं यथार्थं
यथा तथा वद । परं मृशमर्थमर्थशक्त्या गम्यमानं वदेति च । ननु सर्वज्ञत्वं
चेद्वच्यम् । तदेव कृत इत्याह—प्रयता इति । हि सम्पात् । प्रयता जितेन्द्रियः ।
भवतो विधा रीतिर्येषां ते भवद्विधा यतयः प्रणिधानेन योगेन दिव्यं सर्वदर्शि
चक्षुर्येषां तथोक्ता भवन्तीति योज्यम् । अत्र वैमवसंपन्नदिव्यचक्षुष्मतास्त्ववाक्या-
र्थेन सर्वार्थबोधोपक्रमधनाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ७१ ॥

अवकर्ण्येति । एषोऽनुनयतिस्तत्तुमद्रावाक्यमवकर्ण्य श्रुत्वा क्षणमक्ष्णो-
मीकृतः । मीलितश्चः सजिस्वयः । कृत्रिमयोगप्रकाशनायेति भावः । प्रतिवाचं

पादाद्गुष्ठनखं यस्ते फाले कुर्याद्विशेषकम् ।

स नरोऽपि स्मरेणार्तः सद्यः स्वाद्यमिषं ह्योः ॥ ७३ ॥

इति मा तस्य वन्निमस्युष्ठा वचसा श्रवसा च विद्युत्पूर्वस्ते-
ल्लङ्घनेः सोऽयं संनन्दननन्दन इति निश्चयमणिं हन्यैपेटिकापुटे
निधाय 'भगवन्', भवदमिहितयोर्विजयनरशब्दयोः क्रमेण धर्मिपरता
च विशेषनामता च तव कृपया भविता इति तस्मै त्रीदंतरलतरनयनं
वदनमनमन्ती तस्ये ॥

प्रत्युत्तरमादत्तं स्याद्वृत्तवान् । अयि गुग्गुलु, बटुनाचनं किम् । भोपिता कुटे स्व-
मिजगुणे सौन्दर्यशीलादिभिर्निजस्य सर्वोत्कर्षं अर्जुनं च प्राप्स्यति । 'विजयस्तु
जये पार्थे' इति विश्व ॥ ७२ ॥

पादेति । यो नरस्तो तव पादाद्गुष्ठनखं फाले स्वस्य क्लृप्ते विशेषकं तिलकं
कुर्यात् । प्रणयकलहादिवृत्तमानापनोदनाय पादयोः प्रणमैदित्ययं । सोऽपि
नरोऽर्जुनश्च सखत्वं सन् सद्य इक्षानीमेव ह्योर्भवन्नेत्रयोरामिषं भोग्यवस्तु ।
हृदय इति भावः । स्याद्भवेत् । 'आमिषं भोग्यवस्तुनि' इति विश्व । य इक्षानीं
पादाद्गुष्ठनखं ते फाले विशेषकं कुर्यात्, स त्वया प्रणम्यमानं नरोऽहम् ।
अपिरेषकाराय । सोऽपि नरोऽर्जुन । 'नरोऽर्जुने मनुष्येऽपि' इत्यत्रय ।
यस्तु 'मन्मथबाणविद्धं सम्मासभूत एव भवेत्' इति भावार्थमाह कृषिह, तदामिष-
पदस्य लुप्युष्ठादायकरेणाश्लीलदोषापत्तेरन्यथं इत्यम् ॥ ७३ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण वन्निमाश्रमार्थान्तरगमनतया कौटिल्यं स्पृष्टवतीति
तेन तस्य कपटसन्ध्यासिनो वचसा वाक्येन च श्रवसा ध्येनेन विशेषेण पूर्वं श्रुते-
र्विद्युत्पूर्वं । आगन्तुकननप्रकाशादिति शेषः । तैस्तेऽक्षपैश्चिह्नैः प्रमाणरूप-
स्य 'शीलादिभिश्च इतुद्रयेन । सा मुमक्ष । अथ पुरोवती कपटयति स प्रसिद्ध-
संनन्दननन्दन इत्युक्तप्रकारं निश्चय एव मणिस हृदयमेव
पेटिका तस्या पुटेऽन्तरे निधाय । बहिरप्रकृत्येत्यर्थः । हे भगवन्, भवता-
मिहितयोर्विजयनरशब्दयोः श्लोकद्वयघटितयोः क्रमेण धर्मिपरता विशेषना-
मता च । निजयशस्वस्य निजयोः धर्मो सोऽस्मान्नाति धर्मा अर्जुनो विजय ।
अर्थआदित्वादनन्तः । तत्परता तत्तात्पर्यं नरशब्दस्य वृत्ताशब्दत्वं चेत्ययं ।
'व कृपया' इति पाठो युष्माकमिति पूजाया बटुवचनम् । तव कृपया कृ-
पया भविता भविष्यति । भवतेर्दृष्टः । एव यो धर्मिपरता युष्मदभिन्नधर्मिपर-
त्वम् । 'राहो गिर' इत्यादिनदमेन्द्रे पृष्टी । वा युष्माकं विशेषनामता च ।

- १ 'भा' इति पाठ २ 'निपीतपूर्वं' इति पाठ ३ 'लङ्घने' इति पाठ
४ 'अथ यनि' इति पाठ ५ 'वेत्त' इति पाठ ६ 'क्रान्त' इति नास्ति कश्चित्
७ 'च' इति नास्ति कश्चित् ८ 'नामपरता' इति पाठ ९ 'भवेत्' इति पाठ
१० 'तरनयन' इति पाठ ११ 'अवनमन्ती' इति पाठ

यमेवमुद्दिश्य तवोक्तिमङ्गी स एष दासोऽस्म्यनुकम्पनीयः ।

इति प्रकाश्य क्षणमर्जुनत्वं चुचुम्भ ता चोरयतिः कपोले ॥ ७४ ॥

स्वेदाम्बुपूरभरिते मुदशस्तदास्याः

क्षेत्रे स्वकिंशुकशिलीमुखसीरकृष्टे ।

पुष्पाध्नकर्पकवरः पुलकच्छलेन

शृङ्गारबीजनिकरान्निविडानवाप्सीत् ॥ ७५ ॥

तस्यामेव वधूमिमा स रजनौ सद्योऽनुकूला रहः

पाणौकृत्य विलोकितोत्सवमरो द्वाभ्या हरिभ्यामपि ।

पौरेपूभयथा जनेष्ववलता प्राप्तेषु पार्यस्तथा

जामत्सारथिविद्यया सह रथारूढः पुरान्निर्ययौ ॥ ७६ ॥

अथस्तु पूर्ववदित्परि बोध्यम् । इयुक्तप्रकारेण तस्मै कपटसन्ध्यासिने । अवत्वेति शेष । वदन मीढैव तरुतरेऽत्यन्तचञ्चले नयने यस्मिन्त्यथा तथा अवनमन्ती सती तस्येतिष्ठत् । अत्र हेतुद्वयेन अर्जुनत्वानुमानादनुमानालङ्कारः । तदुज्जीवितश्चाय 'निधयमणि हृदयपेटिकापुटे' इति सावयवरूपकालङ्कार इति द्वयो-रङ्गाभिभावेन संकरः ॥

यमिति । तत हे सुन्दरि, य दास सेवकमर्जुनमुद्दिश्य एवमुक्तप्रकारा तव उक्तीना वचनाना मङ्गी रीतिर्भवति, ए दासोऽर्जुन एषोऽहमस्म्यनुकम्पनी-यस्तवया दयनीयः । इयुक्तप्रकारेणार्जुनत्वं क्षण प्रकाश्य चोरयतिस्वरुमरुहरी ता मुमदा कपोले चुचुम्भ । वलदेवादिभयारक्षणमित्युक्तम् । वशस्थवृत्तम् ॥ ७४ ॥

स्वेदेति । तदा चुम्बनसमये पुष्पाध्नकवर ममथ एव हलिकथेष्ट स्वेदाम्बुन पूरेण प्रवादेण भरिते पूर्णे स्वस्य किंशुकशिलीमुखेन मलाशवागे नैव सीरेण छलेन कृष्टे छुते । किंशुकग्रहण सीरत्वारोपोपयोगिवक्रमुखलामायेति बोध्यम् । तस्या मुदश मुमदाया क्षेत्रे शरीर एव केदार इति छिद्ररूपकम् । 'क्षेत्र कल्पे केदारे गात्र च' इति विश्व । पुलकाना छन्देन व्याजेन निविडान् शृङ्गारस्य रसस्य बीजनिकरानवाप्सीदुक्तवान् । वये कतरि लुकि सिन्धि वृद्धि । समस्तवस्तुश्रुतिसावयरूपकम् । वसततितल्का वृत्तम् ॥ ७५ ॥

तस्यामिति । तस्यामर्जुनप्रकाशवासरसंवाचिन्यां रजनौ रात्रावेवानु वधूमिमां वधू मुमदां सद्यो हव रह पाणौकृत्य परिणीय द्वाभ्यामपि हरिभ्या-मिश्रोपेद्राभ्या निगेवितो दृष्ट उत्सवमरो विवाहोत्सवाविद्ययो यस्य तपोक्त स पार्यः । पौरेषु जोषु द्वारकावासिषु उभयथा द्विविधामवलतां न विदते वने रामो वत्त दौर्ध्र्यं च येषां तेषां भाव प्राप्तु सत्सु । 'वल सकृपणे रशोभेदे धौर्ध्र्यं तु न द्वयो' इति विश्व । वलदेवस्य यदुनि सह शत्रुपूजनाय रामुद द्वीपातरं प्रति गतत्वाति भावः । जामती प्रकाशमाना सारथिविद्या रथचर्या-

आकर्ण्येदं जृम्भितानां यदूनां पार्थोद्देशात्क्रोधनत्वस्य जातेः ।
म्लानिं दातुं माधवो माधवोऽभूद्यत्रायत्ता कौरवी सा समृद्धिः ॥७७॥

रणोत्साहे शान्ते यदुजडिमकीर्तिध्वजलतां

मुहुः स्मारं स्मारं कपटयतितां वलितकुचम् ।

हसन्त्याः प्रेयस्या दशनरुचिमित्रीकृतयशाः

शताङ्गेनाविक्षत्सुरपतितनूजो निजपुरीम् ॥ ७८ ॥

ततो मुहूर्ते सकलामिनन्धे कुरुद्वहानां कुशलोदयाय ।

सुतं सुभद्रा सुपुत्रेऽभिमन्युं प्रवीरसूः सा तमिव प्रवीरम् ॥ ७९ ॥

नैपुण्यं यस्यास्तथा सुभद्रया सह रयास्तः सन् पुराद्वारकानगरान्निर्ययो
निर्यतवान् । प्रसन्ने भगवति श्रीकृष्णे किं दुष्करमिति भावः । शार्दूलवि-
कीर्तितरुतम् ॥ ७६ ॥

आकर्ण्येति । इदं सुभद्रादरणमाकर्ण्य श्रुत्वा पार्थोद्देशात्पार्थमुद्देशं कृत्वा ।
स्यङ्गोपे पद्ममी । जृम्भितानां युद्धाय संनद्धानां यदूनां यादवानाम् । क्रोधनस्य
भावः क्रोधनत्वं क्रोधः तस्यैव जातेर्मालतीकुसुमस्य । 'जातिश्छन्दोधर्ममेवमालती-
गोत्रजन्मसु' इत्यजयः । म्लानिमप्रकाशं दातुं माधवः कृष्णो माधवो वसन्तोऽ-
भूत् । सा प्रसिद्धा कुरुणां कुरुवंश्यानामिधं कुरवाणां वृक्षविशेषाणामिधं च
कौरवी । 'एकत्र उदन्तात् 'तस्मेदम्' इत्यण् । 'ओर्गुणः' इति गुणेऽवादेशो चान्यत्र
उदन्तादपि च 'टिष्ठाणन्' इत्यादिना षीप् । समृद्धिः संपत् । यत्र कृष्णे वसन्ते
च आयत्ता अधीना । युद्धसंनद्धान्यदून्पाण्डवपक्षपाती कृष्णो निवारितवानि-
त्यर्थः । 'माधवो मासि वैशाखे लक्ष्मीपतिवसन्तयोः' इति विश्वः । वसन्ते
म्लायन्ति जातयः पुष्पयन्ति कुरवा इति प्रसिद्धम् । शालिनीरुतम् ॥ ७७ ॥

रणेति । सुरपतेरिन्द्रस्य तनूजोऽर्जुनो रणोत्साहे शान्ते सति । यदूनामिति
शेषः । यदूनां जडिन्ना मोग्धेन या कीर्तिः प्रसिद्धिस्तस्या ध्वजलताम् । तत्प्रख्या-
पनीमित्यर्थः । कपटयतितां कुहनाचंन्यासित्वं स्मारं स्मारं स्मृत्वा स्मृत्वा ।
आभीक्ष्ये णमुल् । 'न लोकाव्यय-' इत्यादिना 'अधीगर्थ-' इति पट्टीप्रतिषेधः ।
वलितौ किञ्चिच्चलौ कुचौ यस्मिन्स्वयथा तथा मुहुर्हसन्त्याः प्रेयस्याः सुभद्रायाः
दशनानां दन्तानां हासादाविर्भवतां रुचेर्धवलकान्तेर्मित्रीकृतं सदशीकृतं यशो
यस्य तयोक्तः सन् शताङ्गेन रथेन निजपुरीमिन्द्रप्रस्थमविशद्विशति स्म । यदवो
जडा अन्यथा यदि जानीयुरीदृशं यतित्वं तदा बध्नीयुरेवेति हासप्रकारः । अत्र
कीर्तिध्वजलतामिति रूपकेण दशनरुचिमित्रीकृतयशा इत्युपमोज्जीवितेति द्वयोर-
ङ्गाभिभावेन संकरः । शिखरिणीरुतम् ॥ ७८ ॥

तत इति । तत इन्द्रप्रस्थवेशानन्तरं प्रवीरसूतीरमाता । 'वीरमाता च
वीरसूः' इत्यमरः । सा सुभद्रा कुरुद्वहानां कुरुवंश्यानां कुशलस्येहपरसौख्यस्योद-

पाञ्चालपुत्री च पतिव्रतानां प्रधानभावे कृतपट्टवन्धा ।

पञ्चापि सद्यः प्रतिभूरिव खान्पतीन्पितृणामनृणानकार्षीत् ॥८०॥

अथ तेषां तादृशं पुत्रोत्सवमाकर्ण्य ऋतुर्वसन्तसामन्तो राजन्यसंवन्धितया हर्षादिव समाजगाम ॥

तदानीं भगवान्पवमानस्तु भीमस्य पुत्रोत्पत्तिनिमित्ताशौचवत्तया लोकस्पर्शाय संकुचन्निव कैतिचन दिनानि मलयं विहाय पद्मेकमपि न चचाल ॥

एतेन खल्वकरुणेन तपागमेन

जीवातुरथ मम दूरत एव देशात् ।

मायोत्पत्यर्थं सकलैर्युगैश्चन्द्रताराबलादिमिरमिनन्दितुं योग्ये अभिनन्द्ये स्थापनीये सुहृते लभे तं प्रवीरमर्जुनमिव स्थितमभिमन्युं नाम सुतं सुपुत्रे जनयामास । कल्पेक्षा, सा प्रतिष्ठा प्रवीरस्य कुन्ती तं प्रवीरमर्जुनमिवेत्युपमा वेत्युभयत्र बाधकामायात्साधकसाम्याच्च द्वयोः संदेहसंकरः । उपेन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ७९ ॥

पाञ्चालपुत्रीति । पतिव्रतानां प्रधानभावे प्राधान्ये कृतः पट्टवन्धः पट्टाभिषेको यस्यास्तथोक्ता पाञ्चालपुत्री द्रौपदी च प्रतिभूर्लम्बिकेव । 'स्युर्लम्बिकाः प्रतिभुवः' इत्यमरः । खान्पतीत्यापि पत्नीन्पुषिष्ठिरादीन् । सद्यः पितृणामनृणान् ऋणविमुक्तान् । सपुत्रानिति यावत् । अकार्षीत् । एकैकस्यैकैकं पुत्रं जनयामासेत्यर्थः । 'एष वा अनृणो यः पुत्री' इति ध्रुवेः पुत्रजननेन पितृऋणापाकरणश्रवणादिति भावः । उपमा । वृत्तमुपजातिः ॥ ८० ॥

अथ ग्रीष्मर्तुं वर्णयति—अथेति । अयानन्तरे वसन्तस्य सामन्तस्तुल्यकक्ष्यः ऋतुर्ग्रीष्मस्तेषां पुषिष्ठिरादीनां तादृशमुक्तविधं पुत्रोत्सवमाकर्ण्य राजन्यसंवन्धितया क्षत्रियबन्धुत्वेन यो हर्षस्तस्मादियेत्युत्प्रेक्षा । 'ग्रीष्मो वै राजन्यस्यर्तुः' इति ध्रुवेरिति भावः । समाजगाम ॥

तदानीमिति । तदानीं ग्रीष्मप्रवेशसमये भगवान्पवमानो दक्षिणमाहतस्तु भीमस्य स्वपुत्रस्य पुत्रोत्पत्तिनिमित्तं यदाशौचं जातं तद्वत्तया लोकस्य जनस्य मुषनस्य च स्पर्शाय । स्प्रष्टुमित्यर्थः । 'तुमर्थाच्च भाववचनात्' इति चतुर्थी । संकुचन् लज्जमान इवेत्युत्प्रेक्षा । कैतिचन दिनानि मलयं गिरिं विहायैकं पदमपि न चचाल न प्रपृतयान् । मलयानिलवार्तापि दुर्लभामुदित्यर्थः ॥

एतेनेति । अकरुणेन निर्दयेन एतेन तपागमेन । ग्रीष्मेणेत्यर्थः । 'उष्ण कम्पागमस्यपः' इत्यमरः । समात्मनो जीवातुर्जीवनौषधं मधुरैर्यन्तोऽयं देशादेव दूरत वत्सारितो निष्काशितः खलु । इत्युक्तप्रकारया रथा कोपेनेवेत्युत्प्रेक्षा ।

१. 'वसन्तः सामन्तरावर्तवन्धितया' इति पाठः. २. 'पुत्रोत्पत्ति' इति पाठः.

३. 'सतिविदिनाभि' इति पाठः. ४. 'देशत एव दूरत' इति पाठः.

उत्सारितो मधुरितीव रूपा वनान्ते

तत्स्वागतं परमृतो न समाचचार ॥ ८१ ॥

शिरीषपङ्केः कुरुकामिनीनां शरीरवद्व्या सह मार्दवेन ।

उपस्थितामूढुपमा तदानीं तपःस्थितानां मुलमं हि सर्वम् ॥ ८२ ॥

कुरुकेलिवनेषु मल्लिकाकुसुमेषु भ्रमरावल्लिर्बभौ ।

‘श्रुतुना मधुगन्धगुप्त्रये जतुनामे निहितेव मुद्रिका ॥ ८३ ॥

शुभसौरमसंभृतानि भूमौ शुचिभूतान्यपि यानि पाटलानि ।

कलयेमुरतीव चित्रभावं क्षणपीतानि दृशा कथं न तानि ॥ ८४ ॥

परमृतः कोकिलः । जातावेकवचनम् । वनान्ते वनमध्ये तस्य ग्रीष्मस्य स्वागतं कुचलागमप्रश्रं न समाचचार नाचरितवान् । ग्रीष्मे कोकिला न कूजन्तीति प्रसिद्धम् । वसन्ततिलकावृतम् ॥ ८१ ॥

शिरीषेति । तदानीं कुरुकामिनीनां पाषाण्यादीनां शरीरवद्व्या सह शिरीषाणां कुसुमानां पङ्केरुपमा सादृश्यं मार्दवेन गुणेन हेतुना उपस्थिता प्रातामूढ । तथा हि—तपसि वृष्ट्यान्द्रायणादौ तपे ग्रीष्मे च स्थितानां सर्वं वस्तु मुलमम् । ‘तपश्चान्द्रायणादौ स्याद्ग्रीष्मे लोकान्तरेऽपि च’ इति विश्वः । अत्र सान्तादन्त-यौलक्ष्णेन निर्देशः । छिन्नविवेकस्तु ‘तपेन वर्याः शरदा हिमागने’ इत्यादिप्रयोग-विज्ञेयः । अत्र ग्रीष्मचान्द्रायणाग्नौः श्लेषमितिहानेदाभ्यवसायमूढातिशयोक्त्य-नुप्राणितः सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ८२ ॥

कुर्विति । कुरुणां केलिवनेषु मल्लिकाकुसुमेषु भ्रमराणामावलिः पङ्क्तिः श्रुतुना ग्रीष्मेण मधुगो मकरन्दस्य गन्धस्य परिमलस्य च इयोर्गुणयोः रसगान्ध-धर्मयोः कुसुमोपरि जतुना नीललाभ्या निहिता न्यत्ता मुद्रिका मुद्रेव बभौ । इत्युपेक्षा । वैतालीनवृतम् ॥ ८३ ॥

शुमेति । शुभैर्नगैर्हरैः सौरभैः परिमलैः संभृतानि संभूतानि शुचौ ग्रीष्मे भूतानि जातान्यपीलपिः समुच्चयार्थकः । शुभ्रत्वेन वर्तमानान्यपीलपिर्विशे-षार्थकः । अमृत्युत्वानि चेति त्रिधा बोधः । यानि पुष्पानि भूमौ पाटलानि पाटलसंज्ञानि श्वेतरत्नानि चामूवन्, तानि पाटलकुसुमानि दृशा दृष्ट्वा तर्ज-पीतानि दृष्टानि सन्ति । पिङ्गलानि सन्तीति च । चित्रभावं आश्चर्यकरत्वं शबलवर्णत्वं अमृत्त्वं च कथं न कलयेतुर्न योजयेतुः । किं ॥ योजयेतुरेवेत्यर्थः । श्वेतानां पाटलवत् पाटलानां पिङ्गलवत् च क्षणादेवाविर्भावोदाश्चर्यम् । अनेक-जातीयरूपाण्यनेकत्र मेलनाच्छबलत्वम् । अमृत्युत्वानाम् । ‘आत्मा वै पुन-नानाति’ इति शुभेराश्रितं चेति भावः । ‘शुचिः शुभ्रेऽनुपहते नृद्वारापाडयो-रपि । ग्रीष्मे हुत्वहेऽपि स्वात्’ इति विश्वः । ‘आश्चर्यलक्ष्ययोर्विश्रं नात्वमा-

सीमन्तविद्युदवतंसशिरीषचापं

कैश्यं घनोऽयमिति कैः मुदशां न जज्ञे ।

तस्याध एव निर्दले सततं यदासी-

सत्तादृशी सलिलशीकरदुर्दिनश्रीः ॥ ८५ ॥

उग्रैः करैरुष्णरुचेः समन्तादुष्मायमाणाखिलदिङ्मुखस्य ।

आगन्तुमह्यः सविधं स्वकालेऽत्यनीश्वरेवापससर्प रात्रिः ॥ ८६ ॥

वर्षास्त्रियं त्वरितमस्मदुपान्तभूमे-

रन्मूलनं कलयतीति रुपावलीढैः ।

सीरदुमैः स्वनिकटादपसारितेव

मध्यं जगाम सरिता सलिलस्य वेणी ॥ ८७ ॥

बुडुनि क्षियाम्' इति हलायुष । विरोधाभाससमालकारयो श्लेषसकीर्णयो संसृष्टि । औपच्छन्दसिकवृत्तम् ॥ ८४ ॥

सीमन्तेति । सीमन्त केशमध्यरेखेव विद्युत्तडियस्य तत् । अवतस शिरीष पुष्पमेव चाप इन्द्रधनुर्यस्य तत् । मुदशा कौरवीणा कैश्य केशगुन्दम् 'तदुन्दे कैश्चिक कैश्यम्' इति वेशपर्यायेष्मर । कैर्जनैरय पुरोवर्ती । विशेष्यापेक्षी पुंस्त्वनिर्देश । घनो मेघ इति न जज्ञे न ज्ञातम् । सर्वैरपि ज्ञातमेवेत्यर्थ । यद्यस्मात्तस्य मुदकेशगुन्दस्य अध अधोभागस्थित एव निर्दले ललाटे सतत निरन्तर तत्तादृशी अतिमहती सलिलशीकरै स्वेदनलविन्दुभिर्दुर्दिनश्री मेघ-च्छन्नदिनलक्ष्मी । वर्षासमृद्धिरिति यावत् । आसीत् । तस्मादिति योज्यम् । अन सलिलशीकरदुर्दिनधिया केशगुन्दे मेघस्वानुमानादननुमानालकार । सीमन्त-विद्युदित्यादि सावयवरूपकोजीवित इति तयोरन्तर्भावमेव सूकर ॥ ८५ ॥

उग्रैरिति । उग्रैरत्युष्णैरुष्णरुचे सूर्यस्य करै समन्तादुष्मायमानान्यमिकल्पी-भवन्त्यखिलानां दिशां मुखानि यस्मिन्त्यस्य । उपमानात्कृत् । लट् शानच् । अहो वासरस्य सविधं घनीष प्रत्यागन्तुमनीश्वर्य असमर्थेवेत्युत्प्रेक्षा । रात्रि स्वस्य कात्र आगमनसमयेऽप्यपससर्प दूरं पलायते स्म । रात्रयोऽभवत्तस्या इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

वर्षास्त्रियं । इय वेणी प्रवाह वर्षासु वर्षती । 'क्षियां प्रावृद् क्षियां भूत्रि पर्षा' इत्यमर । अस्माक तटदृष्टानामुपान्तभूमे श्रान्तदेहास्यो मूलन पातन त्वरित यथा तथा कलयति करोति । इत्युपप्रकारथा यथा कोपेनावलीढैर्व्योमैस्तीर-योदमयोर्दुर्मे स्वनिकटादात्मसमीपादपसारिता घाताभुजैर्दिच्छापितेवेत्युत्प्रेक्षा । सरिता वरीनां सलिलस्य वेणी मध्य मध्यप्रदेश प्रति जगाम ॥ ८७ ॥

देशे देशे जडिमहुरङ्गान्तेजोमहैर्दिनकरमिहे ।

धावं धावं प्रहरति रात्रां धारागेहं शरणमपापुः ॥ ८८ ॥

अङ्गाङ्गनङ्गासहने तपतावन्योन्यमेवानिमुखा युवानः ।

धाचापि केचिन्नननापि केचिदृषापि केचिदृढमालिलिङ्गः ॥ ८९ ॥

एवं पचेलिनां हेलिमयून्कटोरिनकेलिं तन्ध तनयानि निवेदयि-
सुद्यामाभिरिव रामाभिर्निरन्तरोपान्तां दृगध्वनि वसन्तौ वसन्तर-
तिष्ठान्ताविष जयन्तजनकानन्तरजकान्तेगौ परिपाटलहंसपाददु-
खगाहयनजातसनाये पायसि रोषसि च विहारैस्त्रेपां दिनानामौ-
पयिकृमाविध्यमापादयितुं तामेव भगवतीं सरितमापततान् ॥

देशे देशे इति । जडिमान धैर्यान्धेव कुरङ्गा हर्षा दिनकर सूर्य एव
मिहे व्यये । 'पुडिन्दा घबरा निग डिताधान्यना धृयङ्' इति त्रिकण्ड-
शेष । तेजेमि क्रिणैरेव मन्त्रैर्वातिमेपदेशे देशे प्रतिदेशम् । वीन्याय
दिमां । धच धाव धनेषा धावेषा । आनीक्ष्ये णमुङ् । प्रहरति सति रात्रा
धातोह यत्रधाटाहं धरां ररुक्रमपापु । दूरसदृशाना रात्रा तदाश्रितो वा
शरणमिति मय । अत्र जडिमहुरङ्गा पर्याये तत्तदेषाणापूर्वकं रात्रापाट-
हाश्रयोक्ते पनांशककर सावनवन्धोर्जावित इति तयोर्द्वदिनानेन सहर ।
तेन च रात्रापाटशतिरिक्तस्य सर्वस्यापि निश्चयप्रतीक्षा परिचक्ष्णकंकर-
प्रतीतेरुक्तेरलंकरध्वनि । नतइतम्—'त्रिना नता नमसायुक्ता' इति
लङ्गात् ॥ ८८ ॥

अङ्गाङ्गेति । अङ्गाना मीयानामङ्गे परकीने सत्र स्वयं न सहत इत्यसहने
तपतां प्रीप्ते । युवतयश्च युवानश्च युवान । 'पुमान्निवा' इत्येकशेष । अन्योन्यं
अनिमुखा सन्त एव केचिद्वाचा व्याप्तिष्ये इति वक्ष्यते इदमालिङ्ग ।
तावन्नाममप्यसहन्त केचिदृषा नृपैव इदमालिङ्ग । केचिन्नननैवालिङ्ग ।
सर्वत्र अनिरेवकारणं । अत्र यूनामुपरोतरेषा पूर्वपूर्ववचिकयाङ्गिजनमात्रा-
क्षयेनोत्तरोत्तर सौकुमार्येण प्रतीते शरुलकार—'उत्तरोत्तरलुप्तये सार
इयुच्यते युयै' इति लङ्गात् । स च वचिकदेराङ्गिजनस्य पूर्वपूर्वगतेश्रुती-
यत इति वल्लालकारध्वनि । 'पाटलान्यङ्गमो वर्जनाम्' इति न्यायेन द्वयो
वाचिकदार्शनिकदोरुत्तरत्वेन मानसिकस्य लेखनमिलयि ध्येयम् ॥ ८९ ॥

अथ कुरङ्गानयो कलिन्दा जलविहारं वारयति—परमिति । एव-
मुत्पकारेण पचेलिमा परयतम् । 'पच एडिमटयसकृन्म' इति पचे कर्म-

१. 'अनिमुखा' इति पठ . २ 'कटोर' इति पठ . 'कटोरिन' इति नलि
हवित्र . ३. 'नवनी दनेव' इति पठ .

कल्लोलजालकपटेन कलिन्दपुञ्ज्या

पादं प्रति प्रससृपे परमस्य पुंसः ।

तिष्ठन्ति मे पुनरिह त्रिजगत्पवित्राः

सख्यः कवीति समवीक्षितुकामयेव ॥ ९० ॥

तस्या जलेषु तरुणाम्बुदजातिवैरि-

प्त्वावर्तजालमनयोदभयोर्व्यवैतानीत् ।

वीचीकराग्रविनिवारितरामसीर-

व्यावल्गनोपजनितव्रणगर्तशङ्काम् ॥ ९१ ॥

प्येलिमच् । 'परिपङ्क्तं पचेलिमम्' इत्यमरशेषः । हेलेः सूर्यस्य मयूखानां किरणानां कटोरिण्या उभाषस्य केलिं चेष्टाम् । 'हेलिरालिहने सूर्ये' इति वैजयन्ती । तस्य सूर्यस्य तनयायै यमुनायै निवेदयितुं ज्ञापयितुं कामो यासां तामिरिव स्थिताभिरित्युत्प्रेक्षा । रामामी रमणीभिर्निरन्तराः सान्द्रा उपान्ताः पार्श्वा ययोस्तौ दृगध्वनि चक्षुर्मार्गे वसन्तौ वर्तमानौ । मूर्ताभूय साक्षादिव स्थितावित्यर्थः । वसन्तरत्निकान्तौ मधुमन्मयाविव स्थितावित्युत्प्रेक्षा । जयन्तजनकस्येन्द्रस्यानन्तरजोऽनुज उपेन्द्रः । श्रीकृष्ण इति यावत् । कौन्तेयोऽर्जुनश्च द्वौ । परिपाटलैररुणैर्हंसानां पक्षिविशेषाणां पादैश्चरणैर्दुरवगाहैर्दुष्प्रवेशैर्बनजातैर्जलजैः सनाथे सहिते पायसि यमुनाजले, परिपाटलैर्हंसस्य सूर्यस्य पादैः किरणैः दुरवगाहेन बनजातेनारण्यसमूहेन सनाथे रोधसि यमुनातीरे च । 'हंसो विद्वद्भेदेऽर्के' इति विश्वः । विद्वारैः क्रीडाभिस्तेषां दिनानां ग्रीष्मवासराणामौपमिकं युक्तमातिथ्यं पूजनम् । ग्रीष्मावसरोचितसौख्यमिति यावत् । आपादयितुं संपादयितुं तां सरामाभिर्विज्ञाप्यत्येन संभावितामेव भगवतीं सरितं यमुनां प्रत्यापततो प्राप्तवन्ती । पततेराष्टपूर्वाकर्तारि लङ् । उपेक्षाद्वयस्तेषाणां संसृष्टिः ॥

कल्लोलेति । कलिन्दस्य गिरेः पुञ्ज्या यमुनया इह भगवत्पादे त्रिषु जगत्सु पवित्रा मे मम सख्यो गङ्गाः पुनः कति अन्याः कियन्त्यस्तिष्ठन्ति । इत्युक्तप्रकारेण मुमु समवीक्षितुं द्रष्टुं कामो यस्यास्योक्तयेवेत्युत्प्रेक्षा । कल्लोलानां महान्तरङ्गानां जालस्य कृन्दस्य कपटेन परमस्य पुंसः श्रीकृष्णस्य पादं प्रति प्रससृपे श्रुतम् । सपेः प्रपूर्वाङ्गावे छिद्र ॥ ९० ॥

तस्या इति । तरुणाम्बुदानां जालमेधानां जातिवैरिषु जन्मशत्रुषु । तद्दतिर्नालेभ्यस्त्यर्थः । तस्या यमुनाया जलेषु आवर्तानां जलध्रमाणां जालं कर्तुं वीच्यस्तरङ्गा एव स्तराग्राणि तैर्विनिवारितस्य रामसीरस्य स्तररामहलस्य व्याव-

मुरारिनारीमुखपद्मपङ्क्तिर्जवेन योद्धुं जलदुर्गपद्मैः ।

तीरेऽवतस्ये तिलकापदेशात्कृत्वा पुरः खेटकमण्डलानि ॥ ९२ ॥

तासां विलासगमनं समवेक्ष्य तत्र

लात्यत्वहेतुरपि लज्जितचेतनायाः ।

वेगात्तिरोभवनविघ्नतया मराल्या

गर्हा बभूव नितरां गतिमन्दिमश्रीः ॥ ९३ ॥

शनैः शनैस्तासु सरितमवगाहमानासु ॥

कासांचिदीर्घ्येयै नितम्बविम्बानि निजावकाशदानावलम्बितो-
न्नतिभिरम्बुभिः पुलिनानि निचोलयांचक्रुः ॥

ल्लानैः प्रहारैरुपजनितानां वणानां संबन्धनां गर्तानां निम्नभागानां दृष्ट्वा वितर्क-
मनयोरुभयोः कृष्णार्जुनयोर्व्यतानीद्विस्तारयामास । उत्प्रेषालंकारः । पुरा किल
बलरामो यमुनां कृष्णेन सेव्यमानां जलक्रीडार्थमाहूय तामनागच्छन्तीं हलेना-
चकर्षेति पौराणिकी कथात्रानुसंधेया ॥ ९१ ॥

मुरारीति । मुरारेः श्रीकृष्णस्य नारीणां मुखानामेव पद्मानां पङ्क्तिर्जले या-
मुन एव दुर्गं यानि पद्मानि तैः सह जवेन योद्धुं युद्धं कर्तुं तिलकानां विशेषकाणा-
मपदेशाद्वाजाखेटकानां चर्मणां मण्डलानि पुरः कृत्वा । घञ्जापातनिवारणार्थ-
मिति भावः । तीरे यमुनातटेऽवतस्येऽतिष्ठदिवेत्युत्प्रेषा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या ।
भीरुतयान्तरवतीर्य क्षणं तीरेऽवतस्थिरे इत्यर्थः ॥ ९२ ॥

तासामिति । तत्र यमुनातटे तासां हरिमुन्दरीणां विलासयुक्तं गमनं
समवेक्ष्य लज्जिता चेतना युद्धिर्यस्यास्तस्या मराल्या हंसाद्वनाया लात्यत्वे स्वस्याः
स्थापनीयत्वे हेतुरपि गतेर्गमनस्य मन्दिमश्रीर्मान्यसमृद्धिर्वेगात्तिरोभवनेऽन्तर्धाने
विघ्नतया प्रतिबन्धकत्वेन हेतुना नितरां गर्हा निन्द्या बभूव । अत्र गतिमान्दस्य
गुणस्य दोषत्वकल्पनाल्लेखालंकारः । तेन च हरिमुन्दरीणां मन्दयानसौन्दर्य-
मनन्यादृशमिति प्रतीतेरलंकारेण यस्तुष्वनिः । 'लेशः स्यादोपगुणयोर्गुणदो-
षत्वकल्पनम्' इति तल्लक्षणम् ॥ ९३ ॥

शनैरिति । तासु मुन्दरीषु शनैः शनैर्भयान्मन्दं मन्दं यथा तथा सरितं
यमुनामवगाहमानासु प्रविशन्तीषु सतीषु । इतीदमुत्तरगद्यत्रयेणान्वीयते ॥

कासांचिदिति । कासांचित्सुरःप्रविष्टानां कतीनां नितम्बविम्बानि कटि-
पश्चाद्वागमण्डलानि (कर्तृभिः) पुलिनानीर्घ्यया निजसाहचर्यासहनेनेवेत्युत्प्रेषा ।
निजस्य स्त्रीयस्यावकाशस्य दानेनावलम्बिता स्त्रीकृतोन्नतिर्गौरवमुत्पन्नं च येषां
तैः । स्थूलोन्नतानामन्तःप्रवेशे जलस्योत्पन्नं प्रसिद्धम् । अम्बुभिः (करणैः)
निचोलयांचक्रुः चक्रुः चक्रुः चक्रुः । अत्र नितम्बाधातोत्पन्नजलकृतपुलिनाच्छादने

यमस्यसुः संनिधिमेव रात्रौ स्वकान्तिचोरं मुदन्नामुरोजः ।
 नालाप्रश्ले नलिनं निवेश्य वल्गु हर्षादिव वारिमध्ये ॥ ९६ ॥ ✓
 व्यात्युक्षिकायां विपुलेक्षणामु वर्षन्नपद्योतवल्गुमन्मः ।
 सखीमुदारां सरितस्तु तस्याः करोऽप्यसावीदिव कंसहन्तुः ॥ ९७ ॥
 उद्दासभाजा हरिणा प्रियायाः कङ्कारमाल्ये कलिते कर्याम् ।
 अक्षैरसूयाहसितैश्च चित्रमुत्तंसितं वक्त्रमभूत्सपङ्गवाः ॥ ९८ ॥
 ग्लहं निमग्नप्रहणेषु कल्पयन्स्वयं महालिङ्गमुखं यदूद्वहः ।
 सवर्णवर्ष्मां सलिले तडित्तनूः मुरादगृह्णात्सुदृगस्तु ता न तम् ॥ ९९ ॥

योज्यम् । अत्र मुदशा मुखैरेव नलिनीलताया सरसीरुहैर्हरिमनोवशी-
 करणनैपुण्याभाव प्रति विकासकेशराहिल्यो श्लेषमिति कामेदाध्यवसायलब्ध-
 केशराहिल्यरूपसाधनवैकल्यवाक्यायहेतुक काव्यालिङ्गमतिशयोक्तिसंकीर्णम् ।
 मनुभाषिणीवृत्तम् ॥ ९५ ॥

यमस्यसुरिति । मुदशा उरोज कुच । इति जातावेकवचनम् । रात्रौ
 स्वकान्तिचोर तदानीमेव कमलस्य मुकुलनाद्यौर्यानुकल्याचेति भावः । नलिनम् ।
 पद्मकोशमित्यप । यमस्यसुर्वमुनायां संनिधिं समीपमेव वारिमध्ये नालाप्र एव
 श्ले निवेश्य हर्षात् स्वकान्तिचोरशूलारोपनय्यात् वल्गु ननर्तनेत्युत्प्रेक्षा
 नालाप्रश्लेति रूपकोजीविता । 'यमस्यसु संनिधिमेव' इत्यनेनोपदण्डस्य मर-
 णान्तत्वं सूच्यते ॥ ९६ ॥

व्यात्युक्षिकायामिति । व्यात्युक्षिकायाम् । 'अन्योन्योपरि हस्ताभ्या
 व्यात्युक्षितलसेचनम्' इति हलायुध । विपुलेक्षणामु कान्तामु नखाना द्योतै-
 प्रकाशैर्वत्स शृङ्गमन्मो वर्षन्कंसहन्तु श्रीहृण्यस्य करोऽपीत्यपिना पदसमुच्चयः ।
 तस्या सरितो यमुनायाः । तुशब्दो वाक्यालङ्कारे । उदार महतीं सखीं गङ्गामन्या
 असावीदिवेद्युत्प्रेक्षा । स्यते कर्तरि छद् । नखद्योत इव वल्गु विपति विज्ञे-
 पादिति भाव इत्यपि बोध्यम् ॥ ९७ ॥

उद्दासभाजेति । उद्गास मन्तीति उद्गाता प्रेमात्कट्ययुक्तेन हरिणा प्रियाया
 कव्यां केशपाशे कङ्कारमाल्ये रत्नाञ्जनमाल्ये कलिते योजित सति सपङ्गवा
 नश्च अक्षैरभ्रमि । अक्षयया शानि हस्तिगणे दासास्तथ उत्तंसित भूयिन्
 अभूदिति यत्, तन्निद्रम् । एतेन माल्येन तत्कव्यामङ्करणे द्वयैरभ्रहस्तिरेन-
 द्रक्षालकरणादित्याद्यर्थम् । परमार्थस्तु सपङ्गवा वक्त्रमसौ उत्त आर्द्र असूयाह-
 सितं त्रित श्वेत चामूदिति । 'आर्द्रं सार्द्रं त्रिच तिमित तिमित समुत्सुत
 च' इत्यमर । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ९८ ॥

ग्लहमिति । सवर्णं यमुनासलिलसमानकान्ति वप्स नयिर यस्य स.

प्लुतैः कचिदयःस्थितिचिह्नं बुद्धदं हरिरुदस्य निमग्नः ।

वञ्चयन्प्रतिवधूं कचिदूरस्तम्भमम्बुपु चुचुम्बु वराङ्गयाः ॥ १०० ॥

क्रीडती मण्डलीभूय कृष्णयोरप्सु यौवते ।

तटिन्यास्तटयोः प्रान्ते वाटङ्के इव रेजतुः ॥ १०१ ॥

यद्ब्रह्म श्रीकृष्णो निमग्नस्य जलान्तर्लीनस्य जनस्य ग्रहणेषु स्वयमहालिङ्ग-
मुख गल्ह पण कल्पयन्सन् । 'गल्हो द्यूतादिपूस्ते पणे' इत्यमर । तडिदिष
तनुर्यासा तास्तडित्तन् सुदश सुन्दरी । सलिङे । तदन्तरित्यर्थ । सुखात् अना-
यासादेव अवगृह्णाजग्राह । ता सुदशस्तु त नागृहन् । गृह्णाते वर्तते लङ् ।
अत्र तडित्तनूरिति सुदश्विशेषणस्य सवर्णवर्ष्मेति हरिविशेषणस्य च मुखेन ग्रहण-
योगायोगतात्पर्यगर्भत्वात्परिकरद्वय सजातीयत्वेन ससृष्टम् । यत्तु 'सुवर्णवर्ष्मा'
इत्यपपाठे भ्रमेण 'सुवर्णवदमल वर्ष्मे यस्य स' इति गृसिंह, तत्तस्य मूगनिर्मू-
लकस्य न चोद्यम्, यतस्तथा विशेषणस्य जले कृष्णाग्रहणासमर्थत्वात्सुदशस्त इतो
नागृहमित्यत्र हेत्वमुच्चेर्हरे मुखेन ग्रहणापत्तेश्च असमर्थत्वाद्यप्यपदोपापत्तिरिति ।
किं च सुवर्णस्य अमलत्वेन साम्ये उपमया अप्रसिद्धत्वाख्यालकारोपापत्तिरिति
च । वदस्थपृत्तम् ॥ ९९ ॥

कृतृतरिति । अम्बुषु निमग्नो हरिः कृतृतेमुखमारुतौ अध स्थितिचिह्नं
जलान्तरावस्थानसूचकं पुद्गुदं ध्वजित् एकत्र उदस्य उत्थाप्य प्रतिवधू प्रियाया
सपत्नी वयनसत् तत्रैव स्थितो नान्तर्माणेण तत्सन्निधिं गत इति भ्रामयन्
सन्निति यावत् । ध्वजित् अन्यत्र । वराह्या प्रस्तुतोचितनिर्देशोऽयम् । ऊरु
स्वम्भ इव तं शुचुम्भ । अत्र पुद्गुदोत्पादनप्रियया वराहपूरुषुन्वनात्मकमर्मा-
प्रकाशनाय हरिणा सपत्नीवयनं कृतमिति युषिरलंकारः । स्वागतावृत्तम् ॥१००॥

प्रीडतीति । तटयोऽप्यस्यो ग्रान्ते समीपे अम्बु जलेषु मण्डलीभूय कल्या-
 न्त्या अवस्थाय श्रीश्रीं निहरती । कृष्णयोः कृष्णाञ्जुनयोर्भावते युवतिसमूहौ ।
 'कृष्णारया क्षमनम्यासपनत्रयवना' इति विश्वः । तटिन्या यमुनायास्ताडके
 इव देजु । अत्र गौरवर्तुल्यगुणमिता युवतिसमूहयोः कुण्डलबोधप्रज्ञा ।
 यस्वत्र 'प्र' इति वर्णं आते यस्य तादृशे दीपे जागृत्यमाने इत्यर्थः । इति
 मृषिह, तत्तत्प्राद्वितीशरित्ययं निरुदयति । यत् 'ग्रान्ते' इत्यस्य द्विचयनान्तत्वे
 तादृशतादृश्योपस्थानावदयस्वत्वे । दीप्रतन्मन्दवत्कस्यचिन्निप्रकम्प्रादेरुपस्थाने
 प्रकृत्यनन्तर्यः । एताभ्येकवचनात्तत्र प्रथमाद्विचयनान्तप्राद्वितीशरित्ये-
 तादृशतादृश्यः । प्रवर्णात्तानां बहुतां गत्वेपि दीप्रतन्मन्दवत्कस्यचिन्निप्रकम्प्रादेरुपस्थाने
 निरुदयमवकाशः । इति बहुता कथयितुमस्वापनप्रति तस्य सादृश्यस्यार्थ-
 निरुदयवादागताशब्दवचनादन्तर्देष्टव्यतिरिति ॥ १-१ ॥

इति चिरं विहृत्य प्रतीरमुत्तीर्णाभिर्जलमेलनप्रीडादिव संकु-
चितात्मभिः कुचैरानमिताभिस्तदङ्गसङ्गसगतशर्माणि मर्मरगिरा
संस्तुत्य पवनचञ्चलैरञ्चलैः श्लाघमानानीव वसनानि निरसित-
वतीभिः कायकान्तिलताकोरकाणि कनकामरणानि कामनीय-
कपुनरुक्तिमात्रस्य पात्रयन्तीभिर्वधूतीभिः सह तटादवीं पर्यटतो-
न्मयोरग्रे दिशि दिशि कृशितशिशिरेतरामीशुप्रकाशो जनदृशां
कोशार्कणदेशिनः कोऽपि महसां रागिरात्रिरासीन् ।

उन्मिष्योन्मिष्य यन्नात्परिचलितयथापूर्वदृक्कथाय दृष्ट्या
तन्मध्ये वीक्ष्य कचित्पुरुषमनुदितच्छायहस्तावपत्रम् ।

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण चिरं विहृत्य जलकाशां कृत्वा प्रतीरं तटं प्रति
उत्तीर्णाभि जलानां लङ्घयोरभेदान्मूखाणां च मेलनेन सगत्या प्रीडात् लङ्घयेवे-
त्युत्प्रेक्षा । संकुचितं सुकुञ्चितं आरमा मनस्वरूपं च येषां ते । कुचा जलप्र-
वृत्तेन स्पर्शपीमवन्तीति प्रसिद्धम् । तासामङ्गैः सङ्गेन सगतं शर्मं
मुखं येषां तान्यत एव मर्मैर वेष्टनजयं ध्वनिरेव गीतं वाहं तथा संस्तुत्य पव-
नेन चञ्चलैरञ्चलैः प्रान्ते श्लाघमानानि शिरोनिरनिनन्दयमानानीव म्रियमानानि
वसनानि वस्त्राणि निवसितवतीभिर्वेष्टितवतीभिः । कायकान्ते शरीरशोभाया
एव लताया कोरकाणि सुकुलानि कनकामरणानि कामनीयकेन सौन्दर्येण नैस-
र्गिकेण पुनरुक्तिरेव पुनरुक्तिमात्रं तस्य पात्रयन्तीभिः पात्राणि कुर्वन्तीभिः ।
निसर्गसङ्गदरीणां किमेतैः सौन्दर्यमिति तेषां वैयर्थ्यं सूचयन्तीनिरस्यर्थं । पात्र-
शब्दात् 'तत्करोति-' इति ष्यन्तादृष्टं अतएव 'उत्तिष्ठ' इति कर् । वधूतीभिः
काताभिः सह । 'वधूती महिला भामा' इति निष्काण्डशेषः । तटादवीं यमुना-
तीरकाननं पर्यटतो नैव सचरतोन्मयो कृष्णार्जुनयोरग्रे पुरस्तात् दिशि दिशि
प्रतिदिशं कृशितं क्षीणीकृतं शिशिरेतरामीशोरुष्णकिरणस्य प्रकाशं आवृणो येन
सपोषं अत एव जनस्य दृष्ट्या नेत्राणां कोशीकरणे मुकुलने देशिक आचार्यः ।
सत्कारयितेति यावत् । महसा तेषां राशिः कोऽपि पुमानाविरासीत्प्रादुर्ब-
भूत् । 'कायकान्तिलताकोरकाणीव' इति द्वयशब्दपाठो वाचित्वा प्रामादिकः ।
सत्रोत्प्रेक्षायां प्रसक्त्यभावान् । यत्तु तदङ्गेलनं कुचरूपाङ्गेति नृसिंहः, तन्न ।
अग्रे निवसनस्य सर्वाङ्गसन्निधिवनं सदर्भविरोधापत्तोऽस्ति । उत्प्रेक्षारूपकमुच्यते ॥

उन्मिष्येति । तस्मिन्नेव क्षणे तत्क्षणम् । 'दिशकालाध्वगन्तव्या' इति कर्म-
त्वम् । यद्वात् । कृच्छादिलक्ष्यं । उन्मिष्योन्मिष्योन्मील्योन्मील्य । वीप्सायां

- १ 'संगमशर्माणि' इति पाठः २ 'वमित' इति पाठः ३ 'वनकला' इति पाठः
४. 'कोरकाणीव' इति पाठः ५. 'काशित' इति पाठः ६ 'कोशीकार' इति पाठः

अक्षणा ज्ञातेयमोतोर्विदधतमनयोः प्रभयाश्चर्यलब्धा-

द्वैराज्यादाकुलामूयदुकुरुवरयोस्तत्क्षणं चित्तसीमा ॥ १०२ ॥

मुखे तिरोवेपथुभिर्वयःकृतैर्मुकुन्दवध्वः कृतसूचना इव ।

द्विजातिवृद्धस्य पथोऽस्य पार्श्वयोर्द्विधापसस्रुः सहसातिभीरवः १०३

साभ्यां ततस्तस्य पदोः पुरस्तादपङ्कमात्मानमहो विधातुम् ।

स्पृष्टान्युदञ्चद्दुर्धर्मतोयैरष्टाभिरङ्गैरवनीरजांसि ॥ १०४ ॥

द्विर्भावः । पद्मणी इति शेषः । परिचलिता तेजोभिघाताद्भूमा । पूर्वं यथा वर्तते स्म यथापूर्वम् । चास्तवीत्यर्थः । शक्तिर्वस्तुमद्वयसामर्थ्यं यस्यास्तया दृष्ट्या चक्षुषा (करणेन) तस्य तेजोराशौर्मध्ये अनुदिता अनुरपजा छाया अनातपः यस्मात्तथोक्तम् । उपरितनसौरप्रकाशनिरोधेऽप्यधस्तनाग्निप्रकाशानिरोधादिति भावः । तादृशं हस्ते आतपत्रं यस्य तम् । अक्षणा नेत्रगोलकेन ओतोर्विहालस्य ज्ञातेयं बान्धव्यं विदधतं कुर्वन्तम् । मार्जारसदृशाक्षमित्यर्थः । 'कपिज्ञास्योर्दक्' इति भावे ढक्वेयादेशः । 'अक्ष्णोः' इति पाठे नेत्रयोरित्यर्थः । कंचिद् अनिर्देश्यमहिमानं पुरुषं वीक्ष्य । अथ यदुवरस्य कृष्णस्य कुरुवरस्य अर्जुनस्य च द्वयोश्चित्तसीमा मनोदेशः प्रभ्रयेण विनयेनाश्चर्येण च लब्धात्प्राप्तात् । द्वौ राजानौ यस्यास्तस्याभावात् द्वैराज्यादेतोराकुला अभूत् । राजयुग्मस्य प्राणघातुकलप्रसिद्धेरिति भावः । विसितौ विनीतौ आभूतामिति तत्त्वार्थः । स्वभावोत्थुपमयोः संसृष्टिः । स्वधरा घृतम् ॥ १०२ ॥

मुख इति । मुकुन्दस्य कृष्णस्य वध्वः कामिन्यः अस्मागच्छतो द्विजातिवृद्धस्य वृद्धमाक्षस्य संबन्धिभिर्वयसा वार्धकेन कृतैर्जातैः । मुखे तिरोवेपथुभिस्तिरस्वीनकम्पैः कृतं सूचनं पार्श्वोपसर्पणप्रेरणं यासा तथोक्ता इवेत्युत्प्रेक्षा । अतिभीरवोऽतिभीतिवत्यः सत्यः पथस्तन्मार्गस्य पार्श्वयोः द्विधा द्विप्रकारं सहसा अपसस्रुरगच्छन् । वंशस्थवृत्तम् ॥ १०३ ॥

साभ्यामिति । ततस्साभ्यां कृष्णार्जुनाभ्यां आत्मानं शरीरं च अपङ्कं निष्पार्श्वं वर्धमश्रुयं च विधातुं उदयन्ति अङ्कुरन्ति बहूनि घर्मेतोयानि स्वेदविन्दवो येषु तैः अष्टाभिरङ्गैः फालमुज्जुजानुवक्षःपादैः तस्य दिव्यपुरुषस्य पदोः पादयोः पुरस्तात् अग्रे अवन्या भुवः रजांसि रेणवः राजसविकाराध्व स्पृष्टानि । साष्टाङ्गं नमश्चक्रनुरित्यर्थः । अहो इत्याद्यर्थे । जगत्पावनयोरपि नरनारायणयोरात्मनो निष्पापलकरणाभिप्राय इत्याद्यर्थमिति भावः । अत्र स्विप्ताद्वावनीरजःस्पर्शनजन्यतपद्भवनप्रयत्नस्य राजसविकाराश्रयणप्रयत्नस्य वा स्वस्वविपरीतनिष्पद्भवननिष्पापलफलेच्छाजन्यत्वादिविभ्रालंकारः—'विचित्रं तत्प्रयत्नवेदिपरीतफलेच्छया' इति लक्षणात् । स च श्वेदभित्तिकाभेदाप्यवसायमूलातिशयोक्त्युज्जीवित इति तयोरङ्गाद्विभावेन संकरः ॥ १०४ ॥

परस्परासङ्गफलप्रदित्तया स्वजन्मतारैन्दववासराविब ।

उपस्थितौ तावुपसृत्य संभ्रमात्स आशिपोऽनन्तरमेवमब्रवीत् ॥ १०५ ॥

क्षुत्प्रपीडयति मामयि वीरौ कुक्षिमेत्य चकितेव युवाभ्याम् ।

याच्यते तदशनं बहु भोक्तुं यस्य तृप्यति पुरातिथिरेपः ॥ १०६ ॥

इत्थं स्वदक्षिणकरं पुरतः प्रसार्य

तस्यार्दतो वचनपार्ण्यनुधाविवेगा ।

ताभ्यां तथेति फणितिस्तु समाललम्बे

सस्त्वर्थना फलमदौहृदमेव सूते ॥ १०७ ॥

परस्परेति । सोऽमिर्द्वेष्टब्राह्मणवेपः परस्परासङ्गेनान्योन्यमेलनेन यत्फलं भोजनं तस्य प्रकर्षेण दातुमिच्छा प्रदित्ता । ददातेः सङ्गन्तावप्रत्ययः । तया उपस्थितौ प्रत्यासन्नौ स्त्री स्त्रीयो जन्मतारा जन्मनक्षत्रं ऐन्दववासरः सोमवारश्च तौ द्वाविब स्थितावित्युत्प्रेक्षा । तौ कृष्णमर्जुनं च उपसृत्य संनिधाय आशिष आशीर्वादस्य अनन्तरं संभ्रमात्सतोपात् एवं वक्ष्यमाणप्रकारेणाब्रवीत् । संभ्रमादुपसृत्येति वा योजना । 'अध्या भोजनमालस्यम्' इत्यादिना भानुवारादेः जन्मक्षयोगे प्रत्येकं फलश्रवणात्तत्तन्मोजनफलप्रदातृत्वेन कृष्णार्जुनयोस्तत्त्वेनोत्प्रेक्षणम् । 'तदाशिपोऽनन्तरम्' इत्यपपाठे अत्रेण नृसिंहव्याख्यानं कर्तृवाचकपदाभावेन न्यूनपदत्वाख्यदोषापत्तेरुपेक्ष्यम् । वंशस्थरुतम् ॥ १०५ ॥

क्षुदिति । अयि वीरौ हे कृष्णार्जुनौ, क्षुत् जठरामिजनितोदरदाहः युवाभ्यां युष्मत्तः चकिता गीतेवेत्युत्प्रेक्षा । कुक्षिमुदरं एव मां प्रकर्षेण पीडयति । एषोऽतिथिर्यस्यानस्य पुरात्रे तृप्यति । येनात्रेण तृप्तो भविष्यतीत्यर्थः । 'यावत्पुरा निपातयौर्लद' इति लट् । 'निऋतागमिके पुरा' इत्यमरः । अनेन मया तदशनं अन्नं खाण्डववनरूपं बहु यथातथा भोक्तुं याच्यते । याचेः कमेणि लट् । अत्र क्षुत्पीडाया अशनयाग्राहेतुल्लाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमुत्प्रेक्षासंयुक्तम् । स्वागतारुतम् ॥ १०६ ॥

इत्थमिति । इत्थमुक्तप्रकारेण स्वस्य दक्षिणकरं पुरतोऽग्रे प्रसार्य । अर्दतः । अशनं प्रार्थयत इत्यर्थः । 'पुरादिणेरनित्यत्वादप्रयोगः । तस्य ब्राह्मणस्य यद्वचनम् 'याच्यते तदशनं बहु भोक्तुम्' इत्येवंरूपं तस्य पार्ण्यनुधावी वेपो यस्याः सा । अविलम्बितानन्तर्येणेत्यर्थः । तथा तदशनं दास्यावः इत्युक्तप्रकारा फणितिः वाक्यं ताभ्यां तु कृष्णार्जुनाभ्यामपि समाललम्बे गृहीता । लम्बतेः कमेणि लिट् । तथाहि—सत्सु सज्जनेषु अर्थना याज्ञा स्त्रीलिङ्गेन स्त्री च अदौहृदं गर्भधारणं विनैव । सय एवेत्यर्थः । फलं सूते जनयति । सन्तोऽविलम्बितमेवार्थिनः कृतार्थं यन्तीत्यर्थः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १०७ ॥

अथ मुदा कथितात्मयथातथभावो भगवान्बृहद्भानुर्दन्तपट्टी-
यर्वनिकान्तर्नटैस्सितयोर्देवकीपृथासुतयोर्धुरि गिरिदरीवसतिधुरी-
णविभावरीचरसरीसृपदिविपदरीशमेदुरीकृतदुरीहितताण्डवस्य खान-
ण्डवस्य जगत्कण्ठेर्गडुत्वं तत्परिरक्षणदक्षस्य ऋमुक्ष्णस्तक्षके पक्ष-
पातं च विनिवेद्य युवयोः कटाक्षवलेन क्षणादिधक्षामितीति स्वमपे-
क्षितविशेषमाचक्षे ॥

भूसंज्ञया यदुपतेः पुरुहूतसूनुः

संतुष्यतोऽथ जगृहे स तनूनपातः ।

तूणौ च गाण्डिवस्यौ सुरगांश्च शुभ्रा-

न्कान्तं रथं च नटता कपिकेतनेन ॥ १०८ ॥

अथेति । अथ तयोः प्रतिज्ञानन्तरं मुदा संतोषेण याचितार्थदानप्रतिज्ञाजन्ये-
नात्मनः यथातथाभावः याथातथ्यम् । अभिलषमिति यावत् । स कथितोनि दे-
दितो येन सः भगवान् बृहद्भानुरभिः दन्तपट्ट्याः अधरोष्ठस्यैव यवनिकायाः तिर-
स्कारिण्याः अन्तर्मध्ये नटप्रसरत् सितं ययोस्त्वयोः । स्मेराधरयोरित्यर्थः ।
देवकीसुतस्य पृथासुतस्य च तयोः कृष्णार्जुनयोर्धुरि पुरस्तात् । गिरिदरीषु शैल-
गुहासु वसतिधुरीणैर्निवासिभिः विभावरीचरैः राक्षसैः, सरीसृपैः सर्पैः, विविष-
दरीशैः असुरभेदैश्च मेदुरीकृतं सान्द्रीकृतं दुरीहितानां लोकोपद्रवाणां ताण्डवमा-
विर्भावो यस्मिन् तस्य खाण्डवस्य खाण्डवनामारण्यस्य जगतः लोकस्य कण्ठे-
र्गडुत्वं रोगजन्यकिणलम् । अभोज्यत्वमिति यावत् । तस्य खाण्डवस्य परिरक्षणे
दक्षस्य समर्थस्य ऋमुक्ष्ण इन्द्रस्य तक्षके तत्र वर्तमाने नागराजे पक्षपातं च
विनिवेद्य युवयोः कटाक्षवलेन साहाय्योपजीवनेन क्षणात् दिधक्षामि दग्धुमि-
च्छामि । तदिति शेषः । इत्युक्तप्रकारं स्वं स्वीयमपेक्षितविशेषं कामितार्थमाच-
क्षे कथितवान् । चक्षेः कर्तरि लिट् । 'सातिजवम्' इति पाठे सद्यहमं यथा-
तथेत्यर्थः । 'सहायोऽतिजवस्तुल्यौ' इत्यमरः ॥

भूसंज्ञयेति । अथ स पुरुहूतसूनुरर्जुनो यदुपतेः श्रीकृष्णस्य ध्रुवः संज्ञया
प्रेरणेन संतुष्यतः कामितार्थप्रतिज्ञया प्रहृष्यमाणस्तनूनपातोऽमेः । 'जातपेदा-
स्तनूनपात्' इत्यमरः । गाण्डिवस्य नाम धनुषः सखायौ सहवर्तमानौ गाण्डिव-
स्यौ । 'रजाह्.सखिभ्यष्टच्' इति समासान्तष्टच् । तूणौ निपतौ च । श्रीन-
पीत्यर्थः । शुभ्रान् श्वेतान् सुरगान् अश्वान् । नटता भ्रूलता कपिना आप्रमेयेन
मुपेन केतनेन प्वजेन कान्तं मनोहरम् । शाकपार्थिवादिना समासः । रथं जगृहे
गृहीतवान् । शौचिकसापनैरशौचैर्यौधुमराशयत्वादिति भावः ॥ १०८ ॥

१. 'नवनिका' इति पाठः. २. 'नटीमवन्' इति पाठः. ३. 'खाण्डवस्य' इति
पाठः. ४. 'गडुत्वं च' इति पाठः. ५. 'निवेद्य' इति पाठः. ६. 'स्वमपे-
क्षितः' इति पाठः.

मरुन्मनोमार्गणवैनतेयपृथग्जयात्तरिव कीर्तिशायैः ।

चतुर्भिरथैः समुपास्यमानं स फाल्गुनस्तं रथमारुरोह ॥१०९॥

दशमुत्पन्नगरे पुरानुभूतं दहनहठात्करणं पुनर्दिदृक्षुः ।

उपगत इव मारुतिः स साक्षादुदलसदस्य रथामकेतनाङ्कः ॥ ११०॥

तद्भुजावनुधावन्त्याः संप्रामेपु जयश्रियः ।

जह्वाद्वयधियं तूण्यौ जनयामासतुस्तदा ॥ १११ ॥

पवनसखदृशोर्मुदं वितन्वन्पटुतरटंकृतिकम्पिताटवीकः ।

कुटिलंमतनुतार्जुनः कराभ्यां गुणमिव दण्डमथास्य गाण्डिवस्य ११२

अथ गरुडवलीमुखध्वजाभ्यामनुमतिमैत्र्य स संननाह हर्षात् ।

चलरिपुमणिनीलमुत्प्रधातं वनमशितुं बडवास्त्रभूरिवाभिः ॥ ११३ ॥

मरुदिति । स फाल्गुनोऽर्जुनः । गरुतो वायोः मनसः मार्गणस्य बाणस्य वैन-
तेयस्य गरुडस्य च चतुर्णां पृथक् प्रत्येकं ये जयाः चत्वारस्तैभ्यः आतैः
कीर्तिशायैः कीर्तिशिष्टुभिरिव स्थितैश्चतुर्भिरथैः समुपास्यमानं संयुज्यमानं तं
साहस्रवेगवरुवेन प्रसिद्धमभिदत्तं रथमारुरोह । उपप्रेक्षा ॥ १०९ ॥

दशमुखेति । अस्यार्जुनस्य रथामकेतनोऽङ्कः चिह्नत्वेन वर्तमानः स प्रसिद्धो
मारुतिर्हन्तमान् । दशमुखस्य रावणस्य नगरे लङ्कायां पुरा दाहसमये अनुभूतं दण्डं
दहनस्य अमेर्हठात्करणं बलादाहं पुनर्दिदृक्षुर्दिदृक्षुः सन् । अतएव साक्षान्मूर्ती-
भूय उपगतः आगत इत्युपप्रेक्षा । उदलसद्व्यति स । पुष्पिताम्राहृतम् ॥११०॥

तदिति । संप्रामेपु युद्धेपु तस्यार्जुनस्य भुजौ प्रत्यनुधावन्त्या अनुसरन्त्या
जयश्रियो जयलक्ष्म्याः जह्वाद्वयस्य धियं सेभावनां तूण्यौ अभिदत्ताक्षयतूणीरौ
तदा खाण्डवदाहोद्योगावसरे जनयामासतुः । उपप्रेक्षा ॥ १११ ॥

पवनसखेति । अथार्जुनः पवनसखस्यामेर्हशोर्मुदं चक्षुरुत्सवं वितन्वन्क-
रिष्यमाणः । वर्तमानसामीप्ये वर्तमाननिर्देशः । कराभ्यां पटुतरयातिकठोरया
टंकृत्या कम्पिताटवी खाण्डवारण्यभागो येन तथोक्तः सन् । 'नयुतश्च' इति
कर । अस्याभिदत्तस्य गाण्डिवस्य कार्मुकस्य गुणं ज्यामिव दण्डं कुटिलं पकं
अतनुत कृतवान् । आकर्षणेनेति भावः । अत्र गाण्डिवगुणदण्डयोः कौटिल्यकर-
णेनोपम्यस्य गम्यत्सानुत्ययोगितामेदः । पुष्पिताम्राहृतम् ॥ ११२ ॥

अथेति । अथ सोऽभिः । गरुडवलीमुखध्वजाभ्यां कृष्णार्जुनाभ्यामनुमतिं
दाहाभ्यनुज्ञामेव । हर्षात् बडवा अश्वयोपिदाकारः और्वमुनिकोपः तस्यास्यात्
मुखात् भवतीति भूरभिः बडवानल इव चलरिपुमणिरिन्द्रनीलरत्नमिव नील

१. 'जयाभिः' इति पाठः. २. 'केतनाङ्कम्' इति पाठः. ३. 'तूण्यौ' इति पाठः.

४. 'असकृद' इति पाठः. ५. 'अपि' इति पाठः. ६. 'इव' इति पाठः.

शोणरुचा शिखयातिमहत्या याणपुरवृत्तिवासनयेव ।

चण्डतरोऽस्य वनस्य समन्तात्कुण्डलनां कलयन्ववृष्टेऽग्निः ॥ ११४ ॥

प्रथमं पावकपिङ्गे परिरभ्य गृहीतपद्मवोष्ठपुटे ।

उपैकण्ठे वनराजेरुद्गादाकुलरुपोतनादवतिः ॥ ११५ ॥

क्रमेण प्रवलीभवतो भगवतः पवमानसरस्य तमालादिषु
केपुचित्तरुपु पैर्णोच्चयायमानैर्धूमैः किंशुकादिषु केपुर्बिद्भुमेषु स्वका-
यमानैर्जालाकंदलैस्तिलकादिषु केपुर्चित्पचेलिमफलीजायमानैः स्फु-
लिङ्गैर्हरिचन्दनादिषु केपुर्चिद्विदपिषु चल्कलायमानैरालोकैर्नाडवत्सु

श्यामं उद्गतानि प्रवालानि किसलयानि विदुमाश्च यस्मिन् । वनं खाण्डवं
स्वामुद्गलं चाशितुं मक्षितुं संननाह संनद्धोऽभूत् । शिष्टविशेषणैरुपमा ॥ ११३ ॥

शोणेति । अथ चण्डतरोऽतिमीषणोऽग्निर्वाणपुरस्य बलिपुत्रनगरस्य
शोणाख्यस्य आश्रतिवासनया प्राकारात्मना स्वावस्थानसंस्कारेणैव स्थितयेत्युपे-
क्षा । अतिमहत्या शोणरुचा रक्तप्रभया शिखया ज्वालया अस्य वनस्य खाण्ड-
वस्य समन्तात्परितः कुण्डलना कुण्डलाकारेण वैष्टनं कलयन्कुर्वन्सन् । वृष्टे
वर्धते स्म । वर्धतेः कर्तरि लिट् । याणपुरस्याग्निमयः प्राकारः पुराणप्रसिद्धः ।
तोदकटुतम्—‘तोदकटुतमिदं भगवता गौ’ इति लक्षणात् ॥ ११४ ॥

प्रथममिति । पावकोऽग्निः पिङ्ग इव तस्मिन् । ‘पिङ्गः पाण्डविको विटः’
इत्यमरः । प्रथममादौ परिरभ्य संवेष्ट्य आश्लिष्य च गृहीतो दग्ध आस्तादितश्च
पद्मवोष्ठपुट इव येन तयोक्तं सति । वनराजेः खाण्डवस्य क्रीलिजातकस्याधि-
भ्रायिकायाश्च । उपकण्ठे समीपे कण्ठदेशे च आकुला तापात्त्या दन्तक्षतवेदनया च
संकुला कपोतानां पारावतानां तेषामिव च नादवतिः कलकलरवराशिः उद्गा-
दायिर्बभूव । अत्र प्रसुजामिवनराजिशिष्टसाधारणविशेषणसाम्यादप्रस्तुतपरिरम्भ-
पूर्वकाधरचुम्बनमनितमनोहरविटकामिनीसंभोगव्यापारप्रतीतेः समासोक्तिरलं-
कारः । ‘समासोक्तिः परिरूपतिः प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य चेत’ इति लक्षणात् ।
अत्र संभोगस्यालिङ्गनपूर्वकत्वं रतिनृजितानां कपोतनादसाम्यं च रतिरहस्ये—
‘आदौ रतं बाह्यमिह प्रयोज्यं तत्रापि चालिङ्गनमेव पूर्वम्’ इति । तत्र भावुक-
कपोतवारिदेत्यादिना प्रसिद्धं रसापासजनितो हुंकारो मणितमिति । आर्या-
वृत्तम् ॥ ११५ ॥

क्रमेणेति । क्रमेण प्रवलीभवतः प्रवर्धमानस्य भगवतः पवमानसरस्याग्नेः
संबन्धिभिः । इतीदं तृतीयान्तपद्यकेऽपि योज्यम् । तमालादिषु केपुचित्तरुपु

१. ‘चण्डतरोऽस्य’ इति पाठः. २. ‘कुण्डलनाम्’ इति पाठः. ३. ‘उपकण्ठम्’ इति
पाठः. ४. ‘हुमेषु’ इति पाठः. ५. ‘धनोच्चयाय’ इति पाठः. ६. ‘हुमेषु’ इति नास्ति
वृत्तिः. ७. ‘रतिम’ इति पाठः. ८. ‘केपुर्चिदस्त्रायमानैः’ इति पाठः.

केपुचित्परस्परपक्षिपक्षताडनरटनायमानैः श्लोपचटचटत्कारैश्च परितः
परीतमपि तद्वनं मुहूर्तं यथापुरमवतस्ये ॥

हुताशनपरित्रासादुच्चलन्त्या वनश्रियः ।

कवरीव श्रयावेगात्क्रापि धूम्या खमान्ये ॥ ११६ ॥

चलयं धूमरेखाया वर्त्मनि द्योसदां वभौ ।

भाविनः शरकूटस्य परितो मानमूत्रवन् ॥ ११७ ॥

अस्यैव गाण्डिवमृतो भुवि भो जैन त्वं

महं तृणाय मरुतामपि मन्यमानम् ।

पृक्षेपु नीलदलेषु पर्णोच्चयः दलसमूह इव आचरद्भिः पर्णोच्चयायमानैः । उपमाना-
त्कयद् । लटः शानच् । एवमप्रेऽपि । धूमैः । किंशुकादिषु केपुचिद्भुमेषु तरुषु
रक्तकुमुभेषु स्ववक्ष्यायमानैः पुष्पगुच्छवदाचरद्भिः उवालाकन्दलैः शिपाटूरैः ।
तिलकादिषु केपुचित्तरुषु रक्तपीजेषु पचेलिमानां पद्मानां फलानां धीजायमानैः
स्फुलिङ्गैरभिदग्धैः । हरिचन्दनादिषु केपुचिद्विद्रिपिषु तरुषु रक्तवधु वल्कलायमानैः ।
'लवली वल्कं वल्कलमल्लियाम्' इत्यमरः । आलोकैः प्रकाशैः । नीडवत्सु
पक्षिकुटीरधारिषु केपुचित्तरुषु परस्परं पक्षिणां पक्षाभ्यां ताडनेन यद्रटनं चट-
चटशब्दस्तद्वदाचरद्भी रटनायमानैः । श्लोषाणां दाहानां संबन्धिभिश्चटचटात्कारैः
परितः सयंतः परितं व्याप्तमपि तद्वनं खाण्डवं मुहूर्तमलकालं यथापुरं दाहा-
त्पुरेव अवतस्येऽवर्तत । 'अध्ययं विभक्तिः' इत्यादिना सादृश्यायेऽध्ययीभावः ।
'नाध्ययीभावात्-' इत्यम् । अत्राग्निदाहेन विहृतस्य वनस्य पुनर्धूमादिभिः
पूर्वावस्थासंपादनात्पूर्वरूपालंकारमेदः—'पूर्वावस्थानुश्लिष्य विहृते सति वलुनि'
इति लक्षणात् । तस्य चोपमापक्षकौजीवितत्वात्तयोरङ्गातिभावेन संकरः ॥

हुताशनेति । कापि महत्त्वेनानिर्वाच्या धूम्या धूमपक्लिः । पाशादित्याद्यन् ।
हुताशनादग्नेः परित्रासात्परितो भयात् उच्चलन्त्या ऊर्ध्वं पलायमानाया वनश्रियो
वनलक्ष्म्या वेगात् पलायनसंभ्रमात् श्रया मुकवन्धना कवरी केशपाश इये-
त्युपेक्षा । आकाशं आनन्दे व्याप्नोति स्म ॥ ११६ ॥

चलयमिति । धूमरेखाया वलयं मण्डलम् । द्यवि आकाशे घीडन्तीति
द्योसदां देवानां वर्त्मनि आकाशे भाविनो भविष्यतः शरमयस्य कूटस्य शालायाः
परितः यावच्छालं मानसूत्रवत् प्रमाणसूत्रमिवेत्युपेक्षा । वभौ । 'वासः कुटी
द्वयोः शाला' इति गृहपर्यायेष्वमरः ॥ ११७ ॥

अस्यैवेति । भो जन हे लोक, त्वं मरुतां देवानां महं वीरमिन्द्रमपि भुवि
तृणाय मन्यमानं तृणरुपत्वेन संभावयमानम् । अस्य गाण्डिवमृतोऽर्जुनस्यैव

१. 'श्लोपचटचटात्कारैः' इति पाठः. २. 'सयंतः' इति पाठः. ३. 'मुहूर्तम्' इति नास्ति
कचिद्. ४. 'पुसदां' इति पाठः. ५. 'हे जन' इति पाठः. ६. 'मन्यमानः' इति पाठः.

धाहोर्धलं पठ पठेति वदन्निवाग्निः

स्फोटारवं स हटिति स्फुटयांचकार ॥ ११८ ॥

स्वपार्श्वयुग्मज्वलदग्निकन्दला वनान्तभाजोऽजगरा महत्तराः ।

निशातवज्रैक्षतनिःस्रुतासृजां दशामयन्नाज्जगृहुर्महीभृताम् ॥ ११९ ॥

तत्र निकुरुम्बाणि स्तम्बेरमाणामामूलमनलार्चिरवलम्बितदन्त-
मुसलानि प्रेमपरवशतया वशासु वितरितुं स्वसृकभागविन्यस्तज-
ग्वार्धसहस्रीपल्लवकवलयानीव क्षणमलक्ष्यन्त ॥

सविधज्वलनोष्मवीचिभिः सपदि म्लानकपितृशास्त्रिणाम् ।

परिपाकसिताः फलत्रजाः प्रवभुः स्फोटकबुद्बुदा इव ॥ १२० ॥

धाहोर्धुजयोर्धलं शौर्यं पठ पठोच्चारयोच्चारय इत्युक्तप्रकारेण वदन् ध्रुवत्रिवे-
द्युत्प्रेक्षा । सौऽग्नि स्फोटैर्वेण्वादीना दाहजन्यदलनैर्य आरव पटपटात्कारस्तं
हटिति द्रुत स्फुटयांचकार प्रकटितवान् ॥ ११८ ॥

स्वपार्श्वेति । वनान्तभाजं द्वाण्डववनवासिनो महत्तरा अतिस्थूलायतो-
ज्जता अजगरा सर्पविशेषा स्वयो स्त्रीययो पार्श्वयोर्युग्मे ज्वलन्तोऽग्ने कन्दला
ज्जाला येषा तथोक्ता सन्त । निशातेनातितीक्ष्णेन वज्रेणेन्द्रायुधेन यानि
क्षतानि । प्रणानीत्यर्थ । तेभ्यो नि स्रुतान्स्रुतानि असृजि शोणितानि येषा तेषा
महीभृता पर्यताना दशामवस्थाम् । साम्यमिति यावत् । अयन्नाद्यत्र विनैव जगृहु ।
अनान्यदशया अन्यत्रासभवेनौपम्याक्षेपादसमवधमेनिबन्धनरूपे निदर्शना-
लंकार ॥ ११९ ॥

तत्रेति । तत्र दह्यमाने द्वाण्डवे स्तम्बेरमाणा गजाना निकुरुम्बाणि वृन्दानि ।
'इभ स्तम्बेरम पद्मी', 'वृन्द निकुरुम्बं वदम्बकम्' इत्युभयप्राप्यमर ।
आमू' मूलदेशपर्यन्तमनलार्चिर्भिस्मिज्वालामिरवलम्बितानि व्याप्तानि दन्ता
मुसलानीव तानि येषा तथोक्तानि सन्ति । प्रेम्णा प्रियानुरागेण परवशतया
पारवश्येन हेतुना वशासु करिणीषु विषये वितरितुं सृकभागयोरौष्ठप्रान्तयोर्वि-
न्यस्ता अर्थ जग्धा जग्धाधांश्च सहस्रीपञ्चमया कवला यैस्त्वथोक्तानीवेत्यु-
त्प्रेक्षा । क्षणमलक्ष्यन्तादृश्यन्त । लक्षते कर्मणि लृष् ॥

सविधेति । सविधे धर्माणि ज्वलनस्य ज्वलतोऽग्नेरुष्मणो वीचिभिः परम्प-
राभि सपदि म्लानानां दृष्टानां कपित्थानां नाम शास्त्रिणां वृक्षाणा संवन्धिन
परिपाकेन पिता श्वेता फलानां मन्त्रा समूहा । स्फोटकस्य मसूरिकारोगस्य
बुद्बुदा मणविशेषा इवेत्युत्प्रेक्षा । प्रवभु । वेतालीयम् ॥ १२० ॥

१ 'गाहो' इति पाठ . २. 'स्फुटयांचकार' इति पाठ . ३. 'क्षतिनि स्रुतासृजा'
इति पाठ . ४. 'भाग' इति नास्ति कचित्.

निशि केवलं तमसि दीप्ततनुं निजजातिमोषधितरुं निखिलम् ।

इतरे विजेतुमिव ते तरवो दिवसेऽपि जज्वलुरतीवतराम् ॥ १२१ ॥

• दत्तदानवनिशाचरवर्गस्तत्र गाण्डिवभृता निहतोऽपि ।

• तन्निपङ्गयुगबाणगणानां संख्यया प्रतिभटत्वमकार्षीत् ॥ १२२ ॥

• ज्वालतापभरकुण्डलिताङ्गीः क्ष्वेडसारघृतसेचनमृद्धीः ।

सर्पपुंगवततीरतिदृष्टः शङ्कुलीरिव चचर्व कृशानुः ॥ १२३ ॥

तावत्क्षकरक्षणाय सहसा शक्रोऽधिरुह्य द्विपं

वज्रं न्यस्य तदीयमूर्ध्नि मरुता संनाहयन्वाहिनीम् ।

• महाण्डप्रतिरोधनेन विमुखैर्धूमैरिवारण्यजै-

रातस्तार नभस्तलं जलधरैरारब्धघोरारवैः ॥ १२४ ॥

• निशीति । निशि केवलं रात्रौ च तत्रापि तमस्येव वीरा प्रकाशमाना तनुर्देहो यस्य तं निजजातिं निखिलं समस्तमोषधितरुं ज्योतिर्लतां विजेतुमिवेत्युत्प्रेक्षा । इतरे तन्निपक्षे खाण्डवीयास्तरवो दिवसे अहन्यपीलपिना किमुत रात्रौ विधिं ध्वन्यते । अतीवतरां वृक्षं जज्वलुर्ज्वलन्ति स्म । प्रमिता-सरावृतम् ॥ १२१ ॥

• हृतेति । तत्र खाण्डवे गाण्डिवभृताङ्गुनेन निहतः पलायनसमये खण्डितोऽपि दत्ताना दानवानाममुराणां निशाचराणां राक्षसानां च वर्गः समूहस्तस्या-ङ्गुणस्य निपङ्गयुगेऽक्षवत्तूणीरयुग्मे बाणगणानां संबन्धिभ्या संख्यया सह प्रति-भटत्वं प्रतिवीरत्वं तुल्यत्वं च अकार्षीत् चक्रे । कृशः कर्तारं लुङ् । सिद्धिं वृद्धिः । अत्र निहतस्य प्रतिभटत्वमिति विरोधस्य तुल्यत्वेनाभासीकरणाद्विरोधाभासः । एवं तादृशदानवनिशाचरवर्गस्य साक्षाच्छत्रुणाङ्गुनेन सह योद्धुमशक्त्या तन्निपङ्ग-बाणगणसंख्यया प्रतिभटत्ववर्णनात्प्रत्यनीकालंकारः । द्वयोश्च श्लेषेकोत्थापितत्वा-दैककालिकत्वाच्च समप्राधान्यसंकरः । सागतावृतम् ॥ १२२ ॥

• ज्वालेति । कृशानुरभिर्ज्वालानां तापभरेण तापातिशयेन कुण्डलितानि कुण्डलाकृतिं नीतान्यङ्गानि देहा यासां ताः । क्ष्वेडसारस्य विषरसस्यैव घृतस्य सेचनेनोक्षणेन मृद्धीः । 'ओतो गुणवचनस्य' इति छिप् । शङ्कुलीरकाकृति-मक्ष्यविशेषानिव स्थिता इत्युत्प्रेक्षा । सर्पपुंगवानां सर्पश्रेष्ठानां ततीः समूहान् । अतिदृष्टः सन् । चचर्व । ददाहेत्यर्थः । चर्वतेः कर्तरि लिट् । 'द्वयोज्ज्वली' इति ज्वालशब्दस्य पुंस्त्वानुशासनात्तत्त्वेन निर्देशः ॥ १२३ ॥

• तावदिति । तावत्सर्पदाहसमये शक्रः इन्द्रस्यक्षकस्य नाम सर्पराजस्य रक्षणाय रक्षणं कर्तुं इति 'क्रियार्थ-' इत्यादिना चतुर्थी । सहसा इतं द्विपै-

ततस्तैरनेकैर्नाकौकसामनीकैर्मत्सरेण तदुपरि निपात्यमानदिग्भि-
त्तिशिखराणामिव वेगादापततां वारिधौ बाढवह्व्यबाढपि कव-
लितोऽयमस्माभिरितीव विद्युतः प्रकाश्य गर्जितेन तर्जयतामिव
पर्जन्यानामासारसर्वाभिसारेण निर्वापिते वैनान्नौ मनाकश्यामाय-
माने सति शोणायमानलोचनेन कपिकेतनेन तत्प्रतिचिकीर्षया शर-
कदम्बैरम्बरे निरवलम्बमाकलितां शालां छत्रीकृत्य पुनरपि समु-
न्नीयमाननिजकेतुरुपधुधो भगवानुद्दिदीपे ॥

तत्रान्तरे प्रोपितवह्नमतया प्रेम्णा कुमारमश्वसेनं निगीर्य दहना-

रावतमधिदद्यादप्य तदीये मूर्ध्नि शिरसि वज्रमायुधं न्यस्य निधाय मरुतां बाहिनीं
देवसेनां संनाहयन्पुद्गायोयोजयन् सन् मङ्गाण्डे तद्भित्तौ प्रतिरोधनेन प्रत्या-
घातेन विमुखैः प्रत्याहृतैरारण्यजैः खण्डवदाहोद्भवैः धूमैरिव स्थितैरित्युत्प्रेक्षा १
आरब्धाः कृताः घोराः कठोराः आरवा गर्जितानि यैस्तैर्जलधरैर्मैर्नम-
स्सलं गगनप्रदेशमातसाराच्छादितवान् । स्तृणावेः कर्तारि लिङ् । शार्बूल-
विक्रीडितवृत्तम् ॥ १२४ ॥

तत इति । ततः अनेकैस्तैर्नाकौकसा देवानामनीकैः बलैः मत्सरेण द्वेषेण
तेषां कृष्णार्जुनपावकानामुपरि शिरसि निपात्यमानानां दिशामेव भित्तीनां शिख-
राणामिव स्थितानाम् । अत एव वेगादापतताम् । गुरुत्वादिति भावः । वारिधौ
समुद्रे अयं बाढवह्व्यबाद् बहवानलोऽपि अस्माभिः कवलितो भक्षितः । किमुत
मूयमित्यपिशब्दार्थः । इतीव विद्युतः प्रकाश्य गर्जितेन । तन्मिषेणेत्यर्थः ।
तर्जयतां अवस्थितानां पर्जन्यानां मेघानां संवन्धिना आसारस्य धारासंपातस्य
सर्वाभिसारेण सर्वोद्योगेन निर्वापिते शमिते वैनान्नौ खण्डववह्नौ मनागल्पं श्यामा-
यमाने सति । 'धारासंपात आसारः', 'सर्वाभिसारः सर्वोपः सर्वसंहनार्थकः'
इति पामरः । शोणायमाने कोपाददृणीभवती लोचने यस्य तथोक्तेन कपिकेत-
नेन कपिष्वजेनार्जुनेन तस्यासारसर्वाभिसारस्य प्रतिकर्तुमिच्छा प्रतिचिकीर्षी
तपाम्बर आकाशे निरवलम्बं पुञ्जसम्भाषारवर्जं यथा तथा शरकदम्बैराम्बरे-
राकटितां संपटितां शालां छत्रीकृत्य पुनरपि सम्यगुन्नीयमान ऊर्ध्वं प्रसार्यमाणो
निजकेतुर्धूमो येन तथोक्तः भगवान् उदधुधोऽग्निदरिदीपे प्रजग्वाल । 'शोनि-
ध्वेन उपधुधुः' इत्यभिप्रायेण्वमरः । शुद्धसागहवोत्प्रेक्षयोः संरुष्टिः ॥

तत्रेति । तत्रान्तरे तस्मिन्वसमे प्रोपितः कुरङ्गेनं प्रति प्रस्थितो बह्मः
पतितशब्दो यस्यास्य भावः तत्ता तथा हेतुना । अश्वसेनं नाम कुमारं प्रेम्णा
निगीर्य प्रणिता । कण्ठे निधायेति यावत् । दहनस्याग्रेऽर्षिषां पवालानामुष्णस्य

चिरुष्णासहिष्णुतया पुनरपि निर्वृत्य दिवं प्रयान्तीभिर्धनवाराभिरिव
पन्नगकन्यकाभिः सह वनादुत्पतन्तीं तक्षककुटुम्बिनीमविलम्बितमेव
श्वेतवाहनः शीतमुखेन शिलीमुखेन रसनायामिव ग्रीवायामपि द्विधा
विदलयामके ॥

नभसि कृते शरकूटे न पपाताशुगविनुन्नमम्बुसुचाम् ।

तस्मिन्खाण्डववह्नौ तक्षकपद्मयाः कचन्धमेव परम् ॥ १२५ ॥

अथ स कुपितः स्वयं कौशिकोऽपि चकितचकितं विधेति विहि-
तोपसरणं नवजननीशोकदयनीयं हृतवालं तमहिवालं परिगृह्य
लालनया परितोपमनैषीत् ॥

स्पर्शस्य असहिष्णुतया सोढुमद्यतया निर्वृत्य प्रत्यावृत्य पुनरपि दिवमाकाशं
प्रति प्रयान्तीभिर्धनानां मेघानां धाराभिरिव स्थिताभिरियुत्येक्षा । पन्नगकन्यका-
निर्नागनारीभिः सह । वनात्खाण्डवाद्दुत्पतन्तीं तक्षकस्य कुटुम्बिनीं भार्याम् ।
'कन्या इमारिका नार्यो दाराः स्यात्तु कुटुम्बिनी' इति विश्वप्रकाशामरी । अपेः
क्रिमुतान्य इत्यर्थः । श्वेतवाहनोऽर्जुनोऽविलम्बितं चलरं यथातथा शीतमुखेन
शीक्ष्णप्रेण शिलीमुखेन वाणेन रसनायां जिह्वायामिव ग्रीवायां कन्धरायामपि
द्विधा द्विप्रकारं विदलयांचके विपाटितवान् । उत्प्रेक्षोपमयोः संसृष्टिः ॥

नभसीति । शरकूटे घाणमयगृहे नभसि आकाशे कृते सति । अर्जुनेनेति
शेषः । आशुर्गर्वाणैरेव वायुमिरिति छिष्टरूपकम् । विनुन्नमुदूतम् । 'आशुगौ
वायुविशिष्टौ' इत्यमरः । अम्बुसुचां मेघानां संबन्धि करन्धं उदकं तस्मिन्खा-
ण्डववह्नौ न पपात । परं किंतु तक्षकपद्मयाः कचन्धं निःशिरःकटेपरमेव पपात ।
'कचन्धमुदके न स्त्री गतमूर्धकटेवरे' इति वैमयन्ती । अप्रोमयोः कचन्धयोः
प्रसक्तस्य पतनस्य तक्षकपद्मीकचन्ध एव नियमनात्परिसेख्यालंकारः । स च
कचन्धशब्दश्चेत्प्रमितिकामेदाभ्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणित इति तयोरहासि-
भावेन संस्कारः । भीतिरार्या ॥ १२५ ॥

अथेति । अथ तक्षकपद्मीशिरःकटेदानन्तरं कुपितः स इन्द्रः स्वयं कौशिको
व्यालप्राप्तपि इन्द्रश्च सन्निति च । 'महेन्द्रगुगुल्लङ्घकव्यालप्रादिषु कौशिकः'
इत्यमरः । व्यालः । सर्प इत्यर्थः । वियति आकाशे चकितचकितं भीतभीतं
विहितं हृतमुपसरणं संनिधानं येन तथोक्तम् । नवेन जनन्याः संबन्धना
शोकेन दयनीयं शोचनीयं हृतवालं मातृकण्ठलमतया छिन्नपुच्छं तं अहिवालं

१. 'निर्वृत्य' इति पाठः. २. 'आशुमखेन' इति पाठः. ३. 'अपि' इति नास्ति
कचिद्. ४. 'विदलितं चके' इति पाठः. ५. 'विनय' इति पाठः.

सुतं तमभ्येत्य सुरैरशेषैः क्रुध्यन्नथायुध्यत घोरमिन्द्रः ।

चक्रे स दावस्य च तक्षकस्य यदग्निमत्ता यदनग्निमत्ताम् ॥ १२६ ॥

वनस्य तस्योपरि केवलं तदा सहस्रनेत्रस्य च सव्यसाचिनः ।

निपङ्गनीढोत्पतितानि पत्रिणां कुलानि कोलाहलकैलिमादधुः ॥ १२७ ॥

शरान्विपाठानपि पारदृश्वनः श्रुतेर्विधायाशु विमुञ्चतस्ततः ।

कुरुद्वहात्साध्यसरोगिणो हरेरभूद्विषमदूरतरप्रसर्पणम् ॥ १२८ ॥

सर्पशिष्टं अश्वसेन परितृप्त्य लालनया आश्वासनेन परितोषमनेपोत्प्रापयामास । नयतेर्दुर्हादित्वेन द्विकर्मकात्कर्तरेरि छद् । विरोधाभासात्कार ॥

सुतमिति । अयाश्वसेनाश्वासनानन्तरं क्रुध्यन् क्रुध्यन् इन्द्र सुतमात्मजमपि तमर्जुनमशेषैः सुरैः सह अभ्येत्यागत्य घोरं यथा तथा युध्यत युध्यते स्म । नन्व-
सुतमात्मजेन सह युद्धमत आह—चक्र इति । यद्यस्मात्स सुतोऽर्जुनो दावस्य
खाण्डववनस्य । 'दवदावो वनारण्यवही' इत्यमरः । अग्निरस्मिन्नस्त्रीस्यग्निमान्
तस्य भावस्तथा ता चक्रे । अग्निना खाण्डव ददाहेत्यर्थः । यत् यस्मात् च तक्ष-
कस्य अग्निं न मप्राप्ति इत्यनग्निमत् तस्य भावस्तथा ताम् । अग्निमन्धना-
भावमिति यावत् । चक्र । सपत्नीकस्यैव तनाधिकारत्वात् प्रकृते तेन तज्जाशनायेति
भावः । तथा च तक्षकखाण्डवयोरान्द्रस्य प्राणेभ्योऽपि प्रियत्वात्तत्पीडाकरेणा-
मार्गवर्तिना पुत्रेण युद्धं नायुक्तमिति भावः । वानयायहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ १२६ ॥

वनस्येति । तदा युद्धकाले सहस्रनेत्रस्य इन्द्रस्य सव्यसाचिनोऽर्जुनस्य च ।
द्वयोः सपत्नीनि । निपङ्गनास्त्रीणां एव गीढानि कुलायास्तेभ्य उत्पतितान्युत्पि-
तानि पत्रिणां बाणानामेव पक्षिणामिति छिट्छिट्कम् । कुलानि वृक्षानि ।
'पत्रिणौ शरपक्षिणौ' इत्यमरः । तस्य वनस्य खाण्डवस्योपरि केवलमूर्ध्वभाग
एव । कोलाहलकैः कल्कलारवमादधुधकु । एकेषां शरकूटमेदनात्तथा
अन्येषां प्रसृतयमावेन च न वनमध्ये प्रवेश इति भावः । छिट्छिट्छटित-
सावययरूपकम् । वसस्थवृत्तम् ॥ १२७ ॥

शरानिति । ततो विपाठान् तस्यहान्, विगतं पाठं पठनं येषां तानिति
च । अपि क्रमेण उपुञ्चये, विरोधे च । शराबाणान् श्रुते भोत्रस्य वेदस्य च ।
पारमन्तं पदमर्तति पारदृश्वः । विपाद्य कृत्वा । आपु विमुञ्चतस्त्यजत,
यदाय प्रेत्यतथ कुरुद्वहादर्जुनात् साध्यस्य मयमेव रोगोऽस्यस्तीति तदतो
हरेरिन्द्रस्य दूरतरमतिदूरं प्रपञ्चं पश्यन् निवृत्तं वैरीऽभूत् । गीतं पलायित-
वन्निन्द्यः । 'निन्द्यैः पविच्छिद्य' इत्यमरः । अत्र प्रस्तुतार्जुनेन्द्रविरोधेन
सम्पन्नदशगुणस्य अग्निमात्रप्रसङ्गात्तदप्यग्निद्वैतप्रतीतिः समालो-
च्यते । एव विपाठानपि श्रुते पारदृश्वन इत्यत्र विरोधाभासश्च । द्वयोश्च छिन्न

जयन्तमेकं युधि सोऽहुमक्षमे जयन्तमन्यं सुतनीक्षितुं गते ।

पुरीं बलद्वेषिणि घोषकैतवात्रहास शङ्खद्वितयं च कृष्णयोः ॥ १२९ ॥

ततः कृष्णानोर्विपरीतवर्णस्वनामवाच्यादिव नीतमीतम् ।

मयं वने दैत्यमयं ररक्ष स चक्रपाणेतिव शक्रसुनुः ॥ १३० ॥

क्षेत्रमप्यधिपतिः पुरुपूर्वं संश्रितौ सपदि दैवबलेन ।

चर्वितुः सकलराण्डवमग्रेसरकावमजतां विधसत्त्वम् ॥ १३१ ॥

पृष्ठलब्ध्यायेन ह्युदागम्यमाननेदयोः संश्रुतिः । पूर्ववद्विषयं हृतम् ॥ १२८ ॥

जयन्तमिति । जयन्तं लब्धं जेतारम् । जयतेः कर्तरि लट् घञादेशः । एवं सुतमर्जुनं युधि युद्धे सेतुनक्षत्रेऽप्यनये । अतएव बलद्वेषिणि इन्द्रे अन्यं जयन्तं नाम सुतनीक्षितुं पुरीं स्वर्गं प्रति गते सति । पलायिते सतीति यावत् । कृष्णयोः कृष्णार्जुनयोः शङ्खद्वितयं च पाण्डवदेवदत्तपुत्रमपि घोषम् कैतवा-
याज्यात् जहास हसति सैवतुप्रेषा व्यञ्जकाग्रोणाग्रन्या घ्राहवा च । तदा चाचेतनैनापि अपरिहासे क्षिप्तुं सचेतनेन परिहास इत्यर्थन्तरापरितरुणार्थापर-
संचारो व्यञ्जत इत्यलंक्षरेणालंकारात्मिः ॥ १२९ ॥

तत इति । ततः सोऽनं शक्रसुनुरर्जुनो विपरीते प्रतिरोधं गते वने मक्षर-
यकारौ यल्लिख्य स्वम् नात्रो यनाम्नकृतानामन्यन् न्वान्य मनेति सज-
शब्दस्य वाच्यादनिषेधात् । अन्तश्चादिव स्थितादित्युप्रेषा । कृष्णानोर्विपरीतवर्णः
श्रीकृष्णादिव । तमयन्मादपीत्यर्थः । नीतनीतनलन्तनीतम् । वीष्णानां द्विर्भावः ।
मयं नाम दैत्यं दानवं वने ररक्ष रक्षितवान् । अत्र कृष्णलनोर्नयामयदायक-
त्वेनौपम्यस्य गम्यत्वात्केवलप्रकृतत्वादित्युत्पन्नोक्तिरानेदः । स्वाग्दवदाहसनयेऽ-
मेमीतः पलायमानो मयः श्रीकृष्णेन हृष्टः । तस्माद्वधनाशङ्क्य अर्जुनं शरणं गत्वा
तेन रक्षित इति भारती कथ्यानालुचयेया ॥ १३० ॥

क्षेत्रमिति । पूर्वं कुर्यान्व तत् तस्य तनेति च क्षेत्रं कुर्यान्नम् । तस्य
कुर्यान्नालिकत्रादिति भावः । अधिपतिः राजा अर्जुनः । तस्य कुर्यान्मनव-
त्वादिति भावः । पूर्वमादौ कुर्याति पदं बन्धेति व्याख्याने उपसर्गाद्यन्तरेष्वन-
स्वानोपादसनस्यैवत्युदाहरणः । वाच्यवाचक्योरसेदमित्यात्मेन कथंचिदुपमाद-
नेऽपि क्लृप्त्वाख्यदोष इति । तच्च तमपि सपदि स्वाग्दवदाहसनये । दैत्य-
वत्प्रेताधिकारः । एकः प्रवासेन, अन्यः चरणचनेनेति भावः । तश्चक्रः सर्पाग्रः तर्ज-
तश्चक्रः राक्षसद्विनी नयः । द्वावपि तश्चक्रौ । 'तश्चक्रौ नामवर्षेक्योः' इत्यमरः ।
सकलं तनलसर्वम्यावरवज्रनसहितं स्वाग्दवं वनं चर्वितुमर्शुदितुरमेतिपमन्वं
भोजनक्षेपवममजतां प्राप्तवन्तौ । न दग्धाविलस्यः । 'अमृतं विषसो यज-
'क्षेपभोजनक्षेपयोः' इत्यमरः । अत्र तश्चक्रद्वयादन्तर्लिख्यप्रसङ्गान्नामिदाहस्य

अथ स्मित्वा तुन्दं परिमृशति मन्दायितगतौ
समापृच्छय ग्रीत्वा त्रिदिवमुपयाते हुतवहे ।

रथाम्यां मौनिभ्यां घनसलिलसेकेन महता

विजेन्नौ तौ कृष्णौ विविशतुरुपान्तं नरपतेः ॥ १३२ ॥

इत्यनन्तमष्टकविकृतौ चम्पूभारते तृतीयः खण्डः ।

तद्वये भोजनशेषत्वकथनेन तदन्यस्मिन्नेव नियमनात्परिसंख्यालंकारः ।
स्वागतावृत्तम् ॥ १३१ ॥

अथेति । अथ खाण्डवदाहानन्तरम् । स्मित्वा दरहासं कृत्वा तुन्दमुदरं
परिपूर्णं परिमृशति संस्पृशति । आनन्दातिरेकादिति भावः । करेणेति शेषः ।
मन्दायिता मन्दायमाना गतिर्यस्य तस्मिन् । आहाराधिक्यादिति भावः । हुतवहे-
ऽग्नौ ग्रीत्वा समापृच्छय गच्छामीष्युस्त्वा त्रिदिवं स्वर्गं प्रयुरयाते गते सति ।
विजेन्नौ विशेषेण जयसमन्वितौ तौ कृष्णौ महता घनानां मेघानां संबन्धिनः
सलिलस्य वयोदकस्य सेकेनोत्तरेण मौनिभ्यां निःशब्दाभ्याम् । जलक्षिप्ता न ध्वन-
न्तीति प्रसिद्धम् । रथाम्यां उपलसितौ सन्तौ नरपतेर्धर्मराजस्योपान्तं समीपं
विविशतुः । स्वभावोक्तिरलंकारः—‘स्वभावोक्तिरसौ चार यथावद्वस्तुवर्णनम्’
इति लक्षणात् ॥ १३१ ॥

इति श्रीसदाशिवपदारविन्दवन्दनकन्दलितानन्दसान्द्रस्य कुरविष्ठचन्द्रस्य
रामकवीन्द्रस्य कृता चम्पूभारतव्याख्याने आस्यानिधाने
तृतीयः खण्डः ।

चतुर्थः स्तवकः ।

याते ततो निजपुरीं यदुवशकेतौ

राज्ञे मयो मणिसभा रचयाबभूव ।

यस्या रुच समवलोक्य शुचाधुनापि

जीव गतागतजुषं बहते सुधर्मा ॥ १ ॥ ✓

तामधिष्ठास्त्रुर्मध्येत्य व मख कर्तुमन्वशात् ।

विपञ्चीरवसारज्ञो नृप चीरवसा वरः ॥ २ ॥

ततो दूताहूत पुरुहूतानुजो निरन्तरायमेव महान्तं सप्ततन्तु-
मुपहर्तुमनसः कौन्तेयस्योपान्ते रहसि मुहूर्तं समक्य सौक्षादुत्ता-
हप्रभोधाभ्या मूर्तो मन्त्र इव तत्प्रहिताभ्या गन्धवहसुधान्धोधि-
पनन्दनाभ्यामनुसधीयमानगमनो नदीतटाकैर्द्विमातृकतया स्वपा-

यात इति । ततो युधिष्ठिरसमीपप्राप्त्यनन्तरं यदुवशस्य केतौ ध्वने ।
तद्वत्प्रत्यापक इति यावत् निजपुरीं द्वारकां प्राप्तिं याते सति राज्ञे युधिष्ठिराय
मयोऽर्जुनरक्षितो मणिसभा मणिमयीं मणीनां वा सभामास्थानशाला रचया-
बभूव । निर्माय दत्तवानित्यर्थः । यस्या मणिसभाया रुच शोभा समवलोक्य
सुधर्मा देवसभा शुचा शोकेन तादृशशोभाराहित्यनित्येन अधुनापि अद्यापि
जीवमात्मानं बृहस्पतिं च । गतागत यातायातं जुरत इति तथोक्तं बहते । अत्र
सुधर्मायास्तादृशं सङ्कृतनीवयातायातासंबन्धेऽपि सबन्धरूपातिशयोक्तिं जी-
वात्मबृहस्पत्यो श्लेषभित्तिरामेदाध्यवसायमूलेति तयोरङ्गादिभावेन संकरः ।
'जीव प्राणिनि गोष्पती' इत्यमरः । वसन्ततिलकादृतम् ॥ १ ॥

तामिति । तामधिष्ठास्त्रुम् । तत्र सभाया स्थितव तमित्यर्थः । 'स्थान् स्थि-
रतर' इत्यमरः । त नृप धर्मराजमभ्येत्तागस्त्य विपञ्चीरवसारज्ञो वीणानादोपनि-
पदेष्टी चीरं वल्कलं वसतः परिदधत इति चीरवसा मुनीनां वरो नारदो मन्त्रम-
न्त्रमेव कर्तुमन्वशादादिदेशः । शास्त्रे कर्तरि लुङ् ॥ २ ॥

तत इति । ततो नारदनिदेशानन्तरं महान्तं लोकैकस्थाप्य सप्ततन्तुं कर्तुं
राजसूय निरन्तराय निर्विघ्नमुपहर्तुमनुष्ठातुं मनो यस्य तस्य अतएव कौन्तेयस्य
उपान्ते सनिधौ रहस्येकान्ते दूतैराहूत पुरुहूतानुजं धीकृष्णो मुहूर्तं समक्य
लोच्य । 'वशीकृताखिलनृपेभ्यैव राजसूयं कार्यं, जरासंधश्चाखिलस्य जेता,
जिते तस्मिन् जितकल्पा एव सर्वे नृपा, तत्र प्रथमं तज्जय एवानुष्ठेय' इत्या-
लोचनप्रकारः । तेन धर्मराजेन प्रहिताभ्यां प्रहिताभ्यां गन्धवहो वायुः, सुधा-
न्धसा देवानां अधिप इन्द्रः, तयोनन्दनाभ्यां सीमार्जुनाभ्यां अनुसधीयमान
अनुसयुज्यमान गमन यस्य तथोक्तं सन् । अतएव साक्षान्मूर्ताभूताभ्यां
उत्साहप्रभावाभ्यां उत्साहशक्तिप्रभुशक्तिभ्यां अनुसधीयमानं मन्त्रं मन्त्र-
शक्तिरिव स्थित इत्युपपत्तिः । नदीमिस्तटाद्य द्वे मातरौ सस्यजनयिभ्यौ

लयितारमनुकुर्वतो विविधान्यदुर्लभवसुधान्यसमेधितवसुधान्मंगधा-
नैवगाह्य विशृङ्खलैर्मोदितगिरिब्रजमपि शृङ्खलाखेदितमहीभृत्कुलं
जराघटितदेहमपि देदीप्यमानवैलसंपन्नमाशाजेतारमपि परार्थापहा-
रजागरितार मागधमपि विगीतव्यापार द्वैमातुर महारथ जैरासंध
पृथिवीनाथमेत्य प्रघन ननाथ ॥

तत्क्षणैमतिवितिक्षया 'त्वमष्टादशकृत्वो दृष्टापजयोऽसि, अयं पुन-

येषा तेषा द्विमातृकाणां नवीमातृकाणां देवमातृकाणां च भावेन द्विमातृकतया ।
'देशो नयन्मुष्ट्यभ्युसपन्नोहिपालितः । स्यान्नवीमातृको देवमातृकश्च यथाक-
मम् ॥' इत्यमरः । तेषां पालयितार राजानं जरासंधं अनुकुर्वंत विद्वन्वयतः ।
तस्यापि द्विमातृकवादिति भावः । विविधैः कनकमणिरूपैः नवविधैश्च अन्यस्मि-
न्देशान्तरे दुर्लभैः वसुभिः धनैः धान्यैश्च समेधिता प्रवर्धिता वसुधा भूयैषु तान्म-
गधाग्राम जनपदान् अवगाह्य प्रविश्य विशृङ्खल निष्प्रतिबन्ध यथा तथा आमो-
दितं सतोपितं गिरिणा शैलानां व्रजं समूहं गिरिव्रजनामकराजधानीं च येन
तथोत्तमपि शृङ्खलामि । पादबन्धनायसयश्चै खेदितं दुःखं प्रापितं महीभृता
शैलानां राजा च पुलं दृढं येन तथोक्तम् । जरया चरमवयसा तप्तं रुया पिशा-
च्या च घटितं संयुक्तं संयोजितश्च देहो यस्य यथोक्तमपि । देदीप्यमानेन
बडेन सख्येन सपन्नं समूहं । आशानां तृणानां दिशां च जेतारमपि । परार्थानां
अपहारे जागरितारं प्रवणं मागधं वैतालिकमपि । मगधाधिपं च विगीतव्यापार-
गानशून्यं निन्दितकर्माणं च । द्वयोर्मोनोरपत्यं द्वैमातुरम् । 'मातृकसख्यासमभ-
पूर्वाया' इत्यपत्त्यर्थे अण् उत्पन्नं च । महारथम् । 'आरमानं सारथिं चाश्वान्तरक्षन्मु-
ष्यति यो भटः । स महारथसप्तं स्यात्' इत्युक्तलक्षणलक्षितं जरासंधं पृथिवी-
नाथमेत्य प्रघनं युद्धं ननाथं याचितवान् । नायते कर्तरि क्तिच् । अत्र तदस्मापि
द्वारस्य विरोधसमुद्यमाधदयामिधायकतया विराधाभासालङ्कारः । श्लेशानुप्रा-
णितश्चेति सङ्करः । अत्र पुरा क्तिञ्च देनचिन्मुनिना दत्तं कनकं द्विधा खण्डयित्वा-
राण्डमेकैव भुज्वा अर्धमर्धं मातृभ्यां प्रमूय स्वच्छं शरीरराण्डद्वयं जरानाड्या
पिशाच्या एकीकृतं जरासंधोऽभूदिति पौराणिकी कथानुसंधेया । 'वसुधनधाय'-
इति पाठे 'वसू रसमौ धने वसु' इति आशात् घनराक्षदेवार्थ्यं छेदानुप्रास-
मद्वयेति बोध्यम् ॥

तत्क्षणमिति । तस्मिन्नेव क्षणे तदक्षणम् । अत्यन्तसयोगे द्वितीया । द्वे
कृष्ण, एव अष्टादशकृत्वः अष्टादशवारम् । अभ्यावृत्तौ श्वमुक् । दृष्टापजयो-
ऽसि । गेहेरिति भावः । इतरं त्वदन्योऽयमर्तुनस्तु किञ्चोरं बाल इति अति-
तिथिप्रया अत्यन्तसमया । 'अतितीक्ष्णतया' इति पाठे अतिक्रोधेनत्यर्थः । उमा-

- १ 'मगधान्' इति पाठः २ 'अधिगम्य' इति पाठः ३ 'हरित' इति पाठः ४ 'देहवन्मोदित' इति पाठः ५ 'जरासंध' इति नाम्नि वचित् ६ 'पृथ्वीनाथमुपेय' इति पाठः ७ 'अतितीक्ष्णतया' इति पाठः

रितरः किं गोरः' इति कृष्णावुमावप्यवधीर्य हिडिम्बवृककुटुम्बशोको-
दयादारभ्य प्रवीरजनकर्णिकामौक्तिसायमानकीर्तेरात्मनः संमुखी-
नं दृढतरपरिकरबन्धं जैरासंघं गन्धवहनन्दनः पञ्चदशदिनानि नि-
युध्य तेषां तृतीयभागपरिसंख्यानपदामिधेयेन सह योजयामास ॥

हते तस्मिन्नुद्यो दीप्रा हरिप्रस्थमुपाचयुः ।

आगामिनि मखे हन्यगादित्सव इराग्रयः ॥ ३ ॥

कृष्णे गते यदुपुरी क्षितिपातुजानां

जित्वा दिशः प्रतिनिवृत्तवतां चतुर्णाम् ।

कोशे ममुः परमसिप्रवरा गृहीता

दोष्णोर्ध्वलेन महता न तु हेमपुत्राः ॥ ४ ॥

वपि कृष्णौ कृष्णार्जुनौ अवधीर्य त्रिरस्तुल्य हिडिम्बवृकयो राक्षसयो सबन्धिनो
कुटुम्बयो. दारापत्यायो शोकस्य उदयादारभ्य । कुटुम्बवधाप्रसूतीत्यर्थः ।
प्रवीरजनस्य कर्णिका कर्णभूषण तस्या मौक्तिकानीवाचरन्ती मौक्तिकायनाना
किर्तिर्यस्य तस्य । अत एव आत्मन स्वस्य । भीमस्येत्यर्थः । तस्येव मुख्यविशे-
ष्यत्वादा मल्लशब्दयोर्व्यवधाने मुख्यविशेष्यपरत्वव्यवस्थापनाच्चेति भावः । समु-
खीनम् । 'यथामुखसमुखस्य दर्शनं ख' इति खस्येनादेशः । आभिमुख्यभाजनं
दृढतर अतिगाढ परिकरबन्ध हस्तन्यासविशेषः सव्यदक्षिणपाण्योर्निकुक्ष्य
दक्षिणसव्यभुजप्रविन्यसनात्मको यस्य तम् । परिदूरो मध्यबन्ध इति केचित् ।
जरासंघं गन्धवहनन्दनो भीमः पञ्चदशदिनानि नियुध्य बाहुयुद्धं कृत्वा तेषां
पञ्चदशदिनानां तृतीयभागस्य दिवसपञ्चकस्य परिसंख्यानं संख्याभिधायकं यत्पदं
पञ्चतेति शब्दः तस्य अमिधेयेन वाच्येन । मरणेनेति यावत् । योजयामास
संपटितवान् । मारयामासेत्यर्थः । 'समीरकुमार' इति पाठान्तरे प्रकान्तानु-
प्राप्तमङ्गादुपेक्ष्यम् ॥

हृत इति । तस्मिन् जरासंघे हृते सति दीप्रा तज्येन प्रकाशमाना नय-
कृष्णमीमार्जुना आगामिनि भविष्यति मखे रात्रत्ये हव्यं आदातुमिच्छन्
आदित्सव अग्रय आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्रय इवेत्युपेक्षा । हरिप्रस्थं इन्द्र-
प्रस्थपुरं प्रति उपाययुः आगतवन्तः ॥ ३ ॥

कृष्ण इति । कृष्णे यदुपुरीं द्वारकां प्रति गते सति दिशश्चतस्रो जित्वा
प्रतिनिवृत्तवता इन्द्रप्रस्थं पुनरागतानां चतुर्णां क्षितिपस्य धर्मराजस्य अनुजानां
भीमार्जुना दोष्णो बाहो महता बलेन सत्त्वेन शौर्येण च गृहीता अतिप्रवरा

१. 'वक' इति नास्ति क्वचित् २ 'भुर्नीते' इति पाठः ३ 'जरासंघ' इति
नास्ति क्वचित् ४. 'समीरकुमारः' इति पाठः ५. 'द्वान्' इति पाठः ६. 'परे'
इति नास्ति क्वचित् ७ 'हव्यावभूव' इति पाठः .

उपायनत्वेन नृपाय सर्वैर्दत्तेषु वित्तेष्वखिलेषु भूपैः ।

पार्थस्य पुर्याः क्षितिरेव भेजे वसुधरावाचरुवाच्यभावम् ॥ ५ ॥

नरदेवमगाजये प्रतीच्या नकुलेनैव वसूनि विस्तृतानि ।

दधदानकदुन्दुमिस्वनैर्द्या दलयन्नानकदुन्दुभेः कुमारः ॥ ६ ॥

हरिणा स ततः कृताभ्यनुज्ञो हविरादातुमिवागतेन साक्षात् ।

नैमवेदिपुरोधसा समूहेः ऋतुमाहर्तुमुपक्रम प्रचक्रे ॥ ७ ॥

परं खड्गधेष्टा एव कोशे खड्गपिधाने ममु मिलति स्म । हेमपुजा उपायनत्वेन तत्तद्देवराजदत्ता धनराशयस्तु कोशे धनगृहे न ममु । अपरिमितत्वादिति भावः । 'कोशोऽस्त्री कुञ्जले खड्गपिधाने धनवेशमनि' इति विश्वः । अत्र हेम पुजाना खड्गाना च प्रसक्तस्य कोशमिलनस्य खड्गमात्र एव नियमनात्परिसङ्ख्या-लङ्कारः । स च कोशशब्दोऽप्यभित्तिशब्दस्य खड्गपिधानधनगृहमेवाप्यवसायमूला विशयोच्यनुप्राणित इति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । वसन्तल्लङ्कारात्तम् ॥ ४ ॥

उपायनत्वेनेति । सर्वे नानादेश्यै भूपै राजभि अखिलेषु वित्तेषु धनेषु नृपाय धनराजाय उपायनत्वेन दत्तेषु उपहारीकृत्य समर्पितेषु सत्सु पायस्य पुर्या इन्द्रप्रस्थसबन्धिन्या क्षिति भूमिरेव वसुधरेति वाचकस्य पदस्य वाच्य भाव अभिधेयत्वम् । वसु धरतीति व्युत्पत्त्या धनधारणरूप भेदे प्रापः । सर्वत्र सर्वे सर्वस्वस्यपि राजै दत्तत्वेन वसुधरात्वादिति भावः । अत्रापि वसुधरत्व स्याद्यत्र निषिध्य पापपुरभुव्यव नियमनात्पूर्ववत्परिसङ्ख्यालङ्कारस्य असबन्धे सबन्धरूपानिधायोक्तं द्वयोरपि धर्मराजसंप्रदानकापि नृपकर्तृकसर्वस्वकर्म कोषायनीकारणामवपदार्थहेतुकवाक्येऽङ्गमूलवत्त्वादेककाङ्ठिरुत्थाय समप्राधान्यं सङ्करः ॥ ५ ॥

नरदेवमिति । वित्तृतानि गृह्णन् वसूनि दधत् गृह्णन् आनकदुन्दुभे वसु-देवस्य कुमार इष्ट्वा आनकाना पटङ्गानां दुन्दुभीना भेरीणा स्वनैर्भ्येतिमि द्या आकाशं दधन् भिदन् । पूरयन् यमिति यावत् । 'आनक पटङ्गोऽरी स्यात्', 'भेरी स्त्री दुन्दुभि पुमान्' इयुमयप्राप्यमरः । प्रतीच्या दिश जये शक्तिः । तद्देवान् भूपारं जितवतेत्यर्थः । नकुलेन सहैव नरदेव धर्मराज अगात् प्राप्त-वान् । औपच्छदधिकृतम् ॥ ६ ॥

हरिणेति । ततः कृष्णागमनानन्तरं स धर्मराज साक्षात् मूर्ताभूय हविरा-दातुमगताव स्थिता हरणा धीकृष्णेन नृनाभ्यनुज्ञं सङ् । अनुकरणायेति रूपः । वसुधरानां सत्तत्त्वमेतदनुष्ठानयोग्यं यद्विदां पुरोधसां ऋत्विजां समूहे यद् ऋतु राजगुरुं अहर्तुं कर्तुं उपक्रम आरम्भ प्रचक्रे । 'कमवेदिमिर्देविराजो'

प्राग्वंशेऽप्युत्तमे तिष्ठन्प्राग्वंशं पुनराविशत् ।

कुटीरशिरसा पद्म्या कुरुवीरः स दीक्षितः ॥ ८ ॥

आघ्रातुमिच्छुरनलो हविरत्र रुच्य-

मानीलधूमकुलनिर्गमनापदेशात् ।

जग्धान्पुरा जतुनिकेतनमित्तिखण्डा-

न्कुक्षिस्थितानिव बबाम गुरूनजीर्णान् ॥ ९ ॥

तत्र प्रवर्ग्यजनितं दिवि धूमचक्र-

मालक्ष्यते स्म विबुधान्प्रति पावकेन ।

आनाकदुर्वहहविर्द्रविणेन वेगा-

दाहानपत्रवलयं किल नीयमानम् ॥ १० ॥

इति पाठस्तु पट्टलानियतस्य वैतालीयविपनपादस्य कञ्जाधिक्येन छन्दो-
महादुपेक्ष्यः ॥ ७ ॥

प्राग्वंश इति । उत्तमे प्राग्वंशे हविर्गेहे तिष्ठन्नपीति विरोधः । प्राचां कुरु-
ययात्यादिनां राज्ञां वंशे तिष्ठन्धेलामासः । दीक्षितः स कुरुवीरः वर्मराजः कुटीरं
जालं शिरसि यस्यास्तया पद्म्या द्रौपद्या सह प्राग्वंशं पुनः हविर्गेहं आविश-
त्प्रविष्टवान् ॥ ८ ॥

आघ्रातुमिति । अनलः अग्निः अत्र राजसूये रुच्यं आस्ताद्यं हविः आघ्रा-
तुम् । भक्षितुमिच्छयः । इच्छुः सन् । पुरा लाक्षागृहदाहसमये जग्धान् भक्षि-
तान् गुरून् अतिसारान् अत एव अजीर्णान् जाठरामिना अपक्वान् कुशौ
स्थितान् जतुनिकेतनस्य लाक्षागृहस्य मित्तीनां खण्डान् आसमन्ताशीलस्य
धूमकुलस्य यन्निर्गमनं बहिरुद्गमनं तस्य अपदेशात् व्याज्रात् वा चक्षुरिति स्नेहे-
स्तुत्प्रेक्षा सापहवा च । अत्र अग्नेरजीर्णजतुगृहमिति खण्डबमनोत्प्रेक्षायास्तृती-
यस्त्वचके 'भुत्प्रपीडयति मामपि वीरौ कुक्षिमेत' इति खण्डवदाहहेतुताया
अग्नेः सुद्राघायाश्च संदर्भविरोधः सूक्ष्मधीगोचरः । वसन्ततिलकाश्रितम् ॥ ९ ॥

अत्रेति । तत्र राजसूये प्रवर्ग्येण होमात्मककर्मविशेषेण जनितं दिवि आकाशे
धूमस्य चक्रं वलयाकृतिं वृन्दम् । नाकस्य स्वर्गस्य पर्यन्तं आनाकं दुर्वहं बौद्धम-
शक्यं हविरेव द्रविणं धनं येन तेन । अत एव पावकेन विबुधान् देवान् प्रति
वेगात् नीयमानं प्रापयमाणं आह्वानस्य पत्रं लेख्यमिवेत्युत्प्रेक्षा । प्रकृतिविकृति-
भावाभावात्तादर्थ्ये षष्ठीसमासः । आलक्ष्यते स्म ददते । लोकैरिति शेषः ॥ १० ॥

मेदस्विनं विपुलराण्डमभक्षणेन

देहं निजं चलयितुं शिखिनोऽक्षमस्य ।

उद्गम्य संज्वलितुमुत्तरवेदिकाया-

मालम्बनाय किल यूपवरोऽन्तिकेऽमून् ॥ ११ ॥

विम्बेन सङ्गं विसपुष्पवन्धोर्नाथः कलानां न यथा विदध्यात् ।

तथैव देवास्तत्पुस्तदानीमत्यद्भुताना हविषा विशेपैः ॥ १२ ॥

सर्वेषु वर्णेष्वपि दातुरस्मात्संप्राप्तवत्स्वर्थमजातशत्रोः ।

न वर्ण एकस्तु कदापि लेभे नार्थं कतूनामिह सार्धभौमे ॥ १३ ॥

तत्र नानाजनपदमेदिनीवल्लभमष्टमुकुटमणिकिरणपल्लविते यज्ञ-

मेदस्विनमिति । विपुलस्य अतिविस्तारस्य राण्डवस्य वनस्य भक्षणेन मेदस्विनमतिमासल निज देहं चलयितुं अक्षमस्य असमर्थस्य शिखिन अमे । आहवनीयस्येति यावत् । उद्गम्य उत्थाय गत्वा उत्तरवेदिकाया सम्यक् ज्वलितुम् । अन्तिके । आहवनीयायतनोत्तरवेदिमध्य इत्यर्थः । आलम्बनाय किल अवलम्बनायैवेत्युपेक्षा । यूपवर यज्ञियस्तम्भविशेषः पशुबन्धनार्थं अभूत् वर्तते स्म ॥ ११ ॥

विम्बेनेति । कलानां नाथ चन्द्र विसपुष्पाणां पद्मानां बन्धो सूर्यस्य विम्बेन मण्डलेन सङ्गं मेलनं यथा न विदध्यात् न श्रूयात् तथा तदानीं देवा अभ्यादय अत्यद्भुतानां हविषा विशेपैरेव । ननु चन्द्रकलामिरित्यर्थः । तत्पु तुष्यति स्म । राजसौमिकालम्बितहविर्भक्षणपूर्वोदराणां चन्द्रकलापानप्रसक्त्यभावे सार्धकाङ्क्षिकपूर्णविम्बतया चन्द्रस्य सूर्यविम्बसङ्गं कलामात्रशेषलभ्यो न प्रसज्यत एवेत्यर्थः । अत्र देवानां तादृशतुल्यसंबन्धेऽपि सबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । तदा चैव राजसूयो लोकोत्तर इति प्रतीतेरङ्गारेण वस्तुष्वनि ॥ १२ ॥

सर्वेष्वपि । इह कतूनां सावर्भौमे राजसूये, वर्णेषु सर्वेषु प्राक्षणादियु अक्षागाधभरेषु च दातुरस्मादजातशत्रो धमराजादर्थं धनं अमिधेयं च उप्राप्तवन्तु शरस्यपि । एकं नवर्णं नकारयन् अर्थं धनं निषेधं श्यामिधेयं कदापि न लेभे । एषो वर्णो न लेभे इति नेति च । 'वर्णो द्विजादो गुप्तादो तुती वर्णो तु वाशरे,' 'भर्धोऽमिधेयरेवस्तुधनोजनसमृद्धियु' इत्युभयप्राप्त्यमरः । अत्र सर्ववर्णगुणमार्गदानुरूपगामग्रीववेऽपि नवर्णसार्धप्राप्तिरूपकार्यात्पुनस्तेर्विशेषोक्तिरङ्गारः । उ च पुनराश्रयोर्धनमिधेययोश्च श्रेयनितिकामेदाप्यवसायगूणातिशयोः यदुप्राप्ति इति तयोन्मस्य चात्राक्षिभाषनं गृह्यते ॥ १३ ॥

तत्रेति । नानाजनपदानां समस्तदशां ये मेदिनीवल्लभमष्टं राजपेडां तेषां मुण्डेषु शिरिषेषु मणीनां शिरिषे कान्तिमि पल्लविते रश्मिते तत्र तस्मिन्

वाटे त्रिपथगापृथातनूजाभ्यां नियुक्तो वैमात्रेयैर्भ्रातृभिर्जन्तुभवन-
वनसवनेषु पृथक्पृथक्गाराधिततया स्वेनाप्यातिथ्यायामन्यमाणेन
वीतिहोत्रेणेव ज्वलता हेमपात्रेण परिष्कृत्यमाणपाणितलः सह-
देवो निखिलभक्तजनकृत्यनिर्वहणभारेणेव निभृतावयवं सभ्यलो-
कलोचनपक्ष्मयैगलपङ्क्तिपरस्परवैमुख्यवदान्यरूपकोमलिमानं मह-
र्षिजनवलयमध्यमहेन्द्रनीलरत्नं चिरंतनं पुमांसं समासाद्य प्रथमम-
र्घ्येण परिपूजयांचक्रे ॥

तावत्प्रकोपात्तरलापरस्य प्रतिक्षितीक्षानभयानकस्य ।

वेदीभुवं तत्र विहाय वह्निश्चेदीशितुश्चित्तमिवाविवेश ॥ १४ ॥

सदसि न विहृतो यदच्युतोऽभूत्स तु परुषाक्षरमण्डलेन शत्रोः ।

यज्ञवाटे राजसूयशालायां त्रिपथगातनूजेन भीष्मेण पृथातनूजेन धर्मराजेन च
द्वाभ्यां नियुक्तः 'कृष्णमग्रे पूजय' इत्याज्ञप्तः । विद्वदाया मातुरपत्यैः वैमात्रेयैः
भ्रातृभिः भीमार्जुनयुधिष्ठिरैः क्रमेण अनुभवने वने राण्डवे सवने राजसूये च
तेषु पृथक् पृथक् प्रत्येकं प्रत्येकं आराधिततया संतर्पितत्वेन स्वेनात्मनापि आति-
थ्याय पूजनाय आनन्द्यमाणेन आहूयमानेन वीतिहोत्रेण अग्निनेव स्थितेनेत्यु-
त्प्रेक्षा । ज्वलता हेमपात्रेण परिष्कृत्यमाणं थलंकिशमाणं पाणितलं यस्य सः ।
निखिलानां भक्तजनानां यानि कृत्यानि कार्याणि कामितानि तन्निर्वहणेन संपा-
दनैव भारेणेत्युत्प्रेक्षा । निमृता निधला अवयवाः यस्य सन् । सर्वस्मादमपू-
जनेऽप्यनुद्धतमित्यर्थः । सभायां साधुः सभ्यः स चासी लोकः जनः तस्य लोच-
नानां यानि पक्ष्मयुगलानि तेषां गङ्गयोः परस्परवैमुख्यस्य अनभिमुखत्वस्य ।
निर्निमेषत्वस्येति भावः । वदान्यो दाता रूपकोमलिमा शरीरसौन्दर्यं यस्य तयो-
क्तम् । निर्निमेषदर्शनीयसौन्दर्यमित्यर्थः । महर्षिजनस्य वलयं मण्डलमेव कटक-
भरणं तस्य मध्ये महेन्द्रनीलरत्नमिति छिष्टाछिष्टपरम्परितरूपरुम् । चिरंतनं
पुमांसं पुराणपुरुषं श्रीकृष्णं समानाद्य अर्घ्येण प्रथमं सर्वेभ्य आदौ परिपूजयांचक्रे
परिपूजितवान् । रूपकोत्प्रेक्षयोः संसृष्टिः ॥

तावदिति । तावत् तत्क्षणमेव प्रकोपात् कृष्णस्याप्रपूजनजन्यात् तरलौ
अचरी जोष्टी यस्य तस्य अतएव प्रतिक्षितीक्षाना प्रत्यर्थिपार्थिवानां भयानकस्य
भयंकरस्य चेरीशितुः शिशुपालस्य चित्तं वह्निः यज्ञियः तत्र यज्ञवाटे वेदीभुवं
आयतनप्रदेशं विहाय आविवेशेत्युत्प्रेक्षा । 'परवृद्धिमत्सति मनो हि मानिनाम्'
इति न्यायादिति भावः ॥ १४ ॥

सदसीति । यत् यस्मात् सः अच्युतः कृष्णस्तु शत्रोः शिशुपालस्य पर-

१. 'त्रिपथा' इति पाठः. २. 'निमन्त्र्यमाणेन' इति पाठः. ३. 'निर्वाहभारेण'
इति पाठः. ४. 'इव' इति नास्ति कश्चित्. ५. 'कुम्भ' इति पाठः. ६. 'चिरत्नम्'
इति पाठः. ७. 'आसाद्य' इति पाठः.

वैदिरवसदुपेत्य तच्छ्रवोभ्यां बहुतरकुण्डलीलरत्नलक्ष्यात् ॥ १५ ॥

अश्लीलवागिह समाप्तिमती न वेति

संद्रष्टुकाममिव दानववैरिचक्रम् ।

कल्पान्ततिग्मकरकल्पमनल्पवेगं

कण्ठे विभेद रणकर्मणि दामघोषम् ॥ १६ ॥

इति तस्य दुर्मतेरायुषा सह समापिते सवनकर्मणि निर्मिता-
वभृथाप्लवनमुपदात्तेन दत्तपूर्वाणि वित्तान्युत्तमर्णानिव पुनर्द्विगुण-
मेव प्राहितान्सर्वाः पुनर्वापतीन्प्रस्थापितवन्त पौरव तमनुज्ञाप्य चैद्य-
निधनोत्सवेन सुदर्शनस्येव स्वपुरजनलोचनस्यापि नवाक्षकणिकार्द्र-
तामनुभवितुमना इव सनातनः पुमान्पुरीं पुरानुभूतकुशस्थलीनाम्नीं
प्रतस्थे ॥

पाक्षरमण्डलेन निपुरवाक्यवृन्देन सदसि मनसीति वा विवृत कट नाभूत् । तत्
तस्मात् कारणात् तत् पक्षपाक्षरमण्डल उपेत्य शिशुपालात् कृष्ण प्रत्यागत्य तस्य
कृष्णस्य ध्रुवोभ्यां कर्णोभ्यां बहि बहुतराणां कुण्डलयोर्नीलरत्नानां लक्षात्
व्याजात् अवसत् अवर्ततेवेत्युत्प्रेक्षा व्यजकाप्रयोगाद्गम्या सापहवा च । नीचा-
वमानो न महता कौपायेति भावः । पुष्पिताम्ना ॥ १५ ॥

अश्लीलेति । तत् कल्पान्ततिग्मकरकल्प प्रलयार्कतुस्य अनल्पवेग दान
ववैरिण श्रीकृष्णस्य चक्र (कर्तुं) इह शिशुपालकण्ठे अश्लीलवाक् समा-
प्तिमता समाप्ता वा न समाप्तिमतीवेति सद्रष्टु कामो यस्य तथोक्तमिवेत्युत्प्रेक्षा ।
रणकर्मणि बाहलहे दामघोषस्यापत्य दामघोष शिशुपात्र कण्ठे विभेद ॥ १६ ॥

इतीति । इति उक्तप्रकारेण दुष्टा मति बुद्धि यस्य तथोक्तस्य तस्य शिशु-
पात्रस्य आयुषा जीवितकालेन सह सवनकर्मणि राजस्ये समापित समाप्ति नीते
यति । निर्मित अवभृथे दीक्षाते आप्लवन स्नान येन तथोक्त उपदात्तेन उपायन-
स्येन पूर्वं दत्तानि दत्तपूर्वाणि । स्वस्मा इति शेषः । वित्तानि धनानि द्विगुण यथा
यथा प्राहितान् । ग्रहेर्ष्यन्तारवर्तरे क । अत एव उत्तमर्णान् ऋणप्रदातृनिव
स्थितारः । तेषामेव दत्तद्विगुणप्राहित्वादिति भावः । सर्वाः पुनर्वापतीन् राज्ञ प्रस्था-
पितवन्तम् । निजनगरेभ्य इति शेषः । त पौरव पुरुवर्य धर्मराज अनुज्ञाप्य गच्छ
मीत्यावृच्छप सनातनः पुमान् पुराणपुरं कृष्ण चैवस्य शिशुपालस्य निधनेन
भरणेन य उत्तम्य तेन सुदर्शनस्य चक्रस्यैव स्वस्य पुरे द्वारकायां जनानां लोचन-
स्यापि । जात्येक्यचनम् । नवामिरसकणिकामि आनन्दाधुविन्दुभि शोणित-
विन्दुमिध आर्द्रतां सेक अनुमविन्दु इष्ट मनो यस्य तथोक्त इत्युत्प्रेक्षा । 'अस-

१ 'वैदिरव सदुपेत्य' इति पाठ २ 'समाप्तिमती' इति पाठ ३ 'रणकर्मणि
दामघोषम्' इति पाठ ४ 'वैरिचक्रस्य' 'मन्योर्लोचनस्य' इति पाठ .
५ 'अनुभाषयितुमना' इति पाठ

अन्धभूपतनयोऽपि बलौघैर्हास्तिनं पुरमवाप्य विलक्षः ।

सौवलिं गिरमसौ बलवन्तं दुर्विचाररचनासु चचक्षे ॥ १७ ॥

अग्नेरपत्यमिति हेम यदाहुरेत-

न्मिथ्या न मातुल विरोधिमुखेऽनुभूतम् ।

तत्समर्थमाणमखिलक्षितिपोपनीतं

नक्तंदिवं ददति चित्तमिदं यतो मे ॥ १८ ॥

बलात्कुचं परिजहास सभाबलोके

मां द्रौपदी मणिभुवि स्खलितं यदुद्योः ।

तत्साधुजातमिति यत्तुमिव क्लृपां स्वां

मत्प्राणवायुरयमुत्क्रमणेच्छुरास्ते' ॥ १९ ॥

मश्रुणि क्षोषिते' इति विश्वः । पुरा दृष्णवामात् पूर्वं अनुभूतं स्वीकृतं कुशस्य-
लीति नाम यस्यास्तां पुरीं अधुना द्वारकानाथीं प्रति प्रतस्थे प्रस्थितवान् । 'अनु-
भावयितुमना हव' इति पाठेऽप्युक्त एवार्थः । पौरवन्तं 'पौर्यं तम्' इति क्वचि-
त्पाठः । पौरा एवास्य सन्तीति पौरवन्तं पौरमानयोपमिस्यार्थको व्यर्थविशे-
षणत्वादुपेक्ष्यः ॥

अन्येति । असौ अन्धभूपतनयोऽपि दुर्बोधोऽपि बलानां चतुरङ्गाणां
औघैः दृन्दैः हस्तिना निर्मितं हास्तिनं पुरमवाप्य विलक्षः धर्मराजैश्वर्यं दृष्ट्वा
विस्मयान्वितः सन् दुर्विचाराणां दुरालोचनानां रचनासु करणेषु बलवन्तं समर्थं
सुपलस्यापस्यं सौवलिं द्रुमुनिं प्रति गिरं वाचं वक्ष्यमाणां चचक्षे उक्तवान् ।
षष्ठेः कर्तरि लिट् । स्वागतावृत्तम् ॥ १७ ॥

अग्नेरिति । हे मातुल मातृभातः द्रुमुने, हेम सुवर्णं अग्नेरपस्यं अग्निजन्य-
मिति यद्वानयमाहुः । जना इति शेषः । एतद्वानर्थं न मिथ्या नावृत्तम् । यतः
कारणात् अत्रिलैः क्षितिपैः राज्ञभिः उपनीतं समर्पितं तेभ्यः करत्वेनानीतमिति
वा । विरोधिनां ज्ञातैः धर्मराजस्य मये राजसूये अनुभूतं दृष्टं तदिदं अग्निजन्यं
हेम स्पर्शमाणं सदेव । मयेति योज्यम् । मे मम चित्तं नक्तंदिवं रात्रिदिवम् ।
'अचतुर-' इत्यादिना निपातः । ददति । चित्तसत्तापं जनयतीत्यर्थः । ततो ऽ
मिथ्येति योज्यम् । अत्र 'कारणगुणा हि कार्यगुणानारभन्ते' इति न्यायात्
'आत्मा वै पुत्रनामाग्निः' इति श्रुतेर्वा । अत्र प्रसिध्यमानतापकत्वप्रतिपादकोत्तर-
वाक्यार्थेन हेमोऽग्निजन्यत्वसमर्थेनाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । मनोव्यपा-
दाहयोः श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूल्यतिसंयोजयनुप्राणितमिति द्वयोरङ्गाग्नि-
भावेन सकरः ॥ १८ ॥

यस्मादिति । किंच सभायाः मणिमयसभायाः अवलोके दर्शनसमये मणि-
भुवि वज्रदुष्टिमे स्खलितं स्थले जलं जले स्थलं इति भ्रान्तम् । माम् । दृष्ट्वेति शेषः ।

अधुना युधि सेनाभिर्विधुन्वानो धैरातलम् ।

विधौय निधनं तेषां निगृहीयमिमां शुचम् ॥ २० ॥

इति निगद्य व्रीहान्वयानयोः संगमे निमग्नमेनमभग्नकैतव-
धेन्धुः गान्धारपतिरुत्तारयितुमेवमुत्तरमादत्त ।

जय्यतां कथमुपैति तेऽर्जुनो वत्स यद्युधि भयात्पलायिताः ।

केवलं हरिमुखा न नामतो वेगतोऽधि मरुतोऽभवन्सुराः ॥ २१ ॥

अपि च ।

तं वीक्षितुं जगति शक्त्युरत्र के वा

भीमं प्रकोपधृतभीमगदाङ्कवाहुम् ।

द्रोपदी वलान्तौ हासस्रोभात् चलन्तौ कुचौ यस्मिन् तद्यथा तथा । उच्चैः परि-
जहास हासमकरोदिति यत्, तत् परिहसनं साधु उचितं जातमभूदिति । स्त्री-
स्त्रीया क्षुरा पुनर्पत्नी प्रति वक्तुमिवेत्युत्प्रेक्षा । अयं मम प्राणमयो वायुः उत्क-
मणेच्छुः निर्गमनेच्छानान् सन् आस्ते । परैरवमानो मानिनां मरणादतिरिच्यत
इति भावः ॥ १९ ॥

अधुनेति । अतोऽहमधुना सेनाभिः चतुरङ्गाभिः धरातलं भूतलं विधुन्वानः
कम्पमन् सन् युधि युद्धे तेषां विरोधिनां धर्मराजादीनां निधनं मरणं विधाय
पृथा इमां शुचं शोकं निगृहीया निरुप्याम् । गृह्णतेर्निर्वाद्धिष्यर्णे लिङ् ॥ २० ॥

इतीति । इति उपप्रकारेण निगद्य उक्त्वा व्रीहान्वये लज्जादुःखे एव
नयौ तयोः संगमे निमग्नं एनं दुर्योधनं उत्तारयितुं क्षीरं प्रापयितुं अभग्नस्य
अप्रतिहतस्य कैतवस्य अङ्गविद्यायाः धन्धुः । तत्र कुशल इत्यर्थः । गान्धारस्य
देशनिक्षेपस्य पतिः राजा द्रुपदिः एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण उत्तरं प्रतिवाक्यं एक
दृष्टीयत्वेऽनेनोत्तरं द्वयमिति श्लिष्टरूपकम् । 'नृदोरए' इत्यपि । आदत्त पृहीत-
वान् । ददातेराद्पूर्वात्कर्त्तरि लङ् । श्लिष्टाश्लिष्टपरस्परितरूपकम् ॥

जय्यतामिति । हे वत्स दुर्योधन, ते । त्वयेत्यर्थः । अर्जुनः जेतुं क्षम्यो
जय्यः तस्य भावः ततो कथमुपैति । नोपलब्धेत्यर्थः । श्रुतः । यस्यार्जुनस्य युधि
भयार् पलायिताः । गान्धर्वदाहमम इत्यर्थः । हरिमुखा शूरादयः सुराः
नामतः केवलं नाग्रेव महतः जामबन् इति वेगताः पलायनवेगादपि महतः
क्षम्यः अभवन् । 'मरुदे भर्मारणे' इति विश्वः । गोऽर्जुन इति योज्यम् ।
उत्तरापायसाधितुं कं काव्यलिङ्गम् । रघोदत्तारणम् ॥ २१ ॥

अपि च । राहुत्तरेणान्वयः ॥

समिति । अपि च किंच प्रकोपात् पृथा नीमा भयं वत्स य गदा आङ्गं विद्धं

१. 'नीपुनातो' इति पाठः. २. 'राग्नतलम्' इति पाठः. ३. 'निधाप' इति पाठः.

४. 'तेजु' इति पाठः. ५. 'वन्धो' इति पाठः.

एकैकमुद्रिहतये सा भवन्ति नालं

यस्याहवे वक्रवृहद्वयभूहिडिम्बाः ॥ २२ ॥

ताभ्यामुपास्यमानस्य तपसस्तनुजन्मनः ।

व्यापादेऽपि प्रसक्तिः का विशेषात्तादृशां रणे ॥ २३ ॥

तथाप्यहं तु तव च तेषां चै परस्परं विभवे परिपणनपदा-
धिरोहिणि क्षणादक्षममाणेन जगत्सामान्यतामक्षसंप्रदायेन तं
पराजयघण्टापथे संचारयिष्यामि ॥

विते हते दरिद्रास्ते विसृष्टा बन्धुभिः स्वयम् ।

विनाशं वा शुचा यायुर्विदेशं वाय लज्जया ॥ २४ ॥

यस्य तादृशो बाहुयस्य तथोक्तं तं भीमं वीक्षितुम् अत्र जगति लोके के वा
शक्त्युः समर्थाः । न केऽपि शक्त्युः । कुतः यस्य भीमस्य आहवे युदे एकैकस्यैव
मुद्रिहतये मुद्रापाताय वक्रोऽसुरः, वृहद्वयभूः जरासंधः, हिडिम्बोऽसुरश्च,
ते त्रयः अलं पर्याप्ताः न भवन्ति स्म । अत्रापि पूर्ववत्काव्यलिङ्गम् ॥ १९ ॥

ताभ्यामिति । ताभ्यां भीमार्जुनाभ्यां उपास्यमानस्य पार्श्वद्वये सैव्यमानस्य
स्वयं तपसस्तनुजन्मनः यमपुत्रस्य व्यापादे द्रोहचिन्तन एव प्रसक्तिः का ।
नास्तीत्यर्थः । विशेषात् तत्रापि तानि पश्यन्तीति तादृशां लोकैकवीराणां संब-
न्धिनि रणे प्रसक्तिः का । दूरतोऽपास्तेत्यर्थः । उभयत्रास्ताकमिति शेषः ।
अत्र युधिष्ठिरे विशेषणद्वयस्य लोकैकाग्र्यत्वाभिप्रायगर्मत्वात्परिकरालंकारः ।
एवं द्रोहचिन्तनमात्रस्याप्यसंभवोक्तया रणे प्रसक्त्यभावस्य कैमुतिकन्यायसि-
द्धत्वादर्थोपपत्त्यलंकारश्च । द्वयोस्तिलतण्डुलन्यायेन मेलनात्संसृष्टिः ॥ २३ ॥

तथापीति । तत्रापि तेषामजग्यत्वेऽपि तेषां युधिष्ठिरादीनां विभवे भाग्ये
तव विभवे च परस्परं परिपणनं द्यूतपणः तस्य पदं स्थानं अधिरोहतीत्यधिरो-
हिणि सति । पणत्वेन निर्दिष्टे सतीति यावत् । अहं तु जगतः सर्वस्य सामान्यतां
साधारण्यं अक्षममाणेन असहता । अनन्यसामान्येनेत्यर्थः । अक्षविधायाः
संप्रदायेन शिक्षानैपुण्येन तं धर्मराजं पराजय एव घण्टापथः राजमार्गः तस्मिन्
क्षणात् संचारयिष्यामि । द्यूतेन सर्वमपहरिष्यामीत्यर्थः ॥

चित्त इति । विते सर्वेस्ते हते सति । द्यूतेनेति शेषः । अनन्तरं दरिद्राः
ते पाण्डवाः बन्धुभिः मातृपुत्रादिभिरपि स्वयं विसृष्टाः सन्तः शुचा 'घनस्वजन-
स्यागजान्येन शोकेन विनाशं वा यायुः गच्छेयुः । लज्जया विदेशं परदेशं वा
यायुः । 'परिम्लाने माने मरणमथवा दूरगमनम्' इत्युक्त्वादिति भावः । अत्र
विनाशविदेशयोरेकदा गन्तुमशक्यत्वाद्विकल्पालंकारः—'विशेषे तुल्यबलयो-
र्विकल्पालंकृतिर्मता' इति लज्जयात् ॥ २४ ॥

१. 'तपस्यातनु' इति पाठः. २. 'मादृशम्' इति पाठः. ३. 'च' इति नास्ति
इति. ४. 'परस्परस्य' इति पाठः. ५. 'परिपणनपथा' इति पाठः. ६. 'पददण्डनम्'
'इति' इति इति.

त्वं ततस्तु सुखमात्मसंयुतैः सोदरैः सदृशसंख्यकाः समाः ।

नीरराशिहरिनीलमेखलां निःसपन्नमनुमुद्भूतं मेदिनीम् ॥२५॥

इत्थंकारं रहसि कैल्यते कैतवदुरध्वे तावुभावप्यनुधावितुं
दिव्यचक्षुषा तेनान्धेन वसुंधराधिपतिना नवमणिमण्डपिकाप्रवे-
शोत्सवव्याजादाहूतः सानुजो धर्मजः कुरुपत्तनमुपेत्य बन्धुतया
प्रत्युद्गम्यमानो दुस्तरं भाविवनवासवर्षमेकैकमेकैकेन प्राणिपातपु-
ण्येन सुप्रतरं करिष्यन्निव पितृव्यं द्वादशकृत्वः पादयोः प्राणंसीत् ॥

अवभृथाभ्युषणैरिव नूतनैरधिगतामथ जालकमौक्तिकैः ।

स्वकवरीं ह्रुपदस्य सुतापि सा सुयलजा पदयोः सैमनीयत ॥२६॥

इत्यमिति । तत पाण्डवानामुक्तद्वयान्यतरप्राप्त्यनन्तरं त्वं तु नीरराशि-
समुद्र एव हरिनीलमेखला इन्द्रनीलमयकाशी यस्यास्ता मेदिनी भूमि आत्मना
संयुतैः सोदरैः अनुजैः सदृशी मुल्या सख्या शतत्वात्मिका यासां ता सदृश-
संख्यका समा शतसवत्सरान् । अपिच कप्प्रलय । 'आपोऽन्यतरस्याम्'
इति वैकल्पिको ह्रस्व । नि सपन्न नि शत्रुक अनुमुद्भूत पालय । भुजैर्विष्यधै
श्लोद । रथोद्धतावृत्तम् ॥ २५ ॥

इत्यमिति । रहसि इत्थंकारं उच्चप्रकारम् । आलोचनं कृत्येत्यर्थः । 'अन्यथैव
कथमित्य मुनिद्वयप्रयोगध्वेत्' इतीत्यनुपपदात्करोतेर्णमुत् । कैल्यते । शकुनिद्वयोप-
नाभ्यामिति शेषः । कृतवत्स भावः कैतव तस्मिन्नेव दुरध्वे पुमान् । 'धूर्तोऽश्वदेवी
कृतव' इत्यमरः । तावुभौ शत्रुनि दुर्गोपनमपि अनुधावितुं अनुसृत्य वेगेन
गन्तुं दिव्य ज्ञानमयं चतुः यस्य तेन । ताभ्यां दुष्टभावः गमितेनेत्यर्थः । अन्येन
वसुंधराधिपतिना वृत्तपट्टेण नवाया घृतार्थं निर्मितायां मणिमय्या मण्डपिकायां
समायां प्रवेष्टोत्सवस्य व्याजान् व्याजं कृत्वा । स्पन्दोपे पश्यमी । आहूतः
सानुजः धर्मजः शुषिष्ठिर कुरुपत्तनं दक्षिणपुरं उपेत्य बन्धुतया बन्धुसमूहेन
प्रत्युद्गम्यमानः क्रियमाणप्रयुक्तान् यन् । दुस्तरं तरितुमशक्यं भाविनि घृते
पराजयेन भविष्यति वनवासे एकैकं वर्षं संवत्सरं एकैकेन प्राणिपातेन मत्पुण्य-
तेन सुप्रतरं करिष्यन् कर्तुमिच्छतिवेत्युपप्रेक्षा । पितृव्यं पितृभ्रातरं वृत्तरार्धं
पादयोः द्वादशकृत्व द्वादशवारं प्राणंसीत् प्रणतवान् । प्रपूर्वाक्षमते कर्तरि लृट् ॥

अवभृथेति । अव तां ह्रुपदस्य सुतां शैषयसि नूतनैः प्रत्यये अवभृथस्य
रात्रगृयावगृह्यमास्य संवत्सिभिरभ्युषणैरिव स्थितं जातकं नाम कैशभूपणे
मं तिष्ठेत् । अधिगतां संमतां स्वस्य कवरीं कैशपाशं शुबलत्राया गान्धार्या पद-
योः सैमनीयतं प्रत्यपि स्म । नमश्च ह्येत्यर्थः । अत्र धावत्यनुगमिताः मीचिके-
ष्ववगृह्यन्तुमिदुर्वे रेशा । हृत्पितृभिरन वृत्तम् ॥ २६ ॥

१ 'व' 'नीलम्' इति पाठः २ 'यमा' 'जु' 'अन' 'त्यत्र' इति पाठः ३ 'पदे' 'द' 'इ' 'पाठ' ४ 'मै' 'लि' 'पाठ' इति पाठः ५ 'सम' 'नि' 'पाठ' इति पाठः .

अनुजाभिरनामयानुयुक्तेरभिनन्द्य ऋतुलामलालनाभिः ।

सदनाय ससर्जं तं विनीतं स घृताकारनिगूहनो महीपः ॥२७॥

तावन्मदीयतनुभेदिमटान्तहेतु-

वैरं मिथः प्रमविता कुरुमूमुजां श्वः ।

इत्यन्तराहतशुचेव दिशि प्रतीच्यां

मन्दायमानमहसा रविणा निपेते ॥ २८ ॥

दिग्धे संतमसैः सान्द्रैर्दिशापदिशचत्वरे ।

सर्वाः प्रजास्तदा राज्ञा समारुक्षन्टशा तुलाम् ॥ २९ ॥

मनुजावलीनयनवर्त्मने पुनर्मघवादिदेवममभावगोचराः ।

ककुभो विभेजुरमृतांशुभानवः क्षणमेव तं प्रथमशैलरोहिणः ॥ ३० ॥

अनुजाभिरिति । घृतं आकारस्य कपटभावजनितचेष्टयाः निगूहनं आच्छादनं येन स तथोक्तः स महीपः घृतराष्ट्रः अनामयस्य आरोग्यस्य अनुयुक्तेः प्रथस्य अनुजामिः । आनन्तर्येणोचरिताभिरित्यर्थः । 'ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत्क्षत्रियं श्रवणमुपनामयम्' इति स्मरणादिति भावः । ऋतोः राजसूयस्य यो लाभः अनुष्ठानं तत्संबन्धिनीभिः लालनाभिः प्रदंसामिः अभिनन्द्य श्लाघित्वा विनीतं विनयान्वितं धर्मराजं सदनाय उपकार्याये ससर्जं प्रेषितवान् । ओपच्छन्दसिकवृत्तम् २७

तावदिति । तावत् तदानीं श्वः परस्मिन् दिने मरीयायास्तनोः मण्डलस्य भेदिनां मटानां अपरावर्तिनां अन्तस्य मरणस्य हेतुः । 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ । शुद्धेऽपरावृत्य मृतः शिरो योगाद्भिनति यः ॥' इति स्मरणादिति भावः । कुरुणां कुरुवंश्यानां भूमिजा राज्ञा पाण्डवानां धार्तराष्ट्राणां च मिथः अन्योन्यं वैरं विरोधः प्रमविता प्रकर्षेण भविष्यतीति हेतोः । अन्तः मनसि आहता संगता द्रुक् दुःखं यस्य तेनेवेत्युत्प्रेक्षा । मन्दायमानं क्षीयमाणं महः तेजो यस्य तेन रविणा सूर्येण प्रतीच्यां दिशि निपेते पतितम् । पतेर्भावे छिद ॥ २८ ॥

दिग्ध इति । ततः सान्द्रैः संतमसैः तमोभिः दिशानां जटानां अपदिशानां तन्मध्यमागानां च चत्वरे प्राज्ञे दिग्धे लिप्ते सति तदा सर्वाः प्रजा दृष्टा अन्धीभूतया राज्ञा तुलां घृतराष्ट्रादृश्यं समारुक्षन् प्राप्तुवन् । रुद्धेः कर्तारि लुप् । उपमालंकारः ॥ २९ ॥

मनुजावलीति । ततः अमृतांशोः चन्द्रस्य मानवः किरणाः प्रथमशैलात् उदयात् वहन्तीति रोहिणः तस्मादाविर्भूताः सन्तः तं क्षणम् । तस्मिन्नेव क्षण इत्यर्थः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । मनुजावत्स्याः प्रजावृन्दस्य नयनयोः वर्त्मने ।

अथोपकार्यामधितिष्ठतोऽस्य संदर्शनायानिशमापतद्भिः ।

अशेषपौरैरतिबाल्यमित्रैरशेषि किञ्चिन्न तथा रजन्या ॥ ३१ ॥

धर्मजन्मा ततः कर्म निर्मायाहर्मुरोचितम् ।

सभां स भासुरां पौरैर्मूर्खैश्चापाक्षवेदिभिः ॥ ३२ ॥

तत्र चित्रीयमाणेष्वनल्पचैतुरिमजल्पाकेषु सभाशिल्पेषु दृशं
परिकल्पयतः प्रज्ञादृशं निरुपा मूर्ते तृतीयगुण इव दिविपट्टपम-

प्रचारयेत्यर्थः । मधवा इन्द्र आदि तेषां ते देवा इन्द्राद्यादयः तेषां मम
भावस्य स्त्रीयत्नस्य गोचरा विषया ककुभ दिश पुनर्विभेजु । इयमैन्द्री इय-
मामेयी इत्यादिना विभागमकुर्वन्नित्यर्थः । पूर्वं तमोभिस्त्रासानेकीभूतत्वादिति
भावः । मनुभाषिणी वृत्तम् ॥ ३० ॥

अथेति । अथ चन्द्रोदयानन्तरम् । उपकार्यामधितिष्ठत । उपवेशशालाया
वर्तमानस्यत्यर्थः । 'अधिष्ठीहस्यासा कर्म' इति द्वितीया । अस्य धर्मराजस्य
संदर्शनाय अनिष्ट अविरत यथा तथा आपतद्भिः आगच्छद्भिः अत्यन्त बाल्य-
मित्रैः सखीभिः अशेष पौरैरेव किञ्चित् कैश्चित् । कतिभिरिति यावत् । अशेषि
शिष्टम् । तथा रजन्या राज्ञ्या तु नाशेषि । तेषां बहुत्वादस्याश्च परिमितत्वादिति
भावः । किञ्चिदिति द्विपदपीत्यर्थः । राजावपि योज्यम् । उभयत्र 'अव्ययादा-
पसुप' इति तृतीयाया उक् । अत्रोभयत्र प्राप्तस्य शेषीमवनस्य पौरमात्रे नियम-
नात्परिसराल्लकारः ॥ ३१ ॥

धर्मजन्मेति । ततः प्रमाते धर्मात् यमात् जन्म यस्य स युमिष्ठिर अह-
र्जुंषे प्राप्त उचित कर्तव्य कर्म ज्ञानसम्भावन्दनादि निर्माय कृत्वा पौरैः अश-
वेदिभिः घृतविद्यादुशले भूपैः राजभिश्च भासुरां समा घृतशाला आप प्राप्त-
वान् । पौरैर्भूपैरश्वेदिमिथेति वा योजना । 'अश्वदेविभिः' इति पाठे अश्वे
पाशके दीव्यन्ति श्रीहन्तीसश्वदेविभिरित्युच्यते योजना । यत्तु 'चापाक्षवीक्षिभिः'
इति पाठे 'आहूत्या चापरुणाशुभागाविहारिभिः' इति नृविहव्याख्यानम्, तत्प्रक-
तासंगते तस्मैवाशास्यम् ॥ ३२ ॥

तत्रेति । तत्र समायो अनल्लगानो महता चतुरिम्णां चातुर्याणां जल्पाकेषु
प्रक्षयापकेषु । तत्रिपात्रेधिति यावत् । 'स्याञ्जगाकस्तु यावात्' इत्यमरः । अतः
एव चित्रीयमाणेषु आश्चर्यकरेषु । 'नमो वरिवधिप्रठ कयच्' इति कयजन्ताङ-
ट शानप् । 'कयचि च' इतीत्यम् । समायो आस्थानमण्डपस्य शिल्पेषु निर्माण-
विशेषेषु दृशपरिकल्पयत प्रसारयत । तानि तानि शिल्पचातुर्याणि पश्यत इत्यर्थः ।
प्रज्ञादृशं निरुपा धृतपट्टस्य सर्वाणि । 'अभित परित -' इत्यादिना द्वितीया । मूर्ते
घटीरुपादिनि तृतीये गुणे तमसीव स्थित इत्युपदेशः । दिविपट्टपमस्य इन्द्रस्य
वा नीलरुपद नीलरत्नाणि तन्मये आगने पीठं पीथीदन उपविशत । अगुप्य

१. 'शक्' इति पाठः . २. 'भूय चापाक्षदृष्टि' इति पाठः . ३. 'चापम'
इति पाठः . ४. 'इय' इति पाठः . ५. 'गुण इव तृतीय' इति पाठः

नीलहृदपासने निपीदतोऽमुष्य कुरुकुलप्रदीपस्य प्रतीपं निविश-
मानः शकुनिः स्थानाद्भ्रंशयितुं साक्षात्कृतसंनिधी रिक्तमध्यमवर्णया
तदीयाभिरुयया चाच्यो ग्रहविशेष इव प्रासङ्गिकेन पथा दुरोदर-
विहारेऽवतारमचिरमभिरोचयामास ॥

अथ सदसि महत्या चाज्ञयासौ नियत्याः

सुमतिमपि विमुह्य द्यूतमार्गे प्रवृत्तम् ।

बहुपु जनपदेषु प्राप्नुवत्सु ग्लहत्वं

सपदि सुबलसूनुर्धर्मसूनुं विजिग्ये ॥ ३३ ॥

एकेन यत्सुबलभूर्युगपद्रहीतु-

मक्षेण सर्वविषयानृपतेरशक्नोत् ।

कुरुकुलप्रदीपस्य धर्मराजस्य प्रतीपं अमिमुखं प्रतिकूलं यथा तथा निविश-
मानः उपविशन् प्रविशंश्च स्थानात् ऐश्वर्यात् भ्रंशयितुं च्यावमितुं साक्षात् मूर्ती-
भूय कृतः संनिधिः समीपवर्तित्वं येन सः रिक्तः शून्यः मध्यमवर्णः कुकारः
यस्यां तथा तदीयया शकुनिशब्दसंबन्धिन्या अभिरुयया नाम्ना । कुकारशून्येन
शनिरिति संज्ञाशब्देनेति यावत् । वाच्यः प्रतिपाद्यः ग्रहविशेषः शनैश्चर
इव स्थित इवेत्युत्प्रेक्षा । शकुनिः दुर्योधनमातुलः प्रासङ्गिकेन पथा । तत्तत्प्र-
स्तावपारम्पर्येण दुरोदरविहारे द्यूतक्रीडायां अवतारं प्रवेशं अचिरं सत्वरं अभि-
रोचयामास । तदभिलाषं जनयामासेत्यर्थः ॥

अथेति । अथ अनन्तरं महत्या सदसि सभायाम् । 'क्षीनपुंसकयोः सदः'
इत्यनुशासनात्सदःशब्दस्य स्त्रीत्वम् । असौ सुबलसूनुः शकुनिः शोभना कर्तव्या-
कर्तव्यकोविदा मतिः बुद्धिः यस्य तद्योक्तमपि नियत्याः दैवस्य आज्ञया गत्या
विमुह्य मौढ्यं प्राप्य द्यूतमार्गे दुरोदरविहारे प्रवृत्तं धर्मसूनुं युधिष्ठिरं बहुपु
जनपदेषु नानादेशेषु ग्लहत्वं पणत्वं प्राप्नुवत्सु । पणकृतेष्वित्यर्थः । सपदि द्रुतं
विजिग्ये जितवान् । जयतेः कर्तरि लिट् । 'संज्ञिटीर्जेः' इति कृत्वम् । यद्वा
'धर्मसूनुं विमोक्ष' इति पाठमाश्रित्य योज्यम् । अत्र जनपदानामेव कर्मत्वम् ।
दुर्लभ्या दैवगतिरिति भावः । मालिनी वृत्तम् ॥ ३३ ॥

एकेनेति । सुबलभूः शकुनिः एकेन अक्षेण पाशकेन इन्द्रियेण च । 'अक्षं
रथात्रे सेनायां पाशकेन्द्रिययोरपि' इति विश्वः । नृपतेः युधिष्ठिरस्य संब-
न्धिनः सर्वान्विषयान् । देशान् शब्दादींश्च । युगपत् एकदा प्रहीतुं स्वीकृतुं ज्ञातुं
च अशक्नोत् समर्थोऽभूदिति यत् । 'विषयो देशशब्दायोः' इति विश्वः । अस्मादे-
काक्षेणैकदा सर्वविषयग्रहणात् परं अन्यत् वस्तु परमाद्भुतेति यद्वाचकं पदं

१. 'सनिधिरमध्यग' इति पाठः. २. 'वाच्य इव ग्रहविशेषः' इति पाठः.

३. 'अचिरात्' इति पाठः. ४. 'अनुद्धया' इति पाठः. ५. 'प्राप्तवत्सु' इति पाठः.

अस्मात्परं जगति वाच्यतयाभ्युपेत्य

तिष्ठेत किं नु परमाद्भुतवाचकाय ॥ ३४ ॥

प्रतिदेवनमेवमेव भूषाः प्रचुरानर्नययथाश्च हेमराशीन् ।

सहजान्सह जाययास्य जित्वा स तु गान्धारपतिर्जगज्ज हर्षात् ॥ ३५ ॥

तैन्नान्तरे

घटीचेटी नोऽभूद्बहुपतिवधूटी ह्रपदजा

वराकी तामत्रानय परिपदीत्यमजगिरम् ।

हरन्द्वैतीयकः सुबलतनयासूनुषु जया-

त्समुत्तस्यौ साक्षादैवनिमवतीर्णौ यम इव ॥ ३६ ॥

तस्मै वाच्यतया अर्थत्वेन अभ्युपेत्य आगत्य तिष्ठेत वर्तेत किम् । न तिष्ठेदेवेत्यर्थः । केचित्तु 'परं आ अद्भुत-' इति धित्वा 'आ' इति यत् अद्भुतस्य वाचक तस्मै परं अत्यन्त वाच्यतयेत्यर्थः । 'आकार सर्वगे भाव ईपदर्थे च विस्मये' इति विश्व । अद्भुतमपश्यता शृण्वता वा । आ इत्याध्यामिलापकशब्दोच्चारण प्रति स्मिन्त्याहुः । तत्र पुनरुक्तिवारणाय परशब्दस्यात्यन्तिकत्वार्थवर्णनेऽपि तस्यावसान एवान्वयात्प्रवृत्तासंगतिः । बहुतरचतुरङ्गबलेन खिरेणाप्यसाध्यस्य युधिष्ठिरसवदेशापहारस्य एकाक्षेण पञ्चमिरपीन्द्रियैर्युगपदसमाविन शब्दादिपञ्चक शान्त्यैकेन्द्रियेण वासपादनरूपस्य परमत्वस्य अद्भुत एवान्वयस्य ग्रन्थकारामिम तत्त्वादिति सुधीभिरालोचनीयम् ॥ ३४ ॥

प्रतिदेवनमिति । स गान्धारपतिः शकुनिसु देवने देवने प्रतिदेवन प्रत्यक्षश्रीवायाम् । धीप्तायामव्ययीभावः । एव उक्तप्रकारेण अस्य घमैरापस्य भूषा भूषणानि प्रचुरान् बहुजान् रत्नानां चयान् राशीन् हेमराशीन् जायया श्रौषद्या सह सहजान् भीमादींश्च जित्वा हर्षाजगज्ज सिंहनाद चक्रे । औपच्छन्दसिकवृत्तम् ३५ तन्नान्तरे । इत्युत्तरेणान्वयः ॥

घटीति । तत्र तस्मिन्तन्तरे युधिष्ठिरसवैस्त्रयशाले बहूनां पत्नीनां वधूटी भार्या ह्रपदजा श्रौषदी च अस्माकं घटीचेटी जलकुम्भाहरणदासी अभूत् । घटीचेटीनामेव बहुपतित्वात्तथोक्तम् । वराकी तुच्छा ता श्रौषदीम् अत्र परिपदि एतत्समायां आनय प्रापय । इति उक्तप्रकारां अग्रनस्य दुर्योधनस्य निरंशपय हरन् एहन् । तदाज्ञां बहमिति यावत् । अत एव अवनि भूमि अवतीर्णं प्राप्त साक्षात् प्रत्यक्षं यम इव स्थितं सुबलतनयाया गान्धार्या सूनुषु द्वितीय एव द्वैतीयक इति शास्त्रेण । 'तीयादिकम् स्वार्थे वाच्य' इतीकम् । जवारणमुत्तस्यौ समुत्पितवान् । श्रौषद्यानयनायेति शेषः । शिररिणीवृत्तम् ॥ ३६ ॥

१ 'रत्नमयांश्च' इति पाठः २ 'वीरान्' इति पाठः ३ 'तन्नान्तरे' इति नास्ति ४ 'परमिन्' इति पाठः

दृष्ट्वा मिया सदसि धावनमाचरन्त्याः

केश्ये चक्रार स कराङ्गुलिमानताङ्ग्याः ।

वक्षोरुहेषु च महीपपुरध्रिर्वर्गा

नासाग्रसीन्नि सुधियश्च नदीसुताद्याः ॥ ३७ ॥

तत्र स दुर्मेधा बलवदौकर्षणोद्भिदुराणि खेदपृपन्तीव भूपाजाल-
कमुक्ताफलानि धारयन्त्याश्चिकुरभार्यात्करतलनिष्पीडननिर्गलितां
कालिमधारासिव निर्भरकुवलयगर्भकभास्वरसशरीमश्रुभिः सह वर्ष-
न्त्यास्तस्याः पातिम्रलक्ष्मीनिवासस्फटिकप्राकारमिव दुकूलमप्यौ-
हर्तुं प्रावर्तत ॥

तादृक्षे समुपस्थिते परिभवे सभ्येषु वाचयमे-

प्लाध्यायत्सु विचेर्बलं स्वयितेप्वन्येप्वशक्तेष्वपि ।

निश्चित्यार्तिमता गति यदुपतिं नीन्या करौ कुर्वती

सा चक्रन्द तदोच्चकैरिह हरे त्रायस्य हा मामिति ॥ ३८ ॥

दृष्ट्वेति । दृष्ट्वा त आगत वीक्ष्य मिया मयेन सखि सभाया धावन इत्येतत्
पलायन आचरन्त्या बुर्वन्त्या आनताङ्ग्याः शैपद्या केश्ये केशपाशे स दुःशासन
कराङ्गुलि चक्रार । करामेण वेणीं गृहीतवानित्यर्थः । महीपस्य धृतपादस्य पुरधि
वर्गा अन्तःपुरव्रीहस्य वक्षोरुहेषु वृक्षेषु कराङ्गुलिं चक्रुः । दुःखादिति भावः ।
नदीसुताद्या भीष्मादयः सुधियः सज्जनाश्च नासाया नासिकाया अभ्रसीन्नि
अभ्रदेशे कराङ्गुलिं चक्रुः । अहो दुर्लभ्यता दैवस्येलाधर्यादिति भावः ॥ ३७ ॥

तत्रेति । तत्र सभाया दुष्टा मेधा मुदिर्यस्य तथोक्तः दुर्मेधा । 'नित्यमसि-
चप्रजामेधयो' इत्यसिच् । स दुःशासन बलवत् इदं आकर्षणेन उद्भिदुराणि
अङ्कुरितानि खदस्य पृपन्ति बिन्दुनि इव स्थितानि भूपाया जालकस्य मुक्ता-
फलानि धारयन्त्या चिकुरभारात् केशपाशात् करतलेन निष्पीडनात् निर्गलिता
कालिम् नैल्यस्य धारामिव स्थिता निर्भराणि सान्द्राणि कुवलयानि गर्भे मध्ये
मस्य तस्य तादृशगर्भस्य । तन्मयस्येत्यर्थः । शैपिक कप् । मात्स्यस्य रसशरी
मकरन्दचारा अश्रुमि सह वर्षन्त्या तस्या शैपद्या पातिम्रलक्ष्म्या यो
निवास गृह तस्य स्फटिकमय प्राकारमिव स्थित दुकूलं धवलागुक्त आहर्तुं
आकण्टु प्रावर्तत उपकान्तवान् । उत्प्रेक्षानयससृष्टिः ॥

तादृक्ष इति । सा शैपवी तादृक्षे तथाविधे परिभवे अवमाने समुपस्थिते
प्राप्ते सति सभ्येषु भीष्मादिषु सभाजनेषु वाचयमेषु तूर्णीभवत्सु सत्सु । धर्म-

१ 'वर्गो' इति पाठ २ 'आकर्षणमयोद्भिदु' इति पाठ ३ 'जालक' इति
नास्ति कश्चित् ४ 'भराण' इति पाठ ५ 'अपहृत्य' इति पाठ ६ 'तमुच्चकै'
इति पाठ ७ 'यदुपति' इति पाठ.

तस्याः सभायां ह्रियमाणवस्त्रात्तन्व्या नितम्बात्सहसाविरासीत् ।
 कंसारिकारुण्यपयःपयोधेः कल्लोलमालेव दुकूलपङ्क्तिः ॥ ३९ ॥
 हृते हृते वाससि हृद्यरूपं वासोऽन्तरं यद्ववृधे वराङ्गयाः ।
 नरस्य तेनैव न कस्य तत्र चित्तस्य नान्योऽजनि चित्रपूरः ॥ ४० ॥

अदृश्यस्यापहारेऽपि वर्धितानेकवाससः ।

अम्बरप्रायता तस्या मध्यस्योभयथाप्यभूत् ॥ ४१ ॥

सौम्यस्य निर्धारणाद्युत्थेति भावः । स्वदयितेषु शुषिष्ठिरादिषु विधेः दैवस्य
 बलं दुर्लभमहिमानं आप्यायत्तु चिन्तयत्तु सत्तु । 'साञ्चिन्ता स्मृतिराध्यानम्'
 इत्यमरः । अन्येषु उदासीनेषु अशक्तेषु सत्तु । यदुपतिं धीकृष्णं आर्तिमतां
 दुःखवतां गतिं परायणं निश्चितम् । नीव्यां वल्लप्रन्वी करी द्वापि कुर्वती । करा-
 भ्यां नीवीं संगृह्णन्ती सतीत्यर्थः । इह अस्मिन् अवमानसमये हे हरै, मां
 प्राप्यस्व रक्ष । हा इति खेदे । इति उक्तप्रकारं तदा उच्चकैः गलितकण्ठं यथा
 तथा चक्रन्द हरोद । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३८ ॥

तस्या इति । अयं सभायां ह्रियमाणं आकृष्यमाणं वल्लं यस्मात्तस्यात्तस्याः
 धीकृष्णं शरणं प्रपन्नायाः तन्व्याः द्रौपद्याः नितम्बात् । कंसारेः धीकृष्णस्य
 कारुण्यमेव पयःपयोधिः क्षीराब्धिः तस्य कल्लोलानां महातरङ्गाणां माला पङ्क्ति-
 रिव स्थितेत्युत्प्रेक्षा । दुकूलानां क्षौमवस्त्राणां पङ्क्तिः सहसा उत्तरम् । हरिस्-
 रणक्षण एवेति यावत् । आविरासीत् प्रार्दुर्बभूव । प्रसन्ने भगवति किं दुर्लभमिति
 भावः । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ३९ ॥

हृत इति । यत् यस्मात् वराङ्गयाः द्रौपद्याः वाससि वल्ले एकैकस्मिन् हृते
 हृते सति । वीप्सायां दिर्भावः । हृद्यरूपं वासोऽन्तरं अन्यद्वासः ववृधे आवि-
 र्बभूव । तेन कारणेन प्रत्यपहारं वल्लान्तराविर्भावरूपेण चित्रपूरः आश्चर्यरस-
 प्रवाहः तत्र सभायां कस्य नरस्य संबन्धितचित्तस्य नावा तार्यः नाव्यः अगाधः
 नाजनि नाभूत् । सर्वस्याप्यजन्येव । सर्वेऽप्यत्याश्चर्यान्विता बभूवुरित्यर्थः ॥ ४० ॥

अदृश्यस्येति । अदृश्यस्य निसर्गतः सौम्येण द्रष्टुमयोग्यस्यापहारे वज्रा-
 णामपकर्षणे सत्यपि वर्धितानि हरिकरणयाविर्भूतानि अनेकानि वासांसि यस्य
 तथोक्तस्य तस्याः द्रौपद्याः मध्यस्य उभयथा निसर्गाददृश्यत्वेन अनेकवासोवर्धनेन
 च द्विषापि अम्बरप्रायता आकाशसाम्यं अम्बराणां वज्राणां प्रायो पाहुल्यं
 यस्मिन् तस्य भावः तप्ता । बहुवल्गवत्त्वं पेल्यर्थः । अभूत् आसीत् । 'अम्बरं
 व्योम्नि वासति', 'प्रायो वयसि बाहुल्ये साम्ये निरञ्जनप्रते' इत्यमरविश्वप्रकाशौ ।
 सतां मानमज्ञाय दुरात्मभिश्चिन्तितं दैवेन मज्जत इत्यत्र इदमेव साक्षि । यद्गो-
 पदीमध्यरिदृशुणा दुःशासनेन हृतं द्रौपद्या वस्त्रापहरणं दैवेन भ्रममिति । 'तस्य'
 इति मध्यविशेषणत्वेन पाठान्तरं व्यर्थविशेषणत्वेनोपेक्ष्यम् । आप्रादृश्यत्ववज्रप्रा-
 शुर्वयोर्विशेषणगत्या अम्बरप्रायत्वं प्रति हेतुतात्पदार्थहेतुकं कान्यछिन्नम् । अस्य

चैलानि कर्पश्चिरमन्धसूनुस्तस्यास्तु नमंकरणः स नाभूत् ।

श्रमात्स्खलित्वा धरणौ पतन्सन्दन्तावलेरेव जनत्रजानाम् ॥ ४२ ॥

अथ तयामूतपरुपयोपाभिपङ्गरोपकलुपेण पृषदश्वजनुपा परिपदि मीपणमेवं वभापे ॥

उरसि स्खलद्रूपमलं मृगाद्याः समितावस्रमिदं यथाहमश्रुणा ।

द्विपतः कचकर्पिणोऽप्यमुष्या रसनेनानुमवेयमेवमेव ॥ ४३ ॥

किं च सरसीव चैलत्कवन्धयन्धुरे समराजिरे तामरसच्छदानिश्च शतमपि विमतानेसान्हेमन्त इवाहं धातंराष्ट्रशब्दशेषां महागदापत्तिं गमयिष्यामीति ॥

वज्राकाशयोर्बाहुल्यसान्धयोश्च मेदेऽपि श्लेषभित्तिरुपा मेदाप्यवसायादतिशयोक्ति-
मेदद्वयेन संसृष्टिः ॥ ४१ ॥

चैलानीति । सः अन्धसूनुः दुःसासनः चैलानि श्रौपद्या वज्राणि चिरं कर्पन् सन् तस्याः श्रौपद्याः नमंकरणः विषमलक्षकारी नाभूत् । किन्तु श्रमात् वज्राप-
कर्पणजन्यात् स्खलित्वा संश्रुभ्य धरणौ भुवि पतत् सन् जवत्रजानां जनसंचानां
दन्तानामावलेः पङ्केरेव नमंकरणोऽभूत् । तं वीक्ष्य पतितं विवृतवन्तपङ्क्तिं जह-
गुर्जना इत्यर्थः । अत्र श्रौपदीजनदन्तावल्पोः प्रसक्तस्य नमीकरणस्य जगद-
न्तावल्पमेव नियमनात्परिसंख्यालंकारः ॥ ४२ ॥

अथेति । अथ तयामूतेन तादृशेन । 'भूतं पिशाचे सादृश्येऽपि' इति विश्वः ।
परुपेण क्रूरेण योपाया श्रौपद्या अनिपङ्गेण परागवेन यो रोपः तेन कलुपेण
विकृतचित्तेन । पृषदश्वत्वात्वायोः जनुः जन्म यस्य तेन भीमेन । परिपदि समायानां
मीपणं भयंकरं यथा तथा । एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण वभापे । प्रतिज्ञातमित्यर्थः ।
भापतेर्भावे छिद्र । 'पृषदश्वो गन्धर्वहः', 'जनुर्जननजन्मानि' इत्युभयप्राप्यमरः ॥

उरसीति । समितौ समायानां मृगाद्याः श्रौपद्याः उरसि वक्षसि स्खलत्
पतत् धुम्भश्च ऊष्मलं संतापातिरेकादत्युष्णम् । इदं असं अथु अहं अश्रुणा
लोचनेन यथा अन्वभवं अपदर्य एवमेव अमुष्या श्रौपद्याः कचकर्पिणः द्विपतः
दुःसासनस्यापि उरसि स्खलत् ऊष्मलं अर्धं शोभितं रसनेन जिह्वया अनुमवे-
यम् । पिनेयमित्यर्थः । अत्र केवलप्रकृतश्लेषः । औषच्छन्दसिकं इतम् ॥ ४३ ॥

किं चेति । किं च चलद्भिः वृत्तद्भिः कवन्धैः निःसीपंकलेवैरैः जलैश्च धन्धुरे
विपने सरसीव समराजिरे युद्धाश्रणे विमतान् विरोधिनः शतं एतान् दुर्धनानीन्
तामरसस्य पद्मस्य च्छदान् दलानीव अहं हेमन्तः क्रतुरिव । धातंराष्ट्र इति शब्दः
नामपदं शेषः अवशिष्टः यस्यां ताम् । महत्या गद्या आपत्तिं आपदम् । अन्यत्र

१. 'चैलानि' इति पाठः. २. 'कर्पणो' इति पाठः. ३. 'विचलत्' इति पाठः.

४. 'च्छदानीव' इति पाठः.

तत्र सुनाम्नः पुत्रोऽप्येवं प्रतिजज्ञे ॥

उत्सेकात्कृतहस्ततालममुना गान्धारपुत्रीभुवा

राधासूनुरसौ जहास सदसि ग्राम्यं द्रुवन्त्यतः ।

यस्या जात्वपि देहिनोऽभ्युदितता नैवाभिनिर्मुक्तता

स्याता द्वे अपि गाण्डिवो मम तु ता निद्राममु नेष्यति ॥४४॥

इति तयोस्तादृशेन वीरवादेन 'अयि, सुप्रमिहास्स्व' इति कैरा-
स्फालननिर्दिष्टे सैक्यिन्येव तव मृत्युः स्यादिति सुयोधन प्रति

महता गदेन रोगेण हिमरूपेण आपत्तिं च । गमयिष्यामि प्रापयिष्यामि इति
वभाष इति पूर्वेण संबन्धः । 'घातंराष्ट्रोऽस्मिन्ने हस्ते धृतराष्ट्रश्रुतेऽपि च', 'गदो
भ्रातरि विष्णो स्यादामये चायुषे गदा' इत्युभयत्र विश्वः । अनेकेवेयमुपमा
श्लिष्टविशेषणा च ॥

तत्रेति । तत्र तस्मिन्नव समये सुनाम्न इन्द्रस्य पुत्र अर्जुनोऽपि एव
वक्ष्यमाणप्रकारेण प्रतिजज्ञे प्रतिज्ञातवान् । प्रतिपूर्वाज्जानाते कतरि लिङ्गः ॥

उत्सेकादिति । असौ राधासूनु कर्णे अमुना गा-धारपुत्रीभुवा द्रुवोधनेन
सह सदसि ग्राम्य असभ्य वान्य द्रुवन् सन् कृता हस्ताभ्या ताला वादविशेषा
यस्मिन्स्वतन्त्रा यत् यस्मात् जहास हसति स्म । तत कारणात् यस्या निद्राया
देहिन जन्तो जातु कदाचिदपि अभ्युदितता सूर्योदय अभिनिर्मुक्तता तदस्त्व-
मयध । द्वे अपि नैव स्याताम् । पुनर्वृन्दस्य हि तयो प्रसक्तिरिति भावः । ता
वीर्या निद्राम् । मृतिमिति यावत् । अमु राधासूनु मम गाण्डिवस्तु नेष्यति गम-
यिष्यति इति प्रतिजज्ञे इति पूर्वेण संबन्धः । 'श्रुते यस्मिन्नस्वमेति श्रुते यस्मिन्नु
देति च । अशुमानमिनिर्मुक्तोऽभ्युदितश्च यथाक्रमम् ॥' इत्यमरः । अत्र कर्णे-
निधनस्य तादृशभङ्गाया-तरेण कथनापर्यायोत्पलकार — 'पर्यायोक्त तु गम्यस्य
यत्रो भङ्गपन्तरेण यत्' इति लक्षणात् । घातुंलविक्रीडित मृतम् ॥ ४४ ॥

इतीति । इति उक्तप्रकारेण तयो भीमार्जुनयो तादृशेन तयाविधेन
वीरवादेन प्रतिज्ञावाक्येन अयि द्रोपदि, इह मम सक्विवनि सुख यथा तथा आस्त्व
उपविश इति करस्य करतलस्य आस्फालनेन राशब्द स्पर्शनेन निर्दिष्टे निर्दिष्टे
सक्विवनि क्तावेव तव मृत्यु मरण स्यात् भूयात् । इति उक्तप्रकारेण याज्ञसेन्या
द्रोपया संबन्धिना सुयोधन प्रति द्रुवोधनमुद्दिश्य ज्ञापेन च यद्गम्य तस्मात्
आस्तगन्धाभ्या विरस्कृताभ्या अधदपतीभ्या गा-घातीधृतराष्ट्राभ्याम् । 'आत
गा-धोऽभिभूत स्यात्' इत्यमरः । पुरेय यथापुरं घृतात्पूर्वमिव राज्य घृतनिर्जित
प्रज्यर्प्य पुन समर्प्य हरिप्रस्थ इन्द्रप्रस्थ प्रति प्रस्थापित प्रेषित अय युधिष्ठिर

१ 'यत्र' इति पाठ २ निमुक्तता इति पाठ ३ 'अयि' इति नास्ति

अयि, ४ 'आस्तगन्धिनिर्दिष्टे' इति पाठ ५ 'निजसक्विवन्येव' इति पाठ .

याज्ञसेन्याः शापेन च मयात्तगन्वाभ्यामन्वदंपतीभ्यां ययापुरं राज्यं
प्रत्यर्प्य हरिप्रस्थं प्रस्थापितो युधिष्ठिरः पुनरपि कृतमन्त्रैरभिधैर्यमा-
हृतमात्रोऽर्धपथाद्विधिना गलहस्त्रिकया विनिर्वर्तित इव तामेव सर्भां
प्रत्यावर्तत ॥

भूताभिविष्ट इव बोधवतां वरोऽपि

भूयोऽपि धर्मतनयः सह सौवलेन ।

आद्यत्त देवनविहारमनार्यजुष्ट-

भाद्यक्षरं विजहदेव पणोऽपि योऽमून् ॥ ४५ ॥

कितवे शकुनौ वशंवदान्किरति स्वेन करेण पाशकान् ।

विजयेन सदा पुरस्सृतोऽप्यमवचेन स पृष्टतः कृतः ॥ ४६ ॥

कृतः मन्त्रः आलोचनं एवं निहृता एते नाम्नान् क्षमन्ते तत्पुनर्घृतेन वनं
नेष्याम इत्याकारकं यैर्नरभिः शत्रुभिः दुर्योधनादिभिः पुनरप्याहृतमात्रः
आकारितः सन्नेव । न किंचिदालोचयनेव सन्निति यावत् । विधिना दैवेन
(कर्त्ता) गले कण्ठे हन्तं निक्षिप्य चोदनानिका चेष्टा गलहस्त्रिका तथा (करणेन)
अर्धपथात् निवर्तितः प्रजावर्तित इवेत्युपेक्षा । तामेव सर्भां द्यूतशालां प्रत्या-
वर्तत पुनरागतवान् । अत्र भयात्तगन्धतायाः विशेषगत्या राज्यप्रत्यर्पणहे-
तुत्वात् पदायंहेतुकं काव्यष्टिङ्गमुपेक्षया संसृज्यते । अन्यदंपतीभ्यामित्यत्र
गान्धार्येण्यम् । पयुर्भावमनुसरन्ती पदेनाक्षिणी पिशाच यावज्जीवमन्धा बभूवेति
पौराणिकी कथातुल्येया ॥

भूतेति । बोधवतां यत्तव्याकर्तव्यकोविदानां मध्ये वरः श्रेष्ठोऽपि धर्मत-
नयः भूतेन पिशाचेन अभिविष्टः उन्मादित इव भूयः पुनरपि सौवलेन शत्रुनिना
सह अनार्यैः खलैः जुष्टं सन्नितम् । आर्यैर्जुष्टं न भवतीति वा । देवनविहारे अक्ष-
कीर्णा आयत्त चक्रे । नो देवनविहार एव आद्यक्षरं देकार मित्रहृत् रजत् मून् ।
'नाभ्यस्त्याच्यतु' इति तुमभावः । पणः गलहोऽपि वनविहाररूपः अमून् । तं देवन-
विहारमिति सन्धः । काव्यवाचकयोरभेदाभिधानाच्चाप्यवचनदोषः ॥ ४५ ॥

कितव इति । कितवे अशुभिधानिपुणे शकुनौ वशंवदान् स्वार्थानान्
पाशकान् अज्ञानं स्वेन स्त्रीयेन करेण किरति प्रचारयति सति विजयेन जयेन
अर्जुनेन च सदा पुरस्सृतः अग्रे कृतोऽपि पूजितश्च सन्निति च । स धर्म-
राजः तेन विजयेन पृष्टतः कृतः पराजितः अवमानितश्च अमवत् । विरोधामासः ।
वेतालीयवृत्तम् ॥ ४६ ॥

१. 'आहृतमात्रोऽप्यम' इति पाठः. २. 'निवर्तित' इति पाठः. ३. 'आद्याक्षरम्'
इति पाठः. ४. 'सः' इति पाठः.

उत्थायाथ क्षितीन्द्रः क्षणमपि धरणौ स्वातुमर्त्यामयुर्त्तं

प्रत्यर्थिस्वीकृतायामिति सह सहजैः सत्यसंधः सजातिः ।

पाणौ क्षत्तर्निधाय प्रमुचमतितरामन्तरुत्तप्यमाना

पद्भ्या प्रापद्वनानि व्ययितहृदमुचत्पौरलोकस्तु दग्भ्याम् ॥ ४७ ॥

कान्तारधैर्त्मनि मृगाः पुरतो निपण्णाः

शान्ताकृते. सधनुषोऽपि निपङ्क्तिणोऽपि ।

उत्थाय तस्य पटुमर्मरचारु चीर

रोमन्धलोलचिवुरेण मुखेन जिघ्रु ॥ ४८ ॥

परागपूर्णे पथि तस्य पादरेखा घटस्य प्रतिमा मनोहाः ।

भक्त्योपनीता वनदेवताभि. पाद्योदकुम्भा इव जाप्रति स्म ॥ ४९ ॥

उत्थायेति । अथ पराजयानन्तरं सत्यसंधः तथ्यप्रतिज्ञां अत एव क्षितीन्द्र-
धमराय प्रत्यर्थिभिः शत्रुभिः स्वीकृताया अर्थिनः अर्थिनः प्रत्यर्थिः स्वीयत्वेन कृता-
यामिति च । अस्यां धरणौ । राज्य इत्यर्थः । क्षणमपि स्थितुं अयुक्तम् । इत्या-
लोचयेति शेषः । उत्थाय अन्तः मनसि अतितरां मृगं उत्तप्यमानां स्निग्धमानां
प्रमुच मातरं क्षत्तुं विदुरस्य पाणौ निधाय हस्ते समर्प्य । सजानि सभार्यं सन्-
सहजैः सोदरैर्भामादिभिः सह पद्भ्यां पादाभ्याम् । पादचारेणेति यावत् ।
वनानि अरण्यानि प्रापत् प्राप्तवान् । व्ययित इति खितं हृत् मनः यस्य । पौर-
लोकं पुराणस्तु दग्भ्या वनानि अश्रुतलानि अमुचत् । इति खादुरोदेत्यर्थः ।
आप्नोते कर्तारं हृत् । सधरायुक्तम् ॥ ४७ ॥

कान्तारेति । कान्तारवर्त्मनि अरण्यामार्गे पुरतः अग्रं निपण्णा उपविष्टा
मृगा हरिणा उत्थाय सधनुषोऽपि निपङ्क्तोऽस्यास्तीति निपङ्क्तिणोऽपि शान्ता
शमप्रदाना आहृति आकारं यस्य तस्य धमरायस्य चीरं वल्कलं रोमन्धेन
चर्वितचवणेन लोलं विधुक्तं ओष्ठाधोभागो यस्य तेन मुखेन वक्त्रेण पटुना
स्फुटेन मर्मरेण सन्धेन चारुं रमणीयं यथा तथा जिघ्रुः जुजुम्बुः । जिघ्रते
कर्तारं लिङ् । 'अथ ममरः । स्वनिवे वस्त्रपर्णानाम्' इत्यमरः । अनं शान्ताकृति-
स्य विशेषणत्वात् चुम्बनहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यालिङ्गम् ॥ ४८ ॥

परागेति । परागेण मृदुराजसा पूर्णे पथि मार्गे आरभ्यके घटस्य प्रतिमा
सदृश्यं मनोहाः रमणीया तस्य धमरायस्य पादयो रेखा कलशरेखा वन-
देवताभिः भक्त्या उपनीता पाद्यस्य पाद्योदकस्य उदकुम्भा जग्धटा इवेति
तादर्थ्यं पट्टीसमासः । 'मन्थौदनः' इत्यादिना उदकशब्दस्य उदादेशः ।
जाप्रति स्म रेजुः । उत्प्रेषा ॥ ४९ ॥

क्रमेण ते संज्ञानयः विलङ्घ्य विविधानि विपिनानि जडमुनिकर्ण-
शङ्कुलीपथवशेन शिक्षितैर्गतिविशेषैरिव गम्भीरैरावर्तैरुपासिकजन-
ताहृतानि संसारचक्राणीव दर्शयन्तीं कोकनद्वदनोदितैरिव कोक-
कुटुम्बकूजितैः कुमारस्य देवव्रतस्य कुशलं पृच्छन्तीमिव भागीरथीं
पुरस्कृत्य तत्र तां निशीथिनीं पञ्चाचक्रुः ।

अपरेद्युरतिमात्रयुभुक्षितानुयात्रिकसत्रिजनपरित्राणाय पवित्रैः
स्तोत्रैः प्रसेदुषा चित्रभानुना दत्तमक्षय्यमन्नपात्रमादाय ते" कलत्रे
निदधुः ।

क्रमेणेति । समाना एका जाया येषां ते संज्ञानयः ते पाण्डवाः विविधानि
विपिनानि वनानि क्रमेण विलङ्घ्य अतिक्रम्य । जडोर्नाम मुनेः कर्णः शङ्कुलीव ।
तस्यां पण्याः कुटिलमार्गः तद्वशेन । तत्र संचारचलेनेत्यर्थः । शिक्षितैः अभ्यस्तैः
गतिविशेषैः चक्रगमनैरिव स्थितैः गम्भीरैः निघ्नैः आवर्तैः भ्रमिभिः । राह्याजेनेत्ये-
त्यर्थः । उपासिकायाः आत्मसेविकायाः जनतायाः जनसमूहात् । 'ग्रामजन-'
इत्यादिना समूहायै तत् । आहृतानि उपाकृतानि संसाराण्येव चक्राणि दर्शयन्ती-
मिव स्थिता कोकनदं रक्ताब्जमेव वदनं तस्य उदितैः भाषितैरिव स्थितैः तस्मा-
दुदितैः । 'आविर्भूतैः' इति वा । अभिहितः पाठः सुगन्धः । 'रक्ताम्बुजे कोकन-
दम्' इति नानापरंजामालायाम् । कोककुटुम्बानां चक्रवाकमियुनानां कूजितैः
शब्दैः कुमारस्य सपुत्रस्य देवव्रतस्य भीष्मस्य कुशलं पृच्छन्तीमिव स्थिताम् । भागी-
रथस्य नाम राजर्षेरपत्यं भागीरथीं गङ्गां पुरस्कृत्य अग्रे कृत्वा । तीरे प्राप्येति
यावत् । तत्र गङ्गातीरे तां निशीथिनीं प्रथमां रात्रिं पञ्चाचक्रुः नयन्ति स्म ॥

अपरेद्युरिति । अपरेद्युः परस्मिन्दिने ते पाण्डवाः अतिमात्रं अत्यन्तं
युभुक्षितानां क्षुधितानां अनुयात्रिकाणां सहागन्तृणाम् । अनुयात्रा प्रयोजनमेपा-
मित्यर्थे क्व । सत्रं क्रतुरेपामस्तीति सत्रिणां यज्वनां जनानां परित्राणाय ।
युमुञ्जाशमनायेत्यर्थः । पवित्रैः स्तोत्रैः वैदिकैः प्रसेदुषा प्रसजेन चित्रभानुना
सूर्येण दत्तं ह्येतुं शक्यं न भवतीत्यस्य अन्नपात्रं आदाय कलत्रे निदधुः ।
द्रौपयै समर्पयित्वित्यर्थः ॥

१. 'संज्ञानयः' इति नास्ति क्वचित्, २. 'वनानि' इति पाठः, ३. 'शङ्कु-
लिकापयेन' इति पाठः, ४. 'गम्भीरैः' इति पाठः, ५. 'उपासकवनादाहृतानि' इति
पाठः, ६. 'उदीरितैः' इति पाठः, ७. 'कुडम्बिनी' इति पाठः, ८. 'कुशलमिव'
इति पाठः, ९. 'इव' इति नास्ति क्वचित्, १०. 'तत्र' इति नास्ति क्वचित्,
११. 'ते' इति नास्ति क्वचित्.

वनं ततः काम्यकमेत्य तेषु वसत्सु भीमस्तु नियोद्धुकामम् ।
 किर्मोरमुषं कुणपाशनेन्द्रं क्षिप्रं तदाहारदशामनैषीत् ॥ ५० ॥
 ततश्चरन्द्वैतवने स सार्धं वध्वा कदम्बालसतामबुद्धा ।
 मूलानि सर्वस्य शुभस्य भूपो मूलानि जग्राह मुनीन्द्रसंघात् ॥ ५१ ॥
 तत्राय ते सत्यवतीमुतस्य पादारविन्दात्प्रविस्तृतीभिः ।
 नखप्रभामिर्नवपुष्पपङ्क्तीर्जटालतानां जनयावभूवुः ॥ ५२ ॥
 तस्मिन्वधौ तापसयूथनाथे स्वातीर्मयाजगमुपि वासभूमिम् ।
 तेषामतिक्रामतया युतानां शुचाक्षिदेशेष्वतिवृष्टिरासीत् ॥ ५३ ॥

वनमिति । ततस्तेषु पाण्डवेषु काम्यक नाम वनं अरण्य एव वसत्सु सखु
 भीमस्तु नियोद्धु बाहुयुद्धं कर्तुं कामो यस्य तं उग्र भयकरं किर्मोरं नाम कुणप
 शवं अज्ञानं येषां तेषामिन्द्रं राक्षसश्रेष्ठं तस्य राक्षसस्य आहारं शवं तस्य दशा-
 मवस्थां क्षिप्रं आगमनक्षणं एव अनैषीत् । अवधीदित्यर्थः ॥ ५० ॥

तत इति । स भूपो चर्मराजः कदम्बानि काशये । कण्टकशर्करादिसकुलमार्गं
 इति यावत् । अलसतां धर्मं अबुद्धा अविचार्य । महोदयहेतुत्वादिति भावः ।
 वध्वा सार्धं शौपद्या सह ततः काम्यकवनात् चरन् निर्गच्छन् द्वैते नाम वने
 मुनीन्द्राणां सङ्घात् सर्वस्य शुभस्य मूलानि मुख्यकारणानि मूलानि कन्दान्
 जग्राह । आतिथ्यं प्राप्तवानित्यर्थः ॥ ५१ ॥

तत्रेति । अथ ते पाण्डवाः तत्र द्वैतवने सत्यवतीमुतस्य व्यासस्य पादार-
 विन्दं पादपद्ममिव तस्मात् प्रकर्षेण विस्तृतीभिः प्रसरणशीलाभिः । 'इष्णसजि-
 सतिभ्यः ऋरप्' इति ऋरपि पितृवास्तुक् । नखानां प्रभाभिः । जटा एव लता
 तासां नवा पुष्पाणां पङ्क्तीः जनयावभूवुः जनयन्ति स्म । तत्प्रादयोः प्रणैमुदि-
 त्यर्थः । रूपकालंकारः ॥ ५२ ॥

तस्मिन्निति । अथ तापसयूथस्य मुनिवृन्दस्य नाथे तस्मिन् वधौ पण्डिते ।
 व्यास एव गुरु इति श्रुत्युक्तम् । 'हरिः काव्यकरे शुके पण्डिते जलपक्षिणि'
 इति विश्वः । वासभूमिं निजावासस्थानमेव स्वातीं नक्षत्रविशेषं प्रति आजगमुपि
 प्राप्तवन्ति सति । स्वातीर्नक्षत्रस्य तुलाशशिपटकरात् 'तुलाश्वपमयोर्मृगु' इति
 शुक्लम् तदपि पत्रिचोपेयं वासभूमिमियुषम् । शुचा इत्येनेव अतिक्रामतया
 अनादृष्ट्या अतिक्रादयेनेति च युतानां सहितानां तेषां पाण्डवानां अशीर्ष्येव
 देसां तेषु अतिवृष्टिरासीत् । 'स्वन्तीगते शुभं इवातिवृष्टि' इत्यादिप्रतिदेष्टि
 भावः । रात्रिं बन्धुदर्शने महान्तोऽपि बाष्पायन्त इति परमार्थः । समस्तव-
 स्तुवर्तितावयवस्यकम् । 'स्वातीमयाजगमुपि' इत्येव पाठः । इवकारपाठस्तु
 प्रकृतगावयवस्यकमहापतेरपेक्ष्य ॥ ५३ ॥

१. 'किर्मोर' इति पाठः . २. 'जिरम्' इति पाठः . ३. 'वह्निम्' इति पाठः .
 ४. 'इव' इति पाठः .

प्रसृमरतनुमासा प्रावृषेप्यान्स मेघा-

न्दिशि दिशि विदधानो दीर्घदर्शी तदानीम् ।

कुरुव इति महान्तं शब्दमाविभ्रतोऽपि

स्वमचननिपुणिम्ना तानशोकानकार्षीत् ॥ ५४ ॥

तस्मात्प्रतिश्रुतिरिति प्रतिपद्य विद्या-

मालिङ्ग्य धर्मतनयेन विस्तृज्यमानः ।

पार्थो हिमाचलमगात्परमात्मामु

शमोः कृपाजलनिषेधरणार्चनानिः ॥ ५५ ॥

यस्मिन् हिमानीभृति यक्षगृन्दमङ्गेषु सर्वेष्वपि मञ्जुलेषु ।

नखपचोष्ण नलिनेक्षणानामुरोजनेवातिवत्समुपास्ते ॥ ५६ ॥

प्रसृमरेति । प्रसृमरया परितो व्याप्तुवन्त्या तनो घटीरस्य भासा नील-
कान्त्या प्रावृषि वषट्वा जाताम् प्रावृषेप्याम् । 'प्रावृष एष्य' इत्येप्प्रप्रत्ययः ।
मेघान् दिशि दिशि प्रतिदिशम् । वीप्साया द्विर्भावं । विदधानः सपादयन् दीर्घं
कालनयेऽपि निरपाय पश्यति आलोचयतीति दीर्घदर्शी स व्यासः । कुत्सित
यया तथा रुदन्ति शब्दायन्त इति कुरुव इति हेतोः कुरुतादिति यावत् ।
मृगध्वादिवाङ्मृ । गणपाठदन्तलापो निपात्यते । महान्तं शब्दं रोदनं कुरुवेति
सङ्गापदं च आविभ्रतं वाचकत्वेन स्त्रीवृत्ताऽसीति विशेषः । दधानानपी-
मासः । तान् पाण्डवान् वृक्षविशेषाश्च । स्वम् स्त्रीयम् वचनस्य वाक्यस्य 'ह्य
मूम्या सह रुदन्ति क्षान्त्या म्यैवेण वा गर्नन्ति' इति व्युत्पत्त्या भूस्वराश्रमावन्त
तादृशस्यैवन्तो वति विवरणामकम् 'विपदि धैर्यं-' इत्याद्यापदमवोधकम् च
निपुणिम्ना कौशल्येन । पृम्बादित्वादिमनिच् । अशोकान् शोकरहितान् तद्धानकृ
क्षाश्च अकार्षीत् कृतवान् । रुदतस्तानाश्वात्तितवानित्ययः । मालिनीकृतम् ॥ ५४ ॥

तस्मादिति । पार्थोऽर्जुनः तस्मात् व्यासात् प्रतिश्रुतिरिति । दनाग्नौमित्ययः ।
विद्या शैवी प्रतिपद्य इत्याद्या धर्मतनयेन आलिङ्ग्य निवृज्यमानः । अनुज्ञात
धाम्नित्ययः । 'पृष्ठाजलनिषेध' शमो चरणयोः अर्चनानि पूजानि । यद्वा चरणा
र्चनानि कृपाजलनिषेधमानात् शमो सदाशिव इति वा । परमात्रं पापुपत
आप्तु इत्यु हिमाचलं हिमवन्तं प्रयात् गतवान् । अत्र पापुपताम्रजामशिव-
चरणार्चनयोः कार्यकारणयोर्द्वयोरेकत्वेन लक्ष्यः ॥ ५५ ॥

यस्मिन्निति । हिमानी हिमसहस्रं निमर्ताति तस्मिन् शीतशैले यस्या
देवयोनिविशेषाणां वृन्दं नलिनक्षणानां कामिनीनां सर्वेषु अखिलेष्वङ्गेषु मञ्जुलेषु
मनोहरेषु सत्स्वपि । नखान् पचति हाययतीति नखपच इत्यत्र कम्पा यस्मिन्-

यो वत्सतामेल्य वसुंधराया निपीय रत्नावलिकान्तिपूरान् ।
 मनःशिलावप्रझरीमिषेण दरीमुखैरुद्विरतीव तृप्तः ॥ ५७ ॥
 आरोहतस्तं तरसा समीरकिशोरकः स्वेदजलाणुराजिम् ।
 निपीय तस्याननपद्ममाध्वीं द्विरेफभावं प्रकटीचकार ॥ ५८ ॥

शिवाख्ययोरेकतनुत्वकारणं

त्रिलोकपित्रोर्महसोस्तपोवनम् ।

मियोऽर्च्यमानं मिथुनैस्तपस्विनां

तथेच्छुभिस्तत्र ननाम पाण्डवः ॥ ५९ ॥

योकम् । 'मित्तनखे च' इति पद्येः खञ्जि खिलात् 'अरुर्दिपत्-' इत्यादिना मुम् ।
 उरोजं कुचं अङ्गमेव अतितरां उपास्ते सेवते । शीतवाधाविधूननायेति भावः ।
 ध्वन नखपचौष्ण्यस्य विशेषणगत्या कुचसेवनहेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्य-
 लिङ्गम् ॥ ५६ ॥

य इति । यो हिमशैलः वरसतां गोप्तिशुलं एष्य स्त्रीकृत्य वसुंधरायाः भूमेः
 गोरूपधरायाः रत्नावलीना कान्तिपूरान् प्रभाप्रवाहान् क्षीरात्मकान् निपीय तृप्तः
 सन् दर्य- शुद्धा एव मुत्तानि तैः मन शिला नाम घातुः तन्मयीनां वप्रझरीणां निर्झ-
 राणां मिषेण व्याजेन उद्विरति आधिस्याद्वमतीवेत्युत्प्रेक्षा । पुरा वेने राजनि राज-
 दोषादन्तर्धानिताखिलजीवनीपद्मां ऋषिमिः शप्त्वा वेनं तद्भुजमन्यवेन जनितास्पृ-
 थोर्मयाग्नस्तां गोरूपधरां भुवं शैला हिमवन्तं वरसं मेवं दोरधारे च कृत्वा रजा-
 न्योप गीक्ष्य दुदुहुः सजीवनसारानिति पौराणिकी कथानानुसंधेया ॥ ५७ ॥

आरोहत इति । तं उक्तविशेषणविशिष्टं हिमशैलं आरोहतः तस्य अर्जु-
 नस्य स्वेदजलस्य अणूना विन्दूनां राजिमेव आननस्येव पद्मस्य माध्वीं मकरन्दं
 इति व्यस्तरूपकम् । तरसा हृतं निपीय पीत्वा । अपहृत्येति यावत् । समीरकि-
 शोरकः तरुणमारुतः द्विरेफभावं भ्रमरत्वम् । भ्रमरस्येव रेफद्वयवत्पद्माव्यत्वमिति
 यावत् । समीरकिशोरक इति शब्दस्य रेफद्वयवत्त्वादिति भावः । प्रकटीचकार
 एफुटीरतवान् ॥ ५८ ॥

शिवेति । तत्र हिमशैले पाण्डवः अर्जुनः त्रयाणां लोकानां पित्रोः जननी-
 जनकयोः शिवेति शिव इति च आख्या ययोस्तयोः महयोः वेमसोः एका तनुः
 ययोः तयोर्भावः एकतनुत्वं तस्य कारणम् । तप-सिद्धिजनकत्वेनेति भावः ।
 अतएव तया शिवशौर्यात्मनोरपि तदेकतनुत्वं भूमादितीच्छा येषां तैः । तप-
 सिन्यध तपस्विनश्च तपस्विनः तेषां मिथुनैः स्त्रीपुंतेः मिथः रहति अर्च्यमानं
 पूज्यमानं तपोवनं शिवाधमवनं ननाम नमस्तृतवान् । हेतुरलंकारः । वंशस्थ-
 रणम् ॥ ५९ ॥

तत्र दर्भदलमुष्टिमाहरन्संनिधास्वदृपमोपशमिव ।

चित्रनीशपदयोः समादधत्तुमारमत दुश्चरं तपः ॥ ६० ॥

चतुरस्तपःस्थितिविशेषविधौ

चरणं विधातुमखिलेन निजम् ।

स जुगुप्समान इव शत्रुजिते

प्रपदेन तिष्ठति भुवः स तले ॥ ६१ ॥

भानौ ललाटंतपमानुजाले प्रविष्टदृष्टिं परितस्तपसिः ।

भूयोऽपि भोक्तुं विपिनं दिशेति प्रेम्णोपहन्यन्निव दृश्यते स ॥ ६२ ॥

तपोविधौ स पावकेन सर्वविष्णु वासवि-

स्तदा धमूव चेष्टितो धनंजयत्ववान्यथात् ।

तत्रेति । तत्र शिवतपोवने पाण्डवः संनिधाम्यतः शिवप्रसादसमये समीपं, गमिष्यतः ऋषमस्य हरवृषमस्य तपसां संपादनमिव स्थितं दर्भदलानां कुशाङ्क-
राणां मुष्टिम् । मुष्टिमितदर्थानिलयः । आहरन् रीक्षावत्वेन संपादयन् सन् । किंच ईशस्य सदाशिवस्य पदयोः चित्तं समादधत् निवेशयन् सन् । 'नाम्यस्या-
च्छतुः' इति नुमूलिषेयः । दुश्चरं अनितरानुष्ठेयं तपः तप्तम् । कर्तुमिलयः ।
आरमत तपस्कान्तवान् । रमतेरादूर्ध्वाकर्तारो लब्धः । रमोदता वृत्तम् ॥ ६० ॥

चतुर इति । तपसः सर्वग्न्यानां स्थितिविशेषाणां आसनमेदानां विधां
अनुष्ठाने चतुरः निपुणः सोऽर्जुनः शत्रुमित्रिते भुवस्तले निजं चरणं अखिलेन
यावत्प्रदेशेन विधातुं कर्तुम् । यावत्पर्यं स्थापितुमिलयः । जुगुप्समानः कुतश्च-
क्षित्वेयुत्प्रेषः । प्रपदेन पादाग्रमागेन तिष्ठति स । पादाग्रेण भुवनालम्ब्य तप-
श्चकारिलयः । प्रमिताधरावृत्तम् ॥ ६१ ॥

भानाधिति । ललाटं तपतीति ललाटंतपं मान्नां किरणानां जालं शृन्दं
यस्य तस्मिन् । 'असूर्यललाटगोर्ध्वतपोः' इति खडिगि खित्वाणुम् । भानौ सूर्ये
प्रमिता दृष्टिः यस्य तपोर्ध्वं तं परितः । तस्य चतुःपार्श्वेभिलयः । 'अमितः-
परितः' इत्यादिना द्वितीया । अग्निः भूयः पुनरपि भोक्तुं महितुं विपिनं
अन्यद्वनं दिश देहि इति प्रेम्णा स्नेहेन तपहन्यन् आवृण्वान् इवेत्युत्प्रेषः । दृश्यते
स । लोकेति शेषः । पश्चात्प्रमये तपश्चकारिलयः ॥ ६२ ॥

पश्चात्प्रमयेति पश्चात्तन्तरेणोत्प्रेषते—तपोविधाधिति । तदा वासविः
इन्द्रपुत्रः सोऽर्जुनः तपसः विधौ अनुष्ठाने धनंजयत्वेन धनंजय इत्येकनामक-
त्वेन यद्वाग्यव वन्धुन् तस्मादिवेति गम्योत्प्रेषः । सर्वाणु दिक्षु चतुर्षु पार्श्वेषु
पावकेन अग्निना वेष्टितः बभूव । अर्जुनस्तु हे अज्ञ हे दिनेश, भवान् त्वं तं

अजीजनत्तमङ्गराजमङ्ग वैरिण भवा-

नितीव रोपतो दिनेश एव चक्षुरक्षिपत् ॥ ६३ ॥

पाराशरिप्रापितमन्त्रमागैराधयञ्शंकरमन्तरङ्गे ।

सप्तापि चर्पीस्तपसा विजेतुं सप्तत्वमाप स्वयमेक एव ॥ ६४ ॥

फलपेर्णजलानिलाशनानि प्रविहाय क्रमशस्तपस्यतोऽस्य ।

विषयेषु न लोलतां प्रपेदे विजयस्याक्षिगुणः कराग्र एव ॥ ६५ ॥

प्रसिद्ध वैरिण निरर्गतो विरोधिन् अङ्गराज कर्णं अजीजनत् अजनय । जनेर्णि
जन्तात्कर्तारि लट् । 'मिश्रितुलुभ्य कर्तारि चङ्' इति च्छेद्यकि 'नेरनिटि' इति
गिलोपे द्वित्वे सन्वद्भावेऽभ्यासस्येत्वे दीर्घ । 'क्षेपे प्रथम' इति भवच्छब्द-
प्रयोगात्प्रथमपुरुष । इत्युक्तप्रकारात् रोपत कोपादिवेत्युपप्रेक्षा । दिनेशे सूर्य
एव चक्षु इष्टिं अक्षिपत् निहितवान् । क्षिपते कर्तारि लट् । उपप्रेक्षाद्वयस्य
समृष्टि । 'अद्वेल्यामङ्गणेऽव्ययम्' इत्यमर । पञ्चचामर वृत्तम्—'लघुगुंरुर्निर-
न्तरं भवेच्च पञ्चचामरम्' इति लक्षणात् ॥ ६३ ॥

पाराशरीति । सोऽर्जुन पराशरस्य मुनेरपत्येन पाराशरिणा व्यासेन प्रापि-
तस्य उपदिष्टस्य मन्त्रस्य प्रतिश्रुतिविद्याया भागे खण्डे सप्तभि अन्तरङ्गे
मनसि शङ्करं शम्भु आराधयन् ध्यायन् सन् । स्वयमेकोऽपि सत्त्वेव तपसा
उपविधेन सप्तर्षीणां मरीच्यादीन् विनेतुमिवेत्युपप्रेक्षा । सप्तत्वं सप्तानां भाव
सया जटया सहितत्वं च । आप प्राप्तवान् । 'सप्तोऽदन्तो जटायुकेना'त सख्या
न्तरे स्मृत' इति सारलत । उपप्रेक्षाश्वेदसकीर्णो विरोधामास ॥ ६४ ॥

फलेति । षण्णानि पर्णानि जलानि अनिलश्च तप्तमान्यशनानि क्रमशः
प्रविहाय । फलाशन कठिचिद्दिनानि कृत्वा तद्विहाय पर्णाशनमेव क्रमेण सर्वान्य-
पि स्वकवेत्यर्थ । तपस्यत तप कुर्वत । 'क्रमणो रोमन्वतपोभ्यां कर्तिचरो'
इति क्यचि लट् सप्तादेश । अस्य विजयस्य अर्जुनस्य अक्षाणां इन्द्रियाणां
गुण । स्वभाव इत्यर्थ । विषयेषु रूपादिषु विषये लोभतां तृष्णां न प्रपेदे न
प्राप । 'मिषया भिनिवर्तते निराहारस्य देहिन' इत्यागमादिति भाव । किं
त्वय्यगुणं जपमात्रेण करामे अमहस्यो लोलतां चाग्रस्य प्रपेदे । 'लोलयत्स्य
तृष्णया' इत्यमर । अत्र शेषभित्तिकाभेदाभ्यवगायेनेत्यमापस्येन्द्रियस्वभाव
जपमात्रद्वयस्य संवधिभ्या उपन्यायेकमात्रप्रायास्तृष्णाचाग्रस्याद्वयस्वभावा
लोभनादा विषयेषु करामे चोभयत्र प्राप्तावेकत्र कराग्र एव नियमनात् परिसंख्या
संस्कार । भेदातिशयोपिद्वयोर्भीषित इति संस्कार । औपच्छन्दसिकवृत्तम् ॥ ६५ ॥

तत्तादृशेन तपसा तरुणेन्दुमौलिं

तैन्वन्द्यापरवशं तनयो मपोनः ।

पादाग्रमेव धरणौ प्रणिधाय तस्या-

बुधम्य बाहुमुपरीव फलानि लिप्सुः ॥ ६६ ॥

निरुध्य वायुं निमृतं तपस्वतः

शिरःसमुत्था दशदिग्विसृत्वरी ।

नटत्स्फुलिङ्गा नवधूमसंततिः

स्फुटीचकारास्य धनंजयाभिधाम् ॥ ६७ ॥ ✓

तस्याय नारदमुखात्तपसः प्रभावं

श्रुत्वा हरस्त्रिजगतामधिपो व्यालुः ।

तदिति । मपोनः इन्द्रम्य तनयः अर्जुनः तत्तादृशं पश्यतीति तत्तादृशेन । असदृशेनेत्यर्थः । तपसा तरुणेन्दुः बालचन्द्रः मौलौ शिरसि यस्य तं साम्बं दयया परवशं पराधीनं तन्वन् कुर्वन् सन् फलानि बाष्पितार्थानिव श्रुतपनसा-दीनीति क्लृप्तरूपकम् । लिप्सुः ग्रहीतुमिच्छुरिवेत्युल्लेखः । लनेः सन्नन्ताहुप्रत्ययः । 'सनिनीमा-' इत्यादिनाम्न्यासस्य लोपः । बाहु उपरि ऊर्ध्वं उद्यम्य वद्ध्वा पादयोरग्रमेव धरणौ प्रकर्षेण निधाय तस्थौ स्थितवान् । अन हस्तौ-त्यापितोत्प्रेक्षया चन्द्रचूडस्य-फलवृक्षोपमाप्रतीतेरलंकारेणालंकारध्वनिः ॥ ६६ ॥

निरुध्येति । वायुं प्राणं निमृतं निश्चलं निरुध्य तपस्वतः अस्य अर्जुनस्य शिरसः समुत्था उत्थिता नटन्तः स्फुलिङ्गाः अग्निकणाः यस्यां तयोक्ता दशमु दिक्षु विसृज्यरी व्यापनशीला नवा धूमस्य संततिः पङ्क्तिः धनंजयेत्यभिधा संज्ञा-पदं स्फुटीचकार । अग्नौ धूमेनाग्नित्वनिश्चयादनुमानालंकारः । धनंजयस्य-वद्वेषनित्तिकाशब्दाजुनाम्यनेदाध्यवसायातिशयोक्त्युन्नीवित इति तयोः सं-करः । वंशस्पृष्टतम् ॥ ६७ ॥

तस्येति । अथ त्रयाणां अगस्त्यमधिपः दयालुः मकर-सलः हरति स्वाधि-तसर्वानिष्ठानीति हरः सदाशिवः—सदसि नारदस्य मुखात् वदनात् तस्य अर्जुनस्य सन्निधिनः तपसः प्रभावं दीर्घादभ्युपगमादेरुपमाहात्म्यं श्रुत्वा देव्या पार्वत्या (धर्म्या) दृष्ट्वा दृक्चक्षुष्या (करणेन) सूचिता ज्ञापिता तस्य अर्जुनस्य दिवक्षा द्रष्टुमिच्छा यस्य तयोक्तः सन् । देव्यास्तर्पणेनेष्टां च शाल्वे-त्यर्थः । सपदि अनीष्टं अर्जुनस्य पान्छितं दित्सन् दातुमिच्छन् सन्नपि । ददातेः

१. 'कुर्वन्' इति पाठः. २. 'वृषा' इति पाठः. ३. 'प्रतिधाय' इति पाठः.
४. 'प्रोद्यम्य' इति पाठः.

देव्या दशा सदसि सूचितवद्विदक्षो-

द्वित्सन्नमीष्टमपि लुब्धकतामयासीत् ॥ ६८ ॥

हेरम्बगण्डमदपङ्कविशेषकौ तौ

स्कन्दौपमाह्यशिखिपिच्छकृतावचूडौ ।

भूपाधुनीतटतरुच्छदहस्तवर्धौ

कोदण्डिनौ व्यरुचता कुहनाकिरातौ ॥ ६९ ॥

शबरत्वजुषः परस्य पुंसः शशिखण्डान्न शकारसंविधानम् ।

भजति स्म तदा शिखण्डभावं भगवन्मस्तकभूषण यदेषः ॥७०॥

सङ्गन्ताह्म शनादेश । 'सनिमीमा-' इत्यादिनाभ्यासलोप । लुब्ध एव लुब्धक
तस्य भावस्तत्ता ता लोभ शबररूप च । अयासीत् प्राप्तवान् । याते कर्तरि
छङ् । 'लुब्धो मृगयुकाङ्क्षिणो' इति विश्व । विरोधामास ॥ ६८ ॥

हेरम्बेति । तौ देवीमहादेवौ हेरम्बस्य गजाननस्य गण्डयो कृष्णयो
मदस्य पङ्कमयो विशेषक तिलक ययोस्ती स्कन्दस्य कुमारस्य औपमाह्य रान-
बाहन स चाद्यौ शिखी मयूर तस्य पिच्छेन कृत अवचूड शिखाभूषण ययो
स्ती । 'उजवाह्यस्रवौपवाग्र', 'शिखावल' शिखी केकी' इत्युभयप्राप्यमर ।
भूपाधुन्या शिरोभूषणगङ्गाया तटवीत्तरूणा छदे पर्णे स्मृते वज्रे ययोस्ती
कोदण्ड धनु अनयोरस्तीति कोदण्डिनौ कुहनाकिरातौ मायया शबरदम्पती
धन्ती व्यदवतां रेजन्तु । स्त्रीयेनैव परिकरेण महतामनीष्टसिद्धि न तु तन
पराकाहेति भाव ॥ ६९ ॥

शबरत्वेति । शबरत्व किरातभाव जुषते सेवत इति जुष । परस्य पुष
परमपुरुषस्य शमो पशयोरमेदात् शस्य शकारस्य परत्व मुख्यत्वम् । प्रायम्ये-
नावस्थानमिति यावत् । तज्जुषत इति जुष पुष पुत्रिहस्य परस्य । परेति
भगवद्वाचकस्कन्दस्येत्यपि बोध्यम् । शशिखण्डात् चन्द्रशकटशायकशशिखण्डश-
ब्दात् शकारस्य संविधान नु संघटनमभूतिमित्युपेक्षा । यत् यस्मात् भगवत
शमो मन्त्रके शिरशि भूषण एव शिखण्ड तदा शमो शबरभावधारणसमये
शिखण्डस्य पिच्छावचूटस्य भाव शिखण्डत्व भजति स्म प्राप्तवान् । शशिखण्डे
शिखण्डतामात्रे सम्मादिष्ट शकार शशिखण्डशब्दादिदृष्टिबसंसहारेण परश-
ब्दस्यादिभाग गत पशयोरमेदगुणजीव्य कुहनाकिरातभगवद्वाचक पुत्रिह शबरश-

तदानीमेव रजतगिरिशिखराभिर्गच्छन्तौ, किमेतदिति सांशयि-
कैरपि तदनुसरणोचितवैपरिचयानुकूलैः प्रेमयुक्तैः परिवार्यमाणौ,
समुच्चलितलाङ्गलमितस्ततो धावद्भिर्दूरचारश्चमर्विदारितवदनलम्ब-
मानरसनाप्रनिपातिनीभिः सृणिकाकणिकामिर्वनपद्मविं शुद्धतरीं कु-
र्वद्भिर्दृढतरश्चसितकम्पमानावयवैस्तेषु तेषु वनगुल्मेषु श्वापदानन्वि-
प्यान्विष्य हुंकारमाचरद्भिर्विश्वनिगमविश्वकटुभिरविमुच्यमानपा-

द्दमाविधकारेति समुदितमर्थान्तरम् । अत्र शिखरशब्दस्य शिखरशब्दभावभजनेन
हेतुना मायाशब्दे शब्दार्थानुमानादनुमानार्थकारः । वाच्यवाचकशरीरमेदाध्यवसाय-
मूलातिशयोक्त्यनुप्राणित इति तयोरङ्गाभिभावेन संकरः । औपच्छन्दसिकम् ॥७०॥

तदानीमिति । तदानीं किरातवैपधारणक्षण एव रजतगिरेः कैलासस्य
शिखराभिर्गच्छन्तौ । एतत् भगवतोः कैरातरूपधारणं किं कुतो वा इति संशया-
पन्नमानसैः सांशयिकैरपीत्यपि निश्चिन्तय कार्याणां कर्तव्यत्वेऽपि । किं वा भगवत्
भगवदनुसरणमेव परमो लाभ इति भक्तयतिशयं पारिपदानां ध्वनयतीति ध्येयम् ।
'संशयमापन्नः' इति ठक् । 'ठस्येकः' इतीकादेशः । तयोः कपटशपरदं पल्लो-
रनुसरणे उचितस्य वैपस्य कैरातस्य रचनया निर्माणेन अनुकूलैः । अन्यथा तैः
शुद्धतया भगवति प्रातिकूल्यमेवेति भावः । प्रमथानां कुलैः परिवार्यमाणौ ।
'परिचर्यमाणौ' इति पाठान्तरे पूज्यमानावित्यर्थः । सम्यक् उच्चलितं उच्चमितं
लातूलं वस्त्रिन् तद्यथा । इत्यतः भाष्यः दूरं चारेण यः भ्रमयेन विदारितात्
विहृतात् घटनात् वक्तात् लम्बमानायाः रसनायाः जिह्वायाः अप्रात् निपाति-
नीभिः निपतनशीलाभिः । ताच्छीलिबो गिनिः । सृणिकायाः लालाजलस्य कणि-
क्राभिः । 'सृणिका स्यन्दिनी लाला' इत्यमरः । वने पद्धतिं मार्गं शुद्धतरीं कुर्वद्भिः
अतिपवित्रां कुर्वद्भिः । अभूततद्भावे हिमः । दृढतरेः अतिनिविष्टैः श्रवितैः
निश्वातैः कम्पमाना अवयवाः पार्थोदरादयः येषां तैः । तेषु तेषु वनगुल्मेषु
कुत्रेषु श्वापदान् मृगविशेषान् अन्विष्यान्विष्य । वीष्वायां द्विर्भावः । हुंकारमा-
चरद्भिः कुर्वद्भिः । विष्टैः समस्तैः । चतुर्भिरिति यावत् । निगमैः वेदेरेव विश्व-
कटुभिः शुनकैः मृगयाकुशलैः । 'या विश्वकटुर्गृगयाकुशलः' इति शुनकरूपार्थो-
पमरः । शविमुच्यमानौ संगम्यमानौ पार्थभागी ययोस्तां । दीपकमृगः किरा-
तारिभिः साजालप्रेम्णा मृगगमनाय वर्धितो मृगः तद्दाधरन् दीपकमृगाय-
माणः । वयन्तान्नाह्नः शानच् । 'अलङ्घ्यतौ दीपकं श्लीवं मृगे न मृगवश्ये'

१. 'वैपरिचयानुकूलैः' इति पाठः. २. 'वारिपर' इति पाठः. ३. 'लम्बायमान'
इति पाठः. ४. 'पारिर्जयिभिः' इति पाठः. ५. 'शुद्धतरीमिव' इति पाठः. ६. 'हुंकार'
इति पाठः. ७. 'वनगुल्मेषु' इति पाठः. ८. 'श्वापदानि' इति पाठः.

श्वभागौ दीपकमृगायमाणनिजहरिणशवकपार्णिभागातुघावनौ,
भाविनि पदे पदे वनदेवताभिरर्प्यमाणसुरतरुप्रसवास्तरणेन प्रशमि-
ततुहिनजडिमोद्वेगेन हिमवतः कटकपयेन सविलासं संचरमाणौ,
कावेतौ कैदाचिदप्यदृष्टपूर्वौ वनमस्मदीयमाक्रमेते इति रोपकपायि-
ततया निवारयितुं कर्मैरपि तेजोविशेषेण प्रतिहतोत्साहैरन्यैः शत्रव-
युवभिः केवलं भवलोक्यमानौ, जटावहरीमूलपङ्कजमुकुलीमवदञ्ज-
लिभिस्तपस्विपुञ्जैर्नभसि विमानवेगं निरुध्य हर्षाश्रुभिर्महद्भिर्ध्याभि-
वर्ष्यमाणजयशब्दौ, तौ जगदादिनौ दंपती संनियममुपासीनस्य
शुनासीरसुतस्य तपोवनसीमानं शनैः शनैरासीदताम् ।

इति हलामुषः । स चासौ निजहरिणशवकः करभूयणकुरङ्गशिशुः तस्य पार्णि-
भागं पश्चात्तुरष्टदेशं अनुसृत्य धावनं सत्तरगमनं ययौस्ती । 'अनुधास्यमान-
पार्णिभागौ' इति पाठस्तु मृगयासंप्रदायविरुद्धतादुपेक्ष्यः । भाविनि भविष्यति
पदे पदे प्रतिपादयित्वा सत्स्थानं वनदेवताभिः अर्प्यमाणं न्यस्यमानं सुरतर-
प्रसवैः कल्पवृक्षकुमुदैः आस्तरणं यस्मिन् तथोक्तेन अतएव प्रशमितः निरस्तः
तुहिनजडिभ्रा हिमशैलेन उद्वेगः पीड्य यस्मिन्नेन हिमवतो गिरेः कटकपयेन
नितम्बदेशमार्गेण सविलासं यथा तथा संचरमाणौ । पूर्वं कदाचिदप्यदृष्टौ अदृष्ट-
पूर्वौ एतौ किरातदम्पती कौ शुनस्यौ । किं च अस्मदीयं वनं आक्रमेते आग-
च्छेते इति उक्तप्रकारेण रोपेण कपायिततया कल्पितत्वेन हेतुना निवारयितुं
वनाभिः निवारयितुं कर्मो येषां तथोक्तेरपि तेजोविशेषेण निर्निरीक्ष्यप्रकाशेन
प्रतिहतः भग्नः उत्साहः निवारणयोगः येषां तैः अन्यैः वास्तवैः शत्रवयुवभिः
किरातदंपतीभिः केवलं मृगमवलोक्यमानौ । मयादाधर्षादिवारणाशक्तेरिति
भावः । जटा एव बह्वयः लताः सासां मूले पङ्कजमुकुलं किमल्यद्वयसंपुटमिव
संपद्यमानः मुकुलीमवन् अञ्जतिः येषां तैः । मस्तकन्यसाञ्जलिभिरित्यर्थः । 'तौ
जटावञ्जलिः पुमान्' इत्यमरः । तपस्विनां मुनीनां पुत्रैः । मुषि इति शेषः ।
नभसि विमानवेगं निरुध्य मरुद्भिर्देवैश्च उभयत्रोभयैर्हर्षाश्रुभिः समं धानन्दवाधैः
यद् अभिवर्ष्यमाणाः उदीर्यमाणाः पाल्यमानाश्च जयस्य शब्दाः 'जय विजयी

१. 'शवकातुघाव्यमानपार्णिभागौ, प्रशमिततुहिनजडिमोद्वेगेन भाविनि पदे पदे
वनदेवताभिः रप्यमानतरुप्रसवास्तरणेन हिमवतः' इति पाठः. २. 'कदाचिदपि'
इति नानि हरिण. ३. 'आक्रमतः' इति पाठः. ४. 'निरुपमति' इति पाठः.
५. 'अदृष्टपूर्वौ' इति पाठः. ६. 'अदृष्टपूर्वमानौ' इति पाठः. ७. 'पठत' इति
नानि हरिण. ८. 'सममर्षिभूष्यमाण' इति पाठः. ९. 'मुनिनवम्' इति पाठः.

तत्र सल्ल

आपादलम्बितमातपमात्रमश्रु-

मूर्ध्वाभवद्भुजमुदारतपःकशाङ्गम् ।

दृष्ट्यानुगृह्य कुरुवीरमुनीन्द्रमेनं

प्रेषा चभूव सुतवत्सलता भवान्याः ॥ ७१ ॥

क्षोदयन्नय महीं सुरपातैः कोऽपि कोपकुटिलो वनकोलः ।

घोरघूत्करणघोणमुपागात्कुक्षिमाश्रममुवः कुरुमूनोः ॥ ७२ ॥

तं वीक्ष्य रौद्रवपुषं मृगशावकेषु

प्रासाद्विशत्सु कटिलम्बितवल्कभागान् ।

पर्याकुले कलकलैरपि पक्षिजाले

पार्यो निवृत्त्य नियमाज्जगृहे शरासम् ॥ ७३ ॥

अथ जगदीश्वर' इत्यादयः ययोस्तौ । जगनः आदिमौ प्रथमां दंपती माया-
किरातौ सनियमं ययातथा उपासीनस्य उपविष्टस्य शुनासीरः इन्द्रः सत्पुनस्य
अर्जुनस्य तपोवनसीमानं दनैः दनैः आसीदतां प्रापनुः ॥

तत्रेति । तत्रार्जुनतपोवने । सत्पुन्युत्तरेण संबन्धः ॥

आपादेति । आगादं पादपर्यन्तं लम्बिन्यो जटा यस्य तम् । आनपमानं
मशः आहारो यस्य तम् । ऊर्ध्वाभवन्तौ उपरिष्टान् प्रसृतौ भुजौ यस्य तम् ।
उदारैर्ग महता तपसा कृशं शरीरं यस्य तम् । एनं कुरुवीरमुनीन्द्रं अर्जुन-
मुनीन्द्रं दृष्ट्वा अनुगृह्य । सानुग्रहं दृष्ट्वेत्यर्थः । भवस्य शंभोः पत्न्याः भवान्याः
पार्वत्याः । 'इन्द्रवरुण-' इत्यादिनानुक्तं । सुतवत्सलता पुत्रवाम्बल्यं प्रेषा त्रिप्रकारं
चभूव । 'कुमारगगनाययोरपि अस्मिन्नपि पुत्रवासल्य चकारेत्यर्थः ॥ ७१ ॥

क्षोदयन्निति । अथ कोपेन कुटिलः क्रूरः कोऽपि अनिर्देश्यः वने कोलः
वराहः । 'वराहः सूक्ष्मो घृष्टिः कोलः' इत्यमरः । सुराणां शफानां पातैः न्यासैः
महीं मुषं क्षोदयन् चूर्णयन् । 'क्षोभयन्' इति पाठेऽपि उक्त एवार्थः ।
घोरे भयंकरं घूत्करणं शुभुरेति शब्दः यस्या तदृशी घोणा श्रोत्रं नात्रिकायो-
भागः यस्मिन्नतया कुरुमूनोः अर्जुनस्य आश्रममुवः । कुक्षि आश्रममध्यभागां
प्रति उपागात् धागतवान् । कुनोऽपीति शेषः । गमेः कर्तरि लृट् ॥ ७२ ॥

तमिति । रौद्रं दारुणं वपुः यस्य तथोक्तं तं वनवराहं वीक्ष्य मृगशावकेषु
बालमृगेषु प्रासाद् भयाद् कट्यां लम्बितान् बन्धस्य बन्धस्य भागान् महीभूत-
प्रदेशान् विदग्धम् । तत्र निटीयमानेषु सत्सु इत्यर्थः । पक्षिणां जाले समूहेऽपि

मुनिरेष यदाभ्ययाद्वराहं मुत्तरज्यालतिको जवाज्जिघांसुः ।

शयरो ददशे तदाभिधावन्वनुराकृष्य सहानुयायिवर्गः ॥ ७४ ॥

मा मुञ्च बाणं भदनुद्रुतेऽस्मिन्नपेहि जाल्मेति कियतनेतुः ।

वचः स लक्ष्यं मनसो न कुर्वन्वराहमस्त्रस्य चकार लक्ष्यम् ॥ ७५ ॥

शिलीमुखाम्यां शिवसन्ध्यासाचिनोः

समुज्झिताभ्यां युगपत्किटेस्तनौ ।

समं विभज्यायुरमुज्यत क्षणा-

त्सहोदराभ्यामिव पैतृकं धनम् ॥ ७६ ॥

ततः कुपितोऽपि कुरुप्रवीरस्तपःशान्ततया नातिपरुषमेवमुवाच ।

कल्कले शब्दै परित आशुले व्याकुले सति नियमात् निवृत्त्य समाधिं विरम्य ।

‘जुगप्साविराम-’ इत्यादिना पश्यमी । शरा आसतेऽनेति शरास चापं जट्टहे गृहीतवान् । आर्तनाथस्य तपसोऽप्युत्तमत्वादिति भावः ॥ ७३ ॥

मुनिरिति । एन वराह इन्तुमिच्छु जिघांसु अत एव मुखरा शब्दाय-
माना ज्या गुणो रतिकेव यस्य तथोक्त एष मुनि अर्जुन यदा जवात् अभ्य-
यात् वराहमिमुखमागतवान् । तदैव धनु सशरमाकृष्य अनुयायिना सहच-
रणा वर्गं दृन्दै सह अभिधावन् वराहमनुद्रवन् सन् शबर कपटकिरात
ददशे अलक्ष्यत । मुनिनेति शेषः । औपच्छन्दसिन्वृतम् ॥ ७४ ॥

मा मुञ्चेति । हे जाल्म असमीक्ष्यकारेन्, मया अनुद्रुते अनुधाविते
अस्मिन् वराहे बाण मा मुञ्च । अपेहि अन्यतो गच्छ । इयुक्तप्रकार किरातनेतु
कपटशबरनायकस्य वच मनसं लक्ष्य विषयं न कुर्वन् अकुर्वाण सन् ।
नमर्यस्य नशब्दस्य कुप्पुपेति समासः । सोऽर्जुन वराह अस्त्रस्य बाणस्य लक्ष्यं
शरव्य चकार ॥ ७५ ॥

शिलीमुखाभ्यामिति । युगपत् एकदा किटे वराहस्य तनौ शरीरे ।
‘को-’ पोत्री किरे किटि’ इत्यमरः । समुज्झिताभ्यां प्रयुक्ताभ्यां शिवसन्ध्या-
साचिनो किरातार्जुनयोः शिलीमुखाभ्यां बाणाभ्यां आशु सहोदराभ्यां भ्रानृ-
भ्यां पैतृक पित्र्य धनमिव समं यथा तथा विभज्य विभाग कृत्वा क्षणात् अमु-
ज्यत मुष्कम् । भुजे कर्मणि उट् । वक्षस्थितम् ॥ ७६ ॥

तत इति । तत वराहवधानन्तरं शिवेन बाणप्रयोगादेतो इति वा कुपि-
तोऽपि कुरुप्रवीर अर्जुन तपसा शान्ततया शमप्रधानत्वेन हेतुना नातिपरुष
इत्यतूरे यथा तथा एव वक्ष्यमाणप्रकारेण खवाच ॥

अस्मिन्ममावसथमापतिते मया प्रा-

गृहीकृते श्वर यत्प्रहृतं त्वया तन् ।

शापस्य वाथ धनुषोऽसि वेगे तथापि

सोढं ममाद्य तपसा च भुजोष्मणा च ॥ ७७ ॥

इति तस्य मुनेरन्तर्द्वेपरसपरीवाहवेणीमिव वाणीमाकर्ण्य शोणी-
धरवन्थापि समितं प्रत्यभाषीन्

मृदुबुद्धिरङ्ग ध्वजैव लक्ष्यसे मृगहिसनं विपिनसीमनीदृशम् ।

शतशः स्वधर्म इति पठ्यते बुधैः श्वरस्य वा वद तपोवनस्य वा ॥ ७८ ॥

तत्सकुलाचारप्रमाद्यते महामयुक्तकारिणापि त्वया क्रियदूरं
प्रकाश्यते तपसीवै याहावप्याहोपुरुषिका ।

अस्मिन्निति । हे श्वर, मम आवसथं आग्रमं प्रति आगच्छितं आगते किं
च मया प्राकृत्यमेव लक्ष्मीकृते श्वरव्याकृते अस्मिन् ब्रूहे त्वया प्रहृतं ताडितं
इति यत् तदपराधकरणं मम क्षाम्य वधे वर्तते अथवा धनुषो वधोऽपि वर्तते ।
अन्यत्रेणैव धर्म्यं त्वा इदं ब्रूयामित्यर्थः । किन्तु तयानि मम तपसापि अद्य
सोढं क्षान्तम् । शेषमयदिति भावः । भुजोष्मणा च बाहुबलेनानि सोढम् । बलिनां
दुर्वैद्यैर्युद्धस्य सज्जाकरत्वादिति भावः । यद्यन्यादिति तत्तस्यादिति वा योज्यम् ॥ ७७ ॥

इतीति । इति उक्तप्रकारं अन्तर्ननसि द्वेपरस्य परीवाहः उपकृत्वा ।
'जलोच्छ्रायाः परीवाहाः' इत्यमरः । तस्य वेणीं प्रवाहनेन स्थितं तस्य मुनेः
अर्जुनस्य वाणी वाक्यं शोणीपते नैरः धनुष्याणो यस्य स शिवोऽपि सन्नितं
यथा तथा प्रत्यभाषीन् प्रत्युक्तवान् । प्रतिपूर्वाङ्गणतेः कर्तरे लुङ् ॥

मृदुबुद्धिरिति । अत्र हे अर्जुन । 'अत्रेक्षामन्त्रनेज्ययम्' इत्यमरः । त्वं
ध्वजैव मृदुं क्षान्ता मुदिर्नस्य तपोधे लक्ष्यसे दृश्यसे । ननु कीदृशेनार्थः ।
यतः विपिनसीमनि ईदृशं पूर्वविधं मृगहिसनं श्वरस्य स्वधर्मः स्वीयो धर्मः कुल-
धर्म इति बुधैः विद्वद्भिः शतशः बहुविधं पठ्यते एव तपोवनस्य स्वधर्म इति
पठ्यते वा । शतश इत्युपमया योज्यम् । वद मृदीयत्र वाक्यार्थः कर्तुं । पठ्यतेः
कर्त्तुं लृट् । मनुमाषिणी वृत्तम् ॥ ७८ ॥

तदिति । तत् तस्मात् मृगहिसनस्य श्वरधर्मवद्वेतो. मृदुलस्य श्वरकु-
लस्य आचारान् धर्मान् अप्रमाद्यते । तमलवत्र इत्यर्थः । 'जुगुप्सामिरान-' इत्या-
दिना अपरादान्वयम् । मद्रम् । सा प्रकीर्त्य । अयुक्तं कुलनीलावुत्थितं मृगहृ-
गुनं कथंतीति करिणा त्वयानि तपसीव ब्रूयानि तमस्य । आहोपुरुषिका

संदृश्यते सलु तपस्तव शुद्धमेत-

यजन्तुहिंसनविधौ दृढबद्धकच्छम् ।

आस्तामिदं भुजबलं च मृगालयेऽस्मि-

न्साहाय्यकं यदुपजीवति मे शरस्य ॥ ७९ ॥

ईदृशीं वचनरीतिमपास्यन्नेहि सान्त्वय कियानसि मे त्वम् ।

अक्षिणं किञ्चिदरुणिमि जगत्यामन्तकोऽपि मदतीव विभीयात् ॥ ८० ॥

इति शंकरस्याहंकारवादेन सातङ्का कुरुकुलशशाङ्कः पुनरपि
कौमपि गिरमेवमङ्कुरयामास ।

आत्मोत्कर्षामिमानः । 'आहोपुरयिका दर्शया स्यात्संभावनात्मनि' इत्यमरः ।
कियदूरं प्रकाश्यत इति काकुः । किञ्चिदपि न प्रकाशनीयेत्यर्थः । परित्यक्तकुल-
धर्माणं किं नाम तपः को नाम वा बाहुप्रताप इति भावः ॥

• तपःप्रतापयोनि-सारत्वमेव विशदयति—संदृश्यत इति । हे मुने, यत्तव
तपः जन्तूनां प्राणिनां हिंसनविधौ वधकर्मणि विषये दृढं यथातथा बद्धः कच्छः
मध्यबन्धनपट्टः येन तथोक्तम् । घृतसंकल्पमित्यर्थः । तदेतत्तव तपः शुद्धं
निर्दोषं सत् संदृश्यते खरिबति काकुः । न संदृश्यत एवेत्यर्थः । किंचेति श्चार्थः ।
यत्तव भुजयोर्बलमस्मिन् मृगस्य वराहस्य अत्यये हिंसायां विषये मे मम संब-
न्धिनः शरस्य साहाय्यकं तत्कृतसहायकृत्ये उपजीवति । अपेक्षित इत्यर्थः ।
तदिदं तव भुजबलमपि आस्तां विप्रतु । विगिति यावत् । मध्यमुपति शरणं न
हन्त्यादेव त्वद्वाणो वराहमित्यर्थः ॥ ७९ ॥

ईदृशीमिति । हे मुने, किं बहुना ईदृशीं 'शापस्य वा' इत्यादिप्रकारां वच-
नानां रीतिं अपास्यन् त्वजन् सन् । एहि समीपमागच्छ । सान्त्वय अपराधिनें
प्रायस्य मामित्यनुनय । मां प्रतीत्यर्थः । त्वं कियानसि । तृणप्राय इत्यर्थः । यतः ।
अक्षिणं मनः लोचने किञ्चित् ईपत् अरुणिमा यस्य तथोक्ते । भनाक् शोणायमाने
सतीत्यर्थः । कोपादिति भावः । जगत्यां लोके अन्तको घृत्युरपि मद मत्तः अतीव
मृदुं विभीयात् अत्येत् । किमुतान्व इत्यर्थः । अत्रान्तकस्यापि मलोचनशोणिमि
भयोत्पत्तौ किमुत भवाहशां क्षीणसाराणां इत्यर्थान्तरस्य कैमुत्येन सिद्धेरर्थापत्तिः ।
एवं लोचनारुण्यभावेणान्तकत्रासरूपवाक्यार्थस्य सान्त्वयदकरणं प्रति हेतुत्वात्
वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । द्वयोरेकवाचकानुप्रवेशसंकरः । स्वागतारुतम् ॥ ८० ॥

इतीति । इति उक्तप्रकारेण शंकरस्य कपटशबरस्य संबन्धिनः अहंकार-
वादेन तिरस्कारवाक्येन सातङ्कः किमयं जगद्विलक्षणो भवेदिति सवितर्कः ससं-
तापो वा । 'दन्तापशशास्तातट्टः' इत्यमरः । कुरुकुलस्य शशाङ्कः चन्द्रः अर्जुनः ।

१. 'ईदृशम्' इति पाठः. २. 'न्यकार' इति पाठः. ३. 'कुल' इति नास्ति
वचिश्च. ४. 'गिर कियानसि' इति पाठः.

यस्माद्वनेचरकुलाधम जल्पसि त्व-

मेवं मनः पुलकयन्स्वजनस्य दत्तः ।

तस्मादसंशयमुपान्तजुषः किरात्या-

स्तादङ्कमेव सहसे न कपोलमित्रम् ॥ ८१ ॥

सादृग्वचः श्रवणदाहि मुनेर्निशम्य

सर्वे गणा हृदि रुपा निजिघांसवोऽपि ।

देव्या विलोक्य वदनं स्मितगर्भगणं

तूणार्धकृष्टविशिखेन करेण तस्युः ॥ ८२ ॥

पुनरपि कामपि अवाच्यां गिरं वाचं एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण अष्टुरयामास ।
उपाचेत्सर्थः ॥

यस्मादिति । हे वनेचरकुलाधम आरप्यकापसद, दत्तस्त्वं स्वजनस्य किरा-
त्यादेः मनः पुलकयन् हर्षयन् सन् यस्मात्कारणादेवं उक्तप्रकारं जल्पसि वदसि
तस्मात् उपान्तजुषः समीपवर्तिन्याः किरात्याः लक्ष्म्याः तादङ्कं कपोलस्य मित्रं
सहचारिणं न सहसे । कपोलं तादङ्कभूषितं न क्षमस एवेत्यर्थः । असंशयं ध्रुवम् ।
स्वन्नरगेन तद्वैधर्म्यं जनयसि, स्वामचाहं निहन्मीति वा परमार्थः । धीररसानु-
गुप्येन प्राप्तुतिकोऽर्थोऽयम् । वास्तवायस्य हे वनेचर, यस्मादेवं 'मृदुबुद्धिराह-'
इत्यादिना कुलाधमेति जल्पसि । मृगहिसनेन त्यक्तकुलधर्मेतया कुलाधमत्वेन
मा कथयस इत्यर्थः । तस्मात् किरात्याः तादङ्कमेव एकं तादङ्कमानं कपोलमित्रं
तद्रूपणं न सहसे, किं तु लक्ष्मीरवादमपीदृशं तद्रूपणं करोथीत्यर्थः । अथवा तादङ्कं
कपोलमित्रं न सहस एव । किं तु स्वदीरवादमेवेत्यर्थः । तदाकर्णनकोतुकिन्या
कर्णावरणमयात्तरयाज्यस इति भावः । अत्र भगवतः परिहासेऽपि स नानु-
चितः । 'अपि कुशलिनी प्रेतावासस्थली सहवासिनः प्रमथपतयः कथिजीर्णः
सुखी किमु शायरः । अपि च सुलभा भिक्षावृत्तिर्जगन्नयनाथ हे न खलु शिषि-
लप्रान्तः किं ते गजाजिनकम्बल ॥' इत्यादौ विदुषादिभिः माहेश्वरस्तुतिपु
तस्यापि प्रदर्शितत्वादिति ॥ ८१ ॥

तादृगिति । तादृक् उक्तवैधं श्रवणे दहतीति तदाहि कर्णकटोरम् । ताच्छी-
लिबो गितिः । मुनेः अर्जुनस्य वचः निशम्य सर्वे गणाः प्रमथाः रुपा कोपेन
दरि मनसि निहन्तुमिच्छन्ः निजिघांसवोऽपि सन्तः स्मितं गर्भे मध्ये यथोक्तौ
सोरो गण्टो कपोलौ यस्य तत् देव्याः पार्वत्याः वदनं विलोक्य तूणात् निवन्नात्
वर्ध कृष्टः विशिष्यः बाणः येन तेन करेण उपलक्षिताः तस्युः । देव्या अत्राप-
मयारिति भावः । अत्र पुनवत्सलदेवीसोपाननावलोकनस्य विशेषणमस्ति गगानां
बाणमोचनोदासीन्यं प्रति हेतुतात्पर्यदार्ढ्यहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ८२ ॥

अथ भिल्लमल्लकुरुवल्हभावुमौ परिफुल्लमल्लकुलशल्पपल्लवैः ।

स्थगितावलोकसरणिं दिवौकसां समरं भयंकरज्वं वितेनतुः ॥ ८३ ॥

अथर्वन्धगरुद्धिरेप वाणैः श्रवणालम्बिजपाक्षसूत्रघर्षात् ।

प्रमथेशमवाकिरत्तैदीयं प्रतिमालिङ्गमिव प्रसूनपुञ्जैः ॥ ८४ ॥

सरुपीव हरे विहृष्टचापे सैशरं शैलसुतापि जातशङ्का ।

मघवत्सुतमङ्गलाय देवी मनसा यातैद्विपुःश्रुतिं जजाप ॥ ८५ ॥

ससंभ्रमाकृष्टधनुर्गुणोऽपि संभुः कृपाम्भोनिधिरिन्द्रसैनौ ।

संघद्धमात्रान्कतिचिच्च देहे चक्रेऽपराद्धान्कतिचिच्च बाणान् ॥ ८६ ॥

अथेति । भिल्लमल्लः किरातश्रेष्ठः, कुरुवल्हभः अर्जुनश्च उमौ परिफुल्लैः अति-
प्रकाशैः भल्लानां बाणविशेषाणां कुलानां समूहानां शल्यानि अप्राणि पल्लवानीवे-
त्युपमा । एकत्र प्रेमार्णं, अन्यत्र भावातिशयं च ध्वनयति । तैः स्थगिता पृच्छता
अवलोकसरणिः अवलोकनमार्गः याभ्यां तयोक्तौ सन्तौ । भयंकरः ज्व-
हारादामादौ लापवं यस्मिन् तयोक्तं समरं युद्धं वितेनतुः चक्रतुः । मधुभा-
यिणी वृत्तम् ॥ ८३ ॥

श्लयेति । एष. अर्जुनः श्रवणे कर्णे आलम्बित्वा जपस्याक्षसूत्रेण जपमा-
लिक्रिया घर्षात् श्रवणैः शिथिलाः बन्धाः बन्धनानि येषां तादृशाः गदतः कङ्का-
दिपत्राणि येषां तैः वाणैः प्रमथेशं कपटशवरं तदीयं प्रमथेशसंबन्धिं प्रतिमा-
मयं लिङ्गं अर्च्यार्क्यं प्रसूनपुञ्जैरिव अवाकिरत् आच्छादितवान् । अनानुपमया
बाणानां पुष्पमार्दवापादको भगवतः प्रभावातिशय इति ध्वननादलंकारेण
वस्तुध्वनिः ॥ ८४ ॥

सरुपीति । हरे शवरे सरुपीव । न यस्तुतः क्रुद्ध इत्यर्थः । सशरं यथा
तथा विहृष्टचापे सति शैलस्य सुता यावत्स्यपि । शैलवच्छैलपुङ्गवा धीरत्वं सूच-
यति । जाता शङ्का किं सत्यं ग्रहरतीति वितर्कः यस्यास्तथोक्ता सती मघवत्सु-
तस्य अर्जुनस्य मङ्गलाय क्षेमाय 'यातैद्विपुः' इति श्रुतिं मनसा जजाप दधौ ।
पुत्रवात्सल्यस्य तस्मिन् पूर्वमुक्तत्वादिति भावः । 'यातैद्विपुः श्रिततमा शिवं बभूव ते
धनुः । शिवा शरव्या या तव तथा नो रद गृह्य ॥' इति श्रुतिः । अर्पस्तु=ऐद-
यति अग्नौहिण इति रद, ते तव या इपु. बाणः श्रिततमा अतिशयशुभप्रदा बभूव,
यते धनुः शिवं बभूव या तव शरव्या रदयं शिवा बभूव, तथा इत्यां तेन
धनुया तथा शरव्याया नोऽस्मान् गृह्य गृह्य । न मारयेत्यर्थः ॥ ८५ ॥

ससंभ्रमेति । ससंभ्रमं यथा तथा आहृष्टधनुर्गुणोऽपि इन्द्रसैनौ अर्जुने
रिपये कृपाम्भोनिधिः संभुः कतिचित् बाणान् देहे अर्जुनशरीरे संबन्धमात्रान्

१. 'ऐरि' इति पाठः. २. 'य दिव्यम्' इति पाठः. ३. 'शरणा' इति पाठः.

४. 'ए' इति पाठः. ५. 'यन्तेः' इति पाठः.

विगाह्य शंभुं विजयस्य बाणाः पुनः पदत्वं पुपुपुर्न दृष्टोः ।

नरादुदारादभिगम्य लुब्धं न मार्गेणा यान्ति खलु प्रकाशम् ॥८७॥

निःस्वे निपद्मयुगले नितराममयीं

चापेन मूर्ध्नि गिरिशं पर एव देव्याः ।

पार्ष्णिप्रमुक्तधरणिः प्रजहार वेगा-

त्कुर्वन्म्रणं स कुटिलं शशिखण्डमित्रम् ॥ ८८ ॥

धनुषाभिहृतास्समुत्थितैर्धरकन्यारमणस्य मस्तकात् ।

विपुलेरिव रक्तशीकरैर्विनिपेते मणिभिः फणाभृताम् ॥ ८९॥

रष्ट्रमानान् कतिचित् बाणान् अपरादान् लक्ष्यच्युतान् चक्रे । 'अपराद्धृप-
त्सोऽसौ लक्ष्याद्यच्युतसायकः' इत्यमरः । अत्र दयासमुद्रत्वस्य विशेषणगत्या
दाराणां स्पर्शमात्रलक्ष्यच्युतिकरणद्वयं प्रति हेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥८६॥

विगाह्येति । विजयस्य अर्जुनस्य बाणाः शंभुं विगाह्य प्रविश्य पुनः
दृष्टोः पदत्वं नैत्रविषयत्वं न पुपुपुः न पुप्यगति स्म । अन्तर्हिता बभूवुरित्यर्थः ।
तथाहि—मार्गेणाः याचकाः बाणाश्च उदारात् महतः दातुं नरात् मनुष्यात्
अर्जुनाच्च । 'तं त्यक्त्वा' इति स्वप्नोपे पश्यमी । लुब्धं कृपणं किरातं च
अभिगम्य प्राप्य प्रकाशं लोचनगोचरत्वं च न यागति खलु । सामान्येन विशे-
षसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः श्लेषसंकीर्णः ॥ ८७ ॥

निःस्व इति । निपद्मयोः तूणीरयोः युगले निःस्वे बाणघनशून्ये सति नित-
राममयीं क्रुद्धः सोऽर्जुनः कुटिलं अतएव शशिखण्डस्य शिरःस्थस्य मित्रं सहस्रं
सहस्रं च म्रणं कुर्वन् करिष्यन् सन्निति वर्तमानसामीप्ये वर्तमाननिर्देशः ।
वेगात् पार्ष्णिभ्यां शल्काधोभागाभ्यां प्रमुक्ता धरणिः भूः येन तथोक्तः । पादा-
ग्रमाग्रावस्थितः शक्तित्वार्थः । सन्नतत्वाच्छिबस्वेति भावः । यत्तु 'रक्षसितिर्देशो
अति घावमित्यर्थः' इति नृसिंहः, तन्न । पार्ष्णिह्यागेन घावनलक्षणायामुक्तस्वा-
रस्यायोगात् । प्रत्युत 'अर्धमन्तर्वेषधं बहिर्वेदि मिनोति' इति न्यायेन वेदिबहि-
र्भागयोर्मध्यभागस्येवोक्तार्थस्यैव लक्षणीयत्वात् । देव्याः पार्वत्याः पुरः समक्ष-
मेवेति कादम्बोक्तिः । चापेन गान्धीवेन । गिरौ कैलासे शेव इति गिरिज्ञ शंभुं
मूर्ध्नि शिरसि प्रजहार ताडितवान् । शराणां यावज्जीवितं रणोत्साह इति भावः ॥८८॥

धनुषेति । धनुषा गान्धीवेन अभिहृतात् धरकन्यारमणस्य पार्वतीपतेः
मस्तकात् शिरसः समुत्थितैः उद्गतैः फणाभृतां भूपासर्पाणां मणिभिः शिरो-
रक्षैः विपुलैः महद्भिः रक्तशीकरैः शोणितविन्दुनिरिवेत्युत्प्रेषा । विनिपेते निप-
तितम् । पततेर्भाषे णिङ् । यत्त्वन्म्राजुनधनुःप्रहारिण रक्षसि रक्षानि तच्छिर-
स्वसर्पस्वभूषणमणयो न्यपतञ्जितीककारस्य समुच्चयबोधकत्वमाह नृसिंहः, मुनि

देवस्य तस्य जगतां जनकस्य चित्ते

पार्यप्रहारजनुपः प्रमदाम्बुराशेः ।

भूपाधुनीतदभुवि द्विपवक्त्रवात्य-

वप्रक्रियामिरुदितः प्रमदःकणोऽभूत् ॥ ९० ॥

स गण्डीवदण्डोऽपि खाण्डवे तक्षकवधूवधसाधनतया चिरमय-
मस्मात्कुलविरोधीति क्रोधनैस्तस्य जटावनकुटुम्बिभिः कुण्डलिभिर्भ-
क्षित इव तत्क्षणं नालक्ष्यत ।

ततोऽयं दैवविपर्ययः किमुतामुष्य माया किमिति चिन्तापर-

महतां रक्तपातस्य लोकमानाग्नेयस्करत्वोक्तेरप्रेऽर्जुनस्य जगदीश्वरप्रसादरूपधे-
न्योवर्णनासंगत्या तदीयशिवविद्वेषविलसितमेवैतदिति नास्माकं चोद्यावकाशः ।
वैतालीयवृत्तम् ॥ ८९ ॥

देवस्येति । जगतां सर्वलोकानां जनकस्य पितुः अतएव तस्य देवस्य शंभोः
चित्ते मनसि भूपाधुन्याः शिरोभूषणभूतगङ्गायाः तदभुवि तीरदेशे शिरोरूपे द्विप-
वक्त्रस्य विनायकस्य बाल्ये वा वप्रक्रियाः तटोत्पानकीडाः तामिरुदितः जनितः
प्रमदः सतोपः पार्येन प्रहारात् गण्डीवतण्डनात् जनुः जन्म, यस्य तस्य प्रमद
एवाम्बुराशेः समुद्रस्य संबन्धी कणः सूक्ष्मलेशः अभूत् । ततोऽप्यत्र पुनर्वात्स-
ल्याधिक्यादतिबलं देवस्तुष्टोऽभवादित्यर्थः । यत्तु 'भूषणरूपेण वर्तमानाया गङ्गा-
यास्तदभूते स्वशिरसेव विनायकस्य गजाननलतात्तदीयवप्रक्रियायां किञ्चिदपि
वेदना न जातेति तात्पर्यम्' इति नृसिंहः, तत्तदीयशिवविद्वेषिताविलसितमेव ।
यतः पार्यप्रहारवेदनायाः प्रसविशून्यायाः विघ्नेश्वप्रक्रियावेदनाधिज्यवर्णनाद्वा-
रस्यपरसर्वविधानसंरम्भणः क्वेस्तात्पर्यानुरोधित्वारप्रमदशब्देन वेदनालक्ष-
णायां मुख्यार्थबाधादिति हेतुत्रयाभावाच्चेति ॥ ९० ॥

स इति । सः प्रहारसाधनं गण्डीवदण्डोऽपि खाण्डवे । तदाहकाल इत्यर्थः ।
तक्षकस्य वध्वाः वधे साधनतया चिरं बहुकालात् अयं अस्माकं कुलस्य विरोधी
शत्रुः इति हेतोः क्रोधनैः क्रुद्धैः तस्य देवस्य शंभोः जटा एव वनं तस्मिन्
कुटुम्बिभिः निवासिभिः कुण्डलिभिः सर्पैः भक्षित इवेत्युत्प्रेक्षा । तत्क्षणं प्रथ-
मप्रहारक्षण एव नालक्ष्यत न दृष्टः । अर्जुनेनेति शेषः । भगवतः प्रभावात्सोऽप्य-
न्तर्हितोऽभूदित्यर्थः । कर्मणि लट् ॥

तत इति । ततः गण्डीवस्याप्यन्तर्धानाद्देतोः अयं बाणचारतिरोधानं दैव-
विपर्ययः दैवप्रातिकूल्यं किम् । उत अमुष्य किरातस्य माया ऐन्द्रजालिकं
किम् । समयत्र किञ्चान्दो वितर्कः । इत्युक्तप्रकारेण चिन्तायाः परतन्त्रेण परा-

१. 'नदी' इति पाठः. २. 'तत्र स' इति पाठः. ३. 'तस्मैव देवस्य' इति

पाठः. ४. 'एव' इति नास्ति कश्चिद्.

तत्रेणापि धैर्येदत्तहस्तोत्साहेन 'तिष्ठ तिष्ठ जटात्मन्', एवमर्जुनं निर्जित्य यशोऽर्जितुमिच्छसि' इति कृतवर्जनेन सितवाहनेन वृष-
वाहनं प्रति नियोदुमारभे ।

परुषे मुनिमुष्टिताडने पतिते लुब्धकवामवश्रसि ।

शियिला जगलुः किरातिकायाः सितगुत्रामणिहारयष्टयः ॥ ९१ ॥

उपवासकरो मृगं मुनेरसि स्वीकृतमुष्टिमादयः ।

प्रजहार हरोऽपि पीडनात्परिहर्तुं स्वमिवास्य हृद्रतम् ॥ ९२ ॥

इति परस्परमुष्टिप्रहारवृष्टिपरिमृष्टयनकुमुमपरागमस्माद्भरागौ स-
रमसमेकेन बाहुना जटामु गृहीत्वापरेण बाहुना बलयित्वा कण्ठनाडौ तौ
शबरतपोवनौ यदा महत्यामधिलकायामापततां तदा झटिति घटित-

धीनेन अपि धैर्येण मुनेः दुष्टे वा मिश्रचित्तज्ञानमेकेन दत्तहस्तः कृतावलम्बः
उत्साहः एणोद्यमः यस्य तेन । हे दुरात्मन्, दुष्टगन्धः आत्मा स्वरूपं यस्येति
य । तिष्ठ तिष्ठ । एवम् । बाणबाणतिरोषाग्नेनेत्यर्थः । अर्जुनं निर्जित्य यदाः
क्रीडि अर्जितुं संपादयितुं इच्छसीति कायुः । तदिच्छा निष्फलत्वेत्यर्थः । इत्युक्त-
प्रकारं कृतं तर्जनं भर्त्सनं येन तेन सितवाहनेन अर्जुनेन वृषवाहनं धिक् प्रति
नियोदुम् । तेन सह बाहुयुद्धं कर्तुमित्यर्थः । आरेभे उपकान्तम् । रमतै-
र्मावे डिद् ॥

पश्य इति । परुषे अतिकृष्टिने मुनेः अर्जुनस्य मुष्टिताडने लुब्धकस्य
किरातस्य वामवश्रसि वशोवामदेष्टे देव्याः स्वगन्धिनि पतिते लप्ते सति शियिलाः
श्रृङ्गाः किरातिकायाः पारंगताः स्वगन्धिन्यः सितगुत्रामणिमय्यः हारयष्टयः मृगाः
जगलुः गलन्ति स्म । अर्धनाडीश्वरस्य देवस्य वशोवामदेष्टाद्वीपक्षोऽनतिरे-
कादिति भावः । औपच्छन्दसिकृतम् ॥ ९१ ॥

उपवासेति । हरोऽपि उपवासेन अनशनमतेन कृते मुनेः अर्जुनस्य
उरसि अस्यार्जुनस्य हृद्रतं मनसि स्थितं मन्मानानं पीडनान् प्रहारव्यपानः
परिहर्तुं मोचयितुमिवेयुग्रेषा । मृगं स्वीकृतं मुने । तद्व्यहार इत्यर्थः । मादयं
शैथिल्यं येन तपोऽः सन् प्रजहार ताडितवान् ॥ ९२ ॥

इतीति । इति उक्तप्रकारेण परस्परमुष्टिप्रहाररेव वृष्टा वर्षेण परिमृष्टां
शाडितौ वनकुमुमपरागमयो मलमयश्च अङ्गणः ययोस्तौ एकेन बाहुना जटामु
सरमसे गृहीत्वा अपरेण बाहुना बलयित्वा कण्ठनाडौ नाभ्यां तौ । पर-
स्परमित्यत्रापि योज्यम् । तौ शबरतपोवनौ किरातार्जुनां महत्यां अधिल-

१. 'तिष्ठ' इति नास्ति क्वचिद्. २. 'हरमवाहनम्' इति पाठः. ३. 'कण्ठनाड' इति पाठः. ४. 'बाहुना' इति नस्ति क्वचिद्. ५. 'कण्ठनाडौ' इति पाठः.

द्वारदरीगर्भेनिरुद्धसिद्धमिथुननिर्वद्धहाहाकारैस्तीरवनदूरोत्सर्पिवीची-
वेगोत्पाटिताकृष्टमुनिजनपर्णशालासहस्रसुरस्रवन्तीपूरो दर्वीकरविमु-
कंधराखर्वाकरणपटुमारोऽयमुर्वाधरपतिरासीत् । ✓

अवाह्युखत्वेन निपाल्य शंभुना समुज्झितोऽयं ददृशे विमोहितः ।
सवाद्य जामातरि मे दशामिमां निवेदयेत्यद्रिमिव ब्रुवन्रहः ॥९३॥

पार्थस्य तस्य भुजयोः परमेश्वरोऽसौ

वीर्यं विलोक्य युधि विस्मयमानचेताः ।

॥ चापव्रणे सुरनदीकणसेकशङ्का-

मप्युत्सृजन्मुहुरकम्पयदुत्तमाङ्गम् ॥ ९४ ॥

कायां हिमशैलोर्ध्वभूमौ यदा आपपतां पततः स्म । तदा तावदेव अयं सर्वा-
धरपतिः हिमवान् झटिति सत्वरं घटितं पिहितं द्वारं यासां तापाम् । तत्पतन-
क्षोमादिति भावः । सर्वत्र दरीणां कन्दराणां गर्भेषु मध्येषु निरुद्धैः सिद्धानां
देवयोनिविशेषाणां मिथुनैः द्वन्द्वैः निबद्धाः उदीरिताः हाहाकारा यस्मिन् तथोक्तः ।
तीरयोर्वनेषु दूरमुत्सर्पिणीनां व्यामुवतीनां वीचीनां तरङ्गाणां वेगेन उत्पाटि-
तानि उन्मूलितानि आकृष्टानि च मुनिजनानां पर्णशालासहस्राणि येन तादृशः
सुरस्रवन्त्याः गङ्गायाः पूरः प्रवाहः यस्मिन्तथोक्तः । दर्वीकराणां सर्पाणां विभोः
शेषस्य कंधराणां ग्रीवाणां खर्वाकरणे भुमीकृती पटुः समर्थः भारः यस्य तथो-
क्तश्चासीत् । यत्पूर्वं विधेयप्रयस्य उपसर्जनत्वेन गृहिहप्रलपितम्, तद्विमृष्ट-
विधेयांशलदोषापरोक्षरूपेक्षम् ॥

अवाह्युखेति । शंभुना किरातधेयेण अवाह्युखत्वेन निपाल्य । अथो-
मुखं यथातथा पातयित्वैत्यर्थः । समुज्झितः स्तब्धः । बाहुभ्यामिति भावः ।
अतएव विशेषेण मोहितः मूर्च्छां गमितः अयं अर्जुनः । हे अन्धे, तव जामा-
तरि कन्याभर्तारि शंभौ विषये मे मम इमां दशा अवस्था निवेदय विज्ञापय
इत्युक्तप्रकारं अद्रि हिमगिरिं प्रति रहः ब्रुवन् कथयनिवेत्युत्प्रेक्षा । ददृशे दृष्टः ।
सत्रत्येति शेषः ॥ ९३ ॥

पार्थस्येति । असौ परमेश्वरः शंभुः युधि युद्धे तस्य पार्थस्य भुजयोर्वीर्यं
विलोक्य विस्मयमानं चेतः यस्य तथोक्तः सन् । अतएव चापेन गाण्डीवेन
अर्ध्रं तस्मिन् सुरनदीकणैः गङ्गाजलबिन्दुभिः सेके उशने विषये शङ्कां वितर्क-
मपि उत्सृजन् अगणयन् सन् । आर्द्रव्रणे शीतजलसेकस्यातिवेदनाकरत्नमप्य-
चिन्तयन्निति यावत् । उत्तमाङ्गं शिरः मुहुरकम्पयत् । स्थापयामासेत्यर्थः ।

तथाविध एवासौ चिरादाचरितचेतनास्वागताचारः शनैस्तथाय
पुरतो घण्टापणघणात्कारसहचरेण कण्ठगर्जितेन कर्णयोः कल्पि-
तमुधारसमोक्षे महोक्षे निपेदिवांसम्, मुजमूलप्रसारितगिरिजापा-
णियुगलनखराङ्गुरधोरणीद्विगुणीकृतहारमणिरमणीयवक्षमम्, पारि-
पदगणाञ्जलिकमलवनमध्यराजहंसायमानम्, मार्दवभरितशार्दूलच-
र्मनिर्मितपल्ययनपर्यङ्कोपरिभागतिर्यगर्पितचरणपट्टवसंवाहनपरेण शि-
लादकुमारेण च दर्पदुर्लभननिवारणाय मुखयन्धनकनकशृङ्खलेन
निरुध्य मुहुर्मुहुः करपुटास्फालितककुदशृङ्गेण शृङ्गिणा च लक्ष्यमा-
णोभयपक्षभागम्, गाण्डीवदण्डताडनेन परिपीडितचूडाशशिनमाश्रा-

अथ युद्धे तादृग्भुजवीर्यविलोकनप्रवित्तविसयस्य विशेषणगत्वा तथाविधशिरःक-
म्पनहेतुत्वात्काम्यलिङ्गमेदः ॥ ९४ ॥

तथाविध इति । तथाविधः अवाप्नुष्वं पठित एवासौ अर्जुनः चिरदाच-
रितः कृतः चेतनायाः संज्ञायाः स्वागताचारः मुखागमनक्रिया यस्मिन्त्ययोकः सन् ।
शनैः उत्थाय पुरतः अग्रे भ्रष्टानां प्रवेयाणां घणघणात्कारस्य सहचरेण मिश्रेण ।
तन्मिश्रितेनेति यावत् । कण्ठस्य गर्जितेन हुंकाररवेण कर्णयोः कल्पितः मुधारसस्य
अमृतस्य मोक्षः वर्षं येन तस्मिन् महोक्षे वृषभराजे निपेदिवांसं आसीनम् । मुजयो-
र्मूलाभ्यां कक्षाभ्यां प्रसारितस्य गिरिजायाः पावत्याः पाणियुगलस्य नखराङ्गुराणां
धोरण्या पङ्कषा द्विगुणीकृतः हारमणिभिः मौक्तिकैः रमणीय वक्षः यस्य तथोक्तम्,
पारिपदानां गणस्य प्रमथसमूहस्य अञ्जलीनामेव कमलानां वनस्य मध्ये राशहंस-
वदाचरन्तं राजहंसायमानम् । वयनन्ताद्वटः शानच् । मार्दवभरितेन अतिमृदुना
शार्दूलचर्मणा निर्मितस्य पल्ययनस्य बाह्वनपृष्ठान्तरणस्येव पर्यङ्गस्य शयनस्य
उपरिभागे । 'पल्ययनपट्टव-' इति पाठे पल्ययनं पट्टवमिवेत्युपमितसमाप्तः ।
तिर्यगर्पितस्य न्यस्तस्य चरणः पट्टव इव तस्य संवाहने मृदुमर्दने परेण व्यापृतेन
शिलादकुमारेण नन्दिदेश्वरेण च । दर्पात् दुर्लभस्य उत्तवनस्य निवारणाय मुखे
वक्त्रे वज्रातीति बन्धनेन कनकमयेन शृङ्खलेन खञ्जीनेन निरुध्य मुहुर्मुहुः करपुटेन
पुटीकृतहस्तेन आस्फालितं आश्राधाय पराभृष्टं ककुदस्य शृङ्गं उपरिभागः येन
तेन शृङ्गिणा प्रमथविशेषेण च । द्वाभ्यां लक्ष्यमाणो उभौ पक्षमागौ पार्श्वदेशौ
यस्य तं लक्ष्यमाणोभयपक्षभागम् । गाण्डीवदण्डताडनेन परिपीडितं चूडाया शशिनं

- १. 'चेतनाचरित', 'आपत्तिचेतना' इति पाठः. २. 'शनैः शनैः' इति
पाठः. ३. 'वक्ष्यभरणवज्रागताकरण' इति पाठः. ४. 'परिकल्पित' इति पाठः.
५. 'सुगनखरेखाङ्गुर' इति पाठः. ६. 'पल्ययनाशेषी' इति पाठः. ७. 'एकचरण'
इति पाठः. ८. 'दर्पसमुत्तवन' इति पाठः. ९. 'मुखवदकनकशृङ्खले' इति पाठः.
१०. 'शृङ्गिरिदिना' इति पाठः. ११. 'पीडितम्' इति पाठः.

सयितुमवतरद्भिरुडुनिकरैरिव सुरतरुकुसुमैर्वयैरवकीर्यमाणम्, ज-
टाभस्मकुशचीरधारिमित्तैरेव चतुर्भिराग्रायपुरूपैः परिपश्यमानशः
तरुद्रीयविरुदप्रबन्धम्, अम्बरे सविधमवलम्बमानैस्तुम्बुरुप्रभृतिभिः
सुरवैणिकैरुपवीण्यमानमक्तजनरक्षणापदानप्रकरणम्, कर्णपूरीकृत-
तमालमञ्जरीमैधुमिपेण कटाक्षात्साक्षात्कृपागिव वर्पन्तम्, प्रज्व-
लद्भिः परिष्कारपन्नगफणारत्नैर्नूनैः शरघ्नैरिर्वानुरज्यमानावयवम्,
अवतंसशशिकलापैरिगलितकिरणधारापातशीतार्सहिष्णुतयेव दन्त-
पटगर्भवर्तिना स्मितेन सूचितहृदयप्रसादम्, भगवन्तं महादेवमु-
द्दीक्ष्य पद्ममत्तरुहविटपिसमुत्पाटनपटुभिः प्रमोदाश्रुपूर्णेदीमाकृष्ण-

शिखाचन्द्रं आश्रासयितुं अवतरद्भिः प्राप्नुवद्भिः उद्भूतां नक्षत्राणां निकरैरिव स्थितैः
सुरतरुकुसुमानां वयैः अवकीर्यमाणं व्याप्यमाणम् । जटाः भस्म कुशाः चीराणि च
धरन्तीति तद्वरे तैः कैरातेश्वररूपधारिभिरेव चतुर्भिः आग्रायपुरूपैः वेदपुरूपैः
परितः पश्यमानः कीर्त्यमानः सतरुद्रीयं रुद्राध्याय एव विरुदप्रबन्धः यस्य तथो-
क्तम् । सविधं समीपं यथातथा अम्बरे आकाशे अवलम्बमानैः अवतरद्भिः
तुम्बुरुः प्रभृतिः आदिः येषां तैः सुराणां वैणिकैः वीणाशिल्पैः गन्धर्वैः उपवीण्य-
मानानि वीणामिर्वायमानानि भक्तानां जनानां मार्कण्डेयादीनां रक्षणारम्भं यत्
अपदानं प्राक्तनचारित्र्यं तस्य प्रकरणानि 'नाटकं च प्रकरणम्' इत्यादिना प्रसिद्धां
दशरूपकान्यतमानि यस्य तथोक्तम् । कर्णपूरीकृतायाः कर्णावतंसिकृतायाः तमाल-
मञ्जरीः तापिच्छगुच्छस्य मधुनः मकरन्दस्य मिपेण साक्षात् मूर्तिभूतामिव स्थित-
कृता कटाक्षात् वर्पन्तम् । प्रज्वलद्भिः प्रसाद्यमानैः अत एव नूनैः शरघ्नैरिव
स्थितैः परिष्कारपन्नगानां भूषणीभूतसर्पाणां फणाश्रु रत्नैः अनुरज्यमानाः शोणा-
यमानाः अवयवाः यस्य तम् । अवतंसशशिकलायाः शिरोभूषणचन्द्ररज्ज्वात्
परिगलितानां प्रभृतानां किरणानां धारायाः पङ्क्त्याः पातेन यच्छीतं तदसहिष्णु-
तया तत्सदृशाशक्तयेवेत्युपेक्षा । दन्तानां पटः अधर एव तस्य गर्भे मध्ये वर्तत
इति वर्तिना स्मितेन । तन्मिपेणेत्यर्थः । सूचितः ज्ञापितः हृदये मनसि प्रसादः
अनुग्रह एव नैवेत्यस्य तम् । भगवन्तं महादेवं उद्दीक्ष्य पद्ममोरेव सटयोः
दहन्ति जायन्त इति तेषां निमेषाणामेव विटपिना वृक्षाणां समुत्पाटने पटुभिः ।
निर्निमेषीकरणसमर्थ इत्यर्थः । प्रमोदाश्रुपूर्णेः आनन्दवाप्यप्रवाहैः नदीमातृकायमा-

१. 'निकरी' इति पाठः. २. 'भगिन्' इति पाठः. ३. 'तुम्बरु' इति पाठः.
४. 'रक्षा' इति पाठः. ५. 'मधुशर्मिपेण' इति पाठः. ६. 'अनुवप्यमानावयवमार्स-
श्रावगितवृत्ति' इति पाठः. ७. 'गन्धि' इति पाठः. ८. 'सहिष्णुते' इति पाठः.
९. 'उत्तरहनिमेषविटपि' इति पाठः.

यमाणपुलकाङ्कुरः सविनयमुपसृत्य पादारविन्दयोः सहस्रकृतः
प्राणंसीत् ॥

स्वामिन्मया जडधिया त्वयि देवदेवे

वाचा शरेण धनुषा दृढमुष्टिना च ।

यत्ते चतुर्विधमकारि रणे तदागः

क्षन्तव्यमद्य भवता करुणार्णवेन ॥ ९५ ॥

इति विज्ञापयन्तमेनं पारिजातपल्लवतल्लजप्रतिमल्लस्य पाणित
ल्लस्य परामर्शनेन प्रमुषितव्रणवेदनाङ्गं हृद्वङ्गकेतनमनङ्गशासनोऽप्ये-
वमवादीत् ।

यथा तृतीयेन युधि प्रवीर तवापराधेन भवामि तुष्टः ।

तथा न भक्त्या तपसां विभूत्या तरुप्रसूनार्चनया च बह्वया ॥ ९६ ॥

इति सुधामाधुरीधुरीणं वचनमभिधाय ।

णाः नदीजलवर्धिता इवाचरन्तः पुलकाङ्कुरा यस्य तथोक्तः सन् । सविनयं यथा-
तथा उपसृत्य पादारविन्दयोः महादेवपादपद्मयोः सहस्रकृतः सहस्रवारं प्राणं-
सीत् प्रणामानकरोत् । नमतेः कर्तरि लुङ् ॥ ९४ ॥

स्वामिसिद्धिः । हे स्वामिन् महादेव, रणे युद्धे देवदेवे त्वयि विषये जडधिया
मूढबुद्धिना मया (कर्त्रा) वाचा शरेण धनुषा दृढमुष्टिना (करणेन) चतुर्विधं
यत् आगः अपराधः ते तव । तां प्रतीतिं यावत् । अकारि कृतम् । तत् चतुर्वि-
धमागः करुणार्णवेन दयासमुद्रेण अतएव भवता अद्य क्षन्तव्यम् ॥ ९५ ॥

। इतीति । इति उक्तप्रकारेण विज्ञापयन्तं क्षमापयन्तं पारिजातस्य पल्लवतल्ल-
जस्य श्रेष्ठकिसलयस्य प्रतिमल्लस्य प्रतिवीरस्य । तत्सदृशस्येति यावत् । पाणितल्लस्य
परामर्शनेन प्रमुषिता निरस्ता व्रणैः निजशरकृतैः वेदना येषां तादृशान्यज्ञानि
यस्य तं हृद्वङ्गः हनुमान् केतने यस्य तं अर्जुनं प्रति अनङ्गशासनः महादेवोऽपि
एवं वक्ष्यमाणविधया अवादीत् उक्तवान् । वदतेः कर्तरि लुङ् ॥

यथेति । हे प्रवीर, तव सबन्धिना युधि तृतीयेन अपराधेन चापकृतेन यथा
तुष्टो भवामि, तथा महत्या भक्त्या तपसां विभूत्या समृद्ध्या तरुणां प्रसूनैरर्चनया वा
तुष्टो न भवामि शौर्यादन्यच्च शूराणामभ्यर्हिततममिति भावः । उपेन्द्रवज्रा ॥ ९६ ॥

इतीति । इति उक्तप्रकारं सुधायाः अमृतस्य माधुर्याः मधुरत्वस्य धुरीणं
भारवद् वचनं अभिधाय उक्त्वा । इत्युत्तरेण सबध्यते ॥

१. 'पुलकप्ररोहः' इति पाठः. २. 'देवदेव' इति पाठः. ३. 'पाणिपल्लवस्य' इति
पाठः. ४. 'रणवेदना' इति पाठः. ५. 'दृष्ट.' इति पाठः. ६. 'अपि' इति पाठः.
७. 'सुधामधुरिमधुरीणं' इति पाठः.

तत्क्षणाद्धनुरिपूनपि तांस्तान्संनिधाप्य विमुरस्त्रमपि स्वम् ।
पाण्डवाय धनुराहतिरीतेः पारितोषिकमिव प्रदिदेश ॥ ९७ ॥

तस्याथ पाशुपतलाभदुरापदीप्ते-

रक्ष्णोः समक्षमपरिप्लवपक्ष्मपङ्केः ।

आश्चर्यवृत्तिरखिलैरनुगामिमिः स्वै-

रन्तर्दधे स भगवानमृतांशुमौलिः ॥ ९८ ॥

इत्यनन्तमटकविहृतौ चम्पूभारते चतुर्थः स्तवकः ।

तत्क्षणादिति । विभुः व्यापकः अनिर्वाच्यमहिमा शंभुः तदेव धनुः
अन्तर्हितं गाण्डीवम् । न त्वन्यदित्यर्थः । तानेव इपून् बाणस्तपि पाण्डवाय ।
अर्जुनायेत्यर्थः । संनिधाप्य संनिधिं प्रापय्य । दत्तेति यावत् । धनुराहतेः गा-
ण्डीवताडनस्य या रीतिः फक्तिः (?) तस्याः पारितोषिकं पारितोषदानमिव स्व-
स्वकीयमपि अस्त्रम् । पाशुपतमित्यर्थः । क्षणात् प्रदिदेश दत्तवान् । विशेषः
कर्तारि लिट् । उपेक्षालंकारः ॥ ९७ ॥

तस्येति । अथ पाशुपतदानानन्तरम् । आश्चर्या वृत्तिः चरित्रं यस्य तथोक्तः ।
तत्ताडनकारिणि कारुण्यस्य क्रुताप्यदृष्टचरत्वादिति भावः । अमृतांशुमौलिः
चन्द्रचूडः स भगवान् महादेवः पाशुपतस्य नामाश्रयस्य लाभेन दुरापा शत्रुदु-
र्निरीक्ष्या पीतिः प्रभा यस्य तथोक्तस्य अपरिप्लवाः निमेषोन्मेषराहित्यादचक्षलाः
पक्ष्मणां पङ्क्तयो यस्य तथोक्तस्य तस्य अर्जुनस्य अक्ष्णोः समक्षं पुर एव अपिल्लैः
स्वैः स्त्रीषैः अनुगामिमिः मूलैः प्रमथैः सह अन्तर्दधे अन्तर्हितवान् ॥ ९८ ॥

इति श्रीसदाशिवपदारविन्दवन्दनानन्दसान्द्रस्य कुरविकुलचन्द्रस्य
रामकवीन्द्रस्य कृता चम्पूभारतव्याख्यानं लास्याभिधाने
चतुर्थः स्तवकः ।

पञ्चमः स्तवकः ।

अथ सविधतपोधनैः कृताशीरमरपतेर्धृतशासनः स पार्थः ।
 रयजितपवनं समातलिः सन्त्यमविरुह्य मुदा दिवं प्रतस्थे ॥ १ ॥
 नाकमेत्य धनुरद्वितदोष्णा नायको दिविपदामतिहृष्टः ।
 नाम फाल्गुन इति ध्रुवता स्वं नन्दनेन जगृहे पद्युग्मे ॥ २ ॥
 पाणिना परिमृशन्नमुमिन्द्रः पद्मलीकृतजयन्तमहेर्ष्यः ।
 आदरेण धुरि नाकिगणानामासनार्धमधिरोपयति स्म ॥ ३ ॥
 सदसि वसति तस्मिन्सार्वभौमे कुरुणां
 कपटशवरयाणैः कल्पितार्द्रग्रणेऽपि ।
 निखिलसुरवधूनां नेत्रसंघाः समेता
 निश्चितकुलिशकल्पा निर्दयं संनिपेतुः ॥ ४ ॥

अथेति । अथ पाशुपतलभानन्तरम् । सविधे समीपे ये तपोधनाः मुनयः
 तैः कृताशीः अमरपतेः इन्द्रस्य संबन्धि धृतं शासनं स्वर्गं प्रत्यागन्तव्यमित्यारम्भं
 येन तथोक्तः । इन्द्राज्ञापरतन्त्र इत्यर्थः । अत एव स पार्थः रयेण वेगेन जितः
 पवनः बाहुः येन तं रथं ऐन्द्रं मातलिना इन्द्रचारयिना ग्रहितः समातलिः सन्
 अविरुह्य दिवं स्वर्गं प्रति मुदा प्रतस्थे । भगवदनुग्रहस्योत्पत्तेरश्वस्वरवादिति
 भावः । अत्रेन्द्राज्ञास्वर्गगमनयोर्हेतुहेतुमतोरुक्तेर्हत्वलङ्कारः । पुष्पिताम्रावृत्तम् ॥ १ ॥
 नाकमिति । नाकं स्वर्गं एव धनुषा अद्वितः विद्वितः दोः बाहुः यस्य
 तेन फाल्गुन इति स्वं नाम ध्रुवता कथ्यता नन्दनेन पुत्रेणार्जुनेन दिविपदां
 देवानां नायकः इन्द्रः अतिहृष्टः सन् पद्युग्मे जगृहे गृहीतः । अर्जुनोऽष्टमभि-
 वादय इति वदन्निन्द्रं प्रणनामेल्लर्थः । स्वभावोक्तिः । स्वागतावृत्तम् ॥ २ ॥

पाणिनेति । इन्द्रः अमुं प्रथमं अर्जुनं पाणिना परिमृशन् प्रलम्बसामरस-
 स्थानेषु संस्पृशन् अत एव पद्मलीकृता प्रवृद्धा जयन्ते नाग्नि पुत्रे महती ईर्ष्या
 अश्लोऽयं किमेतेनेत्यादिमहा यस्य तथोक्तः सन् नाकिनां देवानां ये गणाः
 सद्भाः तेषां धुरि अत्र आदरेण प्रेम्णा आसनार्धं अर्धोसनं अधिरोपयति स्म ।
 तत्रोपवेशितवानित्यर्थः । अत्रार्जुनस्य अणि कर्तुर्णा 'गतिबुद्धिः' इत्यादिना
 कर्मत्वम् । अनेकपदार्थहेतुकं कान्यलिङ्गम् ॥ ३ ॥

सदसीति । तस्मिन्नेन्द्रे सदसि सभायां वसति वर्तमाने कपटशवरस्य भग-
 वतः बाणैः कल्पितानि आर्द्राणि नवानि च ग्रणानि यस्य तथोक्तेऽपि कुरुणां
 सार्वभौमे अर्जुने निश्चितेन तीक्ष्णेन कुलिशेन वज्रेण कल्पाः तत्पदशः । ईषद-
 समाप्ता कल्पः । निखिलानां सुरवधूनां अप्सरसां नेत्रसंघाः कटाक्षवृन्दानि
 समेताः मिश्रिताः सन्तः निर्दयं यथा तया संनिपेतुः न्यपतन् । सप्रेम सादरं च

आस्थानसीन्नि तनयाद्विरिञ्चो न युद्ध-

माकर्ण्य हर्षविकसन्मनसो मघोनः ।

अङ्गेऽखिले प्रसरतां पुलकाङ्कुराणा-

मक्ष्यां सहस्रतयमेव बभूव विप्रः ॥ ५ ॥

आज्ञया पितुरमर्त्यसमाजादभवतः स्वनितमङ्गलवाद्यम् ।

धारणेन्द्रमधिरोप्य जयन्तो वैजयन्तमनयद्विजयं तम् ॥ ६ ॥

आनतस्य पद्मयोरथ जिष्णोराशिपोऽनुपदमिन्द्रपुरंध्री ।

पारिजातकुसुमस्य परागैः फालसीमनि ललाम चकार ॥ ७ ॥

पुनः पुनस्तत्र पुलोमपुत्र्या जयन्तशङ्कां ददतः स्वकान्त्या ।

नरस्य मौर्वीकिण एव दोष्णोर्नाममहेषु स्खलनं न्यरोत्सीत् ॥ ८ ॥

पश्यन्ति स्तेत्यर्थः । स्वार्यमानपरायणानां कुतः परानुकूल्यचिन्तेति भावः ।
अतएव विरुपघटनात्मको विषमप्रमेदः । मालिनीवृत्तम् ॥ ४ ॥

आस्थानेति । आस्थानसीन्नि सभायां तनयात् अर्जुनात् गिरिञ्चो न कपटकि-
रातेन सह युद्धं आकर्ण्य हर्षेण विकसत् पूर्वमाणं मनो यस्य तस्य मघोनः
इन्द्रस्य अखिले अङ्गे अवयवे प्रसरतां प्ररोहतां पुलकानामेवाङ्कुराणां अक्ष्यां
सहस्रतयं नेत्रसहस्रमेव । 'संख्यामा अवयवे तयम्' । विप्रः प्ररोहप्रतिबन्धकं
बभूव । नेत्रेषु लोमामाषादिति भावः ॥ ५ ॥

आज्ञयेति । जयन्तः इन्द्रपुनः पितुः इन्द्रस्य आज्ञया अमर्त्यानां देवानां
समाजात् संघात् तं विजयं अर्जुनं धारणेन्द्रं ऐरावते अधिरोप्य वैजयन्तं इन्द्र-
प्रासादम् । 'स्यात्प्रासादो वैजयन्तः' इत्येन्द्रोपकरणेष्वमरः । स्वनितानि संजा-
तस्वनानि मङ्गलवाद्यानि वीणावेण्वादीनि यस्मिन्नतया । तारकादित्वादितम् ।
अनयत् प्रापितवान् । स्वागतावृत्तम् ॥ ६ ॥

आनतस्येति । अथ वैजयन्तप्राप्त्यनन्तरं इन्द्रस्य पुरंध्री वृद्धम्विनी राज्ञी
पद्मयोरानतस्य प्रणतस्य जिष्णोः अर्जुनस्य आशिषः 'वत्, चिरं जीव' इत्यादिः
अनुपदं अनन्तरं पारिजातकुसुमस्येति जालेकवचनम् । परागैः फालसीमनि
ललाटदेशे ललाम रक्षातिलकं चकार । लोकोत्तरस्य पुनस्य दृष्टिदोषनिवारणाय
रेणुभिर्मातरस्तिलकं ललाटे कुर्वन्तीति प्रसिद्धिः ॥ ७ ॥

पुनः पुनरिति । तत्र वैजयन्ते स्वस्य कान्त्या सौन्दर्येण हेतुना पुनः पुनः
जयन्त इति शङ्कां वितर्कं ददतः कुर्वतः नरस्य अर्जुनस्य दोष्णोः बाहोदमयोः
मौर्व्यां शिपिन्या यः किणः प्रणमन्तिः स एव पुलोमपुत्र्याः शय्याः नाश्रोः
जयन्तेत्यर्जुनेति चाक्षययोः ग्रहणेषु आश्रयार्थं स्वीकारेषु विषये स्खलनं जयन्तं
दृष्ट्वा अर्जुनेति अर्जुनं दृष्ट्वा जयन्तेति आचारसाम्यवृत्तवैपरीत्याङ्गनं न्यरोत्सीत्

पितुरिवास्त्रकलां दिवि गायकात्पिककुलाहतकण्ठरवोदयः ।

परिहृतामृतदिव्यजनावृतः परिशिशील स गीतकलामपि ॥ ९ ॥

तमुर्वशी तत्र कदाचिदेत्य स्वयं रहःकर्मणि भग्नकामा ।

अये पृथापस्य तवाभिधेव ह्रीवत्वमेहीति शशाप कोपात् ॥ १० ॥

तद्बुद्ध्वा हरिरुचे तं शापोऽयं वत्स ते मुदे ।

चित्रसेनोऽपविद्यायाः सहकृत्वा भवेदिति ॥ ११ ॥

निधारितवान् । अत्रार्जुनस्य बाहुद्वये सव्यसाचित्वकृतकिणवत्स्वरूपविशेषदर्शना-
दर्जुने जयन्तसंदेहनिवृत्तेर्निधयान्तःसंदेहालंकारः । यस्तु 'न्यकार्पात्' इत्यप-
पाठे 'भ्रमेण एल्ललनं निपेधं न्यकार्पात् न्यतानीत्' इति च्यसिंहः, तत्र । एल्ल-
नशब्दस्य निपेधार्थकत्वेन केनाप्यननुशासनादसमर्थत्वदोषस्य कथंचित्कोशसं-
पादने अप्रयुक्तत्वदोषस्य चापत्तेरिति । न्यरोत्सीत् इति निपूर्वाह्वयेः कर्तरि लुङि
सिचि वृद्धौ रूपम् ॥ ८ ॥

पितुरिति । पिकानां कोकिलानां कुलेन आहतः स्वीयस्तादप्यतिमधुरोऽय-
मिति प्रेम्णा श्रूयमाणः कण्ठरवस्य उदयः आविर्भावः यस्य सः । सुशरीर
इत्यर्थः । अतएव परिहृतं स्पर्कं असृतं येन तेन दिव्यजनेन सुरजनेन आश्रुतः
सोऽर्जुनः दिवि स्वर्गे गायकात् चित्रसेनात् गीतकलां संगीतविद्यां पितुः इन्द्रात्
अस्त्रकलामिव परिशिशील अधीतवान् । उभयस्मादुभयं जग्राहेत्यर्थः । अत्र
प्रकृतयोरस्त्रीगीतविद्ययोरर्जुनकर्तृकाप्ययनधर्मेणौपम्यस्य गन्धत्वात्तुल्ययोगिता-
मेदः । हुतविलम्बितवृत्तम् ॥ ९ ॥

तमिति । तत्र स्वर्गे कदाचित् उर्वशी नाम सुरात्रना तं अर्जुनं एव रहः-
कर्मणि सुरतविषये स्वयं भग्नः विफलितः कामः मनोरथः यस्यास्तथोक्ता सती
कोपात् मनोरथविफलीकरणजन्यात् अये पृथापस्य हे अर्जुन, तव अमिधा
स्त्रज्ञानमेव ह्रीवत्वं नपुंसकत्वं एहि प्रामुहि । अपत्यशब्दस्य नपुंसकत्वादिति
भावः । इति उक्तप्रकारेण शशाप । नपुंसक इव कामयमानायाः निपेधात्तपुंसको
भवेति शार्प ददामित्यर्थः ॥ १० ॥

तदिति । अथ हरिः इन्द्रः तत् उर्वशीशपनं बुद्ध्वा श्रुत्वा 'हे वत्स, अयं शापः
चित्रसेनेन गन्धर्वेण उक्ताया उपदिष्टायाः विद्यायाः गीतस्य सहकृत्वा विराटान्तःपुरे
कन्यकायाः उपदेशयोग्यतासंपादनरूपेसाक्षात्करणेन ते तव मुदे संतोषायैव भवेत्'
इति तमर्जुनं प्रत्युचे उक्तवान् । अज्ञातवात्सल्यसंवत्सरभोग्योऽयं नान्यदेत्यनुगृहीत-
वानित्यर्थः । मूलः कर्तरि लिटि वच्चादेशे तस्य पृजादेशः ॥ ११ ॥

अथ कदाचिर्दक्षशिक्षासमाप्तौ गुरुसमक्षं गुरुदक्षिणात्वेन विप-
क्षकुलक्षपणं मिक्षमाणेन सहस्राक्षेण स्वमस्तकादाक्षिप्य शिरसि
निक्षिप्तकिरीटो वलक्षाश्वोऽयं मातलिपरिकल्पितरथ्येन नन्दनवन-
मन्दपवनसंदीयमानकेतनस्पन्दनेन स्पन्दनेन निर्गत्य विलङ्घितदूरवि-
द्यत्यथः पाथोनिधौ रक्षःकुलकोलाहलनीचीकृतवीचीरेवं रसातल-
कुहरमुखं निरुध्य रणप्रस्तावं वितस्तरे ॥

तावदनाकर्णितपूर्वगाण्डीवविस्फारश्रवणादहंपूर्विकया युगपदभि-
षेणनयतो दिविपदवध्यभावादध्यातमरणान्क्षिप्रं क्षुरप्रैर्विश्राणितवि-
वरादुरसः कृतप्रयाणैः प्राणैस्त्रिकोटिशो निवातकवचानपि प्रचात-

अथेति । अथ कदाचित् वलक्षा श्वेता अश्वः रथ्या यस्य स अयमर्जुन
अलक्षिकाया अल्लविद्याव्यापनस्य समाप्तौ सत्या गुरुसमक्षं घुराचार्यसमक्षं
गुरोर्दक्षिणात्वेन दक्षिणारूपेण विपक्षकुलस्य निवातकवचकालकेयाख्यराक्षसवृन्दस्य
क्षपणं वधं मिक्षमाणेन याचमानेन सहस्रं वक्षीणि यस्य तेन इन्द्रेण । ‘बहुमीदौ
सकथ्यक्षणे -’ इति पञ्च । स्वस्य मस्तकात् शिरसि आक्षिप्य अवमुच्य । अत्रा-
र्थात् किरीटस्यैव कर्मत्वम् । शिरसि निक्षिप्तं न्यस्त किरीटं यस्य तथोक्तं सन् ।
मातलिना इन्द्रसारथिना परिकलिता संयोजिता रथ्या रथवाहा यस्मिन्नेन
स्पन्दनेन इन्द्ररथेन निर्गत्य प्रस्थाय विलङ्घित दूरं विद्यत्यथ आकाशमार्गं
येन तथोक्तं सन् पाथसा जलानां निधौ समुद्रे रक्षकुलानां राक्षसवृन्दानां
कोलाहलैः कलकलध्वनिमि नीचीकृतं खल्पीकृतं । अन्तर्धापित इति यावत् ।
वीचीनां सामुद्रीणां रव यस्मिन्नात् रसातलकुहरस्य पातालविलस्य मुखं अग्र-
भागम् । द्वारमिति यावत् । निरुध्य रणस्य प्रस्तावं प्रसङ्गं धनुःशृङ्गारादिकं वितस्तरे
विस्तारितवान् । स्तृणातेर्विपूर्वात्कर्तरि लिट् । अत्र विपक्षक्षपणे गुरुदक्षिणात्वेना-
रोपसे त्रमुखोपयोगाद्धनुरगुरुदक्षिणायास्तत्रानुपयोगाच्च परिणामालङ्कारः ॥

तावदिति । तावत् तदानीमेव अनाकर्णितपूर्वस्य पूर्वमश्रुतस्य गाण्डीवस्य
सबन्धिन विस्फारस्य शृङ्गारस्य । ‘विस्फारो धनुषो स्त्रान्’ इत्यमरः । श्रवणात्
अहंपूर्विकया अहपूर्वमहपूर्वमित्यहकारेण युगपत् एवदा अभिषेणनयत युद्धाय
सेनया सहागच्छत । ‘यस्तेनयामिममनमयौ तदभिषेणनम्’ इत्यमरः । अभि-
षेणनाद्यन्दात्करोत्यर्थे णिञन्ताल्लट् शतृप्रत्ययः । दिविपदां देवानां अवध्यभावात्
हनुमन्नाफयलात् हेतोः अध्यात अचिन्तित मरणं यैस्तान् निर्गतो वात वायुः

१. ‘अथ’ इति नास्ति इति । २. ‘अल्लविद्याव्यापनस्य समाप्तौ’ इति पाठः .
३. ‘घुर’ इति पाठः . ४. ‘गम्भीरारिपूरणितरस्य’ इति पाठः . ५. ‘रव’ इति
पाठः . ६. ‘अतिपणनयत’ इति पाठः . ७. ‘नक्षिप्रे’ इति पाठः .

कवचानेव विरचय्य नमसि प्रमादपतितेन पतङ्गपरिवेषेणैव स्फटि-
कप्राकारेण परिगुप्तिमतो हिरण्यपुराद्विदितबन्धुर्जनवृत्तान्ततया
रोपादभिगम्य कलहायमानान्कालकेयानपि कालगेहातिथीन्पौशु-
पतेन मन्त्रपूर्वं निमन्त्रयांचके ।

अवायुनेयाः शरदभ्रपङ्क्रीरविद्यमानास्तमयाश्च ताराः ।

दैतेयसंहारभवाः स जिष्णुर्दिवि प्रतिष्ठापयति स कीर्त्तिः ॥१२॥

हतरिपुं विनिवृत्तमवेक्ष्य तं हरिहयस्य सुरैः सह तुष्यतः ।

नयनवारिभिरङ्गमनाहुतं न दृष्टो तिलमात्रमपि स्वकम् ॥१३॥

संचारः यस्मिन्सादृशं कवचं येन तपोऽनपि तन्नात्रय त्रिद्योदितः त्रिकोटि-
संस्थान् राक्षसान् क्षुर्यैः बाणविशेषैः क्षिप्रं सत्वरं विश्रानितानि दत्तानि विव-
रानि रन्ध्रानि यस्मिन्सादृशः वक्षसः कृतं प्रयाणं निर्गमनं यैस्तैः प्राणैः
वायुभिः प्रहृष्टो वातः यस्मिन्सादृशं कवचं येन तादृशान् विरचय्य कृत्वा ।
इत्येति यावत् । नमसि आकाशे प्रमादात् पतितेन पतङ्गस्य सूर्यस्य परिवेषेणैव
स्थितेन स्फटिकमयेन प्राकारेण परितो गुप्तिः रक्षणं अस्यास्तीति गुप्तिमतः हिर-
ण्यपुरात् कालकेयनगरात् विदितः ज्ञातः बन्धुजनानां निवातकवचानां वृत्तान्तः
वक्षरूपः यैस्तेषां भावः तत्ता तथा हेतुना रोपादभिगम्य कलहायमानान् युद्धं
कुर्वाणान् । ‘शन्दर्वर-’ इत्यादिना वयजन्ताद्वटः शानच् । कालकेयानपि काल-
केयसंज्ञां राक्षसान् पाशुपतेन अस्त्रमन्त्रेण मन्त्रः वैदिकः तदुच्चारणं पूर्वं यस्मिन्
तथा कालगेहस्य यमशूद्रस्य अतिथीन् निमन्त्रयांचके । अतिथित्वेनाह्वानं कार-
यति स्नेहार्थः । तानप्यवधीदिति यावत् ॥

अवाय्विवति । सः निवातकवचकालकेयहन्ता जिष्णुः अर्जुनः वायुना नेतुं
चालयितुं अयोग्या अवायुनेयाः । अतिस्थिरा इत्यर्थः । शरदि ऋतौ अभ्रपङ्क्रीः
मेघमालाः अविद्यमानः अस्तमयः यासां ताः । निलप्रकाशा इत्यर्थः । ताराः
नक्षत्राणि च दैतेयानां पूर्वोक्तानां हयानां संहाराद्भवन्तीति तपोक्षाः कीर्त्तिः
दिवि आकाशे प्रतिष्ठापयति स । व्यतिरेकसंसृष्टमालारूपकम् ॥ १२ ॥

हतेति । हताः रिपवः दैत्या येन तं विनिवृत्तं पुनरागतवन्तं समर्जुनमवेक्ष्य
सुरैः सह तुष्यतः हरिहयस्य इन्द्रस्य स्वकं स्वीयं अङ्गं शरीरं नयनवारिभिः आन-
न्दवाप्यैः अनाहुतं अतिक्तं तिलमात्रमपि न दृष्टो न दृश्यम् । स्वयमेति शेषः ।
‘स्वकम्’ इत्यत्र ‘स्वयम्’ इति वा पाठो मनोज्ञः । इन्द्रस्य सर्वाङ्गीण्येचनत्वादिति

१. ‘निवर्तमानोऽयं नगरः’ इति पाठः. २. ‘प्रमादात्पतितेन’ इति पाठः.

३. ‘स्फटिक’ इति पाठः. ४. ‘जननिधन’ इति पाठः. ५. ‘प्रथमं पाशुपतेन’
इति पाठः.

पुरि वज्रिणः सुरनुतिप्रसरत्पुलकावमप्रभुजचापकिणः ।

मनसे स पञ्च शरदोऽप्सरसां वसति स्म पञ्चशरदो विजयः १४

तस्य वृत्तिमधिगम्य लोमशाद्धर्मजोऽपि मुदितः सहानुजैः ।

प्राप्ततीर्थमुनिसेवनः क्रमात्पावनं बदरिकावनं ययौ ॥ १५ ॥

तत्र ब्रह्मपरायणैर्मुनिगणैः संसेव्यमानान्तिकौ

सध्यञ्चौ यमिनौ निरीक्ष्य स नरं नारायणं चाख्यया ।

अङ्गेनानिशमन्तरेण महतीमेकां क्षमां संस्पृश-

न्वाह्यैरष्टभिरङ्गकैरपि परां पस्पर्श पार्थः क्षमाम् ॥ १६ ॥

भावः । अत्र हृतरिपुप्रख्यागतार्जुनावलोकनदपस्य इन्द्राङ्गे तत्तादृगानन्दाधुसिक्-
हेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । हृतविलम्बितवृत्तम् ॥ १३ ॥

पुरीति । अप्सरसां मनसे पञ्चशरं मन्मथविकारं च ददातीति पञ्चशरदः
स विजयः अर्जुनः सुराणां नुतिभिः स्तोत्रैः प्रसरत्सु अङ्कुरत्सु पुलकेषु अव-
मप्राः छीनाः । तैरन्तर्हिता इति वा । भुजयोच्चापेन किणा यस्य तथोक्तः सन् ।
वज्रमायुधमस्मास्तीति वज्रिणः इन्द्रस्य पुरि स्वर्गे पञ्च शरदः सवत्सरान् वसति
स्म । प्रमिताक्षरावृत्तम् ॥ १४ ॥

तस्येति । धर्मजः युधिष्ठिरोऽपि अनुजैः भीमादिभिः सह लोमशाज्जाम मुनेः
ज्ञातार्जुनवृत्तान्ताद् तस्य अर्जुनस्य वृत्तिं स्वर्गे निवासं अधिगम्य ज्ञात्वा मुदितः
सन् क्रमात् प्राप्तं तीर्थानां गङ्गादीनां मुनीनां व्यासादीनां च सेवनं भजनं येन
तथोक्तं सन् पावनं नरनारायणाभ्रमत्वेन जगत्पवित्रं बदरिकावनं ययौ प्राप्त-
वान् । रघोदत्तावृत्तम् ॥ १५ ॥

तत्रेति । तत्र बदरिकाख्ये ब्रह्म जगदधिष्ठानमात्माभिन्नमेव परं अयनं
गतिः येषां तैर्मुनीनां गणैः सम्यक् सेव्यमानं अन्तिकं समीपदेशः यथोक्तौ ।
सहायत इति सध्यञ्चौ अविनामाधिनौ । “यः सहायति पादमद् सः” इत्यमरः ।
आख्यया नाम्ना नरं नारायणं च । नरनारायणादर्थौ इत्यर्थः । यमिनौ मुनीं
निरीक्ष्य स पार्थः युधिष्ठिरः अन्तरेण अन्तर्गतेन अङ्गेन मनसा एकां महतीं
क्षमां शान्तिं अनिष्टं सर्वदा संस्पृशन् सम्यावद्वपि बहिर्भवेः बाधैः अटभिः
अङ्गेरेकाद्वदेः करपरणभुजबद्धोललाटेः परां अन्यां क्षमां भूनि पस्पर्श रट-
टवान् । गाटाङ्गं प्रणामेस्वर्गः । शार्दूलविभीषितं वृत्तम् ॥ १६ ॥

विलोक्तेनैर्विश्रमशास्त्रिमिस्रयोर्भयाध्वगानां भवधूनिवृत्तम् ।

निवासमालम्ब्य तपोऽने तदा विनासदुःखाद्विरराम पार्थिवः ॥१७॥

एकदा तत्र क्षुपायत्तमलतयेन मारुतेन पुरतो नीतैर्मटवीपर्यटन-
रेदसपदार्थैसासहिमन्धंररणमलिङ्गुचेतमामासेचनकमक्षणा कमपि
कृद्धारसुकुलमादाय 'क लभ्येत पुनरेतादृशम्' इति क्षुतुर्दृष्ट्या
सूचिततर्पया पार्षत्या रहसि याचितः पार्षदश्विः क्षणं विचिन्त्य
तद्विचिचीपया दिशमुदीचीं प्रतस्थे ॥

विलोक्तेनैरिति । तदा प्रणामसमये पार्थिव धर्मराज भव ससार एव
अप्या मार्गं तस्मिन् गच्छन्तीति भवाध्वगानां देहिना विश्रमशास्त्रिमि छाया-
युक्ते । ससारदुःखहारिभिरिति यावत् । तयो नरनारायणयो विलोक्तेन वीक्षणं
यवधूनिव निरस्त इम वनवासादिदुःखायास यस्य तथोच सन् । तथोक्तेन
यदरिकावने निवास आलम्ब्य 'क्षीट्ट' निवासेन राज्यभ्रष्टेन बहु ख तस्मान्
विरराम । तद्बु ख तत्पानलर्थ । 'उगुष्माविराम-' इत्यादिनापादानत्वम् । हेतु-
रलङ्कार । वद्यम्यवृत्तम् ॥ १७ ॥

एकदेति । तत्र यदरिकावने एकदा कदाचित् मारुतेन क्षुपाया पुनरभ्या-
सत्सलतया प्रेम्णवेत्युपेक्षा । पुरतः अग्रदेशं प्राप्तं नातः प्रापितं अटव्या पर्यट-
नेन सचारेण या खेदसपद श्रमसमृद्धय तासां असासहिं असहमानम् । तन्ना-
शकमिति यावत् । 'सासद्विवाहि-' इत्यादिना यङ्लुगन्तात्किप्रत्यय । अङि-
कुलम्ब्य चेतसा मनसा अन्धकरण अतिमादनम् । 'आश्वपुमग-' इत्यादिना ट्युनि
पिलात् 'अर्द्धपत्-' इत्यादिना मुम् । अर्थां नेत्राणां आसेचनकम् । 'तदासे-
चनकं कृतेर्नास्तिन्तो यस्य दर्शनम्' इत्यमरः । विण्डितवधाम्तरत्वेन दर्शनी
यमित्यर्थः । कमपि सौरभ्यसौम्यार्थ्यां अतिर्वाध्यमहिमानं कृद्धारसुकुल रक्षा-
भ्यक्तोद्य आदाय एतादृशं अन्यत् पुनः कं कुत्र लभ्येत प्राप्तेन इत्युचप्रकारेण
दृष्टेण सूचितं ज्ञापितं तर्प कृद्धारसुकुले आर्भलाप यस्यास्तया पार्षत्या द्रौपद्या
रहसि याचित एतादृशं पुनः अन्यदादाय दीयतामिति प्रार्थितः । पृषदश्वस्य
वायो अपत्त पार्षदश्वि भीम क्षणं विचिन्त्य कुत्रेमानि भवेयुरत्यालोच्य तेषां
निचेतुं धन्वेष्टु इच्छया विचिचीपया उदीचीं दिशं उत्तरां प्रति प्रतस्थे । सौरमा-
नुसारणेति भावः ॥

१. 'परिधूनिवृत्तम्' इति पाठ २. 'नीतमयासहिमन्धी' इति पाठ .

३ 'असासहिम्' इति नास्ति कचित्.

क्षिप्रं विलङ्घ्य निरिशैवलिनीजनानि

गच्छन्नसौ पथि ददर्श कपिं महान्तम् ।

दृग्भ्यामवन्तमरिपट्टणदाहकाले

निद्रां भयादुपगतामिव कुम्भकर्णात् ॥ १८ ॥

कैपिकुञ्जर मुकृतपुञ्चमञ्चनापवमानयोरचलमानमध्यनि ।

विषयं दृशोरथ पुरो वृकोदरः स चकार साधु विहिताक्षिमीलनम् १९

अमीरसौ गमीरमभाणीच्च ॥

कस्त्वं निरुध्य पदवीमविनीतबुद्धे

निद्रास्यपेहि न सहे गमने विलम्बम् ।

क्रोधो भुजामिष ममाद्य द्विदिम्बहन्तु-

रद्यद्रदां तव तनूमपि मूढ कुर्यात् ॥ २० ॥

क्षिप्रमिति । असौ मीम निरीन् शैवलिनी नदी वनानि च क्षिप्र विलङ्घ्य गच्छन् सन् अरे रावणस्य पट्टणस्य लङ्काया दाहकाले कुम्भकर्णात् । त एतन्ना इति त्यज्योपे पथमी । भयादुपगता दाहो मे मा भूदिति कारण प्राप्ता-
निव स्थिता निद्रा दृग्भ्या नेत्राभ्या अवन्त रक्षन्तम् । निद्रायमाणमित्यर्थः । महान्त द्वायर्धैर्यादिभि लोकोत्तरं कपि आचनेय पथि मार्गे ददर्श ॥ १८ ॥

उत्तमेवाधं भग्नन्तरेणाह—कैपिकुञ्जरमिति । अथ दूरतो दर्शनानन्तर स वृकोदरो मीम अचनापवमानयो मुकृतपुप पुष्परत्ने साधु यथा तथा विहित अक्षोर्मिलन येन ॥ केचन प्रत्यग्रहणा । धीरामभ्यानपरमिति यावत् । अत एव अचलमान निश्चलम्, यद्वा अचल मान चित्तसमुपति यस्य तम्, अथवा अचन्मान पवतप्रमाणमिति वा । कैपिकुञ्जरे हनुमन्त अप्वनि मार्गे पुर पुर प्रदेशे दृशो नेत्रयो विषय चकार । अपश्यदित्यर्थः ॥ १९ ॥

अमीरमिति । किञ्चिन्ति चार्थः । असौ मीम अमी अदृष्टचरत्पदार्थनेऽपि गतनी सन् गमीरं निष्ठुरं यथा तथा अभानीत् वदति स्म ॥

उत्तप्रकारमेवाह—च इति । हे अविनीतबुद्धे आर्यैरपि क्षितबुद्धे । मध्येमार्गे रावणस्य गर्शवादिमि भाष । त्व क पदवीं मार्गे निरुध्य निद्रासि । अपेहि अन्त्यतो गच्छ । गमने विलम्ब न सहे । द्विदिम्ब हन्तीति द्विदिम्बहन्तु मम क्रोध मार्गतिरोपद्रव्य भुजां मद्राहुमिव । हे मूढ, तव तनूं शरीरमपि उच्यन्ती उग्र मन्ती गदा आधुप यस्यां तथोर्त्ता उत्तममानयोगां च कुर्यात् । 'मदो भ्रातृरि पिप्पे स्पन्दामप चाधुपे गदा' इति विश्व । अत्र द्विदिम्बहन्तुति विशेष

कौर्यस्पृष्टा तदनु कौरवसार्वभौमः

४१८०

वाग्रूपया सपदि मारुतनन्दनम् ।

द्वन्द्वारपद्मपुटयुग्मकवाटकूट-

निद्रागर्भाहरणदुःखिकया वमूवे ॥ २१ ॥

इत्थं गिरा किञ्चिदुदीक्ष्य तस्य लाङ्गूलमात्रे तरलः कपीन्द्रः ।

कोपारुणाक्षं कुरसिंहमेनं स्थापारुणाक्षः स्वयमेवमूवे ॥ २२ ॥

मद्र स्वस्यस्तु तुभ्यं चिरमिह जैरया निद्रायाप्यातुरोऽहं

प्रत्युत्थानादिकर्मण्यपदुरवयवैरस्मि तस्मात्स्वनेव ।

जालावस्थानरीलापि च विपिनपथे प्राप्तिर्यिक्त्वमेनं

वालाप्रे मां विठाय दुर्धमनिलपितप्राप्तये साधयेति ॥ २३ ॥

पश्य तादृशम् मम भवन् क्रियानित्यमिप्रायगर्मत्वायदिकारुण्डकार । स चोद्यद्-
त्वेन दृष्टदायुषत्वोऽग्रीगतयो शेषभित्तिकया नेदाध्यवसितेन मुनातन्वांरोप-
म्यन्व गम्यन्वास्तुत्ययोगितामेदम्योजीवक इति द्वयोरङ्गादिभावेन चक्र ॥ २० ॥

कौर्यस्पृष्टेति । तदनु कौर्यस्पृष्टा वक्रिमन्मृष्टा कौरवसार्वभौमस्य नीमस्य
वाग्रूपया मारुतनन्दनस्य हनूमत द्वन्द्वारस्य नेत्रद्वारस्य पद्मपुटयुग्ममेव कवाट-
कूटतस्य निद्रावर्गलातदाहरणदुःखिकया कवाटोद्घाटनशलाकिकया वमूवे मृतम् ।
भवतेमांवि छिद् । नीमस्य गर्वोच्छिद्नूमतो निद्रा गिराकरोदिति भावः ॥ २१ ॥

इत्थमिति । इत्थं दृष्टप्रकारया तस्य मामस्य गिरा वाचा लाङ्गूलमात्रे पुच्छे
एव । न तु देहे न वा मनसीत्यर्थः । तरलः चञ्चलः । प्रबोधसूचनायेति भावः ।
स्वप्न स्थापेन समाधिनिद्रया । न तु कोपेनेत्यर्थः । अदो अक्षिणी यस्य दीपोक्त
कपीन्द्रो हनूनाम् कोपेन अरुणाक्ष एव कुरसिंह किञ्चिदुदीक्ष्य दृष्ट्वा एव वक्ष-
मन्प्रकारेण ऊच्ये उच्यतान् ॥ २२ ॥

मद्रेति । हे मद्र । शुमर्कलेति हासोक्तिः । तुभ्य स्वास्ति शुमन्मनु । चिर
बहुकालिकया जरया चरमवयसा निद्रयापि आतुरः स्या अवतएवाह इह इदानीं
अत्र वा प्रत्युत्थानादौ कर्मणि अर्हसे अवयवैः करचरणादनि अपदु अशक्षो-
ऽस्मि । यत्र तस्मात् स्वमेव जाला जन्मना अदम्यनरीला स्थितिप्रथयापि च

१ जन श्लोक द्विविध इदमे २. 'वाचा दना' इति पाठः . ३. 'कवाट' इति
पाठः . ४. 'वमूवे' इति पाठः ५. स्वदनन्दनम्—

'आ वाटनरतिनहृदृष्टादरोऽप्यादा चैवभाचतद्विन्दुदक्षिणादयम् ।

अत्रैवचतुचलनऽन्दिषु नीमनन्नेस्य नन्दनपरोष्ठपुत्रः सकम्प ॥'

इति श्लोक द्विविध इदम् ६. 'जरन्' इति पाठः ७. 'पदम्' इति पाठः ८. 'अनि-
लपित प्राप्तये' इति पाठः ९. स्वदनन्दनम्—

इत्युक्त एष परिधं धरणौ निधाय

वल्कं दृढं च परिधाय भुजार्गलाभ्याम् ।

तं क्रुमेव न शशाक स तु श्वङ्को

वालस्थया घनतयास्य मनश्चकर्म ॥ २४ ॥

तदनु विस्मयव्रीलापारदृशना मातरिश्चसूनुना 'त्वं वासवलोका-
सिपु कोऽसि' इति पृष्टः कपिकुञ्जरः स्वमञ्जनायां प्रमञ्जनेन संजातं
जानकीजानेर्हृदयरञ्जकं लेखयादकं व्याजहार ॥

प्राप्तं तिर्यन्तत्वं तिर्यग्योनित्वम् । बानरत्वमिति यावत् । साचित्त्वेन वर्तमानत्वं च
येन तं एनं मां बालाग्रे विवृष्य । महाकाममन्यतोऽपसार्यैत्यर्थः । अभिलषितस्य
वाञ्छितार्थस्य प्राप्तये द्रुतं साधय गच्छ इत्युक्तप्रकारेण ऊचे इति पूर्वैणान्वयः ।
हिडिम्बहन्तुरिति स्वबलप्रख्यापनात् तादृग्वलं यदि तव तर्हि बालाग्रं चालयसि
चञ्जानीयां तदिति हासरसोऽज्ञानसंश्लेषः ॥ २३ ॥

इतीति । इति उक्तप्रकारे उक्तः । हनूमतेति शेषः । एष भीमः परिधं गदा
धरणौ निधाय वल्कं वल्कलं च दृढं परिधाय सवेष्ट्य भुजे अर्गळे इव ताभ्यां तं
हनूमतो बालं क्रुमेव न शशाक न शक्नवान् । विमुतापसारयितुमिति भावः ।
स श्वङ्गः हनूमास्तु बालस्थया घनतया माहात्म्येन अस्य भीमस्य मनश्चकर्म ।
स्वस्य नाभायुतबलस्यापि बालाग्रमात्रचालनाशक्त्या दुर्विज्ञेयमस्य माहात्म्यमिति
निमित्ततोऽभूदित्यर्थः ॥ २४ ॥

तदन्यिति । विस्मयस्य लोकोत्तरानुभावदर्शनजन्यस्य मीलस्य अहंकार-
भङ्गजन्यलज्जायाश्च पारदृशना अन्तर्गमिना । तदुभयसाम्प्रेत्येति यावत् । मात-
रिश्चसूनुना भीमेन हे महानुभाव, त्वं वासवलोकासिपु देवेषु । तन्मध्य इत्यर्थः ।
द्यौ देवोऽसीति पृष्टः कपीनां कुञ्जरः श्रेष्ठः हनूमान् त्वं आत्मानं प्रमञ्जनेन
बायुना अञ्जनायां नाम धान्यां संजातं जानकी जाया यस्य सस्य जानकीजानेः
भीरामस्य हृदयरञ्जकं चित्ताहादकं देखानां लिखितपत्राणां पादकं नेतारं व्याज-
हार उक्तवान् ॥

‘अपठितमंशानिपातकर्मैष्यदृष्टो मम शान्तरत्नम् ।

उद्वेगं बाहि द्रुतमुत्तरं प्रत्युत्तरेण स आश्रितमुपाजहार ॥’

एति श्लोकः हरिद्वन्द्वो.

१. ‘विन्दविषण्वर्द्धा’ इति पाठः. २. ‘संजनितम्’ इति पाठः. ३. ‘लेख-
या’ इति पाठः.

सबहुमानं तस्य वचनमाकर्ण्य ॥

प्रीतेन तेन पुनरप्यधिपः कपीना-

मूचे तथा यदि भवानधुनाययेऽहम् ।

कर्तुं तनुं नयनयोः पथि वावकीनां

तत्तादृशीमुद्विपस्त्वलतामवित्रीम् ॥ २५ ॥

इत्युक्तोऽयं प्रवृद्धोऽज्ञैर्हेलया कुरुये निजैः ।

वैमात्रेयस्य तस्यैव मार्गं स धुमदामपि ॥ २६ ॥

ब्रह्मस्य तद्वपुरुदीक्ष्य मजातिशङ्कि-

मैनाकसंशयकुठारितपत्रलोपम् ।

मोहे यथा नयनयोर्मुकुलीवमूव

बोधे तथैव करयोरपि युग्ममस्य ॥ २७ ॥

स्यद्धिति । तस्य हनूमतः वचनं पूर्वोक्तं सबहुमानं यथातथा आकर्ण्य-
स्तुनरेण सुवचनः ॥

प्रीतेनेति । प्रीतेन अस्मिन्पुत्रेन तेन भीमेन 'हि कपिश्रेष्ठ, भवान् तथा
यदि रामदूतश्चेत्तर्हि तत्तादृशी अनुभवां उदयेः सुसुप्तस्य पस्त्वलतायाः पस्त्वलमा-
वस्य सुवित्री जननीम् । न्वन्यातिमहत्त्वेन तस्मात्तत्त्ववर्णनादभिनीमिति यावन् ।
तावकीनां तव संवन्धिनीम् । 'धुमदाम्मदोरग्यवरस्यां सुभ' इति खमि 'तवक-
ममकावेकवचने' इति तवकादेशः अस्मेनादेशश्च । तनुं घर्गरि पुनः अनुना नय-
नयोः पथि मार्गं कर्तुम् । इष्टमिति यावन् । अहं व्यथये मावे । इति कपीनाम-
धिपः ऊचे वक्तुः । कर्मेति उिद् ॥ २५ ॥

इतीति । इत्युक्तं अयं हनूमान् हेलया मिलासेनैव । न तु मतेनेत्यर्थः ।
निजैः आनीयैः अङ्गैः प्रवृद्धः सन् निरुद्धाया मातुरपरस्य वैमात्रेयस्य मानुष-
मातुरस्य तस्य भीमस्यैव मार्गं न कुरुये न रुदवान् । किन्तु धुमदां स्वर्गशान्ति-
नामपि मार्गं कुरुये । अत्र हनूमतोऽज्ञादेः भीमदिगिषदुभयमार्गोपपद्येतुम्वा-
न पदार्थहेतुकं कायतिष्ठम् । तथा द्रयोर्माग्योः प्रहृताप्रहृतयोः रोचस्वयमेकवादी-
पकाच्छारथ । तयोर्मित्रपदबोध्यन्वादेकवानकानुप्रवेशमकरः ॥ २६ ॥

ब्रह्मस्येति । समाना अगिष्ठा जतिः धर्मः पञ्चयुक् पर्वतस्वरूपः बल्य सुः
मजातिः स इति शब्दा विवर्कः । अन्यान्तीति तच्छब्दिनः । नन्वर्थीय इति । मैना-
कस्य गिरेः सः संशयः किमयं मातृकृ कश्चिन्परितो वा न वेत्तामकः तस्य कुठार
श्वाचरितः कुठारितः । तत्रिषर्वक इति यावन् । उपनानादावारायं कश्चिन्पन्दा-
तैरिति चः । पञ्चमोर्द्वयोरपि लोपः अदर्शनं यस्य तथोक्तं तस्य हनूमतो वतुः अतस्तु-
रदीक्ष्य इष्टा प्रत्यस्यास्य भीमस्य मोहे चित्तविग्रहे सति नयनयोर्मुग्धं यथा

प्रमोदात्परिपुष्यद्भिः प्रतिक्षणमथाङ्गकैः ।

भीमेनाप्युदपादीव आतृष्टद्विविहम्बना ॥ २८ ॥

सविनयमेवं व्यजिह्वपथ ॥

प्रार्थ्यमानपददर्शनं चिरात्पश्यतः पथि भवन्तमग्रजम् ।

विस्मयाम्बुनिधिरेप मेऽधुना वीरवर्यं भवतापि दुस्तरः ॥ २९ ॥

राघवस्य सहजादपि त्वयि प्रेमवृत्तिरविकेति मे मतिः ।

यामिनीचरवधोत्सवे यतो लक्ष्मणादधिकमंशमग्रहीः ॥ ३० ॥

आर्यं क्षमस्व मम चागपराधमुग्र-

मित्यानत चरणयोश्चिवुके गृहीत्वा ।

मुकुलीबभूव मीलति स्म, तथा योषे मोहशये सति वरयोर्युगममपि मुकुली-
बभूव । अचलीबभूवेत्यर्थः । अत्रापि तत्तादृशवर्णनस्य नयनयुगवरयुगमुकुलन
प्रति हेतुत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्ग तस्य च नयनयुगवरयुगयो श्लेषमिति का-
मेदाध्यवसितमुकुलनेनौपम्यस्य गम्यत्वात् केवलप्रकृतास्त्वदस्य मुख्ययानिताभेदस्य
च द्वयो पूरवत्सकर ॥ २७ ॥

प्रमोदादिति । अयं भीमेनापि प्रमोदात् प्रतिक्षणं परिपुष्यद्भिः वर्धमानै
अङ्गैरेव अङ्गकैः प्रातु हनूमत वृद्धे विहम्बना अनुकरणं उदपादि उत्पादिते
वेत्युत्प्रेक्षा । आनन्दसान्द्रोऽभूदित्यर्थः । तत्पूर्वात्पर्यवे कर्मणि लुङ् ॥ २८ ॥

सविनयमिति । इदमुत्तरेण संबध्यते ॥

प्रार्थ्यमानेति । चिरात् प्रार्थ्यमानं मया कामयमानं पदयो भववीरयो-
दर्शनं यस्य त अग्रजं ज्येष्ठं भवन्तं पथि पश्यतः मे मम एव विस्मय एवाम्बु
निधि हे वीरवर्यं, भवता समुद्रलहनादप्यधुना दुस्तरं तस्मिन्महाकाये । आकस्मिकं
भवदर्शनमत्यार्थ्यकरमित्यर्थः । एव सविनयं यथा तथा व्यजिह्वपत् विशापित-
वान् । अत्राकस्मिककाङ्क्षितार्थसिद्धिकर्णेनात् प्रहर्षणालङ्कारः — 'वाक्येष्ठितार्थ-
संतिद्धिर्विना यत्र प्रहर्षणात्' । रथोद्धतावृत्तम् ॥ २९ ॥

राघवस्येति । यत हे वीर, त्वं यामिनीचराणां राक्षसानां वधात्मके
उत्सवे पित्र्ये लक्ष्मणात् सौमित्रे अधिकं अन्नं भक्ष्य अप्रही गृहीतवानसि ।
अतः चारणात् त्वयि विषये राघवस्य श्रीरामस्य प्रीतिः प्रेम सहजात् प्रातु आतर्
लक्ष्मणमपेक्षयापीति स्वव्योषे पश्यमी । अधिकं वर्तेत इति मे मम मतिः
निधय । अत्रोत्तरवाक्यार्थस्य पूर्ववाक्यार्थं प्रति हेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेदः । तेनास्य
लक्ष्मणादप्यधिकवत्त्वप्रतीतेरलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ३० ॥

आर्येति । हे आर्य, त्वं परमं मम आसंबन्धिं वाच्यं अपराध क्षमस्व ।

जिघ्रन्शिरसंवरजं मुमुचे हनूमा-

न्मीमोऽप्यमुष्य विरहासहनोऽश्रुविन्दून् ॥ ३१ ॥

गच्छतोऽस्य पथि मारुतेः पुरो गन्धमादनमभूत्कुलाचलः ।

पानरेन्द्र इव गाढवीक्षिकावासनाभिरविमुक्तदम्पयः ॥ ३२ ॥

अलकेशयोपिदलकेशयैः सुभैः

सुरभिं प्रमोदसुरभिं नमःसदाम् ।

शिरसरे स तस्य महतीमुद्विषतो

मणिदर्पणीमिव ददर्श चापिकाम् ॥ ३३ ॥ .

यक्षाधिपस्य यशसीव गृहीतदेहे

दृष्ट्वा भयादपगते सति हंसयूथे ॥

इति । उक्तयेति शेषः । चरणयोः ध्यानतं प्रणतं अवरजं मीमं चिबुके ओष्ठाधोभागे गृहीत्वा हनूमान् शिरसि जिघ्रन् चुम्बन् सन् मुमुचे गमनाय अनुज्ञातवान् । अपिस्त्वयं । मीमस्तु अमुष्य हनूमतः विरहं वियोगं न सहत इत्यसहनः सन् अश्रुविन्दून् मुमुचे ववपे । जिघ्रन् हनूमानश्रुविन्दून् आनन्दवाष्पाणि मुमुचे इति योजना । तथा सति मीमोऽपीत्येककर्मकक्रियान्वयसमुच्चायकोऽपि शब्दः स्वरसतां भजत इति केचित् ॥ ३१ ॥

गच्छत इति । अथ गच्छतः अस्य मारुतेः पथि मार्गे गन्धमादनं नाम कुलाचलः गाढया अविच्छिन्नया वीक्षिकया दर्शनया याः वासनाः संस्काराः तामिः अपिमुक्तः दशोः पन्थाः नयनविषयत्वं यस्य तयोक्तः पानरेन्द्रः हनूमानित्येतुप्रेषः । पुरः अग्रे अभूत् । त दृष्टवानित्यर्थः । 'गन्धमादनस्य च' इत्यनुशासनात् गन्धमादनशब्दस्य स्त्रीत्वम् । रथोद्धता वृत्तम् ॥ ३२ ॥

अलकेति । स मीनः तस्य गन्धमादनस्य शिरसरे अलका नाम पुरी तदी-
शस्य पुत्रेण योपितां अलके शेरत इति शयैः । 'शयवागवापिष्यकालात्' इति
साम्या अलुर् । सुभैः सौगन्धिकैः सुरभिं गन्धिलां नमःसदां देवानां प्रमोदस्य
जलप्रीतिदिजन्यस्य सुरभिं कामधेनुम् । अलानन्ददामिनीमित्यर्थः । उरीचः दिश
उत्तरस्याः दिगङ्गनायाः मणिमयीं दर्पणीं सुरभिं स्थितां महतीं चापिकां ददर्श ।
आरग्यनेर्मत्स्यगुगतिमिता मणिदर्पणत्वोत्प्रेषः । यत्तु "ज्ञानसमये पुत्रेराज्ञनाल-
कगलितप्रमुमेः सुरभिं मनोशाम् । 'गुगन्धे च मनोहे च बाण्यवत्सुरभिः स्मृतः'
इति विश्वः" इति वृषिद्वयस्य, मीयसौगन्धिकान्युपेक्ष्य कीचेराज्ञनालकप्रमुमेर्म-
नोशान्वोच्ची पतत्रप्रकर्षस्यदोषात्तेति । मणुभाषिणी वृत्तम् ॥ ३३ ॥

यथेति । अथ य मीनः । गृहीतदेहे मूर्तिमति यक्षाधिपस्य यक्षि
प्रीतामिव स्थित इत्युत्प्रेषः । हंसानां यूथे कुले । दृष्ट्वा आत्मानमिति शेषः । वीक्ष्य

कक्षानिवेशितगदः स विगाह्य तोयं

फुल्लानि हल्लककुलान्यखिलान्यलावीन् ॥ ३४ ॥

तदात्य एव तद्रक्षिणः 'कस्त्वं रे' जात्म्, आयुरग्रभूमिमारुक्ष-
सि' इति समन्ततो निरुन्धानानन्वर्थतावलम्बकतया लोहितायिता-
नां लोचनानां प्रतिविम्बैस्त्वां सरसीं पुनरपि सौगन्धिकान्तर्वन्नोमिव
कुर्वतः क्रोधघशाघ्नाम यातुधानान्स भीमो रंहसा समुपवृंहितसि-
हनादध्विरेमुपोपितस्य परिधस्य पारणां परिकल्पयांचक्रे ॥

रक्षःसृता रक्तनदी महाश्रेर्विष्वक्पतन्ती वियति स्थितानाम् ।

क्षरत्तटीधातुझरीति बुद्धेः करावलम्बं कलयंचकार ॥ ३५ ॥

भयाद् अपश्ये पलायिते सति । कक्षे बाहुमूलं निवेशिता विन्यस्ता गदा येन
तथोक्तः सन् । तोयं सौगन्धिकदीर्घिकाजलं विगाह्य प्रविश्य फुल्लानि विकसि-
त्तानि अखिलानि निःशेषाणि हल्लकानां रक्ताब्जानां कुलानि पुञ्जान् अलावीत्
अपचितवान् । लुनातेः कर्तरि लृट् । अत्रोत्प्रेक्षया कुबेरस्य भाविपरामवस्य
प्रतीतैरलंकारेण वस्तुष्वनिः ॥ ३४ ॥

तदात्य इति । 'तदात्यस्तु तदाकालः' इत्यमरः । तस्याः कक्षारसरस्याः
रक्षिणः पालयितृन् । अत एव रे जात्म्, त्वं कः आयुषः अग्रभूमिं आरुक्षसि
'आरोढुमिच्छसि' इति । उक्त्येति शेषः । समन्ततः स्वस्य परितो निरुन्धानान् निरोधं
कुर्वणान् अन्वर्थतायाः क्रोधवशेति नात्रोऽवयवार्थस्य । योपपटाधीनत्वस्येति
यावत् । अवलम्बकतया स्वीकारेणेवेति गम्योत्प्रेक्षा । लोहितामितानां अरुणी-
भूतानां लोचनानां प्रतिविम्बैः तामपचितहल्लकां सरसीं पुनरपि सौगन्धिकैः
रक्ताब्जैः अन्तर्दलीं सगर्भां तत्पूर्णांमिवेति यावदित्युत्प्रेक्षा । कुर्वतः क्रोध-
घशाघ्नाम यातुधानान् रक्षोविशेषान् च भीमः रंहसा वेगेन समुपवृंहितः
वर्धितः सिंहनादः येन तथोक्तः सन् चिरमुपोपितस्य बधपारणारहितस्य
परिधस्य गदायाः पारणं उपवासानन्तरभोजनं परिकल्पयांचक्रे । अवधीदित्यर्थः ।
गम्यपाच्योत्प्रेक्षयोरप्राप्तिभावेन संस्कारः ॥

रक्ष इति । रक्षोभ्यः क्रोधवशेभ्यः सृता महादेः गन्धमादनस्य विष्वक्
परितः पतन्ती प्रवहन्ती रक्तनदी शोणितप्रवाहः वियति आकाशे स्थितानां देवा-
दीनां क्षरन्तः स्यन्दमानाः तटीषु प्रपातेषु घातवः गैरिकादीनि यस्यां तथोक्ता झरी
निर्झर इति बुद्धेः भ्रमातिशयाः करावलम्बं मुखप्राहत्वं कलयंचकार घटयति
न्यः । निर्तरभ्रमं जनयामासेत्यर्थः । अतएव भ्रान्तिमदलेकारः ॥ ३५ ॥

१. 'ग्राहगिन्' इति पाठः. २. 'अवलम्बिता' इति पाठः. ३. 'लोहितानाम्'
इति पाठः. ४ 'चिरात्' इति पाठः.

पर्वतस्याग्रवस्तुभ्यः प्रवस्तुं नेच्छतीं दृशम् ।

उत्ताय स महायन्त्रादुपासीददुपलकाम् ॥ ३६ ॥

तदानीमितरेष्वपि भ्रातृषु कमलपालिकासूनोः स्कन्धभाग-
शिबिकामधिरुह्य तस्यैव कटकभुवमागतेषु सत्सु मारुतिरादरेण
रहसि तां विकसितां कुसुमसंहतिं मूर्तानुरागभ्रमदां प्रमदां प्रत्यु-
पदामकरोत् ॥

सरसीय कचेऽप्यस्या धार्तराष्ट्राकुलीकृते ।

ऊपे तया वरतनोरुर्मिमल्यलिभासुरे ॥ ३७ ॥

पर्वतस्येति । स भीमः पर्वतस्य गन्धमादनस्य अग्रे शिखरे वस्तुभ्यः
मणिशुलपुञ्जरीन् विहायेति स्वस्त्योपे पञ्चमी । प्रवस्तुं अन्यत्र गन्तुं नेच्छतीं अन-
भिलषन्तीम् । ननयस्य नशब्दस्य मुप्युपेति समासः । दृशं दृष्टिं यन्नात् अति-
कृष्टात् उत्ताय आह्वय । उपलका अत्ररासन्नभूमिं उपासीदत् प्राप्तवान् ।
दृशमुत्तायेत्यनेन पर्वताग्रवस्तूनां लोकोत्तरप्रतीतेर्वस्तुना वस्तुध्वनिः ॥ ३६ ॥

तदानीमिति । तदानीं उपलकाप्राप्तिसमय एव । इतरेषु भ्रातृषु युधि-
ष्ठिरादिष्वपि कमलपालिकायाः द्विदिभ्याः सूनोः घटोत्कचस्य स्कन्धभागं भुजा-
ग्रमेव शिबिका प्रियया द्रौपद्या सह अधिरुह्य । तस्य गन्धमादनस्यैव कटकभुवं
नितम्बप्रदेशं आगतेषु प्राप्तवत्सु सत्सु । मारुतिः भीमः मूर्तस्य शरीरधारिणः
अनुरागस्य भ्रमं ददातीति तयोक्तम् । आरुण्यादिति भावः । ता विरुतिना कुसुम-
संहतिं कदारुण्यं रहसि प्रमदां प्रत्यादरेण उपदा उपायनं अकरोत् । क भीमोऽयं
इत्याभ्यासन्तो युधिष्ठिरादयः चिन्तामानसंनिहितेन घटोत्कचेन गन्धमादनं
नीता इति भारती कथानानुसंधेया ॥

सरसीति । धार्तराष्ट्रेण दुःशासन्येन धार्तराष्ट्रः नीलहंसैव आङ्ग्रीकृतै
ऊर्मिमति कीटित्यवति तरङ्गवति च अटिवत् अतिनिध भासुरे । अस्या वरतनोः
द्रौपद्याः केशेष्वपीति आलोकवचनम् । सरसि कदारवापिद्यामिव तया कुसुम-
संहत्या ऊपे उपितम् । वसतेर्भावे लिङ् । छिटविशेषणैवमुपमा । इमाम् 'सहस्र-
शब्दवाच्यत्वात्सा सहस्रोपमा मता' इति लक्ष्मिणा दृष्टी सहस्रोपमेति व्यव-
हारः ॥ ३७ ॥

१. 'मुव' इति नास्ति कचित्. २. 'तान्' इति नास्ति कचित्. ३. 'कुनीकृते'
इति पाठः. ४. पञ्चदन्तवत् 'इति मीगन्धिकादराणम्' इति कचित्.

अथ कदाचिदाखेटाय तटाटर्ची पर्यटति तस्मिन्बकद्विपि जटो
नाम दुर्जटः सुरारिरुटजमुपेत्य वेदिकया वैतानतनूनपात इव
दक्षितया सह त्रीनपि तान्वीरान्स्कन्धमानीय जवात्केनचिदपदि-
शपथेन प्रतस्थे ॥

गतागते तत्र घटोत्कचेन जटेन च स्कन्वधृतस्य राज्ञः ।

पादार्पणालाभशुचा वनं सप्ततत्रिणादैरिव रोदिति स्म ॥ ३८ ॥

वनं यियासोः कठिने समान्ते जटासु रोधो न बभूव यस्य ।

वने विजृम्भत्करणे तु तस्य जटामुरोऽघोऽजनि धर्मसूनोः ॥ ३९ ॥

अथेति । अयानन्तरं कदाचित् तस्मिन् बकद्विपि मीमे आखेटाय
मृगयां कर्तुमिति । 'क्रियार्थं-' इत्यादिना चतुर्थी । तटे गन्धमादनप्रपाते अटर्ची
पर्यटति परितः संचरति सति । दुर्जटः पारुष्यहस्यत्वादिना दुष्केशः । जटो नाम
सुरारिः राक्षसः । उटजं युधिष्ठिरपर्णशला एव दक्षितया द्रौपद्या सह त्रीनपि
तान् वीरान् युधिष्ठिरनकुलसहदेवान् वेदिकया सह वैतानान् यजीमान् तनून-
पातः आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणामोनिव स्कन्धं भुजाग्रं आनीय प्रापय्य । केनचित्
दुर्धयेन अपदिशेन वैदेशिकेन पथा मार्गेण । 'ऋक्पूः-' इत्यादिना समासा-
न्तोऽप्रत्ययः । प्रतस्थे । उपमार्गलंकारः ॥

गतेति । तत्र गन्धमादनवने गतं निर्गमनं च आगमनं च गतागत-
मिति नपुंसकद्वन्द्वैकवद्भावः । तस्मिन् गते आगते चेत्यर्थः । क्रमोऽत्र न
विवक्षितः । ततश्च आगते घटोत्कचेन गते जटेन च स्कन्धे धृतस्य राज्ञः युधि-
ष्ठिरस्य पादयोः अर्पणानां विन्यासानां अलामेन अप्राप्त्या या शुक्रदुःखं तया तद्वनं
पतत्रिणां जटामुरगतिशुष्कपक्षिणां नादैः । कलकलम्याजेनेत्यर्थः । रोदिति स्म द्रौ-
पदेत्युत्प्रेक्षा । सापक्षया च । महता पादस्पर्शस्याभावाद्यदुर्लभत्वादिति भावः ॥ ३८ ॥

वनमिति । कठिने निष्करणे । रजभूमिष्ठ इति यावत् । समान्ते दुर्धोधन-
समाया वनं यातुमिच्छोः यियासोः यस्य धर्मसूनोः युधिष्ठिरस्य । जटामु जटा-
धारणविषये रोधः नेमास्तदुचिता इति निषेधः न बभूव । किन्तु विजृम्भती कदगा
शोकरमः वृशविशेषश्च यस्मिन्नास्मिन् वने गन्धमादने । 'करणो ना वृशभेदे रणे च
करणे वृश' इति रत्नमाला । तस्य धर्मसूनोः जटामु रोधः कण्टकितारास्त्राक-
पेन च वृजनि बभूव । 'जटाशटायां शाखायाम्' इति विश्वः । अत्र वृशशोकयोः
शटाशक्तयोः निषेधावर्गमोक्ष जटामु रोधकरणसदृशेयमिति दामेदाध्यवसाय-
मूलादित्यमोक्षया अचेद्वनस्यापि वनस्य कारव्यभाविनि धर्मराजजटाधारणे
संपन्नस्यैव दुर्धोधनादेः कारव्यानुदयेन शोककविलक्षणं दौर्गत्यमिति प्रतीते-

नीत्वा किमद्य वनंसीमि सुदूरमेता-

नत्रैव हन्मि सहसेति धियैव विप्रम् ।

आलक्ष्यतायममरारिरनुष्णजह्वो

गन्तुं पदात्पदमपि क्षितिपानुभावान् ॥ ४० ॥

मध्येमार्गं वनान्तान्मदगजगमने मारुतो संमुखेऽस्मि-

न्सार्धं तेनाद्य योद्धुं घृतरभसमनास्त्रीवर्षप्रसारः ।

दैत्यस्थान् राजपुत्रान् क्षितितलमनयद्वाहुना स्कन्धमध्या-

त्क्रोधान्घोऽरत्तिसीमा स पुनरनिलमूर्दार्हणं तस्य शीर्षम् ॥ ४१ ॥

निपेतुपस्तस्य निकृत्तमूर्ध्नो नितान्तभारेण वनान्तभूमिः ।

निन्नाभवद्दूरमुप्य सङ्गे निजैः प्रतीकैरिव संकुचन्ती ॥ ४२ ॥

रत्नकारेण वस्तुष्वनि । 'जटामुरोऽधो' इत्याह्व्या अधो वनगमनानन्तरं जटामुरः
तस्य धर्मसूतोः जटामु निषये दम्पतेऽनेनेति रोध. निषेध. कर्पकथ अजनीति
केचित् । अत्राप्यलंकारष्वनि. पूर्ववत् ॥ ३९ ॥

नीत्वेति । क्षितिपस्य धर्मराजस्य अनुभावात् माहात्म्यात् अतिभार-
रमना परिणतात् । पदात्पदमेकं निक्षिप्येत्यर्थं । पदनपरं गन्तुं निक्षेप्तुं अनुष्णे
मन्दीभूते जह्वे यस्य घोऽयं अमरारिः जटामुरः अद्य वनंसीमि एताम् सुदूर
बहुदूरं नीत्वा प्राप्तव्यं किं कार्यम् । अत्रैव देशे सहसा निहन्तीति धिया
आलोचनेन निश्चिन्निव । अलक्ष्यत ददसे । तत्रलैरिति शेषः । लक्षते. दन्ती लह् ।
उत्प्रेक्षा ॥ ४० ॥

मध्ये इति । अद्य मध्येमार्गं मार्गमध्ये । वनान्तान्मदगजगमने अस्मिन्
मारुतो मनुष्ये अभिमुखम् । आगते सतीत्यर्थः । तेन सार्धं मारुतिना सह योद्धुं
घृतरभस. वेग. ह्यो वा येन तादृशं मनो यस्य सः तीव्र. तीक्ष्ण. वर्षस्य
अर्धकारस्य प्रसारः स्फुरणं यस्य सः । वैत्य. जटामुरः । स्कन्धमध्यात् बाहुना
ताम् राजपुत्रीं च राजपुत्राद्य राजपुत्रान् शीर्षसीयुषिष्ठिरादीन् । क्षितितलं
भूमिं प्रति अनयत् प्राप्तम् । स. अनेलनू पुनः जीमस्तु क्रोधान्घः
क्रोधेन बहुत्र सन् । अरत्तिसीमा निष्कलितमुष्टिघातेन दादयं भयंकरं तस्य जटा-
मुरस्य शीर्षं शिर क्षितितलमनयत् । तन्निष्ठरधिच्छेदेत्यर्थः । समधरावृणम् ॥ ४१ ॥

निपेतुप इति । निश्चितं च्छिन्नं मूर्ध्ना शिरः यस्य तस्य निपेतुपः निपतनः
तस्य जटामुरस्य । तच्छयस्य सन्निधनेति यावत् । नितान्तेन अतिनहता भारेण
वनान्तभूमि. निजैः प्रतीकैः अवयवैः अनुप्य जटामुरस्य पापिन सङ्गे स्वयं
निषये संकुचन्ती उगुप्समानेवेत्युत्प्रेक्षा । दूरं बहु निन्ना निमग्ना अभवत् ॥ ४२ ॥

निष्कण्टकाभवत्सर्वा निहतेऽस्मिन्वनावनिः । ;

उत्कण्टकाभवत्प्रीतेरुन्नत्या सा तु पार्षती ॥ ४३ ॥

ततस्ते श्वेताद्रिं चिरमधिवसन्तः कुरुवराः

सिताश्वस्य प्रात्या मुदमनुबभूवुर्निरवधिम् ।

कथाशेषीकारात्रिंशरिपुवर्गस्य बहुधा

धनुर्वह्नीकृत्यं शतमखभुजे स्थापितवतः ॥ ४४ ॥

तमनुक्रमभापितेशयुद्धं स बहुकृत्य चलाचलेन मूर्ध्ना ।

अनुजैर्नृपतिः समं हिमाद्रेर्न्यवृत्तैवचनं नितान्तदृष्टः ॥ ४५ ॥

नरेन्द्रपुत्राः सह याज्ञसेन्या न केवलं तत्र तपोधनानाम् ।

नेत्राणि जह्नुर्नियमैः कृशाङ्गा नेदीयसीनां वनवीरुधां च ॥ ४६ ॥

निष्कण्टकेति । सर्वा वनावनिः गन्धमादनारण्यभूमिः अस्मिन् जटामुरे निहते सति । नीमेनेति शेषः । निष्कण्टका कण्टकरहिता निःशत्रुका च अभवत् । सा पार्षती दौपदी तु प्रीतेः आनन्दस्य उन्नत्या अतिशयेन उत्कण्टका उत्थितशत्रुका उन्नतरोमाया च अभवत् । अत्र हतेऽपि शत्रां सशत्रुकत्वविरोधस्य सरोमाश्वत्वेन आभासीकरणाद्विरोधाभासः एकः, एवं निसर्गात्कण्टकिनोऽरण्यस्य कण्टकरा- हित्यविरोधस्य निःशत्रुकत्वेनाभासीकरणाद्विरोधाभासोऽपरः, इति द्वयोः सजातीययोः संघट्टिः ॥ ४३ ॥

तत इति । ततः अनन्तरं गन्धमादनारण्याद्वा श्वेताद्रिं हिमगिरिं चिरमधि- धनन्तः । तत्र बहुकालमुपितवन्त इत्यर्थः । 'उपाग्वध्याद्भवतः' इत्याधारस्य कर्मत्वम् । ते कुरुवराः युधिष्ठिरादयः त्रिंशरिपूणां देवसन्तानां निवातकृष्या- दीनां वर्गस्य संपत्स्य कथाशेषीकारात् नाममात्रावशेषीकरणात् । निर्मूलनादिति यावत् । शतमखस्य दन्द्रस्य भुजे धनुष एव ब्रह्मणः वेदस्य उन्नतत्वं स्वार्थं बहुधा अनेकधा स्थापितवतः । पुत्रापि युद्धप्रताप्यभावेन धनुषः प्रयोजनाभा- यादिति भावः । नितान्तस्य अनुजस्य प्राप्या आगमनेन । स्वर्गादिति भावः । निर- वधि अनन्ता मुदं आनन्दं अनुबभूवुः शनुभूतवन्तः । शिरारिणी वृत्तम् ॥ ४४ ॥

तमिति । य नृपतिः धर्मराजः अनुक्रमं यथाक्रमं भापितं कथितं ईशेन गाम्भेन सह युद्धं येन तयोक्तं तमनुजं चलाचलेन कम्पितेन । 'चलं लोलं गलच्चलम्' इत्यमरः । मूर्ध्ना शिरसा बहुकृत्य अभिनन्दयित्वा नितान्तं दृष्टः एव अनुजं धनुर्भिः समं हिमाद्रेः दैवकनं प्रति न्यवृत्तदागतवान् । वर्ततेः कर्तरि लट् । अंगच्छन्दनिकृतम् ॥ ४५ ॥

नरेन्द्रेति । नरेन्द्रपुत्रा युधिष्ठिरादयः याज्ञसेन्या द्रौपद्या सह निदमैः तत-

तदनु स खलमानी सर्वसाध्राज्यलक्ष्मीं

प्रचिच्छदयिषुरेषां प्राप्रकाश्यान्नतीनाम् ।

कुरुनृपवितनूजो घोषयात्रापदेशा-

दमजत बलमवैराट्त्वत्तं वनान्तम् ॥ ४७ ॥

कर्णानिलेखत्र करिप्रजानां चलत्सु सर्वेषु चमूरजःसु ।

रजस्तु चित्ताश्रितमस्य राज्ञो बलादिवाचश्चलमेव तस्यौ ॥ ४८ ॥

तत्र रज्जुगहनस्य भाविनः स्थानमूचनरुही द्वाद्वाद्वे ।

धारयन्मुजयुगेन कौरवः भिनिकान्स विधमाज पट्टिभः ॥ ४९ ॥

विशेषः दृष्टाद्वाः सन्तः तत्र द्वैनवने तपोधनानां नेत्राणि केवलं लोचनान्येव न जह्युः । अत्रियुद्धमारु घृते कपं वनमिव दुधर तपश्चरन्तीराधर्षेण मुहुर्मुहु-
रपश्यन्मुनय इतरथैः । द्विषु नेरीयसीनां समीपस्थितानां वने रीदरां ललाना
नेत्राणि लोचनान्यपि मूलान्वयीति च जह्युः । आहारायमिति भावः । 'नेत्रं
नाभ्या तरोर्मूढे लोचने वसनेऽपि च' इति विश्वः । अत्र लोचनमूत्राणां नेत्र-
घन्दश्चेति नितिकानेदाध्यवसायमूत्रातिशयोक्त्या अचेतनानामप्याधर्षावावश्यक्ये
रिमुन सचेतनानामित्यर्थः । नरापननप्रतीतेरलंकारेणालंकारध्वनिः ॥ ४६ ॥

तद्वन्धिति । तदनु नन्दनन्तरम् । कदाचिदिति शेषः । गालः दुष्टः नानः
चित्तसमुत्पत्तिः अस्मान्माति मलमानी य प्रविष्टः । दुरूपवतः । दुराग्रस्य तनूजो
दुर्योधनः । सर्वां घनकनकमणिहरितुङ्गादिभ्यां सामान्यस्य एकदन्तप्राधिनस्यस्य
लक्ष्मीं सपदं स्वीया प्राप्ता कार्दम्य दार्द्र्यस्य दधति । अत्रिद्वयः यैस्तेषां एषां
धर्मपत्नीदिव्य इति संप्रदानस्य सवन्धनमित्यस्या पश्या । प्रचिच्छदयिषुः प्रदग्धि-
तुमिच्छुः सन् । प्रच्छदयतेः मग्नन्तादुत्पत्त्यः । घोषयात्रायाः निजगोचरलनेरीश-
पार्थप्रयाणस्य अपदेशान् व्याजान् । बलानां चतुरङ्गाणां सपैः आप्नय सन् । नं
वनान्तं द्वैतनं अमजत प्राप्तवान् । 'खटु मानी' इति पाठः । खटुशब्दस्य नैरर्ष-
वदाहुपेत्यः । माटिनीशूतम् ॥ ४७ ॥

कर्णेति । तत्र द्वैनवने सर्वेषु बन्धाः सेनायाः संबन्धिषु रजसु परागेषु
हरिप्रजानां मज्जमृष्टानां कर्णयोः अनिले । चायुनि । चलनजन्यैः चलत्सु अपग-
च्छत्सु गन्धपि । अस्य रात्रः दुर्योधनस्य चित्ताश्रितं रजसु परागसु राजसदि-
कारथ बलान् राजाश्रयबलादिवैषुनेत्रा । अचलं मुढेन तस्यौ । कर्णस्य रात्रे-
दस्य अनिले । प्रेरणैः राज्ञः चित्ताश्रितमिति योजयन्नि केचित् । अत्रोद्योगे-
क्षया । धूर्तरजोगुणयोः रज शब्दश्चेति नितिकानेदाध्यवसायमूत्रातिशयोक्तिमापेश-
ताद्विद्वारद्वादिभावेन संहरः ॥ ४८ ॥

तत्रेति । तत्र द्वैनवने । य कौरवः दुर्योधनः । भाविनः गन्धर्वमेषिष्वतः

अभ्रंलिहस्य वटभूमिरुहस्तलेऽसौ

स्थित्वाशृणोत्तदनु वैणिकगीतिरीतिम् ।

संगीतमङ्गिरसिकं सह बन्धुवर्ग-

राकारयन्निव मुराधिपगायकेन्द्रम् ॥ ५० ॥

तावत्तस्य धार्तराष्ट्रस्य चेष्टितरौक्ष्यं निरीक्ष्य नितरां नुधान्वः
मुधान्वपतिनिदेशेन वनावनिदेशेऽवतीर्णस्तूर्णं विधृतकृपाणनाण-
चापकलापतनुत्रसेनश्चित्रसेनश्चिरक्षुधितस्तरक्षुश्चमूरुततिमिव चमू-
ममूं निवार्य क्ष्वेलंया लोलयांचक्रे ॥

रज्जुमि पाशं नहनस्य बन्धनस्य स्थानसूचन प्रदेशनिर्देश कुरुत इति कृती इव
स्थिते इत्युत्प्रेक्षा । अङ्गदे केयूरे भुजयुगेन धारयन् सन् । सैनिकान् पङ्क्तिंश्च विष-
भाज । पङ्क्तिबन्धाश्चकारेत्यर्थः । सम्यगात्मान पाण्डवा पश्यन्तिवत्सासयादिति
भावः । अत्राङ्गदधारण वटवमुकुटादिधारणस्याप्युपलक्षणम् । रथोद्धता वृत्तम् ॥ ४९ ॥

अभ्रमिति । तदनु तदनन्तरं असौ दुर्योधन अभ्रंलिहस्य आकाशस्पर्शिनः ।
अत्युन्नतस्येति यावत् । वटभूमिरुह वटवृक्षस्य । तले अथ प्रदेशे स्थित्वा ।
संगीतमङ्गिषु गानविशेषेषु रसिक मुनिसित मुराधिपस्य इन्द्रस्य गायकेन्द्रं चित्र-
सेन बन्धुवर्गं सह आकारयन् आह्वयन्निवेत्युत्प्रेक्षा । वीणाश्रित्पना वैणिकानां
गीतरीति संगीतमङ्गी अशृणोत् श्रुतवान् । शृणोते वर्तते लब्ध् ॥ ५० ॥

तावदिति । तावत् तदानीं तस्य धार्तराष्ट्रस्य दुर्योधनस्य चेष्टितस्य पाण्डवति-
रस्काररूपस्य रौक्ष्यं पारम्यं निरीक्ष्य नितरां क्रुधा कोपेन अन्धस्य मुधान्वतां दे-
वानां पते इन्द्रस्य निदेशेन आज्ञया वनावनिदेशे द्वैतवनभूमागे अवतीर्णं प्रविष्ट-
तूर्णं सत्तरं यथातथा विधृतानि कृपाणां राज्ञा याणा चापा, कलापा वृष्य तनु-
त्राणि कयचाणि च यया तादृशी सेना यस्य तपोक्त चित्रसेनो नाम गन्धर्वराज
अग्रे दुर्योधनसंबन्धिनीं चमूं निवार्य चिरान् क्षुधित मुमुक्षित तरक्षु मृगादनो
नाम मृगविशेषं चमूरुतति हरिणमृगमिव क्ष्वेलंया सिंहनादेन लोलयांरक्रे
आकुलं कृतवान् । उपमालङ्कारः । यत्तु 'तरक्षु सिंह' इति गृसिंह, तप्त । 'जङ्-
रज्ज्वलनज्वलताप्यपगतशङ्ख समानतापि पुर । हरिणामरिणा हरिणा हरिणात्पी-
हन्त्यतां तु वयम् ॥' इत्यादिना सिंहस्य हरिणवधोत्तममात्रेऽपि लोकविद्योमयपि-
रुद्वलान् । 'तरक्षुस्तु मृगादन' इति व्याघ्रविशेषपदार्थेन बोधदर्शनाधेति ॥

भटेपु घावस्सु भयेन कर्णः क्रुधा हसन्कुञ्जरमञ्जुचारः ।

करेण विस्फारितकालपृष्ठो जगाम शत्रुं जगदेकवीरः ॥ ५१ ॥

स्वसमाननाम्न्यवयवे नटद्रुणाद्धनुपश्रुतैः स युधि देवगायिनाम् ।

अतिरक्तां गलतलेकवर्तिनीमखिले वपुष्यपि चकार सायकैः ॥ ५२ ॥

गगने शिरश्चलयतः श्रोत्रोश्चलाद्गलितापि दूरभवतंसमञ्जरी ।

पुनरुन्नमद्भिरिपुपक्षवायुभिः पुरतोऽभवत्कलहभोजिनो मुनेः ॥ ५३ ॥

भटेप्विति । कुञ्जरस्य गजस्य इव मनुः मनोज्ञः चारः गमनं यस्य सः ।

जगति एकः मुख्यः स चासौ वीरश्चेति वैवक्षिकविशेष्यभावात्समासः । कर्णः
राक्षसः भटेपु कौरवसैनिकेषु भयेन घावस्सु पलायमानेषु हसन् एतावदेव
भवतां शौर्यं इति परिहसन् सन् । करेण विस्फारितं दृढारितं कालपृष्ठं नाम
घनुर्वेन तथोक्तं सन् क्रुधा शत्रुं चित्रसेनं प्रति जगाम प्रत्युद्ययी ॥ ५१ ॥

स्येति । स कर्णः स्वेन स्वीयेन नाम्ना समानं अभिमं नाम कर्णं इति संज्ञा
यस्य तस्मिन् । अवयवे श्रोत्रे नटन् आकर्षणमोचनाभ्यां चलन् गुणः मौर्वी
यस्य तस्मान् घनुपः पापान् श्रुतैः प्रयुक्तैः सायकैः यागैः युधि युद्धे
देवगायिनां गन्धर्वाणां गलतले कण्ठप्रदेशे एकं केवलं यथातथा वर्तत इति
वर्तिनीम् । 'एके मुह्यन्त्यकैवलाः' इत्यमरः । अतिरक्तां अत्यन्तं मुषार्यादि (?)
रक्तमायुर्यं अतिशोणितत्वं च अखिले वपुष्यपि चकार । सकलं शरीरं रुधिरा-
हुतं चके इत्यर्थः । अत्र गलमात्रवर्तिनोऽतिरक्तत्वस्यापि क्वचिद्व्यतिवर्णनात्प-
र्यायालंकारः । 'पर्यायो यदि पर्यायेभ्यस्तस्यानेकसंश्रयः' इति लक्षणात् । स च
गानमायुर्यशोणितयोः रक्तसन्देहपेभित्तिकामेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्रा-
णित इति तयोः संकरः 'रक्तः कण्ठविशेषे स्वादुनुरागिणि रञ्जिते । वाच्यवश-
रुणे क्षीयः कुङ्कुमे रुधिरेश्चि च ॥' इति विश्वः । 'नटद्रुणां कर्णे विकसाञ्जनाम्' इति
लिङ्गनिमक्तिविपरिणामेन योजनीयमित्यादि प्राहुः । मञ्जुमायिणी वृत्तम् ॥ ५२ ॥

गगन इति । किञ्च गगने शिरः चलयतः श्लोधाभिः कम्पवतः । अत
एव कलहभोजिनो मुनेः नारदस्य श्रोत्रोश्चलात् श्रोत्रापान् दूरं गलितापि ।
अवतंसमञ्जरी भूषणशुच्यः उन्नमद्भिः ऊर्ध्वं प्रसरद्भिः हृष्यां कर्णशान्तां
ये पक्षाः कटुपद्मानि तेषां वायुभिः पुरः पुरतः नारदस्याग्रे अववन् अवर्तत ।
अत्र कर्णवतंसमञ्जरीः गलितायाः पुनर्नारदाग्रे भवनासंबन्धेऽपि संबन्धोक्ति-
रूपाया अतिशयोक्तेः लोकोत्तरं कर्णशुद्धमिति प्रतीतेरलंकारेण वस्तुध्वनिः ॥ ५३ ॥

हस्तैः प्रवीणैरखिलेऽपि कर्णे सुधां विमुञ्चन्मुरगायिबर्गः ।

अयुक्तमेतत्पुनरत्र कर्णे विपाठवर्षं विससर्ज घोरम् ॥ ५४ ॥

तदनु विश्वातिशायिनो विश्वाधसुकुमारस्य शरगणेन सह ज-
वकृते कृतपणवन्ध इव धावति राधेये क्रन्दत्सु कुरुवृन्देषु च
सर्वेऽपि गर्वेण गन्धर्वमटाः सुयोधनमायोधनधरणीमध्यभाजं रश्मि-
भिरवधय्य गर्जन्तो रभसवर्जं निर्जरपथमनैषुः ॥

नयत्स्वमुं वैरिषु नाकमार्गं विषादभाजं विपिने कुरुणाम् ।

तर्त्ताहशि घ्रीलमरेऽपि तेषामुत्तानभावं न जहुमुत्थानि ॥ ५५ ॥

हस्तैरिति । मुरगायिबर्गः गन्धर्वसभः प्रकृष्टा वीणा येषु तैः युद्धनि-
युगैश्च हस्तैः अखिले सर्वेस्मिन् कर्णे श्रोत्रे सुधा गानामृतं विमुञ्चन् वर्षत्रयं
सन् । अत्र कर्णे अस्मिन्नेकस्मिन् श्रोत्रे राधेये च घोरं विपाठानां वाणविद्ये-
पाणां वर्षं विससर्ज । वर्षं इति यत्, तदेव तत्पुनरयुक्तम् । अत्र सुधावर्षकादस्तात्
वाणवर्षवर्णनाद्विरुद्धकार्योपतिरूपो विषमप्रमेदो राधेयभोत्रयोः कर्णशब्द-
शेषमिति दामेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राप्तिरिति द्वयोरप्राप्तिभावेन संकरः ।
उपजातिर्दत्तम् ॥ ५४ ॥

तदन्यति । तदनु विश्वं धनुर्धरप्रपञ्चं अनिशेत इति विश्वातिशायिनः ।
विश्वानमुकुमारस्य चित्रसेनस्य शरगणेन सह । जवकृते वेगार्थं कृत्वा पणवन्धो
येन तादृश इवेत्युपप्रेषः । राधेये कर्णेऽपि धावति सति । कुरुवृन्देषु कौरवव्यूहेषु
क्रन्दामु रुदामु सतामु च । सर्वे गन्धर्वमटाः । अपिस्त्वर्यः । गर्वेण दुरहंकारेण
आयोधनधरणीमध्यभाजं सुदभूमध्यवर्तिनं सुयोधनं रश्मिभिः पादैः अवबध्य
गर्जन्तः निर्जरपथं आगच्छन् प्रति रभसवर्जं मन्दं अनैषुः प्रापयामासुः ।
सुविट्टिरादयोऽपि सुयोधनादीनां बन्धनं दृष्ट्वा हर्षमामुषुरिति मन्दमनैषुरिति भावः ।
रभसवर्जं हर्षशून्यमिति दुर्योधनविशेषणमिति केचिन् ॥

नयत्स्विति । वैरिषु शत्रुषु गन्धर्वेषु अमुं दुर्योधनं नाकमार्गं आगच्छ-
मार्गं प्रति नयामु सन्तु । विपिने धरण्ये विषादं दुःखं मज्जन्तीति तद्भाजं तेषां
कुरुणा कौरवाणां मुथानि (कर्तृणि) तत्तादृशं अखदये घ्रीलमरे लज्जात्रि-
शये सत्यपि । उत्तानभावं ऊर्ध्वनयावस्थानं न जहुः न मुमुतुः । दुःखेन
मुमुतुमुभयं सुदुर्मुहुरवदन् दुर्योधनमित्यर्थः । अत्र नमनकारणस्य लज्जाम-
रस्य शरपेऽपि तदनुदयवर्णनाद्विशेषोक्तिरलङ्कारः ॥ ५५ ॥

१. 'विपाठवर्षम्', 'विषादवर्षम्' इति च पाठः. २. 'च' इति जटि कपिड.
३. 'धर्गः' इति पाठः. ४. 'रश्मिभिः' इति पाठः. ५. 'नयामु' इति पाठः.
६. 'तादृशे म' इति पाठः.

तस्यान्तःपुरमुभ्रुवो विगलितैर्वाष्पान्मुमिः पङ्क्ति
मार्गे मन्दितवेगपादगतयो वक्षःस्थलत्तागयः ।

आजग्मुस्तनजातमधुमवहत्कारुण्यमद्भिद्वये
कुर्वन्त्यो नमितं द्वियैव पुरतो दत्तार्धमाहं शिरः ॥ ५६ ॥

सगद्गदमेवमभिदधुश्च ॥

संद्रष्टुं तव पादमूलमधुना सर्वैः मनं वन्धुमि-
द्वैव आतरनागतं वनतले लेष्टेन हेतोर्विना ।

पापः कञ्चन गायको दिविपदां हा हन्त वद्धा दृष्टं
निःशङ्कैरुपवीगितो निजमटैरभ्रं नयत्तुषकैः ॥ ५७ ॥

तद्वत् नः कण्ठनुवि क्षुपाणां सर्वैव पादं शरणं गतानाम् ।
योऽस्तव्यपां नङ्गलन्त्रिधापाः प्रनीदं दानुं प्रथमानकीर्तं ॥ ५८ ॥

तस्येति । विशेषेण गतिरैव वाष्पान्मुमिः पङ्क्ति इदमवति मार्गे आर-
प्यते मन्दितः वेगः यस्याद्यादृशी पादगतिरिति वननं यात्रा ताः । वक्षः
स्थलौ प्रहरन्तौ पाणी यात्रा ताः । उभयत्र तु चरितरेकमिति नवः । एव्यं दुर्गो-
धनस्य अन्तःपुरं मुद्रवः त्रिनः तं आनीयमर्तुहृत्परज्यमंशं अयनि अत्र-
हृत् कतिच्छिद्यमानं कदम्बं दीनार्तिहरणस्यं यस्य ॥ अत्रादनुं धनराजं
प्रदीति प्रत्युत्पितिविद्वेषोऽनम् । पुरतः प्रागनापूर्वनेव द्विजं यज्जना नङ्ग-
न्या नैव गिक्का च वनमर्थं शृङ्गं शृङ्गान्द्वयं यस्य तपोत्तं शिरः । अद्भिद्वये
तस्यादनुमे नमितं कुर्वन्त्यः शानन्त्रः वक्षः आनन्धुः प्रापुः । शरणं गता
इत्यर्थः । अनाजहत्कारुण्यं कारुण्यं धनराजप्राप्तिहेतुत्वं कारुण्यलिङ्गनेदः ।
शार्ङ्गलविच्छेदितवृत्तम् ॥ ५९ ॥

सगद्गदमिति । द्विजं सगद्गदं चतुःस्तलपदान् वधावया एवं वध्यना-
प्रकारेण । अतिदुः निजययानपुः । ता इति शेषः ॥

निश्चितप्रकारेणाह दान्मान्—संद्रष्टुमिति । अतुवा अग्निप्रहणे ।
हे देव त्वानिह, तव पादमूलं वन्धुं द्रष्टुं सर्वैः वन्धुमिः वग्मदादिभिः वने
आगतं आतरं दुन्दुभुवै दुर्गोपनं वनतले पातः दुर्गना च्यवन दितिपदा
गायकः गन्धर्वः हेतोर्लेष्टेन निजं वनराजस्वरूपेभ्यं निनापि । हा हन्तेत्यदि
चेदं । दृष्टं वद्धा नि दृष्टे अतुतोमनः विजयते, गन्धर्वः उवचैः गन्तीर यथा
तथा उपवीगितः वाष्पान्धनेन सह मुद्रवः च । अत्रं अकञ्चं प्रति नयति । 'धो-
दनं पक्वता मुक्ते' इत्यादिपुष्टोऽन्यैव मननकर्मतन्त्रम् । शार्ङ्गलविच्छेदितवृत्तम् ॥ १७॥

तदिति । तत् तन्नात् कारणात् हे प्रथमानकीर्तं वर्णमानयन्, तवैव ।

इति तामिर्दीनभावं पुरोधाय निवेदितस्य राज्ञो निदेशेन निर्गत्य सत्वरमनुधावता भ्रूदण्डमिव कोदण्डमपि कोपेन कुटिली-
कुर्वता भीमप्रभृतीनां क्ष्वेलितविस्फारिताभ्या तत्क्षणं वियदखिलं
विक्रस्वरनिजगुणमासीत् ॥

अर्जुनस्त्वेवमुवाच ॥

क गायका यूयमुपात्तवीणाः क चापधुर्याः कुरुवंशभूपा ।

अहो रणे चापलमिदृशं वः स्वमूलकं वा परमूलकं वा ॥ ५९ ॥

वृषाङ्गमौलेर्नृणचिह्नदायी बने जनोऽस्मिन्वसतीति वार्ता ।

पपात कर्णे भवता न किञ्चिद्वीदृशं साहसमातनुष्वे ॥ ६० ॥

तत्तुल्यस्य करुणाकरस्यान्यस्य लोके दुर्लभत्वादिति भावः । पादं शरणं रक्षितारं
गनानां प्राप्तानां वृषाणां भ्रातृवधूनां न अस्माकं कण्ठस्य भुवि देशे । मङ्गल-
सूत्रिकायां माङ्गल्यसूत्रस्य वास्तव्यता नैरन्तर्येण स्थितिं दातुं प्रसीद अनु-
ग्रहं कुरु ॥ ५८ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारं दीनानां भावो दैन्यं पुरोधाय अप्र कृत्वा । सदै-
न्यमिति यावत् । तामि दुर्बोधनान्तं पुरिकाभि निवेदितस्य विज्ञापितस्य राज्ञ-
धनराजस्य निदेशेन आज्ञया निर्गत्य पणशालातो बहिरागत्य सत्वरं अनुसृत्य
धावता कोपेन ध्रु दण्ड इव तमिव कोदण्डं चापमपि । तच्च तत्तत्तत् । कुटिली-
कुर्वता वक्रं कुर्वताम् । एकत्र ध्रुवुटीरचनेन, अन्यत्र गुणाकर्षणेन चेति भावः ।
भीमं प्रभृते आदि येषां तथा भीमार्जुननकुलसहदेवानां क्ष्वेलितविस्फा-
राभ्यां सिंहनादचापनादाभ्यां तस्मिन्नेव क्षणे तत्क्षणम् । धमराजज्ञातृण एवेत्यर्थः ।
अत्यन्तसमौहं द्वितीया । अखिलं वियत् आकाशं विवस्वरं प्रवृद्धं निज-
स्वामय्यं गुणं शब्दं यस्मिन् तादृशं आसीत् । 'निजमातनीयनित्ययो' इति
निश्च । 'शब्दगुणकमाकाशम्' इति तार्किका ॥

'अर्जुनस्त्वेवमुवाच' इति वचिस्तुल्यकपु पाठः । एव वक्ष्यमाणप्रकारेण ॥

वेति । उपात्ता इत्ये पृता वीणा र्यस्य । अनाप्रातचापगन्धा इत्यर्थः । हे
गायका, यूयम् । चापधुर्या धनुर्धुरिणा कुरुवंशभूपा वयम् । अत रणे युद्धे
इदं वा पुष्पाक चापलं तृष्णा स्व स्त्रीयालोचनमेव मूलं यस्य तथोक्तं
तत्क वा उक्त परंपरातोचनं मूलं यस्य तथोक्तं वा । अहो इत्याद्यर्थः । अविवेक-
वृत्तवादाद्यर्थम् । नदं वीणाभिर्गानम्, किन्तु शरीरं शरीरतण्डुलं युद्धमित्यर्थः । उपे-
न्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ५९ ॥

नृपेति । वृषाङ्गस्य रामोरपि मौलौ मनेन चिह्नं ददातीति दायी । जन-

भ्राताधुनासौ न विसृज्यते चेत्तथात्र संनह्यतु गाण्डिवो मे ।

यथा महेन्द्रः परिगृह्य वीणां स्वबाहुकीर्तिं स्वयमेव गायेत् ॥६१॥

इति विलयस्य वीरवादेन पुनरपि निवर्तमानैर्वाणामंसेषु निबध्य
घाणासनमेव करे कूजयद्भिस्तैर्नभश्चरैः सममेपां सकलवैमानिकपरि-
पदङ्गरुहवितीर्णनिद्राभङ्गो महान्संगरोऽभूत् ॥

गम्भीरगाण्डिवगुणाद्गलितैः पृषत्कै-

र्गण्डस्थले हृदि भुजे गमितप्रणास्ते ।

गर्वं विहाय चकिता गगनान्तराले

गन्धर्वभावसदृशं गमनं वितेजुः ॥ ६२ ॥

अर्जुनः अस्मिन्वने वसतीत्युक्तप्रकारा वार्ता वृत्तान्तः । हे गायकाः, भवतां
कणे किञ्चित् स्वल्पमपि न पपात न प्रविष्टवती । भवद्भिर्न श्रुतेत्यर्थः । यत्
यस्मात् ईदृशं बद्धा भ्रातुर्नयनरूपं सादृशं अविचारितकृत्वा आतनुष्वे कुरुष्वे ।
तस्मान्न पपातेति योज्यम् । अत्रोत्तरवाक्यार्थस्य पूर्ववाक्यार्थं प्रति हेतुत्वात्
काव्यलिङ्गमेव ॥ ६० ॥

भ्रातेति । किञ्च असौ नीयमानः मे भ्राता दुर्योधनः अधुना न विसृज्यते
चेत् न त्यज्यते यदि । युष्माभिरिति शेषः । तर्ह्यत्र इदानीं मे मम गाण्डिवः चापः
तथा संनह्यतु उद्युक्तो भवतु, यथा महेन्द्रः दैवेन्द्रः स्वयोः स्वीययोः बाह्वोः कीर्तिं
दानज्ञानजन्यां स्वयमेव वीणां परिगृह्य गायेत् स्तुवीत । मद्गाण्डिवो युष्मान्निःशे-
पीकरोतीत्यर्थः । अत्र इन्द्रकर्तृव्यवीणागानरूपाप्रस्तुतकार्यवर्णनेन गन्धर्ववधस्य प्र-
स्तुतस्य प्रतीतिः कार्यनिबन्धनाऽप्रस्तुतप्रशंसामेदः । उपजातिर्धृत्तम् ॥ ६१ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण विलयस्य अर्जुनस्य वीरवादेन पुनरपि निवर्तमानैः
प्रत्यागच्छद्भिः असेषु भुजशिखरेषु वीणाम् । इति जालेकवचनम् । निबध्य घाणासनं
चापमेव । नतु वीणामित्यर्थः । करे कूजयद्भिः गुणाकर्षणेन टड्कारयद्भिः तैर्नभश्चरैः
समं गन्धर्वैः सह एपां भीमादीनां सकलानां वैमानिकानां देवसाध्यादीनां परिपदः
समाजस्य अङ्गरुहेभ्यः श्लोमभ्यः वितीर्णः दत्तः निद्राया भङ्गः उद्रोधः येन
तथोक्तः । अत्याद्यर्थात्कृतरोमाद्य इत्यर्थः । महान् संगरः युद्धं अभूत् ॥

गम्भीरेति । गम्भीरस्य महतः गाण्डिवस्य घनुषः गुणात् सौर्व्याः गलितैः
प्रयुक्तैः पृषत्कैः चापैः गण्डस्थले हृदि वक्षसि भुजे च गमितानि प्रापितानि प्रणानि
येपां तथोक्ताः ते गन्धर्वाः गर्वं युद्धाहंकारं विहाय चकिताः भीताः सन्तः गग-
नान्तराले आकाशमध्ये गन्धर्वभावस्य अश्वत्वस्य सदृशं अनुरूपं गमनम् । पला-

वीणाः समस्ता विजयेन कृत्वा गन्धर्वसैन्याद्गलिता निषेतुः ।
आयुष्मती केवलमालुलोके हस्ताप्रवीणा दिवि नारदस्य ॥ ६३ ॥

एतावतीति युधि मार्गेणचारशक्तिः

स्पष्टीयभूव सुरगायकपाण्डवानाम् ।

तेषां ययुः शरकुलानि हि लक्ष्यमात्रं

लक्ष्यं विमिश्र पुनराययुरन्तमेषाम् ॥ ६४ ॥

तत्र शक्रसुतस्य तादृशं विक्रममभिनन्द्य कृतसंधानेन गन्धर्व-
राजेन समर्पितं पौरुषहीनैमिदं न पुरस्करणीयमिति बन्धनमिषेण
पश्चादुपनीतबाहुयुगुलं सुबोधनमादाय ते मीमादयो वसुधाधिपस्य
संनिधिं प्रैत्यनयन् ॥

यनमिति यावत् । वितेनुः चक्रुः । 'वाजिवाहार्वगन्धर्व-' इत्यश्वपर्यायेष्वमरः ।
अत्र गवारस्य बहुनामादित्वेन ग्रहणाच्छेकानुप्रासः ॥ ६२ ॥

वीणा इति । विजयेन अर्जुनेन कृत्वाः छिन्नाः अतएव गन्धर्वसैन्यात्
गलिताः समस्ता वीणाः गान्धर्व्यः निषेतुः पतन्ति स्म । भुवीति शेषः । परं
नारदस्य मुनेः हस्तामे वीणा केवलं महत्येवैका दिवि आकाशे आयुष्मती अस्ति-
वा सती आलुलोके दृष्टा । लोकेरिति शेषः । अतिशयोक्तिः ॥ ६३ ॥

एतावतीति । सुरगायकानां गन्धर्वाणां पाण्डवानां च उभयेषां समन्धिनी
मार्गेणानां चारे संचारणे शक्तिः सामर्थ्यं एतावती इवतीति युधि युद्धे स्पष्टीयभूव
स्पष्टाभूत् । हि यतः तेषां गन्धर्वाणां शरकुलानि पाण्डवानि लक्ष्यमात्रं ययुः
शरव्यं प्रापुरेव । न तु तद्गीत्याः तदन्तिकमाश्रुरित्यर्थः । एषां पाण्डवानां शर-
कुलानि तु लक्ष्यं विमिश्र अन्तं एतन्मगीषं प्रति पुनराययुः आगतानि । ततः
स्पष्टीयभूवेति योज्यम् । अत्र लक्ष्यप्राप्तिमात्रेण स्वस्वमेव पुनरन्तिकगम-
नाभ्यां च गन्धर्वपाण्डवपाणसंचारणशक्तयोः स्वस्वत्वमद्वैतवानुमानादनुमान-
द्वयराजातीपरत्वेन संयुजम् । उत्पतिता बाणाः अपः पुनः पतन्ति, अपःपति-
साध हुनवोत्पतन्तीति तत्तत्त्वम् ॥ ६४ ॥

तत्रेति । तत्र तस्मिन् युधि तादृशं अतद्वत् एवमुत्तरं अर्जुनस्य विक्रमं
परामर्शं अभिनन्द्य स्थापित्वा कृतं संधानं संधिः येन तेन गन्धर्वराजेन विप्रते-
जेन समर्पितं प्रत्यर्पितं पौरुषेण शौर्येण हीनं शून्यं इदं भुजयुगुलं ॥ पुरस्करणीयं
मात्रे स्थापनीयमिति हेतोः बन्धनस्य गन्धर्वहीनस्य मिषेण व्याजेन पश्चात्
पृष्ठतः उपनीतं प्रापितं बाह्येयुगुलं येन सचोष्मिव स्थितमिति गन्धरापदयो-

तं वीक्ष्य तत्र तरुमावरणं भजन्ती
 सा पार्वती सविचवद्विपरम्परसु ।
 हासैः कराङ्गुलिविलादसकृद्गलङ्घि-
 राकालिकीं कुसुमपङ्क्तिमिव व्यतानीन् ॥ ६५ ॥
 धीप्रातैस्त्रिमुचनर्तले विश्रुते नः कुलेऽस्मि-
 श्रुत्यद्य त्वं बहुभिरनुजैरास्थितोऽप्याधिपत्यम् ।
 एवं भङ्गं किमिह भजसे वत्स नीचैः प्रणीतं
 राजन्यानां परपरिमवो राजयद्भ्या हि कीर्तैः ॥ ६६ ॥
 इत्थं निगद्य सरलेन युधिष्ठिरेण
 वन्धाद्विमुच्य वरुविद्विपता विसृष्टः ।
 मानं द्युतं मृगयमाण इवातिनम्रो
 वाचंयमेन स ययौ महता बलेन ॥ ६७ ॥

प्रेक्षा । सुयोधनं आदाय ते भीमादयो भीमाजुननकुलसहदेवाः वसुधाधिरस्य
 राज्ञो युधिष्ठिरस्य संनिधिं समीपं प्रत्यनयन् प्रापयन्ति न्य ॥

तमिति । सा तथा तैरपकृतवेन प्रसिद्धा पार्वती शैषरी तदं दृष्टं आवरणं
 भजन्ती कुर्वती सती तत्र राज्ञः समीपे तं दुर्गोधनं वीक्ष्य करस्य बन्धे निहितस्य
 अङ्गुलीनां विलाद मध्यात् असङ्गं बहुवार गलङ्घिः प्रसरद्भिः हासैः सविचव-
 द्भीना समीपलतानां परम्परामु पङ्क्तिषु । अकाले अगर्तुमवा आकालिकीं कुसुम-
 पङ्क्तिं व्यतानीत् जनयामासेवेत्युपेक्षा । मृद्यं जहासेत्यर्थः । महतामवमन्तारो
 वैवावमानं भजन्ति मरणादप्यधिकमिति हासप्रधारः ॥ ६५ ॥

धीरेति । हे वत्स, त्वं वीराणां लोकैक्यरागां कुरुद्वयमृतीनां प्रातैः वन्दैः
 निमुचनतलेऽपि विश्रुते प्रसिद्धे नः अस्माकं सवन्धिवि अस्तिन् बन्धे चान्द्रे बहुभिः
 नवोत्तरवत्सा अनुजैः सह सत्यय समूय, किञ्च आधिरत्नं प्रमुच्यमपि आस्थितः ।
 चतुरङ्गबलसमेतोऽपि सन्नित्यर्थः । नीचैः हीनैः गन्धर्वैः प्रणीतं प्रापितं एवं
 परिदृश्यमानप्रकारं भङ्गं परममं इह इदानीम् । किमेति जुगुप्सायाम् । भजसे
 बहसे इति काङ्क्षः । अनुचितमित्यर्थः । कुतः । हि यस्माच्चारणात् । राजन्या-
 नां राजां परैः परिमवः तिरस्कारः कीर्तैः राजयद्भ्या क्षयरोगः । कीर्तनाद्यक
 इत्यर्थः । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ ६६ ॥

इत्यमिति । सरलेन उदारेण युधिष्ठिरेण इत्थं सत्प्रधारं निगद्य उक्त्वा

यं प्रायं बहुमिच्छन्ति जना जीवितुमुत्सुकाः ।

उपाविश्वत्तमेवासौ पयि प्राणान्समुज्झितुम् ॥ ६८ ॥

तस्मिन्प्रते स्वपनलब्धसुरारिसाह-

स्त्यागे तनोस्तदनु बन्धुतया निपिद्धः ।

तस्माद्वनात्पुनरपि प्रतिपद्य धैर्यं

धुष्यद्वलो निववृत्ते कुरुराजधानीम् ॥ ६९ ॥

तत्र पलु ।

ऋदापि मा बन्धय गायकैर्मांमितीष हृष्यैरमृतायमानैः ।

संप्रीणयन्निन्द्रमयाभिमानी स पौण्डरीक क्रतुमाजहार ॥ ७० ॥

वक्रविद्विपता भीमेन बन्धात् गन्धवक्रतात् विमुच्य मोचयित्वा विष्टुष्ट अनुहात स दुर्योधन । च्युत मान मृगयमाण । विचिन्वन्निवेत्युप्रेक्षा । अतिनम्र सन् । प्राचयमेन लज्जया परिहृतश्चेलितवाद्यरवेण महता बलेन सह ययौ गतवान् ॥ ६७ ॥

यमिति । जीवितुमुत्सुका चिरजीवनेच्छा जना य प्रायं यय बहु अनेकवार्षिक इच्छन्ति । तमेव प्रायं निरक्षनमत च । प्राणान् समुज्झितुं स्वक्तु असौ दुर्योधन पयि मार्गे उपाविशत् प्रविष्टवान् प्रायोपवेश चक्रे । विशेषं तर्हि लुह । 'प्रायो वयति बाहुल्ये तुल्यानशनमृयुषु' इति वैजयन्ती । अत्र प्रायशब्दश्लेषमिति कालाध्ययनो निरक्षनमतद्वयामेदातिशयोक्त्या दीर्घजीवन-हेतोरेव सद्यो 'जीवननाशत्वरूपस्य व्यापाताकारस्योन्नीवशात् द्वयोर्ज्ञातिभावेन सकर । 'व्यापातात्तान्यथाकारि तथाकारि क्रियेत चेत्' इति लक्षणात् ॥ ६८ ॥

तस्मिन्निति । तदनु दुर्योधन तस्मिन् प्रते प्रायोपवेशे स्वपने स्वप्ने स्थित्य गुरारीणा अमृत्युगुरीनां साह्य मुदे साहाय्य येन तथोक्त सन् । बन्धु-तया बन्धुसमूहेन तत्रोत्थागे विषये निपिद्ध निवारितश्च सन् । धैर्यं प्रतिपद्य तस्माद्वनात् द्वैताख्यात् । पुनरपि धुष्यद्वज शब्दायमानचतुरङ्गश्च सन् । कुरुराजधानीं हासिनपुरं प्रति निववृत्ते प्रत्यागतवान् ॥ ६९ ॥

तत्र कुरुराजधानीम् । पलिवि उत्तरेण संबध्यते । इतीदं पाणित्वं गद्य गुत्तरत्र अधश्चेदो सदर्थविच्छेदमपि व्याख्यातम् ॥

पदेति । अयं कुरुगत्तनप्रस्थान-तरे अभिमानी मातपन शापव स दुर्योधन हे इन्द्र, इत परं ऋदापि गायके गन्धर्वं मां मा बन्धय इति अमृत-वन्धुपुण्यमागे अमृतायमाने हृष्ये शात्रुपुण्ड्रादिभि इन्द्र प्रीणयन् संतापमक्षिरागुप्रेक्षा । पौण्डरीक नाम वज्रं याग आजहार कृतवान् ॥ ७० ॥

भूपोऽपि तां वनमुवं प्रविहाय मेजे

भूयः स काम्यकतपोवनमण्डलानि ।

किमीरनाशमुदिताखिलतापसौघ-

स्वाध्यायघोषमुखरीकृतदिङ्मुखानि ॥ ७१ ॥

मृदुभिर्वनवल्लिकन्दमूलैर्विहितातिथ्यविधिः स तत्र पार्थः ।

स्थितिमाचरति स्म हृष्टचेतास्तृणविन्दोर्वचने तपोवने च ॥ ७२ ॥

प्रासूत या सदसि पट्टपटीरसंख्याः

सैषा समागतवतीति सकौतुकाक्ष्यः ।

वेणीधरामुदजसीमनि याज्ञसेनीं

विस्मित्य वल्कलवसं ददृशुर्गृहिण्यः ॥ ७३ ॥

भूप इति । स तादृगपकारिष्यपि करुणाकरत्वेन प्रसिद्ध भूप धर्मराजोऽपि ता वनमुष द्वैतवनप्रदेशं प्रविहाय । किमीरस्य रक्षस नाशेन भीमकृतेन मुदि-
तस्य तुष्टस्य । अद्भुतोभयस्येति यावत् । अखिलतापसानां ओघस्य मुनिसङ्घस्य
स्वाध्यायघोषं वेदाध्ययनकोलाहलं मुखरीकृतानि शब्दाद्यमानानि दिशां मुखानि
अग्रभागा येषां तानि काम्यके नाम वने तपोवनानां आध्रमाणा मण्डलानि
समूहान् भूय मेजे पुन प्राप्तवान् ॥ ७१ ॥

मृदुभिरिति । तत्र काम्यकतपोवनेषु स पार्थ धर्मराज मृदुभिः कोमलैः
सप्रति पूर्वं दत्तैर्वा वनवल्लीना कन्दैः मूलग्रन्थिभिः मूलैश्च विहितं कृतं आतिथ्य-
विधिं अतिथिपूजां यस्य तथोक्तं सन् । तत्रत्यैर्मुनिभिरिति शेषः । तृण-
विन्दोर्नाम मुने वचने अत्र स्वेयमित्याज्ञारूपे तपोवने तदाश्रमे च स्थितिं
आज्ञानतिलङ्घनं वासं च आचरति स्म कृतवान् । औपच्छन्दसिकवृत्तम् ॥ ७२ ॥

प्रासूतेति । या द्रौपदी सदसि द्यूतसभाया असंख्या पट्टपटी कौशेयानि
प्रासूतं अजनयत् सैषा द्रौपदी समागतवतीत्युक्तप्रकारेण सकौतुकानि द्रष्टुमुत्सु-
कानि अक्षीणि यासां ता सकौतुकाक्ष्यं गृहिण्य मुनिपत्न्यः । उदजसी-
मनि पर्णशालाया वेणीधरा दुःशासनवधपर्यन्तं घृतवेणीं वल्कल वस्त्रे परिधत्ते
नियमायेति वल्कलवसं अतएव याज्ञसेनीं द्रौपदीं विस्मित्य आश्चर्यं कृत्वा । ददृशुः ।
असंख्येयकौशेयजनन्या अप्यहो नियमाय वल्कलधारणमित्याश्चर्येणापश्य-
न्नित्यर्थः । अत्र पट्टपटीजनन्या वल्कलधारणस्य विशेषणगत्या साधर्यदर्शनं
प्रति हेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेदः ॥ ७३ ॥

तत्तादृक्षे करेऽस्या विविधवनभवं कन्दमूलोपहारं

दातुं लज्जापयोधेस्तलमभिममृशुर्धर्मदारा मुनीनाम् ।

यस्य स्पर्शानुभावादविरतमुदितैः पायसैरेव दिव्यैः

किञ्चिद्भाण्डं वनान्ते तनुमतिमिजनस्यातनोदन्यथार्थाम् ॥ ७४ ॥

दिशि दिशि मृगयायै तेषु यातेषु जातु

स्वयमुदञ्जमवाप्तः सोमकेन्द्रात्मजायाः ।

लपनशशिमहिम्ना लङ्घयामास बेला

तरलितमकराङ्कुस्तक्षणं सिन्धुराजः ॥ ७५ ॥

तदिति । त तस्मिन् पश्यतीति तादृक्षः । कङ्कप्रकरणे 'वसोऽपि वाच्य' इति वृत्ते 'वध—' इत्यादिना पत्वे 'पठो क सि' इति कृत्वे 'आदेशप्रत्यययो' इति यत्वम् । 'आ सर्वनाम्न' इति दीर्घश्च । तस्मिन् वक्ष्यमाणप्रभावैणासदृशे अस्या द्रौपद्याः करे विविध वनेभव चेति वैवल्लिकविशेषणविशेष्यभावात् समासः । कन्दमूलमेव उपहार अशने दातुं मुनीनां धर्मदारा धर्मपत्न्यः । लज्जैव पयोधि तस्य तल अधोभाग अभिममृशुः स्पृशन्ति स्म । अतिलज्जिता बभूवुरित्यर्थः । यस्य द्रौपदीकरस्य स्पर्शेन योऽनुभाव माहात्म्यं तस्मात् अविरत अक्षय यथा तथा उदितैः आविर्भूतैः दिव्यैः अमानुषैः पायसैः परमाक्षरेव ननु शाकपाकादिमि-
रित्वर्थः । किञ्चित् अतिलज्जमपि भाण्डं अर्कदत्त पात्रं वनान्ते अतिमिजनस्य तनु शरीर अन्यथा किञ्चित्स्वदिदृष्ट अर्थं महत्त्वात्मकं यस्यास्तपोक्ता अतनोत् चक्रे । तत्तादृक्ष इति सप्तम्यः । अत्रोत्तरवाक्यार्थस्य लज्जापयोधिमज्जनहेतु-
त्वात्काव्यश्लेषः । अस्य चालोदार्यवर्णनात्मकोदात्तालकारेण सहैकवाचकानु-
प्रवेशसंकरः । स्पर्शानुभावादविरताक्षोदययोर्हेतुहेतुमतोदयत्वात्मकेन हेतुत्वकारेण चाप्युक्त एव संकर इति च ग्राह्यः ॥ ७४ ॥

दिशीति । जातु कदाचित् तेषु सुषिष्ठिरादिषु सर्वेषु मृगयायै मृगयां कर्तुं इति । 'मियार्थ—' इत्यादिना चतुर्थी । दिशि दिशि प्रतिदिश यातेषु गतेषु परतः । उदञ्जं पर्णशालां अवाप्तं प्राप्तं सिन्धुराजं ऐन्दवं समुद्रपथः । दिशे नद्विशेषे-
ऽन्यौ सिन्धुर्नां सन्ति द्वियाम्' इत्यमरः । एकत्र सिन्धुर्देशोऽत्रात्र सन्निधिति-
विशेषः । सोमकेन्द्रात्मजाया द्रौपद्या लपन मुखमेव शशी पद्म तस्य महिम्ना प्रमया सत्पण गच्छ तरलित मकराङ्कुः सम्यग यस्य तपोक्तः सन् । आकुलिता प्रहृषिहृषयेली मर्यादां कूलं च लङ्घयामास अतित्रातवारः । तां बलाद्गृहीतवती-
त्यर्थः । अत्र चन्द्रचन्द्रिकाया आकुलितप्रादं समुद्रस्य कूललङ्घारूपमर्थान्तरं प्वनि-
रेव न शब्दः । 'गर्वेनापदये नान्तरे' इति तन्निषेधः । माग्निनी वृत्तम् ॥ ७५ ॥

ततः क्रन्दन्तीं कुरीमिव निन्दन्तीमेनां पुरस्तादधिरोप्य सूत-
करोत्रदण्डाध्यापितवेगतन्नपारीणरध्येन घनतरजघनपयोधर-
भाराक्रमणविनम्रीकृतपूर्वभागतया पार्थदर्शनशङ्कया निकुञ्जीभूयेव
घावता शताङ्गेन निमिषचूपितपरिणाहवनीपथं जयद्रथं पुनरप्या-
श्रमपदमाश्रित्य निशमितप्रमदावार्तेन पार्थेन दावार्तेनेव पूर्वजेन
नियुक्तौ जटारिकिरीटिनौ रोपविद्रुमलताकिसलयैरिव लोचनैः
शरासनं विकीर्य भृगयानिनुत्तमात्रेण चरणेन द्रुतमन्वद्रवताम् ॥

ततः क्षणादेव कर्णपूरवन्कुसुमसौरभजिघ्रितसिञ्जिनीकेन घनंजयेन

तत इति । ततः ग्रहणानन्तरं कुरीं उत्कोरपक्षिणीमिव क्रन्दन्तीं निन्दन्तीं
'किमनुचितमेव करोषि कुलाघमं धिक्, त्वाम्' इति कुन्समाना एना द्रौपदी पुर-
स्तात् रयस्य पूर्वभागे अधिरोप्य उपवेद्य सूतस्य चारये करे तोत्रदण्डेन
कशया अध्यापितस्य शिक्षितस्य चेत्सैव सन्नस्य शाश्वतस्य पारीणा पारंगता ।
अतिवेगवन्त इति यावत् । रयस्य बोडार रथ्या अश्वा यस्य तेन घनतरस्य
अतिमहतं पधनपयोधरस्य कटिपुरोभागस्य कुचयोधं मारस्य आक्रमणेन
व्याप्त्या विशेषेण नम्रीकृतं भुमीकृतं पूर्वभागं अप्रदेशं यस्य तस्य भावः तत्ता
तया हेतुना पार्यानां मृगयायां प्रतिनिवर्तमानानां दर्शनस्य शङ्कया वितर्केण
भयेन वा निकुञ्जीभूय हल्लीभूय घावता पलायमानेनेव स्थितेनेत्युपदेशः । शता-
ङ्गेन रयेन निमिषेण पश्मपातमात्रकालेन चूपितं अतिक्रान्तं परिणाहो विशाल-
वनीपथं अरप्यमार्गं येन तं जयद्रथं सै-घवम् । उदिरयेत्यर्थः । आश्रमपदं प्रति
पुनरप्याश्रित्य प्राप्य । निराश्रिता श्रुता प्रमदायां द्रौपद्यां वातां सै-घवेनापहर-
णरूपा येन तेन । अतएव दावेन वनाश्रिता आवर्तेन पीडितेनेव स्थितेनेत्युपदेशः ।
'पूर्वजेन ज्येष्ठेन शुधिष्ठिरेण । पूर्वमागतेनति भावः । नियुक्तौ प्रेतिौ जटारि-
भीम किरीटी अर्जुनश्च उभौ । रोप एव विद्रुमलता तस्यां किसलयैः पल्लवैरिव
स्थितैरित्युपदेशः । लोचनैः शरासनं चापं विकीर्य । सै-घववधाय क्रोधादग्नौ दृष्टे-
त्यर्थः । मृगयायां निवृत्तमात्रेण आगतेनेव । ननु क्षणं विधान्तेनेत्यर्थः । चरणेन
द्रुतं द्रौपदं अन्वद्रवता अन्वधावताम् । उपदेशात्रयस्य सञ्जातीयस्य सृष्टिः ॥

तत इति । ततः अनुभावानन्तरं क्षणादेव कर्णपूरस्य कर्णावतस्य वन-
कुसुमस्य सौरभ परिमल जिघ्रितौ सिञ्जिनी मौर्वी यस्य तेन । आकर्णकृष्टधनुर्गु-
प्तेनेत्यर्थः । घनजघनेन अर्जुनेन सपत्राकृतं पुङ्खपर्यन्तमन्तर्मन्त्राणीकृतं । अतः

- १ 'रदतीम्' इति पाठ २ 'तन्वधन' इति पाठ ३ 'भूय' इति पाठ
४ 'पार्थेन' इति नास्ति वचिः ५ 'अवतीर्य' इति पाठ ६ 'मृगयाविहारनिवृत्त'
इति पाठ ७ 'अन्वद्रवताम्' इति पाठ ८ 'वन' इति नास्ति वचिः

सपत्राकृतो घृतप्रासतया विनयविपर्ययो विद्यामिव कृष्णां विमुच्य
कृतपलायनः स दुर्मेधाः पुरःप्रधावितेन मागधविरोधिना रुरुधे ॥

कचे गृहीत्वा भुवि पातितस्य कठोरचारित्रपरस्य शत्रोः ।

सताढने मारुतिरात्मपाणेः सच्छात्रयामास पदं च वामम् ॥ ७६ ॥

सौवीरभर्तुरथ मूर्धनि पञ्चचूडाः

ह्रमाः क्षुरेण पवनात्मभुवा विरेजुः ।

इङ्गालधूमकलिका इव शाम्यतोऽन्त-

स्त्रासाम्बुभिः स्मरशरानलपञ्चकस्य ॥ ७७ ॥

विमतमनुजनीत वीक्ष्य भूपः स्मितास्यः

कृतनतिशिरसं त वेशभारे हृतेऽपि ।

एव दुर्मेधा दुष्टधुद्धि स सैन्धव घृत प्रास भय येन तस्य भावस्तप्ता तया
हेतुना कृष्णा द्रौपदी विनयविपर्यय विनयरहित्य विद्यामिव विमुच्य स्वकृत्वा
कृतपलायन सन् पुर स्वतोऽप्यग्रे प्रधावितेन मागधस्य जरासधस्य विरो
धिना भीमेन रुरुधे निहत् । रुरुधे कर्मणि लिट् । यस्तु 'सापत्रपीकृत' इत्य
पपाठ कल्पयित्वा 'लज्जाविततया कारित' इति 'विनयविपर्यय विनयरहित
पुरय' इति च वृत्तिह प्रल्लाप, तदबोधात् कर्णपूरेत्याद्यर्जुनविशेषणधैर्यार्थापत्ते
विपर्ययशब्देन व्युत्पत्त्यन्तर विना तद्वतो बोधायोगात् । व्युत्पत्त्यन्तरे च
ऋष्टवदापापत्तेरिति विद्वच्छिष्टात्मनिभिराकलनीयम् । 'सपत्रनिष्पत्रादतिव्ययने'
इत्यनेन करोतियोगे ङाज्निधानात्सपत्राकृत इति रूपम् ॥

पञ्च इति । मारुति भीम कठोरे अतिनिम्न चारित्रे कर्मणि परस्य सकस्य
अतएव कच देशे । जालेकवचनम् । शिरायामिति वा गृहीत्वा भुवि पाति-
तस्य शत्रो सैन्धवस्य ताम्यक् ताढन विपर्ये । आत्मन पाणे वाम पद च
सच्छात्रयामास सहाभ्यायिन चके । पाणिना पादेन ॥ ताडितवानित्यर्थ ॥ ७६ ॥

सौवीरेति । अथ ताढनान्तरे सौवीरो देशविशेष तस्य भर्तु राह
सैन्धवस्य मूर्धनि पवनात्मभुवा पवमानभुवा भीमेन (कर्त्रा) क्षुरेण बाणविशेषेण
परणेन हृत्ता निर्मिता पञ्चचूडा शिरा प्रास एव शम्भूनि जगनि ते वान्त
मनति शाम्यत निर्वाण गच्छत स्मरशराणां ये अनग आगत तपयकस्य
इहाटेभ्य िकाशारेभ्यो ये धूमकनिका पुष्पलावृदिभूमा ॥ इत्येत्युत्प्रेषा ।
विरेजु ॥ ७७ ॥

विमतमिति । भूप परमराज ङाज्निभ्यां नीमाजुनाभ्यां नीत निहर्त
प्रपिर्त ७७ या भार वेशमययय तगिन् हृते सखयि कृता नति मध्य

त्वदसुहरणमार्गे दुःश्लैशमर्गला नः

कचिदपि कुरु भैरवं हृत्तित्रेत्युत्सर्ग ॥ ७८ ॥

दीनवीः स तपसा हिमं गेले चक्रपत्रं पुरहराद्रह्यालोः ।

आददे वरमयो विजयौ द्वावन्तरेण युधि पाण्डवरोधम् ॥ ७९ ॥

पार्यात्र कृन्हादुत्तीर्णां पार्ष्वीं प्राप्य रेनिरे ।

हेमन्तात्तद्विनी मुक्ता ह्येतिव कराङ्कुराः ॥ ८० ॥

सत्रान्तरे ज्वलितवर्णवपुः कश्चि-

दक्षेपु शत्रु इव कर्मानवाप्य सती ।

भाषापतिः कृतननस्करणाय तल्लै

प्रेम्णाशिषः प्रणिजगाद् यवीयसीं गाम् ॥ ८१ ॥

नमस्कृत्य यत्न तांश्च गिरि नम्य तथाकम् । लज्जामनाम्नामिति भाव । विमत
 शत्रु त सैन्येन वीक्ष्य निवृत्त मन्दहास आन्य मुक्तं यन्म तपोच सन् । हे
 कृत्स्नित निन्य, न अन्माक तव असूना प्रान्ना हराग्नेव मां तस्मिन् ।
 तत्प्रवृत्तवेनय । दुःशयता त्वयता अन्मद्रुग्निना च या सा आंशु प्रतिवन्ध-
 केव । तद्वैषम्यमयाह त्वा निहन्म इत्यय । क्वचित् इव पर कुनायैव कृत्स्नित
 परदारहराद मा कुरु । तत्र दुःशयता शतवन्धकत्वसमव सथा हन्युरवति
 भाव । ईदृक्नेति शेष । तन्ममत्र विवृष्टवन् । अत्र विनापि नमनकारा
 केशमार तदप्यतिवर्तनादिमवबालकार । भाट्टिना वृत्तम् ॥ ७८ ॥

दीनेति । अपो अनन्तर रीना खिन्ना यी मन यन्म तमेष्ट गृ सैन्यव
हिमशैले तस्मा हेतुना हवय चतुर्दिपत्य गृह्याद्ये प्रहीनु । 'सृष्टिर्हि'—
इत्यादिना चाद्युक् । पुरहृत्तु गमा द्वौ त्वनौ च अतुन च अन्तरे
विना पुत्रि पुत्रे पण्डवना दिशना चतुर्णां यौ निरोधमाननेव वर लेन प्रम-
वन् । अतुनम्य देवैरप्यजेयत्वात्सृष्टत्वा रोचनात्प्रपञ्चक्यनवन् भाव ।
न्वागता इतन् ॥ ७९ ॥

पार्था इति । पार्थाय वनरात्रादयाऽपि हृत्पदं कथ्यते सैन्यवह्निपदं ।
दत्तायानिर्मुक्त्यपार्थीयं श्रेयसां हेतुं सूर्यस्य कणं बद्धुं इव बद्धुल्ल
क्षित्वा । 'हृत्परातिघ्नं सूर्ये' इति विश्वः । हेमन्तात् ऋतो मुच्यते । गतहेम-
बाधालिभ्यः । पद्मिनालव प्रप्य रत्नर विद्वाद् । उन्मत्तकार ॥ ८० ॥

तनेति । तत्रान्तरे तन्निश्चय समये कदाचित् रात्रौ ज्वलित्वां रज्ज्वल-
कान्ति वपु यन्म स रज्ज्वलशरशरशर मत्तागति सूर्य । शब्द घटादिपद-
निव अत्रेषु जनपदवत्पु कर्वाणाद्यु च कर्त्तुं शक्येव श्रोत्र च अवप्य । इत्य

अहमहरधिनाथोऽनुग्रहान्मे पृथाया-

मयि जननमगास्त्वं वत्स कोशो गुणानाम् ।

तदिदमिह रहस्यं शासनं गृह्यतां मे

तनयकुशलयोगे तातपादा यतन्ते ॥ ८२ ॥

मुखसंधानविश्लेषमुक्ते कवचकुण्डले ।

तवैते भूपणे शोभां तन्वाते परदुर्लभाम् ॥ ८३ ॥

एतानि याचकमिह द्विजवेपगूढं

मा लब्धकामममराधिपतिं कृथास्त्वम् ।

आक्षापथात्स्खलसि चेदुणुमात्रमस्मा-

द्विष्यो भविष्यसि सुखेन रणे रिपूणाम् ॥ ८४ ॥

नमस्कारं नमस्कारः येन तथोक्ताय तस्मै कर्णाय आशिषः चिरं जीवेत्यादेराशी-
र्वादस्य यवीयसीं कनिष्ठाम् तदनन्तरमिति यावत् गां वार्यं वक्ष्यमाणं प्रेम्णा
पुत्रवात्सल्येन प्रणिजगाद उक्तवान् । श्लिष्टविश्लेषणमुपमा ॥ ८१ ॥

१. उक्तप्रकारं त्रिभिराह—अहमिति । अयि वत्स हे पुत्र, अहं अहः
दिवसस्य अधिनाथः सूर्यः गुणानां शौर्योदायार्थीनां कोशः राशिः त्वं मे
मम अनुग्रहात् पृथायां कुन्त्यां जननं उत्पत्तिं अगाः प्राप्तवानसि । जातो-
ऽसीत्यर्थः । तत् तस्मात् मत्पुत्रत्वादेतोः रहसि एकान्ते भवं रहस्यं इदं
वक्ष्यमाणं मे शासनं आक्षा इह इदानीं गृह्यताम् । त्वयेति शेषः । नन्दपुटो-
ऽपि किमिति वक्ष्यसीत्यत आह—तनयेति । तनयानां कुशलस्य क्षेमस्य योगे
संघटने विषये तातपादाः पूज्याः पितरः यतन्ते उद्योगं कुर्वन्ति । सामान्येन
विश्लेषणमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ८२ ॥

मुखेति । अयि वत्स, मुखेत्युपलक्षणमन्तस्यापि । तथा च आयन्ताभ्यां
संधानविश्लेषाभ्यां धारणमोचनाभ्यां च मुक्तं रहितं । सहजत्वादुत्तेयायन्ते । वार्जि-
तसंयोजनवियोजने चेत्यर्थः । कवचं कुण्डलं च उभे एते भूपणे परैर्दुर्लभौ
तव शोभां तन्वाते उच्यते । अत्र मुखसंधानेस्तादिपदार्थस्य विश्लेषणगत्या अनन्य-
सामान्यरोगाकरणहेतुत्वात्तद्व्याजिज्ञेदः ॥ ८३ ॥

एतानीति । अयि वत्स, एतानि सहजकवचकुण्डलानि याचकं याचिष्यमाणम्
‘अवेनोर्भविष्यदापमर्णयोः’ इति वृत्तौ गृहीतप्रतिषेधः । अत्र ‘याचकं यन्ताम्’ इति
वृत्तिह्रस्वलिङ्गं व्युत्पत्तिरकारदोषादुपेक्ष्यम् । द्विजवेपेण व्राज्यरूपेण गूढं प्रप्लुतम् ।
निजवामानहंवाति भावः । अमराधिपति इन्द्रं त्वं इह कवचकुण्डलयाभ्या-

इत्थं निश्चम्य तां वाचं राघेयो रचितस्मितः ।

हर्षादञ्जलिना सारुणाददे प्रतिमापितम् ॥ ८५ ॥

तवार्यमेति प्रथितेऽपि शब्दे ममार्य नेत्यर्थिजनेषु दानम् ।

निषेधरूपे निदधाति मार्गे पदं कथं वा भवदीयजिह्वा ॥ ८६ ॥

सततं सदर्थिसदसे बहु दातुं

सङ्कुतहृत्स्य पुरुषस्य जगत्याम् ।

उदकोर्मिका करघृता हि विमूषा

कनकोर्मिका तु परमङ्गुलिमारः ॥ ८७ ॥

दिवसेश यः खलु शयः प्रतिवर्तु

घृतलालसो भवति नार्थिषु दैन्यम् ।

विषये लब्धकामं मा कृपाः ना कुरु । बैरीले का दानिरत आह—आहेति । अस्मात् आक्षेपयात् मच्छासनमार्गात् अपुनानं अस्मत्प्रमपि स्त्रलसि चेत् हृदयसि यदि तदा रणे रिपूनां मुखेन अनादसेन वप्यः हन्तुं शक्यः भविष्यति ॥ ८४ ॥

इत्यमिति । इत्थं दत्तप्रकारां तां वाचं कवचद्वन्द्वलानीन्द्राय ना देहीला-
त्मिकां निश्चम्य श्रुत्वा राघेयः कर्णः हर्षात् रचितस्मितः कृतदरहासः सन्
प्रतिमापितं श्रुत्वा अञ्जलिना साकं ननस्कारेण सह आददे जप्ताह । जननस्कारे
श्रुत्वा निलयः ॥ ८५ ॥

तवेति । हे आर्य, तव अर्थमा इत्यात्मके शब्दे दातृपुत्रकस्य दातृश्च वाचके
प्रथिते सत्यपि अर्थिजनेषु वाचकेषु विषये मम दानं भास्विति निषेधरूपे दान-
निवृत्त्यात्मके मार्गे शक्यरूपे भवदीयजिह्वा पदं पदं उच्चारणात्मकं कथं बैलाधर्ये
निदधाति निक्षिपति । दानं ना कुर्विति कथं वदतीत्यर्थः । दातृपुत्रकस्य स्वयं दातुः
निषेधवाक्यस्य च विरुपदोर्धटनामक्षी विदमप्रनेदः । 'दः कानयेत् दानकामा
मे प्रजाः सुमिलसौ वा आदिलोऽर्धमा । यः खलु वै ददाति सोऽर्धमा'
इति श्रुतिः ॥ ८६ ॥

सततमिति । किञ्च हे आर्य, जगत्यां त्येके सतां यादूनां अर्थिनां वाच-
कानां च सदसे समार्ये बहु अपरिमितं वर्यं दातुं इष्टहृत्सेन सहितस्य सङ्कुतह-
ृत्स्य पुरुषस्य करे घृता उत्सर्गार्थं निहिता उदकस्य कर्मिका हि शरीरं विषेण
मूषा मूषणं, कनकमयी कर्मिका अङ्गुलीयकं तु परमलान्तं अङ्गुलीनां मारः मार-
हेतुर्हि । अत्र दानस्तुत्या तन्निषेधनिन्दाप्रतीतेर्याजस्तुल्यलंकारः । 'कर्मिका
सहृदीये व्याश्रया मङ्गितरङ्गयोः' इति वैजयन्ती । सुमङ्गुलीयतम् । 'सजसाः
सगौ यदि दानङ्गुलिकेयम्' इति उल्लेखात् ॥ ८७ ॥

दिवसेति । हे दिवसेश सूर्य, यः शयः पानिः । 'पञ्चरात्रः शयः पानिः'

प्रतिपादयेत्स तु कथं पुरुषस्य

प्रतिकूलवर्णनिजनामपदार्थम् ॥ ८८ ॥

यश्च एव जन्मफलमात्मवतामिदमेपितव्यमतियत्नभरान् ।

अपि भूयित गुणगणैरपरैरयश्चिन्न न जगद्वाद्रियते ॥ ८९ ॥

व्यापृता वितरणोपनिपत्सु व्याहरन्ति हि विपश्चिद्वीशाः ।

स्पर्शनेन रहिताविति हेतोलुब्धक च कुणपं च समानौ ॥ ९० ॥

दृष्टे बनीपकजने वदन् स्मितेन

दानाम्बुना करतल यशसा दिशश्च ।

इत्यमर । अर्थेषु वाचकषु दैन्यं दारिद्र्यं प्रतिकर्तुं निराकर्तुं घृतं लालसं महा-
मिलापं येन तयोश्च न भवति । खलु इति वान्यालङ्कारे । स शयस्तु प्रतिकूलौ
चैपरीत्य गतौ वर्णौ दाकारयकारौ चस्मितस्य निजनाम्न पदस्य यशःशब्दस्य
अर्थं कीर्तिं पुरुषस्य कथं केन प्रत्ययेन प्रतिपादयेत् आर्जयेत् । न केनापि प्रका-
रेणेत्यर्थः । ‘सप्रहृष्टपरः प्रायः समुद्रोऽपि रसातले’ इत्यभियुक्तोक्तदातुं कदापि
न भवेत् कीर्तिरिति भावः । पूर्वोक्तं वृत्तम् ॥ ८८ ॥

तर्हि कीर्तिरेव मास्त्वित्यत आह—यश्च इति । आत्मवता देहवृता यश्च
कीर्तिरेव जन्मन फल इति हेतोः । इदं यश्च यत्नस्य भरान् अतिशयात्
एपितव्यं बाहुणायम् । यत जगत् लोक अपरैः यशोनिनैः गुणानां धैर्मशौर्यं
गाम्भीर्यादीनां गणैः भूयितमपि अयश्चिन्नं कीर्तिश्चायं पुरुष नाद्रियतं नापेक्षते ।
‘प्रियं प्रदाना दातैव न पुनर्द्विनेश्वर’ इत्युक्तमिति भावः । अनोत्तरवाक्या-
न्मय कीर्त्या अनावश्यकत्वे हेतुवत् काव्यतिष्ठभेदः । प्रमिताक्षरा वृत्तम् ॥ ८९ ॥

व्यापृता इति । किञ्च वितरणोपनिपत्सु दानवेदान्तेषु व्यापृता परि-
शीलकाः । दानमादात्म्यसारसर्वस्वविद इति यावत् । विपश्चिद्वीशाः पण्डित-
भेष्टा उब्ध एव उब्धकः तं कुणपं दृष्ट्वा शब्दं च द्वावपि स्पर्शनेन दानेन
स्पर्शनेन च रहितौ शयौ इत्युक्तप्रकारादेनौ समानौ मित्यलुप्तौ व्याहरन्ति
कथयन्ति । हि प्रउद्ध । ‘स्पर्शो ना मास्व स्पर्शदानयो स्पर्शनेन तथा’ इति
वेजयता । लुब्धाऽऽसीतिर्ज्ञावन्नपि गृहकस्य एवेत्यर्थः । अत्र स्पर्शनेन श्लेष-
भित्तिरनेनाप्यवहितस्य साम्यकथनहेतुना पदार्थहेतुकं काव्यतिष्ठमुपमेक्याच-
कमुपदेशसंकीर्णम् ॥ ९० ॥

दृष्ट इति । दाना बनीपकजने दृष्टे गति । ‘बनीपको याचनको मार्गणे
याचकारिणी’ इत्यमर । शब्दः प्रहृष्टेव । तं तु दारण्यतरेणेत्यर्थः । शिवस्य परवश-
यन् स्मितेन वदन् दानाम्बुना करतलं यशसा दिशश्च प्रश्रीकरोति तत्तर्थात् प्रहृ-

शुभीकरोति विवशः स्वयमेव दाता

कस्तादृशं प्रतिनिवर्तयितु क्षमेत् ॥ ९१ ॥

वाञ्छामनाप्तेन वनीपकेन सहासवो दातृजनस्य यान्ति ।

तद्य शक्रार्चनया धृतासोर्मावी वधो मे परमो हि लामः ॥ ९२ ॥

यद्गोष्ठीप्रतिहारभूतलशिला चिन्तामणिः कल्पका

यस्यारामवृत्तिद्रुमाश्च सुरभिः सा होमधेनुः पुनः ।

सादृग्याचति चेदुपेत्य मघवा सपूर्य तत्कामनां

त्रैलोक्यस्थवदान्यसंसदुपरि स्यामेव मे निधयः ॥ ९३ ॥

स्या दातारं प्रतिनिवर्तयितु दाताद्वारयितु क क्षमेत् शक्रयात् । न कोऽपीत्यर्थं । अन वाक्यार्थनयेण दातृर्दाननिवारणाशक्यत्वसमर्थनात्काव्यलिङ्गमेव । केवल-
प्रवृत्ताना वदनकरतलदिशा धवलीररणेनोपम्यगम्यकतुल्ययोगिताभेदवैकवाच-
कानुप्रवेशसङ्कीर्णौ ॥ ९१ ॥

वाञ्छामिति । किञ्च दातृजनस्य असव प्राणा वाञ्छा मनोरथ अना-
प्तेन अप्राप्तन वनीपकेन सह यान्ति निर्गच्छन्ति । मरणादप्यधिका जायतेऽप-
कीर्तिरित्यर्थः । 'सभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते' इत्युक्तवादिति भावः ।
तत् तस्मात् अथ इदानीं शक्रस्य इन्द्रस्य अर्चनया कामितपूरणात्मिकया पूजया
हेतुना धृतासो आगतप्राणस्य मे भावी कवचकुण्डलस्याग्नेन कालान्तरे शत्रुभि-
रिष्यमाण वध परम अतिकाम्य लाभः । हिरवधारणे । अशुभस्य काल-
हरण कर्तव्यमिति प्रसिद्धेरिति भावः ॥ ९२ ॥

यदिति । किञ्च चिन्तामणिर्नाम कामधेन्वादिवरकामितावन्द रत्नम् ।
यस्य इन्द्रस्य गोष्ठा आस्थानमण्डपस्य प्रतिहारभूतके द्वारामदेशे शिला बद्ध-
पाषाणः । कल्पका कल्पवृक्षा यस्य इन्द्रस्य सबन्धिन आरामस्य नन्दनस्य
वृत्तिद्रुमा आवरणवृक्षा । सा प्रसिद्धा सुरभिः कामधेनु होमस्य पयसाभिहो-
त्रस्य धेनु गौरिति तादर्थ्ये षष्ठीसमासः । भवतीति यथाशेषं योज्यम् । तादृक्
चिन्तामणिकल्पवृक्षकामधेनुमान् मघवा इन्द्र उपेत्य मा प्रत्यागत्य याचति
चेत् मिश्रते यदि । तस्य इन्द्रस्य कामना मनोरथ सपूर्य त्रैलोक्यस्थाना भुवन-
त्रये वर्तमानाना वदान्याना दातृणा या ससत् समा तस्या उपरि अग्रभागे
स्या वर्तयम् । एव उक्तप्रकारं मे मम निधय निष्कर्षः । अत्र चिन्तामण्यादि-
मतोऽपीन्द्रस्य यान्नाप्रसङ्गेन तैरप्यपूरणीयस्तन्मनोरथ इति तत्पूरणस्य त्रैलोक्य-
स्थवदान्योपरितनहेतुत्वाद्वाक्याथहेतुक् काव्यलिङ्गम् । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ९३ ॥

वीक्ष्य बन्ध्यवचनोऽपि गुणज्ञो विस्मयाम्बुनिधिवीचिपु मग्नः ।
पद्मान्धुरिति वादिनमेनं पाटलस्मितरुचिर्गिरमूचे ॥ ९४ ॥

अये वत्स, भवतो भाषितं क्षममेव स्थूललक्षाणाममूढशं तु
तव मतं पुनरपि मम रसनां निदेशावशेषपथपान्था निर्मिमीते ॥

अथवा त्वं शुनासीरस्य मनीषितस्य पूरणार्पूर्वमेव पूर्वदेवगर्वनि-
र्वापणधूर्वेहतया कुलिशमपि चिरारूढकैलङ्काङ्कुरजर्जरितधाराशत-
मातन्वतीं तदीया शक्तिमादत्स्वेति ॥

वीक्ष्येति । अथ इत्युक्तप्रकारेण वादिन वदन्त एन कर्णं वीक्ष्य बन्ध्य
निष्फल वचनम् 'आ पूरय मनोरथमिन्द्रस्य' इत्यात्मक यस्य तथोक्तोऽपि गुणज्ञ ।
नतु गुणमेव दोषत्वेन ज्ञातेत्यर्थः । अतएव विस्मयस्य आश्चर्यस्येव अम्बुनिधे
वीचिपु तरणेषु मग्नः । अतिविस्मित इत्यर्थः । पद्माना व धु सूर्य । पाटला श्वेत
रक्ता अधरव्यापनासीपदरुणा । स्मित श्वेतेति यावत् । स्मितस्य रुचि यस्य
तथोक्त सन् । गिर वाच वक्ष्यमाणा ऊचे उचयान् । ब्रूल कर्तरि लिटि
वच्यादेशः । अत्र गुणज्ञत्वस्य अतिविस्मयहेतुत्वात् पदार्थहेतुकेन काव्यलिङ्गेन
अङ्गेन विस्मयाम्बुनिधीति रूपक सङ्कीर्णम् । तस्य च वचनस्य नैष्फल्यरूपप्रतिबन्ध
कस्तत्वेऽपि तदुत्पत्तिवर्णनात्मिकया विभावनया संसृष्टिः । स्वागतावृत्तम् ॥ ९४ ॥

अये इति । अये वत्स हे पुत्र, भवत तव सबन्धि भाषित वचन अप्याम-
वधमङ्गीकृत्यन्दस्य बाङ्छा पूरयिष्यामीत्यात्मक स्थूललक्षाणां बहुप्रदानां क्षम
उपपन्नमेव । भवादज्ञानामिति शेषः । हे पुत्र, अमूढश उक्तविधम् । 'अदसो
इंशोर्भोगे' इत्याद्यत्वकीर्णयो 'अदसोऽस्तेदांदुदो म' इति दस्य च मतम्, अस्य चोत्त
च । तव मतं प्राणाख्येऽप्यनुज्जनीयम् । दानत्रत तु मम मे रसना जिह्वा पुनरपि ।
उक्तप्रकारादन्यथेत्यर्थः । निदेशावशेष आज्ञावाङ्मशेष एव पन्था तत्त्वम
तन्मिन् पान्यां गच्छतीम् । 'पन्थो ण नित्यम्' इति णप्रत्यय पन्थादेशश्च ।
ततथाप् । 'पान्थीम्' इति पाठः ग्रामादिकः । निर्मिमीते करोति । निदेशशेष
निचिद्रज्जीत्यर्थः ॥

अथवेति । अथवा । उच्चार्य असमतवेदित्यर्थः । इतीदं वाचित् पाठम् ।
तमिति । हे पद्म, त्वं शुनासीरस्य इन्द्रस्य । 'इन्द्रश्चा शुनासीर' इतीदं
पर्यायपदमर । मनीषितस्य कामितस्य पूरणार्त् पूर्वमेव त्वयः पूर्वदेवानां गुरोऽपि
गर्वस्य निर्वापणे समने धूर्वेहतया भारवाहित्यन हेतुना कुलिशं पद्मायुधमपि
चिरादाङ्गटेन लभेत् कङ्काङ्कुरेण जर्जरितं मुञ्चित धाराणां बोटीनां शतं यस्य

१ 'अदि' इति पाठ २ 'मयना' इति पाठ ३ 'स्थूललक्षणापीड्य ता'
इति पाठ ४ 'पनि वती' इति पाठ ५ 'मयना' इति वचिष ६ 'प्राये'
इति पाठ ७ 'बल्लुङ्कु' इति पाठ

ततस्तथेति परमङ्गीकृत्य पश्यतस्तनूजस्य समक्षमचिरेण सं मरी-
चिमाली चरमाचलशिखरपरिशील्यमानविहारमिहापि समाचचार ॥

कतिपयदिने काले याते ततो मरुतां पतिः

सदसि तनयं भानोरेत्यार्थिचाटुशतकुले ।

कवचमतुलं वाचायाचत्सकुण्डलमादरा-

दयमपि तथेत्युक्त्वा शक्तिं ततो जगृहेऽद्भुताम् ॥ ९५ ॥

नकारमेते बहवो रिपू ममेत्यमर्पभारादिव शस्त्रधारया ।

मुतो रवेर्दशनैर्कर्णवेष्टने स्वयं समुत्कृत्य ददौ विडौजसे ॥ ९६ ॥

तथोक्तं आतन्वतीं कुर्वतीं तस्य इन्द्रस्य इमां तदीयां शक्तिं नाम आयुधं
आदत्स्य गृहाण । प्रत्युपकारद्वारेति भावः । इति निदेशावशेषपथपान्यां निर्मि-
मीत इति पूर्वोक्तान्वयः ॥

तत इति । ततः तथा इन्द्राच्छक्तिं गृहीयामिति परं भृशं अङ्गीकृत्य पश्यत-
स्तनूजस्य कर्णस्य समक्षं प्रत्यक्ष एव सः मरीचिमाली सूर्यः चरमाचलस्य अस्त-
मिरेः शिखरे परिशील्यमाणं क्रियमाणं विहारं शीघ्रम् । अस्त्रमयमिति यावत् । इह
कर्णपुरोभागेऽपि अचिरेण सत्परं समाचचार कृतवान् अन्तर्हितवान् ॥

कसीति । ततः अनन्तरं कतिपयानि कानिचिद्दिनानि यस्मिन् तस्मिन् काले
याते गते सति मरुतां देवानां पतिः इन्द्रः अर्थिनां याचकानां चाटुशतैः प्रिय-
वाक्यशतैः आकुले सान्द्रे सदसि सभायाम् । 'क्षीनपुंसकयोः सदः' इत्यनुशास-
नात् नपुंसकत्वम् । भानोः सूर्यस्य तनयं कर्ण एव प्राप्त्य अतुलं सहजत्वाद-
सदृशं कुण्डलाभ्यां सहितं सकुण्डलं कवचं वाचा देहीत्यात्मिकया अयाचत्
भिक्षितवान् । याचतेः कर्तरि लङ् । अयं कर्णोऽप्यादरात् तथा दास्यामीति उक्त्वा
ततः याचमानकवचकुण्डलात् इन्द्रात् अद्भुतां लोकेश्वरां शक्तिं आयुध-
विशेषं जगृहे गृहीतवात् । हरिणमुतावृत्तम्—'रघुगणहयैर्दिशन्वा न्धौघै र्लगा
हरिणमुता' इति लक्षणात् ॥ ९५ ॥

नकारमिति । एते दशनकर्णवेष्टने नकारं नाश्रयं निषेधार्थकं बहवः
विभूतः । खनाम्रीति शेषः । अतः कारणात् मम दातुः रिपू शत्रू इत्युक्तप्रका-
रात् अमर्पभारात् कोपातिशयादिवेत्युत्प्रेक्षा । रवेः मुतः कर्णः शस्त्रस्य अघेः
धारया अश्वलेन समुत्कृत्य उत्पाद्य दशनकर्णवेष्टने कवचकुण्डले विडौजसे
इन्द्राय स्वयं ददौ दत्तवान् । 'तनुत्रं वर्म दशनम्', 'कुण्डलं कर्णवेष्टनम्', 'विडौजाः
पाकशासनः' इति सर्वनामरः ॥ ९६ ॥

निशम्यं तत्कल्पतरोर्हिंया च्युतैश्चिरार्जितैस्त्यागयशोभरैरिव ।
 सुपर्वमुक्तैः कुसुमैर्न केवलं तदङ्गमङ्गाश्च सुगन्धयोऽभवन् ॥ ९७ ॥
 जाग्रत्सु सर्वावयवेषु तस्य कर्णस्य कर्णः पुनरर्थिने स्वाम् ।
 हिरण्मयीं यद्विततार भूपां वज्रामसाम्यं ध्रुवमत्र हेतुः ॥ ९८ ॥

आपृच्छ्य तं तदनु नाकपतिः सुधर्मा-

मासाद्य सिद्धमरुदप्सरसां समाजे ।

प्राशंसदस्य चरितं सविधे सुरभ्या

रोमन्थमप्यविगण्य निशम्यमानम् ॥ ९९ ॥

निशम्येति । तत् कर्णस्य सहजक्वचकुण्डलदानं निशम्य शुक्ला हिया लज्जया च्युतं गलितैः । तादृगदानस्य तत्राप्यसम्भवादिति भावः । चिरार्जितैस्त्यागेन वितरणेन ये यशोभरा कीर्त्यतिशयाः कल्पवृक्षीया तैरिव स्थितैः सुपर्व-
 मि. देवैः मुक्तैः विस्तृष्टैः कुसुमैः पुष्पैः तस्य कर्णस्य अङ्गं केवलं शरीरमेकमेव
 सुगन्धि नाभवत्, किंतु अङ्गाश्च अङ्गाख्याश्च जनपदा अपि कर्णपाल्याः सुगन्धय-
 मनोहरगन्धाः अभवन् । अतिमहती पुष्पवृष्टिरासीदित्यर्थः । 'अङ्गं गानान्तिको-
 पायप्रतीकेष्वप्रधानके । अङ्गो देशविशेषे स्यात्' इति विश्वः । अहं हन्धे सबन्ध-
 ॥ रूपातिशयोक्तिः । वंसस्थवृत्तम् ॥ ९७ ॥

जाग्रत्सित्यति । तस्य कर्णस्य सर्वेषु अवयवेषु करचरणादिषु जाग्रत्सु विद्य-
 मानेषु सत्त्वपि कर्णः पुनः श्रोत्रमेव स्वा स्वीया हिरण्मयीं कायनीम् । 'दाण्डि-
 नायन-' इत्यादिना निपातः । भूपा कुण्डलं अर्थिने इन्द्राय पिततार दत्तवान् ।
 इति यत् । अत्र कुण्डलदाने तेन कर्णेन सह नाम्ना कर्णेति सङ्गता यत्साम्यं
 तुल्यत्वं तत् । तस्येति शेषः । श्रोत्रस्येत्यर्थः । हेतुः ध्रुवमित्युत्प्रेक्षा । यद्यपि कर-
 चरणादिभिरपि क्वचदानं कृतं तदस्यापि तुल्यम्, इदं लघ्विकमित्युत्प्रेक्षितमिति
 ध्येयम् । अत्रोत्तोत्प्रेक्षया तद्यत्प्राप्त्याप्त्यापि तथा दानहेतुत्वे किमु वक्तव्यं
 तदाननेति किञ्चलम् इत्यर्थापत्तिप्रतीतेरलंकारेणालंकारध्वनिः ॥ ९८ ॥

आपृच्छयेति । तदनु क्वचकुण्डलदानानन्तरं नाकस्य स्वर्गस्य पतिः
 इन्द्रः तं कर्णं आपृच्छ्य गच्छामीत्युक्त्वा सुधर्मां देवधर्मां आसाद्य प्राप्य
 उद्यानां नारदादीनां देवयोनिविशेषाणां वा महतां देवतानां अप्सरसां च समाने
 मंडपे अस्य कर्णस्य चरितं तथाविधं दानचारित्र्यं सविधे समीपे सुरभ्या काम-
 धेन्वा रोमन्थं चर्वितचर्वणमपि अविगण्य दूरीकृत्य निशम्यमानं धूयमाणं
 मया स्यात् तथा प्राशंसन् प्रकर्षेण श्रुतवान् । शरीरसुदृश्यं दानस्य तस्या
 आप्यर्गमवादिति भावः ॥ ९९ ॥

तावत्पार्यास्तेऽपि पुनः काम्यकसीमा

हित्वा सधैर्भूविबुधानामनुयाताः ।

तीर्थप्रातान्विस्मृतपूर्वानगग्राहुं

वध्वा साकं द्वैतवनारण्यमनापुः ॥ १०० ॥

तत्र यदाचिदाश्रमद्वारि 'हा हा महाभागाः, मम होमसाधनमे-
रणिमपहृत्य हरिणोऽयमितो' धावति' इति चाप्यायमाणस्य कस्य-
चिदेष्टमजन्मनः शोकनिवारणाय चक्रीकृत्य चापमनुधावतस्तान्पार्या-
न्पार्वलतावाढतानुपक्तनयकिमलयजालमुत्सृज्यवनवेगपवनरहिर्जल-
द्वहिशिखान्कन्दलमिवारणिं विषाणया विभ्राणः कतिपुचित्पदेपु
मुग्रह इव कतिपुचिदुरासद् इव विचित्रंगतिः कोऽपि कृष्णसारो दूर-
भीकृष्य स्वयमन्तरधात् ॥

तावदिति । तावत् तदानीं त पार्या अपि काम्यकस्य बबल सीमा हित्वा
भूविबुधानां प्राद्वगणानां सधै अनुयाता सन्त पूर्वं विस्मृतान् मार्गवशादिनां
असेवितात् तीर्थानां पुण्यसरसां प्रातान् समूहान् अवगाह्यम् । तत्र क्रातु
मिलय । पुनरपि द्वैतवनं नाम अरण्यं वध्वा साकं श्लेषा सह अवापु प्रातदन्त ।
मत्तमयूरीरुतम्— वेदे रन्त्रेर्त्तीयसगा मत्तमयूरी' इति लक्षणात् ॥ १०० ॥

तत्रेति । तत्र द्वैतवने कदाचित् हे महाभागा महानुभावा पाण्डवा,
मम होमस्य साधनं अग्निमयनद्वारा कारण अरणि अपहृत्य अयं हरिणं कुरुषु
इत मार्गात् धावति । हा हेलातिशेदे । इति उक्तप्रकार आश्रमस्य द्वारि अग्रदेशे
चाप्यायमाणस्य रुदत कस्यचित् अग्रमन्यनं प्राद्वगणस्य शोकस्य निवारणाय
चापं चक्रीकृत्य गुणाकपणेन कुण्डलीकृत्य अनुधावत द्रुतमनुगच्छत तान्
पार्यान् पार्वयोहनयोर्या लना तासां साडेन सधपणेन अनुपक्तं रत्नं नवानां
किंसल्यमाना जालं वृन्दं यस्मिन् । अतएव उरुवनेषु कर्ष्वलवनेषु यो वेग
तेन यं पवनं वायुं तेन बहिर्ज्वलत बहिश्शिखानां अग्निज्वालानां कन्दल-
जडुरा यस्मिन् तयोक्तमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । अरणिं अग्निमन्यनद्वारा विद्याण
या गृहेण विभ्राण कतिपुचित्पदेपु पादन्यासेषु मुग्रह अनायासेन ग्रीहीतुं
शक्य इव कतिपुचित्पदेपु दुरासद् मुग्रह इव विचित्रा आश्चर्या गतय यस्य

१ 'साधनम्' इति पाठ २ 'हा' इति नास्ति क्वचित् ३ 'अरणिम्' इति नास्ति
क्वचित् ४ 'रुदतम्' इति पाठ ५ 'गृहमग्निम्' इति पाठ ६ 'पार्यम्' इति
नास्ति क्वचित् ७ 'उत्सृज्य भावनवेग' इति पाठ ८ 'ज्वलितमग्निबद्धि' इति पाठ
९ 'विषाणयो' इति पाठ १० 'चित्रगति' इति पाठ ११ 'अपाकृत्य' इति पाठ

तदनु ललाटंतपनसंपचहेलिधूलिभ्यां द्यावापृथिवीभ्यामुदन्या-
वदान्यमहिम्नि दिनयौवने प्रादुर्भवति सति प्रकृतमर्थमिव पानीय-
मपि इतस्ततो विचिन्वद्भिरनुजैः सह कस्यचिद्विशालस्य वनशालस्य
मूलभुवं तच्छायामण्डलमिव पाण्डवः शनैः शनैरुपसर्प ॥

सत्रानिलैः कमलगन्धिभिरुच्यमाना-

माशां गतेषु सलिलाय चिरायितेषु ।

मीमादिषु क्षितिभुजा परितप्य भेजे

तेषां पदानुसरणादथ कापि घापी ॥ १०१ ॥

स कोऽपि दुर्ज्ञेय कृष्णसार कुरम दूर दूरदेश आकृष्य लाभाशया नीरवा स्त्रय
अन्तरघातु अन्तर्हितवान् ॥

तदन्विति । तदनु कृष्णसारान्तर्धानानन्तर ललाट तपतीति ललाटतप ।
नदान् पचतीति नखपच । शिरपाददाहिनावित्यर्थः । हेलि सूर्य धूलि
रन ययोस्ताभ्या द्यावापृथिवीभ्या आकाशभूमिभ्या उदन्याया पिपासाया
यदान्य दाता महिमा प्रभाव यस्मिन् तस्मिन् । अतितृष्णाजनक इत्यर्थः ।
'उदन्या तु पिपासा तृद्' इत्यमरः । दिनस्य अह यौवने मध्यभागे । मध्याह्नकात्
इति यावत् । प्रकृतमर्थं अरणिमिव हरिणमिव वा । पानीय जलमपि इतस्तत
विचिन्वद्भि अन्विषद्भि अनुजै मीमादिभि सह पाण्डव धर्मराज विशालस्य
विस्तीर्णस्य कस्यचित् वने शालस्य वृक्षस्य मूलभुवं मूलदेशं प्रति तस्य वनशालस्य
च्छायामण्डलं वनातपयिम्य इव शनैः शनैर्गत्यातपधमात् मन्द मन्द उपस-
सर्प समीपं गतवान् । अत्र च्छायामण्डलपाण्डवयो शनं शनैर्मूलोपसर्पणेनौप-
म्यस्य गम्यत्वात् तुल्ययोगितामेदः । अस्य च अरणिजन्मोर्न्वेपणेनौपम्य
गमकतुल्ययोगितामेदेन संसृष्टिः ॥

तत्रेति । तत्र वृक्षमूले कमलगन्धिभिः पद्मसौरभवादिभिः अनिलैः वायुभिः
उच्यमानाम् । अत्रास्ते पद्मिनीति सूच्यमानामित्यनुमानालंकारः । आशा दित्वा
प्रति सलिलाय उदकमानेनुम् । इति 'क्रियार्थः' इत्यादिना चतुर्थी । गतेषु मीमा-
दिषु चतुर्थं चिरायितेषु चिरादप्यनागतेषु सत्सु । अथ क्षितिभुजा धर्मराजेन
परितप्य शिमेवामलादित यतोऽद्यापि नागच्छन्तीत्यनुत्पद्य तेषां मीमादीनां
संश्लिषणां पदानां पादनिक्षेपस्थानानां अनुसरणात् अनुगृह्य गमनात् । 'तत्कृत्य'-
इति स्वप्नोपे पश्यमी वा । अपि इयं एतादृशीति दुर्ज्ञेया वापी दीर्घिका नेत्रे
प्राप्ता । भजते कर्मणि ङिद ॥ १०१ ॥

१. 'तदन्तरम्' इति पाठः . २. 'नदिमनि' इति पाठः . ३. 'प्रादुर्भवति सति'
इति नास्ति अर्थः, ४. 'तच्छाय' इति पाठः .

तस्यास्तटे कमलिनीदलपात्रपाणी-

स्तान्पङ्क्तिगो निपतितानलोक्य वीरान्

वाष्पाम्बुभिः प्रथमदर्शितमार्गयेन

तस्या नृपस्य धरणां महता निपेते ॥ १०२ ॥

स नृपतिर्दृष्टोऽपि नृपत्मजः सपदि मूर्च्छितधीर्निभृताङ्गकः ।

स्वयमपि प्रथिमज्य तदा दशामनुभवमिव तामनुजात्रिताम् ॥ १०३ ॥

नासाविलोमनपट्टन्नपेन्नगन्धा-

नावाय तत्र मधुपेरनुसेन्पमानाः ।

वर्धिष्णुचेतनममुं धनत्रापिकायाः

कलोलमहपननाः कल्याणमुतुः ॥ १०४ ॥

तस्या इति । तस्या वाष्पा तटे तीर कमलिनीदलानि पत्रपात्राण्येव पात्राणि जन्मानानि पाश्वर्येषां तान् पङ्क्तिं निपतितान् । नृपेति शेष । तान् गीमादीन् वीरान् अलोक्य वाष्पाम्बुभिः प्रथमं पूर्वं दर्शितं मार्गं निपतनरूपं यस्यान्वयोचयेव स्थितयेत्युपेक्षा । नृपस्य धमराण्य तस्या शरीरेण धरणौ भुवि सहसा दृश्येगान् सखर निपेते पतितम् । पततेर्माने तिङ् ॥ १०२ ॥

स इति । अधिक वत्सलं भ्रातृशोकान्नितं सपदि पतनक्षण एव मूर्च्छिता धीं चेतना यस्य स । अतएव निभृताणि निश्चलानि अङ्गाणि यस्य स तत्क । शैषिक कपप्रत्ययः । स उपति अनुज्ञं भीमादिभिः आधिना दशा मरणा वप्या प्रथिमज्य समाश विभागं कृत्वा स्वयमप्यनुभवमिवेत्युपेक्षा । दृष्टो दृष्ट । तत्रैरिति शेषः । भ्रातृणां मामुदायकं बलुनि समाशहारितस्मरणादिति भावः । दृष्टो कर्मणि णिङ् । दृष्टमिलम्बितवृत्तम् ॥ १०३ ॥

नासेति । तत्र तदानीं नासायां प्राणस्य विलोमने तृष्णाजनने पट्टन् समर्थान् नवान् पद्मान् गन्धान् आदाय मधुपैः अङ्गिभिः अनुसेव्यमाना इति मान्योक्तिः । वने वापिकायां पूर्वोक्तायां कलोलमज्जनां श्रेष्ठतरङ्गाणां सवन्धिषु पयना वायव क्षमु मूर्च्छितं धमराणं वर्धिष्णु पुनः प्राप्तिशीला चेतना संज्ञा यस्य तयोश्च कल्याणभूयुः चक्रुः । अत्र वायूनां गुणसमृद्धे विशेषणगत्या नृपचेतनासघटनहेतुतापदायहेतुकं काव्यतिङ्गम् । 'आत्राय' इति पाठः स्वसंगतार्थत्वात् कथंचिदुपसंलक्षणया योज्यः ॥ १०४ ॥

ततः क्षणादेव किञ्चिदुद्गम्य परितः शून्यशून्या दिशो दंशापि
विलोक्यमानः शनैः शनैरुपसृत्य शोकचञ्चलेन करश्चलेन ता-
नपर्यायवृत्त्या पराभृदय वनविहगमृगपानसौकर्याय सुंतरां दुरवतरा
ता सरसीमिव वाष्पधारामभिवर्पन्धर्मसूनुरेवं विलपितुमारभत ॥

वीरा भवद्विपदि देवपरम्परापि

दूरेतरा प्रति पराज गिरा प्रवृत्तिः ।

हा हा दृशेयमिह वोऽद्य कुतोऽवतीर्णा

सामन्तरेण भवता किमिदं प्रयाणम् ॥ १०५ ॥

तत इति । तत चेतनाप्राप्त्यनन्तरम् । धर्मसूनु धर्मराज किञ्चिद
उद्गम्य उत्थाय । क्षणात् । उत्थानक्षण एवेत्यर्थः । दिश दशापि परितः शून्यशून्या
विलोक्यमान आत्मप्रियभ्रातुरहितरवे अत्यन्त सर्वार्थशून्यत्वेन पश्यन् सन् शनै
शनै उपसृत्य समीप प्राप्य शोकेन चञ्चलेन सकम्पेन कराचलेन अभ्रहृस्तेन तान्
भ्रातॄन् सीमादीन् पर्यायवृत्त्या क्रमशः पराभृदय सस्पृश्य दुरवतरा अवतरितुमश-
क्यां ता सरसीं वापीं वने अरण्ये विहगाना पक्षिणा मृगाणा च पानस्य सौकर्याय
सौलभ्याय सुतरा सुखेनावतरितुं शक्यामिवेत्युत्प्रेक्षा । 'परिपूरयितुमिव' इति
पाठान्तरम् । वाष्पधारा अभितो ववर्ष । एव वक्ष्यमाणप्रकारेण विलपितुं परिदे-
वितुं आरभत उपक्रान्तवान् ॥

धीरा इति । हे वीरा भीमादयः, भवता युष्माकं विपदि मरणे विषये
देवानां परम्परा समूहोऽपि दूरेतरा अत्यन्तदूरे भवति । 'किमेति' उपपद्य-
दाम्बद्ब्यप्रकर्षे' इत्येदन्तादव्ययात्तरप्याम् । परान् देवपरम्परात अन्यान् मनुष्या-
दीन् प्रति गिरा प्रवृत्तिः किमवधिष्ठेति वाक्प्रसरण नास्त्येव । देवानामेव तथाप्ये-
तदितरेषां का वार्तेत्यर्थः । तथापि इह अत्र अय इदानीं व युष्माकं इयं दद्या
मरणावस्था कुत कस्माज्जनात् अवतीर्णा प्राप्ता । हा हेत्वात्थये खेदे वा । किञ्च
सामन्तरेण मया विना भवतामिदं प्रयाणं परलोकयात्रा । किमिति कुरतामाम् ।
अनुचितमेवेत्यर्थः । सममुखादुद्यमागिनः सर्वदेव त्यागानर्हत्वादिति भावः ।
अत्र देवागमापत्करणाशङ्कये विमुक्त मनुष्याणामिति हेतुलेन अर्थान्तरत्रिज्या
तत्त्वेन धर्मपरिपूरयितुमिव' इति पाठः । प्रसक्त्यभावेऽपि तद्वर्णनात्मकविभावनान्
द्वयोरज्ञातिभावान् संकरः । यत्तु 'भवतामापदि विषये दूरेतर-' इत्यपवाठपरिकल्प्य
'रक्षितुमशक्य' इति व्याख्याय च अतएव 'परान् नरान् प्रति गिरां प्रवृत्तिः

- १ 'उत्थाय' इति पाठ २ 'दशापि' इति नास्ति कश्चिद् ३ 'पाणिना ताभा-
तॄन्' इति पाठ ४ 'पराभृदय' इति पाठ ५ 'सुतरां' इति नास्ति कश्चिद्
६ 'मृगा' परिपूरयितुमिव' इति पाठ ७ 'दृशेयमिह नरात्र गिरां' इति पाठ
८ 'किमिदं भवता' इति पाठ

दैवं कठोरचरितं दयया विहीनं

माद्रीमुतावहह मातृमुखानभिह्नौ ।

कन्दाहुराणि च फलानि च भक्षयित्वा

कान्तारसीमनि मयाचरितुं न सेहे ॥ १०६ ॥

स्वयमव्रण एव यो भवान्त्रणमाधत्त हरस्य मस्तके ।

व्रणमायुपि पार्यं तस्य ते विदधाति स्म मृधं विनैव कः ॥ १०७ ॥

वत्स द्वेपिनियुद्धजीवनभुज प्रख्यानिधे मारुते

कर्णाकर्णिकया निशम्य भवता प्राप्तामवस्थामिमाम् ।

न नास्त्वेष' इति विलिख्य देवानामप्यशक्यं मनुष्या रक्षन्तीति वक्तुमवकाश एव नास्तीति भावार्थमाह वृषिंहः, तत् हा हा दशेयमिति तृतीयवाक्यार्थेन वीरा इति भीमादिनिर्देशेन च संगतमसंगतं वेति रसिका एवाकलयन्तु । पठन्तु स्वयं द्वाविडेनापि हहेत्यस्य कटकटेलान्ध्रभाषया विवरणं स्वस्य साहित्यपरीणतां प्रथयतीति ॥ १०५ ॥

दैवमिति । दयया विहीनं कृपया शून्यं अतएव दैवं विधिः कठोरचरितं दारुणकर्म यतः यद्वैवं भातुः सुखस्य अनभिज्ञा अद्रष्टारौ । तयोः बाल्य एव तस्याः भर्त्रानुमृतलादिति भावः । माध्या' सुतौ नकुलसहदेवा कान्तारसीमनि अरण्यदेशे कन्दाहुराणि च फलानि च भक्षयित्वा भुक्त्वा मया सह चरितुमपि न सेहे । अहहेति खेदे । एतावन्मात्रमपि तत्तादृशमहाभोगिनोः न क्षमत इत्यर्थः । परेषामादेह-पातं न शाम्यति मत्सरः क्रूराणामिति भावः । तदैवमिति योज्यम् । अत्रोत्तरवा-क्यार्थेन दैवस्य दारुणकर्मत्वसमर्थनात्काव्यलिङ्गमेदः । अत्रादौ नकुलसहदेवाव-धीकृत्य राज्ञो विलापः शयस्तारतम्यकृतप्रेमतारतम्यप्रयुक्त इति ध्येयम् ॥ १०६ ॥

स्वयमिति । हे पार्यं, यः भवान् मृधे स्वयमव्रणः व्रणरहितः सन्नेव हरस्य शंभोः मस्तके शिरसि व्रणं आधत्त अकरोत् । भवच्छब्दयोगात् 'शेषे प्रथमः' इति प्रथमपुरुषः । तस्य तादृकप्रभावस्य ते तव आयुपि व्रणं आयुपोऽन्तमित्यर्थः । मृधं युद्धं विनैव कः विदधाति स्म । अविन्त्यमहिमा हि स पुमानित्यर्थः । अत्र 'स्वयमव्रण एव यो भवान्' इत्येव पाठः । 'यो व्रणम्' इति पाठे मृधमित्यनेन पर्यायभङ्गाख्यदोषः । पार्यं इति निर्देशानुसारेण त्वमित्यनुपजनीयत्वे आधत्तेति प्रथमपुरुषानुपपत्तिश्चेति । वैतालीयं वृत्तम् ॥ १०७ ॥

वत्सेति । द्वेपिभिः द्विडिम्बादिभिः सह नियुद्धं बाहुयुद्धमेव जीवनं वृत्तिः ययोस्तादृशो भुजो यस्य तस्य सयुद्धिः हे तादृशभुज । हे प्रख्यानिधे कीर्त्यावाह, हे मारुते वत्स मीम, भवता प्राप्ता इमामवस्थां कर्णाकर्णान्तरप्राप्तिः कर्णाकर्णि-

शोकेनानिशमेकचक्रनगरीभाजां च बाष्पायितुं

स्वस्त्रीयैः सहः सौबलस्य च मुदा कोऽप्येव कालो ह्यभूत् ॥ १०८ ॥

मय्यप्यसूनिह विमुञ्चति याज्ञसेनी

सा श्वापदामिपमबुद्धगतिर्भवेन्नः ।

हा माद्रि कुन्ति युवयोर्वनभूमिरेव

पुत्रप्रसूतिविपदोः पदतां प्रपेदे ॥ १०९ ॥

कूटस्थशीतकरकुक्षिगतं कुरंगं

कुर्यन्स्वजातिकृतकोपरसातिरेकम् ।

कोदण्डमप्यगणयन्कुलिशास्त्रसूनोः

कासौ स्थितो वैत मृगः कुलहानये नः ॥ ११० ॥

का तथा तत्तज्जनार्कणनपारम्पर्यतया निशम्य श्रुत्वा एकचक्रनगरीं भजन्तीति तद्वातिनां अनिशं शोकेन च सौबलस्य शकुनेः स्वस्त्रीयैः भागिनेयैः दुर्योधनादिभिः सह मुदा हर्षेण च बाष्पाणि नेत्रजलानि कारयितुं बाष्पायितुम् । तान् रोदयितुं मेतान् मोदयितुं चेत्यर्थः । एष कालः कोऽपि विपरीतः अभूत् आसीत् । अत्र शोकः स्वान्तकवकान्तकनाशजन्यः मोदः स्ववैरमूलजन्य इति विवेकः । अनमीमावस्थाकृतेनस्य विरोधगत्या बाष्पोदयहेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेदः ॥ १०८ ॥

मयीति । किंच मय्यपि इह असून् प्राणान् विमुञ्चति सति सा पतिमताल्लिकरत्नेन प्रतिष्ठा याज्ञसेनी शौचदी नः अस्माकं अबुद्धा गतिः यया सा तथोक्ता । शहातास्तदुत्तान्ता सतीत्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि यमकत्वात्समासः । नः अस्मानिः अबुद्धा अज्ञायमाना गतिः यस्यास्तथोक्ता सतीति वा । 'कस्य च वर्तमाने' इति षष्ठी । अतएव श्वापदानां मांसादमृगविशेषाणां आमिषं मांसं भक्ष्यं वा भवेत् । तैर्भक्ष्या भवेदित्यर्थः । हेति चेदे । हे कुन्ति, हे माद्रि मातरो युवयोः द्वयोः वनभूमिरेव पुत्राणां अस्माकं प्रसूतेः जननस्य विपदः मरणस्य च द्वयोः पदतां स्थानतः प्रपेदे । हेत्यत्रापि योज्यम् ॥ १०९ ॥

कूटेति । कूटस्थं मृगवंशस्य आदिमं शीतकरस्य चन्द्रस्य कुक्षिगतं मध्ये वर्तमानं कुरंगं स्वयां स्वीयया जाला गुरुरात्वेन कृत. कोपरसस्य अतिरेकः येन तथोक्तं मामप्यभिगणय्य अयं मदाश्रयवञ्चोच्छेदं किमिति करोतीति कोपोदिष्टं पुनरुक्तं कुलिशास्त्रस्य वणिगः सूनोः अर्जुनस्य कोदण्डं गाण्डीवमपि अगणयन् अनादियमानस्य सन् कुलिशास्त्रेतीन्द्रनिर्देशात्पुत्रवत्पलस्येन्द्रस्य भग्नयुष्मप्यगणयन्नित्यपि बोध्यम् । अगौ अरणिर्हर्षा मृगः नः अस्माकं कुलहानये वञ्चोच्छेदं कर्तुम् । इति 'क्रियार्थे-' इत्यदिना चतुर्थः । यत्तेति शेषे । 'वनमृगः' इति

इत्थं विलप्य नृपतौ स्वयमप्यमीपा-

मन्तस्य हेतुरिदमित्युदकं सरस्याः ।

पातुं प्रवृत्तवति कोऽपि पुमानददो

गम्भीरमाह गगनस्थित एव वाचम् ॥ १११ ॥

राजन्मदुक्तिसरणेः प्रतिवाक्यदानं

देवोऽप्युपेक्ष्य जलमत्र न पातुमीष्टे ।

एते मदीयमनमत्य बचोऽबलेपा-

त्पीताम्भसः सपदि विभ्रति दीर्घनिद्राम् ॥ ११२ ॥

तत्प्रत्युदीर्य जलमत्र पिबेति बहुः

प्रभ्रानसौ दिविचरस्य पट्टचरैः स्वैः ।

प्रत्युद्ययौ बहुमवैर्बनदेवताना-

मिन्दोः करानिव तरङ्गकुटैः पयोधिः ॥ ११३ ॥

पाठ उच्चार्यात्मादुपेक्ष्य । क कुत्र स्थित । न जन इति योज्यम् । खेदमोदयो प्रस्तावे न्यूनरदत्वे निर्दोषत्वाभिमानात् । अत्र बलापपट्टाख्यानसौ वृत्तिहा सरीसृगो कदापि सपरिपोषतारतम्य सम्बद्ध स्वयमेवाकलयन्तु रक्षिका इति नोद्घाटित प्रयोगारम्भमिवेति ॥ ११० ॥

इत्थमिति । इत्थं विलप्य इव एतत् चरत्युदक अमीपा मीमाषीना आतृणा अन्तन्य मरणस्य हेतुरिति । निधिलेति शेष । स्वयमपि सरस्या वाप्या ददक पातुम् । पीत्वा मर्तुमिलय । प्रवृत्तवति दधुके सति अददत्त अतएव कोऽपि अविन्दनहिना पुमान् गन्धे स्थित सन्नेव वाच गम्भीर यथातथा आह ॥ १११ ॥

तदुक्तिप्रकारमेवाह—राजधिति । हे राजन्, मन संबन्धिन्या दत्ताना प्रक्षान्ता सरणे पठया प्रतिवाक्याना दान सङ्गन् उपेत्य । उत्तराश्वनुक्त्वे त्यथ । दत्ता प्रक्षपि अत्र सरति जल पातु नष्ट न शक्नोति । जल एव तदनुना अवलेपात् गन्धत् मदीय वच अवमल अनन्त पीत अन्तु जल दैत्ययो चा सन्त सपदि लज्जानमप एव दीर्घनिद्रा मरण विभ्रति । मृता इत्यथ ॥ ११२ ॥

तदिति । तत्र तस्मात् कारणात् प्रत्युदीर्य उत्तराश्वनुक्त्वा । तदुक्तिसरणे रिति शेष । अत्र सरस्या जल पित इत्युक्तप्रकारेण बहु भाषनाग्न दिने चरत्य दधुल प्रक्षान् । ‘धो नादते’ इत्यादीन् प्रति । अगौ दुषिष्टिर स्व स्वीये वनदेवताना यन्मते तन्निधुमन्ममनै पूववन्निष्ठानां । यन्ने उत्तरै

तदनन्तरम् ।

कटिलम्बितवल्कलो जटालः कमनीयस्मितधौतयज्ञसूत्रः ।

कुशवर्हवतंसितः स देवः कुरुराजस्य पुरोऽवतीर्य तस्थौ ॥ ११४ ॥

स तु तत्र लोकातीतेन राकाशतमिवाकारयता निजेन तेजसा
कुङ्जालीकृतकरकमलयुग्मं तमात्मसंभवं प्रेममेदुरमेवमवादीत् ॥

अये वत्स, मां धर्ममवेहि ॥

विर्मतजनवितीर्णं विविधं विपिनकेशमनुभवतो भवतो भावं
बुभुत्सुरेवमाचरिपम् ॥

प्रतिवाक्यैः 'पञ्चमेऽह्नि पठे वा शाकं पचति स्वे गृहे । अन्नणो ह्यपरप्रेष्यः
स रात्रिचर मोदते ॥' इत्यादिभिः । पयोधिः समुद्रः स्रैः तरङ्गाणां कुलैः हृन्दैः
हन्तोः चन्द्रस्य वरान् किरणान् प्रतीव प्रत्युद्ययौ प्रत्युज्जगाम । उत्तराण्युवाचेत्यर्थः ।
उपमालंकारः । अत्र 'तत्प्रत्युदीर्य जलमत्र पिव' इत्येव पाठः । 'तत्प्रत्युदीर्य
सलिलं न पिव' इति पाठे प्रत्युदीर्य सलिलं पिव अन्यथा न पिबेति व्याख्यान-
त्वेऽपि ह्रिष्टत्वान्यूनपदत्वाद्यमधिकं दोषद्वयमिति ॥ ११३ ॥

तदनन्तरम् । इत्युत्तरेणान्वयः ॥

कटीति । कटी ऊरुपरिभागे लम्बितं धृतं वल्कलं येन सः जटालः जटा-
वान् कमनीयं मनोह्रं स्मितं यस्य स चासौ धौतयज्ञसूत्र इति वैवक्षिकनिशेय-
विशेष्यभावात् बहुव्रीहिगर्भः कर्मधारयः । कुशवर्हः दर्भपत्रैः वतंसितः शिरसि
भूषितः सः उक्तप्रभावेन प्रसिद्धः देवः यज्ञाकृतिः यमः कुरुराजस्य धर्मराजस्य
पुरः अवतीर्य । गणनादिनि दोषः । तस्थौ स्थितवान् ॥ ११४ ॥

स इति ॥ देवः यमस्तु लोकान् सर्वान् अतीतेन अतिमान्तेन । सर्वातिशायि-
नेत्यर्थः । राकाणां पूर्णिमारात्रीणां क्षतं आकारयता आह्वयतेव । अतिभयले-
नेत्यर्थः । निजेन तेजसेवेत्युपेक्षा । कुङ्जालीकृतं मुकुलीकृतं करो यमटे इव तयोः
युग्मं युगलं यस्य तथोचम् । साञ्जलिबन्धमित्यर्थः । आत्मसंभवं पुत्रं धर्मराजं
प्रति प्रेम्णा धनुरागेण मेदुरं पूर्णं ययातया एवं दक्ष्यमाणप्रकारेण अवादीत्
उक्तवान् । यदतेः कर्तरि लृट् ॥

उचिप्रसारमाह—अये इति । अये वत्स हे पुत्र, त्वं मां धर्मं यमं
त्वन्पितरं पवेदि जानीहि ॥

यिमनेति । किंच यिमनत्रनेन क्षयुजनेन दुर्योधनादिना वितीर्णं दत्तम् । प्रापि-
समिति यावत् । विविधं बहुविधं विपिनत्रेण वनराजदुःखं अनुभवतः भयतः तव
भावं स्वभावं बोद्धुं धर्मं लक्ष्यते वा न येति परीक्षितुमिच्छतुः बुभुत्सुः । बुभुत्सेः सज-
न्तादुपप्रत्ययः । एवं भवदनुजशिरसिकरणेन प्रकारेण आचरितं आपरितवानस्मि ॥

तद्वहुधा परीक्षितेन भवतः शीलेन समञ्जसेन प्रओत्तरेण च प्रसेदिवानसि । तस्मान्ममानुग्रहेण स्वप्नान्निवृत्तैरिव भूयोऽप्युत्थितैरनुजन्मभिः सह त्रयोदशीं शरदं वेपान्तरवन्तं भवन्तं कोऽपि न जानीयादिति वरमरणं च विस्मयविस्मारितनयनपरिस्पन्दनाय निजतन्दनाय प्रतिपाद्य स पुमानन्तर्दधे ॥

तत्तादृशो भगवतो वचसा निकाम-

मासाश मोदमरमाश्रममागतानाम् ।

प्राप्तारणेद्विजवरस्य शुचैव साक्ष-

मैन्तं जगाम समयोऽपि महानमीषाम् ॥ ११५ ॥

इत्यनन्तमष्टकविकृतौ चम्पूभारते पञ्चमः स्तवकः ।

तदिति । तत् तस्मात् बहुधा अनेकप्रकारं परीक्षितेन भवतः शीलेन स्वभावेन च समञ्जसेन समुचितेन भवतः संवन्धिना प्रभानां मरीयानां उत्तरेण प्रतिवाक्येन च द्वाभ्यां प्रसेदिवान् प्रसन्नोऽसि । तस्मात् प्रसन्नज्ञादेतोः नम अनुग्रहेण प्रसादेन स्वप्नान् निद्रातः निवृत्तैः प्रत्यागतेः । प्रवृत्तैरिति यावत् । भूयोऽपि पुनः उत्थितः । लब्धजीवितैरित्यर्थः । अनुजन्मभिः प्रातृभिः सह त्रयोदशीं शरदं संवत्सरं सर्वमपि । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । वेपान्तराणि अन्य-वेपाः संन्यासादयः तद्वन्तं भवन्तं कोऽपि अतिनिपुणोऽपि न जानीयात् मा सुप्सु । इत्युक्तप्रकारं वरं च तं मृगवेपेणात्मनापहृतं अरण्यं च ब्राह्मणस्येति शेषः । विस्मयेन आश्चर्येण विस्मारितं विस्मृतत्वेन कारितं नयनयोः परिस्पन्दनं निमेषोन्मेषव्यापारः यस्य तस्मै । आश्चर्येण निश्चलाश्चाल्यर्थः । निजाय नन्दनाय पुत्राय धर्मराजाय प्रतिपाद्य दत्त्वा स पुमान् दिव्यपुरुषः अन्तर्दधे अन्तर्हितवान् । अत्र शान्तिताभ्यां प्रातृजीवनारणिलामाभ्यां अधिकस्य अज्ञात-वाससवत्सरे परदुर्ज्ञेयवेपान्तरलामवरस्य वर्णनात्प्रहर्षणमेदः । 'शान्तिता-दधिकार्यस्य सिद्धिं चाहुः प्रहर्षणम्' इति लक्षणात् ॥

तदिति । तत् तादृशः । अनुपमस्वभावादिति भावः । भगवतः यमस्य वचसा वरदानवाक्येन निकामं अत्यन्तं मोदमरं संतोषातिशयं आसाद्य प्राप्य आश्रमं निजं प्रति आगतानां प्राप्तानां अगोपां पाण्डवानां सवन्धि महान् द्वादशवार्तिकत्वेन विस्तीर्णः समयः वनवासरात्रयोऽपि प्राप्तः तेभ्यः लब्धः

१. 'मनुग्रहेण' इति पाठः. २. 'स्वान्तर' इति पाठः. ३. 'विजानीयात्' इति पाठः. ४. 'वर च तमरणं' इति पाठः. ५. 'अन्तर्दगाम' इति पाठः.

पष्ठः स्तवकः ।

तदनु ते भरता व्यवधाश्रयाच्चरमहायनलङ्घनकाङ्क्षिणः ।

अतिचिरं रविभाण्डविवर्धिताननुचरानिव तामटवीं जहुः ॥ १ ॥

तदन्वमी तदनुचितवचनसाहसाधिगतवाहसाधिपवपुषं नहुप-
मौदरदेमूनसः शमनाय चतुरर्णववारिकाङ्क्षिणः पारिकाङ्क्षिणः अग-

भरणिः येन तस्य द्विजवरस्य ब्राह्मणश्रेष्ठस्य शुचा साकं दुःखेन सहैव अन्तं
समाप्तिं जगाम । निस्तीर्णप्रतिज्ञा बभूवुः पाण्डवाः, निस्तीर्णदुःखं बभूव
ब्राह्मण इत्यर्थः । अत्र पाण्डववनवासकथयब्राह्मणदुःखयोः समाप्तिप्राप्त्या
सहभावस्य सहृदयरजकस्य वर्णनात् सहोक्तिरलंकारः । 'सहोक्तिः सहभावशेष्ठा-
सते जनरजनः' इति लक्षणात् । एवं तयोः प्रकृतयोः समाप्तिगमनेनौपम्यस्य
गम्यारवास्तुत्ययोगिताभेदश्च । द्वयोरनयोरभिन्नपदनोप्यत्वादेकवाचकानुपवेश-
संकरः ॥ ११५ ॥

इति श्रीसदाशिवपादारविन्दवन्दनकन्दलितानन्दसान्द्रस्य कुरविकुलचन्द्रस्य
रामकवीन्द्रस्य कृतौ चम्पूभारतव्याख्याने आस्याख्याने पञ्चमः स्तवकः ॥

पष्ठः स्तवकः ।

आसिन्स्तवके अज्ञातवार्पिकरुतान्तं वर्णयति—तदन्विति । तदनु वन-
याससमयनिस्तरणानन्तरं व्यवधायाः आच्छादनस्य । वेद्यान्तरस्येति यावत् ।
आश्रयात् स्वीकारात् । 'अन्तर्धा व्यवधापुंति' इत्याच्छादनपर्यायेष्वमरः । पर-
मस्य अन्तिमस्य हासनस्य अज्ञातवाससंयत्सरस्य लङ्घनं यापनं काङ्क्षन्त
इति काङ्क्षिणः । अत एव ते भरताः धर्मराजादयः अतिचिरं वा द्वादश-
संवत्सरं रवैः सूर्यस्य संबन्धिना भाण्डेन अश्वम्यासपाशेण विवर्धितान् पोषितान्
अनुचरान् परिचरानिव तां अटवीं द्रैतयनम् । तांश्च तां चेत्यर्थः । जहुः तल्लजुः ।
अप्राज्ञातवासकाङ्क्षायाः विशेषणगत्या अनुचरादवीत्यागहेतुत्वात्पदार्थहेतुककाव्य-
ठिक्त्वात् परिजनाटव्योः प्रकृतयोः त्यागेनौपम्यगमकस्य तुल्ययोगिताभेदस्य च
द्वयोरङ्गाभिभावेन संकरः । इतरेलम्बितं वृत्तम् ॥ १ ॥

तदन्विति । तदनु तदुभयत्यागानन्तरं अमी पाण्डवाः तस्य अगस्त्यस्य
अनुचितेन । तं प्रति वस्तुमनर्हेत्यर्थः । वचनसाहसेन याज्ञपादस्येव हेतुना
अधिगतं प्रज्ञां बाहसा अजगरा नाम सर्पविशेषाः तदधिपस्य श्रेष्ठाजगरस्यैव
यपुःस्य तन् । अगस्त्यसाप्राज्ञाजगरभावनित्यर्थः । नहुषं नाम राजानम् । उदरे
भवस्य औदरस्य दमूनतः अमेः । जटानलस्येति यावत् । शमनाय निवारणार्थं
वस्तुनां शरीरानां समुदायं पारि काङ्क्षन्त इति काङ्क्षिणः । वस्तुः समुद्रजालादिन

१. 'अमी' इति नास्ति कविभ्यः, २. 'दमून' इति पाठः, ३. 'अगस्त्यस्य'
इति नास्ति कविभ्यः.

स्तस्य कोपोदिताच्छापोदधेरुत्तरैरुत्तार्य तस्मादेव विस्मारितनिज-
विधिर्दुर्विलसितया तथा वराहोदया सह दुःसहनिजधामपिधान-
वेदग्ध्यमभ्यसितुकामा इव ते^१ मात्स्यनगरस्य नातिसमीपपितृवन-
गामिनीं शमीमभजन् ॥

क्रमेण मत्स्येन्द्रपुरोपकण्ठे कराटमापुः पितृकाननं ते ।

वधूद्रुहां भाविनि सूतजानां वधप्रदेशस्य दिदृश्रयेव ॥ २ ॥

शमीतरो तत्र निधाय शस्त्रममी तदन्तर्ज्वलद्ग्निकल्पम् ।

जगाहिरे वेपमियान्यमुषैर्ध्वजं विराटस्य पुरं प्रवीराः ॥ ३ ॥

इत्यर्थः । परिकाक्षिणः मुनेः अपस्सस्य कोपेन उदितात् उत्पन्नात् शापान्
अजगरत्प्रारब्धदेव उदयेः समुद्रात् उत्तरैः तप्तप्रतिवारयरेव त्वैरिति
ठिठरूपकम् । उत्तार्य तारयित्वा । शापान्मोचयित्वेत्यर्थः । तस्मान् निधिर्दुर्विल-
सितप्राज्ञाजगरभावाद्गुहादेव निम्गारिणं अशोचनीयत्वेन स्मारितं निजं च
विधेः देवस्य दुर्विलसितं वनवासदुःखजननं यथा तयोक्त्या । महतामपि दुर्ल-
भ्या दैवी गतिः, अतो मयापि न शोचनीयमेतदिति धैर्भावलम्बनेत्यर्थः ।
तथा वराहोदया द्रौपद्या सह दुःसहस्य आच्छादयितुमशक्यस्य निजस्य धात्रः
तेजसः पिधाने आच्छादने निषये वैदग्ध्यं कौशलं अभ्यसितुं कामो येषां तयोक्त्या
इत्येत्युपेक्षा । मात्स्यनगरस्य विराटपुरस्य नातिसमीपे ईषद्भूदेने निधमानं-
पितृवनं इमद्यानं गच्छतीति तद्रामिनीम् । तत्र वर्तमानमित्यर्थः । 'इमद्यानं स्यात्पि-
तृवनम्' इत्यमरः । शमी नाम वृक्षं अभजन् प्रापुः । अत्र च 'दुपाकपिः शमीगमो
हव्यवाहो द्रुमाद्यनः' इति धनंजयकोशादौ लोके, 'शमीगर्भादग्निं मभ्रन्ति' इति
वेदे च, अग्नेः शमीगर्मत्वेन प्रसिद्ध्या तद्र्गर्भवद्भजने तेजस्तिरोधानाभ्यसनहेतुग्वमु-
त्प्रेक्षितम् । 'अजगरे द्युर्वाहस इयुमौ', 'सप्तार्चिर्देमुनाच्चित्रः', 'तपस्वी तापसः
पारिकाही वार्चयमो मुनिः', 'वराहोहा मत्तकाशिनी' इति क्रमेण तप्तदिशेष-
पर्यायेष्वमरः ॥

क्रमेणेति । ते पाण्डवाः क्रमेण गमनपर्यायेण पादचारेण वा उपलक्षिताः
वध्वे द्रौपद्यं दृशन्तीति तद्द्रुहाम् उत्तरप्रेति शेषः । सूतजानां कीचकानां संब-
न्धनि भाविनि भविष्यति वधप्रदेशस्य । वधस्थानस्येत्यर्थः । द्रुमिच्छा दिदृशा
तयेवेत्युपेक्षा । मत्स्येन्द्रपुरस्य विराटनगरस्य उपकण्ठे समीपे कराटं मयंकटं
पितृकाननं इमद्यानं आपुः प्राप्तवन्तः । तथेन्द्रवज्रावृतम् ॥ २ ॥

शमीति । शमी प्रवीराः पाण्डवाः तत्र इमद्याने शमीतरो तस्य शनीदृशस्य

१. 'दुर्विलासादासादितवराः वराहोदया तथा सह' इति पाठः. २. 'ते' इति
नास्ति कश्चित्. ३. 'अनत्रिसमीपगामिनीं पितृवनशमीम्' इति पाठः.

समत्वमुत्कर्षनिकर्षयोः स्वं संदर्शयिष्यन्निव धर्मसूनुः ।
 क्रमेण हंसः परमो हि भूत्वा कङ्कत्वमापद्यत सद्य एव ॥४॥
 पुराजुनस्येव यत्तित्वमेतदेत्यापि कामप्यपरां सपत्नीम् ।
 संपादयेत्किं नु ममेति कृष्णा तथाविधं वीक्ष्य नृपं शशङ्के ॥५॥
 त्रिदण्डकापायकमण्डलूज्ज्वलो जपस्फुरदन्तपटो युधिष्ठिरः ।
 उपानहं दारुमयीं पद्मा स्पृशन्नुपासदत्संसदि मेदिनीश्वरम् ॥६॥

अन्तः मध्ये ज्वलतः अग्नेः कल्पं तत्तुल्यं शस्त्रम् । आयुधानीति जालेकवचनम् ।
 निधाय विन्यस्य अन्यं स्नामादिकादितरं वैषं संन्यासादिकमिव उच्चैः उन्नता
 ध्वजा यस्मिन् तत् विराटस्य पुरं जगाहिरे विविशुः । अत्र वैपान्तरविराट्पु-
 रयोः श्लेषमिति कथा स्त्रीधारप्रवेद्योः अमेदाध्यवसितेन गाहमानेनौपन्यस्य
 गम्यत्वात्केवलप्रकृतास्पदनुत्स्ययोगितामेव ॥ ३ ॥

समत्वमिति । धर्मसूनुः युधिष्ठिरः उत्कर्षे निकर्षे अपकर्षे च द्वयोरपि
 स्वं स्वीयं समत्वं अविकृतचित्तात्वं संदर्शयिष्यन् प्रदर्शयितुमिच्छन्निवेत्युपप्रेक्षा ।
 क्रमेण संन्यासविशेषेण परमः हंसः परमहंसाधमी । पर्यायेण श्रेष्ठहंस इति च ।
 भूत्वापि सद्यः तत्क्षणमेव कङ्कत्वं कङ्क इति संज्ञां गृह्णमात्रं च आपद्यत प्राप्तवान् ।
 उपप्रेक्षाश्लेषद्रव्योजीवितो विरोधाभासः । 'हंसो विद्वज्जन्मदिदृशमेतेषु भास्करे'
 इति निधः । उपजातिर्दृष्टम् ॥ ४ ॥

पुरेति । कृष्णा श्लेषी तथाविधं संन्यासवैषं नृपं धर्मराजं वीक्ष्य पुरा जुन-
 दाहरणसमये अर्जुनस्य यत्तिलमिव अस्य नृपस्य एतत् यत्तित्वमपि अपरां
 सुभद्रायाः कामपि काचित् सपत्नीं मम संपादयेत्किन्निविति शशङ्के संभावयामास ।
 उपमोजीवित उपप्रेक्षालंकारः ॥ ५ ॥

त्रिदण्डेति । ततः त्रिभिः दण्डैः बद्धदण्डः कापायं धर्मं कमण्डलुश्च
 त्रिभिस्तुण्डैः । तत्सहित इत्यर्थः । जपेन प्रणवजपेन स्फुरन्ती चलन्ती दन्तपटौ
 श्लोकोऽस्य अ-कुक्षिष्ठि-संन्यासादृष्टि-रूपमपि उपपत्तौ मनुजोऽप्यस्य संपदेन
 स्पृशन् भास्करः सन् संसदि ममायां वर्तमानं मेदिनीश्वरं विराट्पुत्रं उपासदत्
 प्राप्तवान् । अत्र अत्याश्रमिणः पुनर्गाहंस्वययोजयताय त्रिदण्डसंन्यासस्त्रीधारः ।
 एकदण्डसंन्यासप्रपञ्चने महाप्रलवागम्यराणात् । अत एव रावणाजुनादीनां
 दक्षारणं तत्प्रपञ्चनं पाणिनीयत्वेन तत्र तत्रोपन्यसमिति ध्येयम् । इदं पयस्व
 गूण्यमेव संदर्शयितुं भाव्यत्वेन व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

दृष्ट्वा समुत्थितो मात्स्यो धृतप्रश्रयविस्मयः ।

तत्पादपांशुं फालान्ते चक्रे तं पुनरासने ॥ ७ ॥

दुर्वीरगर्वासहनोऽथ मीमो दुर्वीकरादर्शितसूदभावः ।

शोणाधरालोलुपसूतसूनोः प्राणानिलान्पारयितुं किलासीत् ॥ ८ ॥

पितुः सखायं परिपूज्यमेधेर्दिने दिने वृष्टिमिवोपनेतुम् ।

सूदाकृतिः सोऽपि ययौ विराटं वृकोदरो वृत्तशरावपाणिः ॥ ९ ॥

कुलशैलशृङ्ग इव जंगमे तदा कुरुकुञ्जरे चलति कम्पनं मुहुः ।

वसुधैव तस्य न पुरस्य केवलं वहति स्म कीचकमुजाप्यदक्षिणा ॥ १० ॥

इद्वेति । तं समागतं युधिष्ठिरसंन्यासिनं दृष्ट्वा धृतौ प्रश्रयविस्मयौ विन-
याश्रये येन तथोक्तः अतएव समुत्थितः प्रत्युत्थितः मात्स्यः विराटः तस्य
संन्यासिनः पादयोः पांशुं रजः फालान्ते शिरसि चक्रे । शिरसा नमस्कृतवानि-
ति भावः । तं पुनः संन्यासिनं तु आसने सिंहासने चक्रे । उपवेशितवानित्यर्थः ।
अत्र नमस्कृत्युपवेशनक्रिययोर्गोपचात्समुच्चालंकारः ॥ ७ ॥

धुर्वीरेति । अथ युधिष्ठिरप्राप्त्यनन्तरम् । दुष्टाः वीराः शकहिडिम्बादयः
तेषां गर्वं न सहत इत्यसहनः मीमः शोणाधरायां शैपया स्नेहुरस्य आसक्त्य
सूतसूनोः कीचकस्य प्राणरूपान् अनिलान् पारयितुं पारणं कर्तुम् । किलेयुरप्रेक्षा ।
दुर्वीर खजपा युक्तः कर एव दुर्वीकरः सर्पः तेन आदर्शितः सूचितः सूदस्य भावः
पाचकलमेव सूदयति मारयतीति सूदस्य भावः मारकत्वं येन तथोक्तः सन्निति
छिद्यपरम्परितरूपकम् । उष्णीषेक्षासापेक्षमिति द्वयोरन्तर्गतभावेन संकरः ।
इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ८ ॥

पितुरिति । परिपूज्यं सम्यक्पूजनीयं पितुः वायोः सखायं बृहदं अभि-
मिति प्रस्तुतोचितनिर्देशः । पितृसखस्य पितृकल्पत्वात्परिपूज्यत्वोक्तिः । अत्र
पितुः सखायमित्यस्य व्यावर्तकविशेषणत्वेन परिपूज्यं इत्यनेनाग्नेर्बोधः सुलभः, ततः
पितुः सखायं अतएव परिपूज्यमित्येव योजना । परंतु वाक्यानुजिघृक्षया तथोक्त-
मिति ध्येयम् । दिने दिने प्रतिदिनं एषैः शुष्केन्धनैः वृष्टिं उपनेतुमिवेत्युपदेशः ।
सूदसेवाकृतिर्यस्य सः सः प्रसिद्धः वृकोदरः मीमोऽपि वृत्तं वर्तुलं शरात्वं
विस्तृतात्वं पात्रं पाणौ यस्य तथोक्तः सन् विराटं वृषं ययौ प्राप । उपजातिवृत्तम् ॥ ९ ॥

कुलशैलेति । जंगमे चरे कुलशैलस्य शृङ्गे शिखर इव स्थित इत्युपदेशः ।
कुरुकुञ्जरे कौरवश्रेष्ठे मीमे सूदाकृती चलति आगच्छति सति तदा आगमनसमये
तस्य विराटस्य पुरस्य संबन्धिनी वसुधा भूमिरेव केवले मृशं कम्पनं मुहुः न क-

महानसेऽवतरतो जनस्य स पतिः कृतः ।

महानसेवत रतो मात्स्य स्वादुषु कर्मसु ॥ ११ ॥

स्त्रीत्वेन योगः खलु वीरगर्ह्यः पुस्त्वेन चान्तःपुरवासवितः ।

इतीव पण्डत्वमवश्यमान्यमादाय पार्थोऽपि जगाम मात्स्यम् ॥ १२ ॥

कृतवसतिरसौ नृपस्य कन्या-

गृहभुवि नर्तयति स्म तालपाणिः ।

मधुकरमुखरो लता वनान्ते

मलयगिरेरिव मारुतप्ररोहः ॥ १३ ॥

मम भ्रजाङ्गस्य विभर्ति सक्षामसाविति प्रेमभरादुपेतः ।

प्रसूनधन्वेव सुतोऽपि माध्या मत्स्येन्द्रमागत्य ननाम मूर्ध्ना ॥ १४ ॥

इति स नाभिप्रदः । किंतु अदक्षिणा वामा कीचकस्य भुजा बाहुपरि कम्पन वहति स्म । तस्य भाविमरणसूचकत्वेनेति भावः । अत्र विराटनगरभूमीचक्रमुपयोद्धत्तने-
नौपम्यस्य गम्यत्वात्केवलप्रकृतास्यद दुत्ययोनितामेदः । मञ्जुभाषिणीवृत्तम् ॥ १० ॥

महानस इति । स महान् नीमः महानसे पाकस्थाने अवतरतः वर्तमानस्य
जनस्य पाचकस्य पतिः कृतः प्रभूकृतः सन् । मात्स्येनेत्यर्थाद्भ्यते । अत एव रतः
तस्मिन्नुराचः सन् । स्वादुषु रुच्येषु कर्मसु पात्रेषु मात्स्यः विराट् असेवतः सेवि-
तवान् । रुच्यै पात्रैः तर्पयामासेत्यर्थः । आदिपादावृत्तिर्यमकमेदः ॥ ११ ॥

स्त्रीत्वेनेति । स्त्रीत्वेन योगः संवन्धः । स्त्रीरूपधारणमिति यावत् । वीराणां
अस्मादशां गर्भं निन्द्यः । पुस्त्वेन योगः पुरुषधारणः च अन्तःपुरे पादस्य
विप्रः प्रतिबन्धः । खलिव्युभयप्रावधारणे । इति हेतोरिवेत्युपप्रेक्षा । अवश्यं प्रह-
तप्रयोगित्वेन उर्वशीशपेन च अनिवार्यं मथातया भवितुं योग्यः भाव्यः पण्डत्वम् ।
स्त्रीरूपपुस्त्याभ्यामन्यत् नपुंसकत्वम् । आदाय स्त्रीवृत्त्यः । पार्थः अर्जुनोऽपि
मात्स्यः जगाम विराट् प्राप्तवान् ॥ १२ ॥

कृतेति । ताडः कांस्यनिर्मितवाद्यविशेषः नर्तकत्वसूचकः पाणौ यस्य स
असौ गृहजलाख्यः पण्डितपाणी अर्जुनः नृपस्य विराटस्य गृहभुवि कृता वसति
स्थितिः येन स तथोक्तः सन् । कन्याः उत्तराग्रवृत्ती । मधुकरः शक्तिभिः
मुषरः चन्द्रायमानः वनात्वे मलयगिरेः संबन्धी मारुतप्ररोहः पाताङ्गः
कृता मल्लिधारीरिवः । नर्तयति स्म नाट्यमकारयत् । तच्छिदितवानित्यर्थः ।
उपमाकारः । पुष्पितामावृत्तम् ॥ १३ ॥

ममेति । असौ विराट् मम पत्ने अङ्गस्य गीनस्य संज्ञा मात्स्येन्द्र इति नाम
विभर्ति ह्युक्तप्रकारान् प्रेम्णः मर्यादं अतिशयान् उपेतः आगतः प्रसूनधन्वा
ममस्य इव स्थितः ह्युपप्रेक्षा । माध्या शुभः नञ्-उपेति मात्स्येन्द्रं विराट् प्रति

तं पश्यन्नकुलं राजा तन्द्रालुर्हृन्निमेषणे ।

निजां मत्स्येश्वराभिख्यां निनाय प्रकटार्थताम् ॥ १५ ॥

कक्षां करे स विभ्राणं शंशाङ्कुलभूषणम् ।

मन्दुरापतिमातेने तं दुरापपराक्रमम् ॥ १६ ॥

अस्मत्तिरोधिर्वसतेर्भवितान्तद्देतु-

रेतद्दिनैः कतिपयैरिति जानतेव ।

पाण्डोः सुतेन चरमेण च तस्य राज्ञो

वृन्दं गवां प्रजुगुपे पृथुकौतुकेन ॥ १७ ॥

आगत्य मूर्ध्ना ननाम नमस्कृतवान् । अत्र मत्स्यानामिन्द्र इति व्युत्पत्तैरुभयत्र तुल्यत्वैऽपि एकत्र श्रेष्ठमत्स्यः, अन्यत्र तन्नामकदेशाभिपः, इत्यर्पमेदो प्राज्ञः । 'दिशमेदे ह्यपे मत्स्यः' इति कोशात् ॥ १४ ॥

तमिति । तं नकुलं पश्यन् अतएव दृष्टोः नेत्रयोः निमेषणे मीलने निषये तन्द्रालुः प्रमादशीलः । निमेषरहितः सन्निति यावत् । निजां मत्स्येश्वरः मीनधेय इत्यादिना अमिद्वया संज्ञासम्बद्धः तां प्रकटः स्फुटः अर्थः 'धुरमत्स्याव-निमेषा' इति कोशप्रसिद्धानिमिषत्वरूपः यस्यास्यसा भावः तत्ता ताम् । अन्वर्थनामत्वमिति यावत् । 'लतलोर्गुणवचनस्य' इति पुंश्रद्धावः । निनाय प्रापयामासेवेत्युत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्रम्या । अथवा नकुलावलोकनप्राप्तनिमेष-राहित्यस्य तादृगन्वर्थताप्राप्त्यप्रापणहेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमित्येकत्र कविचरम्भनिर्णयकाभावात् द्वयोः सदेहसंकरः ॥ १५ ॥

कक्षामिति । स विराटः शंशाङ्कस्य चन्द्रस्य यत्कुलं वंशः तस्य भूषणं दुरापः शत्रुभिः प्राप्तुमशक्यः पराक्रमः यस्य तं कक्षां अश्वताङ्गनीं करे विभ्राणम् । प्राकृतिकस्त्रीयाश्चक्षुषणानैपुण्यशोतनावेदं विशेषणम् । अतएव परिकरालंकारः । एवं सर्वत्र बोध्यम् । तं नकुलं मन्दुरायाः वाजिशालायाः पतिं आतेने चक्रे । अत्र शशाङ्केति दुरापेति द्विकत्रिकयोराकृत्या लाटानुप्रासस्योक्तपठेकरस्य च द्वयोः शब्दार्थालंकारयोः काव्यप्रकाशिकोक्तदिशा एकवाचकानुप्रवेशसंकरः ॥ १६ ॥

अस्मादिति । एतत् गोवृन्दं कतिपयैर्दिनैः अस्माकं तिरोधिर्वसतेः अज्ञात-वासस्य अन्तस्य समाप्तेः हेतुः भविता भविष्यति इत्युक्तप्रसङ्गं जानतेव स्मिते-नेत्युत्प्रेक्षा । पृथुकौतुकेन चरमेण सर्वेषां कनिष्ठेन पाण्डोः सुतेन सहदेवेन । चकारः अप्यर्थः । तस्य राज्ञः विराटस्य संबन्धि गवां वृन्दं प्रकृष्येण जुगुपे रक्षितम् । गोपायतेः कर्मणि छिद् । सहदेवो गोपवेषः विराटनिदेशेन तद्रोकुलं रक्षेत्यर्थः ॥ १७ ॥

आगता नगरवासवाञ्छया देवतेव विपिनस्य पार्ष्णी ।

केलिपुष्पमिव दन्तकङ्कतं विभ्रती नृपवधूमुपागमत् ॥ १८ ॥

सैरन्ध्रीरूपभाजोऽस्या जातिनैच्यान्नतं शिरः ।

सुदेष्णायास्तु तां दृष्ट्वा सुन्दरीं श्रीलङ्गोखात् ॥ १९ ॥

वनभुव इव माधवोदयश्री-

मनुजपतेरवरोधयोपितोऽसौ ।

अनुदिनमखिलालिलालनीये-

रत्नमकरोत्तिलकैरतीव दृश्यैः ॥ २० ॥

अनन्तरं स्ववशा पाञ्चालसुता भृशमादृतकङ्कतमतिरसोत्पादन-

आगतेति । नगरवासे पट्टनिवासे वाञ्छयता आगता विपिनस्य देवतेव स्थितेत्युत्प्रेक्षा । पार्ष्णी द्रौपदी केल्याः क्रीडार्थं पुष्पमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । पूर्वसापेक्षेति संकरः । दन्तमयं कङ्कतं केशसंस्कारकयन्त्रनिशेपं विभ्रती सती । 'प्रसाधनी कङ्कतिका' इत्यमरः । सैरन्ध्रीत्वसूचकमिदं विशेषणम् । नृपस्य विराटस्य वधूं सुदेष्णां प्रति उपागमत् भागतवती । उक्तसंस्कारपरिकरयोः संसृष्टिः । रथोद्धतावृत्तम् ॥ १८ ॥

सैरन्ध्रीति । सैरन्ध्याः शिल्पकारिकायाः रूपं आह्वारं भजतीति भाजः । अस्याः द्रौपद्याः शिरः जातेः सैरन्ध्रीकुलस्य नैच्यात् अपकर्षाद्धेतोः नतं नम्रं अभूत् । सुदेष्णायाः विराटपत्न्याः शिरस्तु तां सुन्दरीमिति प्रस्तुतोचितनिर्देशः । द्रौपदीं दृष्ट्वा श्रीलङ्गोखात् लज्जातिशयाद्धेतोः नतमभूत् । 'सैरन्ध्री परवेदमस्या स्ववशा शिल्पकारिका' इत्यमरः । अत्रोभयोः शिरसोः नमनेनौपम्यस्य गम्यत्वात्तुल्ययोगितामेदस्य नमनहेतुनमनयोः उक्तिरूपहेत्वलंकारस्य च द्वयोरेकवाचकानुप्रवेशसंकरः ॥ १९ ॥

यनेति । अस्यां सैरन्ध्रीरूपधारिणीं द्रौपदीं मनुजपतेः विराटस्य अवरोधयोपितः अन्तःपुराङ्गनाः माधवोदयश्रीः वसन्ताभ्युदयलक्ष्मीः वनभुवः वनसीमा इव अस्मिताभिः अस्तीभिः सुखीभिः अखिलैरखिलिभ्यः अललीयेः अल्लव्य अलीव दृश्यैः मृदां प्रेक्षणीयेः तिलकैः चित्रकैः वृक्षविशेषैश्च दिने दिने अनुदिनं अलमकरोत् अलंकार । श्लिष्टसाधर्म्ययनुपमा । पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥ २० ॥

अनन्तरमिति । अनन्तरं सर्वेषां विराटपुरवासानन्तरम् । स्ववशा स्वाय-

१. 'सीस्तीनाम्' इति पाठः. २. 'श्रीद्वीपनाम्' इति पाठः. ३. 'स्ववशा अस्मा-
दृष्ट' इति पाठः.

चणमधिकशोभनाटनपाटवमाश्रितगन्धर्वकुलमाकलितगोत्रान्तरं
पैश्वधा रूपमुद्भवयन्ती पञ्चापि पतीननुयातवती ॥

विमतानपि वैजित्वा विवासमिव दायकः ।

अश्लेष्वकुरुतावृत्तिमवनीन्द्रेण धर्मभूः ॥ २१ ॥

एवं तैलैः स्वेकृत्यैः 'संपादितशिरःकम्पं वयःकृतमिव संतत-
'मनुभवता तेन महोपतिना बहुमानिताः पृथामुताः यथा विवास-
नखेदं तथा तदीयमपि स्वरूपमितरे जनास्तत्र नाज्ञासिपुः ॥

ता । ननु परतन्त्रेत्यर्थः । शिरकारिकापीति च अतएव पातालमुता द्रापरी
आहता मीकृता कट्टस्य भावः कट्टता युधिष्ठिरत्वम्, आहतं कट्टनं प्रमाधनी च
यस्मिन् तथोक्तम् । 'प्रमाधनी कट्टतिक्का' इति कोशे कट्टनशब्दात्मार्थे कप्रत्य-
ये टापि च 'प्रत्ययस्यात्-' इत्यादिना क्त्वापूर्वस्यात् इत्वे च कट्टतिकेति प्राप्तम् ।
अतएव 'शिरसीव कट्टनमवोद मूर्धजे' इति मायप्रयोगः । अत्यन्तं रसानां
मधुरादीनां पण्णां दृष्टारस्य च उत्पादनेन प्रसिद्धं तथैवम् । एकप्रालंकरणनैपुण्यात्,
अन्यत्र पाठनैपुण्याधेति भावः । 'तेन प्रसिद्धुत्तुरवगौ' इति प्रसिद्धार्थे चणप् ।
अधिकशोभना नाटने नाट्यशिक्षणे पाटवं सामर्थ्यं यस्मिन्तथोक्तम्, के शिरसि
अधिकं शोभायाः भूषणमात्पाद्यलंकरणजन्यायाः नाटने संयोजने पाटवं यस्मि-
न्तथोक्तमिति च । आश्रितं गन्धर्वाणां अश्वानां स्वर्गतीनां च कुलं वृन्दं यस्मिन्-
तथोक्तम् । आकृतितं आश्रितं गोत्रायाः गोशब्दस्य अन्तरं मध्यदेशः यस्मिन्तथो-
क्तम्, आकृतितं आश्रितं गोत्रान्तरं माडिर्नालन्यग्राम यस्मिन्तथोक्तमिति च ।
'गोत्रा गोनिषये भूम्या नाद्रौ श्रीकुलसत्तयोः' इति मेदिनी । अतएव पञ्चधा
पञ्चप्रकारं रूपं संरन्ध्रीषं उदययन्ती प्रकटयन्ती गती । पञ्चापि पतीन् रूपान्तर-
मापन्नान् युधिष्ठिरादीन् अनुयातवती विदम्बयति स्म । 'आतांते मुदिते दृष्टा'
इत्यादिना पतिप्रदानां पतिप्रदानमनेम्नरणापिति भावः । अत्र स्वाधेति विशेषण-
स्य श्लेषमिति कानेदाध्यवसायमूत्रातिशयोक्त्यर्थे अज्ञाद्विभावेन संहरः ॥

विमतानिति । धर्मभूः युधिष्ठिरः तैरपि अधरपि विमतान् दुर्वोधनादीन्
जित्वा विवासं तेषां राज्यभयं दायकः कितस्मिन्मात्रे इत्युत्प्रेक्षा । अवनीन्द्रेण
सह विराटेन सह अश्लेषु पातकेषु । अधर्मादायामिति यावन् । आश्रति पौनः-
पुन्येन स्नेहं अकुरुत चेत् । विवासं दायक इत्यत्र 'अकरोर्भविष्यदाधमार्थयोः'
इति वृत्त्ये पठ्यप्रतिषेधः ॥ २१ ॥

एयमिति । एवं उक्तप्रकारं सैः स्वीयैः तैलैः कृतैः अश्लेष्वकुरुतावृत्तिमवनीन्द्रेण-

१. 'अधित' इति पाठः. २. 'गोत्रापञ्च' इति पाठः. ३. 'पञ्चानामपि' इति
पाठः. ४. 'पञ्चाकृत्यसिमुता पञ्चापि' इति पाठः. ५. 'इतैः' इति पाठः. ६. 'सं-
पादितम्' इति पाठः. ७. 'अनेन' इति पाठः.

अथैकदा तत्र सुदेष्णायाः प्रेषणेन मदनोत्सवासर्वाय वासवा-
यतनसदृशं वासगृहमागतां कौरवाधमकरपरिक्रेशादिव विवर्णेन
वाससावगुण्ठिताङ्गी नखशशिपरम्परासेवनलालसतयेव प्रपदसं-
खीनलोचननीलोत्पलां राजीवशङ्कयानुव्रजता राजहंसेनेव राजत-
भाजनेन राजितकराचलां पाञ्चालमुतां विलोक्य पञ्चेपुत्राण्य-
श्वितविवेको मञ्चादुपसृत्य किञ्चिदाकुश्वितमौलिः कीचको
वाचमुवाच ॥

नाश्वगोपालनैः संपादितं श्लाघासु पटितं शिरसः कम्पं वयसा चरमेण कृतं शिर-
कम्पमिव संततं अनुभवता तेन महीपतिना विराटेन बहुमानिताः सन्तः पृथा-
मुताः युधिष्ठिरादयः विवासेन राज्यभंशेन यः खेदः तं यथा नाशासिपुः विघ-
स्तरुः तथा तेषामिदं तथैव पृथामुतसंवन्धि स्वरूपं युधिष्ठिरत्वादिकमपि इतरे
जनाः पौरजानपदाश्च नाशासिपुः न जानन्ति स्म । जानाते. कर्तरि लङ् । अत्र
पाण्डवानां सदितरेषां च तत्तदज्ञानेनौपम्यस्य गम्यत्वानुत्पद्योगितामेदः ॥

अथेति । अथ अनन्तरं एकदा कदाचित् तत्र विराटनगरे मदनोत्सवस्य
सुरतार्थं आसवाय मद्यमाहर्तुमिति 'क्रियार्थः—' इत्यादिना चतुर्थी । सुदेष्णायाः
विराटपत्न्याः प्रेषणेन हेतुना वासवस्य इन्द्रस्य आयतनेन गृहेण सदृशं वासगृहं
केलीगृहं प्रति आगतां कौरवाधमस्य दुःशासनस्य करेण यः परिक्रेशः आकर्षजनि-
तदुःखं तस्मादिवेद्युत्प्रेक्षा । विवर्णेन गतशोभेन । मलिनेनेति यावत् । वाससा वक्ष्येण
अवगुण्ठितं आच्छादितं अङ्गं यस्यास्ताम् । नखानामेव शशिना चन्द्राणां परम्परायाः
पङ्केः सेवने लालसतया अनुरागेणेवेत्युत्प्रेक्षा । प्रपदस्य पादाग्रस्य संमुखीने अभिमुखे
लोचने एव नीलोत्पले यस्यास्ताम् । पातिव्रत्येन पादाग्रनिहितदृष्टिमित्यर्थः ।
राजीवशङ्कया पद्मप्रमेण अनुव्रजता अनुसरता राजहंसेनेव स्थितेनेति भ्रान्ति-
मदुक्षीवितोत्प्रेक्षा । राजतेन रजतविकारेण भाजनेन पात्रेण राजितं शीतं कराग्रतः
अग्रदृष्टः यस्यास्ताम् । पाञ्चालमुतां द्रौपदीं विलोक्य पथ इष्यः बाणाः पुष्पमयाः
यस्य तेन मन्मथेन वधितः अपहृतः विवेकः इत्याकृत्यविचारः यस्य सः अत-
एव कीचकः सुदेष्णाप्राता मयात् शयनात् उपसृत्य समीपमागत्य किञ्चित्
आवृण्णितः अवनमितः मौलिः शिरः येन तयोक्तः । गृहीतविनयः सन्निलयैः ।
वाचं वक्ष्यमाणां उवाच । अत्र केवल्योत्प्रेक्षाया रूपकोत्प्रेक्षासंस्मरणरूपकाङ्क्षाभावात्
संस्मरणस्य भ्रान्तिमदुत्प्रेक्षासंस्मरणस्य च प्रयाणां संसृष्टिः ॥

इदमेव हि सद्य भद्रमद्रं यदिदानीं तव मार्दवमद्वेः ।

अयमप्यहमस्मि धन्यधन्यो हरिणाक्षि त्वदपाङ्गगोचरो यः ॥ २२ ॥

नतगात्रि यदागमेन मां नयसे भोदगिरेरधिलकाम् ।

चिरपुण्यफलोदयश्रियां दिवसो वैजननस्तदेव मे ॥ २३ ॥

अन्वर्थता मालिनि तेऽभिधायाः

कुतो न जागर्त्यधुना कचेपु ।

तस्याः प्रतीपोदितवर्णपङ्के-

रर्थोऽय वालंकरणं हामीपु ॥ २४ ॥

इदमिति । हरिणस्य कुरङ्गस्यैव अक्षिणी यस्यास्तस्याः संयुद्धिः हे हरिणाक्षि
श्रीपदि, इदं सद्य एतद्भद्रमेव मद्रुहेष्विति शेषः । मद्रमद्रं अत्यन्तशुभसंपन्नम् । ना-
न्यदित्यर्थः । हिरवधारणे । यतः मद्रुहमिदानीं तव अद्वेः मार्दवं सौकुमार्यं जानातीति
तज्ज्ञम् । भयचरणन्यासधन्यमित्यर्थः । किंच अयं अहमपि धन्यधन्यः अत्यन्त-
भाग्यवानस्मि । उभयत्र वीप्सायां द्विर्भावः । यतः योऽहं तव अपाङ्गस्य नेत्रान्त-
भागस्य गोचरः विषयोऽस्मि । सत्कटाक्षवीक्षितोऽस्मीत्यर्थः । अत्र द्वितीयचतुर्थ-
यान्यार्थाभ्यां भद्रत्वधन्यत्वातिशययोः समर्थनाद्वाक्यार्थहेतुककाव्यलिङ्गद्वय-
संस्पृष्टिः । औपच्छन्दसिकवृत्तम् ॥ २२ ॥

नतेति । किंच हे नतगात्रि घनस्तनमारनम्राक्षि, त्वं यत् यस्मात् कारणात्
आगमेन स्वयमेवागमनेन मां भोदस्य संतोषस्यैव गिरेः अद्वेः अधिलकां ऊर्ध्वदेशं
नयसे प्रापयसे । सान्द्रानन्दतुन्दिलं करोषीत्यर्थः । तत् तस्मात् एषः ईदृशसंतोष-
दायकः दिवसः वासरः मे महीयानां चिरपुण्यानां अनेकजन्मसुकृतानां यः
फलस्य उदयः उत्पत्तिः तस्य श्रियां समृद्धीनां वैजननः प्रसूतिदिवसः
भवति । ‘घटो नीलपटः’ इत्यादिवद्विधेयकोटावधिरावगाहनात् बोधानुपपत्तिः ।
‘सूतिमाघो वैजननः’ इति कोशे मासशब्दः पञ्चदिवसादेरप्युपलक्षक इति ध्येयम् ।
‘फलाङ्कुर-’ इति पाठेऽप्युक्त एवार्थः । अत्राप्युत्तरत्वान्वयार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ २३ ॥

अन्वर्थतेति । मालिनीति श्रौपशाः सैरन्ध्रीरुगायाः नाम । किंच हे मालिनि,
ते लक्ष्मीयायाः अभिधायाः मालिनीति संज्ञाशब्दस्य अन्वर्थता माला अस्या अस्तीति
श्रुत्यतिरिक्तः मालारूपोऽवयवार्थः । कचेपु केशेषु । त इत्यत्राप्यनुपपद्यते । अधुना
कुतो हेतोः न जागर्ति न स्फुरति । अथवा मालाधारणे विचारो न कार्य एवेत्यर्थः । हि
यस्मात् कारणात् तस्याः लक्ष्मीयायाः संबन्धिन्याः प्रतीपं विलोमं यथातथा ‘नीलिमा’
इत्येवमुदितानामुच्यतेतानां वर्णानां उक्तानां अक्षराणां पङ्केः नीलिमेत्यादिमकायाः
सार्धः नैत्यमेव अमीपु कचेपु अलंकरणं भूषणं भवति । तत् तस्मादिति योज्यम् ।

चाहोरनद्वदत्वस्य चाले ते कारणे उभे ।

एकं तयोस्तु लावण्यमितरत्रागम्यते ॥ २५ ॥

अरम्यभाव भजते जगत्या-

मङ्गेषु किंचिद्विकलोऽपि लोकः ।

निसर्गमुन्दराणां भारानैव भूषणानीति भावः । अत्र मात्स्य वृत्तो न धृतमिति श्लोकस्यैव नैस्यसत्ताविचारणेनाक्षिप्तत्वादाक्षेपालंकारः । 'आक्षेपः स्वयमुक्त्यप्रतिषेधो विचारणात्' इति लक्षणात् ॥ २४ ॥

चाहोरिति । किंच हे चाले, ते तव चाहो अहं मन्मथविचारं दत्तं पुरुष इत्यनद्वदं अहंदाभ्यां केयूराभ्यां रहितौ अनद्वदौ च । तयोर्भावः अनद्वदत्वं । द्विविधस्य तस्य कारणे अपि उभे द्वे भवतः । के इत्यत आह-एकमिति । तयोः कारणयोः द्वयोः मध्ये एकं कारणं तु लावण्यं शोभानैगनिगम्यम् । 'मुत्तापलेषु च्छायायास्तरलत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यदत्रेषु तत्लावण्यमिहोच्यते ॥' इति निरुक्त्या अर्थगम्यते दृश्यते । मयेति शेषः । तथा च लावण्यरूपकारणसत्त्वादुचितमेवैकविधमनद्वदत्वमनयोरिति भावः । इतरत् द्वितीयं कारणं गर्भधारणं तु नावगम्यते इति परिहासोक्तिः । अत्र 'दर्शने दौहदार्तां च ह्ययोरासीदनद्वदा' इति तृतीयस्तवनं ग्रन्थकृतं लावण्यगर्भधारणयोः श्लेषमिक्तिकामेदाप्यवसितेऽनद्वदत्वे कारणत्वेनोपन्यस्तत्वात् इतरत् गर्भधारणमिति व्याख्याने नास्मात्तु चोदावकाशः । अत्र यद्यप्यहंदाहिंसेऽपि लावण्यस्य कारणत्वं वक्तुं शक्यम्, तथापि 'न कान्तमपि निभूय विनाति वनिताननम्' इति रसिकसमाजप्रसिद्ध्या उद्दीपनविभावविनया शृङ्गारे भूषणधारणस्यात्यावश्यकत्वादुक्तस्यैव गर्भधारणस्य तत्र कारणत्वं ग्रन्थकृतमिप्रतमिति ध्येयम् । अत्र लावण्यानद्वदत्वमनयो हेतुहेतुमतोरुक्त्या हेत्वलंकारस्य विनापि कारणं गर्भधारणं अहंदाहिंस्वरूपकार्यस्य वर्णनाद्विभावनायाथ अहंदाहिंस्यानद्वदानयोः श्लेषमिक्तिकामेदाप्यवसायमूलातिशयोकेष्वपि तिसृणां ससृष्टिः । यत्तु 'मन्मथप्रदान एव कारणद्वयम्' इति, 'मन्मथप्रदानाहंदाहिंस्वरूपयोः क्रमेण कारणद्वयम्' इति च द्विधा व्याख्याय प्रथमे मन्मथप्रदस्य लावण्यस्यानद्वदानकार्योपक्षीणत्वेन एकस्य कारणस्य कार्यद्वयोत्पादनासमयत्वेन च लब्धाहोर्भेदमन्मथप्रदत्वं निरकारणमेवेत्यर्थः । तथा च तत्र अहंदाहिंस्वरूपे विनापि मन्मथोदेत्तद्वद्वद्वत् इति द्वितीयो लोके अनुराहिल अहंदादिधारणाभावे कारणं, मयि भर्तारि सति किमथमहंदाधारणं न कृतमिति च पृष्टवानिति च भावार्थावाहः नृसिंहः, तत्र किं धनं सगुणमिति सहृदया एवाकलयन्तु, परं त्वीदृशस्याप्यतिदुरूहस्य चम्पूभारतस्य व्याख्यानं प्रकृत्या सर्वतो बन्वर्त्ता मयामहे स्वामसमावनामिति ॥ २५ ॥

अरम्येति । किंच हे चाले, अगत्या लोके लोकं जनं अत्रेषु करचरणादिषु । यत्सिद्धिदिति शेषः । किंचित् ईष्यमात्रेणापि सिद्धत्वं न्यूनं सत् अरम्यस्य अथ

संदृश्यसे त्वं निखिलेन बाले

मध्येन हीनापि मनोज्ञमूर्तिः ॥ २६ ॥

न पल्लवस्तन्वि न विद्रुमश्च

ताम्रोऽचरोऽयं तव विन्ममेव ।

चन्द्रो यदि स्यात्तव वक्रमेव-

चन्द्रस्य विन्मं सहजं हि लोके ॥ २७ ॥

कान्ते तवाननमिदं कमलावलीपु

स्रष्टुं पुरा सरसि विस्मृतमेष धात्रा ।

पश्चाद्विचिन्तितवता तदुपान्तभागे

संदृश्यते विरचितः खलु हंसपादः ॥ २८ ॥

न्द्रस्य भावं अरम्यत्वं विरूपत्वं भगते प्राप्नोति । त्वं तु निखिलेन बावता मध्येना-
त्रेन हीना शून्यापि सती मनोज्ञा रम्या मूर्तिः शरीरे यस्यास्तयोक्ता संदृश्यसे ।
'निरीक्ष्यसे' इति वा पाठः । उभयत्रैक एवार्थः । मयेति शेषश्च । अनारम्यत्वका-
रिणः बावन्मध्यवैकल्पस्य तद्विरूपद्रम्यत्वसाधकत्वेन वर्णनाद्वापातालंकारः ।
बावन्मध्यवैकल्यासबन्धेऽपि तत्संबन्धरूपातिशयोक्त्युज्जीवित इति द्वयोरङ्गाङ्गि-
भावेन संकरः । तेन लोकैकविलक्षणं भवदीयलावण्यमिति प्रतीतेरलंकारेण
वस्तुष्वनिः ॥ २६ ॥

नेति । किञ्च हे तन्निब, ताम्रः अरुणः तव अयं अधरः न पल्लवः न विद्रुमश्च
किन्तु विन्मं विन्मफलमेव मण्डलमेवेति च । कथमेतदत आह—चन्द्र इति ।
तवैतद्वक्रं मुखं चन्द्रः स्यादिति । हिरवधारणे । तर्हि चन्द्रस्यैव विन्मं मण्डलं विन्म-
फलं च सहजम् । नान्यस्येत्यर्थः । अत्र मुखचन्द्रयोर्भेदेऽप्यभेदातिशयोक्तिरेका ।
अस्मिन्नेव धान्यार्थे मुखस्य विन्मवत्तासाहजिकत्वत्तिदये मुखं चन्द्रः यदि स्या-
दित्युद्धारकः संभावनालंकारः । द्वयोर्वैकल्यासकालुप्रवेशसंकरः । तेन च युत्तयुन-
न्यामरूपेणाधरे विद्रुमवत्पल्लवत्वे निषिष्य विन्मवारोपरूपायाः हेत्वपहृतेरुज्जीवना-
दनयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः । इदं तु रहस्यं मण्डलविन्मफलयोः श्लेषमिति कान्ते-
दाध्यवसायमूलायां अनिशयोपी सत्यानेव हेत्वपहृतेः प्रचारेणेतयोरङ्गाङ्गिभावेन
संकरस्यैवोक्तसकरोज्जीवितत्वात्संकरयोरेव द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन संकर इति । यत्तु
'निम्बराजस्य स्थिरायां तदुत्तरार्धेनार्यान्तरन्यामरूपेण तस्य मण्डलायैकव्यसमप-
नमेव करोति' इति उत्तरार्धोवतराङ्गां नृसिंहो विम्लितेय, तत्तस्य 'नालंकारोऽथ
लिरूपते' इत्यत्र व्यग्रनायम्यमलंकारमैत्र्यां विरादयतीति ॥ २७ ॥

कान्ते इति । किञ्च हे कान्ते, तवेदमाननं मुखं सरसि पश्चादरे कमलानां

१. 'निरीक्ष्यसे त्वं तु विचिन्तयेदन्मधेन' इति पाठः. २. 'विचिन्तयन्' इति
पाठः. ३. 'संदृश्यते' इति पाठः.

कूपस्य तीरे निवसन्नपायं को वा न धत्ते वद कोमलाङ्गि ।

त्वन्नाभिकूपस्य वैसन्धि तीरे न दृश्यते संप्रति मध्यभागः ॥ २९ ॥

अक्षीणवक्त्रशशिसेवनलामतोपा-

दालिङ्गितामिव मियो रजनेस्त्रियामीम् ।

त्रेधा विमज्ज्य रचितां वहसेऽर्धं वेणीं

कं सिंहसंहननमूहयितुं वियुक्तम् ॥ ३० ॥

आवलीषु पट्टिषु । तन्मध्य इत्यर्थः । स्रष्टुं निर्माणं पुरा सृष्टिकाले घात्रा ब्रह्मण विस्मृतमेव । पश्चात् कमलसूक्ष्मनन्तरं विचिन्तितवता अष्टद्वैवाहो मालिनीमुखं किमिहैतान्येव सृष्टानौलालोचितवता अतएव घात्रा विरचितः निर्मितः हंस-
पादः विस्मृतमन्यत्र निर्माय अत्रैतद्विस्मृतमिति सूचको लिपिविशेषः हंसानां
पादन्यासश्च तासां कमलावलीनां उपान्तभागे समीपदेशे संदृश्यते । लोकेति
शेषः । तदुपान्तभागे विरचित इति वा योजना । खल्वित्यवधारणे । अत्र विस्मृति-
सूचकलिपिविशेषस्य हंसचरणन्यासस्य च द्वयोः श्लेषमिति कामेदाध्यवसायमूल-
विशयोक्तयनुप्राणितः कमलावल्यः घातृविस्मृतमालिनीमुखरहिताः हंसपादव-
त्त्वादित्यनुमानालंकार इति द्वयोः संकरः ॥ २८ ॥

कूपस्येति । किंच हे कोमलाङ्गि, कूपस्य तीरे निवसन् निवासं कुर्वानः
को वा जनः अत्रायं उपद्रवं उत्पन्नं न धत्ते न प्राप्नोति । सर्वोऽपि धत्त एवेत्यर्थः ।
वद त्वं ब्रूहि । वाक्यार्थः कर्म । सामान्येनोक्तमर्थं विशेषेण समर्थयति—तदिति ।
हि यस्मात्तव नाभेरेव कूपस्य तीरे वसन् मध्यभागः संप्रति न दृश्यते । मयेति शेषः ।
अत्रायान्तरन्यासेन नाभेरिति गम्भीरप्रतीतेरलंकारेण बन्धुष्वनिः । अत एवात्र
नानिवर्गनमात्रे तात्पर्यान्तरात्मभावमित्यनेन पौनरुक्त्यम् । 'त्वन्नाभिकूपस्य वस-
न्धि तीरे' इत्येव पाठः । 'तटेनिवासी' इति पाठे तीरपदार्थस्य तटपदेन
परामर्शो पर्यायगद्गाद्यदोष इति ॥ २९ ॥

अक्षीणेति । किंच हे मालिनि, त्रेधा त्रिविधं विमज्ज्य अत्रोहल्य रचितां
अतएव अक्षीणस्य सर्वदा पूर्णस्य वक्त्रस्य द्युतिः सेवनं गजनं तापभेन
यस्योपः संतोषः तस्यान् मियः अन्योन्यं आलिङ्गितां आच्छिद्य रजनेः रात्रेः
गन्धन्विनीं प्रयान्तं यामातां सनाहारं त्रियामीमिव स्थितां वेणीं केशपाशं विहर्ष-
जननं वराहस्पर्शमर्थं कं धन्यं अथ वियुक्तम् । स्वयेति शेषः । ऊहयितुं वानुमात्रम् ।
लोकेति भावः । वहसे । प्रेषिते भर्गेति वेणीधारणस्मरणादश्रेयं केनचिद्वदेव
वियुक्तं वेणीधारणदि बन्धुमानालंकारः । त्रियामन्त्रोपेक्षया संपृष्टः प्रथमचतुर्थदा-
मयोः पूर्वाध्यायार्थद्वयस्य हन्देव परीगजनादाभ्यामिवानन्त्यमिति शीरस्यामी ॥ ३० ॥

मुदति बहुपरागधूमरापि त्वमपहरस्वधुना मनो मदीयम् ।

रतिरिव हरकोपदह्यमानस्मरतनुधूमलैवावृत्ताखिलाङ्गी ॥ ३१ ॥

त्वामुदसद्विग्न्यफलाधरं मे मामप्यनङ्गाश्रुगमर्दितं वे ।

विशङ्कमस्मिन्विजने प्रदेशे पद्मानने पातुमयं हि कालः ॥ ३२ ॥

इति तस्य तादृशं वचनमाकर्ण्योपि^१ चित्तचम्पकमथरोचश्च-
रीकायमाणपञ्चशरविकारा पाञ्चाली गिरमिमां स्मररागतिमि-
रकौमुदीमुदीरयामास ॥

मुदतीति । शोभना दन्ता चत्वा. सजुद्धिः हे मुदति, बहुना चान्द्रेण परा-
नेण रजसा धूसरा मलिनापि त्वं हरस्य धर्मोः कोपेन । तत्प्रसारितफालनयनान-
लेनेत्यर्थः । दह्यमानायाः स्मरतनोः मन्मथशरीरस्य संवन्धिनः धूमस्य लवैः लेशैः
आहतं अहं यस्यान्वयोत्तरातिः मन्मथपत्नीर अधुना मदीयं मनः अपहरति ।
अत्र श्रौपचास्त्रयाविधरयुरमया कीचकस्य हरकोपदह्यमानमदनोपमायाः
तया च तस्यैवास्यापि सनिहितायुरवसानस्य च प्रतीतेरलंकारेणालंकारवस्तु-
द्वयध्वनिः । 'अर्थाः श्लोकाः पुरा तेषामयं व्यञ्जक्योच्यते' इति काव्यप्रकाशे
त्रिविधस्याप्यर्थस्य व्यञ्जक्यप्रतिपादनायसालंकारस्य वस्तुव्यञ्जक्यं नानु-
पपन्नम् । उपितामा धृणम् ॥ ३१ ॥

विवक्षितं धार्यमावेदयति—त्वामिति । किंच हे पद्मानने, मे मम उदघम्
विम्बफलमिव अधरो यस्यान्वा तां पातुम् । त्वदपरमात्मादयितुमिरार्थः । त्वं तव
अनङ्गाश्रुगैः मन्मथपाणैः मर्दितं पीडितं मानपि अस्मिन्विजने प्रदेशे एकान्ते
मिश्रं निःशब्दं यथातथेति पदद्वयं पूर्वप्रापि योज्यम् । पातुं रक्षितुं अयमेव कालः ।
हिरण्यकारार्थः । अहो देवकालान्मृच्छार्थेऽनुकूलविरागयोर्मातृवमन्यादृशमिति
भावः । अत्र विम्बापरत्वात्तद्व्यापणनर्तकान्तैः सन्ध्याले पानावधुरत्तममर्थनादने-
कंरदापहेतुस्य धाव्यलिङ्गस्य विम्बायरेत्युपमायाः श्लेषनितिहासप्रसन्न-
गानेदाप्यवसानानुलातिशयोक्तेः उक्तक्रियाद्वययोगवसानकस्यनुचयस्य च चतु-
र्णामेकवाक्यानुप्रवेशसंकरः ॥ ३२ ॥

इतीति । इति उक्तप्रकारेण तादृशं स्मरविकारवृत्तं तस्य कीचकस्य वचनं
आकर्ण्यपीत्यपिना किमुतानाकर्णन इति ध्वन्यते । चित्तचम्पकमथरोचः
चम्पकगुच्छस्य चयरीकः नृह इवाचरतीति चयरीकायमाणः । दूरीभूत इति यावत् ।
पञ्चशरस्य मन्मथस्य संवन्धी विकारः यस्यात्त्रयोत्तरा पाञ्चाली श्रौपची स्मररागस्य
मन्मथविकारस्यैव तिमिरस्य कौमुदी चन्द्रिकान् । तद्विरसनी इति परम्परितम्पकम् ।
इमां वक्ष्यमाणानां गिरं वाचं उदीरयामास उच्यती । अत्र तादृशवचनाकर्णनस्य-

१. 'एवमस्मिन्विजने' इति पाठः. २. 'मिथुन' इति पाठः. ३. 'अपि' इति
नास्ति इति. ४. 'विकारिका' इति पाठः.

अन्तःपुरेषु विहरन्नायि कीचक त्वं

सैरन्ध्रये स्पृहयसीति विगर्हमेतत् ।

रम्येषु कल्पकुसुमेषु चरन्दिरेफो

रज्येत किं पितृघनद्रुमगुच्छिकायाम् ॥ ३३ ॥

प्रेत्याप्यते चपलता पैतिपत्नीषु या दृढात् ।

इष्टार्थसिद्धेः प्रागेव दिष्टान्तं दोग्धि सा नृणाम् ॥ ३४ ॥

गन्धर्वाः सन्ति मे कान्ता बाधते यान्स्मरोऽनिशम् ।

स्वाभिरुपां स्वास्रसंख्यां च वहन्तीतीर्षया किञ्च ॥ ३५ ॥

सामग्रीसत्त्वेऽपि स्मरविकारानुद्भववर्णनविकारात्मकविशेषोक्तया स्मरविकारस्य कारितवाक्यनसमर्थनसमकपदार्यहेतुककाव्यलिङ्गोच्चीवनात्तयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः रूपकेण सद्युष्टः । तेन च लोकोत्तरमस्याः पातिप्रत्यमिति प्रतीतेरलंकारेण बलुध्वनिः ॥

अन्तरिति । अयि कीचक, अन्तःपुरेषु विहरन् अन्तःपुरस्त्रीभिः सह क्रीडन् त्वं सैरन्ध्रये दास्ये स्पृहयसि तां कामयसीत्येतत् सैरन्ध्रीस्पृहणं विशेषेण गह्रं निन्दम् । तत्र दृष्टान्तयति—रम्येति । रम्येषु लोकोत्तरमकरन्दसौरभादिना मनोहेतुषु कलास्य वृक्षस्य कुसुमेषु चरन् रसान् अनुभवन् दिरेफः भ्रमरः पितृ-घनद्रुमस्य श्मशानशृङ्गस्य गुच्छिकाया पुष्पगुच्छे रज्येत अनुरक्तो भवेत् किम् । न रज्येतैवेत्यर्थः । अत्र सैरन्ध्रीश्मशानतरुमशयोः लोकतिन्यत्येन विन्यप्रति-विन्यभावात् दृष्टान्तालंकारः—‘चेद्विन्यप्रतिविन्यत्वं दृष्टान्तस्य दलंकृतिः’ इति लङ्गणान् ॥ ३३ ॥

प्रत्याप्यते इति । किञ्च हे कीचक, या चपलता पराङ्गनानुरक्तिः पतिपत्नीषु पतिप्रतापवि विषये दृढात् बलात् प्रत्याप्यते संक्राम्यते । नृनिरस्यर्थाप्रभ्यते । सा पतिप्रतापविषयकनृणा इष्टस्य कामितस्य अर्थस्य सिद्धेः प्राक् पूर्वमेव दिष्टान्तं मरणं दोग्धि जनयति । अनुचितकर्मात्मस्य मृत्युद्वारेषु परिगणनादिति भावः । अत्रेष्टार्थसमुद्यमादनिष्टावातिवर्णनात् तृतीयविषयप्रभेदः । ‘पतिप्रतापे पतिप्रतापे’ इति श्रीभेदुः, ‘दिष्टान्तः प्रलयोऽस्ययः’ इति चाभरः ॥ ३४ ॥

मनु पतिपत्नीषु लोलत्वं श्रुतिदायकमनु सैरन्ध्र्यां त्वयि साधारणायां लो-
त्वाच्च कापि मम हानिरत आह—गन्धर्वा इति । किञ्च हे कीचक, मे मम
गन्धर्वाः गन्धर्वमृगाः कान्ताः पतयः सन्ति । यान् मरकन्तान् स्वस्य अभिरुपां
शोभां स्वस्य अस्त्राणां बाणानां संख्यां पश्यत्वं च एते वहन्ति । इत्युक्तप्रकारेण

दोष्मतामवतंसास्ते स्वरूपं नैव केवलम् ।

गोपायन्त्यप्रमादेन परेभ्यो मां च मानिनः ॥ ३६ ॥

तदद्य पथि धामेऽस्मिन्संप्रतिष्ठास्यसे यदि ।

ते तु त्वां चारयिष्यन्ति दक्षिणे विधृतक्रुधः ॥ ३७ ॥

इत्यूचुषी सा महिषी कुरूणां शेमुषीमती ।

सद्यो निवधृते तस्माच्चित्तवृत्तिरिवात्मनः ॥ ३८ ॥

यया यथास्या धावन्त्या रिद्धणेन पद्मोर्युगम् ।

तथा तथा रुपारुण्यं तस्यावत्त दशोरपि ॥ ३९ ॥

ईर्ष्या । किलेति संभावनायाम् । अश्रमयेवेत्युत्प्रेक्षा । स्मरः मन्मथः अनिशं सर्वदा याधते, तथा चाहमपि पतिपत्नीति मयि लोललमुक्कफलं जनयत्येवेति भावः ॥ ३५ ॥

ननु 'विशङ्कमस्मिन्विजने प्रदेसे' इत्युक्त्यादिहाद्य का तच्चिन्तेत्यत आह—
दोष्मतामिति । किञ्च हे कीचक, दोष्मतां बाहुबलशालिनां अवतंसाः शितो-
मणयः । लोकोत्तरबाहुवीर्या इति यावत् । ते मत्पतयः गन्धर्वाः परेभ्यः स्वेषां
रूपं आपारमेव केवलं मुह्यं यया तथा न गोपायन्ति न रक्षन्ति । परेदद्या न
भवन्तीत्यर्थः । अज्ञातवाससमयादिति भावः । किन्तु मानिनः प्रशस्तमानवन्तः ।
प्रशंसायामिनिः । अतएव ते अप्रमादेन परेभ्यः दुःशीलेभ्यः भवादौभ्यः मां च
मामपि गोपायन्ति । मत्पतयोऽदद्या अत्रैव वर्तमाना इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

ननु सिद्ध्यलं मां वराकास्ते किं कुर्वन्तीत्यत आह—तदिति । किञ्च हे
कीचक, तत्तस्मात् । तेषामत्रैव वर्तमानत्वादेतोरित्यर्थः । अस्मिन् उक्तविधे अतएव
धामे अनुचिते राज्ये च पथि मार्गे परदारानिमग्नरूपे । अद्य त्वं संप्रतिष्ठास्यसे
यदि संचरिष्यसि चेत् । संप्रतिपूर्वातिष्ठतेः कर्तरि लृट् तद्य मध्यमः । तर्हि ते मत्प-
तयः गन्धर्वास्तु विधृता क्रुद्ध क्रोधः बैल्ययोक्ताः सन्तः त्वां दक्षिणे यमपुराणुसा-
रिणि मार्गे चारयिष्यन्ति गमयिष्यन्ति । मारयिष्यन्तीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

इतीति । इति उक्तप्रकारेण ऊचुषी आपमाणा अतएव शेमुषीमती सद्-
सद्विवेचकत्वेन प्रशस्तमुद्दिमती । प्रशंसाम्नां मनुष्य । 'धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः'
इति मुद्दिपर्यायेध्वमरः । सा कुरूणां महिषी कृताभिषेकपत्नी शौररी । 'कृताभिषेका
महिषी' इत्यमरः । आत्मनः स्वस्य चित्तवृत्तिरिव तस्मात् कीचकान् तं निहायेति
स्वल्पोपे पश्यमी । सद्यो निवधृते प्रतिनिवृत्तवती । वर्ततेः कर्तरि लिट् । अयं शौररी-
पितादृशोः कीचकाधिपत्यया सादस्यस्य गन्धर्वाणां तुल्ययोगितामेदः ॥ ३८ ॥

यथेति । धावन्त्याः कीचकमयाहुनं गच्छन्त्याः अस्या शौर्याः पदोः पादयोः
युगं द्वन्द्वं रिद्धिनेन स्वातनेन वृत्तगमनेन । इदमिहोपेनेति यावत् । आरुण्यं यया यया

कृष्णा ततस्तेन कृतान्तभासा केशे गृहीता भुवि पातिता सा ।
 पर्यायवद्भोगमविश्रमाभ्यां पद्भ्यां कराभ्यामपि पर्यभावि ॥ ४० ॥
 प्रहारभीत्येव तदा मृगाक्ष्या नाड्यां कचिद्यान्तरघञ्च संज्ञा ।
 उद्गम्य सा दूरगते प्रहर्तयुद्वाटयामास दृशौ चिराय ॥ ४१ ॥

तदनु शनैःशनैरुत्तस्थुषी घरातलपरागधूसरिमतिरोदितदीधि-
 तितथा चासरोपलपितमहौषधिलतेष्व विवृलितचूर्णकुन्तलतया
 चक्रवाताकुलीकृतबालपूलिकाचैमरीमृगीय सूतान्ववायजनपदस्य
 प्रथमामीतिवाधामिव चाप्यधारास्तुजन्ती कचिदपि शरणमलभ-
 माना सा चाङ्गसेनी मन्दं मन्दं तदेव भवनमभिजगाध ॥

आधत्त अविभ्रत् तथा तथा तस्य कीचकस्य दशोर्युगं नेत्रद्वन्द्वमपि रुपा कोपेन
 मामप्यवधीरयतीयं वराक्षीत्यात्मकेन आरुष्य आधत्त । अत्रापि पादयुगनेनयुगयोः
 आरुष्यधारणेनौपम्यस्य गम्यत्वात्केवलप्रकृतास्पदस्तुल्ययोगिताभेदः ॥ ३९ ॥

कृष्णेति । ततः कोपोदयानन्तरं कृतान्तस्य यमस्येव भाः रूपं यस्य तेन
 कीचकेन । केशे इति जालेऽवचनम् । गृहीता भुवि पातिता सा कृष्णा द्रौपदी
 पर्यायेण क्रमेण बद्धौ स्त्रीवृत्तौ उच्यते । ताडनोद्योगः विभ्रमः विभ्रान्तिश्च ताडुमी
 याभ्यां ताभ्यां पद्भ्यां पादाभ्यां कराभ्यामपि दस्ताभ्यामपि पर्यभावि तिरस्कृता ।
 प्रथमं पद्भ्यां पश्चात् कराभ्यामेवं क्रमेण ताड्यते स्तेत्यर्थः । कुदाः किं किं न
 कुर्वन्तीति भावः ॥ ४० ॥

प्रहारेति । मृगाक्ष्याः द्रौपद्याः या संज्ञा चेतना तदा प्रहाराद्वीत्येवेत्युपप्रेक्षा ।
 घञ्चित् दुर्ज्ञेयायां नाड्यां जीवधातौ अन्तरघञ् अन्तर्हिता अभूत्, सा संज्ञा
 प्रहर्तारि ताडके कीचके दूरं गते सति चिराय उद्गम्य नाड्या महिरामस्य
 दृशौ द्रौपद्या नेत्रे उद्वाटयामास उन्मीलयामास । कीचकप्रहारगूर्छिता चिरात्
 संज्ञामुपलभ्य द्रौपदी श्लोचने उन्मीलितवतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

तदन्विति । तदनु मैत्रोन्मीलनानन्तरं शनैःशनैरुत्तस्थुषी उद्विक्ता
 घरातलस्य भूमिप्रदेशस्य परागेण यः धूसरिमा मास्तिन्यं तेन तिरोहिता आच्छा-
 दिता दीपितिः कान्तिः यस्यास्तस्या भावः तस्या तथा वासरेण वाद्या अपलपितं
 तिरोहितं महः तेजः यस्याः सा महौषधिलता ज्योतिर्लतेव स्थिताः विवृलितः
 पद्भ्याः चूर्णकुन्तला आलङ्घाः यस्यास्तस्या भावः तस्या तथा चक्रवानेः आवर्तक-
 दुमिः धातुद्विगता बालपूलिका श्लोमसंचयः यस्याः सा चमरी नाम मृगीऽस्थिता ।
 रातम्य कीचकस्य अन्ववायः बंध एव जनपदः देशः तस्य प्रथमा इतिवाणी

१. 'गृहीता' इति पाठः. २. 'अवस्थापितमहारादीर्षदि' इति पाठः. ३. 'चमर'
 इति पाठः. ४. 'भूषणभवनम्' इति पाठः.

दृष्ट्वा तां क्षातवृत्तान्तो देव्या मेहे चरत्जनः ।

नयनाम्भो विमुमुचे न तु किञ्चन भाषितम् ॥ ४२ ॥

सायं महानसद्वयं जनकैर्ययौ सा

मीमं रहः पृथुशरावकृतोपधानम् ।

धूमाधिरोहमलिनं वसनं वसानं

नीलाम्बुवाहपरिवीतमिवाचलेन्द्रम् ॥ ४३ ॥

निश्चल्य दीर्घमियमन्तिकमात्रसन्ती

सृष्टेन धाप्पमुकुटैः कुचयोः स्तलङ्घिः ।

युद्धेन तेन किमिदं व्यसनं तवेति

पृष्टा सगद्गदमुवाच विपण्णचेताः ॥ ४४ ॥

अतिवृष्टिनिव स्थितां चापघारां उत्सृजन्ती वपेन्ती कन्विन् कुत्रापि शरणं
रक्षितारं अलमनानां अप्राप्नुवन्ती सा कीचकताडनरूपः यामणेनी शैवरी तदेव
भवत्तं मुदेष्णान्तःपुरं प्रति मन्दं मन्दं अभिजगाम प्राप्तवती । उत्प्रेक्षानयस्य
मंशुष्टिः । 'अतिवृष्टिरनावृष्टिः घनमा नृपिद्याः शुद्धाः । अत्रावभाष राजानः
पदेता इत्ययः स्मृताः ॥' इति ॥

दृष्ट्वेति । तां तयानिषां शैवरीं दृष्ट्वा क्षातः वृत्तान्तः कीचकताडनरूपः येन
तयोक्तः देव्याः मुदेष्णायाः मेहे अन्तःपुरे चरन् जनः परीजनः नयनाम्भः
घारं विमुमुचे अवर्ष । किञ्चन एकमपि भाषितं वचनं तु न मुमुचे । नोवाचे-
त्यर्थः । मुदेष्णाममादिति भावः ॥ ४२ ॥

सापमिति । अथ सा शैवरी घातन् । रात्रावित्यर्थः । पृथुना शरावेण पात्र-
विशेषेण वृत्तं उपघनं घनमधिरोहस्यतृणदिनिर्निमग्नविशेषो मलिनमिति
तत्तया महानवे पादम्याने शीते इति वचम् । निद्राजित्यर्थः । धूमस्य अधिरोहेण
व्यापनेन मलिनं वसनं वस्त्रं वसानं दधत् अतएव नीलेन अम्बुवाहेन मेघेन
परिवीतं येषि अचलेन्द्रं शैलराजमिव स्थितमिदमुप्रेक्षा । मीमं प्रति रहः
एवान्ते शनैः मन्दं मन्दौ । अन्यथा परीवर्तयेयतामिति भावः ॥ ४३ ॥

निश्चल्येति । निपन्नं कुचितं पत्रः यस्याः सा अतएव दीर्घं यथा तथा
निधम्य मन्तिकं आवृण्वती वर्तमाना । 'वनान्वध्याहृत्यः' इत्याहपूर्व-
द्रागतेरापारस्य वर्तवम् । इयं शैवरी कुचयोः स्तलङ्घिः कल्पानि मुकुटानीव तैः
सृष्टेन शिष्टेन अतएव युद्धेन जगृहता तेन नीलेन अग्नि तन्वि, तवेदं व्यसनं
किन् । इति इत्यर्थः । इति उत्प्रेक्षारेण पृष्टा यती सगद्गदं दुःखस्तुतिताडनं
यथा तथा उवाच ॥ ४४ ॥

किमद्य मे दुःसमपत्रपा का को वीरपत्नीत्वपदेऽभिमानः ।

सर्वं गतं क्रीचकनीचपिङ्गाद्धत्वा कचं ताडनमाप्तवत्याः ॥ ४५ ॥

मयि दुःखेन घुप्यन्त्यां मत्स्याधिपसभान्तरे ।

तथ्यस्येव यतेरासीद्धर्मसूनोरपेक्षणम् ॥ ४६ ॥

धुमुक्षते न जीवन्ती मारितामेव मां नृपः ।

कल्याणं खलु तत्तस्य कङ्कभावमृतोऽधुना ॥ ४७ ॥

तस्यैवाज्ञापयेऽजस्रं चरता स्तलनं विना ।

भवता खलु निःशङ्कं पैरमर्श्या कचेऽपरैः ॥ ४८ ॥

किमिति । हे वीर, क्रीचक इति नीच पिङ्ग विटाधम तस्मात् कच इत्या-
तकरे समर्थं ताडनमाप्तवत्या । वेशेषु गृहीत्वा तेन ताडिताया इत्यर्थः । मे
मम तु त नाम किम्, अपत्रपा लज्जा नाम का, वीराणा पत्नीत्वपदे भार्यात्वस्थाने
अभिमानो नाम क । सर्वत्र किञ्चिदो विन्दायाम् । 'किं वितर्के परिप्रश्ने कोपे
निन्दापवादयो' इति विश्व । सर्वं उक्तत्रयमन्यत् कुलक्षीलादिक च गतमेव ।
अत्र क्रीचकताडनेन सर्वलोपसमर्थनात्काव्यलिङ्गमेव ॥ ४५ ॥

मयीति । किञ्च हे वीर, मयि दुःखेन घुप्यन्त्या क्रीचको मा तताड नायध्व-
मित्युक्ते नन्दन्त्या सत्या मत्स्याधिपस्य विराटस्य सभान्तरे आस्थानमण्डप
मध्ये धर्मसूनो धर्मराजस्य तथ्यस्य अङ्गत्रिमस्य यते सन्यासिच इव उपेक्षण
औदासीन्य आसीत् । तथ्ययतेर्दारिकमुखदु खोपेक्षास्मरणादिति भावः ॥ ४६ ॥

धुमुक्षत इति । किञ्च हे वीर, नृप धर्मराज जीवन्ती मा न धुमुक्षते
न भाङ्गुमिच्छति न पालयितुमिच्छतीति च । पुन किन्तु मारिता केनचित्किञ्चि-
तामेव मा धुमुक्षते इति यत् तत् तया काङ्क्षण द्विविधमपि अधुना अद्य कङ्कस्य
भावं कङ्कत्व गृध्रव कङ्कसङ्क सन्यासविशेष च विभतीति तद्भूत तस्य नृपस्य
कल्याणं शुभ खलु । गृध्रस्य शबलाभात् यतेर्दारोपेक्षास्मरणाच्चेत्युभयत्र भावः ।
अधुना अज्ञातवाससमये कङ्कभावमृत तस्य तत् कल्याणं खलु । अन्यथा अज्ञा-
तवासप्रतिशमज्ञापत्तरिति भाव इत्यपि ग्राह्य । पालनभोजनार्थकाङ्गजे सर्वा-
न्ताण्डि धुमुक्षत इति रूपम् । अत्र कङ्कत्वमारणकाङ्क्षयो सन्यासदारोपेक्षयोर्धा-
तुरूपयो पटनवर्णनात्समालोकारद्वयम् । तत्र प्रथम गृध्रयस्यो श्लेषभित्तिकाया
दाध्यवर्णायमूत्रतिशयोक्त्यनुप्राणित इति तयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर । अस्य च
द्वितीयस्य च एकवाचक्यनुप्रवेशसकर इति सूत्रमहशाङ्कनीयम् ॥ ४७ ॥

तस्येति । किञ्च हे वीर, तस्य घुप्यन्ती मामुपेक्षितवत् धर्मराजस्यैव आज्ञे-
न पन्था मार्गं समिन् स्तलन प्रमाद विना अज्ञस्य सतत चरता । तदाज्ञागी-

दुःशासनादप्यधिकापराधः सूतात्मजोऽयं न निहन्यते चेत् ।
 आये कचग्राहिणि नाशितेऽपि समायुषौ वेणिमवेहि मां च ॥ ४९ ॥
 अयं बलीयानिति ते मतिश्चेदन्यत्र मां कापि नयस्व मीरम् ।
 अज्ञातवासेऽप्यनुभूयमाने रक्ष्यं हि शीलं कुलपालिकानाम् ॥ ५० ॥

पदप्यनुलक्ष्य वर्तमानेनेति समुदायायः । भवता प्रयोजककर्त्रा अतएव उदा-
 सितध्मेनेति शेषात् । अपरैः दुःशासनकीचकादिभिः अहं कचे केशेषु निःशङ्कं
 निःसंशयं यथा तथा परामर्शा ग्राहयितव्या खलु इति काकुः । त्वयापि तादृशे-
 नाज्ञातवासभङ्गमीत्या वृच्छेऽतिवर्तमानाहमुपेक्षणीयैव क्लिपेति साकोशोक्तिः ।
 अत्रापि ज्यैष्ठानुसारितायाः तदुपेक्षितद्रौपकीकेशपरामर्शोपेक्षायाश्च कारणस्य
 कार्यस्य चानुरूपवर्णनाद्वितीयसमप्रमेदः । यत्तु 'निःशङ्का परामृश्ये' इत्युपपाठे
 भ्रमेण निःशङ्का स्ववशा कचेऽपरैः परामृश्ये सतीत्युत्तरेणैकवाक्यतया व्याख्यात-
 वामृसिंहः सत्तत्त्वैवासंबद्धप्रलापिनो ह्ययम् । परं तूक्तपाठेऽपि मृशतौ गिनयंम-
 न्तर्भाव्य निःशङ्कं ग्राहयिष्य इति कर्मणि लृट् संगमनीयः (?) ॥ ४८ ॥

किं बहुनेति विवक्षितार्यमाह—दुःशासनादिति । हे वीर, दुःशा-
 सनात् दुयोधनानुजादपि अधिकः सपादकरताडनेन शुद्धः अपराधः केशग्रह-
 रूपः यस्य तथोक्तः अयं सूतात्मजः कीचकः न निहन्यते चेत् न हिंस्यते
 यदि । त्वयेति शेषः । आये प्रथमे कचग्राहिणि दुःशासने नाशिते मारिते सत्यपि
 वेणीं दुःशासनवधावधिपूर्वं बद्धा मां च उमे अपि समं आयुषं मोक्षधोके अवेहि
 जानीहि । दुःशासने हतेऽपि तद्वधाय बद्धा वेणीं अकूते ॥ कीचकवधे नैव
 मोक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

अयमिति । किंच हे वीर, अयं कीचकः बलीयान् मत्तः बलिष्ठः इत्युक्त-
 प्रकारात् ते तव मतिधेत् निश्चयोऽस्ति यदि तर्हि मीरं प्रतमङ्गभयशीलां मां
 अन्यत्र इतोऽन्यस्मिन् कापि पुत्रचित् कीचकदुर्ज्ञेयदेशे नयस्व । तं देवं प्राप-
 येत्यर्थः । मन्वङ्गीकृत्यापि प्रतमङ्गं अज्ञातवासभङ्गमयेनात्रैव स्थास्यतामित्यत
 आह—हि यस्मात् कारणात् अज्ञातवासे अनुभूयमाने अनुशीलमाने सत्यपि कुल-
 पालिकानां कुलक्षीणाम् । ताभिरित्यर्थः । शीलं सदाचारः रक्ष्यं तत इति योज्यम् ।
 'रमणीजनानाम्' इति पाठेऽनुप्राससत्त्वेऽपि विशेषपरताभ्रयणेन लक्षणादोषः ।
 'निष्प्रयोजनलक्षणायां नेयार्थत्वदोषः' इत्यालंकारिकाः । अत्र शीलसंरक्षणाव-
 द्यध्ववार्त्तायार्थेन श्लेषाया अन्यत्र नयनसमर्थनात् काव्यलिङ्गभेदः ॥ ५० ॥

श्रुत्वा वधूर्गिरमिति स्वपनोपनीतं

शोणत्यमक्षिण पुनरुचयतो रुपापि ।

तस्याधरोष्ठमुदवेपत निर्गमिष्य-

त्क्रूराक्षरावलि विमर्दनशङ्कयेव ॥ ५१ ॥

हिदिम्बकिर्मारवृहद्रथात्मभूवकादिर्हत्यास्तरत्नप्राम्बुधौ ।

निमज्जनायैव भुजस्य मेऽधुना सृजस्यमुं कीचकसूदनोद्यमम् ५२

गदापि सा तिष्ठतु मे गमीरा नियुद्धमात्रं मयि निर्मिमाणे ।

क मेघवाहः क मरालवाहः क तार्क्ष्यवाहः क महोक्षवाहः ॥ ५३ ॥

श्रुत्वेति । इत्युक्तप्रकारां वध्वाः द्रौपद्याः गिरं वाचं श्रुत्वा स्वपनेन निद्रया उपनीतं प्रापितं अक्षिण नेत्रे शोणत्वं आरुण्यं रुपा कोपेन पुनरुचयतः द्विगुणी-
कृतैतः तस्य भीमस्य अधरोष्ठमपि निर्गमिष्यता बहिरागामिना क्रूराक्षराणां
पर्यवचनानां आवस्या पद्भ्या विमर्दनात् संघटनात् या शङ्का भयं तयेवेत्यु-
त्प्रेक्षा । उदवेपत चकम्पे । रुचंवेति भावः । अत्रौष्ठशब्दस्य नपुंसकत्वं श्रुत्यमिति
'तस्याधरः समुदवेपत' इति पाठः समजसः । वेपतेः कर्तृति लङ् ॥ ५१ ॥

इतः परं श्लोकद्वयं संदर्भशुद्धौ व्यत्ययेन व्याख्यायते—हिदिम्बेति ।
हे तन्निव, हिदिम्बकिर्मारौ असुरौ, वृहद्रथात्मभूः जरासंधः, बकोऽसुरः, ते
आदिर्येषां तेषां दुरात्मनां हत्याः वधात् तरतः तीर्णवतः । तत्कर्तुरिति यावत् ।
मे मम संबन्धिनः भुजस्य त्रपा छुद्रवधजन्या कञ्जैवाम्बुधिः समुद्रः तस्मिन्
निमज्जनाय । मज्जयितुमेवेत्यर्थः । 'तुमसां च' इत्यादिना चतुर्थी । अधुना अमुं
कीचकस्य छुद्रस्य सूदने भारणे विषये उद्यमं उद्योगं सृजति जनयति । तत्तादृश-
स्त्रिनः हन्तुः मामतिरुजाकरं नीचस्य कीचकस्य हननमित्यर्थः । अत्र कीचकहन-
नलजाब्धिमज्जनयोः हेतुहेतुमतोरुक्तिरूपी हेतुलंकारः । तरणेन हत्यानां महास-
मुद्रलरूपगात्रमकैकदेशरूपकेण संसृष्टः प्रपाम्बुधाविति शुद्धरूपकेणोजीवित्वेति
रहस्यम् । यत्त्वत्र 'इत्या तरतः' इत्यविसर्गपाठभ्रमेण हत्या हननेन तरतः तीर्ण-
वतः प्रपाम्बुधिमिति विभक्तिविपरिणामेनानुपजाते इति वृत्तिरुपलपितम्, तत्तस्य
न चित्रम् । यतः तत्रानुपजने भीमस्य त्रपाम्बुधेः छुद्रवधजन्यस्य पूर्वं सत्त्वेन
प्रदीत्या पतत्प्रकर्षदोषापत्तेरिति । वंशस्थवृत्तम् ॥ ५२ ॥

तदेव कीचकवधगुच्छत्वं व्यञ्जनया स्पष्टयति—गदेति । गमीरा
महासारा अतएव सा प्रसिद्धा गदापि तिष्ठतु शास्त्रामित्यनादरोक्तिः ।
हे तन्निव, नियुद्धमात्रं बाहुभ्यामेव युद्धं मयि निर्मिमाणे कुर्वन्ति एति मेघवाहः
इन्द्रः क कुत्र । भवेदिति सर्वत्र योज्यम् । मरालवाहः मत्स्या क । तार्क्ष्यवाहः
रिपुः क । महोक्षवाहः महेश्वरः क । सर्वेऽपि भीताः पलायन्त एवेत्यर्थः । अत्र

तथाप्यौदास्यमेतस्मिन्ननौपयिकमेव मे ।

क्षोदीयानपि वध्यो हि कुलस्त्रीभ्यो महीयसाम् ॥ ५४ ॥

अये तन्वि, किं बहुना ।

तस्यासृजा यावकिताङ्घ्रिमस्त्रां चूर्णेन कर्पूरमयाङ्गरागाम् ।

अकीर्तिमप्याप्यभिलिप्तनेत्रीमलंकरिष्ये मम वीरलक्ष्मीम् ॥ ५५ ॥

वीरश्रियः शिल्पमिदं मयोक्तं यथार्थमावादानुभूय सद्यः ।

सैरन्ध्रिकाचारविनोदनेऽपि तवानुसारेच्छुमवेहि मां त्वम् ॥ ५६ ॥

विनंव गदां बाहुयुद्धमात्रेण इन्द्रादीनां पलायनवस्तुना का गणना कीचकस्ये-
त्यन्तरापस्यात्मकार्यापत्यलंकारप्रतीतेः वस्तुनालंकारप्यनिः । उपेन्द्रवज्राह-
तम् ॥ ५३ ॥

ननु तर्हि 'सिंहो जम्बुकमङ्गमागतमपि स्वकृता निहन्ति द्विपं सर्वः कृच्छ्रगतोऽपि
वाव्यति जनः सत्त्वानुरूपं फलम्' इति न्यायमेषाङ्गीकरोषि । नैसाह—
तथापीति । तथापि । कीचकवपस्य लज्जाकर्तृत्वेऽपीत्यर्थः । एतस्मिन् कीचक-
सूक्ते विषये औदास्यं उपेक्षा मे मम अनौपयिकं अनुक्रमेय । हि यस्मात्कारणात्
क्षोदीयान् अतिशुद्धोऽपि कुलस्त्रीभ्यो वृच्यतीति कुलस्त्रीभ्यो महीयसां महारमणाम् ।
बलदालिनामिति यावत् । वध्यः हन्तव्यः दारापहर्तुं राततायित्वेन तद्वधस्य कर-
णीयत्वेन च स्मरणादिति भावः । तस्मादौदास्यमनौपयिकमेवेति संबन्धः ।
सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽयान्तरन्यासः । यत्तु 'तथापि यद्यपीत्यर्थः । एत-
स्मिन् कीचके, मे अतिबलदालिनः अनपामिकं अपायप्रदं न भवत्येव, तथापि
वध्य एवेत्यन्तरन्यासेनाह—तथाहि । महीयसा अभिमानीत्वेन श्रेष्ठानां क्षो-
दीयान् वरिष्ठोऽपि बलवानपीत्यर्थः । 'क्षोपिष्ठशोदिष्ठप्रेष्ठपरिष्ठ—' इत्यमरः । इति
सिंहस्य विवरणम्, तत्तत्प्रापकात् संदर्भप्रलापशीलस्य न चोद्यम् । परतु
कोशमन्यपार्थयाचक इत्याह्वीमः । यतः 'क्षेपिष्ठशोदिष्ठप्रेष्ठपरिष्ठस्थविष्ठर्षदिष्टाः ।
क्षिप्रशुभ्रानीप्सिततृमुषीवरषहुप्रकर्षार्याः' इति क्रमेण क्षेपिष्ठशोदिष्टादीनां शब्दानां
प्रकृष्टक्षिप्रप्रकृष्टधुद्राद्ययं क्रमेण गृहीतानां पर्यायतास्मरणादिति धुद्रश-
ब्दात्प्रकर्षार्थके इत्युनि रेफलोपपूर्वगुणयोः निष्पन्नस्य क्षोदीयःशब्दस्य प्रकृष्ट-
धुद्राद्यं कलमव्याजसिद्धम् ॥ ५४ ॥

अये इति । अये तन्वि हे श्रौषदि, बहुनोक्तेन किं कार्ष्णिस्तुत्तरेण योज्यम् ।

तस्येति । मम सवन्निर्वाणी वीरलक्ष्मीं तस्य कीचकस्य असृजा दोषितेन याव-
नितां सजातलाभौ अङ्गीपादौ यस्यास्तयोवा किंच तस्य अस्त्रां कीकसानां चूर्णेन
कर्पूरमयः अङ्गरागः विदेषनं यस्यास्तयोक्ताम् । अपि च तस्य अकीर्त्ता अपन्नीर्त्तव
नप्ता अङ्घनेन अनिलिप्ते अभ्यङ्गे नेत्रे यस्यास्तयोक्तां च अलंकरिष्ये ॥ ५५ ॥

वीरेति । अये तन्वि, इदं दक्षविधं मया उक्तं कथिनं वीरश्रियः शौर्य-

१. 'अनौपयिकम्' इति पाठः. २. 'अस्त्रान्' इति पाठः. ३. 'अकीर्तिमप्याप्य

विलिप्तनेनान्' इति पाठः.

त्वया पुनश्च स्मितपूर्ववाचा प्रत्युत्पतन्त्येव कटाक्षलेलेः ।

क्रीडां विधातुं क्रियताममुष्य संकेतभूस्ताण्डवमण्डपोऽयम् ॥ ५७ ॥

इत्याश्वासितवतः पत्युरनुमत्या पुनरागत्य नैपथ्यमवनमधिशया-
लोस्तस्याश्चेतसः पलायमानस्य भयभरस्य सापि विभावरी सहचरी
बभूव ॥

अन्येद्युरेत्य चपलः पुनर्रमदीप्तां

मुञ्च प्रसीद मयि तुल्यनिकारपात्रे ।

केलीपु शार्दकलहेपु च केशकृष्टिं

पादाहतिं च दधती कुरु वैरशुद्धिम् ॥ ५८ ॥

इत्याश्वासितवतः पत्युरनुमत्या पुनरागत्य नैपथ्यमवनमधिशया-
लोस्तस्याश्चेतसः पलायमानस्य भयभरस्य सापि विभावरी सहचरी
बभूव ॥

त्वयेति । किंचेति चार्थः । त्वया पुनस्तत्त्वं । प्रत्युत्पतन्त्या स्वमेवानु-
गतागच्छन्त्येव कटाक्षणां लेले प्रसारे सह स्मितं पूर्वं यस्यास्तया वाचा
पात्रयेन क्रीडा संभोगं वषं च विधातुं कर्तुं अयं ताण्डवमण्डपं नर्तनशालां
अमुष्य कीचकस्य संकेतम् क्रियताम् । अमुष्य क्रीडामिति वा योजना । तत्रा-
गतं हनिष्यामीति भावः ॥ ५७ ॥

इतीति । शुकप्रकारेण आश्वासितवतः दुःखापनोदनं कृतवतः पत्यु-
रीमस्य अनुमत्या निदेशेन पुनः आगत्य नैपथ्यमवनमधिशयालो-
स्तस्याश्चेतसः पलायमानस्य भयभरस्य सा विभावरी रात्रिरपि सहचरी अनुयात्री बभूव । द्वयमप्यगच्छादि-
त्यर्थः । अत एव तुल्ययोगितामेदं ॥

अन्येद्युरिति । अन्येषु परस्मिन् दिने चपलः कामाङ्कुरितः ॥ कीचकः
पुनः एव द्रौपदीवर्गपमामस्य तां द्रौपदीं प्रति अगम्यत् वक्ष्यमाणप्रकारेण
उप च । हे गुरु हे सुन्दरभूते, तुल्यस्य विभक्तस्य वक्ष्यमानस्य पात्रे मयि शिष्ये
प्रसीद । मया निकारं कथयति—केलीपु । केशकृष्टिं प्रेम्णा फलहेपु च वनेन केशाणां कृष्टिं धाकृष्टेन पादाभ्यां आहतिं तादृशं च दधती
पुर्वती सर्ता वैरस्य पूर्वस्मिन् दिने केशप्रहारिजयस्य शुद्धिं निर्वोदनं कुरु ॥ ५८ ॥

१. 'जाते' इति पाठः . २. 'अपव' इति पाठः . ३. 'अरदा' इति पाठः .

४. 'अश्वगच्छा' इति पाठः .

पञ्च सन्तु धवालेभ्यो मुख्य भीतिं मयि स्थिते ।

पञ्चवक्त्रे वने दृष्टे किं चरेयुः परे मृगाः ॥ ५९ ॥

मस्तकेऽञ्जलिपद्मस्य मम संप्रति मानिनि ।

प्रसादशंसिनं पादं प्रयच्छ सहचारिणम् ॥ ६० ॥

इत्यभिवेले प्रलपन्तमेनं त्रैलोक्यमुख्यसाचीकरणे त्रपादेतु-
कतामभिनयन्ती सा कुन्तीश्रुपा वृषामिभूतेव वचनमिदं किञ्चि-
दुदञ्चयाञ्चकार ॥

अयि भद्र, जगदिदमारुहं क्षुद्रयितुर्मनिद्राणाय शम्बरदुहः,
शासनमुद्रणाय दृष्टति को वा जनः ॥

ननु कमेव 'पञ्च मे पतयः सन्ति ते च न लभन्ते' इत्यत आह—
पञ्चेति । अयि तन्वि, ते तव पञ्च धवाः पतयः सन्तु तिष्ठन्तु नाम । मयि
सिंहपदे स्थिते सति तेभ्यः पतिभ्यः भीतिं मयं मुखं लब्धम् । तत्र दृष्टान्तमिति—
पदेति । वने पञ्चवक्त्रे सिंहे दृष्टे सति परे मृगाः व्याघ्रादयः चरेयुः किम् । न
चरेयुरेवेत्यर्थः । तथा च मां दृष्ट्वा ते पलाययुरेवेति भावः ॥ ५९ ॥

मस्तक इति । हे मानिनि, संप्रति मम मस्तके शिरसि अञ्जलिपद्मस्य
त्वत्प्रसादार्थं वदस्य प्रसादस्य शंसिनं सूचकं पादं सहचारणपदं सहचारिणं प्रयच्छ
शिरसि निषेहि ॥ ६० ॥

इत्यभिवेति । इत्थं उक्तप्रकारेण अतिवेले निमग्नार्थं यथा तथा प्रलपन्तं
जनयंकं मायमाणम् । 'प्रलापोऽनर्थकं वचः' इत्यमरः । एवं कीदृशं प्रति अदृष्ट्या
जुगुप्सया यन्मुखस्य साचीकरणं तिर्यङ्करणं तस्मिन् त्रपा लज्जेव हेतुर्गुणस्तत्तस्य
भावः तस्मात् तां अभिनयन्ती प्रकाशयन्ती सा कुन्तीश्रुपा द्रौपदी तया कामेन
अभिभूता व्याप्तेव । न बलुतो व्याप्तेत्यर्थः । किञ्चित् अस्मत्त्वं इदं वक्ष्यमाणं वचनं
उदञ्चयाञ्चकार । तथाचेत्यर्थः ॥

अपीति । अयि भद्र हे जुगुप्सुल, आहूयं शिदप्रभिव्याप्य इदं जगत् लोकं
क्षुद्रयितुं स्वीयविकारेण तुच्छं कर्तुं अनिद्राणाय जाग्रते शम्बरदुहः मन्मथस्य
संबन्धिने शासनमुद्रणाय आज्ञाविहाय को वा जनः दृष्टति तन् को वा लङ्घ-
यति । न कोऽपीत्यर्थः । 'कुपदुहः' इत्यादिना संप्रदानात्मम् ॥

१. 'मानिनी'; 'माञ्जिनी' इति च पाठः. २. 'इति' इति पाठः. ३. 'प्रतिजुगुप्सया'
इति पाठः. ४. 'वृणा' इति पाठः. ५. 'चके' इति पाठः. ६. 'अनिद्राणाय'
इति पाठः.

किं तु इयानेव प्रस्तुते वस्तुनि विशेषः ॥

स्त्रीपुंसयोर्भावनदौ मिथो यौ पूर्वस्तयोर्ग्रीडतिरःपटेन ।

चिरायते स्पष्टयितुं स्वरूपं परस्तु तन्नोत्सहतेऽनुमन्तुम् ॥ ६१ ॥

किं बहुना ।

गीर्भिस्तवाद्य चतुराभिरुदस्यते मे

गन्धर्वदण्डनमयं त्वदवाप्तिविप्रः ।

तस्माद्भजस्व रतिसौख्यमराय रात्रौ

भीमे स्थिते तमसि नर्तनगेहमध्यम् ॥ ६२ ॥

तथैव लीलां वनवानि तत्र तल्पान्तसीमानमुपेयुषस्ते ।

भूयो यथान्तःपुरिकाजनानां धैक्त्रं न पश्येरतिसुन्दराणाम् ॥ ६३ ॥

ननु तर्हि किमिति मां निराकरोषि इत्यत आह—किं सिञ्चति । किं वृत्तच्छासनस्य अनुष्ठानमप्येवमपि प्रस्तुते वस्तुनि मान्मये विकारे विषये विशेषः सारतम्यं इयान् एतावानेष ॥

विशेषं प्रपश्यति—स्त्रीति । स्त्रियाः पुंसश्च स्त्रीपुंसयोः मिथः अन्योन्यं भावौ अभिप्रायावेव नदौ माध्यपात्रे यौ भवतः, तयोर्द्वयोर्मध्ये पूर्वं प्रथमः स्त्रीभावनदः स्वरूपं आकारं स्पष्टयितुं ग्रीडा लज्जैव तिरःपटः यवतिका तेन चिरायते विलम्बयति । परः पुंभावनदस्तु स्वरूपं स्पष्टयितुं तत् ग्रीडतिरःपटेन विलम्बनं अनुमन्तुं अतीकर्तुं नोत्सहते न क्षमते । नृत्येऽप्यनुरागे परः मुमाद कद्रुते चेलाः, स्त्रीः वनिच्छुरिय सर्वमनुभवन्ती न स्पन्दते मनागपि, इत्येतावानेष विशेष इति पूर्वेण शोभ्यम् ॥ ६१ ॥

किमिति । किं बहुना इत्युत्तरेणान्वयः ॥

गीर्भिरिति । अयि भद्र, बहुनोकेन किं कार्यम् । चतुराभिः निपुणभिः तव गीर्भिः वाक्यैः 'पथं शन्तु पथाः—' इत्यादिभिः स्वदवाप्तेः भवत्सांगत्वस्य विप्रः प्रतिबन्धक मे मदीयं गन्धर्वैः सत्यप्रतिभिः दण्डनाद्वयं अथ उदस्यते निराश्रित्यते । तस्मात् भयनिराकरणादेतोः रात्रौ भीमे अतिसान्दे तमसि अन्धकारे स्थिते चरति रतिसौख्यस्य भक्षाय अतिशयार्थं नर्तनगेहस्य मध्यं भक्ष्यं प्राप्नुहि । तदावयोः संकेतस्थानमित्यर्थः । त्वदवाप्तिविप्रः मे मदीयेन गन्धर्वेण दण्डनमयं अथ चतुराभिः । न तु गीमर्षेनिधानसमय इत्यर्थः । गीर्भिः उदस्यते । न वदेनेत्यर्थः । तस्मात् वृषाभक्ष्यभक्षणादेतोः तमसि भीमे गीमर्षेने मद्भूमिकामापये स्थिते चरति । दोषमुपयय सममित्यपि प्राहुः ॥ ६१ ॥

तथेति । किञ्च तत्र नर्तनगेहे तल्पस्य स्यात्वायाः अन्तर्हीमानं चरमप्रदेशं

एवं मृगाक्ष्या वचनमाक्षिकस्य क्षौद्रपटलीभूतकर्णपुटः प्रमोदा-
र्णवजलमानुषायमाणहृदयः सदनमासाद्य समालम्भनपूर्वेण सलि-
लावगाहेन विरजीकृताङ्गोऽयमन्तरिव बहिरप्यवलिप्तः, ततः परं
भगवति निजतेनयप्रजावतीमनोरथसिद्धिं संपादयितुमिव कम-
लवन्धौ चरमसिन्धौ निमग्ने ध्वान्ते निरुध्यमानदिविपद-
ध्वान्ते ध्वान्तकदम्बे संमृतसंभोगसंविधानः कीचको नि-
र्वर्तितराजमोजनपरिवेषणकृत्येन पवमानसूनुना प्रविष्टपूर्वं तदेव
नर्तनमण्डपमगाहत् ॥

तत्पस्य दारसौख्यस्य अन्तर्सीमानं अवसानं च । 'तत्पं शय्यादृदारेषु' इत्यमरः ।
उपेयुषः प्राप्तवतः ते तव लीलां कीडां तथैव तनवानि करवानि । कारकाणी-
त्यन्तर्भावितणिजर्थश्च ग्राह्यः । यथा भूयः अतिमुन्दराणामपि अन्तःपुरिकाज-
नानां वर्णं न पश्येः नालोक्येः । तथैवेति योज्यम् । सर्वातिशायिसौख्यलाभात्
मरणाच्चेति भावः ॥ ६३ ॥

एवमिति । एवं उक्तप्रकारस्य मृगाक्ष्याः द्रौपद्याः संबन्धिनः वचनस्यैव
माक्षिकस्य मधुनः क्षौद्रपटलीभूतौ मधुच्छत्रीकृतौ कर्णपुटौ यस्य सः । 'मधुगोलो
मधुच्छत्रं मधुपात्रं क्षौद्रपटलं च' इति हलायुधः । अतिमधुरं तद्वचनमाकर्ण-
यमित्यर्थः । अतएव प्रमोद एव अर्णवे समुद्रे जलमानुषायमाणं नीरमनुष्यवदा-
चरितं हृदयं मनः यस्य तथोक्तः । आनन्दसान्द्रहृदय इत्यर्थः । सदनं गृहं
आसाद्य प्राप्य पूर्वं समालम्भनः गन्धर्जोभिरङ्गानामुद्धर्तनं नाम संस्कारः यस्य
तेन समालम्भनपूर्वेण सलिलावगाहेन ज्ञानेन विरजीकृतं निर्मलितं अङ्गं यस्य
तथोक्तः अन्तः मनसीव बहिः बाह्येऽङ्गेऽपि अवलिप्तः चन्दनेनानुलिप्तः गर्वि-
तश्च अयं कीचकः ततः परं ज्ञानानुपेनानन्तरं भगवति कमलवन्धौ सूर्ये निज-
तनयस्य कर्णस्य प्रजावत्याः भ्रातृजायायाः द्रौपद्याः मनोरथस्य कीचकवधरूपस्य
सिद्धिं संपादयितुमिवेत्युत्प्रेक्षा । चरमसिन्धौ पश्चिमसमुद्रे निमग्ने । अत्तं गते सती-
त्यर्थः । ध्वान्ते अन्धकारे निरुध्यमानः तिरस्क्रियमाणः दिविपदो देवानां अध्वान्तः
आकाशप्रदेशः येन तथोक्ते सति । 'ध्वान्तकदम्बे' इति पाठः सिन्धौ बन्धाविति
पूर्वानुप्रासवैरूप्यादुपेक्ष्यः । संमृतानि सम्यग्मृहीतानि संभोगस्य संविधानानि
उपकरणानि स्रक्चन्दनताम्बूलदीनि येन तथोक्तः सन् । निर्वर्तितं कृतं राक्षः
विराटस्य मोजने परिवेषणकृत्यं भुक्तिपात्रे शाकान्नादिसमर्पणं येन तेन पवमान-
सूनुना भीमेन पूर्वं प्रविष्टं प्रविष्टपूर्वं तत् । द्रौपद्या संकेतत्वेन निवेदितं यत्तदेवेत्यर्थः ।
नर्तनमण्डपं नर्तनगेहं अगाहत् प्रविष्टवान् । अत्राज्ञाज्ञिभावेन सकीर्णस्य श्लिष्ट-

१. 'सभारम्भण' इति पाठः. २. 'तनुन' इति पाठः. ३. 'निमग्गमाने', 'निरु-
ध्यमाने' इति पाठौ. ४. 'ध्वान्तकदम्बे' इति नास्ति कश्चित्. ५. 'अनिवर्तित' इति
पाठः. ६. 'पवन' इति पाठः. ७. 'गेहम्' इति पाठः.

क सालभञ्जिकैवासि मालिनि स्तम्भपार्श्वगा ।

इत्यसौ भीमतल्पान्तमाससाद शनैः शनैः ॥ ६४ ॥

ततस्तं बललोऽपि स्त्रैणसमुचितेन कण्ठस्वरेण मृदुलमेवं
जगाद ॥

बधूशतमनाहत्य मामपेक्ष्य यदागतः ।

सत्त्वां बहिर्गतप्राणं मन्यते मे मनोऽधुना ॥ ६५ ॥

एवमुक्तवते वृद्धोदराय कीचकः पुनरपि वाचं मृदुपदासुप-
दां विदधे ॥

गन्धर्धानपि दयितांस्तेष्वपि मत्वा

मामेवं रतिविधये प्रतीक्षसे यत् ।

देवत्वादपि सुतनु त्वयाधुना मे

मर्त्यत्वं जगति महत्तरं हि क्लृप्तम् ॥ ६६ ॥

परम्परितरूपकद्वयस्य श्लेषमिति कामेदाध्यवसिताबलेपेनान्तर्भावयोः औपम्य-
गमकस्य तुल्ययोगितामेदस्य मनोरयसंपादनोत्प्रेक्षायाः सिन्धौबन्धाविलेकव्यञ्ज-
नाद्वृत्तिरूपदृश्यनुप्रासस्य ध्वान्तेऽध्वान्ते इति व्यञ्जनयुग्मावृत्तिरूपच्छेकानुप्रासस्य
च अर्थालंकारशब्दालंकाराणां सजातीयविजातीयानां संसृष्टिः ॥

केति । असौ कीचकः हे मालिनि, त्वं सालभञ्जिका स्तम्भे कृत्रिमपुत्रिकेव ।
'स्यात्सालभञ्जिका स्तम्भे' इत्यमरः । स्तम्भस्य पार्श्वगा पार्श्वे वर्तमाना सती क्वाति
कुत्र वर्तसे इति । उक्तप्रकारं बद्धं सन्निधि शेषः । मीमस्य तल्पान्तं शय्यायाः
समीपं प्रति शनैः शनैः आससाद प्राप्तवान् । उदप्रेशलंकारः ॥ ६४ ॥

तत इति । ततः शय्यायाः समीपप्राप्त्यनन्तरं बललः अज्ञातवासे बलल-
नामा मीमोऽपि स्त्रैणस्य स्त्रीभावस्य समुचितेन कण्ठस्वरेण उपलक्षितः तं कीचकं
प्रति मृदुलं सुकुमारं यथा एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण जगाद उवाच ॥

यध्यति । हे कीचक, त्वं मामपेक्ष्य कामयित्वा बधूशतं भार्याशतं धनाहत्य
उपेक्ष्य यत् यस्मात् आगतोऽसि, तत् तस्मात् मे मदीयं मनः त्वां अधुना बहि-
र्गताः मध्येव सक्ताः प्राणा यस्य तयोर्धे निष्क्रान्तप्रायप्राणं च मन्यते तर्कयति ।
अत्र बधूशतस्यागपूर्वकं आगमनेन बहिर्गतप्राणत्वानुमानादनुमानालंकारः ॥ ६५ ॥

एवमिति । एवं उच्यते वृद्धोदराय मीमाय पुनरपि मृदूनि अधुनापि
पदानि शब्दाः यस्यास्तां वाचं कीचकः उपदा उपायनं विदधे चकार ॥

गन्धर्षानिति । हे सुतनु शुभगात्रि, त्वं दयितान् प्रायश्चित्तान् गन्धर्षानपि

१. 'मालिनि' इति पाठः. २. 'वतसोऽपि' इति पाठः. ३. 'यदागतः' इति पाठः.

४. 'उपादनम्' इति पाठः. ५. 'आदरे' इति पाठः. ६. 'मृदुलम्' इति पाठः.

सुराधिकत्वेऽपि पदे वितीर्णे मह्यं तवास्त्येव हि कृत्यशेषः ।

कुरुष्व मेरोरधिके कुचे मां सुधाधिकं पायय चाधरोष्ठम् ॥ ६७ ॥

इत्थं स सान्त्ववचनोदयमर्धमञ्च-

मारोदुमानमितपूर्वजनोः स भीमः ।

मुष्ट्याहतिं निटिलसीम्नि चकार शत्रो-

रायुर्लिपिं शिथिलयन्निव घातदत्ताम् ॥ ६८ ॥

गम्मीरचेताः स तु कीचकोऽपि

गन्धर्वबुद्ध्या प्रतिहन्तुमेनम् ।

सद्यो भवित्र्याः शवत्तादशायाः

साधारणीमेव बबन्ध मुष्टिम् ॥ ६९ ॥

तृणाय मत्ता तृणमिव अनादृत्य । 'मन्यकर्मण्यनादरे' इति चतुर्थी । मर्त्यं मां एवं रतिविधये संभोगार्थं यत् यस्मात् प्रतीक्षसे निरीक्षसे, तत् तस्मात् मे मरीयं मर्त्यत्वं मनुष्यभावः देवत्वादपि महत्तरं अतिश्चाध्यं त्वया अधुना हृतं कृतम् । हिरवधारणे । वाक्यार्थहेतुकं कान्यलिङ्गमलंकारः ॥ ६६ ॥

सुरेति । किंच हे सुतनु, त्वया सुरेभ्यः अधिकत्वं यस्मिन् तस्मिन् पदे स्थाने मह्यं वितीर्णे दत्ते सत्यपि तव कृत्यस्य कार्यस्य शेषः अस्त्येव । हिरवधारणे । स क इत्यतस्तमाह—कुरुष्वेति । मेरोः सुरादेः अधिके कुचे मां कुरुष्व । आलिङ्गस्तेत्यर्थः । सुधायाः अमृतात् अधिकम् । आपुर्वेणेति भावः । अधरोष्ठं पायय । मिषतेर्ण्यन्तात्कर्तरि शब्दः । देवेभ्योऽधिकस्य तदधिकवासाहाराधिक्या-बन्धकत्वादिति भावः । अत्रालिङ्गनाधरपानप्रार्थनावाक्यार्थाभ्यां कृत्यशेषास्तित्व-समर्थनादनेकवाक्यार्थहेतुकं कान्यलिङ्गमलंकारः ॥ ६७ ॥

इत्थमिति । इत्थमुक्तप्रकारेण सान्त्ववचनानां प्रियवाक्यानां उदयेन उच्चारणेन सहितं यस्मिन् तत्तथा अर्धमञ्चं शयनार्थभागं आरोढुं भानमिता ईपदावर्जिता पूर्वतनुः ऊर्ध्वकायः येन तस्य शत्रोः कीचकस्य धाम्ना दत्तां लिखितां आयुषो लिपिं शिथिलयन् भार्जयन्निवेत्युत्प्रेक्षा । स भीमः निटिल-सीम्नि शत्रोः कालदेसे मुष्ट्याहतिं लाञ्छनं चकार ॥ ६८ ॥

गम्मीरेति । अयं गम्मीरं मुष्ट्युत्खयोर्विहृतां चेतः यस्य सः अतएव स कीचकोऽपि । तुशब्दो वाक्यालंकारे । गन्धर्वः ताडितवानेष मालिनीपति-गन्धर्व इति मुष्ट्या निबध्नेन एवं गन्धर्वं भीमं सद्यः प्रतिहन्तुं प्रतिहर्तुं भवित्र्याः भवित्र्याः शवत्तादशायाः शवत्तावृत्त्यायाः । अपीलेवकारोऽप्यर्थः । साधारणीं समानां । न त्विदानीमेकां तदानीमन्यामित्यर्थः । मुष्टिं बबन्ध बद्धवान् । मुष्टिं प्रक्षुभ्रित्यन्ते मर्त्या इति प्रसिद्धम् ॥ ६९ ॥

जवं भजन्तौ जयतर्पवन्तौ रुपं वहन्तौ रुधिरं किरन्तौ ।

परस्परं तौ षट्शब्दवन्तौ नियुद्धवन्तौ नितरामतान्तौ ॥ ७० ॥

अश्वेलितारावमवीरवादमवीक्षकश्लाघनचाटुगुम्फम् ।

अनुचनिश्वासमहुंक्रियाकमभूतपूर्वं तदभून्नियुद्धम् ॥ ७१ ॥

शिलीमुखैश्चित्तजचापजुष्टै-

र्दत्तानि रन्ध्राणि दधन्निजाङ्गे ।

समीरजातेन विधूनितोऽपि

स कीचको नैव चुकूज किञ्चित् ॥ ७२ ॥

जयमिति । तौ सीमकीचकौ जवं दलद्वयं भजन्तौ जये तर्पवन्तौ शालिनौ रुपं क्रोधं वहन्तौ रुधिरं किरन्तौ सतेभ्यः प्रसारयन्तौ परस्परं षट्शब्दः परयाः शब्दाः दारयामि भारयामीत्यादयोऽनयोः सन्तीति तद्वन्तौ अतान्तौ अध्रान्तौ च सन्तौ नितरां नियुद्धवन्तौ । बाहुयुद्धशालिनौ बभूवतुरेति शेषः । 'नियुद्धकेलि निधि निर्मिमाते' इति पाठोऽनुप्रासस्यैकपादमन्त्राख्यदोषापत्तेः वर्तमानार्थकलङ्कतयाधात्रोपेक्ष्यः । एवं 'षट्शौर्यवन्तौ' इत्येष पाठः । अन्यथा 'अश्वेलितारावम्' इत्युत्तरश्लोकेन संदर्भविरोधापत्तेः ॥ ७० ॥

अश्वेलितेत्येति । न विद्यन्ते श्वेलितारावाः सिंहनादा यस्मिन् तथोक्तम्, अवीरवादं विगताहमकथनम्, वीक्षकाणां प्रेक्षकाणां श्लाघनानि चाटुगुम्फाः प्रियवाक्यसंदर्भाच्च न विद्यन्ते यस्मिन् तथोक्तम् । तदानीं तद्देशस्य विजनतादिति भावः । अनुयाः अनुद्धताः निश्वासाः यस्मिन् तथोक्तम्, न विद्यन्ते हुंक्रियाः हुंकाराः यस्मित्कम् । शैपिकः कर् । अतएव सत् सीमकीचकसंबन्धि नियुद्धं बाहुयुद्धं पूर्वं ॥ भूतं कदापि न जातं अभूतपूर्वं जगद्विलक्षणं सत् अभूत् । अत्राश्वेलितारावमित्याधनेकपदार्थेन तन्नियुद्धस्य जगद्वैलक्षण्यसमर्पनादनेकपदार्थहेतुकं कान्यलिङ्गमलंकारः ॥ ७१ ॥

शिलीमुखैरिति । चित्तजस्य मन्मथस्य चापे षडपि पुष्पे च जुष्टैः संहितैः प्रीतैश्च शिलीमुखैः चापैः अलिभिश्च । 'अलिषाणो शिलीमुखो' इत्यमरः । दत्तानि श्रुतानि रन्ध्राणि निजाङ्गे दधन्नपि समीरजातेन भीमेन वायुसमूहेन च विधूनिताः कम्पितोऽपि स कीचकः वेणुविशेषश्च । 'वेणवः कीचकास्ते स्युर्यं सनन्त्यनिलोद्धताः' इत्यमरः । किञ्चिदपि न चुकूज न दृष्टानेव । मभारेत्यर्थः । अत्र शिलीमुखश्चरन् रन्ध्राण्युजातधूननरूपयामसीसरेव कूजनानुदयवर्णनात्मिकाया वि-

१. 'षट्शौर्यवन्तौ नियुद्धकेलि निधि निर्मिमाते' इति पाठः. २. 'विधूनितोऽपि' इति पाठः.

तस्मिन्हते निपतिते चक्रवैरिमुष्ट्या

रक्षेण तेन समरुम्पि चलत्पताकम् ।

पार्थाचिरेण परिशीलितमुत्तराद्यैः

कन्याजनैरमिविदम्ययतेव नाश्रयम् ॥ ७३ ॥

तदनु तत्र मण्डपे पिण्डतया कृतं तस्य दस्योन्मरसं तरसा
विलोक्य प्रहर्षवत्या पार्षत्या श्लाघापूर्वमाघ्रातमुजः कुरुव्याघ्रो
निर्गत्य यथापुरमविकृतमानसो महानसोदरं प्रविश्य मुखेना-
घिशिशये ॥

निपात्य मालिन्यपि तत्र शत्रुं

चक्रन्द भीत्येव चलाप्रपाणिः ।

निगम्य तर्हि किमिति युवाणाः

सर्वेऽपि तस्यावरजाः समेयुः ॥ ७४ ॥

शेषोकेचित्तत्रयापादिशब्दश्चेन्निति कामेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणितवान्
तयोरेकात्रिमासेन संकरः ॥ ७२ ॥

तस्मिन्निति । चक्रवैरिणः भीमस्य मुष्ट्या । तत्रद्वारेणैतयः । इत्थं अतएव
तस्मिन् निपतिते सति तेन प्रतिदेन रक्षेण नर्तनमण्डपेन उत्तरा मिराष्टपुत्री
आद्या यैषां तैः कन्याजनैः पार्थान् अर्जुनान् चिरेण परिशीलितं अम्यस्तं
नाश्रयं अमिविदम्ययता सर्वतः अनुकुर्यतेवेत्युपदेशः । चलन्ती पताका यस्मिन्
तथा समरुम्पि कम्पितम् । कम्पतेर्मावे लुह् ॥ ७३ ॥

तदन्विति । तदनु तत्र मण्डपे नर्तनद्यालयाः पिण्डतया पिण्डाकारेण
कृतं भीमेन पटितं दस्योः शत्रोः तस्य कीचकस्य तरसं मांसं विलोक्य प्रहर्षवत्या
संतोषवरसा पार्षत्या श्लेषया तरसा वेगेन श्लाघापूर्वं यथा तथा आघ्रातौ चुम्बितौ
मुजौ यस्य सः । तयोरेव तदमीट्टदायकत्वादिति भावः । कुरुव्याघ्रः कौरवश्रेष्ठः
भीमः निर्गत्य नर्तनमण्डपाद्दहिरागल पुरेव यथापुरं कीचकवचात्पूरेमिव अग्नि-
श्रुतं द्रव्याद्गुद्विच्छं मानसं यस्य तपोक्तः सन् । कीचकवचस्याकिमिच्छत्वादिति
भावः । महानघस्य पाकगृहस्य उदरं मध्यं प्रविश्य मुखेन अघिशिशये शनि-
तवान् । शीटः कर्तारो लिट् ॥

निपात्येति । मालिनी श्लेषपि तत्र रक्षे शत्रुं कीचकं निपात्य पातयित्वा ।
भीमेनेति शेषः । भीत्येव । न वस्तुतो भयेनेत्यर्थः । चलः अप्रपाणिः इत्याश्रं
यस्यान्ययोच्चा सती चक्रन्द हरोद । क्रन्देः कर्तारो लिट् । तत् शौनवीरोदनं

विलोक्य तं भ्रातरमात्तशोका मृत्युद्विपस्येव पिधानपिण्डम् ।

ज्यायानिवामी विदधुः स्थलीं तामस्येण गुल्फद्वयसीं निजेन ॥ ७५ ॥

ततस्ते सोदरविपत्तिनिमित्तमियमेवेति रोपरूपितचेतसो नि-
वेशितशवपिण्डभारस्य मूर्तेर्भीमस्य मुष्टिभिरिव नारिष्वेडफले-
परुध्यमानपार्श्वस्य चरमविमानस्य स्तम्भदारुणि संदानिता कौन्ते-
यसीमन्तिनीं तिमिरमुदिरसौदामिनीभिः करदीपिकाभिर्दीयमान-
चङ्गमावकाशेन पथा पितृवनमुपनीय स्वकीयविवेकसंपत्त्या सह
महत्या चित्यामत्याक्षुः ॥ ✓

निशम्य किमत्याहित किमत्याहितमिति श्रुत्वाणा सन्त तस्य सर्वेऽप्यवरजा
अनुजा समेषु समागतवन्त ॥ ७४ ॥

विलोभयेति । अमी कीचकानुजा मृत्योरेव द्विपस्य गजस्य पिधान
पिण्ड तृणच्छककवलमिव स्थितमिति रूपकोजीवितोत्प्रेक्षा । त भ्रातरं कीचक
विलोक्य आत्तशोका सन्त ज्यायान् ज्येष्ठ कीचक इव ता स्थलीं रजप्रदेश
निजेन अक्षेण बाष्पेण शोणितेन च गुल्फद्वयसीं गुल्फप्रमाणा विदधुः । तत्प्रमा
णबाष्पजला चकुरिस्वर्थ । 'प्रमाणे द्वयसज्जद्वयमात्रच' इति द्वयसचि
'टिङ्गणन्-' इत्यादिना ङीप् । अत्र कीचकस्य तदनुजाना च रजे गुल्फप्रमाणाश्च
सपादनेनौपम्यस्य पम्यस्यानुत्पत्त्ययोगितामेद । बाष्पशोणितयोरक्षशब्दश्लेषमिति
कामेदाप्यवसायमूलातिशयोक्त्युज्जीवित इति द्वयोरङ्गादिभावेन सकर ॥ ७५ ॥

तत इति । तत ते कीचकानुजा सोदरस्य कीचकस्य विपत्ते मरणस्य
निमित्त कारण इय श्लेषेव इमुक्तप्रकारेण रोपेण स्थित कल्पीकृत चेत
येषा तयोका सन्त निवेशित निक्षिप्त शवपिण्ड कीचकमात्तशोकेन
भार यस्मिंस्तस्य मूर्ते देहधारिणि भीमस्य मुष्टिभि तत्प्रहारेरिव स्थितै नारि
बेल्लफले उपरुध्यमाना सगता पार्श्वोत्तरवार यस्य तस्य चरमविमानस्य शवर
स्य स्तम्भदारुणि संदानिता बद्धा कौन्तेयसीमन्तिनीं श्लेषदीं तिमिरस्यैव मुदिरस्य
मेघस्य सचन्धिनीभि सौदामिनीभि तडिङ्गि करदीपिकाभि दीयमान चङ्गमस्य
गमनस्य अवकाश यस्मिन् सेन पथा मार्गेण पितृवन इमशानम् । 'इमशान
स्यातिपितृवनम्' इत्यमर । उपनीय प्रापप्य स्वकीयया विवेकसंपत्त्या सह महत्या
चित्या चित्तार्मा अत्याक्षु पातयामासुः । 'घनजीगूतमुदिरजलमुग्धमयोवम्',
'तदित्सौदामिनी विधुत' इति च मेघविधुत्पर्यायेष्वमर । अत्र प्रापदीविवेकसं-
पदो स्वागमियायां साहित्यवर्णनास्तद्विहोक्तिरलङ्कार ॥

१. 'भरम' इति पाठ . २. 'भीममुष्टिभि' इति पाठ . ३. 'उपरुध्यमानस्य'
इति पाठ . ४. 'महत्या' इति नास्ति कश्चित्

तावदेवा चकितचकितां 'हा नाथ हा नाथं, जगत्प्राणभूत, वि-
पत्समयबन्धो, संप्रति कान्तां रसवतीं परिगृह्य मुग्धाभिमां कथं न
गणयसि' इत्युच्चैररोदीत् ॥

तत्रास्या रुदितस्वनैरथ जवादाधारितो मारुतिः

संक्थ्योर्वायुबलादलातमहसामीपलभेर्मीलनैः ।

ध्वान्ते गारुडभित्तिभद्रिपिशुनेऽप्योचं द्विषां धावितुं

व्येष्टस्याध्वनि दिव्यदृष्टिमकरोद्दोर्दपसिद्धाञ्जनैः ॥ ७६ ॥^१

तावदिति । तावत् सद्य एव चकितचकिता अतिमीता एषा द्रौपदी ।
हा हेत्यतिखेदे । हे नाथ लोकरसक, जगतः प्राणभूत जीवितरूप, विपत्समये
बन्धो, क्रमेण हे प्रिय, जगत्प्राणाद्वायोः भवतीति वायुपुत्र । 'जगत्प्राणसमीरणाः'
इति वायुपर्यायेष्वमरः । विपदः जरसन्धवकृतायाः समये बन्धो इति च । त्वं
संप्रति रसवतीं अनुरागिणीं कान्तां प्रियां मापारमागौरीरूपाम् । अन्यत्र कान्तां
रुच्यां रसवतीं मधुरादिपद्मसधारिणीं पाकक्रियामिति च परिगृह्य परिरभ्य स्त्रीरूप
च मुग्धां नवोढां मूर्च्छितां च इमां मां कथं न गणयसि नाद्रियसे इत्युक्तप्रकारं
उच्यते तारं अरोदीत् रोद । रोदः कर्तरि लुङ् । अत्र प्रस्तुतजगदीश्वरप्रायेणमा
प्रस्तुतमीमप्रार्थनायोतनाप्रस्तुताङ्कुरालंकारः । 'प्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य चोतने प्रस्तु-
ताङ्कुरः' इति लक्षणात् ॥

तत्रेति । अथ तत्र चितायां अस्या द्रौपद्याः रुदितस्वनैः रोदनध्वनिभिः
जवात् आधारितः आहूतः मारुतिः भीमः संक्थ्योः (सक्थ्योः ?) ऊर्ध्वोः सं-
न्धिनः वायोः गतिवैगजनितस्य बलात् ईषद्भेदः अत्यल्पं प्राप्यैः । दुर्लभैरिति
यावत् । अलातम्य इत्थं प्रताडारकाष्टस्य महसां तेजसां मीलनैः शान्तिभिः उप-
लक्षितः । ऊर्ध्ववैगजनितवायुबलजाज्वल्यमानालातवेजोविशिष्टः सन्निति यावत् ।
द्विषां उपकीचकानां और्ध्वं गर्णं गद्गदभित्तेः मरकतकुञ्जस्य भक्षिः रीतिः
तस्याः पिशुने सूचके । तद्वदतिनिविष्टे इयामे चेत्यर्थः । ध्वान्ते गन्धकारेऽपि
ज्येष्ठस्य कीचकस्य अध्वनि मरणरूपे धावितुं वेगाद्गन्तुं दोर्दपैः नाहुवलंजेन
सिद्धाञ्जनैः दिव्ये अप्रतिदृष्टे दृष्टी लोचने यस्याः तपोचं अकरोत् । कीचकनिष
तार्वास्वदनुजानपि अवधीदित्यर्थः । रूपदोषमासृष्टिः । अत्र 'संक्थ्योर्वायुबला-
दलातमहसा सपुञ्जतानुपुञ्जम्' इति पाठः वायुबलात् अनुक्षणं प्रतिक्षणं सपु-
ञ्जता प्रज्वलता अलातमहसा उपलक्षित इति पूर्वस्मादनतिरिक्तार्थकः सुगमः ।
ययाश्रुतपाठस्तु बहुषु मूलपुस्तकेषु दृष्टत्वात् क्रिष्टलदोषदुष्टत्वेऽपि व्याख्यात इति
ध्येयम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७६ ॥

१. 'उच्यैः' इति पाठः. २. 'सक्थ्योर्वायुबलादलातमहसामीपलभेर्मीलनैः'
इति पाठः.

निपातितान्स्वेन निरीक्ष्य तत्र

सूतान्स वीरः सुमनायते स्म ।

उत्पातमुद्रां ब्रुवता स्वपित्रा

तालानिवारण्यतले विरुग्णान् ॥ ७७ ॥

गन्धर्वभीरुषु जनेष्वितरेषु तत्र

विष्वक्पलायनपरेषु विमुक्तवन्वा ।

कृष्णा च कीचकरिपुश्च कृतप्रशंसा-

बन्धोन्यमभ्यगमतां नगरं पुनस्तौ ॥ ७८ ॥

ततः क्षणादेव संध्यारुणिमकरम्बितेनाम्बरमणिविम्बेन परिचु-
म्ब्यमाने शम्पायुधहरिदङ्गणे परितो रुधिरवीचीमुचा पिशितपिण्डेन
कृतानुपङ्गं रङ्गं विडम्बयति सति शुचा निरस्तमौलिभिर्निर्गेलितवा-
ग्भिर्निष्पन्दतनुभिर्निखिलैरपि पौरैर्नृपतिनिलयद्वारं^१ निविडितमभूत् ।

निपातितानिति । स वीरः भीमः स्वेन आत्मना तत्र इमशाने निपाति-
तान् अतएव उत्पातस्य दुर्निमित्तस्य मुद्रां चिह्नं ब्रुवता सूचयता स्वपित्रा वायुना
अरण्यतले विरुग्णान् उत्पाद्य पातितान् तालान् तालट्टकानिव स्थितान् सतान्
उपकीचकान् निरीक्ष्य सुमनायते स्म । संतुष्टचित्तोऽभूदित्यर्थः । शत्रुशेषनिः-
षीकरणादिति भावः । अत्र निपातितोपकीचकावलोकनस्य विशेषणगत्या संतुष्ट-
चित्तत्वहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं तालानिवेत्युत्प्रेक्षया संसृष्टम् ॥ ७७ ॥

गन्धर्वेति । तत्र इमशाने गन्धर्वात् भीमात् भीरुषु अत एव इतरेषु जनेषु
विष्वक् अभितः पलायनपरेषु सखु विमुक्तः भीमेन मोचितः बन्धः उपकीचक-
कृतः यस्याः सा कृष्णा द्रौपदी कीचकरिपुः भीमश्च तौ द्वावन्धोन्यं कृता प्रशंसा
स्तुतिः भवानिव वीरः भवत्येव वीरपञ्जीसादिः बाभ्यां तपोक्तौ सन्ती पुनः
नगरं विराटपुरं प्रति अभ्यगमतां आपतवन्तौ । गमेरभिपूर्वात्कर्त्तरि लुट् । अत्र
गन्धर्वमयस्य विशेषणगत्या जनानां पलायनहेतुत्वात् काव्यलिङ्गमेदः ॥ ७८ ॥

तत इति । ततः द्रौपदीभीमयोः पुरप्रवेशानन्तरं क्षणादेव संध्यायाः
प्रातःछलिकायाः संबन्धना अरुणिता अरुणकान्त्या करम्बितेन व्यतिरेन
अम्बरमणेः सूर्यस्य विम्बेन परिचुम्ब्यमाने संयुज्यमाने अतएव शम्पायुधस्य
इन्द्रस्य हरिदङ्गणे दिक्प्रदेशे परितो रुधिरस्य वीचीर्मुषतीति तन्मुचा पिशित-
पिण्डेन कीचकमांससमुद्गेन कृतः अनुपङ्गः संबन्धः यस्मिन्प्रयोक्तुं रङ्गं नर्वन-

१. 'दधता' इति पाठः. २. 'वरुनिव' इति पाठः. ३. 'वीची' इति नास्ति वचिश्-
४. 'सति' इति नास्ति कचित्. ५. 'निगन्धित' इति पाठः. ६. 'निविडम्' इति पाठः.

वध्वस्तदा मण्डलज्ञो निविष्टा रुन्धद्विराशा रुदुर्विलपैः ।

महत्सु दुःखेषु विजृम्भितेषु मालिन्युपालम्भनमस्पृशद्भिः ॥ ७९ ॥

तस्मिन्दिने संनिधिमागता सा कृष्णा दृशं केकयराजपुत्र्याः ।

मपीशलाकार्पणया विनापि मन्देतरामश्रुकणैरकार्षीत् ॥ ८० ॥

तावद्युधिष्ठिरमुखा अपि वातजात-

व्याधूतकी वक्कुलाकुलकोटिभागम् ।

निर्यत्त्रियानयनवारिष्ठीपरीतं

संकेतशैलमधिरुह्य निश्वसुन्ते ॥ ८१ ॥

मण्डपं विहस्यति अनुदुर्बति सति शुचा दुःखेन निरस्तः मौलिः सङ्गीपादि
क्षितोभूषणं यैस्तैः निर्गलिताः लक्षाः वाचः यैस्तैः वाचंयमैः विषन्दा निबला
तनुयैषां तैः निखिलैरपि पौरैः नृपतेः विराटस्य निलयस्य गृहस्य द्वारं निविडितं
सान्द्रितं अभूत् । पौरः सर्वे नृपमाश्रयितुमाजगमुर्लियः ॥

वध्व इति । तदा वध्वः पौरस्त्रियः मण्डलज्ञः वलयाकारेण निविष्टाः सस्यः
महत्सु दुर्भरेषु दुःखेषु विजृम्भितेषु सत्सपि मालिन्याः श्रौपद्याः उपालम्भनं
निन्दां अस्पृशद्भिः । गन्धर्वमयादिति भावः । आशाः रुन्धद्विः दिगन्तव्यापिमिः
विलापैः परिदेवनैः उपलक्षिताः रुदुः । अत्रोपालम्भनहेतोः कीचकवधस्य स-
त्वेऽपि तदनुदयवर्णनाद्विशेषोक्तिः ॥ ७९ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन्दिने कीचकवधदिवसे संनिधिं प्रत्यागता सा कीचक-
पातयितृत्वेन प्रविष्टा कृष्णा केकयराजपुत्र्याः सुदेष्णायाः दृशं नेत्रं मपीशला-
कायाः अजनकाश्रय अर्पणया विनापि विन्यसनं विनैव अश्रुकणैः वाणविन्दुभिः
मन्देतरां अनल्पाम् । तत्पूर्णांमिति यावत् । अकार्षीत् चक्रे । इयमेव मङ्गानृणां
मृत्युरिति तया वाप्यायितमेत्यर्थः । अत्र अश्रुकारणं अजनशलाकाविन्यसनं
विनापि तदनुदयवर्णनादिभावनालंकारः ॥ ८० ॥

तावदिति । तावत् तावता कालेन युधिष्ठिरे मुखं आदिर्येषां ते पाण्डवा
अपि वातजातेन संमैनेन वायुसमूहेन व्याधूतानो निहतानां कम्पितानो च कीच-
कानां सूतजानामेव वेणुविशेषाणामिति पूर्ववच्छृष्टरूपकम् । कुलेन मृन्देन आकुलः
संकुलः कोटिभागः अप्रदेष्टः यस्य तं निर्यन्त्या त्रियानयनवारिणा श्रौपटीवाप्येणैव
अर्थां प्रसवणेन परीतं व्याप्तं संकेतं अज्ञातवाससंबत्सरस्यपयमेव शैलं अधिरुह्य
प्रतिष्ठां निस्त्रीयं निश्वसुः निश्वसितवन्तः । कृच्छ्रादुत्तीर्णा विधम्य शीघ्रं निश्व-
सन्तीति प्रसिद्धम् । समन्वयशुभावयरूपकम् । यत्तु 'संकेते मृतमण्डपे' इति
शुद्धिः, तदबोधात् विशेषणद्वयासांगत्यापत्तेः ॥ ८१ ॥

तदनु विदितवार्तो धार्तराष्ट्रधरेभ्यः

शुभगुणचरितेभ्यः सूतजानां शतस्य ।

वसतिमरिजनानां मत्स्यभूपालपुर्यां

हृदयमुकुरलमेर्द्धेतुभिर्निश्चिकाय ॥ ८२ ॥

अन्येद्युरङ्गेश्वरसौवलाभ्यामास्थाय गोष्ठीमधिपः कुरूणाम् ।

भीष्मेनाप्रगान्वन्धुजनान्विलोक्य गम्भीरमेवं गिरमाद्यभाषे ॥ ८३ ॥

भो भोः, विदितं किं भवतामिदम् । संप्रति मात्स्यपुरे कामपि कामिनी कामयमानः कीचकोऽपि^१ निशि तस्याः पतिभिरदृश्यैः पञ्चभिर्गन्धर्वैरनुरहसि स्वसंख्यापर्दामिधेयमनीयत । तस्यै पुनरपि

तदन्विति । तदनु पाण्डवानामज्ञातवासप्रतिज्ञानिस्तरणानन्तरं धार्तराष्ट्रः दुर्योधनः शुभानि गुणाः गूढसंचरणेक्षितज्ञानादयः चरितानि यथार्थवक्तृवादीनि च येषां तेभ्यः चरेभ्यः चारेभ्यः सूतजानां शतस्य संबन्धिनी विदिता ज्ञाता वार्ता बध्वृत्तान्तः येन तथोक्तः सन् हृदयं मन एव मुकुरं दर्पणं तस्मिन् लभैः संक्रान्तैः । निश्चितैरिति यावत् । हेतुभिः वक्ष्यमाणैः कीचककामनीयसीन्दर्व-तन्मरणादिभिः मत्स्यभूपालपुर्यां विराटनगर्यां अरिजनानां पाण्डवानां वसतिं निवासं निश्चिकाय निश्चितवान् । चिनोत्तेः कर्तारि लिङ् । 'विभाषा चे.' इत्यभ्यासापरस्य कुलम् । अत्र शुभगुणचरितेभ्य इति विशेषणस्य तात्कालिकतदु-क्तीनां याथाार्थ्याभिप्रायगर्मलात्परिकरस्य हेतुभिः पाण्डवस्थित्यनुमानस्य च द्वयोरङ्गाग्निभावेन संकरः ॥ ८२ ॥

अन्येद्युरिति । अन्येद्युः परस्मिन् दिने कुरूणामधिपः दुर्योधनः अङ्गेश्वर-सौवलाभ्यां कर्णशकुनिभ्यां सह गोष्ठीं आस्थानीं आस्थाय प्राप्य भीष्मः अग्रजः आदिमः येषां तान् बन्धुजनान् विलोक्य एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण गिरं वाक्यं गम्भीरं उच्चैः आद्यभाषे उक्तवान् । इन्द्रवज्राहतम् ॥ ८३ ॥

भो भो इति । भो भो हे बन्धुजनाः । 'अथ संशोधनार्थकाः । स्युः प्याद पादज्ञ हे हे भोः' इत्यमरः । इदं वक्ष्यमाणं पाण्डववृत्तान्तं भवतां विदितं युष्मानिः ज्ञातं किमिति परिप्रश्ने । संप्रति मात्स्यपुरे कीचकः विराटस्थालः कामपि अज्ञ-सनामगोत्रां कामिनीं कामयमानः सन् अदृश्यैः दुर्ज्ञेयैः तस्याः कीचककामित-कामिन्याः पतिभिः पञ्चभिः गन्धर्वैः निशि रात्रौ अनुरहसि एकान्ते स्वसंख्यायाः पञ्चत्वस्य पदं वाचकं पञ्चत्वशब्दः तस्य अभिप्रेयं वाच्यम् । मरणमिति यावत् । अनीयत प्रापितः । नयतेः कर्मणि लट् । पुनरपि । हतेऽपि कीचक इत्यर्थः । तस्यै कामिन्यै हृतान्तः स्थितिपातनरूपं शोर्द्धं कुर्वन्तः तस्य कीचकस्य अनुज्ञा अपि तपैव । तत्पतिभिः पञ्चतामनीयन्तेत्यर्थः । इति उक्तप्रकारा इयं

१. 'सीवन्त्याम्' इति पाठः. २. 'वीमादिमान्' इति पाठः. ३. 'अपीदय'

इति पाठः. ४. 'संप्रति रात्रौ' इति पाठः. ५. 'अपि' इति नास्ति कश्चिद्. ६. 'कामि-
पेयताम्' इति च पाठः.

द्रुहन्तस्तदनुजा अपि तथैवेति काचिदिय किंवदन्ती कर्णात्कर्णमधि-
रोहति । एवं चेदसद्यं सा चतुष्पयमण्डपस्तम्भसालभञ्जिकेव
सर्वजनकरपरामर्शमाजनं पाञ्चालदुहिता । तस्याः पतिविदम्बका
इति प्रवादभाजस्तेऽपि पुनरुवातवासिनः परेतपतिपवमानपादशास-
नाश्विनां पारस्त्रैण्येयाः । तेष्वपि द्वितीयेनैव बाहुबलशालिना बधूदुहां
निहन्ता भवितव्यम् । अहो सर्वत्र विशृङ्खलमभीषा दौःशीत्यम् ॥

तथाहि ।

देशे जरासयमुखैर्यरुन्धन्वनेऽपि किर्मीरहिडिम्बमुख्यैः ।

गूढे निवासेऽपि च सूतपुत्रैः क नु स्थितास्ते कटहं विनान्यैः ॥ ८४ ॥

काचिन् एका किंवदन्ती जनवाद कर्णात् एकस्य श्रोत्रात् कर्णं अन्यस्य श्रोत्रं
अधिरोहति प्राप्नोति । एव चेत् । उक्तदृष्टान्तं व्यापरीत्य । सा कीचकका-
मितकामिनी चतुष्पये चतुर्मांसमेकनष्टे चो मण्डपं तस्य स्तम्भे सालभञ्जिका
कृत्रिमपुत्रिकेव सर्वेदा जनाता करेण परामर्शनस्य सार्धनस्य भोजनं पात्र
पाञ्चालदुहिता शैषरी भवति असद्यम् । तस्या कलिन्या पतिविदम्बका
मर्तार इति प्रवादभाज ते पुन गन्धर्वान् अन्तं वास एषामन्तीति अश्व-
वाग्निं परतरणे यमस्य पवमानस्य वायो पादशासनस्य इन्द्रस्य अश्विनो
आग्निनेययोश्च पश्चाना परश्विना इन्द्रा मघ्याश्च पुनः पारस्त्रैण्या बुधेष्टिर-
नीमातुननङ्गलमहदेवा । कन्यप्यादिनङ्गलि नष्टासि । अनुशतिकदित्तुम-
यददृष्टि । भवति असद्यम् । तेष्वपि बाहुबलशालिना द्वितीयेन नीमेनैव
बधून् दृष्टान्तादि दुरा कीचकाना निहन्ता मारकेण भवितव्यं असद्यम् । श-
नाया पाण्डवाना दौ शीत्यं नृन्मभाव सर्वत्र खदेगे परदशे च विशृङ्खल नि-
प्रतिबन्धकम् । अहो इत्याद्यर्थे ॥

तथाहीति । तथाहीत्युत्तरेणान्वयः ॥

देश इति । ते पाण्डवा देशे स्तम्भने स्थिता सन्त जरासय मुख
आद येन तै राजानि सह व्यरुन्धन् विशेषं चक्रुः । इधे कर्तार उक् । बने
स्थितं सन्तोऽपि किर्मीरहिडिम्बमुख्यै सह व्यरुन्धन् । किंवदुना गूढे निवासे
अन्तवासेऽपि च स्थिता सन्त सूतपुत्रैः कीचके सह व्यरुन्धन् । अत अन्यै-
रह कटहं विना क नु कुत्र वा स्थिता । न कुत्रासीत्यर्थः । अत्र सर्वत्र कटह-
सहभाव प्रति वाक्यार्थप्रत्यय हेतुत्वादेनेकवाक्यार्थहेतुकं काव्यमिहम् ॥ ८४ ॥

१. 'मर्तारिका' इति पाठः . २ 'सवद्रावमन' इति पाठः ३ 'मुन' इति
पाठः . ४ 'तेऽपि पुनरुवातवासिनः पत्यपतिपवमानपादशासनाश्विना पारस्त्रैण्या
स्तस्या पतिविदम्बका' इति पाठः . ५. 'बड' इति नान्ति वदन्ति.

अत्रैव स्थित्वा वेपान्तरकञ्चकैः पञ्चमिरकिंचनेरेतैर्वञ्चितः सखु
वृद्धो विराट इत्यभिधाय सुयोधनो राधेयेन सह कृतहस्ततालो
वल्गद्भुजशिखरमुखैर्जहास ॥

ततः ।

संक्षोभे नगरस्य मत्स्यनृपतेर्योद्धुं स्वयं निर्गता-

नृष्ट्वा ताननकीर्णिनो वितनुमो गच्छाधुना त्वं पुरः ।

इत्युक्त. कुरुभूमुजा सदसि गा हर्तुं त्रिगर्तेश्वर-

सस्यैवाप पुरीं दिनावचिरिकार्यम्णः प्रतीचीं दिशम् ॥ ८५ ॥

तत्र कचिदरुणतया निमग्नजमदग्निकुमारोष्णनिश्वासवेगविलु-
लितैर्विचित्रवीचीप्रपञ्चमिव स्यमन्तपञ्चकम्, कचिन्नीलतया मद-

अत्रेति । वेपान्तर अन्यो वेप सन्यासादि कञ्चुक आच्छादक वेपा वै
अतएव पञ्चमि एतै अकिंचनै दुरिदै पाण्डवै । अत्र अस्मिन्नेव मारस्यनगरे
स्थात्वा वृद्धः । मन्दप्रज्ञ इति यावत् । अत एव वञ्चितः । खल्विति वाक्याल-
कारे । इत्यभिधाय एवमुक्त्वा सुयोधन राधेयेन कर्णेन सह कृतहस्तताल-
सन् वल्गती उग्रमती मुखयो शिखरे अग्रभागौ यस्मिन्स्थया उभै तारं जहास
इतिवचान् । अत्र वृद्धभावस्य विशेषणगत्वा वयनहेतुत्वात्काव्यलिङ्गमेव ॥

तत इति । तत इत्युत्तरेणान्वयः ॥

संक्षोभ इति । तत पाण्डवा विराटपुरे गूढ वसन्तीति हेतो मत्स्यनृपते
नगरस्य विराटपुरस्य संक्षोभे सति । अस्मागिरिति शेषः । स्वयं योद्धुं निर्गतान् ।
अहतां आभयरक्षणपरतन्त्रादिति भावः । तान् पाण्डवान् दृष्ट्वा अवकीर्णिन
अप्राज्ञातवासत्रतान् । 'अवकीर्णां शतव्रत' इत्यमरः । वितनुम कुर्मः । किंच अ-
धुना हे मुशमन्, त्वं पुरं पूर्वं गच्छ । गवाहरेणयेति भावः । इति वक्तृप्रकार
कुरुभूमुजा दुयोधनेन सदसि समाया वक्तुं त्रिगतौ नाम देशविशेष तस्येश्वर
मुशर्मा तस्य विराटस्य गा धेनुं हर्तुं तस्यैव पुरीं विराटपुरं अर्यम्णः सूर्यस्य सुवन्धी
दिनावधि । सायंकालिकगतिरित्यर्थः । प्रतीचीं दिशमिव आप प्राप्तवान् । मुशर्मा
सत्पुंरं सूर्यं अग्नें च अवापेत्यर्थः । आप्नोते कर्तारं लिङ् । अत्र मुशर्मदिनावध्यो
प्राप्त्या सादृश्यगम्यतास्तुल्ययोजितामेव । शार्दूलविशीढितवृत्तम् ॥ ८५ ॥

तत्रेति । तत्र सायकाले वृत्तित् एकत्र अरुणतया अरुणवर्णत्वेन निम-
ग्नस्य जमदग्निकुमारस्य परशुरामस्य उष्णानाम् । क्षत्रियेषु कोपादिति भावः ।
निश्वासानां धेगेन विलुलिता प्रवृद्धा विचित्रा वीचीप्रपञ्चया तरङ्गपरम्परा

१ 'पञ्चमि' इति नास्ति कचित्, २ 'तत्र दक्षि' न पुरं व्यपप्ररसेन्येन वाक्य-
मानं दक्षिण' इति पाठः ३ 'विचित्र' इति नास्ति कचित् ४. 'समन्त', 'स्यम-
न्त' इति च पाठः .

कण्डूलवेतण्डशुण्डाविधूनितविटपमालमिव तमालकाननम्, कचिद्ध-
वलतया मन्दरगिरिभैथनविक्षोभितफेनकूटमिव क्षीरोदमध्यम्, उन्न-
मितलाङ्गलम् उद्गमितहुंकारम्, उल्ललितधूलीकम्, घट्टामघण्टारवं
गोधनं दक्षिणेन पुरं व्यग्रतरसैन्येन तेन काव्यमानं निशम्य सेनाकु-
म्भिकुलगम्भीरवृंहितारम्भैर्मन्दिराग्रासिंहप्रतिच्छन्दवृन्दमुखकन्दर-
मौननियमं विमिन्दन्, अनुकूलपवमानपुरोनाटितपटैर्वैरिभट्टजीवि-
ताहरणाय वैवस्वतमिवाह्वयद्भिः केतुदण्डैः परिमोटितगगनतटिनी-
तटविटपिघाटो विराटोऽपि रणप्रयाणारम्भमाटीकत् ॥

संख्याय यानेषु समारुरुक्षाकेलिस्पृशां कीचकबान्धवानाम् ।
अश्वप्रसङ्गेऽप्यभिधीयमानो गन्धर्वशब्दो गरलायते स्म ॥ ८६ ॥

यस्मिंस्तथोक्तं सभन्तपञ्चकं कुरुक्षेत्रे परशुरामनिहतक्षत्रियरुधिरमयहृदपञ्चक-
मिव स्थितम्, कचित् नीलतया मदेन कण्डूलानां दर्पवतां वेतण्डानां गजानां
शुण्डाभिः विधूनिताः कम्पिताः विटपमालाः शाखापङ्क्तयः यस्मिंस्तथोक्तं तमा-
लकाननं तापिच्छवनमिव स्थितम्, कचित् धवलतया मन्दरेण गिरिणा मधनात्
विक्षोभितानि उत्पापितानि केनानां कूटानि राक्षयः यस्मिंस्तथोक्तं क्षीरोदस्य
दुरधाब्धेः मध्यमिव स्थितम्, उन्नमितानि लाङ्गलानि येन तत्, उद्गमिता उत्पा-
दिताः हुंकाराः येन तत्, उल्ललिताः उल्लिप्ताः धूलयः येन तत्कम् । उद्दामाः ताराः
घण्टानां प्रवेयकाणां रथाः यस्मिंस्तत्, गा एव धनं दक्षिणेन पुरं पुरस्य दक्षिण-
भागे व्यग्रतरं ग्रहणे अतिप्रवणं सैन्यं यस्य तेन सुशर्मणा त्रिगर्तेश्वरेण काव्यमानं
नोद्यमानं निशम्य शुला सेनायां कुम्भिकुलस्य गजवृन्दस्य गम्भीरवृंहितानां
गर्जितानां आरम्भैः उपक्रमैः मन्दिराग्रेषु सौधशिखरेषु सिंहप्रतिच्छन्दानां
कुत्रिमसिंहानां वृन्दस्य मुखानि कन्दराणीव तेषां मौननियमं विमिन्दन् ।
प्रतिध्वनयन्निस्तथैः । अनुकूलैः पवमानैः आयुभिः पुरः अग्रे नाटिताः गटाः
येषु तैः अतएव वैरिभट्टानां शत्रुयोधानां जीवितस्य आहरणाय आदत्तुमिति 'हु-
मर्यान्व भाववचनात्' इति चतुर्थी । वैवस्वतं यमं आह्वयद्भिरिव स्थितैः केतु-
दण्डैः ऋजैः परिमोटितः छिन्नः गगनतटिन्याः आकाशगङ्गायाः राटयोः पिटपिनां
पृक्षाणां घाटः समूहः येन तथोक्तः विराटोऽपि रणप्रयाणस्य आरम्भं संनाहं
आदीनत् आचरितवान् । उत्प्रेक्षातिशयोक्तयोः संसृष्टिः ॥

संख्यायेति । संख्याय युद्धं कर्तुमिति 'क्रियार्थ-' इत्यादिना चतुर्थी । या-
नेषु वाहनेषु गजादिषु समारोढुमिच्छा समारुरुक्षा सैव केलिः क्रीडा तां स्पृश-

१. 'सालवनम्' इति पाठः. २. 'मन्थनपरिक्षोभितः' इति पाठः. ३. 'उल्लसितः'
इति पाठः. ४. 'दक्षिणेन पुर व्यग्रतरसैन्येन तेन काव्यमान' इति नास्ति कचिद्.
५. 'सैन्यपरिवर्तेन' इति पाठः. ६. 'जीवितहरणाय' इति पाठः. ७. 'केतनदण्डैः'
इति पाठः. ८. 'आरभयीम्' इति पाठः. ९. 'अटीकत्' इति पाठः.

सभ्यैश्च सूदैश्च तुरङ्गिभिश्च गोपैश्च विज्ञापितवीर्यभूम्नः ।

दन्तानिवेन्द्रद्विरदः स पार्थान्वीरैः पुरोधाय रुरोध शत्रुम् ॥ ८७ ॥

तृणकल्पमपि त्रिगर्तभूपं तमुपेक्ष्यैव तदा गवां कुलानि ।

सहदेवविलोकमात्रहर्पात्सहसा मात्स्यचमूसमीपमापुः ॥ ८८ ॥

मौर्वीकुशाङ्कितकरावथ चन्द्रपङ्की

मैत्स्यत्रिगर्तवसुधाधिपयोरनीकौ ।

आध्मातशङ्खनिनदप्रवणप्रणाद-

मायोधनाध्ययनमद्भुतमारभेताम् ॥ ८९ ॥

न्तीति तथोक्तानां कीचकबान्धवानां सुतात्मजसंबन्धिनां वीराणां अश्वानां प्रसक्ते आरोहणप्रस्तावेऽपि । किमुत मालिनीप्रस्ताव इत्यपिशब्दार्थः । अभिधीयमानः गन्धर्व इति शब्दः अश्वस्यापि वाचकं पदं गरलायते स्म । कालकूटतुल्योऽभूदित्यर्थः । वयवन्ताकर्तारि स्वयोगे रुद । 'वाजिवाहवर्गगन्धर्व-' इत्यश्वपर्यायेषु प्रसिद्धोऽपि हृदयशल्यायमानान्मालिनीपतीनेव सत्वरमुपस्थापयन् शब्दः तेषां गरलप्रायोऽभूदित्यभिप्रायः । उपमार्यापत्योः संसृष्टिः । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ८९ ॥

सभ्यैरिति । स वीरः विराटः सभ्यैः सभायां साधुभिश्च सूदैः पाचकैश्च तुरङ्गिभिः अश्वारोहैश्च गोपैः गोपालैश्च विज्ञापितः क्रमेण निवेदितः वीर्यभूमा क्षीरमातिशयः येषां तान् । तेषामेव प्रत्येकं तैरासंबत्सरं परिचितरवादिति भावः । पार्थान् युधिष्ठिरमीमनकुलसहदेवान् इन्द्रद्विरदः ऐरावतः दन्तान् चतुर इव पुरोधाय अग्रे कृत्वा जगुं सुसर्माणं दुरोध रुद्धवान् ॥ ८७ ॥

तृणेति । तदा सुशर्मणो निरोधसमये गवां कुलानि सहदेवस्य स्वशालकस्य विलोकमात्रेण दर्शनेनैव यो हर्षः तस्माद्धेतोः तृणकल्पं स्वप्राप्ततृणतुल्यमपि तं त्रिगर्तभूपं सुशर्माणं तृणकल्पमपि तृणप्राप्यं यथा तथैव । अपिरत्रैवकारार्थः । उपेक्ष्य अनादृत्यैव सहसा सत्वरं मात्स्यस्य विराटस्य चम्बाः सेनायाः समीपं आपुः । स्वजीवनादपि स्वपालके प्रेमौत्कट्यादिति भावः । औपच्छन्दलिकवृत्तम् ॥ ८८ ॥

मौर्वीति । अथ मौर्व्यैः शिशिन्य एव कुशाः तेऽङ्कितः संयुक्तः करः ययोस्तौ । यदा पङ्क्तिः पङ्क्तिशोऽयत्नानं याभ्यां तौ । मात्स्यवसुधाधिपः विराटः, त्रिगर्तवसुधाधिपः सुशर्मा, तयोः अनीकौ सैन्ये । आध्मातानां मुरावापुनरितानां सङ्गानां निनदः प्थनिरेव प्रणवप्रणादः औद्यारोधारणं यस्मिन्त्वधोक्तं आयोधनं युद्धमेव धाम्ययनं वेदपाठं अद्भुतं यथा तथा आरभेता आरब्धवन्ता । रभतैः कर्नरि लह । 'प्रणवप्रधानं' इति पाठे तादृशप्रणवः प्रधानं प्रथमपठनीयं यस्मिन् सङ्घमा तथेति क्रियाभिधेयं समस्तसुवर्त सावयवस्वरूपम् ॥ ८९ ॥

मत्स्येन्द्रमन्दिरमहानसमक्ष्यवृन्द-

स्वच्छन्दभक्षणरहस्यवदावदेन ।

द्वेलारवेण वल्लस्य तदा रिपूणां

चित्तं न केवलमकम्पि दिशो दशापि ॥ ९० ॥

उदये समरस्य सैनिकानामुभयेषामसिधेनवो बबल्लुः ।

निजनामपदपरार्थवाच्यं निखिलं ग्राहयितुं च रक्षितुं च ॥ ९१ ॥

तावदम्बरपयादभिगन्तुस्तामनीकचरणीं शमनस्य ।

कासरादहरधीशतुरंगः कांदिशीक इव दूरमयासीत् ॥ ९२ ॥

मत्स्येन्द्रेति । मत्स्येन्द्रस्य विराटस्य मन्दिरे यन्महानसं पाकस्थानं तस्मिन्
मक्ष्याणां पदविधानां वृन्दस्य स्वच्छन्दं यथेच्छं यथा तथा मक्ष्यस्य रहस्यं
मर्त्ये । तज्जितान्तःसार इति भावः । तस्य वदावदेन वक्त्रा । तत्र बहुनेन
भुक्तं कथमन्यथासौख्यं नाद इति तद्वत्तन्माच्छन्द्यसूचकेनेति भावः । अतः
एवानुमानलङ्घारः । वल्लस्य नीनस्य द्वेलारवेण विहनादेन तदा रिपूणां चित्तं
केवलं मन एव नाकम्पि कम्पितम् । किंतु दशापि दिशः अकम्पितम् । क-
म्पतेः कम्पेति लृट् । अत्र रिपुहृदयानां दशादिशां च कम्पनेनौपम्यस्य गम्यता-
नुत्पद्योगितानेदः पूर्वोक्तानुमानेन संसृष्टः ॥ ९० ॥

उदय इति । उभयेषां मत्स्यत्रैगर्तानां सैनिकानां वीर्यानाम् । 'सिनायां
सनवेत्ता ये सैन्यास्ते सैनिका अपि' इत्यनरः । समरस्य युद्धस्य उदये आशि-
र्भावे सति अस्त्रिधेनवः खन्ताः । यद्यपि 'दुरिका चालिषेनुका' इति कोशादसिधे-
नुपदस्य स्वल्पे खन्निधेये प्रसिद्धिः, तथापि युद्धप्रकरणेन सामान्यपरत्नम् ।
यथात्रैव पार्यद्यब्दस्य अर्जुने प्रसिद्धस्य प्रकरणेन युधिष्ठिरादिरत्नमिति ध्येयम् ।
निजस्य नामपदस्य असिधेनुरिति संज्ञाशब्दस्य संबन्धिनः अपरार्थस्य धेनुवित्तु-
त्तरमागस्य वाच्यं गोरुलं निखिलं निःशेषं यथा तथा ग्राहयितुं त्रैगर्तैरवहारयितुं
रक्षितुं मात्स्यैः पालयितुं चेत्यर्थः । बबल्लुः बलन्ति स्म । उभयेऽपि खन्ति-
ष्यन्ते स्मैत्यर्थः । औपचन्दसिकं वृत्तम् ॥ ९१ ॥

अथ दशभिः सूर्यात्तमर्चं वर्णयति—तावदिति । तावत् तदानीन्नेव
अम्बरपयात् आकाशमार्गात् तां तमनीकचरणीं मात्स्यत्रैगर्तैरुदभूभिः अभिगन्तुः
आगच्छतः शमनस्य वनस्य कासरात् बाहनमहिषात् कांदिशीकः मयातलानव
इवेलुप्रेक्षा । अहरधीशस्य सूर्यस्य तुरंगः रथाश्वः दूरं अवासीत् गतवान् ।
अलंगतः सूर्य इत्यर्थः । यातेः कर्तेति लृट् । अश्वमहिषयोर्नैर्घार्गिकं वैरमिति
प्रसिद्धम् । स्वागतवृत्तम् ॥ ९२ ॥

पाटलीकृतपयोधरपङ्क्तिः प्रादुरास शनकैरथ संध्या ।

वासरस्य रजनेरपि सीम्रोर्मध्यभागकुरुविन्दशिलेव ॥ ९३ ॥

संध्या यमौ सा समरे भटौघो

विम्बं विभिद्यादिति भीतिभारात् ।

विवक्षता विद्रवता विस्मृष्टा

नभःस्थले दीप्तिरिवामिदेया ॥ ९४ ॥

नभःपयोधेर्लवविहुमश्रीः क्रमेण संध्या कशिमानमाप ।

सद्यत्प्रकोपैरुभयैरनीकैर्विभज्य नीतेव विलोचनानि ॥ ९५ ॥

ध्वजिनीजनितं रजोऽन्धकारं त्वरितं दान्धवकौतुकातिरेकात् ।

परिरब्धुमिवान्धकारसंघः परमार्थो रणचत्वरं जगाहे ॥ ९६ ॥

पाटलीकृतेति । अथ सूर्यास्तमयानन्तरं पाटलीकृता श्वेतरक्षीकृता पयोधराणां मेघानां पङ्क्तिः यया सा संध्या वासरस्य अहः रजनेरपि रात्रेश्च द्वयोः संबन्धिन्योः सीम्रोः अवधिपरिच्छेदकदेशयोः मध्यभागे कुरुविन्दशिला पद्मरागद्विधेत्युत्प्रेक्षा । शनकैः क्रमेण प्रादुरास आविर्बभूव ॥ ९३ ॥

संध्येति । सा एवमाविर्भूता संध्या समरे युद्धे भटानां अपरावर्तिनां शोषः समूहः विम्बं मन्मण्डलं विभिन्त्यात् विपाटयेत् इत्युक्तप्रकारात् भीतिभारात् भयातिशयात् विद्रवता पलायमानेन विवक्षता सूर्येण अमये देशरात्रिदातव्या अत एव नभःस्थले आकाशे विस्मृष्टा विहिता दीप्तिः प्रभेवेत्युत्प्रेक्षा । यमौ । मतेः कर्तरि लिट् । अत्र सूर्यप्रभायाः रात्रिर्धमौ प्रविशानमगमयिदम् ॥ ९४ ॥

नभ इति । नभसः आकाशस्येव पयोधेः समुद्रस्य नवानां विद्वमानां भीः संपदिनि परम्परितरुपकम् । संध्या उपरप्रकोपैः अतएव उभयैः अनीकैः भारसंग्रहर्तव्यैः विभज्य धर्मं विभागं कृत्वा विलोचनानि स्वस्वनेत्राणि नीता प्राप्तिरेवेत्युत्प्रेक्षा । क्रमेण कशिमानं वृत्तत्वं आप आगात् । ननाशेत्यर्थः । अत्र लोचनानां प्रकोपादारम्यगुणनिमित्ता संध्याप्रापणोत्प्रेक्षा पूर्वोक्तरूपकेण संवृष्टिः ॥ ९५ ॥

ध्वजिनीति । ध्वजिनीभ्यां सेनाभ्यां उभाभ्यां जनितं करितुरग्वरथपतिपदपटनोत्थं रज एवान्धकारं ध्वान्तं दान्धवेन राजालयवृत्तेन यः कौतुकातिरेकः दृष्टान्तिरयः तस्मादेतोः परिरब्धुं आतिश्रितुमिवेत्युत्प्रेक्षा । परमार्थः वास्तवः दान्धकारसंघः तमोरुजिः रणचत्वरं युद्धाङ्गं त्वरितं शीघ्रं जगाहे प्रविशेत् । अत्र रजसमूहोः 'अन्धं करोति लोकम्' इति पुराणप्रसिद्धं राजालयवृत्तमान्धमिति ध्येयम् । औपच्छन्दश्चिह्नं दत्तम् ॥ ९६ ॥

संकोच्य पक्षानेकेषु संविशत्स्वपि पत्रिषु ।

विस्तार्य पक्षानपरे विचेरुस्तत्र पत्रिणः ॥ ९७ ॥

शरवर्षभयेन तत्र युद्धे सकले कङ्ककुले गतेऽपि दूरम् ।

प्रगदं दधदेक एव कङ्कः परिवभ्राम समीमपक्षपातः ॥ ९८ ॥

अन्योन्यपट्टिशविघट्टमवैः स्फुलिङ्गै-

राजिस्थले 'तिमिरकर्दमभाजि योधाः ।

आगामिनीषु समितिष्वधिकं विधातु-

मासन्प्रतापनववीजमिवावपन्तः ॥ ९९ ॥

नलिनीशबिम्बपथचारमलच्छद्वा

नभसि भ्रमत्सु नववीरसुरेषु ।

संकोच्येति । तत्र अन्भकारे एकेषु कतिषु पत्रिषु पक्षिषु पक्षान् गतः संकोच्य मुकुलयित्वा संविशत्सु नितीयमानेषु सत्स्वपि । कुलायेष्विति भावः । अपरे कतिचित् पत्रिणः पक्षिणः बाणाश्च । 'पत्रिणौ शरपक्षिणौ' इत्यमरः । पक्षान् विस्तार्य विकासयित्वा तत्रैव विचेरुः संचरन्ति स्म । श्लेषसंकीर्णो विरोधाभासोऽलंकारः ॥ ९७ ॥

शरेति । तत्र युद्धे । तद्देश इत्यर्थः । शरवर्षभयेन बाणसंघातभयेन सकले कङ्कानां गृध्राणां कुले दूरं दूरदेशं गते सत्यपि प्रगदं संतोषं प्रकृष्टरणगर्वं च दधत् बहन्नेव एकः कङ्कः गृध्रः युधिष्ठिरश्च भीमेन भयंकरेण पक्षयोः पातेन गमनेन भीमस्य पक्षापातेन सहायकरणेन च सहितः समीमपक्षपातः तन् परितः सर्वत्र बभ्राम संचचार । अत्रापि पूर्ववद्विरोधाभासः । औपच्छन्द-
सिकं वृत्तम् ॥ ९८ ॥

अन्योन्येति । योधाः उभये भटाः अन्योन्यस्य पट्टिशेभ्यः खड्गविशेषेभ्यः पट्टिशनामिति वा विघटेन संघर्षेण विघट्टाद्वा भवन्ति जायन्त इति भवैः स्फुलिङ्गैः अग्निकणैः उपलक्षिताः आगामिनीषु समितिषु युद्धेषु अधिकं उपचर्य विधातुं तिमिरं तम एव कर्दमं पङ्क्तं भजतीति भाजि आजिस्थले युद्धक्षेत्रे प्रतापस्य नवं वीजं आवपन्त, न्यस्यन्त इवेत्युत्प्रेक्षा । आसन् बभूवुः । अत्र तिमिरस्य पङ्क्तत्वेन रूपणेन आजिस्थलस्य केदारत्वरूपणप्रतीतेरेकवर्तिरूपकालंकारः ॥ ९९ ॥

नलिनीति । नवाः वीराः अपरावल्लभृतभटा एव सुराः तेषु । देवभूयं गतेषु योधेष्वित्यर्थः । नलिनीशस्य सूर्यस्य बिम्बे पन्थाः बिम्बपथः तस्मिन् चारं गमनं ललच्छद्वा अप्राप्य । तदा सूर्यस्याख्यगतत्वादिति भावः । नभसि आकाश एव भ्रम-

करपट्टवौ परिनिपीड्य मृगाक्ष्यः

कलहाय नक्तमशपन्त सुराणाम् ॥ १०० ॥

रराज हैमी रयकेतुराजी रज्यत्पटा रक्तकणैः प्रकीर्णैः ।

आकर्ण्य युद्धाद्भुतमर्धमार्गाद्भृष्टं निवृत्ता चरमेव संध्या ॥ १०१ ॥

तत्र तावदरिशरनिकृत्तमत्तगजसैत्तिरथपत्तिकुलनवरक्तसिक्कं रण-
चत्वरमनुभूय भूयसा रोपेण संवर्तसमवर्तिसममूर्तिर्हृदि नर्वितधूर्त-
धातैराष्ट्रशासनवार्तस्त्रैर्गतः कैवर्त इव मत्स्यचक्रवर्तिनमाहर्तुं मु-
हूर्तादुपावर्तत ॥

रसु सरसु । सुराणां मृगाक्ष्यः अप्सरसः कलहाय रात्र्या सह वायुद्वंद्वं कर्तुमिति
'क्रियार्थः' इत्यादिना चतुर्थी । करौ पल्लवाविव तां परिनिपीड्य मिथो मेलयित्वा
नक्तं रात्रिं अशपन्त । अस्मद्भोगाय हुष्यन्ती कियच्चिरं विलम्बस इत्यादि परस्पर-
चोऽवदन्नित्यर्थः । सूर्यमण्डलगमनानुसारेण तेषां स्वर्गप्राप्त्या यावज्जकं तद-
संभवादिति भावः । अत्र नयवीरसुराणां गगते विलम्बासंबन्धेऽपि तत्संबन्धो-
क्तिरुपातिशयोक्तेः सुराङ्गनानां रात्रिशपनासंबन्धेऽपि तत्संबन्धरूपातिशयोक्तेः
द्वयोरङ्गाग्निभावेन संकरः । सुमङ्गलीयं वृत्तम् ॥ १०० ॥

रराजेति । अथ प्रकीर्णैः उदितैः रक्तकणैः योधानां दक्षिरविन्दुभिः
रज्यन्तः अदृग्गन्तव्याः पटाः पताकावस्त्राणि यस्याः सा हैमी पद्मिनी रयेऽ
केतूनां राज्ञिः पङ्क्तिः युद्धाद्भुतं आकर्ण्य भृष्टं अर्धमार्गात् मार्गमध्यात् निवृत्ता
पुनरागता चरमा संध्या सार्यतनसंभवेत्युत्प्रेक्षा । रराज ॥ १०१ ॥

तत्रेति । तत्र युद्धे । तावदिति यास्यालंकारे । धरीणां शरैः निकृत्तानां
छिन्नानां निजानां च इति विशेषणद्वयं चतुरङ्गेष्वपि योज्यम् । मत्तानां गजानां
पक्षीनां अश्वानां रथानां सर्वत्र तदाह्वानां चेत्यपि पक्षीनां पादावानां च यानि
कुलानि घृन्दानि तत्पङ्क्तिनां संबन्धि नवैः रक्तैः सिक्कं आर्दितं रणचत्वरं युद्धार्थं
अनुभूय दृष्ट्वा भूयसा महता रोपेण संवर्तसमवर्तिना प्रलयकालान्तकेन समा-
मूर्तिः शरीरं यस्य स तथोक्तः । रोपणीयनाट्टतिरित्यर्थः । हृदि मनसि नर्वितः
पुनः पुनः स्मर्यमाणाः धूर्तस्य ययकस्य धार्तराष्ट्रस्य दुर्धौपनस्य शासनवार्ता
आह्वानार्थं येन तथोक्तः । त्रिवर्तानां नाम जनपदानां राज्ञा त्रैगर्तैः सुरार्ता
कैवर्तैः गन्धर्वादीव मत्स्यचक्रवर्तिनं विराटं मानमेष्टं च मुहूर्तात् अत्यन्तकाल-
माहर्तुं प्रदीप्तं उपावर्तत समीपमागतवान् । शिष्टाशिष्टविशेषगोपमाद्वयस्य
परदनुप्रागस्य चैववाचकानुपवेशसंकरः ॥

मानिनामचरमोऽथ सुशर्मा मध्यवर्तिनमनीकपयोवेः ।

संमुखो झटिति बन्धमनैपीत्स ज्यथा रिपुमपत्रपया च ॥१०२॥

भूपे पराभवपदे युधि धर्मसूनो-

भ्रूवह्निकम्पकलिकामरुतंसयन्स ।

मभ्रन्बलानि रिपवे मरुतः कुमारो

मात्स्य विमुच्य विततार दशां सदीयाम् ॥ १०३ ॥

विराटसैन्येषु मिपत्सु युद्धे त्रिगर्तनेतुर्दृढबन्धनाय ।

कोदण्डयुक्तो गुण एत्र तत्र कर्ता च जज्ञे करणं च जज्ञे ॥१०४॥

मानिनामिति । अथ विराटसमीपगमनानन्तरं मानिना प्रशस्तमानानां अचरम प्रथमं स सुशर्मा समुक्तं विराटामिमुक्तं सन् अनीकस्य सैन्यस्यैव पयोधे मध्यवर्तिन रिपु विराट ज्यथा धनुर्गुणेन झटिति सत्वरं बन्ध अनैपीत् प्राप्तयामास । झटिति तत्क्षणमेव अपत्रपया लज्जया च बन्ध अनैपीत् अति-लज्जितं चक्रे । मानमहादिति भावः । नयतेर्द्विकर्मकात् कर्तरि लुङ् । अत्र धनुर्गुणबन्धनव्यापारेणैवैकेन लज्जाबन्धनस्याप्यन्यस्योत्पत्तिवर्णनाद्विशेषालंकार-भेदः । स्वागतावृत्तम् ॥ १०२ ॥

भूप इति । भूपे विराटे युधि युद्धे पराभवस्य पदे स्थाने । अवमानिते सतीति यावत् । धर्मसूनो युधिष्ठिरस्य भ्रूवे बह्नी तस्याः कम्प आशासूचक एव कलिका कोरकः ता अवतसयन् शिरोभूषणीकुर्वन् । तदाशा विरसा बहन्नि-त्ययः । अतएव स प्रसिद्धं मरुतं वायो कुमारं भीमं बलानि शत्रुसैन्यानि मभ्रन् भञ्जयन् सन् मात्स्य विराटं विमुच्य बन्धान्मोचयित्वा तस्य विराटस्येमां सदीयां दशां बन्धनावस्थां रिपवे सुशर्मणे विततार दत्तवान् । अत्र भ्रूवह्निकम्पे आरोप्यमाणाया कलिकाया अवतसीकरणोपयोगित्वात् परिणामालंकारः । बन्धनकर्तुं बन्धनमित्यनुरूपसंघटनात्मकसमालंकारेण सर्वाङ्गी ॥ १०३ ॥

विराटेति । युद्धे युधि विराटसैन्येषु मिपत्सु स्वयकर्तृमशक्यत्वात्तुष्णीं पदमत्सु सत्सु त्रिगर्तनेतु सुशर्मण दृढ बन्धनाय कोदण्डेन चापेन युक्तं सहितं कोदण्डे युक्तं योजितश्च गुणं भीम एव मौर्व्येवेति च कर्ता वारकश्च जज्ञे अभूत् । करणं श्रेष्ठसाधनं च जज्ञे । भीमो धनुर्गुणेन सुशर्मण बबधेलयः । अत्र कर्तुं शक्यतेनाभिहितत्वात् प्रथमा, करणस्य अनभिहितत्वात् तत्र तृतीया चेति ध्येयम् । अत्रैतस्यैव तत्रापि गुणस्य कर्तृत्वं करणत्वं चाश्चर्यमिति भावः । अतएव विरोधाभासः । गुणशब्दश्चेयमित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनु-प्राणित इति तयोरङ्गाग्निभावेन सस्तरः । 'गुणं प्रधाने रूपादौ मौर्व्यां सूदे वृकोदरे' इति विश्वः ॥ १०४ ॥

तस्यां निशायां तु तमःकदम्बकं

निमीलनोन्मीलनयोर्दृशां यथा ।

इत्थं तयोर्मात्स्यमुशर्मणोस्तथा

समानरूपं फलमेव संदधौ ॥ १०५ ॥

विमानितो वायुमुवा विराटतो

विमोचितो धर्ममुवा दयालुना ।

तथा रजन्येव स सामिशेषया

समं ध्वजिन्या निरगाद्यथागतम् ॥ १०६ ॥

व्याकृतशीर्षकरको विमलास्थिदन्तो

रक्कहदांशुरुधरो रयकेतुदण्डः ।

सेनाक्षयाद्भूतशमः स्वयमाजिरङ्गः

कङ्कादिवाप चरमाश्रमसंप्रदायम् ॥ १०७ ॥

तस्यामिति । तस्यां निशायां रात्रौ तमसः कदम्बकं वृद्धं दृशां लोकने-
प्राणां संघन्धिनोः निमीलनस्य उन्मीलनस्य च द्वयोरपि समानरूपं एकविध-
मेव फलं इदमेतदिति वस्तुपरिच्छेदज्ञानशून्यत्वरूपम् । यथा संदधौ संघटपांचकै-
तथा तस्यां निशायां युद्धमपि मात्स्यस्य विराटस्य मुशर्मणश्च द्वयोरपि समान-
रूपमेव फलं बन्धनरूपं संदधौ । अत्र तमोयुद्धयोः प्रवृत्तयोः समानफलसंदाय-
कत्वेनौपम्यस्य गम्यत्वानुत्पयोनिष्ठाभेदः । इत्थं तु इन्द्रवंशावंशस्यमिधितो-
पजातिभेदः । 'स्यादिन्द्रवंशा ततजैरसंयुतैः' इति इन्द्रवंशालक्षणम् । 'जतौ ॥
वंशस्थमुदीरितौ जरा' इति वंशस्थलक्षणम् ॥ १०५ ॥

विमानित इति । वायुमुवा भीमेन विमानितः । बद्ध इति यावत् । दया-
लुना फट्टणाशीलेन धर्ममुवा धर्मराजेन विराटतः विराटात् विमोचितः अनुज्ञापितः ।
तदानीं तस्य स्वप्रभुत्वादिति भावः । सः मुशर्मा सामि अर्धे शेषः यस्यास्तथा ।
अर्धोवशिष्टेत्यर्थः । तमेव रजन्या रात्र्या यथागतम् । यस्मादागतत्वं देशमुदि-
दयेत्यर्थः । ध्वजिन्या समं सेनया सह निरगान् निर्गतवान् वंशस्थरूपम् ॥ १०६ ॥

व्याकृतेति । व्याकृतं छिन्नं शीर्षं शिर एव करकः चमण्डलुः यस्य तथोक्तः ।
विमलाः शुद्धाः अस्थान्येव दन्ता यस्य तथोक्तः । रक्कहदा एव अङ्गुष्ठानि
कङ्कादवस्थापि धरतीति तद्वरः रयकेतुरेव दण्डः यस्य तथोक्तः । सेनाक्षयात्
भूतः शमः युद्धोपरम एव अन्तरिन्द्रियनिग्रहः येन तथोक्तः । आजिरङ्गः युद्ध-
देशः स्वयमपि कङ्कान् मुषिष्टिरान् चरमाश्रमस्य संन्यासस्य संप्रदायं आचारं
ध्याय प्राप्तवानित्युद्देशः । यमस्यमुवर्तितावयवहृत्कोमीवितेति द्वयोरप्यभि-
मयेन संहरः ॥ १०७ ॥

तदनु सुदुर्मुहं बलमेव त्रेल्लमवलोकमाना बलशासनदिशाया-
मोजायमानेन चन्द्रममा प्रसूताभिर्मदमद्वितरिचटाविषाणाङ्गप्र-
तिफलनगतगुणितधरलिमवीप्रिभिर्मरीचिभिर्दलितरणविर्मददुर्दशा-
विशदस्य चमूरपि प्रतिनिर्वर्तनहृष्यमाणगोधनवेगप्रभ्रुतश्रीरवारापा-
तशीतलितसिक्ताया पदव्या पक्ष्मपङ्क्तिर्निर्लीनेन भ्रमरभूरेणुमारेण
नयननिमीलनशिल्परुन्पितनुहुमाहाय्यरमुद्रया निद्रया वा यामिनीं
ध्वार्धसीमानं प्रत्यवीयहन् ॥

इत्यनन्तमकपितृत्वा चम्पूभारते पष्ठ सवकः ।

तदन्विति । तदनु सुदोषरमानन्तरं मुद्यमगमनान्तरमिति वा बल सीम
मेव केवलं मुख्यं यथानया सुदुर्मुहं अवलोकमाना परमन्ती विराग्य चम्पू येनापि
बलशासनस्य इन्द्रस्य दिशाया प्राप्याम् । 'आप चैव ह्यन्तानाम्' इति बागुर्वनुया
सनादाकारान्तलम् । ओजायमानेन प्रकाशमानेन । ओजश्चन्द्रमद्वितर । चन्द्र
मया चन्द्रेण प्रभृताभिः प्रकटितानि गदसहिनाया मदयुषाया करिष्याया
गजदस्य विषाणयो दन्तयो अङ्गणेषु प्रदशेषु प्रतिपन्नैः सक्रमणैः घतगु
णिता । घतशब्दोऽनेकत्रपरः, अथवा तत्रत्यगजविषाणानां घतत्वेन निर्णायका-
भावात् धावपपरपरामु बागुणितत्वोर्षा हेतुनुरयादेन निर्देयत्वदोषावगतिरिति
प्येयम् । तथा च अनेकधा धावत् इत्यर्थः । धवलित्वा ध्वस्व वीचय परम्पर
यासां तानि मरीचिभिः निरणैः दलितानि निरन्तरा रण विर्मदं मिथः सपरिणं वा
दुर्दशा दुरवस्था श्रमरूपा यस्यान्वयोऽप्यसती प्रतिनिवर्तनेन मुद्यमानोऽपेयान् प्रज्ञा
गमनेन हृष्यमाणात् सनुष्यत गोधनान् अनेन गमनत्वरया प्रभ्रुतानां क्षारतानां
क्षीरानां धारापातं शीतजितां सजातधैर्या विकृता यस्यां तयोऽप्या पदव्या
मार्गे पक्ष्मणा नेप्रमुद्राङ्गैर्वा पङ्क्तिषु निर्लीनेन चन्द्रेण भ्रमरभूरेण सुदधूर्मा रेणो
धूले मारेण अतिघमेनैव मारेणति श्लिष्टरूपकम् । गमनयोनिमीलनशिल्पे सुदु
र्दशायापारे निषये कञ्जिता बद्धा साहाय्यकमुद्रा सहायताकरणं यस्यान्वया नि
द्रया उपरजिता वा यामिनीं मुद्राति अपरोऽर्धं पश्चार्धं उत्तरभागः । 'अप-
रस्यार्धे पश्चमावो वपश्च' इत्यपरशब्दस्य पश्चादेष्टः । तस्य सीमानं अन्तभाग
प्रति अवीयहन् प्रापयामास । तां रात्रिं गमयामासेत्यर्थः । पित्रादाहृते कतारि

१ 'मुदुर्मुहं सुदुर्गिरं बलमेव' इति पाठ २ 'अवलोकमाना बलमाना' इति
पाठ ३ 'प्रसूतेर्मदमद्वितरिचटाविषाणाङ्गप्रति' इति पाठ ४ 'विर्मदमद्वितरिचटा'
इति पाठ ५ 'निवर्तनवेगहृष्यमाणोघनपय प्रभ्रुतवापार' इति पाठ ६ 'निमी-
लनेन' इति पाठ ७ 'लोचनयोनिमीलन' इति पाठ ८ 'पश्चात्पश्चिमानमयवी-
यहन्' इति पाठ

लृङ् । 'प्लि' लृङि' इति प्लौ 'मिथिद्वसुभ्य कर्तरि चङ्' इति प्लेधवि 'चङि'
इति द्वित्वे 'सन्वत्पुनि चङ्परेऽनग्लोपे' इति सन्वद्भावे 'सन्वत्' इत्यन्त-
साकारस्येत्वे 'दीर्घो लघो.' इति तस्य दीर्घे चावीबहदिति रूपम् । अत्र मुहुर्मु-
हुर्वैलमेव पद्यन्तीति विशेषणस्य विराट्मोचनमुसर्मबन्धनसामर्थ्याभिप्राय-
गर्भलापरिकरालंकारः । 'अलंकार परिकर. साभिप्राये विशेषणे' इति तद्वक्ष-
णात् । यल्लमेव पद्यन्ती 'बल दासनदिशायाम्' इत्यत्र बलेति वर्णद्वयस्य अन्य-
पेतम्यपेतात्मक'वृत्तिधवणाच्छेद्वानुप्रासः । द्वयोश्च काव्यप्रकाशिकोक्तदिशा एक-
वाचकानुप्राससंस्कारः । विधानां कणेति सातगुणितेति च णकारस्य निवारण-
तैर्दृश्यनुप्रासोऽप्य चोक्तसंकरेण सृष्टिः ॥

इति पुरविजुलवन्द्यस्य रामकवीन्द्रस्य कृतौ चम्पूभारतव्याख्याने
काव्याभिधाने पष्ठ लङ्क समाप्तः ।

सप्तमः स्तवकः ।

आरूढे वामर्कविम्बे परेद्युः

साकं सैन्यैः सार्वभौमः कुरुणाम् ।

पार्यादेकां विभ्रदाहृत्य गोत्रां

मात्स्यादन्यां तत्पुरं हतुमाणात् ॥ १ ॥

सुदूरमार्गश्रमविह्वलाङ्गी सेना समस्ता धृतराष्ट्रसूनोः ।

आमीरघाटान्तिरु एव तस्यौ सद्यो निरुद्धेव तदाज्यगन्धैः ॥ २ ॥

सावत्तस्य पादातं सर्वाभिसारेण गाहं गाहं गनां व्रजं व्रज-
गृहे व्रजगृहे ॥

आरूढ इति । परेद्युः दक्षिणोपग्रहणदिवसान् परस्मिन् दिवसे अर्धनिम्बे
सूर्यमण्डले द्वां आकाशं आरूढे ईषदूरमाश्रान्ते सति कुरुणा सार्वभौमः दुर्वो-
धनः । पार्यान् धर्मराजात् एका गोत्रां शुभं आहृत्य यूतेनापहृत्य विभ्रदपि सन् ।
'नाभ्यस्ताच्छत्रु' इति तुन्निषेधः । मात्स्यात् विराटादपीत्यस्मिन्नाप्यध्या-
हार्यः । 'कमपराधलवं मयि पश्यति' इत्यादाविव गम्यमानार्थेजादप्रयोगः ।
अन्यां गोत्रां भुवं गोसमूहं च । 'गोत्रा गोनिचये भूम्याम्' इति व्रजयन्ती ।
हतुं तस्य पुरं विराटस्य पट्टणं प्रति । सैन्यैः चतुरङ्गैः साकम् । 'साकं सना समं
सह' इत्यमरः । आगाद्य प्राप्तवान् । 'प्रायो धनवतामेव धने तृण्या गरीयसी ।
पश्य कोटिद्वयासक्तं लक्षाय प्रवर्णं धनु ॥' इति प्रसिद्धेरिति भावः । अत्र भू-
गोचरद्वयोः श्लेषमितिहमेदाप्यवसायमूलातिशयोक्त्या दुष्पूरा धनवता धने
तृष्णेति वस्तुप्रतीतिरलंकारेण वस्तुध्वनिः । छाडिनी वृत्तम् ॥ १ ॥

सुदूरेति । सुदूरेण व्यतिदूरेण मार्गेण । मार्गगमनेनेत्यर्थः । यः श्रमः तेन
विह्वलानि श्रान्तानि अत्रानि, यस्यास्तथोक्ता । अतएव समस्ता धृतराष्ट्रसूनोः
दुर्वोधनस्य सेना । आमीरघाटस्य गोपपट्याः अन्तिके समीप एव । तस्याः
गोपपट्याः सर्वाभिः आज्यगन्धैः धृतपरिमलैः सद्यः आगमनशुण एव निरु-
द्धेवेत्युत्प्रेक्षा । तस्यौ अतिश्रुत् । परिमलाग्राणस्य श्रमशामकत्वं प्रसिद्धम् ॥ २ ॥

सावदिति । सावत् तदानीमेव तस्य पादातं पादनारे नलं व्रजगृहे
गोपपट्या गाहं गाहं प्रविश्य प्रविश्य सर्वाभिसारेण सर्वोद्योगेन गवां व्रजं वृन्दं
प्रकर्षेण जगृहे जग्राह ॥

१. 'तत्पुरे' इति पाठः. २. 'निदूर' इति पाठः. ३. 'जगृहे' इति पाठः.

दण्डाघाते दीयमानेऽपि योर्धैर्दुग्धं भूयो दोहशेषं वहन्त्यः ।

घोषाद्वाचो निःसरन्ति स्म यन्नाद्गोभ्यो घोषो यन्नलेशं विनैव ॥३॥

इतस्ततः सभ्रमभीयुपीणां गोपाङ्गनानां कुचदर्शनेन ।

निपादपङ्क्तिर्निजहस्तिर्मस्तके स्थाणि निघातुं श्रथपाणिरासीत् ॥ ४ ॥

मीमसेनभिपजा शमितो यो दक्षिणे झटिति मैतस्यपुरस्य ।

उत्तरेऽप्युदभवत्स तु पार्श्वे पक्ष्वात इव कौरवबाधः ॥ ५ ॥

दण्डेति । योर्धे दुर्योधनभट्टे दण्डे लगुडे आघाते ताडने दीयमाने कृते सत्यपि दोहात् शेषं अवशिष्टं भूय बहुल दुग्धं क्षीरं वहन्त्यः । ऊध स्तिति भावः । अतएव गाव यन्नात् । अतिक्रियादित्यर्थः । घोषात् गोपपङ्क्त्या नि सरन्ति स्म निर्जग्मुः । घोष गोपपङ्क्तिषु सक्षोभजनितहुभारावस्त्विति च ^(१) । 'घोषः सकुलनिध्वानगोपालामीरपटिपु' इति विश्वः । यन्नलेशः अल्पमपि यन्नं विनैव नि सरन्ति स्म । जाता इत्यर्थः । अत्र घोषाद्गोनि सरणमान्यस्य दोहावशिष्टबहुलक्षीरधारणेन समर्थनात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । एवमुक्तवाक्यार्थे यन्नरूप कारण विनैव घोपनि सरणरूपकार्यवर्णनाद्विभावनालकारः । अयं च गोकुलसकुलाराक्यो घोषशब्दश्लेषाभितिकामेदाध्यवसायमूलातिशयोक्तयनुप्राणित इति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः । अस्य च पूर्ववाक्यार्थकाव्यलिङ्गस्य च हनुटावगम्यवैलक्षण्यव्याप्तसंस्पृष्टिः ॥ ३ ॥

इतस्तत इति । इतस्ततः परितः सभ्रमं भयेन भ्रम ईदुपीणां प्राप्तानां गोपाङ्गनानां कुचयो दर्शनेन हेतुना । निपादिनां गजयन्तूणां पङ्क्तिर्निजनां हस्तिना गजानां मलवे मूर्ध्नि पुष्पमद्वय इति यावत् । स्थाणि अङ्कुश निघातु श्रथैः निर्व्यापारौ पाणी हस्तौ यस्यास्तयोश्च आसीत् । गजकुम्भयो द्वित्वे कृतित्वपीनत्वादिगुणसंपत्तिरुक्तगोपाङ्गनाकुचभ्रमाक्षिपादिन नरोचितयोरनयो नादुशः पाल्य इत्यालोच्य तं तत्र परिजहुरित्यर्थः । अतएवाक्षभ्रान्तेर्विशेषणं गत्या अङ्कुशप्रहारव्यागहेतुलातपदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं भ्रान्तिमदुज्जीवितमिति तयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥ ४ ॥

भीमेति । मैतस्यपुरस्य दक्षिणे देशे सव्येतरपक्षे च यः कौरवबाधः गोप्रदः पक्षः । मीमसेननैव भिपजा मयेन झटिति उत्तरं शमितः निवारितः चिमिः पितृधरा तु कौरवबाधः पक्ष्वातः वायुरोगविशेष इव मैतस्यपुरस्य उत्तरे पार्श्वेऽपि मध्ये पक्षेऽपि उदभवत् आधिर्वैभूषः । एकस्मिन् पक्षे शान्तस्य पक्षः बायो परस्मिन् उदयः प्रसिद्धः । उपमात्पकारः । स्वागता वृत्तम् ॥ ५ ॥

१. 'नरे' इति पाठः . २. 'विप' इति पाठः . ३. 'तस्य पुरस्य' इति पाठः . ४. 'पक्ष' इति पाठः . ५. 'पक्ष' इति पाठः .

वृत्तं निवेदयितुमेतदतीव वेगा-

दाधान्य कश्चिदथ गोपयुवा त्रिविधः ।

रिद्धत्पदाः क्षितिपतेरिव घोषसीम्रि

स्वस्यापि गा विमुमुचे नृपसूनुगोष्ठयाम् ॥ ६ ॥

औदास्यं किमिदं कुमार कुरवो गृह्णन्ति गान्धेऽखिला-

स्त्वहोणोः समयोऽयमाजिषु परैर्दुष्प्रापमामुं यशः ।

देवीं केकयनैन्दनां कुरु महावीरप्रसमूर्धसु

ज्रागारोह रथं गृहाण च घनुर्धस्वाभ्यमित्रीणताम् ॥ ७ ॥

वृत्तमिति । अथ उत्तरगोष्ठ्यान्तरं कश्चित्गोपयुवा, न तु रुद्धः खालो वा । द्वयोरपि गतिवैगपाटवाचंनवादिनि युवेत्युक्तम् । त्रिविधः अनिदुःखितः सन् । एतत् वृत्तं वृत्तान्तं कौरवैर्गोष्ठ्यहं निवेदयितुं ज्ञापयितुं अतीव मृदं वेगान् आघाव्य धारिता घोषसीम्रि गोष्ठ्ये रिद्धन्ति प्रस्खलन्ति पदानि पादन्दासाः शब्दाश्च यासां ताः । क्षितिपतेः विराटस्य गाः धेनूरिव स्वयं आत्मनः गाः वाचोऽपि धेनुरपीति । नृपसूनोः उत्तरस्य गोष्ठ्या समामा विमुमुचे त्यक्तवान् त्यक्तवाश्चेत्यर्थः । अत्र प्रवृत्तानामेव धेनूनां वाचा च श्लेषमिति कालधैर्यम्यला- गोष्ठीरणद्विकस्खलत्पादन्दासगद्गदचन्द्रकलद्विकषमाभ्या औपम्यस्य गम्यत्वात्तु- ल्ययोगितामेदः । 'स्वर्गेषुपशुनाम्नदिह्नेनृपनिभुजते । लक्ष्यदृष्टोः श्रियां पुंषि' इत्यमरकोशादेनूनां वाचा च श्लेषमिति कामेदाभ्यवसायमूलनिघयोक्त्या सहैकवाचकानुप्रवेद्येन सकीर्णः ॥ ६ ॥

औदास्यमिति । हे कुमार उत्तर, इदं औदास्यं उदासीनत्वम् । उपेक्षेति यावत् । किम् । कुत इत्यर्थः । कुरवः कुर्वोपनादयः अखिलाः ते तव गाः गृह्णन्ति अपहरन्ति । आजिषु युद्धेषु परैः अन्यैः दुष्टाग्रं दुर्लभं यशः आमुं लक्ष्यं तव दोणोः अयं समयः अवसरः । केकयनैन्दनां देवीं मुदेष्णां तन्मा- तारं महातीनां वीरप्रवीरमातृणां मूर्धसु अभ्रमाणेषु कुरु । सर्वोत्तमं प्राप्तेत्यर्थः । रथं प्राक् सत्वरं आरोह । घनुश्च गृहाण । अभ्यमित्रीणतां सानून्प्रति गमनं धाम्नीं स्वीकुरु । 'यो गच्छत्यलं विद्विपतः प्रति । सोऽभ्यमित्रोऽभ्यमित्रीयोऽप्य- भ्यमित्रीण इत्यपि' ॥ इत्यमरः । 'अभ्यमित्राच्छ च' इति चकारादनुवर्तमानः सप्रत्ययः । अत्रैक्यैवोत्तरस्य कर्तृकारकस्य स्थापनाद्यनेकक्रियान्वयित्वात्का- रकदीपकं नामालङ्कारः । 'ऋषिकैकगताना तु शुम्भः कारकदीपकम्' इति लक्षणात् ॥ ७ ॥

उक्तोऽयमित्यं पुरतो वधूनामुल्लासयन्श्मश्रुलवान्नरामैः ।

किञ्चिन्मणिस्तम्भवियोजिताङ्गो गिर दवेऽन्तःपुरमात्रधीरः ॥ ८ ॥

तथा भुजं विक्रमयेयमेतं यन्ता यदि स्यादिह मे युयुत्सोः ।

पटोऽपि नैः कञ्चन पाण्डवोऽभूदिति त्रसेयुः कुरवो यथा ते ॥ ९ ॥

इदं निशम्य स्मितलाञ्छितोऽध्या तत्रोत्तरा केशकृता प्रणुता ।

बृहन्नला सारथिकृत्यदक्षा भ्रात्रे निवेद्यानयति स्म चैनाम् ॥ १० ॥

अवाप्य ता ससदमादृतः क्रमा-

दवाग्नभार द्वयमिन्द्रनन्दनः ।

नृपात्मज पूजयितुं च मस्तक

नितैर्मिनीर्हासयितु च कञ्चुकम् ॥ ११ ॥

उक्त इति । इत्थ उक्तप्रकारेण वधूना अन्त पुरद्वीणा पुरत । समन मिलय । उक्त । गोपयनेति शेष । अन्त पुरमात्रे अन्त पुर एव धीर । नतु युद्ध इत्यर्थ । अयमुत्तर । नखाम्रै अग्रनखै इमश्रूणां ऊर्ध्वोष्ठोपरिलोभा लवान् कुटिलाग्रभागान् उदासयन् उन्नमयन् सन् किञ्चित् वैपत् मणिमयेन स्तम्भेन वियोजित विच्छेपित अङ्ग येन तथोक्तव सन् । त्यक्ततद्वक्त्रम्बं सन्निनि यावत् । गिरं वदयमाणा दवे । उक्तवानित्यर्थ ॥ ८ ॥

तथेति । इह इदानीं योद्धुमिच्छो युयुत्सो मे मम यन्ता कथितसारथि, तदा पलायमानस्य मम निरोधक कथिदिति च । यदि स्यात् भवेच्चत् तदा अह एत मवीय भुजम्, मद्भुजप्रायमेत मभियन्तारमिति च । तथा विक्रमयेय प्रतापशान्ति कारयेय ते गोप्राहका कुरव न अस्माक पटोऽपि कथन पाण्डव पण्डाकृति कथिदिति च अभूत् जात इति उक्तप्रकारेण यथा त्रसेयु निमीयु तथेति योज्यम् ॥ ९ ॥

इयमिति । तत्र तदानीं इद उत्तरवानय निशम्य स्मितेन लाञ्छित अल-
ङ्कृत ओष्ठो यस्यास्तया । स्मेराधरालेख्यं । केशान् करोति भूषयतीति केश-
कृता सैरन्ध्या प्रणुता सारथ्ये निपुणा ज्ञातपूर्वा बृहन्नलेति प्रसिद्धा । उत्तरा विरा-
टुत्तरी इदमन्तःपुरमात्रमिन्द्रनन्दन सारथिकृत्वे सारथ्ये इत्यर्थे सम्प्रसारणे उत्तराय
निषेय किं च एनां बृहन्नलां आनयति स्म उत्तरसमीपं प्रापयामास ॥ १० ॥

अवाप्येति । इन्द्रनन्दन अर्जुन तां संसद अन्त पुरद्वीसभां अवाप्य
आदृत उत्तरादिभि अनुगृहीत सार नृपात्मज उत्तरं पूजयितु नमस्कृतुं मस्तक
शिरस्य नितम्बिनी अन्त पुराजना हासयितु कञ्चुक कवच च द्वयं क्रमात्
आचारात् संप्रदायाच्च अवाप् अयनम कथमेतत्सारथ्य कथोमीत्यादिवाप्रहित च

पण्डोऽपि तेजसा तत्र सारथ्यसदृशाकृतिः ।

न कासां पौरुष्ट्रीनां चक्षामामास फल्गुनः ॥ १२ ॥

तं मारयिष्ये कृत्वा म धातारमिवेश्वरः ।

परसेनां ह्यमन्नेव प्रयक्ष्यामीत्यमन्यत ॥ १३ ॥

मालिनी दाहयः पत्युर्महान्तं तं रणोद्यमम् ।

श्यामाकचरुनिर्वापं जज्ञे सोमाय वाजिने ॥ १४ ॥

यथा तथा यमार पूनवान् । यद्वा द्वितीयपक्षे ऊर्णां योमामस्य दक्षिणमार्गेषु विपरीतं यथा तथा यमारेत्तर्यः । अत्र शिरषो नमनेन कष्टुकस्य वैपरीनेन च द्वाभ्यामवास्तुच्छेदेन तन्नेन गृहीताभ्यां क्रमेणान्वयाद्ययामुत्थालंकारः । 'यथावैश्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः' इति लक्षणात् । एवं राजकुमारपूज-
नान्तं पुरातनहास्यनविययोयोगपदान् समुच्चयालंकारश्च द्वयोः समष्टिः ।
वैद्यम्यं वृत्तम् ॥ ११ ॥

पण्ड इति । पण्डः नपुंसकोऽपि स फल्गुनः अर्जुनः कासां पौरुष्ट्रीनां
पुरवातिजननेनाया तेजसा सारथ्यस्य सदृशी अनुभवा आकृतियस्य तथोक्तः
सन् न चक्षामामास न स्फुरति स्म । सर्वांसामपि तथा स्फुरति स्मैवेत्यर्थः ।
अत्र तेजसा सारथ्योचितप्रमयनापदार्थहेतुकं कान्यटिङ्गम् ॥ १२ ॥

तसिति । स उत्तरः तमर्जुनं ईश्वरः शंभुः धातारं नक्षत्रमिव सारथे. पदे
स्थाने कृत्वा । सारथिं विनायेत्यर्थः । परेषां वीरवाणां त्रैपुरदानवानां च सेनां
हसन् हास्यं श्रुत्वेव । ह्यममात्रेणेति यावन् । प्रयक्ष्यामि दग्धां करिष्यामि
इत्युत्तरकारं अमन्यत तर्कितवान् । उपमालंकारः ॥ १३ ॥

मालिनीति । मालिनी श्रौतरी तादृशः श्लीव-वेऽपि सारथ्योचितवैषम्य
समन्विधनं महान्तं अतिशुद्धं तं दक्षपितृ रणे विषये दक्षमं दयोऽयम्, वाजम्
अत्रं देयद्रव्यं अस्यान्तीति वाजिने सोमाय । वात्रि-वगुणविशिष्टसोमदेवतायां
इत्यर्थः । श्यामाकचरुणा निर्वापम् । श्यामाकचद्रुलाभ्रवाग्रद्रव्यक्यागमिन्यर्थः ।
जज्ञे तर्कयामास । तत्र 'सोमाय वाजिने श्यामाकं चद्रं निर्वपेच श्लेष्वादिनी-
यात्' इति श्रुत्या श्यामाकचद्रव्यकवात्रि-वगुणविशिष्टसोमदेवताक्यागस्य
पण्ड-वनिवृत्तिपक्षविविधानादगम्य पौरुषैकसाध्यत्वाच्च अर्जुने तदुद्यमोऽपि
पण्ड-वनिवर्तकतादृश्याग-वेनोपेक्षित । तथा च श्लीवचनिवृत्तिप्रामादिकारात्-
श्यामसमाप्त्यनुमानप्रतीतिरलंकारेणालंकारावनिः ॥ १४ ॥

अकर्तृकाण्यय वशे कुरुणां

पाण्डुस्तुपाया वसनानि सन्ति ।

आहृत्य नस्त्वानि दिशेति कन्या-

समभ्ययाचन्तं कुतूहलिन्यः ॥ १५ ॥

तत्क्षणं यातायातसरभसराजलेखवाहमुखश्रुतवैललभुजावलेप-
चूतान्तमोदमानसूदकुलं वीरपत्नीत्ववीरजननीत्वयुगपत्प्रसिद्धेवैजननी
वासरोऽयमिति कात्यायनीजनसंस्तूयमानसुदेष्णं मस्तकतलविन्यस्त-
हस्तप्रवृद्धबलप्रयोपिदभययाचनावचनप्रतिशब्ददानदर्शंगवाक्षमात्रोप-

अकर्तृकाणीति । न विद्यते कर्ता तन्तुवायः येषां तानि । 'नवृत्तश्च' इति
कपू । तेषां भगवत्कारुण्येन स्वयमेवोत्पन्नत्वादिति भावः । पाण्डोः कृपायाः
श्रीपद्याः वसनानि दुःशासनापहतवस्त्राणि अथ कुरुणां वशे सन्ति तानि वस्त्राणि
आहृत्य नः अस्मभ्यं दिदा प्रतियच्छ । इत्युक्तप्रकारं कन्याः वसरायाः
कुतूहलिन्यः अपूर्ववज्रकौतूहलवत्यः सत्यः । तं शुद्धसैन्यसुतं अभ्ययाचन्तं
याचितवत्यः ॥ १५ ॥

तदिति । तस्मिन्नेव क्षणे तत्क्षणं उत्तरयात्राक्षणं एव तत्पुरं विराटनगरं
यातायातयोः गतप्रत्यागतयोः रभसेन वेगेन सहितानां सरभसानां एतः
विराटस्य संवन्धिनां केतवादानां पत्रिकानेतृणां सुपैः वचनैः श्रुतेन ज्ञातेन
यत्तलस्य गीमस्य भुजयोः अवलेपस्य गवैस्य । पराक्रमस्येति यावत् । पृतान्तेन
मोदमानं संतुष्यत् सूदकुलं पावकचन्द्रं यस्मिन् तथोकम् । अयं वासरः वीर-
पत्नीस्य वीरजननीत्वस्य च द्वयोः युगपत् ऐककालिकायाः प्रसिद्धेः कीर्तेः वैज-
ननः प्रसूतिदिवसः इत्युक्तप्रकारेण कात्यायनीजनेन सम्भयरत्नूपमाना सुदेष्णा
यस्मिन्प्रयोजम् । दक्षिणे गोमूढे विराटस्यैव उत्तरस्य उत्तरेऽपि तानिः जयसंभा-
वनादिति भावः । 'कात्यायन्यर्धवृद्धा या कात्यायवचनापवा' इत्यमरः । मल्ल-
तले शिरशि विन्यम्नी प्रणामार्थं निहितौ दृष्टौ यामिसायां प्रवृद्धानां बलप्रयोपि
गोपाह्वानां संवन्धिनां अभयस्य याचनावचनानां प्रार्थनावचनानां प्रतिशब्द-
दाने प्रयुगपदाने प्रतिस्वनिदाने च दक्षेः समर्थः गवाक्षरेव गवाक्षगानैः उपज-

१. 'अवृत्तिमानि' इति पाठः. २. 'वसवभुजवज्रवत्पदेव' इति पाठः.
३. 'वीरपत्नी वीरजननीति त्व' इति पाठः. ४. 'इत्यमरतत्पत्तवृद्ध' इति पाठः.
५. 'दास्या' इति पाठः. ६. 'गवाक्षरेव गवाक्षगानैः' इति पाठः.

लक्षितं कुमारप्रयाणपरिहार्यमाणमातुल्येतान्तःपुरवधूतीनरविलाप-
घोषं तत्पुरमासीत् ॥

लाजाभिवर्षा ललनासमाजो

राज्ञः कुमाराय रथसिताय ।

मुदाशिपं मूल्यमिव व्यतानी-

जिघृक्षितानां द्विपदंशुकानाम् ॥ १६ ॥

आलेख्यदत्तैः पुरुषैरुपेतामालोक्यन् राजपथे प्रतोलीम् ।

घोटौदुदन्तीं स रथे निरुद्धान्घोषां पुरस्कृत्य पुराप्रवत्ये ॥ १७ ॥

तदनु दक्षिणदिङ्मुग्गादुदयमानः पत्रमानो धृन्दारकमुक्तम-
न्दारकुसुमवर्षमन्दावितधूमगन्धं वैललम्य चिह्नुर्यन्धमात्राय नि-

क्षितं दृश्यमानम् । उत्तरं विना सर्वेषामपि वीराणां विराटेन सह गतत्वात् प्रतिग-
च्छामानान् गवाक्षान् विना प्रयुत्तरदायक्य कस्याप्यमावादिति भावः । कुमा-
रस्य उत्तरस्य प्रयाणकाले परिहार्यमाणः अमङ्गलाचङ्कश विगुज्यमानः मातु-
ल्यतम्य कीचकशतस्य अन्तःपुरे वधूतीनां भार्याणां सन्निधिनः नवम्य निलापस्य
भर्तृशोकपेदनस्य घोषं कोलाहलं यस्मिन्प्रसक्तं च आसीत् ॥

लाजेति । ललनानां पौराजानां समाजं समूहः रथे स्थिताय राज्ञः विरा-
टस्य कुमाराय उत्तराय लाजान् कुमार्य आचारलाजान् अमितो वर्षदीप्ति
तथोक्तं सन् गृहीतुमिच्छन्ता जिघृक्षितानाम् । गृह्णतेः स्रजन्ताक्रमेणि कः ।
द्विपदंशुकानां कौरववस्त्राणां मूल्यं त्रयद्वयमिवेत्युपेक्षा । आशिपं आशीर्वादं मुदा
व्यतानीत् विस्तारमासाव ॥ १६ ॥

आलेख्येति । स उत्तर आलेख्ये चित्रे दत्तैः शुध्यमानत्वेन लिखितैः
पुरुषैः उपेता सगता प्रतोली चतुर्ध्वजमण्डपं राजरथे राजमार्गे आलोक्यन्
दृष्टवान्नेव सर्वाण्यपि मुदानीति तर्क्यन् समित्तर्कः । रथे निबद्धान् घोटान् अश्वान्
दुदन्तीं प्रेरयन्तीं घोटौ स्त्रीपुंमल्लङ्घना गृह्णन् पुरस्कृत्य पुरात् प्रवत्ये ॥ १७ ॥

तदन्विति । तदनु उत्तरनिर्गमनानन्तरं दक्षिणायाः दिशः मुखात् अप्र-
भागात् । मलयादिति यावत् । उदयमान आनिर्भवमिति शैलोक्तिः । पत्र-
मान वायु धृन्दारकैः देवैः मुक्तना मुक्तमपि त्रयसमये प्रसारेताना मन्दार-
कुसुमानां वर्षेण मन्दावित शीतः धूमगन्धः महान्मलमः सम्य तथोक्तं
वललम्य चिह्नुर्यन्धं धम्मिन् आत्राय च्छेति शौरभ्योक्तिः । निशि रात्र्यां

१. 'प्रयाणकाल' इति पाठः. २. 'पत्र' इति पाठः. ३. 'घोषान्' इति पाठः.

४. 'दृष्टवान्नेव मुद' इति पाठः. ५. 'वललचिह्न' इति पाठः.

शितस्य जयोत्सवं विज्ञापयितुमवसरं विचिन्वन्निव विराट्कुरु-
न्दनयोः स्यन्दनसमीपे मन्दंमन्दमस्पन्दत ॥

प्रस्थापितेभ्यः परभूपतिभ्यः सजातिवर्गः सुलभो रणेऽस्मिन् ।
भविष्यतीव प्रननर्तं हृष्टा शताङ्गशाटी शतमन्युसूनोः ॥ १८ ॥

जले मत्स्यान्दधानोऽपि स्थले मत्स्यान्विलोकिषुम् ।

आगतोऽब्धिरिवानीकः कुरुणां ददरो ततः ॥ १९ ॥

सेहे जिष्णुर्न तत्रारेः सेनाधूलिं विसृत्वरीम् ।

प्रायेण मामिना पुंसा परागो न हि सद्यते ॥ २० ॥

तस्य भीमस्य स्वपुत्रस्य जयोत्सवं विज्ञापयितु अवसर युक्तकाल विचिन्वन् प्रती-
क्षमाण इव । विराटनन्दनस्य उत्तरस्य कुरुनन्दनस्य अर्जुनस्य द्वयोः । स्यन्द-
नस्य रथस्य समीपे मन्द मन्द अस्पन्दत चलति स्म । गुणत्रयसमृद्ध पवन-
अनुबूल प्रवृत्त इत्यर्थः । अत्र दक्षिणदिग्मुखादुदयमान इति विशेषणस्य भीम-
विजयवृत्तान्तविज्ञानामिप्रायगर्भत्वात्परिकरालकारः । तेन च शुभसूचकपव-
मानमाद्ये विजयवृत्तान्तविज्ञापनं उवाचसरप्रतीक्षाप्रयुक्तवोत्प्रेक्षानुप्राणनात् द्वयो-
रङ्गाङ्गिभावेन सकरः ॥

प्रस्थापितेभ्य इति । शत मन्यवः कृतव यस्य तस्य इन्द्रस्य सूनो-
अर्जुनस्य । 'मन्युर्दन्त्ये मती कुधि' इत्यमरः । शताङ्गे रथे शाटी ध्वजपट अस्मिन्
रणे युद्धे प्रस्थापितेभ्यः प्रस्थापनात्वेन त्रिश्रं प्रापितेभ्यः परभूपतिभ्यः क्षत्रु-
जन्म्य समाना अनिजा जाति वस्त्रवह्णा वेषा वेषां वर्गः समूहः सुलभः भवि-
ष्यतीति हेतोः हृष्टेवेत्युत्प्रेक्षा । ननर्तं नृत्यति स्म । अनुबूलवातेन चचाले
इत्यर्थः । 'भविष्यतीतीव ननर्त' इत्येव पाठः । 'प्रणनर्त' इति पाठे उपप्रेक्षा
या गम्यत्वापातः ॥ १८ ॥

जल इति । ततः कुरुणा अनीकः कौरवसैन्यम् । जले मत्स्यान् गीनान् दद्या-
नोऽपि स्थले मत्स्यान् वैराट्वांश्च विलोकिषु आगतः शब्धिः समुद्र इवेत्युत्प्रेक्षा ।
ददरो । उत्तारार्जुनाभ्यामिति शेषः । अत्र कुरुतेन्यस्य समुद्रवोत्प्रेक्षया दारुणत-
दुराणादत्वारिपमुत्प्रेक्षितेरेलंकारेण वस्तुध्वनिः ॥ १९ ॥

सेह इति । तत्र तदानीं जिष्णुः अर्जुनः अरे दुर्योधनस्य संमन्धिनीं विस-
रवरीं पर्वतीं व्याप्नुवन्तीं सेनायाः धूलिं परागं न सेहे न क्षमते स्म । तपार्दि-
माहिना प्रशस्तमानवता पुंसाः पुरुषेण परेषां आगः अपराधः परागं धूलि-
नं पश्यते न क्षम्यते । सामान्येन विशेषसमर्पणरूपोऽर्थान्तरन्यासः । धूलीपरा-
धयोः श्रेयनितिकामेदाभ्यवसायमूत्रातिशयोक्तयाङ्गाङ्गिभावेन संदीर्घः ॥ २० ॥

तत्रारिसैन्यमवलोकितुरुत्तरस्य

स्त्रीगोष्ठिकाजनि रणे निजवेदमनीव ।

भीश्चित्तमश्रुलहरी नयन विमूर्च्छा

बुद्धिं च वेपथुरुजा वपुरानशे यत् ॥ २१ ॥

व्यातन्वन्कुरव गले विरचयस्तालुन्यपा शोपणं

वृष्टीरक्षिण विवर्धयन्विपुलयन्धा धार्तराष्ट्रारवैः ।

सेवाया त्वरयन्धनंजयगुणस्यान्तर्बहिः कम्पयन्-

स्वासो मात्स्यसुते चकार चरितं पण्णामृतूना क्रमात् ॥ २२ ॥

तत्रेति । तत्र तदानीं अरीणा कौरवाणा सैन्य अवलोकितु पदयत उत्तरस्य निजवेदमनि स्वगृह इव रणे युद्धदेशेऽपि स्त्रीमयी गोष्ठिका सभैव अजनि आविर्बभूव । यत् यस्मात् भी भय तद्रूपा स्त्रीति सर्वत्र स्त्रीलिङ्गेन प्रतीति । पित्त भानशे व्याप्नोति स्म । अश्रुलहरी बाष्पधारा नयन भानशे । विद्येयेण मूर्च्छा बुद्धिं भानश । वेपथु कम्प एव रुजा रोग वपु शरीर भानशे । उत्तरस्येति सर्वत्र योज्यम् । अत्रानेकवाक्यायेन स्त्रीगोष्ठीसमुदयसमर्थनात्काव्यलिङ्गमेव ॥ २१ ॥

‘भीश्चित्तमानशे’ इयुक्तम्, तामेव प्रपन्नयति—व्यातन्वन्निति । गले कण्ठे कुरव कुतिसत्भवनम् । रोदनमिति यावत् । कुदबकवृथ च व्यातन्वन् विस्तारयन् किसलयकुसुमादिमिवर्धयश्च । तालुनि काकुदे अपा जलाना शोपण निर्द्रवत्व विरचयन् कुर्वन् । अक्षिण नेत्रे वृष्टी बाष्पवर्षाणि विवर्धयन् । द्या आकाशेन्द्रिय श्रोत्र आकाश च धार्तराष्ट्राणा दुर्योधनाधीना नीलहसाना च आरवै बीलाहलै विपुलयन् । विदारयन्नित्यर्थः । धनजयस्य अर्जुनस्य गुणस्य गाण्डीवमौर्व्या धनजयस्य अग्ने गुणस्य उष्णस्पर्शस्य च । सेवाया भजने । एकत्र कोट्यारोपणादौ अन्यत्र सभापावस्थाने चेति विवेकः । स्वरयन् अन्तः अन्तरङ्गे बहिः बाह्याङ्गे च कम्पयन् वेपथु कुर्वन् मात्स्यसुते उत्तरे त्रास भय क्रमात् । पण्णामृतूना चरित वसन्तायृतपदकचरित चकार प्रकटयति स्म । अत्र कुरवविस्तारीकरणादीना कुरववृक्षरोदनाद्यो श्लेषमिति कया अमेदाध्यवसिताना यद्वृत्तधर्माणा प्रकृतात्मतया क्रमेण विन्यासाद्रावत्यलङ्कार—‘क्रमिक प्रकृतार्थानां न्यास रत्नावली विदुः’ इति लभणान् । स च श्लेषभित्तिका मेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणित इति द्वयोरङ्गाभिभावेन सकर ॥ २२ ॥

अथ रथादवद्भुत्य पुरं प्रति पलायमानोऽयमुत्तरः पश्चादनुधान्य
कचेपु गृहीतवते फल्गुनाय फल्गुना कण्ठरवेण प्राक्तनचित्रमिव
प्रमुपितार्धवर्णं वैच एवमवादीत् ।

किं वा चिकीर्षुरसि हन्त बृहन्नले त्व-
मक्ष्णोर्न मान्ति कुरुराजबलान्यमूनि ।

सद्यो निवर्तय रथं समरेच्छयालं
नेष्याम्यहं निजगृहेष्ववशेषमायुः ॥ २३ ॥

गाः कालयन्तु सह वत्सकुलैरशेषै-
घोषान्वहन्तु कुरवः प्रहरन्तु गोपान् ।

मद्यं पलायनमहोत्सवमेव देहि
प्राणेषु किञ्चिदपि मे गुरुतां न वेत्सि ॥ २४ ॥

अथेति । अथ भयविकारानन्तर रथात् अवद्भुत्य लङ्घित्वा पुरं निजं प्रति
पलायमानः अयं उत्तरः पश्चात् पृष्ठतः अनुधान्य । उत्तरस्यामिमुखं धावने
द्युभ्यः स्वपृष्ठप्रदर्शनापत्तेरिति भावः । कचेपु केशेषु गृहीतवते । आरमान-
मिति शेषः । फल्गुनाय अर्जुनाय फल्गुना निःसारेण कण्ठस्य रवेण । हीनस्तरै-
णेति यावत् । 'वाच्यवत्फटगवसारं च' इति शब्दार्णवे । प्रमुपितानि अस्कु-
टानि अर्धवर्णानि शब्दार्धभागाः यस्मिन् तथोक्तम् । अर्धप्रमृष्टनीलपीतादिवर्णै-
कं च । अतएव प्राक्तनं पुरातनं चित्रं आलेख्यमिव स्थितं वचः वान्यं एवं
वक्ष्यमाणप्रकारेण अवादीत् उक्तवान् । छिद्रविशेषणमनुपमा । सहपोपमेति
दण्ड्यनुयायिनः ॥

किमिति । हे बृहन्नले, त्वं किंवा प्राणापहारि हृत्यं चिकीर्षुः वर्तुमिच्छुरसि ।
हन्तेति चेदे । अगूनि पुरोवर्तीनि कुरुराजस्य दुर्योधनस्य बलानि चतुरङ्गाणि
अक्ष्णोः । घीक्षणस्यत्यर्थः । न मान्ति न मिलन्ति । अपारत्नादिति भावः ।
रथं यद्यः इदानीमेव निवर्तय पुराभिमुखं बृह । समरेच्छया युद्धवाङ्मया अर्धं
पर्याप्तम् । अवशेषं गतापशिष्टं आयुः निजगृहेष्वेव नेष्यामि गमयिष्यामि ।
युद्धाभीषितनाशो मम मा भूदित्यर्थः ॥ २३ ॥

अथ इति । कुरवः दुर्योधनपक्षः गाः घेदः अक्षोयैः क्षत्रानां कुलैः प्रन्दैः
उद बालयन्तु नयन्तु । गोपान् गोपपत्नीः ददन्तु । गोपान् प्रहरन्तु । हे बृ-
हन्नले, त्वं मद्यं पलायनमेव महोत्सवमेव देहि । मे मम प्राणेषु विषये गुरुतां
गौरवं द्विवित् ईप्सन्मात्रमपि न वेत्सि न जानासीत्याक्रोशोक्तिः । पश्चादिभ्यः
प्राण एव मे गरीयानित्यर्थः । 'आयुषः क्षण एकोऽपि वर्णकोट्या न लभ्यते'
इति उक्तवादिति भावः ॥ २४ ॥

मातुर्मुखं मम पुरःपुर एव तिष्ठ-

त्युत्कण्ठितस्य नय तत्सविधं कृपालो ।

यावन्ति सन्ति मम कोशगृहे सवित्री

तावद्भिरेव कनकैरभिपेक्ष्यति त्वाम् ॥ २५ ॥

चित्रे युद्धं विलोक्याहं चापलादेत्य वञ्चितः ।

तत्रासद्भिरिहोद्यद्भिः क्ष्वेलाहेपितवृंहितैः ॥ २६ ॥

यथाहं भूतलं त्यक्त्वा रथमारुहमुच्छिद्रतम् ।

तथा हृदन्तरं मुक्त्वा कण्ठं प्राणोऽधिरोहति ॥ २७ ॥

इति वैदु विलप्य पदयोः प्रणिपतन्तं तं नृपमुतमपराङ्गे कर-
पुटेन मुहुरौस्फालयन्सस्मितं गिरिममर्त्यपतिमुतोऽपि प्रवर्तयामास ॥

मातुरिति । किं च उत्कण्ठितस्य मातृदशनोत्सुकस्य मम मातुर्मुखं पुरःपुर-
अपेक्ष एव तिष्ठति । चतुर्धोर्बद्धमिव पश्यामीत्यर्थः । हे कृपालो कदनाशीले
वृद्धजले, तस्या मातुः सविधं समीपं प्रति मा नय प्रापय । एव चेदिति योज्यम् ।
'मीताद्युक्तिषु न्यूनपदत्व न दोषाय' इत्यालङ्कारिका । मम कोशगृहे यावन्ति
काकानि सन्ति तावद्भिरेव कनकैः सवित्री मन्माता त्वा अभिपेक्ष्यति । तत्राभि-
पेक्ष करिष्यतीत्यर्थः । पुनश्चाने किं न देयमिति भावः ॥ २५ ॥

एतावती चेद्भूतिस्तदा किमिल्लगतोऽसीत्यत आह—चित्र इति । अहं
चित्रे युद्धं विलोक्य चापलात् तद्वदेतदपीति भ्रमात् एव आगत्य । तत्र चित्रे
असद्भिः अपेक्षमानैः । अचेतनत्वादिति भावः । इह वास्तवयुद्धे उद्यद्भिः
जृम्भमाणे क्ष्वेलाभिः क्रीडाणां सिद्धान्तैः, हेपिते अश्वानां कोलाहलैः, वृंहितैः
गजानां पीकारैः, वञ्चितः । प्राणसंशयमापन्नोऽस्मीत्यर्थः । भ्रातृस्य सख्यैव
नानुवृत्तं प्रवृत्तिरिति भावः । अतएव विषमालङ्कारः अनर्पित्वतिरूपः ॥ २६ ॥

यथेति । अहं भूतलं त्यक्त्वा उच्छिद्रत रथं यथा आरुह्य आरुढवानसि ।
आरुपूर्वार्द्धहे कर्तारो लुट् । तथा प्राणः । ममेति शेषः । हृदं वक्ष्यते अन्तरं
मध्यभागं मुक्त्वा कण्ठं हृदन्तरादुद्यतं अधिराहतीवेयुः प्रेशा व्यपकाप्रयोगाद्व्या-
कृत्यमप्राणोऽहं जरीहि । मां पश्यन्नायेत्यर्थः ॥ २७ ॥

इतीति । इति इत्थं बहु नि सारवाक्यं विलप्य पदयोः प्रणिपतन्तं नम-
स्तुयेत् ॥ नृपय्य उतरं अपरापे पृष्ठे करपुटेन मुहुरौस्फालयन् । मा भयीरिति
शशन्द परामृशन् गन् । अमर्त्यगते इदम्य मुत्वं अर्जुनोऽपि गिरं पाचं
सस्मितं प्रवर्तयामास । उवाचत्यर्थः ॥

१. 'पु' इति पठ . २. 'तत्रा' इति पठ . ३. 'वृद्धा' इति पठ . ४. 'पु' इति पठ . ५. 'अमर्त्यगु' , 'अमर्त्यगु' इति च पठ . ६. 'अष्टपति-
रूप' इति पठ .

उदितोऽसि विराटभूपतेरुदराद्भद्र कथं त्वमीदृशः ।

प्रवया अपि यः कुतूहलात्परसैन्यैरधुनापि युध्यते ॥ २८ ॥

सारथौ गतभयेऽपि रथी त्वं संगरे यदि विभेषि रिपुभ्यः ।

मत्स्यकेकयभुवां भुजभाजां मानकृन्तनमितोऽपि किमन्यत् ॥ २९ ॥

विस्तार्य संसदि विशृङ्खलवीरवादं

युद्धात्पलायितवतोऽथ तवाङ्गकम्पः ।

अन्तःपुरेषु हसतामनलाजनाना-

माचार्य एव भविता कुचवल्गितानाम् ॥ ३० ॥

उदित इति । हे भद्र, विपरीतलक्षणया अभद्र । कुलाधमेति यावत् । ईदृश रणमीढ त्वं विराटभूपते महावीरस्य उदरात् गर्भात् कथमुदितोऽसि जानोऽसि । कथंशब्दोऽनाश्चर्यम् । 'कारणगुणा हि कार्यगुणान्तरभन्ते' इति प्रसिद्धे-
विदुदत्तादाश्चर्यम् । प्रवया अतिरुदोऽपि य विराट परेया शत्रूणां सैन्ये सह । अधुना । अत्यन्तरुदभावेऽपीत्यर्थः । कुतूहलात् युध्यते । हिरवधारणे । अत्र साहमण्यवीरादीहमणमीहस्पर्तिवर्णनाद्विरुद्धकार्योत्पत्तिरूपो विषमप्रमेदः ।
चेतानीय वृत्तम् ॥ २८ ॥

सारथायिति । सारथौ मयि गतं भयं शास्त्रवं यस्य तथोक्ते सत्यम् । रथी रथिक त्वं संगरे रिपुभ्यः शत्रुभ्यः विभेषि यदि । प्रत्यसि चेदित्यर्थः । इतः तव शत्रुभयप्राप्तेरपि अन्यद्रुतु भुज बाहुप्रताप भजन्तीति तद्भाषां मत्स्य भुवां पितृवदयानां केकयभुवा मानवदयानां द्वयेषामपि मानस्य कृन्तन छेदः । किमिति वायु । त्वपलायनमुभयकुलाकीर्तिकरमित्यर्थः । 'पुन किम्' इति पाठस्तु पुन चाभेदेन अन्यदिति लक्षयित्वा कथञ्चिद्योज्यः । स्वागता वृत्तम् ॥ २९ ॥

विस्तार्येति । संसदि अन्तःपुरधीसभायां विशृङ्खलं निर्विरोध वीरवादम् । 'यष्टोऽपि न कथन पाण्डवोऽभूत्' इत्यादिवीराकारं वीरस्यैव पादमिति च । विस्तार्य उद्योष्य । अथ युद्धात्पलायितवत् तव अङ्गकम्पः अन्तःपुरेषु दृष्टता एतावदेव तव वीर्यमिति परिहास कुर्वतां अथलाजनानां संवन्निनो कुचवो-
वल्गनानां दामक्षोभजनितकम्पानां आचार्य उपदेष्टा भविता भविष्यत्येव । न तु न भविष्यतीत्यर्थः । युद्धे पलायि वा गत वीर्यं सङ्कुचशोभं दृष्टिष्यतीति समुदायः । अत्र स्त्रीगमेव तथा द्रष्टुं विमुक्त पुराणानिलधर्मान्तराक्षेपार्थ-
परमलंकारः । तथा वस्तुना प्रतीयत इति वस्तुनात्कारण्यनि ॥ ३० ॥

४१४०

त्रियद्विषामंशुकमाहृतं ते सहोदरेणेति, सखीभिरुक्ते ।

मानोत्तराया श्रुशमुत्तरायाः त्रिमुत्तरं ब्रूहि तदुत्तर त्वम् ॥ ३१ ॥

जरठो जनकोऽपि मातुलाः शतमप्यन्तमगुस्त्रमेककः ।

यदि यासि न धैर्यमत्र ते न वने राज्यमिदं भविष्यति ॥ ३२ ॥

चदिदं विजहीहि साध्वस कुरु पाणौ तृणतां कुरुष्वपि ।

तव मत्स्यपतेस्तु वाहिनीमुखभागे खलु बन्धनं क्षमम् ॥ ३३ ॥

कियदिति । हे उत्तरे, ते तव सहोदरेण उत्तरेण । द्विषा अशुक वध्रा-
णीति जात्येकवचनम् । कियत् किमात्र आह्वन आनीत इत्युपप्रकार सखी-
भिरुक्ते प्रश्ने सति श्रुश मानेन उत्तराया श्रेष्ठया । मानशुकप्रतिवाक्याया
इति वा । उत्तराया त्वदनुगाया उत्तर प्रतिवाक्य किं भवेदति श्रेय । तद्
उत्तराया प्रतिवाक्य हे उत्तर, त्व ब्रूहि वद । त्वत्पलायन मानचनमिच्छ-
द्वा ममाप्यस्त्रीतिवर्जमिति भाव ॥ ३१ ॥

जरठ इति । किं चेत्सपर्यं । तव जनक विराट् जरठ अतिदृढ,
मातुला त्वन्ममृभ्रातर एत कीचका अपि अन्त नाश अगु गता । इण
कर्तरि लृट् । त्व च एकक नि सार एकव । अत्रार्थे कर्त् । अत अत्र पुद्गे
धैर्यं न नासि यद न प्राप्नोषि चत् तर्हि इदं राज्य माम्य ते तव वशे प्रमुचे
न भविष्यति न स्थाम्यति । न केवलमुभयवदयाना मानहानि, अपि तु तव
राज्यहानिश्च भविष्यत्तत्रय । वैतालाय वृत्तम् ॥ ३२ ॥

तदिति । तत् तस्मात् । पलायनस्य भयस्य वा यदुशोपाकरवादेनोरित्यस्य ।
इद साध्वस भय विजहीहि एष । हातेर्विपूर्वगेद । 'इह हन्त्यथो' इत्यभ्यासा-
कारम्यत्वम् । पाणौ तृणता कशुक कुरु । गृहाणेरारवे । कुरुषु दुयौपनादिव्यपि
विषय तृणता तृणमात्र इह । कुस्त्रमपि तृणकल्पत्वन भावयेत्तत्र । धैर्येद्यौर्या-
भ्यामिति भाव । 'तृणता म्यातृगवेऽपि तृणता कशुकऽपि च' इति विश्व ।
किं चति इत्यर्थ । मत्स्याना जनपशना नीनाना च पते प्रभो । 'पति समास
एव' इति भिन्नशानिदमात् वसि 'धैर्येति' इति गुण पूरैर्य च । तव वाहि-
नीना सनाना नदीना च मुखभागे अग्रदेशे बन्धन संचार क्षम उचितम् । खलु-
रामद्वारे । 'तेनानयोस्तु वाहिनी' इत्यमर । अत्र पूर्वार्थे त्वगघनेऽक्रिया-
यैः पशानिधानान्मुधय । उत्तरार्थे मत्स्यपतित्ववाहिनामुभयचारयोरनुस्य
सपन्नपशनासमालंकार । श्रेयनित्तिहमेदसाध्वसयमूलातिशयात्पुञ्जावित
इत्यनयोर्द्वित्रिभावेन सङ्कर । अस्य च तमुच्चयेन सङ्घटि, एकवाचकादुपवेशेन
सङ्करो वा । वैतालीय वृत्तम् ॥ ३३ ॥

इत्याश्वास्य पितृवनाटवीतटमुपेत्य शमीविटपिकोटिसमादीक्रि-
तकिरीटशङ्खचापनिपङ्क्तौ जयलक्ष्मीपरिणयनयोग्यतां संपादयितु-
मित्र सण्डितपण्डभावोऽयमारण्डलमुतो निजतत्त्वव्याकरणशत-
धापट्टवितघाष्ट्येन तेनैव सुदेष्णापत्येन परिकल्पितसारस्यशिल्प-
रथमधिष्ठेन क्षणेन वारिनिधिपूरस्य बाढववहिरिव सपन्नसैन्यस्य
समुखीनो बभूव ॥

सख्यातीतमवेक्ष्य कौरवबलं तत्सैन्यसाची पुर-

आपे तादृशि किंचिदेव विदधे साचीभवन्ती दृशम् ।

पार्वत्या निजैपट्टवस्त्रशकल श्लेहद्वयार्द्र स्वयं

न्यस्य न्यस्य चिकित्सितत्रणशिरा देवोऽपि यं श्लाघते ॥३४॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेणाश्वास्य विशोक कृत्वा । तमिति शेष । उत्त-
मित्यर्थः । पितृवनस्य इमदानस्य सबन्धिव अटवीतट अरण्यप्रदेश उपेत्य शमी
विटपिन शमाराशस्य छाटे अग्रात् समानीता समानीता किरीट इन्द्रदत्त,
शङ्ख देवदत्त, चाप गाण्डीव, निपङ्क्तौ अक्षयतूणीरौ, ते सर्वे येन स तथोक्तः ।
जयलक्ष्म्या परिणयनस्य पाणिग्रहणस्य योग्यता संपादयितुमिवेत्युपप्रेक्षा ।
सण्डित एव पण्डभाव नपुंसकत्व येन स । अय आरण्डलमुत अर्जुन ।
निजस्य तत्त्वस्य स्वरूपस्य पाण्डवत्वादे व्याकरणेन विवरणेन हेतुना शतश
शतप्रकार पट्टवित उत्पन्न घाष्ट्यं शृङ्खम् । धैर्यमिति यावत् । तत् यस्य तथो-
क्तेन । तेनैव य प्रथम रथिकस्वर्नम् । यत्तथा नीतस्तेनैवेति वार्थः । सुदेष्णा-
त्येन उत्तरेण परिकल्पित सारस्यशिल्प सारस्यव्यापार यत्तिस्य रथमधिष्ठ-
क्षणेन सपन्नसैन्यस्य शत्रुवन्स्य बाढववह्नि बाढवानल वारिनिधिपूरस्य समुद्र-
बाह्व्येव समुखीन अनिमुख वर्तमान बभूव । उपमोत्प्रेक्षयोऽस्युक्तिः ॥

स्वैरप्येति । सैन्यसाची अर्जुन । सखायमलेतीति सख्यातीन असुरवेय वत्
कौरववत् पुर अपे अवेष्य तादृशि । शमोरपि शिरसि मणदायक इत्यर्थः ।
आपे गाण्डीव साचीभवन्ती तिर्यक्प्रसारणी दृश दृष्टि किंचित् इत्येव । न तु
पूजालत्यर्थः । विदधे अकरोत् । असुरवेयमपि परबन्धु भग्न गाण्डीवस्य क्रियार्थ-
मित्र इति पदशङ्केनानिश्चायः । अतएव परिकरालकारः । तादृशीत्युक्तप्रकार-
प्रत्ययान्विति—पार्वत्येति । पार्वत्या गौर्या श्लेहयो घृणस्य त्रेम्यथ द्वयनार्द्र निजस्य
पट्टवस्त्रस्य शङ्ख शङ्ख शयमात्मना न्यस्य न्यस्य निक्षिप्य निक्षिप्य । आ-
राशिरिति । न सन्त्येन व्यासनिवेत्यर्थः । चिकित्सित प्रतिदृष्ट मग यत्ति

नभसि प्रविसारि देवदत्ते नरदत्तध्वनितं ततो दधाने ।

मुमुहुर्द्विरदा मुमूर्च्छुरश्वा रयिनश्चुभुरिरे मटाश्च बिभ्युः ॥३५॥

पर्यायेणास्य गाण्डीवः पातितज्यः प्रकोष्ठयोः ।

गन्धर्वयुद्धमारभ्य कृतं मौनं समापयत् ॥ ३६ ॥

अथ करतलद्वयमण्डपकृतताण्डवस्य गाण्डीवस्य विस्फारेण पाण्डवोऽयमिति निश्चित्य लीलानिस्तीर्णदुस्तरसंपासिन्धुरयं पुनरपि निर्वन्धुमागत इत्यधृष्यया निजेर्ष्यया रुक्षा विपक्षाः पूर्वपक्षाः सिद्धान्तमिव युद्धाय तं पर्यवारयन् ॥

स्तादृश शिर यस्य स देव दामुरपि य गाण्डीव स्थापते किमुतान्य इत्यर्थाप-
तिरूपेण वानयार्थेन कौरवयलानादरसमर्थनाद्वाग्यार्थहेतुककाव्यलिङ्गार्थापरयो-
रङ्गाग्निभावेन सङ्करः । शार्दूलविनीतित वृत्तम् ॥ ३४ ॥

नमसीति । तत देवदत्ते अर्जुनशङ्के नमसि आकाशे प्रक्षेपेण विसारि
ध्यातृत नरेण अर्जुनेन दत्त आप्मानेन जनित ध्वनितम् । ध्वनतेर्मावे च ।
दधाने सति द्विरदा गजा मुमुहुः सञ्जाता बभूवुः, अश्वा मुमूर्च्छुः मूर्च्छां
गता, रयिन रयिका चुभुरिरे छुभ्यन्ति स्म, मटाश्च बिभ्युः तनसु । देव-
दत्तधोपेण चतुरङ्गमपि कौरवजलमुन्मादितमभूदित्यर्थः । अत्र मोहाद्यनेकक्रिया-
योगपर्यायसमुच्चयालङ्कारः । औपच्छन्दसिक वृत्तम् ॥ ३५ ॥

पर्यायेणेति । अयं प्रकोष्ठयो हस्तमूलयो पातित आकृष्येण प्रवेष्टिता
ज्या मौर्वी यस्य स अस्य अर्जुनस्य गाण्डीव चाप गन्धर्वं चित्रसेनादिभि
सह युद्धमारभ्य पर्यायेण क्रमेण कृत मौनं नाम व्रतं समापयत् त्यजति स्म ।
अर्जुनो गाण्डीव टकारितवानित्यर्थः । गन्धर्वयुद्धप्रभृति इनापि युद्धमावादिति
भावः । अत्र गाण्डीवगुणटकारस्य मौनव्रतसमाप्तिरूपेण कथनान्तर्यामिरोत्तरल-
ङ्कारः — ‘पर्यायोक्तं ॥ गन्धर्वस्य वचोमद्भ्यतरेण यत्’ इति लक्षणात् ॥ ३६ ॥

अधेति । अथ करतलयो द्वयमेव मण्डप रङ्ग तन्मित्रं कृत ताण्डव गुणा-
कर्षणनिमोचनव्यपार यस्य तस्य । अर्जुनस्य सञ्जयसावित्रादिति भावः ।
गाण्डीवस्य विस्फारेण गुणटकारेण । ‘विस्फारे घनुद खान’ इत्यमरः । अयं
पुरोवर्ती पाण्डवाऽर्जुन इति निश्चित्य अनुमीय अयं अर्जुन लीलया अनाया-
सेन निस्तीर्ण अतिक्रान्त दुस्तर तरितुमशक्यं संधा अज्ञातवासप्रतिज्ञैव त्रिभु-
समुद्र येन तथोक्तं सन् पुनरपि निर्वन्धु निरोद्धुम् । राज्यायेति शेषः । आगत
इत्युपप्रकारया अधृष्यया दुर्निवारया निजया ईर्ष्यया मानसविचारेण
गुणेष्पि दोषारोपात्मकेन रुक्षा कलुषा विपक्षा शत्रव त अर्जुन पूर्वपक्षा

विजयस्य रथे ततो निषेतुर्विमतानामिषवः परःसहस्राः ।

जनमेजययागवेदिमध्ये जगतां भीतिकरा इवाहिसंघाः ॥३७॥

जम्भद्विपोऽपि तनयो जगदेकवीरो

जन्यं समारमत जृम्भयितुं महीयः ।

प्रत्यर्थिरक्तटिनीरूपनैः क्षराणां

भेतस्यन्निवाध पितृकाननवासदोषम् ॥ ३८ ॥

चलदश्वरथद्विपोत्थरेणून्वरणस्रष्टाधुभिः प्रणीय शान्तिम् ।

सुखदृष्टरणा यथा भवेयुः सुरवामा गगने तथा संमेयुः ॥३९॥

प्रतिवादिवाग्योपन्यासाः सिद्धान्तं ग्रन्थकत्रंभिमतार्थमिव युद्धाय योजुं द्रुपिदुं
नैति । 'तुमर्थाच्च भाववचनात्' इति चतुर्थी । पर्यवारयन् सर्वतो निरुन्वन्ति
स्म । अत्र गाण्डीवटंकारेण अर्जुनानुमानादनुमानालंकारेण ईर्ष्याहेतुकपरिवारण-
समर्थनारम्भकक्राव्यलिङ्गोज्जीवनात् द्वयोरज्ञातिभावेन संकरः । अस्य च करतल-
द्वयमण्डपेति परम्परितरूपकेण संधासिन्धुरिति केवलरूपकेण सिद्धान्तमिदं यु-
मया च संसृष्टिः । उपमया चार्जुनप्रावत्यकौरवदौर्बल्ययोः प्रतीतेरलंकारेण
वस्तुध्वनिरित्यपि ग्राह्यः ॥

विजयस्येति । ततः परिवारणानन्तरम् । परःसहस्राः सहस्रेभ्योऽधिकः
विमतानां शत्रूणां इषवः बाणाः विजयस्य अर्जुनस्य रथे जगतां भीतिकराः
भयंकराः अहिसंघाः सर्पसमूहाः जनमेजयस्य पारिक्षितस्य राज्ञः संबन्धिभ्यः
यागवेदिमध्ये वह्निकुण्ड इव निषेतुः । अत्राप्युपमया कौरवबाणानां सद्यो नश-
रत्नप्रतीतेरलंकारेण वस्तुध्वनिः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ ३७ ॥

जम्भेति । अथ जगत्लेकः मुख्यः वीरः । वैवक्षिकविशेष्यभावात् समासः ।
जम्भद्विपः इन्द्रस्य तनयः अर्जुनोऽपि क्षराणां निजवाणानां पितृकानने इमंशाने
यो वासः तेन यो दोषः अशुचिरूपः तं प्रत्यर्थिनां शत्रूणां रक्तनटिनीं
शोणितनटीषु क्षपनैः अभिषेचनैः मेघं क्षालितुं इच्छन् भेतस्यन्निवेति फलोत्प्रेक्षा ।
महीयः श्लाघ्यं जन्यं सुदं जृम्भयितुं प्रवटयितुं समारमत उपकान्त-
वान् । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ३८ ॥

चलदिति । चलद्भिः धावद्भिः अथैः रथैः द्विषंश्च उत्थाः उद्धूताः रेणु-
धूलीः ताः वरणस्रजं स्वयंवरार्थं पुष्पमात्स्यानां मधुभिः भकरन्दरसैः शान्तिं क्षयं
प्रणीय प्राप्य स्वयं मुखं अनावरणं यथा तथा दृष्टः रणः याभिस्तयोषां
यथा भवेयुः तथा सुरवामाः अप्सरसः गगने आकाशे समेयुः मिलित स्म ।
अत्र गुदे निधित्य नूतनवस्त्रमप्राप्तिं गृहीतवरणस्रजो गगने संजग्मुखिर्ययः ।

कौन्तेयकर्णद्वितयोपकण्ठमौहूर्तिकावेदितजैत्रयात्रैः ।

आशातशल्यै रुधेऽय भलैराशा कुवेरस्य च वैरिणां च ॥४०॥

उद्धारसंधिपरिमुक्तिषु मार्गणाना-

माद्ये उभे अपि तदा तिसृषु क्रियासु ।

सायुज्यमापतुरिवान्तिमया समीके

चक्रीकृते धनुषि शक्रमुतेन तेन ॥ ४१ ॥

युद्धसीमि भृतगर्वविप्रुषो मूर्च्छितान्कटकनिःसृतान्मसः ।

तत्र लक्ष्यमकरोत्स कुञ्जरांस्तस्य तात इव शैलसंचयान् ॥ ४२ ॥

अत्र रणरेणोः वरणमाल्यरसक्षयणासंबन्धेऽपि संबन्धोक्तिरूपाया अतिशयोकेः अर्जुनहनिष्यमाणवीरभटानां असंख्येयलक्षपदस्तुव्यञ्जकायाः रसक्षयणयोर्हेतुहेतु-मतोरुक्तिरूपस्य हेत्वलंकारस्य च द्वयोरेकवाचकानुप्रवेशसंकरः ॥ ३९ ॥

कौन्तेयेति । अथ कौन्तेयस्य अर्जुनस्य संबन्धिनः कर्णद्वितमस्य धोत्र-शुभस्य उपकण्ठान्यां समीपाभ्यामेव मौहूर्तिकाभ्यां ण्यौतिषिकाभ्यां आवेदिता स्थापिता जैत्रयात्रा येषां तैः । आकर्णकृष्टगुणमुक्तैरित्यर्थः । सव्यसाचिलात्कर्ण-द्वितयेऽपीत्युक्तम् । आ समन्ताच्छातानि तीक्ष्णानि शस्त्रानि बाणाप्राणि येषां तैः भलैः बाणविशेषैः । कुवेरस्य आशा उत्तरदिक्, वैरिणां कौरवाणां आशा गोमूढगणतृष्णा च, द्वयमपि रुधे निरुद्धा भग्ना च । अत्र कुवेरदिशः कौरवतृष्णा-याश्च श्रेष्ठभित्तिकामेदाध्यवसितेन रोधेनौपम्यस्य गम्यत्वानुल्ययोगिताभेदः ॥ ४० ॥

उद्धारेति । तदा समीके युद्धे तेन शक्रमुतेन अर्जुनेन । धनुषि गाण्डीवे चक्रीकृते गुणाकर्षणेन मण्डलीकृते सति । मार्गणानां बाणानां संबन्धिनीषु उद्धारः निपक्तादादानम्, संधिः संधानम्, परिमुक्तिः प्रयोगः, तासु तिसृषु क्रियासु । निर्धारणे सप्तमी । तातां मय्य इत्यर्थः । आद्ये उभे प्रथमद्वितीये उद्धारसंधानक्रिये द्वे अपि अन्तिमया मोचनक्रियया सह सायुज्यं एकीभावं आप्तुः प्राप्ते इवेत्युत्प्रेक्षा । लाघवातिशयादज्ञेयादानसंधानं शराणां मोचनमेव सर्वदेरश इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

युद्धेति । कटावेव कटद्वौ वृम्भौ ताभ्यां निःसृतानि निर्गजानि अम्मांसि मद्भलानि येषां तपोक्षान् । अन्यत्र नितम्बनिस्तुतनिर्गरोदृक्षान् । अतएव मृताः पृताः गर्वस्य अहंकारस्य विप्रुषः यैस्तपोक्षानिव क्षितानित्युत्प्रेक्षा । तत्र युद्धसीमि रणमुषि मूर्च्छितान् व्याप्तान् वृञ्जणन् गजान् सः अर्जुनः तस्य अर्जु-नस्य तातः पिता इन्द्रः शैलानां संचयान् समूहानिव लक्ष्यं शरब्धं अकरोत् ।

काण्डैरपातयदधः करिमण्डलानां

शुण्डाः प्रचण्डतरदोर्युधि पाण्डुसूनुः ।

निद्रास्थतां निखिलवैरिमहीपतीना-

मुत्पादयन्निव पृथूरुपधानपङ्क्तीः ॥ ४३ ॥

विशालरन्ध्रं विजयास्त्रदत्तं देहस्य मध्ये दधतो महान्तः ।

रुकन्दस्य शक्त्या क्षतमेखलस्य क्रौञ्चस्य लीलां करिणो विवत्रुः ॥ ४४ ॥

आधोरणस्य शिरसा पततार्धमार्गे

संधानभाजि दिवमुत्पतिते कवन्धे ।

न्यस्य स्रजं सुरवधूरथे वद्धमौना-

तस्माद्भ्रिया दिवि पलायत दूरमेका ॥ ४५ ॥

गजानवघोदित्यर्थः । उपमोत्प्रेक्षयोः संसृष्टिः । यत्तु 'भुजगवैविप्रुषामुच्छिन्न-
तान्' इत्यपपाठे भ्रमेण भुजयोः गर्वविप्रुषां गर्वातिशयानामित्यर्थः । 'उच्छिन्नतान्
उन्नतान्' इति वृत्तिहप्रलपितम्, तत्रिकेन संपतमिति सहृदया एवाकलयन्तु ।
रयोद्धता वृत्तम् ॥ ४२ ॥

काण्डैरिति । प्रचण्डतरौ अतिभीषणौ दोषौ बाहु यस्य सः । 'भुजबाहु
प्रवेष्टो दोः' इत्यमरः । पाण्डुसूनुः अर्जुनः निद्रास्थतां भ्रमे स्वपनाल्लेण शयनं
करिष्यतां निखिलानां वैरिमहीपतीनां शत्रुराजानां पृथुः स्थूलायताः उपधा-
नानां उपवर्द्धाणां पङ्क्तीः । शिरोभागक्षिप्यत्कृदिविमितवज्रविशेष उपधानम् ।
उत्पादयन् जनमन्निवेत्युत्प्रेक्षा । युधि युद्धे काण्डैः बाणैः । 'काण्डोऽस्त्री दण्ड-
बाणावैवर्गावसरवातिषु' इत्यमरः । करिमण्डलानां गजवृन्दानां शुण्डाः करान्
अधः भूतले अपातयत् पातितवान् ॥ ४३ ॥

विशालेति । महान्तः करिणः गजाः देहस्य मध्ये विजयस्य अर्जुनस्य
अल्लेण बाणेन दत्तं कृतं विशालं विलीर्णं रन्ध्रं दधतः सन्तः रुकन्दस्य कुमार-
स्वामिनः शक्त्या नाम आयुधेन शक्ता रन्ध्रता मेखला मध्यदेशः यस्य तस्य
क्रौञ्चस्य नाम पर्वतस्य लीलां विवत्रुः स्त्रीचक्रुः । अत्र अन्यलीलायाः अन्यत्रा-
संगवेन तत्सदृशीलाक्षेपादसंभवधर्मसंबन्धनिबन्धनो निदर्शनालंकारः ॥ ४४ ॥

आधोरणस्येति । एका काचित् सुरवधुः देवाङ्गना दिवं आकाशं प्रति
उत्पतिते किंच पतता आधोरणस्य गजास्तस्य शिरसा । अर्जुनबाणच्छिन्नेनेति
शेषः । अर्धमार्गे मार्गमध्ये संधानं संबन्धं मजतीति तद्भाजि कवन्धे अर्ध-
मूर्धकट्येवरे कस्मिंश्चित् स्रजं वरणमात्म्यं न्यस्य निक्षिप्य । वधसुरभ्रान्तेति
भावः । अथ निक्षेपानन्तरं बद्धं मौनं येन तस्मात् । अचेतनत्वेन गतसंज्ञापात-

तुङ्गा गङ्गाश्च जवनास्तुरगाश्च शूरा
 योधाश्च तेन निहता सुवमाशु जग्मुः ।
 निद्रास्यतो निविडमत्र नरेन्द्रसङ्घा-
 त्प्रागेव सम्यगवकाशजिघृक्षयेव ॥ ४६ ॥
 गङ्गा सिता रविमुत्ताप्यसिता पिशङ्गी
 चक्रे तयोः सहचरी च पुरा विधात्रा ।
 शोणा रुचा न तटिनीति किलार्जुनेन
 वाणालिभिः शतमसृक्सरितां वितेने ॥ ४७ ॥

स्मात् । उक्तविषयवन्धात् मिया भवेन दिवि आकाशे दूरं पलायत धावति स्म ।
 अत्र भौतजन्यमयस्य विशेषणगत्या पलायनहेतुत्वात्पदार्पहेतुककाव्यलिङ्गस्य
 भ्रान्तिमदुज्जीवितत्वान् द्वयोः संकरः । यत्तु 'गतप्राणं दृष्ट्वा लज्जावती बभूवेत्यर्थः'
 इति वृत्तिः, तदनाध्यातशङ्कारमन्यस्य तस्य न चोद्यम् । प्राप्तेन संचारिणः लज्जो-
 दयस्य लोकशास्त्रोभयविरुद्धत्वादिति ॥ ४५ ॥

तुङ्गा इति । तुङ्गा उन्नताः गङ्गाश्च, जवनाः जवाधिकाः तुरगाः अश्वश्च,
 शूराः दौर्ब्यशालिनः योधाश्च, तेन अर्जुनेन निहताः छिन्नाः सन्तः । अत्र युद्ध-
 भूमौ निविडं सबाधं यथा तथा निद्रास्यतः अग्रे प्रक्षापनाद्येन शमिष्यतः ।
 नरेन्द्राणां राशं संघात् प्राक् पूर्वमेव सम्यक् अवबाधं यथा तथा । अवकाशस्य
 शयनस्थलस्य प्रहीतुमिच्छया जिघृक्षयेवेत्युपप्रेक्षा । भुवं प्रत्याशु जग्मुः । संबाधे
 सति नरेन्द्रापेक्षया दुर्बलानामवकाशस्य दुर्बलत्वादिति भावः ॥ ४६ ॥

गङ्गेति । पुरा सृष्टिकाले विधात्रा ब्रह्मणा गङ्गा नाम सिता श्वेता तटिनी
 नदी चक्रे सृष्टा । रविमुता यमुना नाम अगिता नीला तटिन्यपि चक्रे । तयोः गङ्गा-
 यमुनयोः सहचरी सखी सरस्वती नाम पिशङ्गी पिबला । गौरादित्वात् शीर ।
 तटिनी चक्रे । रुचा बान्त्वा शोणा रुक्षा कवित्तटिनी न चक्रे । इति किल
 उक्तप्रकारादेतोर्वित्युपप्रेक्षा । अर्जुनेन बाणाणां आलिभिः पट्टिभिः । अश्व-
 यसरितां रफनरीनां शतं वितेने सृष्टम् । अत्र 'गङ्गा सिता रविमुत्ताप्यसिता
 पिशङ्गी चक्रे तयोः सहचरी च पुरा विधात्रा ।' इत्येव पूर्वार्थम् । द्वितीयान्तपाठे तु
 सिरिषेनेति स्थलमतोऽनुपपन्नं, चक्रे इत्यस्य स्थलत्रये कर्तृति एकाच कर्मणि च
 प्रयोगमाश्रित्यान्यथायोग्यः । यद्यपि शोणो नदः विधात्रा सृष्ट एव, तथापि न
 स नदी । अतएव 'शोणा रुचा न तटिनी' इत्युक्तम् ॥ ४७ ॥

१. 'शीराः' इति पाठः. २. 'नृगेन्द्र' इति पाठः. ३. 'गङ्गां सिता रविमुत्ताप्यसिता-
 पिशङ्गी चक्रे तयोः सहचरी च पुरा सिरिषि.' इति पाठः. ४. 'शोण इति' इति पाठः.

कर्णे केति गवेपणस्य विषये गान्धारनाथे पुन-

निर्गन्तुं घृतदिग्भ्रमे विकलितच्छत्रेऽपि दुर्योधने ।

द्रोणेऽपि क्षपितध्वजे कृतधनुर्मङ्गेऽपि तस्यात्मजे

मूर्च्छाले सरितः सुतेऽपि युधि सा मल्लौ कुरूणां चमूः ॥ ४८ ॥

वीणामुनीन्द्रो विजयस्य युद्धं नीरन्ध्रभावेन निरीक्षमाणः ।

आनन्दजैरश्रुमिरेव चक्रे हस्तार्पितैराहिककृत्यमभ्रे ॥ ४९ ॥

विस्मयार्णवविभावरीविभुं वीक्ष्य वीक्ष्य विजयस्य विक्रमम् ।

उत्तमाङ्गमखिलाप्सरोगणैरुर्वशी नभसि साप्यकम्पयत् ॥ ५० ॥

कर्णेति । ततः युधि युद्धदेसे । इदं सर्वत्र योज्यम् । कर्णे राघवे कः कुत्रास्य इत्युक्तप्रकारस्य गवेपणस्य अन्वेपणस्य विषये पात्रे । पलायिते सतीति यावत् । गान्धारनाथे पुनः शकुनौ तु निर्गन्तुं अन्यत्र यातुं घृतः दिशं भ्रमः प्राच्यादेः प्रतीच्यादिज्ञानं येन तथोक्ते सति । दुर्योधनेऽपि विकलितं छत्रं छत्रं यस्य तथोक्ते सति । द्रोणेऽपि क्षपितो नाशितो ध्वजो यस्य तथोक्ते सति । तस्य द्रोणस्य आत्मजे अश्वत्थानायपि कृतः धनुषः मङ्गः भेदः यस्य तथोक्ते सति । सरितः गङ्गायाः सुते भीष्मेऽपि मूर्च्छास्यास्तीति मूर्च्छाले सति । सा कुरूणा चमूः सेना मल्लौ मलानामूत् । अत्र पलायनाद्यनेकक्रियायौगपद्यत्समुच्चालंकारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४८ ॥

वीणेति । वीणाप्रियो मुनीन्द्रः वीणामुनीन्द्रः नारदः । शाकपार्थिव-
दित्तास्त्रमासः । विजयस्य अर्जुनस्य युद्धं नीरन्ध्रभावेन अविच्छेदभावेन निरी-
क्षमाणः पश्यन् सन् अभ्रे आकाशे हस्तमोरर्पितैः हस्ताभ्यां गृहीतैरित्यर्थः ।
आनन्दाज्जातः आनन्दजैः अश्रुभिः शष्पजनैरेव । अहिभवं आहिकं कृत्यं
मप्याह्वानसध्यावन्दनादिकार्यं चक्रे । असेवन्धे संबन्धरूपातिशयोक्तिः ।
इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ४९ ॥

विस्मयेति । विस्मयः आश्चर्यमेव अर्णवः समुद्रः तस्य विभावरीविभुं
चन्द्रम् । इति परम्परितरूपकम् । अत्याश्चर्यप्रवर्धकमित्यर्थः । विजयस्य अर्जु-
नस्य विक्रमं वीक्ष्य वीक्ष्य । आदरात् द्विरुक्तिः । सा मनोरथमहात् द्वैपत्येन
प्रसिद्धा उर्वरयपि अखिलानां अप्सरसां गणैः सह उत्तमाङ्गं शिरः अकम्पयत् ।
श्लाघामासेत्यर्थः । अत्र अपिशब्दसूच्यतादयप्रद्वेषकत्वा उर्वरयापि श्लाघने
स्मृतान्तरिक्षपान्तराक्षोपादर्यापरयलंकारः । रघोदत्ता वृत्तम् ॥ ५० ॥

वपुरस्त्रसात्कृतवतां सुभटानां

वरणस्त्रजे विबुधवारवधूभ्यः ।

कुसुमात्यये किसलयान्यपि दत्त्वा

क्षुपतामवाप कुलिशायुवशाखी ॥ ५१ ॥

बाहोः प्रवृष्टकुसुमस्य ततो निलिम्पैः

प्रस्थापनास्त्रमहिमातिशयेन तस्य ।

निद्रायते स्म निखिला पृतना रिपूणां

युद्धावतीर्णमपनेतुमिव श्रमं स्वम् ॥ ५२ ॥

ततः स बीभत्सुः परिपत्समानीतवधूपरिभवानुरूपफलप्रदित्स-
येव सारथिनां द्विपतामपहारितविविधपरिधानो गुरुप्रभृतिध्वमीषु
दिवा स्वापो मा भूदिति कृपया मन्यमान इव पुनरपि तद्वत् क्षणा-
देव संजहार ॥

वपुरिति । वपुः निजदेहं अस्त्रेभ्यः अर्जुनबाणेभ्यः सारकृतवतां अर्पित-
वताम् । 'तदधीनवचने च' इति सात्प्रत्ययः । सुभटानां सुरीभूतानां वरणार्थं
स्त्रजे मालां कर्तुम् । इति 'क्रियार्थे-' इत्यादिना चतुर्थी । कुलिशायुधस्य
इन्द्रस्य शाखी कल्पवृक्षः कुसुमानामत्यये व्यये सति किसलयानि पल्लवानपि
विबुधवारवधूभ्यः दत्त्वा क्षुपतां हस्तशास्त्रित्वं अवाप प्राप्तवान् । 'हस्तशास्त्रा-
धिकः क्षुपः' इत्यमरः । अत्र कल्पवृक्षस्य स्वल्पशास्त्रित्वासंबन्धेऽपि संबन्धोक्ते-
रतिशयोक्तिः । तथा चार्जुननिहतारिवीराणामसंख्येयत्वप्रतीतेरलंकारेण वस्तु-
ध्वनिः । सुमग्नलीवृत्तम् ॥ ५१ ॥

बाहोरिति । ततः निलिम्पैः देवैः प्रकर्षेण वृष्टानि मुष्कानि कुसुमानि यस्य
तथोक्तस्य तस्य अर्जुनस्य बाहोः संबन्धिनः प्रस्थापनास्त्रस्य महिमातिशयेन
निखिला रिपूणां पृतना सेना युद्धावतीर्णं प्राप्तं स्वं स्वीयं श्रमं अपनेतुं निवार-
यितुमिवेत्युत्प्रेक्षा । निद्रायते स्म शिष्ये । अत्रोच्छोत्प्रेक्षा प्रस्थापनास्त्रमहिमाति-
शयं प्रत्यहेतोरपि अर्जुने रणश्रमशामकस्य श्रुतरक्तकुसुमवर्षस्य हेतुत्वोक्तिरूपप्रो-
ढोत्प्रेक्षारोचनेऽपि द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥ ५२ ॥

तत इति । ततः स बीभत्सुः अर्जुनः रिपुसेनानिद्रानन्तरं परिषदि सभायां
सम्यक् आनीतः प्रापितः यः वधूपरिभवः द्रौपदीतिरस्कारः वस्त्रापहाररूपः
तस्यानुरूपस्य अनुगुणस्य फलस्य प्रदातुमिच्छा प्रदित्वा तथेवेत्युत्प्रेक्षा । सारथिना
उत्तरेण विद्विषां कौरवाणां अपहारितानि विविधानि नानाजातीयानि परिधा-

१. 'सति दलान्यपि' इति पाठः. २. 'पृतना निखिला' इति पाठः. ३. 'निज-
वधू' इति पाठः. ४. 'विद्विषा' इति पाठः. ५. 'अमीषु' इति नास्ति क्वचित्.

अथ दशः परिमृज्य कराच्चलैररुणिताः परिमीलनमुद्रया ।

प्रकटितास्यविलैः पैटुजृम्भणात्प्रबुबुधे कुरुराजचमूश्चिरान् ॥ ५३ ॥

पूर्वप्रयोगमुदिता इव तस्य वाणा

निद्रां द्विपत्सु निखिला ददुरेव दीर्घाम् ।

पश्चात्प्रयुक्तममुनाहमितीव रोषा-

त्प्रस्थापनं तु वितसार न वादशीं ताम् ॥ ५४ ॥

स तु वपुरनुशोच्य धार्तराष्ट्रः

समिति विराटमुत्तापनीतचेलम् ।

कुलिशमृदनुजीविदत्तबन्धां

कुशलममन्यत घोषवाटयात्राम् ॥ ५५ ॥

नानि अधोवस्त्राणि येन तथोक्तं सन् । यद्वा परिधानश्चोऽत्र परितः धत्त इति व्युत्पत्त्या वस्त्रमात्रपरः । तेन उत्तरीयादेः सत्त्वे क्रिमिति 'ध्वजपटशकलाप्रैः स्तुतकौपीनकृत्या' इत्युत्तरग्रन्थो न विरुध्यत इति ध्येयम् । अमीषु पुरोवर्तिषु शुरुप्रभृतिषु श्रेणाचार्यादिषु विषये । कृपया दिवा अह्नि स्वाप निद्रा मा भूत् । तस्य महादोषलक्षरणादिति भावः । इत्युक्तप्रकारं मन्यमानं आलोचयन्निवेत्युत्प्रेक्षा । सणादेव तदत्र प्रस्थापनं पुनरपि सप्तद्वार उपसंहृतवान् । उत्प्रेक्षा द्वयस्य सृष्टिः ॥

अथेति । अथ अल्लोपसंहारानन्तरम् । परिमीलनमुद्रया मुकुलनावृत्त्या अरुणिता सजाताहम्णा दश नेत्राणि कराचले अभ्रकैः परिमृज्य संपृष्य पटवृम्भणात् वृम्भाकरणादेतोः प्रकटितानि विस्तृतानि आस्थानि वक्त्राणि विला नीव तैः उपलक्षिता कुरुराजचमू दुर्योधनसेना चिरात् प्रबुबुधे प्रवृद्धा । धुम्यते कर्तरि लिट् । स्वभावोक्तिः । इतविलम्बितं घृतम् ॥ ५३ ॥

पूर्वेति । तस्य अर्जुनस्य निखिला वाणा पूर्वं प्रथमतः प्रयोगेन मुदिता इवेत्युत्प्रेक्षा । द्विपत्सु दीर्घामेव निद्रा ददुः । मरणं चकुरित्यर्थः । अहमेकं तु अमुना अर्जुनेन पश्चात् सर्वेभ्योऽप्यनन्तरं प्रयुक्तं इत्युक्तप्रकाराद्रोपादिवेषु उत्प्रेक्षा । प्रस्थापनमत्र द्विपत्सु वादशीं दीर्घां तां निद्रां न विततार न ददौ । मानिता एव प्राणालयेनापि प्रभो हृत्य निर्वहन्तीति भावः । प्रस्थापनाग्रेण नैकोऽपि हत इत्यर्थः । उत्प्रेक्षाद्वयस्याङ्गाङ्गिभावेन सत्करः ॥ ५४ ॥

स इति । स धार्तराष्ट्रः दुर्योधनस्तु समितिं युद्धे विराटमुत्तेन उत्तरेण अप नीते चेले अन्तरीयोत्तरीये यस्मिन् तथोक्तं वपुः निजशरीरं अनुशोच्य दृष्ट्वा परिशिष्य कुलिशमृदं इन्द्रस्य अनुजीविमि शृङ्गे गन्धर्वं दत्तं बन्धं यस्यां तां पोषयाटयात्रां गोक्षुप्रयाणं कुशलं क्षेमं अमन्यत । ततोऽप्यवमानकरीय

पराश्वि कर्तुं वदनान्यनीशाः

पश्चाद्विमर्देन नभस्यमर्यः ।

निरीक्ष्य नम्राऽनृपतीन्हियातां

निमीलनाक्षं नयनं निनिन्दुः ॥ ५६ ॥

इति परिभवलक्ष्म्या संभृतां भोगमुद्रां

तनुभिरभिदधानाः स्थासुभिर्नम्रभावे ।

ध्वजपटशकलामैः क्लृप्तकौपीनकृत्याः

सुयलदुहितृपुत्राः स्वां पुरीं प्रत्यगच्छन् ॥ ५७ ॥

यान्नेति संभाषितवान् । अत्रोभयोः घोषवाटयानात्वेऽपि अत्र कुशलतरत्नपा-
नयोत्पत्तिवर्णनाद्विषयप्रमेदः । एवं तत्र घन्धस्य दोषस्यापि शुण्ठत्वेन वर्णनात्वे-
द्यालंकारश्च । द्वयोरेकवाचकानुप्रवेशसंकरः । पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥ ५५ ॥

पराञ्चीति । अमर्यः अप्सरसः नम्रान् विवस्त्रान् नृपतीन् दुर्योधनादीन्
निरीक्ष्य हिया लज्जया आर्ताः सिन्ध्याः सत्यः अतएव वदनानि मुरानि पराश्वि
परासुरानि कर्तुं पश्चात् पृष्ठभागे नभसि आकाशे विमर्देन बहुसहस्रबाधेन
हेतुना अनीशाः अशक्ताः सत्यः निमीलनं निमेषं न जानातीति निमीलनाक्षम् ।
निमेषशून्यमित्यर्थः । नयनं नेत्रेन्द्रियं स्वीयं निनिन्दुः निन्दन्ति स्म । अत्र
नम्रनृपावलोकनस्य लज्जा प्रति तस्याश्च वदनपाराश्वमुख्योद्यमं प्रति च हेतुला-
त्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गद्वयमद्वाङ्निभावेन संकीर्णम् । एवं पाश्याल्यभागसमर्पस्य
वदनपाराश्वमुख्यकरणाशक्तिं प्रति तस्याश्च नेत्रनिमीलनोद्यमं प्रति तन्मीलन-
राहित्यस्य नेत्रनिन्दनं प्रति च हेतुलादुक्तविधमेव काव्यलिङ्गत्रयमद्वाङ्निभावेन
संकीर्णम् । अत्र च प्राथमिकं विमर्देन पाराश्वमुख्यकरणाशक्त्यसंबन्धेऽपि संब-
न्धोक्तिरप्यातिशयोक्त्या सहैकवाचकानुप्रवेशेन संकीर्णम् । त्रय्यणामपि संक-
राणां पुनरद्वाङ्निभावेन संकर इति सुधीभिरनुसंधेयम् ॥ ५६ ॥

इतीति । इत्युचप्रकारम् । नम्रभावे यस्मिन्नादित्ये स्थासुभिः तिष्ठन्तीभिः ।
चक्षुरन्यामिरित्यर्थः । तनुभिः शरीरैः परिभवलक्ष्म्या अर्जुनरतावमानस-
मृद्ध्या स्त्रीलिङ्गेन स्त्रिया च संभृता संपादिता भोगमुद्रा समोगारस्था अनुभूति
च अभिदधानाः ज्ञापयन्तः सुयलदुहितुः गान्धार्याः पुत्राः दुर्योधनादयः ध्वज-
पटानां शकलामैः क्लृप्तं निर्मितं कौपीनकृत्यं वैस्त्रयोक्ताः सन्तः । सा स्त्रीयां
पुरीं हस्तिननगरं प्रत्यगच्छन् प्रत्यागताः । अत्र दिग्गम्बरस्य अर्जुनकृपावमा-
नानुभाषकत्वात् अनुमानालंकारः । मालिनीवृत्तम् ॥ ५७ ॥

तदनु हरिदङ्गणविशृङ्खलविश्रमितविजयशङ्करवो निजायुधनि-
क्षेपरक्षिपु भूतर्तुदुम्बेषु नवरुधिराञ्जलिपानतृप्तिक्लिकिलितमनु-
भवितुकाम इव पुनरपि पितृवनमेत्य तरुनिहितशस्त्रसभारः पुरा-
त्सहायातेषु गणेषु आवामेव तव रणाद्भुतदर्शनं प्रतिवञ्चिते इति
उपालब्धुमिव कृतसांनिध्याभ्यां क्लेशसारख्याभ्यां भूयः कृतानुप-
ञ्जनः कुरुकुञ्जरो भूमिजयमेवं जगाद ॥

कुमार कोशीकुरु केशपाशं मुखेऽश्रुणो मार्जय पातमार्गम् ।
तूण्या सम दोष्णि निधेहि चाप राशेरुपर्याक्ष्य रथे पटानाम् ॥५८॥
वधान धैर्यं वद बन्धुगोष्ठ्यामात्मानमेवारिजयस्य हेतुम् ।
मातुः पितुर्षां धुरि मन्त्रिणां वा मा तत्त्वगन्धं मम सूचयेति ॥५९॥

तदन्विति । तदनु कौरवगमनानन्तरं हरिता दिशां अश्रुणेषु प्राश्रुणेषु
विशृङ्खल निश्रुतिबन्धव यथा तथा विश्रमित व्याप्त विजय शङ्करव देवद
त्तनिनाद यस्य स निजाना आयुधाना निक्षेप न्यास रक्षन्तीति रक्षिपु भूताना
पिशाचाना दुदुम्बेषु नवै रुधिराञ्जलिपानै तृप्तै यत्क्लिकिलित बलकलम्बनि
त अनुभवितु भूतु कामो यस्य तथोक्त इव स्थित इत्युपप्रेक्षा । पुनरपि पितृवन
इमंशान एव तस्य शमीरुक्षे निहित न्यस्त शस्त्राणां आयुधाना सभार समूह
येन तथोक्त । पुरात् विराटनगरात् सहायातेषु सहायतेषु गणेषु आवा इ एव तव
सबन्धिनो रणाद्भुतस्य दर्शनं प्रतिवञ्चिते इत्युक्तप्रकार उपालब्धु निन्दितु कृत
सांनिध्य याभ्या तथोक्ताभ्यामिव स्थिताभ्यामित्युपप्रेक्षा । क्लेश नपुसकव
सारथ्यं च ताभ्या भूय पुनरपि कृत अनुपजव सबन्ध यस्य स कुरुकुञ्जर
अर्जुन भूमिजय इत्युत्तरस्यैव नामान्तरम् । त प्रत्येव वक्ष्यमाणप्रकारेण जगाद
उच्यवान् । उत्प्रेक्षाद्वयस्य ससृष्टि ॥

उक्तिप्रकार द्वाभ्यामाह—कुमारेति । हे कुमार उत्तर, केशपाश शिथिल
वचभार कोशीकुरु । बन्धयेत्यर्थ । मुखे अश्रुण वाष्पस्य पातमार्गं धाराद्वतं
मार्जय । दोष्णि निजवाही चाप तूण्या सम निपट्रेण सह निधेहि निक्षिप । रथे
पटाना कौरवाशुभाना राशेरुपरि आस्त्र उपविश । रथिकत्वेन तिष्ठेत्यर्थ ॥५८॥

वधानेति । धैर्यं वधान वित्ते स्थापय । बन्धूना विराटादीना गोष्ठा
समाया आत्मानमेव अरीणा कौरवाणा जयस्य हेतु वद ब्रूहि । मातु सुदेण्याया
धुरि अग्रे वा पितु विराटस्य धुरि वा मन्त्रिणा धुरि वा मम तत्त्वस्य पाण्डववादे
गन्ध उक्षमपि मा सूचय वचनोद्दिताभ्यां मा ज्ञापय । इति जगादेति पूर्वोपा-
न्यय । 'गन्धो गन्धक आमोदे देशे संबन्धगर्वयो' इति विश्व ॥ ५९ ॥

१. 'उदुम्बकपु' इति पाठ . २. 'नवसमररुधिर' इति पाठ . ३. 'परितृप्ति'
इति पाठ . ४. 'समायातेषु' इति पाठ . ५. 'भूयोऽपि क्लेश्य' इति पाठ . ६. 'भूय'
इति नास्ति अन्वयः.

अथ तथेयभ्युपगम्य क्षतजपङ्कारुणितनेमिरेखैर्द्विपदौत्पातिका-
लातचक्रैरिव परिभ्रमद्भिश्चक्रैः संकीडता शताङ्गेन पथि गच्छन्नमेस-
रघोटैकसुरपुटकुट्टनद्रुटितधरणीतलोच्चलितरजोभाराक्रमणविनम्रीक-
तपक्ष्मणापि कुेरुकुलजैत्रोऽयमिति विस्मयबलविस्तारितेन चक्षुषा
बृहन्नलामप्यनादृत्य मुहुर्मुहुरापिबद्धिः पारैरनुगम्यमानोऽयमुत्तरो
नलकूचर ईषालकां स्वां नगरीं प्रविश्य परस्पररोपमर्दनद्विगुणितचन्दि-
वादित्रघोषेण महता राजमार्गेणोपलक्षितः पितुः सभामभिजगाम ॥

तान्येव पुष्पाणि त एव धृपास्ते केतवस्ते मणितोरणाङ्कः ।

पुत्रस्य तस्यापि पुरोपचारा यमूचुरमे जयिनः पितुर्ये ॥ ६० ॥

अथेति । अथ अर्जुनोक्त्यनन्तरम् । अथेति । यथा भवतोक्तं सर्वं तत्तथा
करिष्यामीत्यर्थः । इत्युक्तप्रकारं अभ्युपगम्य अङ्गीकृत्य क्षतजपङ्गेन रक्तवर्धनेन
अरुणिताः संजातादभ्याः नेमिरेखाः चक्रान्तायःपट्टिकाः येषां तैः । अतएव
द्विपता औत्पातिकैः दुर्निमित्तजन्यैः अलातचक्रैः अक्षारचक्रैरिव स्थितैरित्यु-
त्प्रेक्षा । परिभ्रमद्भिः चक्रैः रथाङ्गैः संकीडता गच्छता शताङ्गेन रथेन उपल-
क्षितः । 'शताङ्गः स्यन्दनो रथः', 'चक्रं रथाङ्गं तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्यात्प्रथिः
पुमान्' इति सर्वत्राप्यमरः । पथि मार्गे नगरगामिनि गच्छन् अग्रेवराणां रथ-
पुरोयायिनां घोटकानां अश्वानां खुराः पुटा इव तैः कुट्टनेन संपर्पमेन द्रुटितायाः
विदारितायाः धरण्याः भूमेः तलात् उच्चलितस्य दृढतस्य रजोभारस्य परागपु-
शस्य आक्रमणेन विनम्रीकृतानि पद्मानि यस्य तथोक्तेनापि । रजसा यो भारः
तेनावनम्रीकृतपद्मनापीति वा । अयं अस्मद्व्यवहारः कुेरुकुलस्य दुर्घोषनादि-
वृन्दस्य जैत्रः । इति उक्तप्रकारेण विस्मयबलेन आश्चर्यातिशयेन विस्तारितेन वि-
ष्टेन चक्षुषा इन्द्रियेण बृहन्नलो सारयित्वेन अग्रे स्थितामपि अनादृत्य मुहुर्मुहुः
आदिबद्धिः निरीक्षमाणैः पारैरनुगम्यमानः अयं उत्तरः स्वां स्त्रीयां नगरीं पुरीं
नलकूचरः पुत्रोपुत्रः अलकां तत्पुरीन्धिय प्रविश्य परस्परं अन्धोन्धं उपमर्दनेन
मैत्रनेन द्विगुणितः द्विरावृत्तः चन्दिनां स्तुतिपाठघनां वादिषाणां वीणारोपमुद्-
हृतालापीना च घोषः संतुल्यवदः यस्मिन्त्रयोक्तेन महता विजयार्थेन राजमा-
र्गेन उपलक्षितः पितुः विराटस्य सभां आस्थानमण्डपं अनिजगाम प्राप्तवान् ॥

तानीति । जयिनः पश्चिमोद्भवजयशालिनः पितुः विराटस्य अग्रे प्रथमम् ।

१. 'औत्पातिकचक्रैः' इति पाठः. २. 'परिभ्रमद्भिः' इति पाठः. ३. 'गो-
पदा' इति पाठः. ४. 'भूत' इति पाठः. ५. 'पुरमट' इति पाठः. ६. 'मंडका-
निह स्वां पुरीम्' इति पाठः. ७. 'उपलक्षितः' इति नास्ति कश्चिद्.

तत्रावनीन्द्रः प्रणतं कुमारमसौर्द्धयैराद्रतमुत्रमाजौ ।

दोभ्यां द्विपद्वन्धनखेदभाग्भ्यामपि प्रमोदाद्दृढमालिलिङ्ग ॥ ६१ ॥

पार्थोऽप्युपानीय रयस्य गर्भात्पार्थस्थितायै पितुरुत्तरायै ।

प्रादेत्त पट्टांशुकमात्मसूनोः पाणिप्रहार्यं किल मन्त्रवासः ॥ ६२ ॥

आचेदमन्यमखिलं पटमासुदेष्ण-

मन्तःपुराय स विभज्य ददौ कुमारः ।

सैरन्ध्रये न तु मलीमसवाससेऽपि

संचिन्त्य तां बहुपटप्रभवावलम्बाम् ॥ ६३ ॥

पूर्वाह इति यावत् । यानि पुष्पाणि, ये धूपाः, ये केतवः ध्वजाः, ये मणि-
मयास्फोरणाङ्गाश्च पुरे उपचाराः बभूवुः । जयिनः उत्तरगोप्रहृशातिनः पुनश्च
तस्योत्तरस्य । पश्चादिति शेषः । अपराह इत्यर्थः । तानि पुष्पाण्येव, ते धूपा
एव, ते केतव एव, ते मणितोषणाङ्गा एव, पुरोपचाराः बभूवुः । जयद्वयस्यैक-
हापि विलम्बामावादिति भावः ॥ ६० ॥

तत्रेति । अत्र आस्थानमण्डपे अवनीन्द्रः विराटः प्रणतं नम्रं हृयैः द्विवि-
धैः अङ्गैः प्रथमं रोदनजन्यैः वाष्पैः पश्चात् शत्रुशरक्षतिजन्यैः शोणितैश्च अर्घ्यं
सिक्तं तनुग्रं कवचं यस्य तथोक्तम् । 'अस्त्रमधुनि शोणिते' इति विश्वः । कुमारं
उत्तरं आजौ युद्धे द्विपता मुद्रामणा बन्धनेन यः खेदः श्रमः तं भजत इति
माग्भ्यामपि दोभ्यां बाहुभ्यां प्रमोदादेतोः दृढं यथा तथा आलिलिङ्ग आलि-
ङ्गितवान् । प्रेमपरवशा न गणयन्ति निर्जं श्रममिति भावः ॥ ६१ ॥

पार्थ इति । पार्थ. अर्जुनोऽपि रयस्य गर्भात् मध्यात् पट्टांशुकं शत्रुं
उपानीय आदाय आत्मसूनोः अमिमन्योः पाणिप्रहार्यं मन्त्रवासः । क्लिष्टेति
संभावनायाम् । कन्यानिश्चयकालिकवस्त्रमिवेत्युपप्रेक्षा । पितुः पार्थे स्थितायै
उत्तरायै ददौ ॥ ६२ ॥

आचेदमिति । स कुमारः उत्तरः अन्यं उत्तरायै अर्जुनदत्तादितर अखिलं
पटं वस्त्राणीति जालेकवचनम् । आसुदेष्णं सुदेष्णामारभ्य आचेदं दाढी-
जंनपर्यन्तं अन्तःपुराय । अन्तःपुरजनायेत्यर्थः । ददौ । मलीमसं मलिनं
वासः वस्त्रं यस्यास्तथोक्ताया अपि सैरन्ध्रये द्रापयं तु तां द्रापदीं बहुना पटानां
प्रभवः उत्पत्तिस्थानं अवलम्बं मध्यदेशः यस्यास्तथोक्तां संचिन्त्य स्मृत्वा न
ददौ । पटं कंचिदिति शेषः । अनुचिततादिति भावः । अत्र बहुपटोत्पादक-
त्वेन द्रौपदीमध्यचिन्तनस्य विशेषगगत्या तस्यै वस्त्रदानप्रतिषेधहेतुतात्पर्य-
हेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ६३ ॥

विनाजुनें पाण्डुसुतान्समाजे

विस्मिता विस्मिता विलोकमानम् ।

जिघ्रन्विराटश्चिकुरेषु स्रुतं

जगाद विन्यस्य निजासनार्थे ॥ ६४ ॥

निपात्य पार्थान्कान्तारे निःसपन्नत्वमीयुषाम् ।

कण्ठेगृह्यसे वत्स कौरवाणां त्वमेककः ॥ ६५ ॥

नव्यं गुहं भुवि न मार्गितुमुत्तरायाः

संरक्ष्य सूतमपि तादृशि संप्रहारे ।

जन्मर्क्षजीवदिनयोगफलं च दातुं

कन्यासु वत्स कथमेव कुरुन्व्यजेष्टाः ॥ ६६ ॥

यिमेति । समाजे सभायां अजुनें विना अजुनवर्ज्यान् पाण्डुसुतान् धर्मराज-
मीमनकुलसहदेवान् अजुनोक्तवेपान्तरच्छत्रान् विस्मिता विस्मिता आश्चर्यं गत्वे-
त्यादराद्विरक्तिः । विलोकमानं स्रुतं उत्तरं विराटः निजासनार्थं विन्यस्य उपवेद्य
चिकुरेषु । मूर्धनीत्यर्थः । जिघ्रन् सन् जगाद वक्ष्यमाणप्रकारेणोक्तवान् ॥ ६४ ॥

निपात्येति । पार्थान् कान्तारे अरण्ये निपात्य पातयित्वा । शूतव्याजेनेति
भावः । निःसपन्नत्वं शत्रुशून्यत्वं ईयुषां प्राप्तानां कौरवाणाम् । हे वत्स, त्वं
एककः एक एव कण्ठेगृह्यसे कण्ठविवररोधिक्रिय इवाचरसि । पार्थास्तु पश्चापि
मिलित्वा तथा भवन्ति नतु प्रत्येकमिलित्वो वीर्यातिशयस्त्वत्त्वत्त्वर्थः । अतएव व्य-
तिरेकालंकारो व्यङ्ग्यः । उपमा समानता शौली । द्वयोरेकनाचक्रानुप्रवेशसंस्कार-
लंकारः ॥ ६५ ॥

नव्यमिति । किंच हे वत्स, उत्तरायाः त्वद्गनिव्या नव्यं बृहत्तलादो
नूतनं गुहं नाव्याचार्यं भुवि न मार्गितुं अनन्वेषितुम् । तस्या गुरुशोकं पारयितु-
मित्यर्थः । कन्यासु उत्तराप्रभृतिषु विषये जन्मर्क्षेण जन्मनक्षत्रेण सह जीवदि-
नस्य पृथक्सतिवासरस्य योगेन यत्फलं वक्ष्यलामः तत् दातुं च तादृशि दुस्तरे-
संप्रहारे तुहे स्रुतं नृक्षत्रमपि संरक्ष्य कुरुन् दुष्येपनासीन् । कथमित्याक्षेपः ।
व्यजेष्टाः वितवानसि । अत्र गुरुशोकवारणस्य सूतरक्षणेन नूतनवस्त्रदानस्य
कौरवजयेन सह केनेपान्वनाशयासंख्यालंकारः । 'अध्वा भोजनमालसं
विद्या वस्रं वराधना । मृत्युश्चेति ममाजन्मर्क्षार्कादिदिनयोगतः ॥' इति
ज्योतिषिकाः ॥ ६६ ॥

इति प्रमोदचञ्चलेन पाणिना पराभृश्य चरमाङ्गं पुनःपुनरनु-
ज्ञानाय ताताय सौदेष्णेयोऽपि त्रपाप्रवाहाभिमुखमवस्थातुमपार-
यन्निव विवेलितकंघरो गिरमेव विज्ञापयामास ॥

रोदःप्रसारि ध्वनितं मया चक्रे धुरि द्विधाम् ।

यावान्मे वेगसंनाहस्तावास्तत्र प्रदर्शितः ॥ ६७ ॥

अहमेको रणे तस्मिन्नपरैरननुष्ठिताम् ।

रथिसारयिपत्तित्वे रचयामि स्म कर्तृताम् ॥ ६८ ॥

देवै, किं बहुना ।

अपार्थ कर्म मे नासीदाहवे यदरातिपु ।

पुरो विजयभाधाय पुनरागा पुँरीमिमाम् ॥ ६९ ॥

इतीति । इति उक्तप्रकारेण प्रमोदेन चञ्चलेन कम्पमानेन पाणिना चरमाङ्गं
पृष्ठभागं पुन पुन पराभृश्य पुन पुनरनुज्ञानाय पृच्छते ताताय पित्रे विराडाय ।
सुदेष्णाया अपत्यं सौदेष्णेय उत्तरोऽपि त्रपा रज्ज्वैव प्रवाह तस्याभिमुखं अव-
स्थातुं अपारयन् अशक्नुवन्निवेद्युत्प्रेक्षा । विवेलिता व्यावर्तिता कंधरा प्रीवा येन
तथोक्तं सन् एव वक्ष्यमाणप्रकारेण गिरं वाचं विज्ञापयामास विज्ञापितवान् ॥

रोद इति । हे तात, मया रोदसो दिवि भुवि च प्रसारि व्याभुवत् ।
'यावाभूमी च रोदसी' इत्यमरः । ध्वनितं सिंहनाद रोदनं च द्विधा धुरि क्षप्र-
चक्रे कृतम् । करोते वमणि छिद्रं । उरसाहङ्गवाचेति भावः । मे मम वेगे
पराक्रमे पलायने च य संनाह उद्योग यावानस्ति तावान् वेगसंनाह एन
द्यन्तूनामग्रे प्रदर्शितः । मयेति योज्यम् ॥ ६७ ॥

अहमिति । किञ्च तस्मिन् रणे अहमेक एव । नान्य कश्चिदित्यर्थः । अपरै
अन्यै अननुष्ठिता अकृताम् । अनुचितत्वात् क्षाप्रऽप्यकरणीया चेत्यर्थः । रथित्वे
सारयित्वे पत्तित्वे चेत्यर्थः । पुरनिगमनप्रवेशयो युद्धे पलायनवस्त्राहरणयो-
रेति विवेकः । कर्तृता अधिकार रचयामि स्म अकरवम् । रथी सारयि पाद-
चारी चामवमित्यर्थः । अत्र वाच्यवक्ष्यायां अनेकसाध्ये कमनये एकस्य प्रा-
प्त्या पराननुष्ठितवसमपनस्तत्क्राव्यछिद्रमेव ॥ ६८ ॥

देवेति । देव, किं बहुना । उक्तेनेत्युत्तरेणान्वयः ॥

अपार्थमिति । हे देव स्वामिन्, बहुनोचेन किं प्रयोजनम् । न किमपी-
त्यर्थः । यत् यस्मात् आहवे युद्धे अरातिपुं दानुषु विषये मे मम संबन्धि कर्म

१ 'तत्र' इति पाठ २ 'विनग्रीभूत' इति पाठ ३ 'अये देव' इति पाठ

४ 'आदाय' इति पाठ ५ 'इमा पुरीम्' इति पाठ .

इति तादृशीं तस्य वचनचातुरीं निशम्य दुरोदरविहारप्रहारवे-
दनामप्यविगण्य तरलितेन शिरसा श्लाघयमाने यतीन्द्रे वासर-
विरामशंसिनं यामशङ्करवमाकर्ण्य यथोचितं सभास्तारान्विसृज्य
मेदिनीपतिर्मोदेन सुदेष्णाप्रासादमाससाद ॥ .

सुतावलोक्येन नरेन्द्रसुभ्रुव-

च्युताखिलाश्रुष्वपि सोदराख्यात् ।

विलोचनाङ्गेष्वतिवृष्टिसंपदे

विभाण्डकापत्यविजृम्भणायितम् ॥ ७० ॥

शुद्धं सारम्यं च अपगतः अर्थः प्रयोजनं यस्मात्तथोक्तं पार्थेन रहितं च नासीत्
तस्मात् कारणात् पुरः अग्रे विजयं जयं अर्जुनं च आधाय विन्यस्य इमां पुरीं
प्रति पुनः आगां आगतवानस्मि । कर्म निष्फलं चेत्पार्थो न चेत् जीवन् पुनरा-
गच्छेयमेवेत्यर्थः ॥ ६९ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारं तादृशीं शब्दशक्तिमूलव्यञ्जनया वास्तवार्थप्रका-
शिका वचनानां चातुरीं नैपुण्यं निशम्य श्रुत्वा यतीन्द्रे युधिष्ठिरे दुरोदरविहारे
घूतमीडाया प्रहारेण विहायोत्तरप्रशंसा वृहत्तलाप्रशंसया क्रुपितविराट्कृतपाश-
कृताङ्गेन या वेदना तामप्यविगण्य अनादृत्य तरलितेन क्षम्यतेन शिरसा
श्लाघयमाने अमितन्दयति सति मेदिन्याः भूमेः पतिः विराट् वासरविरामस्य
सार्यकालस्य शंसिनं सूचकं यामानां चतुर्णां सबन्धिनं शङ्करं आकर्ण्य सभा-
स्तारान् सभाजनान् यथोचितं तत्तदर्थोपचारे यथा तथा विसृज्य अनुज्ञाप्य
मोदेन पुत्रजयजन्यसतोपेण उपलक्षितः सुदेष्णायाः उत्तरस्य मातुः सबन्धिनं
प्रासादं सौधं आससाद प्रविवेश । पुत्रेण सहेति शेषः ॥

सुतेति । सोदराणां कीचकानां अत्यमात् नाशादेतोः च्युतानि गलितानि
अखिलानि निःशेषाणि अश्रूणि बाष्पजलानि येषु तथोक्तेष्वपि नरेन्द्रसुभ्रुवः
सुदेष्णायाः विलोचनेषु अङ्गाः अङ्गाख्या जनपदा इवेत्युपमितसमासः । उपमा-
प्रायपाठात् तेषु अतिवृष्टिसंपदे समृद्धौ मुनस्य उत्तरस्य अवलोकेन दर्शनेन
विभाण्डकापत्यस्य ऋष्यशृङ्गमुनेः विजृम्भणेन आविर्भावेनेव आचरितं तद्विजृम्भ-
णायितम् । इत्यन्तावर्तते क्तः । ऋष्यशृङ्गागमेनाङ्गदेशेभिव उत्तरावलोक्येन सुदे-
ष्णानेप्रयोरानन्दबाष्पाणां अतिवृष्टिरसीदित्यर्थः । ऋष्यशृङ्गागमान्महती वृष्टिर्भ-
षतीत्यागमप्रसिद्धम् । अत्रानन्दबाष्पवृष्टिमुतावलोकनयोः कार्यकारणयोरुक्तैस्त्व-
लंकारः । तस्य चोपमया सहैकवाचकानुप्रवेशसंस्कारः । वंशस्थवृत्तम् ॥ ७० ॥

अन्येद्युरात्मजमुखादभीषां याथार्थ्यमवगम्य चकितचकितः कु-
टुम्बेन सह सचिवान्पुरस्कृत्य समाभागतो विराटो नामान्तरसंनि-
धानादिव हायनमेकमनुपसर्पद्भिः स्त्रैः स्त्रैर्वैपैः प्रकृतिमापन्नेन सो-
दर्यजनेन समुपास्यमानस्य युधिष्ठिरस्य चरणनलिनयोः पलितंभा-
वुक्तेन मौलिना मरालयुवकेलिमुल्लयांचकार ॥

तदा नुनोद स्मितपाण्डुरिम्णा तपःसुतोऽश्वश्रुतिहेतुमुग्रम् ।

महेन्द्रसूनोर्दृशि शोणिमानं मात्स्यस्य चित्तेऽपि च नीलिमानम् ७१

अन्येद्युरिति । अन्येद्युः परस्मिन् दिवसे आत्मजस्य मुखात् वचनात्
अभीषां कट्टादिसंज्ञानां पाण्डवानां याथार्थ्यं तत्त्वं पाण्डवत्वयुधिष्ठिरत्वादिकं
अवगम्य ज्ञात्वा चकितचकितः सेवापचारादिभिः मीतमीतः । वीष्णायां
द्विर्भाषः । कुटुम्बेन कलत्रपुत्रादिना सह सचिवान् मन्त्रिणः पुरस्कृत्य समां
प्रत्यागतः विराटः नामान्तराणां कट्टबलत्रयन्यसंज्ञानां संनिधानात् सांगत्यादि-
वैत्सुम्प्रेक्षा । एकं हायनं संवत्सरं अनुपसर्पद्भिः समीपमागच्छद्भिः स्त्रैः स्त्रैः
प्रत्येकं स्त्रीयैः वैपैः रूपैः प्रकृतिं स्वभावं आपन्नेन प्राप्तवता सोदर्यजनेन अनु-
जजनेन । भीमादिमिरिति यावत् । समुपास्यमानस्य सेव्यमानस्य युधिष्ठिरस्य ।
चरणे एव नलिने कमले तयोः पलितंभावुक्तेन धवलीभूतेन शिरोरुहेण ।
'आद्यष्टभुग-' इत्यादिना रशि स्तिवात् 'अरुर्दिपत्-' इत्यादिना मुम् ।
मौलिना शिरसा । मरालयूनः तरुणहंसस्य केलिं स्त्रीलां उल्लयांचकार प्रकाश-
यामास । प्रणनमेत्यर्थः । अत्र अन्यलीलाया अन्यत्रासंभवेन तत्सदृशलीलादे-
पाभिदर्शनालंकारः । चरणनलिनयोरिति रूपकोजीवित इति द्वयोरङ्गातिभावेन
संकरः । स चोत्प्रेक्षया संसृष्टः ॥

तदेति । तदा विराटप्रणामसमये तपसः यमस्य सुतः धर्मराजः स्मितस्य
पाण्डुरिम्णा धावत्येन हेतुना अशश्रुतिः पाशकप्रहारमग्न एव हेतुर्यस्य तं धर्मं
भयंकरं महेन्द्रसूनोः अर्जुनस्य दृशि नेत्रे शोणिमानं विराटे क्रोधेनाह्वयं नुनोद
निरस्तवान् । किंच अशश्रुतिहेतुं निजकृतपाशकप्रहारजन्यं तप्तं इतिकर्तव्यदामी-
त्येन भयंकरं मात्स्यस्य विराटस्य चित्ते नीलिमानं भयान्धलरूपं मालिन्यं नुनोद ।
अनार्जुनविराटाभ्यां धर्मराजस्मितनर्मस्येन तदन्तःप्रसादानुमानादनुमानालंकारः ।
धर्मराजस्मिन्धावत्यव्याख्या अर्जुनलोचनाह्वयविराटमानसमालिन्यस्यापपूर्वकं
मंथयप्राप्तिरुत्तद्गुणालंकारद्वयेनाङ्गातिभावसुकीर्णैः प्रतीयत इत्यलंकारेणालंकार-
ध्वनिः । एवममर्षलागशान्त्योरर्जुनविराटगतयोरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्ययोरङ्गातिभा-
वेन संकरः । अस्य चोत्प्रेक्षयानुमानालंकारसापेक्षत्वात् द्वयोः संलक्ष्यासंलक्ष्य-
क्रमव्यङ्ग्ययोरङ्गातिभावेन संकर इत्यलं प्रपञ्चेन ॥ ७१ ॥

मात्स्यस्ततः प्रमुदितो महितेऽहि कन्यां

शौरौ समेयुपि सहाखिलबन्धुवर्गैः ।

मृद्वीं शिरीषकुसुमादपि पार्यसूनोः

सीमाशिलामतनुत प्रथमाश्रमस्य ॥ ७२ ॥

वयोपचारं विदधे मुदेष्णाजानिः स पार्येषु समाधवेषु ।

तमेव गान्धारपतिं यथा ते जानीयुरन्यन्तकृतोपकारम् ॥ ७३ ॥

अयोध्यास्य कुरूनेतान्हरिर्मात्स्यपुराद्ययौ ।

मन्दारप्रमुखान्कल्पान्वसन्त इव नन्दनाम् ॥ ७४ ॥

इत्यनन्तमष्टकविकृतां चम्पूभारते सप्तमः सर्गः ।

मात्स्य इति । ततः अनन्तरं मात्स्यः विराटः प्रमुदितः संतुष्टः सन् शौरौ श्रीकृष्णे अखिलबन्धुवर्गैः सह समेयुपि प्राप्तवति सति महिते चन्द्रतारादिगुण-
संपर्या श्लाघ्ये अहि वासरे कस्मिंश्चित् शिरीषस्य कुसुमादपि मृद्वीं मुकुमारां
कन्यां उत्तरां पार्यसूनोः अभिमन्योः प्रथमाश्रमस्य ब्रह्मचर्यस्य सीमाशिलां
अवधिदेशदृष्टदं अतनुत चक्रे । अभिमन्यवे कन्यां प्रायच्छदित्यर्थः । अत्र
शिरीषकुसुममुकुमाराः परुषसीमाशिलालवणं नाद्विरूपघटनात्मकविषमप्रमेदः ।
एवं पत्नीलस्य व्यङ्ग्यस्य ब्रह्मचर्यसीमाशिलात्वेन भङ्ग्यन्तरेण कथनात्पर्यायोक्तय-
लंकारः । द्वयोश्चैवाचकानुप्रवेशसंकरः ॥ ७२ ॥

तथेति । मुदेष्णा जाया यस्य सः मुदेष्णाजानिः स विराटः । माघवेन
कृष्णेन सहितेषु समाधवेषु पार्येषु धर्मराजादिषु विषये उपचारं पूजां तथा विदधे
चक्रे यथा ते सकृष्णाः पार्याः तं मृतेन सर्वस्वं हत्वा तादृग् कुरादायिनं गान्धा-
रपतिं शकुनिमेव अत्यन्तं कृतः उपकारः येन तयोक्तं जानीयुः भावयेयुः । शकु-
निना राज्यादभ्रंशने ईदृग्निराटोपचारस्य प्रसक्त्यभावादिति भावः । अत्र शकु-
न्युपकारस्य गुणत्ववर्णनाल्लेशलंकारः । एवं विराटेनोपकृतानां शकुनामुपकारसं-
भावनादसंगत्यलंकारः । द्वयोश्च पूर्ववासंकरः । 'विदधं भिजदेशलकार्यहेत्वोरसं-
गतिः' इत्यसंगतिलक्षणम् । लेशलक्षणं तूकम् ॥ ७३ ॥

अथेति । अथ विराटोपचारानन्तरं हरिः श्रीकृष्णः एतान् कुरून् मुपिष्ठि-
रापीन् उल्लास्य संतोषयित्वा मात्स्यपुरात् । मन्दारप्रमुखान् कल्पान् सुरदृशान्
उल्लास्य किञ्चलयकुसुमादिभिः प्रकाशयित्वा वसन्तः माघवः नन्दनादिषु । ययौ
प्रस्थितवान् । पूर्वोक्तमालंकारः ॥ ७४ ॥

इति धीतदायिकपदारविन्दवन्दनचन्द्रलितानन्दसान्द्रस्य कुरविकुलचन्द्रस्य
रामचवीन्द्रस्य कृतौ चम्पूभारतव्याख्याने तास्याख्याने सप्तमसर्गकविवरणं
समाप्तमासीत् ॥

अष्टमः स्तवकः ।

तावत्पाण्डुसुतेन कौतुकवता कर्तुं प्रकोष्ठाङ्गणे

ज्यामेका युधि नर्तकी भुजभुवि स्यात्तु चिरस्यापराम् ।

आहूता. क्षितिपा विराटनगरीं सैन्यद्विपैरुन्मदेः

प्रावृद्धासरसचया इव धनेः प्रापुर्महाद्रेस्तटीम् ॥ १ ॥

सेनानां यावतीः पार्थो युद्धायाक्षौहिणीर्दधौ ।

धार्तराष्ट्रश्चतस्रभिस्तावतीरधिकाः पुनः ॥ २ ॥

सत्ताध्ववृत्तान्तमुवाच शल्य पार्यस्ततो भानुसुतस्य युद्धे ।

आक्षेपवाचा हृदयं वितक्षन् न्यर्थात्तामाचर मातुलेति ॥ ३ ॥

तावदिति । तावत् तदानीं प्रकोष्ठस्य कूर्पराधोभागस्य अङ्गणे अप्रमत्ने । हस्त इति यावत् । 'प्रकोष्ठ कूर्परादध' इत्यमरः । कूर्परो बाहुमध्यप्रस्थः । एका ज्या शिचिनीं युधि युद्धे नर्तकी चञ्चलाम् । आक्षेपणविमोचनाभ्यामिति भावः । कर्तुं अपरा अन्या ज्या भुजम् । 'ज्या मौर्वीमातृभूमिषु' इत्युपनापि विश्वः । भुजभुव बाहुदेशे स्थानु स्थिरतरा कर्तुं च कौतुकवता कुतूहलवता पाण्डो सुतन धर्मराजेन आहूता चारसचिवादिद्वारा आश्रिता क्षितिपा राजानस्तत्तद्देश्या उन्मदे सैन्यद्विष सैन्यगजे उपलक्षिता विराटनगरीं प्रावृद्धा सराणां वार्षिकदिनानां सचया समूहा धनं मेघरूपलक्षिता महाद्रेस्तटीं तं मिथ प्रापुः । उपमालकारः । यत्पत्र 'प्रकोष्ठाङ्गणे' इत्यत्र 'प्रकोष्ठे विस्तृतकरे' इति वृत्तिहेन कोशलेखनम्, तदवधोधात् । यत् 'प्रकोष्ठे विस्तृतकरे' हस्तो मुष्ठा तु बद्धया । सरणि स्यादरणिस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना ॥' इत्यादिना विस्तृतकरे प्रकोष्ठे हस्तः, बद्धया मुष्ठा तु स हस्तः रणिः, निष्कनिष्ठेन मुष्टिना अरणिर्पेति मानविशेषनिर्णयायैव तत्र प्रकोष्ठग्रहणात् तदर्थनिर्णयस्त्वस्मिन्निहित एवेति एष कोशार्थकोविदानामित्यात्मसदावेशेन । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १ ॥

सेनानामिति । पार्थ धर्मराज युद्धाय युद्धं कर्तुमिति 'क्रियार्थः' इत्यादिना चतुर्थीः । यावती सेनानां अक्षौहिणी । यत्सख्याकाक्षौहिणी सेना इत्यर्थः । दधौ सगृहीतवान् । चतस्रमिरधिकास्तावती सप्तः । सेनानामक्षौहिणीस्तु एसादशेत्यर्थः । धार्तराष्ट्रं दुर्योधनः दधौ । अत्र धर्मराजाक्षौहिणीनां सप्तत्वं प्रसिद्धा ग्राह्यमिति न न्यूनपदत्वदोषः ॥ २ ॥

उच्येति । तत उभयो सेनासमग्रदानन्तरं पार्थ धर्मराज उक्तः अथ निवृत्तात् उपचारपरितुष्टन स्वेन दुर्योधनस्य साक्ष्यकरणवरदानरूपं येन तयोश्च शल्यः प्रति हे मातुल मातृसौदर, त्वं आसमन्तात् क्षेपं निदा यस्यास्तया वाचा । निन्दाप्रतिपादववाक्येनेत्यर्थः । 'क्षेपो विलम्बे निदायाम्' इति विश्वः । युद्धे वर्ण-

अथ भागिनेयेषु वत्सलतया सत्यसंगरस्येति प्रतिश्रुत्य ।

भद्राय तव मां विद्धि निद्रामुचमिति ब्रुवन् ।

मद्राधिपो ययौ पार्थात्स द्रागदुर्योधनान्तिकम् ॥ ४ ॥

तदनन्तरम् ।

साहाय युद्धे सरसीरुहाक्षं वरीतुकामस्य बलारिसनुः ।

अजातशत्रोरवतंसयन्गां तुङ्गध्वजां द्वारवतीमयासीत् ॥ ५ ॥

जुनयुद्धसमये गानुयुतस्य कर्णस्य हृदयं यनः वक्षश्च वितश्चन् छिन्दन् सन्
अन्वर्धतां शल्य इति सार्धकनामकत्वं आचरन् कुरुष्व । आत्मन इति शेषः ।
चरतेः प्रार्थनायां लोढ । 'वा पुंसि शल्यं सङ्कुर्वा' इत्यामुषविशेषपर्यायेष्वनरः ।
इत्युक्तप्रकारेण उवाच । प्रतिज्ञातदुर्योधनसाहाय्यं शल्यस्य प्रतिज्ञाभङ्गनयेन
सावन्मार्गं तमयाचतेत्यर्थः । महतामात्मविपत्तावपि परे भङ्गात्संरक्षणीया एवेति
भावः । यत्तु 'मा नास्ति तुला तवाजुनेन साम्यं यस्य' इति व्युत्पत्तिविद्वामन्वर्धतां
आचरेत्सम्बर्धत्वं मातुलसंज्ञाया एवाह नृसिंहः, तत्र । आयुधसाध्यतक्षणबोधकस्य
वितशक्तिरिति पदस्य स्वारस्यभङ्गापत्तेः । परतु मा तुला इतीति तन्त्रेण छेदमा-
श्रित्य हे कर्ण, तव अजुनेन तुला साम्यं मा नास्ति इत्युक्तप्रकारेण आक्षेपवाचे-
ति योजयितुं शक्यमिति ग्राह्यः ॥ ३ ॥

अथेति । अथेलासुतरेणेकवान्यम् ॥

भद्रायेति । अथ युधिष्ठिरप्रार्थनानन्तरं सहाः संगरः प्रतिज्ञा यस्य स तयो-
चोऽनीक्षपिप्रयुक्तोऽपि 'कमपराधलवं मयि पश्यति' इत्यादाविव योज्यः ।
मद्राधिपः शल्यः अग्न्या अपलेषु भागिनेयेषु धर्मराजाविषु वत्सलतया प्रेम्णा
तथा सूर्यकुतस्य हृदयमाक्षेपवाचा तक्षिप्यामीति अभ्युपगम्य अङ्गीकृत्य । 'प्रति-
श्रुत्य' इति पाठेऽप्युक्त एवार्थः । हे पार्थ, तव भद्राय मां निद्रा मुचयतीति तयोक्तं
प्रवणं विद्धि जानीहि इति ब्रुवन् सन् पार्थान् धर्मराजात् दुर्योधनस्य अन्तिकं
समीपं प्रति द्राक् सत्वरं ययौ गतवान् । लाटानुश्रालंकारः ॥ ४ ॥

तदनन्तरमिति । तदनन्तरमित्युत्तरेणान्वयः ॥

साहायेति । तदनन्तरं शल्यगमनानन्तरं बलारेः इन्द्रस्य सनुः अर्जुनः
सरसीरुहाक्षं श्रीकृष्णं युद्धे साहाय्यं परितुं कामो यस्य तस्य अजातशत्रोः धर्म-
जस्य गां वाचं उच्चार्यिका अवतंसयन् शिरसि ब्रुवन् सन् तुङ्गानि उन्नतानि
ध्वजानि यस्यां तां द्वारवतीं द्वारकानगरं प्रति अयात्रीत् प्राप । यातेः कर्तरि
लुट् । 'वरीतुकामो बलवैरिसनुः' इत्यर्जुनविशेषणतया पाठान्तरम् ॥ ५ ॥

तत्र चिरदृष्टस्य कुंकुञ्जरस्य कुञ्जरकुमारकोमलचन्द्रमविलासस्य
तस्य विलोकनाय वीथीषु जनाः संघीयभूयुः ।

हेतुं सुभद्राहरणे तदीयां यतित्वशुद्धिं हृदि कुर्वतीनाम् ।

गवाक्षमार्गैः कृतवीक्षणानां स्त्रीणां मुखेन्दोः स्मितचन्द्रिकामभूत् ॥ ६ ॥

दौवारिकैस्तत्र स दत्तमार्गो निद्रायमाणस्य निकेतमध्ये ।

शौरेरुपायाचरणोपधानं तत्स्यन्दिसिन्धुन्युतकूर्मशोभम् ॥ ७ ॥

यस्याधिमौलिसविधं प्रथमं समेत्य

तिष्ठन्कुरुद्वहसुतो युधि साहाय्यार्थी ।

रेजे परीक्षितुमिवोत्सुकतां दधान-

स्तत्कुन्तले निजमनस्यपि वक्रिमाणम् ॥ ८ ॥

तत्रैति । तत्र द्वारकाया कुञ्जरकुमारस्य करिकलमस्यैव कोमलं कुञ्जमार-
चक्रमविलासं गमनविलासं यस्य तथोक्तस्य चिरात् दृष्टस्य अतएव तस्य कुंकु-
ञ्जरस्य अर्जुनस्य विलोकनाय । त विलोकितुमित्यर्थः । जना वीथीषु संघीयभूयुः ॥

हेतुमिति । सुभद्राया हरणे हेतुं तस्य अर्जुनस्य इमां तदीयां यतित्वस्य
शुद्धिं नैर्मत्स्यम् । विपरीतलक्षणया कपटयतित्वमित्यर्थः । हृदि मनसि कुर्वतीनां
आलोचयन्तीनां अतएव गवाक्षाणां मार्गै रन्ध्रमार्गै कृत वीक्षणं अर्जुनदर्शनं
याभिस्तस्यां स्त्रीणां द्वारकाजनानां मुखस्यैव इदं चन्द्रस्य स्मितमेव चन्द्रिका
अभूत् । अयमेव च कपटसन्धासी सुभद्रामपहतवान् इति स्मेराननां वभ्रुरित्यर्थः ।
अत्रार्जुनकपटसन्धासचिन्तनतदवलोकनयो विशेषणगत्या हसनहेतुत्वाद्नेकप-
दार्थहेतुक्कवाव्यलिङ्गस्य परम्परितरूपकेण सहैकवाचकानुप्रवेशसंकरः ॥ ६ ॥

दौवारिकैरिति । तत्र तदानीं दौवारिकै र्वारपालं दत्तमार्गं । अन्तःप्र-
विष्ट इत्यर्थः । तौर्जुन । निकेतस्य शयनगृहस्य मध्ये निद्रायमाणस्य स्वपत-
शौरे कृष्णस्य सवन्धि तस्मात् कृष्णचरणात् स्यन्दिन्या प्रवहन्त्या त्रि-शो-
गत्राया व्युतस्य गलितस्य कूर्मस्यैव शोभा यस्य तत्तथोक्तं तमिव स्थितमित्युत्प्रेषा ।
चरणस्य उपधानं उपचर्हं वर्तुलमुपायात् तत्समीपं प्राप्तवान् ॥ ७ ॥

यस्येति । युधि युद्धे साहाय्यं सहायता अर्थां याचिष्यमाणः । 'अकेनोर्भविष्य-
दापमर्ष्ययो' इति श्रुत्योर्गो षष्ठीप्रतिषेधः । अतएव प्रथमं अर्जुनात्पूर्वमेव समेत्य
आगत्य यस्य शौरे मौले शिरसि सविधे समीपे अधिमौलिसविधम् । विभक्तार्थ-
व्ययीभावः । तिष्ठन् वर्तमानं कुरुद्वहस्य भूवराष्ट्रस्य मृतं दुर्योधनं निजं मनसि

१ 'कुंकुञ्जरस्य' इति नास्ति कश्चित् २. 'वीथीवीथीषु', 'वीथीषु वीथीषु' इति
च पाठो. ३. 'शुद्धिम्' इति पाठः. ४. 'तद्गर्भे' इति पाठः.

निमीलनालिङ्गितनेत्रयुग्मो निष्पन्ददेहो नितरां बभौ यः ।

स्वध्यानशैलीसुखमास्थितानां तपस्विनां सहस्रमिवानुकुर्वन् ॥ ९ ॥

देवीकुचाद्विरुच्ये घुसृणेन क्लृप्तः

सक्तः कपोलफलके मकरो यदीये ।

स्याङ्गध्वजारिजयिने विजयाय सिद्धिं

विश्राणयेति निगदन्निच कर्णमूले ॥ १० ॥

पाश्चात्यपायोनिधिपार्श्वभागे सम्पूर्य कुक्षिं सलिलस्य पूरैः ।

सजातियूयाद्युतिमाश्रितस्य क्रमं दधौ यो घनशावकस्य ॥ ११ ॥

ततः प्रमुद्धेन तेन देवेन तयोः क्रमेण प्रथमाभ्यागमनदर्शनाभ्यां

तस्य शौरिः कुन्तले कचेऽपि द्वयोः षक्तिमाणं कौटिल्यम् । तत्तारतम्यमिति यावत् ।
परीक्षितुं उत्सुकतां औत्सुक्यं दधान इवेत्युपेक्षा । रेजे बभौ ॥ ८ ॥

निमीलनेति । निमीलनेन निमेषेण आलिङ्गितं संगतं नेत्रयोर्युग्मं यस्य
तथोक्तः निष्पन्दः निश्चलः देहः यस्य सः यः शौरिः स्वस्य आत्मनः ध्यानशैल्या
विगलितवेद्यान्तरमैक्यानुसंधानेन यत्सुखं ब्रह्मानन्दः तदास्थितानां प्राप्तवतां
तपस्विनां योगिनां सहस्रं अनुकुर्वन्निवेत्युपेक्षा । नितरां बभौ रेजे ॥ ९ ॥

देयीति । देव्या षक्तिमप्याः कुचान् यस्य शौरिः संबन्धिनि यदीये कपोलः
फलक इव तस्मिन् सक्तः चुम्बनसमये लग्नः घुसृणेन कुङ्कुमेन क्लृप्तः लिखितः
मकरः मकरावृत्तिः रेखा स्वं अङ्गः यस्मिन् तादृशं ध्वजं यस्य तस्य मन्मथस्य
अरेः शंभोः जयिने विजयाय अर्जुनाय सिद्धिं काङ्क्षितार्थसाफल्यं विधाणाय
ददस्व इति कर्णमूले निगदन् विज्ञापयन्निवेत्युपेक्षा । विरुच्ये रराज । 'मीनध्वज-'
इति पाठः प्रकृतमकरे विज्ञापनोपेक्षया असंगतार्थकत्वादुपेक्ष्यः । मीनकेतन
इत्यत्र मतस्यजातिलान्मकर एव मीन इत्यनुरव्याख्यानात् । कर्णचित्संगमनेऽपि
पर्यायभङ्गाख्यदोषापत्तिरिति ॥ १० ॥

पाश्चात्येति । यः शौरिः पश्चिद्भवः पाश्चात्यः पश्चिमः पायोनिधिः समुद्रः
तस्य पार्श्वभागे सलिलस्य पूरैः प्रवाहैः कुक्षिं सम्पूर्य सजातीनां सकृत्त्वानां मेधानां
यूयात् वृन्दात् प्युति भ्रंशं आश्रितस्य प्राप्तस्य घनशावकस्य मेघवालकस्य क्रमं
रीतिं दधौ पृतवान् । अत्रान्यक्रमस्य अन्यत्रासम्भवेन तत्सदृशक्रमाक्षेपादसंभव-
दसंसंबन्धनिषन्धनो निदर्शनालङ्कारः । यस्मैत्यादिश्लोकचतुष्टये यच्छब्दस्तस्य
शारेति पूर्वेऽश्लोकेऽन्वेतीति ध्येयम् ॥ ११ ॥

तत इति । ततः दुर्बोधनार्जुनागमनानन्तरं प्रमुद्धेन तेन देवेन कृपेन तयोः

१. 'मीनध्वजा' इति पाठः. २. 'वचिनः' इति पाठः. ३. 'क्रमेण' इति नास्ति
पठितं. ४. 'प्रथमागमन' इति पाठः.

कृत्यसाम्यं * हृदिकृत्य रणाङ्गणे गृहीतहेतीनां नभकोटिसंरयातां
गोपकुमाराणां कदम्बेन केनचिदंशेन केवलसंनिधानेन खेनापि केन-
चिदंशेन परिपूरितघनमनोरयौ सुयोधनधनंजयौ स्वावासकटकमुव-
मासेदतुः ॥

सेनागजेन्द्रमदसौरमवीचिवेग-

निर्धूतगोग्रहणसंयुगपूतिगन्धम् ।

संवीक्ष्य मत्स्यवसुधेन्द्रपुरोपकण्ठं

शौरिश्च शक्ततनयश्च ननन्दतुस्तौ ॥ १२ ॥

दृष्ट्वा निवृत्य वदतो युधि पाण्डवाना-

मुत्साहमुग्रमथ सजयतो निशम्य ।

वातैर्विनापि मणिसौधतले निवासं

कुर्यन्नकम्पत भृशं कुरुवंशकेतुः ॥ १३ ॥

दुर्योधनस्य अर्जुनस्य च द्वयोः क्रमेण प्रथम आभ्यागमनेन प्रथमं दर्शनेन च
द्वाभ्यां हेतुभ्यां कृत्ये साक्ष्यकरणे विषये साम्यं तौत्य हृदिकृत्य । मनसि निवि-
त्येत्यर्थः । रणाङ्गणे गृहीतहेतीनां धृतायुधानां नभकोटिरूपा सङ्ख्या एवामस्तीति
तद्वत्ता गोपकुमाराणां नारायणगोपालारूपानां कदम्बेन बन्धनेन । तदात्मकेनेत्यर्थः ।
एवमग्रेऽपि । केनचिदंशेन एकेन भागेन केवल निरायुध यथा तथा संनिधानेन
समीपे वर्तमानेन खेनापि केनचिदंशेन च परिपूरित घनमनोरय साक्ष्यरूपस्य
ययौस्तौ सुयोधनधनंजयौ दुर्योधनार्जुनौ स्वस्य स्वस्य च आवास निवासभूता
कटकमुवं ह्वास्तिनपुरप्रदेश मात्स्यपुरप्रदेश च आसेदतु प्राप्तवन्तौ ॥

सेनेति । शौरिः कृष्णश्च शक्ततनय अर्जुनश्च तौ सेनासु धर्मराजसङ्हायार्थं
भागतेषु सैन्येषु गजेन्द्राणां मदस्य दानञ्जलस्य सौरमयीचिमि परिमलपरम्परामि
वेगेन निर्धूत निरस्त गोग्रहणे संयुगस्य गोग्रहणनिमित्तयुद्धस्य सबन्धी पूति-
गन्धः दुर्गन्ध इतकरितुरगरधिकपदातिकलेवरजन्य यस्मिन् तथोक्त मत्स्यवसु
धेन्द्रपुरस्य विराटनगरस्य उपकण्ठ समीपदेशे सम्यक् वीक्ष्य ननन्दतु । अत्र साह
मपुरोपकण्ठदर्शनस्य विशेषणगत्या आनन्दहेतुत्वात्पदापहेतुक काव्यलिङ्गम् ॥ १२ ॥

दृष्ट्वेति । अथ कृष्णार्जुनागमनानन्तरं दृष्ट्वा पाण्डवान् विलोक्य निवृत्य पुन
रागत्य पदत वचयत सजयत सजयात् । पाण्डवतत्त्वजिज्ञासया प्रेषितादिति
शेषः । युधि युद्धे विषये पाण्डवानां धर्मराजादीनां सबन्धिनं उग्र भयंकरं उत्साहं
वीररसं निशम्य श्रुत्वा कुरुवंशस्य केतुरिव केतुः । तद्वात्प्रख्यापक इत्यर्थः । धृतराष्ट्र
कुरुणां सबन्धी वंशकेतुः येषु पाण्डवद्वन्द्वज इत्यपि । मणिमये सौधतले निवासं

पाण्डोः सुताय वसुधां प्रविभज्य दित्सोः

प्रज्ञादृशो रहसि सान्त्वपथोपदिष्टम् ।

दुर्योधनस्तु वचनं न चकार कर्णे

कर्णे स्वमेव वचनं मधुरं चकार ॥ १४ ॥

तदनु दिने दिने समुपचीयमाननानाविधनरपतिकुलचतुरङ्गवल-
फलकलानप्यभिभवद्भिः कङ्ककाकसालावृकजम्बुकरटितैः कटुकतनि-
कटयोः कुरुविराटपुटभेदनयोः कतिपयदिनैरेव पञ्च खलु वीराः कौर-
वसाम्राज्यलक्ष्मीमिवीक्ष्य स्यातुमवशिष्येरन्निति किंवदन्त्यां क्षिति-
पतिः क्षीणधैर्यो दीनाक्षरेण सहोदरसमक्षं सरसीरुहाक्षमेवमाचक्षे

दुर्वैजपि सन् वातैर्विनापि वायुमिर्विनापि मृगं अकम्पत कम्पितवान् । अत्र
पुत्रमिपतिभयवृत्तस्य पृतराष्ट्रकम्पस्य तत्सूचकौत्पातिकम्पजकम्पस्य च द्वयोः
प्रकृतत्वात्केवलप्रकृतास्पदः श्लेषालंकारः । तद्वहिरपस्थानसीतमास्तधूननरूपकार-
णामावेऽपि कम्पनरूपकार्योद्भववर्णनाद्विभावनालंकारश्च द्वयोरभिजपदबोध्यत्वा-
देकमात्रकानुप्रवेशसंकरः ॥ १३ ॥

पाण्डोरिति । पाण्डोः सुताय धर्मराजाय वसुधां भूमिं प्रविभज्य अर्धांशं
विभागं कृत्वा दातुमिच्छोः दित्सोः प्रज्ञादृशः अग्न्यस्य पृतराष्ट्रस्य संबन्धि रहसि
सान्त्वपथेन साममार्गेण उपदिष्टं बोधितं वचनं तु दुर्योधनः कर्णे भोजे राधेये
न चकार नाङ्गीकृतवान्, न श्रावितवांश्चेत्यर्थः । किंतु स्वं स्वीयं मधुरं
वचनमेव कर्णे चकार । पृतराष्ट्रोक्तं दूरीकृत्य कर्णेन दुर्मन्त्रिणा सह दुरालोचनं
वृत्तवानित्यर्थः । 'परेतकृष्ण हि गतायुषो नरा हितं न गृह्णन्ति सुहृद्भिरीरितम्'
इत्यभिपुष्पा इति भावः ॥ १४ ॥

तदग्न्यति । तदनु दिनेदिने समुपचीयमानानाम् । आगत्य संघीभवतामित्यर्थः ।
नानाविधानां क्षत्रियमष्टैश्चक्रितादिजातीनां नरपतीनां राज्ञां कुलस्य वृन्दस्य
यानि चतुरङ्गानि यत्नानि क्रिनुरगरधिकपदातिरूपानि तेषां कलकलान् कोलाहल-
रवानपि अभिभवद्भिः आच्छादयद्भिः कङ्कानां गृध्राणां काकानां सालावृकाणां
शुनां जम्बुकानां गृणालानां रटितैः दुर्घोषैः । 'सालावृकाः कपिक्रोष्टुश्चानः' इत्य-
मरः । कुरुपुटभेदेन दाक्षिणपुरे विराटपुटभेदेन मत्स्यपुरे च द्वयोः कटुकताः कर्ण-
कटोरीभूताः निवृत्ताः । समीपदेशाः ययोन्ययोः सतोः । कतिपयैः स्वल्पसंख्यै-

१. 'जम्बुकदम्बकरटितैः' इति पाठः. २. 'कतिपयैः' इति पाठः. ३. 'वीरव'
इति पाठः. ४. 'किंवदन्त्यां प्रवदन्त्या सत्याम्' इति पाठः. ५. 'दीनाशरः' इति
पाठः. ६. 'सरोरराशमेवं व्याचक्षे' इति पाठः.

एतावतो वन्धुजनान्निहत्य किं लब्धया कृष्ण मुवानया मे ।
 सकन्दमूलानि सनिर्झराणि न किं समाद्यापि वनानि तानि ॥ १५ ॥
 संतापकाले सति सर्वमग्भः पतत्यधस्तादिति हि प्रसिद्धिः ।
 जिह्वां विहायाद्य जलं मुहुर्मे दृष्टिं समारोहति चित्रमेतत् ॥ १६ ॥
 गलत्समीरैर्गजकर्णतालैर्नटपटेभ्यो नगरध्वजेभ्यः ।
 तनूरिदानीं मम तान्तकान्तिराकम्पनाम्नायमसाधधीते ॥ १७ ॥

रेव दिनैः । न ॥ पञ्चमासादिभिरित्यर्थः । पञ्चवीराः धर्मराजादयः । कुरुणामिनां
 कौरवीं साम्राज्यलक्ष्मीं अभिवीक्ष्य स्थातुमवशिष्येरन् खलु । ततोऽन्ये सर्वेऽपि
 वीरा नक्ष्यन्तीत्यर्थः । इत्युक्तप्रकारायां किंवदन्त्यां लोकप्रवादे । 'किंवदन्ती जन-
 श्रुतिः' इत्यमरः । प्रवहन्त्यां सर्वत्र वर्षमानायां सत्यां क्षीणं धैर्यं यस्य तपोक्षः
 क्षितिपतिः चर्मराजः सहोदराणां भीमादीनां समक्षं तेषु शृण्वन् सति सति
 यावत् । वीनेन दुःखगद्गदेन अक्षरेण वाक्येन उपलक्षितः । सरसीरुहाश्च श्रीकृष्णं
 प्रति एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण आचक्षते उक्त्वान् । चक्षेः कर्तरि लिट् ॥

एतावत इति । हे कृष्ण, एतावतः इत्यसंख्यमान् वन्धुजनान् निहत्य रेव
 घातयित्वा लब्धया अनया भुवा । राजयेनेत्यर्थः । किं प्रयोजनम् । न किमपी-
 त्यर्थः । सकन्दमूलानि सनिर्झराणि जलप्रवाहसहितानि । भोक्तुं पातुमिति क्रमेण
 शेषः । तानि पूर्वमुपितानि वनानि अरण्यानि अपापि मम न सन्ति किम् ।
 सन्त्येवेत्यर्थः । महतां खदुःखमेव परदुःखाच्छ्रेय इति भावः ॥ १५ ॥

संतापेति । सर्वं नानाविधमपि अग्भः जलं सम्यन्तपतीति संतापस्तस्य
 काले प्रीप्मादौ वर्तमाने सति अधस्तात् पतति इति हि इत्येव प्रसिद्धिः ।
 न तूर्प्यमित्यर्थः । अथ प्रष्टवे तु तस्मिन् सत्यपि जलं जिह्वां विहाय त्यक्त्वा मे
 मम दृष्टिं कर्ष्यं स्थितां मुहुः । ननु सकन्दित्यर्थः । समारोहतीति यत् तदेतत्
 चित्रम् । वन्धुनाशमनुचिन्तयतः संतापेन शुष्यति जिह्वा वाष्पयते च इति-
 त्यर्थः । अत्र जलाभोगमनकारणसंतापकालविद्वत्तदूर्ध्वगमनकार्योत्पत्तिवर्जनात्
 विद्वत्कार्योत्पत्तिरूपो विषमप्रवेदालंकारः ॥ १६ ॥

गलदिति । हे कृष्ण, इदानीं तान्तकान्तिः संतापात् म्लानप्रभा मम अक्षौ
 तनूः घटीरम् । 'घियां मूर्तिस्तनुस्तनूः' इति घटीरपयांशेयमरः । गलन्तः प्रग-
 रन्तः समीरा वायवः येभ्यस्तेः गङ्गायां कर्णाः तालाः व्यजनानीष सैः नटपटः
 कम्पमानाः पटाः पताकाः येषां तेभ्यः नगरध्वजेभ्य आसमन्तात् कम्पनं देह-
 सुमेव आप्राप्य वेदं अधीयते अभ्यगति । तद्वदन्तं कम्पत इत्यर्थः । वन्धु-
 पतिचिन्तनादिति भावः ॥ १७ ॥

आनन्दयित्रीमखिलस्य जन्तोरन्तः क्षमा स्वामपहाय मोहात् ।
 बन्धुप्रणाशाद्बहुदुःखदोग्ध्रै वहिः क्षमायै स्पृहयामि घिड्याम् ॥१८॥
 गतिर्न मेऽन्या गरुडध्वज त्वया विनाधुनास्या विपदो विधूतये ।
 वनानलार्चिर्वलयावृतिस्थितेर्बलाहकात्किं शरणं मृगीशिशोः ॥ १९ ॥
 बहुभिः किमिहापरैः प्रलापैर्वहिरन्तश्च वदामि तुल्यभावम् ।
 कुरुराधिपयन्धुभिर्मम स्वैः कुरु सधिं कुरुवशभूतये त्वम् ॥ २० ॥
 इति द्रुवन्तं यदुनायकोऽप्रवीणुधिष्ठिर योगिविचिन्त्यवैभवः ।
 महीपते यद्भवता समीरित महात्मना युक्तमिदं भवादृशम् ॥२१॥

आनन्दयित्रीमिति । हे कृष्ण, अखिलस्य जन्तो प्राणिमात्रस्य आनन्द-
 यित्रीं आनन्दं द्रुवन्तीं स्त्रा स्त्रीया अन्तं मनसि क्षमा क्षान्तिगुण मोहात्
 राज्यलोभकृतात् अज्ञानात् विहाय बन्धुप्रणाशादेतो बहुदुःखस्य दोग्ध्रै जन-
 यित्र्यै वहिः बाह्यायै क्षमायै भूम्यै स्पृहयामि इच्छामि यत ततो मा विष् ।
 ति-योऽहमित्यर्थः । अत्र बन्धुनाशाङ्गीकारपूर्वकं राज्यकाङ्क्षावाक्यार्थेनारमनिन्द-
 नसमर्पणाद्वान्यार्थहेतुकं वाक्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ १८ ॥

गतिरिति । हे गरुडध्वज, अस्या प्रकृताया मे मदीयाया विपदं बन्धु-
 क्षयरूपाया विधूतये निवारणाय त्वया विना स्वप्नोऽन्या गतिः । अधुना नास्ति ।
 वनानलस्य दावाम् अर्चिर्वलयेन ज्वालामण्डलेन आरुता वेष्टिता स्थितिः यस्य
 तस्य मृग्याः शिशुः तस्य बलाहकात् मेघात् विना । मेघं विहायेति ल्यब्लोपे
 पञ्चमी वा । शरणं रक्षकं किम् । तदन्यन्नास्त्येवेत्यर्थः । अत्रोपमानोपमेयवा-
 क्यार्थयोः द्वयोरवियमानस्वरूपैकसामान्यकत्वात्प्रतिवस्तूपमालङ्कारः । 'वाक्ययो-
 रैकसामान्ये प्रतिवस्तूपमा मता' इति लक्षणात् । वशस्थवृत्तम् ॥ १९ ॥

बहुभिरिति । कुरुरा यादवविशेषा तेषामधिपेति सञ्जुद्धिः । हे कृष्ण, बहुभिः
 अपरैः अग्न्यै प्रलापैः निरर्थकवचनं इह इदानीं किं प्रयोजनम् । न किमपीत्यर्थः ।
 वहिः बाह्य अन्तं मनसि च शक्तौ व्यपनाया चेति वा । तुल्य अभिज्ञ भावः ।
 अभिप्रायः यस्मिंस्तथा भवति तथा वदामि कृत्यं कथयामि । कुरुवशस्य भूतये
 धेयसे मम स्वैः स्त्रीयैः बन्धुभिः सह सधिं त्वं कुरु । औपच्छदसिकृतम् ॥२०॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण द्रुवन्तं वदन्तं युधिष्ठिरं प्रति योगिभिः स्वात्मनि
 चित्तलभविद्धिं विचिन्त्य ध्येयं वैभवं माहात्म्यं यस्य तथोक्तं यदुनायकं कृष्णं
 हे महीपते युधिष्ठिर, भवता यत्समीरितं कथितं इदं वचनं भवादृशं तत्तुल्यानां
 माहात्मनां युक्तं उचितमेव इत्यवचीत् । अत्र माहात्म्यस्य वशधेयं प्रवणताभि-
 प्रायगर्भे वात्परिकरालङ्कारः । एव माहात्म्यसम्यग्वचनयोः अनुरूपघटवर्णनात्
 समालङ्कारः । द्वयोः सञ्ज्ञा । वशस्थवृत्तम् ॥ २१ ॥

सरिदात्मजशासितोऽपि सन्स दुरध्वं न जहाति कौरवः ।

इति चिन्तयतो ममाधुना हृदि सिद्धिः खलु संक्षयेक्षया ॥ २२ ॥

प्रयत्ने तथापि नृप संधिलब्धये

प्रयतेन्द्रियैर्भुवि पणायितस्य ते ।

फलति कचिन्न फलति कचित्क्रिया

प्रविधातुरेव नहि दोषशीकरः ॥ २३ ॥

इत्थं निगद्य मधुरस्मितमीक्षमाणो

भीमस्य वक्त्रमपि दारुकनीतमग्रे ।

आरुह्य रत्नरथमाश्रितरक्षलीला-

कूलंकपो हरिरगात्कुराजधानीम् ॥ २४ ॥

सरिदिति । किन्तु हे युधिष्ठिर, स कौरवः कुयोधनः सरिदात्मजेन भीमेन शासितः सन्मार्गे प्रवर्तितोऽपि सन् दुरध्वं असन्मार्गे न जहाति न त्यजति । इत्युक्तप्रकारेण अधुना चिन्तयतः संधिकार्यमालोचयतः मम हृदि मनसि सिद्धिः संधिसाफल्यं संशये भवेद्वा न भवेद्वेति सदेहे शेते वर्तत इति शया भवतीति योज्यम् । अत्र कुरुपितामहभीष्मशासनलङ्घनवाक्यार्थस्य संधिसिद्धिसंशयास्पद-त्वेहेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । वेतालीयवृत्तम् ॥ २२ ॥

प्रयत इति । तथापि । यद्यपि सिद्धिः संशयास्पदा तथापीत्यर्थः । हे युधिष्ठिर, प्रयत्नानि लोभमोहादिभ्यो गृहीतानि इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि नैः तैः महारथभिः पणायितस्य संस्तुतस्य । “इडितसस्वपनायितपणायितप्रणुतपतिदप-नितानि” इति स्तुतिपर्यायेष्वमरः । ते तव संशेः लब्धये लाभाय । कुयोधनादिभिः सहेति शेषः । प्रयते उपुक्ते । क्रिया कार्योयोगः क्वचित् पुत्रचिरकार्ये विप्रे फलति सिद्धिं करोति । क्वचित् न फलति । एषः क्वचिरफलाभावः प्रविधातुः कार्यकर्तुः दोषस्य शीकरो लेशोऽपि नहि न भवत्येव । “यज्ञे हृते यदि न सिद्ध्यति कोऽत्र दोषः” इति न्यायादिति भावः । अत्र उत्तरवाक्यार्थप्रदेन संशयास्पद-दिमत्संधिप्रयत्नपर्यनादनेखावयार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ २३ ॥

इत्थमिति । आश्रितान् रक्षतीति रक्षिण्याः लीलायाः विलासस्य कूलंक-पारदश्याः । तत्परिपूर्णं इति यावत् । हरिः भीष्टृणः इत्थं उक्तप्रकारेण निगद्य धर्मराजं प्रत्युपत्ता भीमस्य वक्त्रं मुखमपि मधुरं मुकुमारे स्थितं यस्मिन्तथा ईक्षमाणः सन् । अत्र दूरहासो भीमस्यानभिमतः संधिरिति सूचयति । अथ अग्रे दारुकेन पारयिना नीतं प्रपितं रत्नमयं रथं आरुह्य कुराजधानीं हारि-पुरं भगात् प्राप्तवान् ॥ २४ ॥

अवलोकयन्नथ पुरप्रतोलिकामनिमेषपौरजनतानिरन्तराम् ।

मृदुरानतेषु स दुरासदः परैर्यदुराज एष विदुरालयं ययौ ॥ २५ ॥

तमसां कुलानि सकलानि दर्शने

सति सद्य एव शमयन्महामहाः ।

स विवेश तत्र विदुरस्य मन्दिरं

चरमाद्रिकन्दरमभीशुमानिव ॥ २६ ॥

कंसवैरिणि समेयुषि गेहं क्षत्रुरातिशयिकं मदन्तम् ।

संक्षिपां गमयति स पुरारेः सांध्यताण्डवविचेरवलेपम् ॥ २७ ॥

विरतेरुचितं विशुद्धमहो

विधिमाधाय पितृष्वसुः सकाशे ।

अवलोकयन्निति । अथ हास्तिनपुरप्राप्त्यनन्तरं आनतेषु प्रणतेषु विषये मृदुः कृपाद्रिः परैः आनतेभ्योऽन्यैः क्षत्रुभिर्वा दुरासदः प्राप्तुमशक्यः स एष यदुराजः श्रीकृष्णः अनिमेषया कृष्णावलोकनार्थं निर्निमेषनेत्रया पौरजनतया पुरवासिजनसमूहेन निरन्तरां संवन्धां पुरः हास्तिनपुरस्य प्रतोलिकां रथमां अवलोकयन् सन् विदुरस्यालयं गृहं प्रति ययौ गच्छति स । लाटानुप्रासालंकारः । मञ्जभाषिणीवृत्तम् ॥ २५ ॥

तमसामिति । महत् लोकोत्तरे महः तेजः यस्य तयोक्तः । अतएव सः कृष्णः दर्शने सति सद्य एव सकलानि तमसां पापानां अन्धकाराणां च कुलानि वृन्दानि । 'तमोऽन्धकारे स्वर्भानावधे शोके शुणान्तरे' इति विश्वः । शमयन् नाशयन् सन् । तत्र हास्तिनपुरे विदुरस्य मन्दिरं गृहं अभीशुमान् सूर्यः चरमाद्रेः अस्त्रशैलस्य कन्दरं दरीमिव विवेश प्रविष्टवान् । अत्र कृष्णसूर्ययोः प्रवेशेनौपम्यस्य गम्यताकेवलप्रकृतास्पदसुखयोगितामेदः । 'अंशुमानपि' इति पाठेऽप्युक्त एवालंकारः । परंतु वाच्यमेदमात्रम् ॥ २६ ॥

कंसेति । कंसस्य वैरिणि कृष्णे गेहं गृहं प्रति समेयुषि प्राप्तवति सति अतिशयात् सर्वोत्कर्षाज्जातं आतिशयिकं वस्तुः विदुरस्य मदस्य संतोषस्य नृत्तं नाव्यम् । गृहीद्वरति गावत् । 'मदो रेतसि द्रौ च हर्षाद्विरददानयोः' इति विश्वः । पुरारेः शंभोः संवन्धिनः सांघ्यायां भवस्य सांध्यस्य ताण्डवविषेः नाव्यक्रियायाः अवलेपं गर्भं संक्षिपां संक्षेपं गमयति स प्राप्तयामास । आनन्दसान्द्रोऽभूदित्यर्थः । 'गतिशुद्धिः' इत्यादिना अणिकर्तुः कर्मलम् । उपमालंकारः । 'तस्य शुण्णाति सौमायम्' इत्यादी दण्डिना तदभिधानादिति । स्वागतावृत्तम् ॥ २७ ॥

विरतेरिति । अहो विरतेः सायंकालस्य रुचितं करणीयं विशुद्धं पावनं

१. अयं श्लोकः केतुचिखलसूक्तैषु न दृश्यते. २. 'अभीशुमानपि' इति पाठः.

३. 'आतिशयितं मदन्तम्' इति पाठः. ४. 'संघुयं' इति पाठः.

वसतोऽस्य निशैव सा समाप्ता

वसुदेवात्मभुवः कथा न तास्ताः ॥ २८ ॥

अथ विरैतायां निशीथिन्यामिव पृथाकथायां दीनद्युतिषु तार-
काकलापेष्विव प्रदीपेषु विजृम्भितेषु शकुन्तिभिरिव वन्दिभिः
कलकलेषु विकसितेषु नलिनेष्विव नयनेषु चञ्चरीकेष्विव पौरु-
षेणोत्पलादिव राजमन्दिरान्महोत्पलं प्रतीच विदुरमन्दिरमागतेषु
विरोचन इव कमललोचनः प्राचीनगिर्यङ्कादिव पर्यङ्कादुत्तस्यौ ।
समाप्य संध्यौपयिकं स कृत्यं समापयिष्यन्नथ शार्ङ्गधन्वा ।

अलंकृताङ्गो विदुरस्य हस्तमालम्ब्य मन्दं निरगान्निकेतात् ॥ २९ ॥

विधिं कर्म सध्यावन्दनादिक आधाय कृत्वा पितृष्वसु कुन्त्या सकाशे सनिधौ
वसत वतमानस्य अस्य वसुदेवात्मभुवः कृष्णस्य सा निशा प्रवेशरान्निरेव समाप्ता
विरताभूत् । तास्ता कथास्तु त्रिदशकवार्षिक्य न समाप्ता अभूवत् । तयोरिति शेषः ।
कृष्णकुन्त्योरित्यर्थः । चिराद्दृष्टयोरिष्टजनयोः स प्रेमसलाप स्वर्गादप्यतिशेते इति
भावः । औपच्छन्दसिकृतम् ॥ २८ ॥

अथेति । अथ निशीथिन्या राजाविव पृथाकथाया कुन्तीसलापे विरतायां
समाप्ताया सस्याम् । द्वयोरपि समाप्तयोः सत्योरित्यर्थः । एवमप्रेऽपि । 'पृथाङ्ग
कथायाम्' इति पाठे पाण्डवसुबन्धिकाध्यायमित्यर्थः । कृष्णकथ्यमानायामिति शेषः ।
तारकाणां नक्षत्राणां बलापेषु समूहेष्विव प्रदीपेषु दीपेषु दीना म्लाना द्युतिः शोभा
येषां तयोक्तेषु सत्सु । शकुन्तिभिः पक्षिभिरिव वन्दिभिः । स्तुतिपाठके वृद्धकलेषु
कोलाहलरसेषु विजृम्भितेषु प्रकटितेषु सत्सु । नलिनेषु पपेष्विव नयनेषु लोहलो-
चनेषु विकसितेषु सत्सु । चञ्चरीकेषु मृद्रेष्विव पौरेषु जनेषु । उत्पलात् कुवल-
यादिव राजमन्दिरात् राज्ञः पृथराष्टस्य मन्दिरात् महोत्पल कमल प्रतीच विदुरस्य
मन्दिरं प्रति आगतेषु सत्सु विरोचन सूर्य इव कमललोचनः धीकृष्ण प्राचीन-
गिरेः उदयशैलस्य अद्भुत् सटादिव पर्यङ्कात् शयनात् उत्तस्यो उदितवान् ।
अत्र पृथाङ्गापि निशीथिनीद्विकादीनां प्रवृत्तानामेव विरल्यादिना धर्मेणोत्तमस्य
गम्यत्वात्सेव प्रवृत्तगोचराणां तुल्ययोगितायां सद्यष्टिः ॥

समाप्येति : अथ उत्पलान्तरं अलङ्कृताङ्गो निद्रावप्यपर्यन्तवसुभूषणा
दीनां यथार्थगवम्यापनेन विभूषिताङ्गो अङ्गाङ्गो यस्य तथोच स शार्ङ्गधन्वा

१. 'समाप्ता' इति पाठः २. 'अथ' इत्यादि 'विषय' इत्येतत् वक्ष्यते ३. 'विष्णाया' राजाविव पृथाङ्गुत्तरम् इति पाठः ४. 'जृम्भितेषु' इति पाठः ५. 'उत्पलादिव महोत्पल' राजमन्दिरादिव महोत्पलं प्रतीच विदुरस्य मन्दिरमागतेषु चञ्चरीकेष्विव पौरेषु विरोचन इव कमललोचनः प्राचीनगिर्यङ्कादिव पर्यङ्कात् इति पाठः .

तदनु निखिलमद्वयारम्भकृत्यमवसाय्य बालातपेन बलाहक
इव घुमृणमसृणितेन पटीरपट्टेन चर्चितकलेवरः पङ्केरुहशङ्किनी-
भिरञ्चललिखितराजहंसराजिभिरवकृष्यमाणेनेव पीताम्बरभागेन
परिचुम्भितप्रपदपल्लवो निजोदरान्तरानवकाशतया वैहिर्निर्गतेर्ज-
गदण्डशिशुभिरिव मुक्ताफलैः प्रत्युप्तमेखलामुखभागो वर्षाहेमन्त-
समययोरप्यविनश्वरं लक्ष्मीलीलाकमलमुपस्योक्तिमुमागतेन दि-
नमणिविन्धेनेव कौस्तुभेन देदीप्यमानभुजान्तरो दनुजपरि-
पट्टेत्पातरक्तपरिवेपेणेव पद्मरागकेयूरेण परिमण्डितभुजदण्डो

श्रीकृष्णः सन्त्यायां प्रातःकालिकायां औपयिकं युक्तं दृश्यं चन्दनादिकं समाप्य
कुला संघेः कुटुम्बां पाण्डवैः सह संधानस्य औपयिकं कृत्यं धृतराष्ट्रादिभिः सह
आलोचनमपि समापयिष्यन् करिष्यमाणः सन् विदुरस्य हस्तं आलम्ब्य
गृहीत्वा निकेतात् शयनगृहात् मन्दं सन्निवासं यथा तथा निरगात् बहिरागत-
वान् । 'तमसां दुलानि' इत्यादिश्लोकपद्यकं गद्यमेकं च बहुषु मूलपुस्तकेषु संदर्भ-
विरुद्धमेकं दृष्टं यथासंदर्भानुरोधे व्याख्यातमिति ज्ञेयम् ॥ २९ ॥

तदन्विति । तदनु शयननिर्गमनानन्तरं निखिलं अहः वासरस्य आरम्भे
धादौ । प्रातःकाल इति यावत् । यत् कृत्यं स्नानसम्प्रापचन्दनादिकं तत् अवसाय्य
समाप्य बालातपेन बलाहकः मेघ इव घुमृणेन घुमृणेन मसृणितेन मिथितेन पटीर-
पट्टेन चन्दनेन चर्चितं रिक्तं कलेवरं देहः यस्य तथोक्तः । पङ्केरुहं अरुणकमल-
मिव दण्डन्त इति शङ्किनीभिः अचले अन्तर्भागे लिखिताभिः निश्रिताभिः राज-
हंसानां राजिभिः पट्टिभिः अवकृष्यमाणेन अधोनीयमानेनेव स्थितेन पीताम्बरस्य
भागेन प्रान्तदेशेन परिचुम्भितं स्पृष्टं प्रपदं पादाग्रं पद्ममिव यस्य तथोक्तः ।
निजस्य उदरस्य पुङ्गेः अन्तः मध्ये न विद्यते अवकाशः येषां तेषां भावः
तत्ता तथा हेतुना । असंख्येयतादिति भावः । बहिः निर्गतेः जगदण्डानां मद्भागानां
शिशुभिरिव स्थितैः मुक्ताफलैः प्रत्युप्तः संपटितः मेखलायाः काश्याः मुखभागः
अप्रदेशः यस्य तथोक्तः । वर्षागमये यद्दयोरपि अविनश्वरं अक्षीणशोभमित्यर्थः ।
प्रभावादिति भावः । लक्ष्म्याः वक्षःस्थितायाः लीलाकमलं उपस्योक्तिं स्तोत्रं आग-
तेन दिनमणेः सूर्यस्य निम्बेनेव स्थितेन कौस्तुभेन रत्नेन देदीप्यमानं भुजान्तरे
वक्षः यस्य तथोक्तः । तदनुजपरिपदः यक्षसज्जस्य उत्तमतेन दुर्निमित्तेन रक्षारि-
वेपेनेव स्थितेन पद्मरागमयेन केयूरेण यद्गदेन । 'उत्पातात्पातचक्ररक्षारिवेषाभ्या-
मिव वेयूराभ्याम्' इति पाठान्तरम् । परिमण्डितौ शलंकुजौ भुजौ दण्डमिव यस्य

१. 'अपरेष्टुरसित' ; 'अन्येष्टुरसित' इति च पाठः. २. 'वहिर्गतेः' इति पाठः.
३. 'उपस्योक्तिं स्तोत्रं' इति पाठः. ४. 'औत्तापिक' इति पाठः. ५. 'बादुरस्यो दाति'
इति पाठः.

निर्गत्य सुयोधनदुर्वासिताया नगरभुवः स्पर्शनं परिहर्तुमिव द्वारि
सविनयमुपागतेन दारुकेण सयोजितमणिपादुकः किञ्चिद्वनमितपूर्-
वकायेण विदुरेण वितीर्यमाणहस्तावलम्बो गुरुकृपप्रैमुत्तैर्ब्रह्मसवैः
प्रतिपाद्यमाना जयाशिपं शिरसा प्रतिगृह्णानः कुञ्जलप्रभ्रकोरकितमो-
दाभ्या कुरुराजदेवव्रताभ्या सदनाभिगमनाय संप्राध्यमानैश्चिरतरा-
चसर प्रतिपालयतामशौहिणीपतीनामञ्जलिकर्मलवनालिमवलोक-
नेन संभावयमानो मुकुन्दो वन्दिष्यन्दपरिपठ्यमानकंसादिविजयेवि-
रुदावलिप्रबन्धवन्धुरेण मङ्गलकुसुमगन्धसंपदन्धीकृतपुष्पंघयप्रका-
रसहचरयादिप्रघोषेण मेघवर्जमुन्मिपन्तीभिः सौदमिनीभिरिव कन-
कवेजलक्ष्मिभिरीकुलीकृतेन महता राजपथेन सुयोधनादिभिश्चतुर्भि-
रप्यासितपूर्व सभामण्डपं शनैः शनैरवजगाद् ॥

तथोक्त । निर्गत्य द्वारपर्यन्तमागत्य सुयोधनेन खलेन दुर्वासिताया निवासान
होहिताया नगरभुवः हास्तिनपुरभूमे स्पर्शनं परिहर्तुमिव द्वारि द्वार एव । ननु
प्राङ्गण इत्यर्थः । सविनय यथा तथा उपागतेन दारुकेण सयोजिते सघटिते मणिमये
पादुके यस्य तथोक्त । किञ्चित् अवनमित विनयात् प्रक्षीकृत पूर्वकाय येन तेन
विदुरेण वितीर्यमाण धीमत्मान हस्तावलम्ब यस्य तथोक्त । गुरु द्रोण कृपश्च
द्वौ प्रमुखौ प्रधानौ येषां ते ब्रह्मसवैः ब्राह्मणकुले प्रतिपाद्यमाना क्रियमाना जया
शिपि शिरसा प्रतिगृह्णान शिरोवनतिपूर्वक स्त्रीकुर्वाण । कुञ्जलप्रभे कोरकित
खनातकोरक । प्रवर्धित इति यावत् । मोद सतोप ययोस्ताभ्यां कुरुराजदेवव्रता
भ्यां धृतराष्ट्रनीप्साभ्याम् । यत्तु 'कुरुराजो दुर्योधन' इति तत्र । 'सुयोधनादिभिश्च
तुर्भिरेव्यासितपूर्वम्' इत्युत्तरप्रत्ययेन सदर्थविरोधात् । सदनाभिगमनाय निजगृहं प्रति
आगन्तुमिति । 'तुमर्षाश्च भाववचनात्' इति चतुर्थी । सम्यक् प्राध्यमान- चिरतरं
अत्यन्तपिलम्बेन अवसरं नमस्कारसमयं प्रतिपालयता निरीक्षमाणानां अशौहिणी-
पतीनां अशौहिणीसंख्यसेनानामाकानां अश्लीनामेव कर्मलवनानां आवलिं पङ्क्तिं
अवगेहनेन दर्शनेन सौरतेज प्रसरणामकेन संभावयमान बहुमन्यमान मुकुन्द
धीकृष्ण वन्दिनां मुद्रिपाठकानां वृन्देन परितः पठ्यमानं कषादीनां सत्तनां
विजयस्य संवधिनि विरुदावलीभि नाम प्रबन्धैः बन्धुरेण व्यातन । दृष्ट्वायमा-
नेनति यावत् । मङ्गलकुसुमानां आचाराधं विकीर्णपुष्पाणां गन्धसंपदां परिमल-
सगृह्या अपीष्टानां पुष्पंघयानां मत्तानां मृत्तानां सद्यरे सहचर मिथ

१. 'स्पर्शनम्' इति पाठ २. 'द्वारि' इति नास्ति कश्चित्, ३. 'आगतेन'
इति पाठ ४. 'किञ्चिदेव' इति पाठ ५. 'मुद्रि' इति पाठ ६. 'प्राङ्गणे' इति
पाठ ७. 'चिरमवसरं' इति पाठ ८. 'वनवावन्' इति पाठ . ९. 'वद' इति
पाठ . १०. 'प्रवचनम्' इति पाठ . ११. 'आवृष्टिते' इति पाठः

द्वारं समेयुषि हरावथ तत्र गोष्ठ्याः

सर्वैः समं नरपतिः सहसोदतिष्ठत् ।

पूर्वाचलाश्रयिणि पूषणि पद्मपङ्केः

सौरभ्यपूर इव पद्मचरणैरनेकैः ॥ ३० ॥

तत्रातितुङ्गे तरसोपनीते रत्नासनेऽयं रचितोपवेशः ।

पुरोहितैरम्भुवि प्रदिष्टा पूजामुपादत्त पुमान्पुराणः ॥ ३१ ॥

सभान्तरे तत्र समप्रकान्तिं संवीक्ष्य सवीक्ष्य सरोरुहाक्षम् ।

नरेन्द्रवर्जं नगरीजनेषु न कस्य बाभून्नयनप्रमोदः ॥ ३२ ॥

वादित्राणां वीणावेषुमृदङ्गतालादीनां घोषः कोलाहलः यस्मिंस्तथोक्तेन मेघवर्जं यथा तथा समुन्मिषतीभिः स्फुरन्तीभिः सौदामिनीभिः विद्युद्गिरिभ्यः स्थिताभिः वनकमयीभिः वेदलताभिः कञ्जुकिधूताभिः आकुलीकृतेन निःसार्यमाणप्रेक्षकपौरसकुलितेन महता विस्तीर्णेन राजपथेन उपलक्षितं चतुर्भिः सुयोधन आदि येषां तैः दुर्योधनदुःशासनशकुनिकर्णैः पूर्वं अभ्यासित उपविष्ट अभ्यासितपूर्वं समामण्डप आस्थानीं दानैः दानैः अवजगाहे प्रविवेश । उत्प्रेक्षासृष्टिः । एतद्गद्यस्यादौ 'अन्येषु' इति पाठोऽसंगतार्यत्वादुपेक्ष्य ॥

द्वारमिति । अथ हरौ श्रीकृष्णे द्वारं प्रति समेयुषि प्राप्तवति सति तत्र आस्थानमण्डपे नरपतिः दुर्योधन सहसा सत्वरं गोष्ठ्यां समागत् सर्वे सभ्ये समं पूषणि सूर्ये पूर्वाचल उदयशैल आश्रयिणि प्राप्तवति सति पद्मानां पङ्केः अनेकैः पद्मचरणैः मृगैः समं सौरभ्यपूरं परिमलप्रवाह इव उदतिष्ठत् प्रयुत्थितवान् । पूणोपमालकारः । 'द्वारं समेयुषि हरावथ तत्र गोष्ठ्यां सर्वे समं नरपतिः सहसोदतिष्ठत् । पूर्वाचलाश्रयिणि पूषणि पद्मपङ्केः सौरभ्यपूर इव पद्मचरणैरनेकैः ॥' इतीदं पद्यं बहुषु मूलपुस्तकेषु न दृष्टमित्यत्र लिखितम् ॥ ३० ॥

तत्रेति । तत्र आस्थानं तरसा हन उपगीते समीपं प्रापिते अतिदुर्गे अत्युन्नते रत्नमये आसने रचितं कृतं उपवेशं येन स अथ पुराणं पुमान्पुराणपुरं श्रीकृष्णं अम्भुवि पुरोहितैः प्रदिष्टा निवेदिता पूजा अभ्यर्चनादिषु उपादत्तं स्वीकृतवान् ॥ ३१ ॥

समेति । तत्र तदानीं समयां अन्तरे मध्ये समप्राप्तपूर्णां कान्तिं सौन्दर्यं यस्य तथोक्तं सरोरुहाक्षः श्रीकृष्णः सवीक्ष्य सवीक्ष्य । आदराद्विद्वात् । नरेन्द्रेण दुर्योधनेन वर्णं यथा तथा । तदितरेषु नगरीजनेषु । पौराणां मध्य इत्यर्थः । कस्य वा जनस्य नयनप्रमोदं नयनानन्दं नाभूत् । तमेकं पिनां सबस्यप्यभूदेत्यर्थः । पाण्डवपक्षपातिनो हरेर्द्वेष्यतया तन्निरीक्षणं न तस्यानन्दकरमिति भावः । यच्च 'नरेश्वरं धनराष्ट्रवर्जम्' इति व्याख्याय अन्धलाञ्छं तस्यानन्दोऽभूदिति भावः

भद्रासनादुपनतं पदपल्लवाग्रं

संवाहयत्युपगते विदुरे दयाद्रेः ।

सामाजिके बुधजने सति दत्तरुणे

प्रज्ञादृशं नृपमभापत पद्मनाभः ॥ ३३ ॥

अल्पैरहोभिरघियुद्धमवेक्ष्य नहुष-

चान्द्रं कुल तव सुतैः सह पाण्डवानाम् ।

संधिं विधातुमधुना समये विधेय

प्राप्तोऽहमस्मि भरतर्षभ ते सकाशम् ॥ ३४ ॥

शतेन संधत्स्व तनूभवाना कुन्तीकुमारान्कुशलोदयाय ।

कल्लोलजालेन कलिन्दजाया गङ्गातरङ्गानिव गेयकीर्ते ॥ ३५ ॥

इति, तच्च । दर्शनानन्दयोः समानकर्तृकत्वबोधकसवीक्ष्येति स्वयन्तेन तत्रोभयन
धृतराष्ट्रस्य प्रसक्त्यभावस्फोरणादिति ॥ ३२ ॥

भद्रेति । दयया आर्द्रं मधुरस्वभाव । पद्म नाभौ यस्य स श्रीकृष्ण ।
भद्रासनात् रत्नसिंहासनात् उपनत आभ प्रसारित पदे पल्लवे इव तयोस्म
भाग उपगते सगीषस्थिते विदुरे संवाहयति सृष्टु मर्दयति सति । सामाजिके
सभ्ये बुधजने दत्तौ किमेव कथयिष्यतीति सावधानां कर्णौ मस्य तथोक्ते सति
च प्रज्ञादृशं अन्ध नृप धृतराष्ट्र प्रति अभापत उच्यवान् । वक्ष्यमाणप्रकारेणेति
भावः ॥ ३३ ॥

अल्पैरिति । हे भरतर्षभ धृतराष्ट्र, अल्पं पश्यै अहोभि यासुरै अघि
युद्ध युद्धे चन्द्रस्येद चाद्र कुल नहुषत् नाश गमिष्यत् । अन्योन्यकलहादिति
भावः । अवेक्ष्य ज्ञात्वा अधुना अस्मिन् समये विधातु कर्तुं योग्य विधेदम् ।
अन्यथा(दा) तु धृष्टेनापि तेन प्रयोज्याभावादिति भावः । तव सुतै दुर्ष-
धनादिभि सह पाण्डवानां संधिं अन्योऽयाज्युक्त्य विधातु ते तव सकाशं समर्प-
प्रति अहं प्राप्तोऽस्मि ॥ ३४ ॥

शतेनेति । हे गेयकीर्ते स्वयकीर्ते धृतराष्ट्र, तव साहसवानां पुत्राणां शतेन
सह कुन्तीकुमारान् धर्मजादीन् कलिन्दजाया यमुनाया वारोत्तां महा
तराणां जातेन समूहेन सह गङ्गायाम्तरङ्गाण्य कुशलस्य अन्योऽयज्ञेभ्य
उदयाय आविर्भावस्य सधत्स्व संधिं युद्ध । अत्रोपमया युष्माण्डपातां दीर्घस्व-
रैर्मस्यो प्रतीतेरकारेण वरुणविरलङ्कारः ॥ ३५ ॥

पादारविन्दे प्रणतीः शिरोभिः शतं शतं सादरमर्पयन्तः ।

पाण्डोः कुमाराश्च भवन्तमेवं विज्ञापयन्ति स्म विनीतपूर्वम् ॥ ३६ ॥

जाता वने वयममी भवदङ्कभूमौ

वृद्धिं गताः शिरसि शासनमादधानाः ।

निस्तीर्णसंगरपयोनिधयस्त्वयाद्य

स्याप्या यथाशमवनेरवने वने वा ॥ ३७ ॥

पाल्ये वनान्तजनुपा मम पाण्डवाना-

मेकापि रक्षणविधौ न वभूव धात्री ।

इत्येव शोकमनिशं हृदये दधान-

स्तस्यास्तु नार्धमपि संप्रति दित्ससि त्वम् ॥ ३८ ॥

पादेति । किं च पाण्डो कुमारा चमरानादय भवन्त त्वा प्रति पादा-
रविन्दे शिराभि शत प्रत्येक शतसख्या प्रणती नमस्कारान् सादर यथा
तथा अर्पयन्त कुर्वन्त सन्त विनीति विनय पूर्व यस्मिन्सत्तया । एव वन्दन-
माणप्रकारेण विज्ञापयन्ति स्म विज्ञापितवन्त । मन्मुक्तेनेति भाव । यत्तु शत
शत दशसहस्रमिति, तत्र । तथा सति 'सख्यार्थे द्विबहुत्वे च' इत्यनुशासनाद्
प्रणतीरिति बहुवचनान्तविशेष्यवाचकानुरोधेन शतशतानि इत्येव प्रयोग स्यात् ।
'विद्यायाः सदैकत्वे' इत्यनुशासनाच्च न ययोक्तव्याख्यानविरोध इत्यपीति
ध्येयम् ॥ ३६ ॥

विज्ञापनप्रकारमेवाह द्वाभ्याम्—जाता इति । वने जाता उत्पन्ना भवत
एव अङ्कभूमौ उत्सर्गदेशे वृद्धिं गता शासन आज्ञा भवयीया शिरसि आदधाना
विभ्राणा निस्तीर्ण अतिक्रान्त संगर वनवासाज्जातवासप्रतिज्ञैव परानिधि
समुद्र यैस्तपोत्ता । अनी एवभूता वय तया अथ यथाश अवने भूमे अवने
रक्षणे वा । राज्ये वेति यवत् । स्याप्या स्थापितुमर्ह । वने वा स्याप्या ।
वनचमपि तदधीनमैतर्ध । पित्राह्वाना दुर्लभ्यत्वादिति भाव ॥ ३७ ॥

चाप्य इति । वनान्ते अरभ्यमध्ये जनु ऊन्य येषा तेषा मम गरी-
याना पाण्डवाना रक्षणविधौ पोषणक्रियाया विषय एकापि धात्री उपमाता न
वभूव इयुक्तप्रकार शोक उपमानभावकृन्मेव अनेद्य हृदये दधान त्व तस्या
धात्र्या भूमे उपमनुष्य संप्रति इदानीं न दित्ससि दातु नच्छसीति काकु ।
किंतु दित्ससेवेत्यर्थ । अत्र वने धात्रीमात्रभावज्ञोचनस्य स्वसमस्त अर्पणानीश
नावश्यकवद्देतुत्वात्तदायहेतुक काव्यलिङ्गम् । तचोपमातुमुवा धात्रीशब्दश्लेषमि-
ति चाल्ङ्क्यामेदाध्यवसायगूढातिशयोक्त्युज्जीवितमेति तयोरङ्गादिभावेन सङ्कर ।

इत्थं ब्रुवाणं यदुवीरमेनं निश्चस्य दीर्घं नृपतिर्वभाषे ।

व्यरंसिपं व्यध्वममुं विमुञ्च विमुञ्च वत्सेत्यनुशास्य शौरे ॥ ३९ ॥

मधुमथन निमीलिता मुनीन्द्रे

मम जननी खलु पुत्रवत्सला सा ।

मुखमहमनवेक्ष्य मूर्खसूनो-

मुदमधिकामधुना यथा दधामि ॥ ४० ॥

स्वयमपि न बिबुध्यते सुतोऽयं

सुमतिजनस्य शृणोति नापि वाचम् ।

कुरकुलकुशलाङ्कुरामिवृद्धौ

गुणगणवारिनिधे गतिस्त्वमेव ॥ ४१ ॥

‘धानी स्यादुपमातापि क्षितिर्प्यामलक्षयामि’ इति नानार्थरत्नमालायाम् । इति विज्ञापयन्ति स्मैति पूर्वेष्वन्वय ॥ ३८ ॥

इत्थमिति । इत्थ उक्तप्रकारं ब्रुवाण पाण्डवविज्ञापनां कथयन्त एनं यदुवीर श्रीकृष्ण प्रति नृपति पृतराष्ट्र दीर्घं यथा तथा निश्चस्य हे वरस दुर्योधन, अमु व्यध्व दुर्मर्गं पाण्डववररूपं विमुञ्च विमुञ्च स्यन स्यन । इत्यादराद्विरक्ति । इत्युक्तप्रकारेण अनुशास्य शिक्षयित्वा हे शौरे श्रीकृष्ण, अहं व्यरंसिपं विरज वानसि । शान्तवानसीत्यर्थः । इति वभाषे उक्तवान् ॥ ३९ ॥

मधुमथनेति । किञ्च हे मधुमथन मधुनामकदैत्यनाशकं कृष्ण, सा प्रसिद्धा मम जननी अम्बिका पुत्रे मयि वत्सला खलु दयालु सत्येव मुनीन्द्रे व्यये विषये निर्माणिता मुमुक्षुनेत्राभूत् । यथा पुत्रदायिनि मुनीन्द्रे मीलि तादृया जनया अहं अन्धत्वेन जात इत्यर्थः । मूर्खस्य स्वतः अविशेषेण पर्यपोषितं शत्रोन्नुद्य सूनो दुर्योधनस्य मुरा अनवेक्ष्य अमुना अधिकां निरवधि मुद धानन्द दधामि धारयामि । तत्तदहं दुःखात् । शान्त्यादपि दुःखात्वे पुत्रस्य मौल्यमित्यर्थः । अत्र विमुक्तारवाक्यार्थेन पुत्रवात्सल्यसमर्पणाद्वरणा र्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, तत आन्वयस्य दोदस्यैव सतोयमनकत्वेन गुणवर्णनं नानेशान्धारः । इत्युभयत्र साधकसाम्यादेकत्र बाधकाभावाच्च द्वयोः मरिदः सद्यः । पुत्रितामा वृत्ताम् ॥ ४० ॥

पुत्रमौल्यं विवदयति—स्वयमिति । अयं मुनः दुर्योधन स्वयं आत्मानं पि न बिबुध्यत । शोभतां कार्याकार्यविशेषिका मति आगामिगोचरमुद्रि दस्त तस्य जनस्य मीप्सविदुशदे वाचमपि न शृणोति । नापि श्रुति इत्यर्थः । अथ हे गुणगणवारिनिधे आह्वय, कुरकुलस्य कुशलमेवाङ्कुर तस्यानिर्गमे स्वमेव गतिः । नाय इत्यर्थः । तथा च त्वमेव मममयाम्कामिनी सपि पद मेति भावः । इति पूर्ववत् ॥ ४१ ॥

इति सिद्धान्तवति यद्वाञ्छलौ राजनि निजासनार्धनिवेशित-
करतलतया किंचिदुन्नमितवाममुजशिखरेण गण्डमण्डले निम-
ज्जितमकरकुण्डले कटिचलनकन्दलितकाञ्चनपटमेर्मरारवभीपत्क-
धरां विनियत्य—

हृत्तस्मितं रविमुवा कृतहस्ततालं

दुःशासनेन धुरि दूषितसंधिपक्षम् ।

कर्णोपकण्ठचलिताधरमातुलान्यं

कौरव्यमाह कुरुसंसदि कंसवैरी ॥ ४२ ॥

पृथासुतेभ्यः पृथिवीं तदीयां पुनर्दिशेति श्रुततो गुरोर्गाम् ।

अशृण्वतः पौरैश्च ते कथं वा संभूतिरेषा शशिनोऽन्ववाये ॥ ४३ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारं यद्वाञ्छलौ राजनि हृतपट्टे सिद्धान्तवति प्रकृत-
कार्यं निश्चितवति सति । निजस्य आसनस्य राजपीठस्य अर्धे मध्ये निवेशितं
निक्षिप्तं करतलं येन तस्य भावः तत्ता तया हेतुना किंचिद् उन्नमितेन वाममु-
जस्य शिखरेण अप्रमाणेन गण्डमण्डले वामकपोलमध्ये निमज्जितं प्रवेशितं मङ्ग-
राकृतिकुण्डलं यस्मिन् तत्तथा । कटेः नितम्बस्य चलनेन तिर्यग्ध्यावर्तनेन कन्द-
लितः सजातः काञ्चनपटस्य पीताम्बरस्य मर्मरारवः मर्मरेतिशब्दः यस्मिन् तत्तथा ।
इपद् किंचिद् कंधरा प्रीया विनियत्यं अभ्यावत्यं इत्युत्तरेणान्वयः ॥

हृत्तेति । कंसवैरी हृष्ण रविमुवा कर्णेन सह हृताः हस्ताभ्यां तात्वाः
नियन्तावनानि यस्मिन् तत्तथा हृत्तं निर्मितं स्मितं येन तम् । धुरि अग्रे दुःशा-
सनेन भ्रात्रा दूषितः निन्दितः संधिपक्षः संधिना सार्धं यस्य तम् । कर्णस्य
ओजस्य उपकण्ठे मूले चलितः गूढसंधिपक्षदूषणेन कम्पितः अपरः यस्य
तादृशं मातुलस्य शङ्कुने आस्यं वक्त्रं यस्य तयोक्तम् । कौरव्यं दुर्योधनं प्रति
शुरुसंसदि कौरवसभायाम् । अशृण्वन्त्या सत्सामिति शेषः । अहं वक्ष्यमाणप्रका-
रेण उवाच ॥ ४२ ॥

पृथेति । हे पौरव दुर्योधन, पृथासुतेभ्यः धर्मराजादिभ्यः तेषामिमां
तदीयाम् । न तु स्वरीयामित्यर्थः । पृथिवीं मूर्ध्नि द्यूतेनापहृता पुनः प्रतिज्ञाप्रचारं
दिश प्रयच्छ इत्युक्तप्रकारेण श्रुतः कथयतः गुरोः पितुः वा वाक्यं अशृण्वतः
अश्रुण्वतः ते तव सन्धिपत्नी एषा पित्राज्ञोद्दिष्टा संभूतिः जन्म कथिनः
चन्द्रस्य अन्ववाये वंशे कथं नेत्याश्चर्यं । अमूदिति योज्यम् ॥ ४३ ॥

१. 'सिद्धान्तवति' इति पाठः. २. 'विनिवेशित' इति पाठः. ३. 'गण्डमण्डल' इति
पाठः. ४. 'कटिचलन' इति पाठः. ५. 'मर्मरेतिशब्द' इति पाठः. ६. 'कौरव' इति पाठः.

तत्तादृशं शृणु महत्तव वंशवृत्तं

पूरुर्ददौ नववयः पितुरात्तजीर्णः ।

त्यक्त्वाश्रमं पितृमुदे तृणवद्वितीयं

देवव्रतोऽयमिह तिष्ठति धीरधीरः ॥ ४४ ॥

कितवोक्तिभिः किसलितः स कर्णयोः

सफलो भवेच्च तदा मनोरथः ।

हरिनन्दनेन युधि पातितं धनु-

र्हरमस्तकान्न पुनरुन्ममज्ज चेत् ॥ ४५ ॥

वंशः कुरुणां महितोऽयमस्मिन्धर्तुं कलङ्कं चतुरौ खलु द्वौ ।

एकत्र कोटौ रजनेरधीशः परत्र मन्ये परुषो भवांश्च ॥ ४६ ॥

ननु चन्द्रवंशेनापि लक्ष्यतां पित्राह्वेयत आह—तदिति । हे कौरव, तव तादृशं अनुपमं अतएव महत् श्लाघ्यं तव संबन्धिनः वंशस्य वृत्तं चारित्रं शृणु । येन राज्ञा यूयं पौरवा इति ख्याताः स पूरुर्नाम राजा चन्द्रवंश्यः पितुः ययातितः आत्ता जीर्णो जरा येन तथोक्तः सन् । नवं वयः यौवनं स्वीयं ददौ । तस्मा इति शेषः । कालान्तरीयं तत्तिष्ठतु । आधुनिकमेव पश्येत्साह—त्यक्त्वेति । धीराणामपि धीरः असदृशधैर्यशाली अतएव अयं देवव्रतः भीष्माः पितुः श्रान्तनोः मुदे सल्लवतीलाभसंतोषाय द्वितीयमाश्रमं गार्हस्थ्यम् । दारपरी-ग्रहमिति यावत् । तृणवत् तृणमिव त्यक्त्वा । इह इदानीं अत्र च तिष्ठति । ननु यदा कदा वा यत्र कुत्र वेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

नयेनोक्ता भवेनाह—कितयेति । किंच हे कौरव, कर्णयोः कितवस्य अधविद्यानिपुणस्य शकुनेः, उक्तिभिः दुर्बोधनेः किसलितः संजातपाद्मः । उदग् इति यावत् । ‘किसालं किसलयं किसलं किसलं किवम्’ इति भीष्मः । सः पाण्डवसर्वस्वाग्रहरणविषयकत्वेन शशिदः तव संबन्धी मनोरथः कामः तदा सफलः भवेत् । यदि कैरावे हरिनन्दनेन अर्जुनेन पातितं ताडितं निवे-शितं धनुः गाण्डीवं हरस्य मस्तकात् शिरसः पुनः नोन्ममज्ज चेत् नोत्थितं यदि तदा भवेदिति संबन्धः । गाण्डीवमेव तेभ्यः सर्वस्वं ददाति । किं खयेति भावः । अत्र तिष्ठतितलफलितलासेन मनोरथस्य वृक्षत्वारोपप्रतीतेरेकदेश-वर्णि रूपकम् । मनुभाषिणी वृत्तम् ॥ ४५ ॥

वंश इति । अयं कुरुणां वंशः महितः लोकेकपूज्यः यद्यपि तस्यि अस्मिन् वंशे एकत्र कोटौ अश्वे । आदिभाग इति यावत् । कलङ्कं चिह्नं अपवादं च धनुं रजनेः शस्त्रेः अधीशः चन्द्रस्य, परत्र कोटौ अन्त्यभागे कलङ्कं अपवादं चिह्नं च धनुं परतः निर्दयः भवांश्च द्वौ चतुरौ निपुणौ खल्विति मन्ये । ‘कल-ङ्कोद्भापवादयोः’ इत्यमरः ॥ ४६ ॥

वैन्धूपदिष्टं न शृणोपि वत्स संधानमग्निं तवाय दोषः ।

गन्धर्वराजेन कृतं वनान्ते वन्यं पुनर्मुक्तवता हि तेषाम् ॥ ४७ ॥

इति निर्गदितवति भगवति क्रोधनः सुयोधनोऽपि गिरिमिमांसेन गार ।

अये नन्दनन्दन, केवलं विराटवनयाश्रयलाभेन कृतकृत्यमन्यमानानां कुन्तीमुवां च बहुमिरश्नौहिणीपतिभिरनुश्रणमावेद्यमानां-
अलि धोरणीर्भवलोकयितुमप्यलञ्चावसरणामस्माकं च किं वा सं-
धानं किं वा तव दूतकृत्यं किं वा मया देयमीदृश्विधं मुधायासमव-
धूय यथागतं गन्तव्यमिति ।

यन्मिथ्यति । हे वत्स शिशुवत्कर्तव्यानमिह, त्वं वन्धुभिः उपदिष्टं बोधितं
संधानं संधिं न शृणोपि नाहोक्रोपोति यत् अस्मिन् संध्यनङ्गीकारे त्रिषये
अद्य तव दोषः अपराधः न भवति । किन्तु वनान्ते द्वैतवनमध्ये गन्धर्वराजेन
चित्रसेनेन कृतं वन्यं त्वदीयं पुनर्मुक्तानां मोक्षितवनां तेषां हि पाण्डवानामेव
दोषः भवति । अत्र क्रमेण दोषगुणयोः वन्धूकसंध्यनङ्गीकारवन्धुमोचनयोः
गुणवन्धु दोषवन्धु च वर्णनाद्वेद्यालंकारद्वयं अज्ञातिमात्रेण संदीर्णम् ॥ ४७ ॥

इतीति । श्रुत्युपकारेण भगवति श्रीकृष्णे निर्गदितवति उच्यते सति
क्रोधनः कुपितः सुयोधनः सुयोधनोऽपि इमां वक्ष्यमाणां गिरं वाक्यं उच्य-
गार उच्यमान् ॥

अये इति । नन्दो नाम कश्चिद्रोहालः तस्य नन्दनः पुत्रः तस्य संयुधिः
अये नन्दनन्दन हे श्रीकृष्ण, इत्यानन्तरं गोपालानां मौढ्यप्रसिद्धिमनुस्येति
ध्येयम् । विराटवननया उत्तरया अस्मिन्मन्यवे दत्तया आश्रयः विराटरूपः
तत्रामेव । केवलं तत्राममात्रेण स्त्रीमूलकाश्रयोपजीवनेनेत्यर्थः । विराटवननयः
उत्तरः रणमीधः स एवाश्रयः तत्रामेनेति वा । उभययापि मौढ्योद्घाटनम् । कृत-
कृत्यमन्यमानानां आत्मानं वृत्तायै समावयताम् । 'आत्ममाने स्वयं' इति संधि
खित्वात् 'अद्विष्टत्' इत्यादिना मुम् । कुन्तीमुवां यमराजादीनां च । अत्र
'कुन्तीमुवां' इति पाठे त्रैणयत्वप्रकाशोक्तिः । अनुश्रणं बहुमिरश्नौहिणीप-
तिभिः आवेद्यमानां पिशाप्यमानां अज्ञातिधोरणीं नमस्कारपरम्परां अवलो-
कयितुमपि अलक्ष्यः अवसरः अवकाशः वैशेष्यान्माकं च उभयेषां संधानं
संधिः किंवा कीदृशः । अनुचित एवेत्यर्थः । प्रवृत्तानां दुर्वलैः सह संघेः
लोकवेदोभयद्वयितत्वादिति भावः । तव दूतकृत्यं किं वा । मया देयं दातव्यं
किं वा । ईदृशी विधा प्रकारः यस्मिन्मयोक्तम् । मुधायासं निरर्थकश्रमं

१. अय शीरः वेपुचितुम्बुकेषु न दृश्यते. २. 'प्रगदितः' 'गदित' इति च पाठः.

३. 'उच्छ्वहार' इति पाठः. ४. 'अरे' इति पाठः. ५. 'नन्वानाम्' इति पाठः.

६. 'अशौहिर्गणिः' इति पाठः. ७. 'अजरी' इति पाठः. ८. 'अवलोकितुम्' इति पाठः.

९. 'मवता यया' इति पाठः.

आकर्ण्य तच्चकितचेतसि नम्रवक्त्रे

कर्णौ पिधाय नृपतौ करसंपुटाभ्याम् ।

मत्वा तृणाय मधुवैरिणमप्यलङ्घ्यं

गोष्ठ्या जवेन निरगात्कुरु राजसूनुः ॥ ४८ ॥

तदनु दनुजारातिरेव रोपस्मितलेशरूपिताधरस्तादृशेन तस्याव-
लेपवचनेन भिया विहस्तान्मुदा निरस्तान्समस्तानपि सभास्तारान्पुं-
रस्ताग्निरिक्ष्य पुनरपि वाचमेवं जगाद ॥

धराभुजा किं तटिनीभुवा किं मयाधुना किं वसतापि दूत्ये ।

पार्थाय दातुं प्रभवेद्धरित्रीं गदैव सा गन्धवहस्य सूनुः ॥ ४९ ॥

अवधूय त्यक्त्वा यथागतम्, आगमनं यथा निष्कलं तथेत्यर्थः । गन्तव्यम् ।
त्येति शेषः । इति गिर उज्जगारेति पूर्वेषान्वयः । अत्र श्रेणोपजीवनकौन्तेया-
र्थगोपालदूत्यवस्तुना तदीयदूत्यं तदनुगुणमेवेत्यनुरूपपटनात्मकसमालंकारप्र-
तीतिः वस्तुनालंकारध्वनिः ॥

आकर्ण्येति । तत् दुर्योधनस्य दुरुक्तं आकर्ण्य चरितं भीतं चेतः यस्य
तस्मिन् अतएव नृपतौ धृतराष्ट्रे । करौ संपुटे इव ताभ्यां कर्णौ पिधाय
आच्छाद्य नम्रं नतं वक्त्रं मुखं यस्य तथोक्ते सति । किं कर्तव्यतामौघ्येनेति
भावः । कुरु राजसूनुः दुर्योधनः अलङ्घ्यं लोकत्रयेणाप्यननिक्रमणीयं मधुवैरिणं
धीवृष्णमपि । किमुतान्यानित्यर्थः । तृणाय मत्वा । तृणमिवानादलेत्यर्थः ।
'मन्यकर्मप्यनादरे' इति चतुर्थी । जवेन वेगेन गोष्ठ्याः सभातः निरगात्
निर्गतवान् । मूर्खाणां न कापि विवेकावकाश इति भावः ॥ ४८ ॥

तदन्विति । तदनु दुर्योधननिर्गमनानन्तर एवः दनुजारातिः धीवृष्णः ।
सादृशेन किं वा साधनं इत्यादिविधेन तस्य दुर्योधनस्य अवलेपवचनेन साहं-
कारवाक्येन यो रोपः श्लेषः तेन यः स्मितलेशः हासलवः तेन रूपितः व्यासः
अधरः यस्य तथोक्तः सन् । भिया क्षत्रियलोकमात्रविपत्तिभयेन विहस्तान्
व्याकुलान् मुदा सतोषेण निरस्तान् त्यक्तान् । तच्छून्यानि च यावत् । समस्तान्
नपि सभास्तारान् सभ्यान् पुरस्तात् अग्रे निरीक्ष्य दृष्ट्वा पुनरपि वाचं एवं वक्ष्य-
माणप्रकारेण जगाद उक्तवान् ॥

धरेति । अधुना धराभुजा धृतराष्ट्रेण किं कार्यम् । तटिनीभुवा भीष्मे-
णापि किम् । दूत्ये वयता वर्तमानेन मयापि किम् । अस्मामिस्तु पार्थाय धरित्री
न दाप्यत एवेत्यर्थः । परंतु सा दुर्निवार्यत्वेन प्रसिद्धा गन्धवहस्य बायोः सूनुः
भीमस्य गदैव पार्थाय धर्मराजाय धरित्रीं भूमिं दातुं दापयितुं प्रमथेत् समर्था
भवेत् ॥ ४९ ॥

शौरेस्ता वाचमाकर्ण्य साध्वसान्वचेतसः ।

जोषभावं समास्तारा युगपद्घुत्तरम् ॥ ५० ॥

बहिः स समक्ष्य बलावलिप्तैस्त्रिभिः सहायैर्घृतराष्ट्रसूनुः ।

गन्धर्वराजेन कृतां दशा स्त्रा गदाग्रजन्मानमियेष नेतुम् ॥ ५१ ॥

श्रुत्वा तत्कुपितो हरिः स्वयमसावेकोऽपि सर्वात्मक-

स्ताराभिर्नवभिर्ग्रहेर्निबिडिता शैलैर्वनैः सागरैः ।

पेट्यां भूपणमखरीमिव धृता कुक्षौ जगन्मण्डलीं

जङ्घालामतनोत्सभाजिरजुषां दृक्पङ्क्तिघण्टापथे ॥ ५२ ॥

शौरेरिति । तां उच्चविधा शौरे वाच आकर्ण्य साध्वसेन भयेन आक्रान्तं चैत येषां ते समास्तारा सभ्या युगपत् एकदा जोषभाव तूष्णीमवस्थानमेव उत्तर प्रतिषान्धमिति छिष्टरूपकम् । दधु चतु । सीता सर्वे न किञ्चिद्वद-
नित्यर्थः । 'तूष्णीं जोष भवेन्मौने' इति वैजयन्ती ॥ ५० ॥

बहिरिति । स गोष्ठ्या निर्गत घृतराष्ट्रसूनु दुर्योधनः बलेन चतुरत्तेण शौर्येण वा अवलिप्तै गर्वितैः त्रिभिः सहायै कर्णशकुनिदुःशासनै सह समक्ष्य आलोच्य गदस्य यादवमेदस्य अग्रजन्मान ज्येष्ठ श्रीकृष्ण गन्धर्वराजेन चित्रसे-
नेन कृतां स्त्रा स्त्रीया दशा बन्धनावस्था नेतु प्रापितु इयेष इच्छति स्म । त बन्धुमालोचितवानित्यर्थः । सर्वतोमुख द्वि दौरात्म्य खलानामिति भावः ॥ ५१ ॥

श्रुत्वेति । सर्वेषा प्राणिना आत्मैवात्मक धीवरूपः, सर्वं चराचरात्मक प्रपद्य आत्मा स्वरूप यस्येति वा । 'सर्वं खरिवद ब्रह्म' इति श्रुतेः । अतएव स्वयमेकोऽपि असौ हरिः श्रीकृष्ण तत् दुर्योधनदुरालोचित श्रुत्वा । दुर्योधना-
दावन्तर्यामितया वर्तमानत्वादिति भावः । कुपित क्रुद्ध सन् तारामि अश्वि-
न्यादिभिः, नवभिः ग्रहे सूर्यादिभिः, शैले मेर्वादिभिः, बवै नैमिषादिभिः,
सागरै क्षीरोदादिभिः, निबिडिता सान्द्रिता कुक्षौ धृताम् । अतएव पेट्यां मधुपाया धृता भूपणाना कटकमुकुटादीना मधुरीं समूहमिव स्थिताम् । जगता भूरादिलोकानां मण्डलीं समूहम् । सभाया अजिरं प्राञ्चण जुषत इति 'उपां सभ्यानां दशा नेत्राणा पङ्क्तिरेव घण्टापथ राजमार्गं तस्मिन् जङ्घाल्य अति-
येगेन वर्तमानाम् । तन्नेत्रविषयमित्यर्थः । अतनोत् चक्रे । विश्वरूप सद्यः प्रदर्शितवानित्यर्थः । उपमालकारः । शार्दूलविश्रीडित धृतम् ॥ ५२ ॥

तस्मिन्नहुष्टमात्रे नव इव मुकुरे वीक्ष्य सर्वं प्रपञ्चं

विस्मेराः सिद्धविद्याधरसुरनिकराः पुष्पवृष्टीर्व्यमुष्यन् ।

सान्द्र मोहान्धकार सकलमुनिजनः संमदाश्रूणि मीमः

क्षत्ताक्ष्णो, पैक्ष्मकम्पं कुरुपुरजनता प्रेम दुर्योधनेऽपि ॥ ५३ ॥

अस्यादृष्टासम्भवनिरादिपुसो विशृङ्खलं व्योम्नि विजृम्भमाणः ।

दिक्पालसौधावलिजालकानामभ्यापकत्व विभरावभूव ॥ ५४ ॥

सस्तूयमानचरितस्य जनैस्त्रिलोकी-

साधारणीकृतकृपस्य हरेः प्रसादात् ।

चक्षुष्मता समधिरह्य धुर मुहूर्तं

भूयस्ततोऽप्यवततार स भूमिपालः ॥ ५५ ॥

तस्मिन्निति । अहुष्टमात्रे 'अहुष्टमात्रं पुरुष' इत्यादिश्रुतिसिद्धाहुष्ट-परिमितमाने तस्मिन् सर्वात्मके धीकृष्णे परब्रह्मणि नवे निर्मले मुकुरे दर्पण इव सर्वं चराचरात्मकं प्रपञ्चं वीक्ष्य विस्मेरा विस्मयान्विता सिद्धानां विद्याधराणां च देवयोनिविशेषाणां सुराणां च निकरा वृन्दानि पुष्पाणां वृष्टी व्यमुष्यन् । सकलमुनिजन सान्द्र मोहमेव अन्धकार व्यमुष्यत् । मीम संमदाश्रूणि आनन्दवाष्पाणि व्यमुष्यत् । क्षत्ता विदुर अक्ष्णो पैक्ष्मणो कम्प निमेषोन्मेषरूप व्यमुष्यत् । कुरुपुरे हस्तिननगरे जनता जनसमूह दुर्योधने प्रेमापि व्यमुष्यत् । प्रेमत्याग 'अपन्थानं तु गच्छन्तं सोऽदरोऽपि विमुष्यति' इति न्यायादिति माय । अत्रानेकक्रियायोगपयात् समुच्चालकारः । अत्र सुरनिकर पुष्पवृष्टिं मुनोचेति 'समदादश्रु' इति चैव पठनीयम् । यथाश्रुतपाठे तु कर्तृकमक्रियाणां विनिर्गसल्याकवेन प्रक्रमभङ्गाख्यदोष इति ध्येयम् । सगधरा वृत्तम् ॥ ५३ ॥

अस्येति । अस्य विश्वरूपिण आदिपुस प्रथमपुरुषस्य धीकृष्णस्य अदृष्टासम्भवेति उभेर्हासं द्वित्वनिर्गसन्द व्योम्नि आकाशे विशृङ्खल निःप्रतिधन्ध यथा तथा विजृम्भमाण सन् । दिक्पालानां इन्द्रादीनां सौधावलीषु हर्म्यपङ्क्तिषु जालकानां गवाक्षाणां अभ्यापकत्वं अभ्यसनाचार्यत्वं विभरावभूव बहति स्म । तानि प्रलम्प्यनयदित्यर्थः । 'नीध्री-' इत्यादिना श्रुवद्भावात् श्रुतोऽभ्यासः ॥ ५४ ॥

संस्तूयमानेति । जनैः लोकत्रयवास्तुमि संस्तूयमानानि कीर्त्यमानानि चरितानि दुष्टनिग्रहशिशानुपहरूपाणि यस्य तस्य । त्रयाणां लोकानां समाहार-त्रिलोकी । 'द्विगोष' इति षीप् । तस्यां साधारणीकृता अवैषम्यं प्रापिता शृपा दया येन तस्य । अतएव हर धीकृष्णस्य प्रसादात् । स अन्धकारेण प्रविष्ट

१. 'संस्तूय' इति पाठः . २. 'सदस्यं पुष्पवृष्टिम्'; 'सदस्यं पुष्पवर्षम्' इति पाठौ. ३. 'परमपात्र' इति पाठः . ४. 'हरि' इति पाठः .

ओजस्तवेदमुपसंहर माधवेति

घुष्यत्सु सत्सु गुरुमीप्सुपुरोगमेषु ।

घोरं विहाय निमिषेण कुशेशयाक्षो

गोपीदृशां कुतुकहेतुमवाप रूपम् ॥ ५६ ॥

ततस्तादृशं निरुपमानं तस्य महिमानमनुभूय चरितार्थो मुनि-
सार्थः शान्तमूर्तिं तमेवमस्तौपीत्—

भगवन्, महात्मभिरपि योगिभिरविदितप्रभावाय तस्मै भवते
नमः ।

भूमिपालः धृतराष्ट्रः । चक्षुष्मतां सनेत्राणां धुरं रीतिम् । चक्षुष्मतामिति यावत् ।
मुहूर्तं अल्पकालं समधिष्ठाय प्राप्य भूयः तादृगमहिमानं भगवन्तं दृष्ट्वा पुनरपि
ततः चक्षुष्मदीप्तेः अवततार अपकान्तवान् । अन्धो बभूवेत्यर्थः । आजन्मनः
कंचिदपि अनवलोक्य अवलोक्य चाद्य जगन्मयं भगवन्तं पुनरन्यावलोकनस्याति-
जुगुप्सितत्वादिति भावः । अत्र त्रिलोकीत्यादिविशेषणस्य तादृक् अपराधिदुर्यो-
धनजनकत्वेऽपि धृतराष्ट्रस्य चक्षुर्दानौचित्यामिप्रायगर्भत्वात्परिकरालंकारः ॥ ५५ ॥

ओज इति । हे माधव श्रीकृष्ण, तव त्वरीयं इदं विश्वात्मकं विश्वभयंकरं च
ओजः रूपं उपसंहर संक्षिप । इत्युक्तप्रकारेण गुरुः द्रोणः सीष्मश्च द्वौ पुरोगमौ
प्रधानौ येषां तेषु सत्सु सज्जनेषु घुष्यत्सु उच्चैः शब्दायमानेषु सत्सु कुशेशये
कमले इव अक्षिणी यस्य तथोक्तः श्रीकृष्णः । ‘शतपत्रं कुशेशयम्’ इति कमल-
पर्यायेष्वमरः । निमिषेण क्षणेनैव घोरं जगद्भयंकरं रूपं विश्वाकारं विहाय
गोपीनां गोपाङ्गनानां दृशां नेत्राणां कुतुकहेतुं कान्तुल्लङ्घनं रूपं चतुर्भुजादि-
विशिष्टमाकारं अवाप आप्तवान् । प्रसन्ने भगवति किं दुर्लभं महतां इति भावः ।
अत्र गोपीदृशकुतुकहेतुत्ववस्तुना अतिमूढानां तात्त्विकमेव मननानन्दकरत्वे किमुता-
न्येषां इत्यर्थापत्यलंकारप्रतीतिः वस्तुनालंकारध्वनिः ॥ ५६ ॥

तत इति । ततः उक्तस्मसीकारानन्तरं तादृशं तद्विधं अतएव निरुपमानं
अतादृशं तस्य भगवतः महिमानं प्रभावं अनुभूय दृष्ट्वा चरितार्थः कृतार्थः मुनीनां
सार्थः संघः । शान्ता लोकलोचनानन्दकरी मूर्तिर्यस्य तथोक्तं तं श्रीकृष्णं एवं
वक्ष्यमाणप्रकारेण अस्तौपीत् स्तुतवान् । स्तौतेः कर्तरि लुट् ॥

भगवन्निति । हे भगवन् श्रीकृष्ण, महान् ब्रह्मात्मैक्यानुसंधानात्तदैक्या-
वात्मा अपरिच्छिन्नः आत्मा चित्प्रतिबिम्बः जीवः येषां तथोक्तैः । योगः ब्रह्मणि
मनोलयजनकः सांख्यतारकामनस्कनामभिः (१) प्रसिद्धः एवामस्तीति योगिभिरपि
अविदितः अज्ञातः प्रभावः सामर्थ्यं जगज्जन्मादिकर्तृत्वं यस्य तथोक्तं तस्मै
भवते तुभ्यं नमः । इतीदमभिमतदशश्लोकव्येकवाक्यम् ॥

१. ‘तस्य निरुपमान’ इति पाठः. २. ‘सायंः ससुपसल’ इति पाठः. ३. ‘प्रम-
वदे भवते भगवते’ इति पाठः.

दुग्धाम्बुराशितनयानयनद्वयेन

तुल्याकृतित्वमहिमानमिवोपगन्तुम् ।

मत्स्यत्वमेव भुवि यः सुरवैरिनीता

मध्येसमुद्रमनरीचगवीर्विचिक्वे ॥ ५७ ॥

मन्यानशैलमपि मार्गरुधं हिमांशो-

र्वीचीकणैः सदृशमद्गविपक्तिभाग्भिः ।

काये वभार चरमे कमठाकृतिर्यो

जीवातुमुद्रमयितुं जलधेः सुराणाम् ॥ ५८ ॥

दंष्ट्राप्रवर्ति किटिवेपथरस्य यस्य

हमामण्डलं कुवलयानुरकोमलमम् ।

ऊर्ध्वप्रसृत्तरवकावलिक्वावलीढः

प्रावृट्पयोदवल्यस्य वभार लीलाम् ॥ ५९ ॥

दुग्धेति । यो भवान् दुग्धाम्बुराशितनयायाः महालक्ष्म्याः नयनयोर्द्वयेन तुल्या आकृतिः भूतिः यस्य तस्य भावः तत्त्वमेव महिमा विलासः तं उपगन्तुं प्राप्नुमिष्येति प्रेक्षा । मत्स्यत्वं मीनरूपं एव स्वीकृत्य भुवि लोके सुरवैरिणा सोमकेन नीताः अपहृताः अनवीना. अकृत्रिमाः गवीः श्रुतिवाच्यः मध्येसमुद्रं समुद्रस्य मध्ये । 'पारे मध्ये पश्चाद् वा' इत्यव्ययीभावः । विचिक्वे अन्वेषितवान् । चिनोतेर्विपूर्वात् कर्तरि लिट् ॥ ५७ ॥

मन्यानेति । यो भवान् जलधेः क्षीरसमुद्रात् सुराणां देवानां जीवातुं जीव-नौपथं अमृतं उद्रमयितुं जनयितुं कमठस्य कूर्मस्येव आकृतिः रूपं यस्य तथोक्तः सन् हिमांशोः चन्द्रस्यापि मार्गं रणदीति सदृशम् । तावदुन्नतमपीत्यर्थः । मन्या-नशैलं मन्दराद्रिं अत्रे विपक्तिं स्वबन्धं भजन्तीति भाग्भिः । वीचीना क्षीराग्नि-तरंगाणां कणैः लेशैः चरमे काये पृष्ठे वभार पृतवान् । विभर्तेः कर्तरि लिट् ॥ ५८ ॥

दंष्ट्रेति । किटेः वराहस्येव येषं रूपं धरतीति धरस्य वराहरूपिनः यस्य मयतः दंष्ट्रायाः अग्रे वर्तत इति वर्ती । कुवलयाङ्कुरस्य नीलोत्पलदलस्येव कोमला भामा नेत्र्यं यस्य तथोक्तं हमामण्डलं भूमण्डलम् । ऊर्ध्वं प्रसृत्तरायां गच्छन्त्यां वक्रानां आवलिकायां पङ्क्तौ अवलीढस्य सक्तस्य प्रावृट्पयोदवल्यस्य वार्षिकमेघम-ण्डलस्य लीलां वभार । 'वकोटपट-' इति पाठोऽप्युक्त एवार्थः । अत्रान्यन्त्रीलाया अन्यप्रातमपेनोपस्थाक्षेपादसमवदर्मसंबन्धनिबन्धनो निदर्शनालंकारः । यत्तु 'वराहदंष्ट्रायाः शुभ्रत्वात् भूमेष्वा वृष्णत्वात् तथा दृष्टान्तोक्तिः' इति रसिहः, तत्रस्थानालंकारिभ्यां दृष्टोदयति । 'चेद्दिम्बप्रतिविम्बत्वं दृष्टान्तसदलं इति'

इन्द्रद्विपो भद्रगजस्य हिरण्यनाम्नो

मेदं रसस्य पिशितस्तनकावलीनाम् ।

जिज्ञासमान इव यो घृतातिहभावः

स्तम्भादुदेत्य नखरेस्तमुरस्यमाद्वीत् ॥ ६० ॥

याज्जाप्रतारणवशादधियज्ञशालं

यो वामनत्वमपलभ्य वलिं निगृहन् ।

दुःखं सता स्वमिव सर्वतमं सुखं च

स्वीयं पदक्रममिवोन्नतमाततान ॥ ६१ ॥

सृष्टौ पुरा मुत्पमुजोरुपदे मुरारे-

रज्ञ द्वितीयमभजत्किमु वन्ध्यभावम् ।

इत्युक्तक्षणस्यान प्रत्ययगाभात् 'असमवद्वस्तुवन्ध उपमार्यो निदर्शना' इति लक्षणस्य यथोक्तानुगामित्वाच्चेति ॥ ५९ ॥

इन्द्रेति । यो भवान् इन्द्रस्य द्विप शत्रो हिरण्येति नाम यस्य तस्य । हिरण्यमिति हिरण्यकशिपु रिति नामैकदेशे नामग्रहणम् । भद्रगजस्येति रूपकम् । पिशितस्तनकावलीना मासपिण्डपट्टीना सबन्धिन रसस्य आस्वादस्य मेदं विशेष जिज्ञासमान शत्रुमिच्छु सन्निवेत्युत्प्रेक्षा उक्तरूपकानुप्राणिता । इव सिंहस्यैव भाव रूप येन तथोक्तं सन् । स्तम्भात् प्रहादस्पर्धया हिरण्यकशिपुनिर्दिष्टात् सदेत्य आविर्भूय नखरै नखै एव हिरण्यनामकं भद्रगजं उरगिं वलति अभ्राह्मीन् भजितवान् । भवे कर्तारि लुप् ॥ ६० ॥

यात्रेति । यो भवान् यज्ञशालाया अधियज्ञशाल यात्रया निपद्मानभू- निक्षया प्रतारणस्य वधनाया वशात् पारतन्त्र्यादितो वलिं नाम दानव निगृहन् निग्रहिष्यन्निति वर्तमानसामीप्ये वर्तमाननिर्देशः । वामनत्व वामनरूपम् । 'स्वर्गो हल्लश्च वामन' इत्यमरः । अपलभ्य स्वीकृत्य । स्वं आत्मानमिव सता दुःखं सर्वतमं अत्यन्तदुःखम्, सता सुखं च स्वीयं पदक्रमं पादधिन्यासमिव उन्नतं अत्यन्तस्पर्धं आततानं शकरोत् । आहपूर्वात्तनोते कर्तारि लिट् । अत्र प्रकृतयो भगवच्छरीरसज्जनदुःखयोरतिहस्वीकरणेन उत्पदक्रमतत्पुखयोर्धातुजतीकरणेन चौपम्यस्य गम्यत्तात्वेनलप्रकृतगोचरतुल्ययोगितामेदद्वयस्य सृष्टिः ॥ ६१ ॥

सृष्टाविति । यस्य भवत परपुरामरूपिण सबन्धिषु आहवेषु युद्धेषु करे ताण्डवित नर्तित कुठार परपुराणमायुधविशेष पुरा प्राथमिकाया सृष्टौ मुरारे श्रीमहाविष्णो सबन्धिनि मुखे भुजे करौ पदे च । तेषां मध्य इत्यर्थः । प्राण्य ज्ञत्वाद्दन्टैकवद्भावः । द्वितीय अथ भुजः । वन्ध्यस्य भावः वन्ध्यत्वम् । शत्रि-

इत्येव संशयमशेषजनस्य चक्रे

यस्याह्वेषु करताण्डवितः कुठारः ॥ ६२ ॥

श्वश्रुर्मुनेरजनि यस्य पदाब्जधूलि-

यत्कृष्टमीशधनुराप शरव्यकृतम् ।

यस्माद्वियाधिरपि कम्पमकम्पमागा-

द्यत्पत्रिणां विधस एव विमीषणोऽभूत् ॥ ६३ ॥

हन्यामहं युधि रिपूनहमेव हन्या-

मित्येव यन्मुसललाङ्गलयोर्विवादः ।

याजननमिति यावत् । अभजत् प्राप । किम्विति स्फुटार्थे । अव्ययानामने-
कार्थकत्वामिधानात् । अन्यथा कथं न क्षत्रिया न हृदयेरित्यर्थः । इत्युच-
प्रकार सम्यक्छते अर्थान्तरमनेति व्युत्पत्त्या सशब्द अर्थापत्तिज्ञान नि क्षत्रिया
न्ययानुपपत्तिरुत्पितम् अशेषस्य जनस्यैव । न तु यस्यकस्यचिदित्यर्थः । चक्रे ।
'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्वाहू राजन्यं कृत । ऊरू तदस्य मर्हदयं पद्मा शूद्रो
अजायत ॥' इति श्रुत्यपेक्षया नि क्षत्रियान्यथोपपत्ते हेतोर्बलीयस्त्वादिति । न
च वेदाऽप्रामाण्यज्ञानेन बौद्धत्वापत्तिः । क्वचिन्निरङ्कुशन्यायस्यैव शरणीकरणीय-
त्वात् । अतएव माघकाव्ये यमुनापर्जनप्रस्तावे—'व्यक्तं बलीयानिति हेतुरा
गमादपूरयस्ता जलधि न जाडवी । गान्धोपनिर्भस्मितशुक्रगन्धरासवणमर्णं
कथमन्यथास्य तत् ॥' इत्युक्तम् । सा यमुनेत्यर्थः । इत्यल प्रसक्तानुप्रसक्त्या ।
अत्र क्षत्रियकुलनिर्मूलनस्य भगवद्भुवनवन्धस्वरूपेण वर्जनात्पर्यायोक्त्यलङ्कारस्य
अर्थापत्तिप्रमाणालङ्कारस्य च द्वयोरैकवाचकानुप्रवेशसंकरः ॥ ६२ ॥

श्वश्रुरिति । यस्य भवत राघवरूपिण पदाब्जस्य धूलिं मुने गौतमस्य
श्वश्रू पत्नीजननी अभजति अभूत् । तत्स्पर्शां मुक्तशापा पतिभगच्छदहस्येत्यर्थः ।
येन भवता कृष्टमीशधनुः शरव्यस्य लक्ष्यस्य कृत्यं भङ्गम् । अपभ्रम आसी-
दित्यर्थः । यस्माद्भवत भिया अधि तादृग्गाम्भीर्यशाली । कम्प आमेयास्त
प्रयोगकाले शोभम्, अकम्पमपि उपायचिन्तनकाले नै शब्दाय निस्तरणीभूय
अचाश्रस्य च । आगात् प्राप्तवान् । 'हस्तेनाधि स्तम्भितवान्बीचीक्षोलाहणे-
द्यतम्' इति सेतुमाहात्म्ये । हस्तेन । हस्तसंशयेत्यर्थः । यस्य भवत पत्रिणां
बाणानां विधस भोजनशेष विमीषण एव अभूत् । तदितरे सर्वेऽपि राक्षसा
निहतास्तैरित्यर्थः । अत्र नृसीधपादवाक्यार्थे विशेषाभासेन पर्यायोक्त्यलङ्कार-
प्रत्यस्य इतरवाक्यप्रत्यार्थघटकस्य सहायि ॥ ६३ ॥

हन्यामिति । यस्य भवत बलरामरूपिण संबन्धिनो मुसललाङ्गलयो

यस्याम्बरं निजरुचिप्रतिमद्वयं

यत्पट्टसंस्करणमासवपानमाहुः ॥ ६४ ॥

यः स्तन्यपानसमये धृतं पूतनायाः

प्राणानपि प्रविद्धे परमोपदंशम् ।

नाकाधिपस्य वनभूरपि येन सद्यो

नारीमुदे कृतनखैर्बधूळिरासीत् ॥ ६५ ॥

वार्यस्तपोधनवरेण्यमनःखलीने-

स्तृण्यां मुहुः कवल्यखगदार्तिरूपाम् ।

नीचान्विधातुमसुराग्निजगृह्णतुल्या-

न्क्रोपादुदेप्यति चयः कुहनातुरंगः ॥ ६६ ॥

आयुधविशेषयोः युधि रिपून् अहमेव हन्यां भारयेयम्, अहमेव हन्याम्, इत्युक्त-
प्रकार एव विवादः कलहः अभूत् । यस्य अम्बरं निजायाः रुचेः सितायाः
प्रतिमद्वयं विरोधी वर्णः अस्तिरूपः यस्य तथोक्तम् । यस्य पट्टं संस्करणं अन्न-
प्राशनसंस्कारं आसवपानं सुरापानं आहुः । खीम इति शेषः । गर्भाधानसीम-
न्तपुंसवनजातकर्मनामकरणाग्नप्राशनचौलोपनयनादीनां षोडशकर्मणां अन्नप्राशनं
यष्टमितारवेन निर्दिष्टमिति ध्येयम् ॥ ६४ ॥

य इति । यः कृष्णरूपी भवान् पूतनायाः कंसप्रेषितासुर्याः संबन्धिनः
स्तन्यस्य स्ननक्षीरस्य पानसमये । प्राणान् पूतनाया इति योज्यम् । परमं तत्त्व-
लौकित्यादतिथेष्टं उपदंशं व्यञ्जनविशेषमपि प्रविद्धे चक्रे । बतेत्याश्चर्यं ।
'चरम-' इति पाठे भोजनावसानिकेक्षणार्थः । नाकाधिपस्य इन्द्रस्यापि वनभूः
नन्दनवनप्रदेशः नार्याः सलभामायाः मुदे संतोषं कर्तुमिति 'क्रियार्थ-' इत्यादिना
चतुर्थी । येन कृता नखपचा पारिजातापहरणप्रविष्टसौरतेजसा अत्युष्णा घृलिः
यस्यां तथोक्ता आसीत् ॥ ६५ ॥

वार्थ इति । तपोधनानां वरेण्यानि वीरमोहत्वेन श्लाघ्यानि मनस्वेव खड्ग-
नानि वज्रचन्धनायोद्यन्त्राणि तैः वार्यः प्राणैः जगतः लोकस्य आर्तिरूपा पीडा-
मिकां तृण्यां तृणसंहतिं मुहुः कवल्यन् नाशयन् । कुहनातुरंगः कपटाश्वरूपी
नो भगवान् क्रोपात् नीचान् खलान् असुरांशान् म्लेच्छादीन् निजगृहाभ्यां
तुल्यान् तत्कल्पात् नष्टान् निघातुं कर्तुं उदेप्यति कल्पन्ते आविर्भवन्त्यति ।
सर्वेन यच्छब्दः 'सौ भवते' इति पूर्वतनयस्यतेनान्वयात्तनतन 'क्षेपे प्रथमः'
इति प्रथमपुरुष इति ध्येयम् ॥ ६६ ॥

एतैः स्तवैर्हृष्टमना यथार्थैर्मन्दस्मितश्रीमधुराधरोष्ठः ।

पीठादुदस्थादथ पीतवासा मेरोर्नितम्बादिव मेघशावः ॥ ६७ ॥

आस्थानाद्बहिरेत्य कैटभरिपुर्गाङ्गेयमालिङ्ग्य त

पञ्चार्थे परिमृश्य भूपमितरानापृच्छथ सर्वान्कुरुन् ।

आघ्रायातिचिरेण मूर्ध्नि विदुर युक्त शक्ताङ्ग हयै-

रारूढोऽभिययौ विराटनगरीमन्तः स्मर-पाण्डवान् ॥ ६८ ॥

श्रुत्वा ततः परमत पुरुषोत्तमात्ते

केनायमानरणसनहनाब्धिपूरा ।

आराधयन्बिधिवदस्त्रगण श्मशाने

पीता वमन्तमिव कान्तिमिषेण धूम्याम् ॥ ६९ ॥

एतैरिति । एतै उक्तविधं यथार्थं । न त्वारोपितैरित्यर्थं । स्तवै हृष्ट
समुष्ट मनो यस्य स । अतएव मन्दस्मितस्य दरहासस्य धिया कान्त्या मधुर
मनोस्तु अधरोष्ठ यस्य स । पीत वास वस्त्र यस्य स धीकृष्ण । अभ मुनिस्त
घस्तोन्नततर पीठात् मेघशाव तद्वर्णमेघ मेरो नितम्बात् षट्पादिव ।
उदस्थात् उरिष्यतवान् । उत्पूर्वातिष्ठते कतरि लुङ् । उपमालकार ॥ ६७ ॥

आस्थानादिति । कैटमस्य दैत्यस्य रिपु धीकृष्ण आस्थानात् सभाया ।
'सभासमिति सप्तदः । आस्थानी स्त्रीवमास्थान स्त्रीनपुंसकयो सद ॥' इत्यमर ।
बहिरेत्य त भगवद्भक्त्या प्रसिद्ध गङ्गाया अपत्य गङ्गाय सीम्नम् । 'स्त्रीभ्यो ङक्'
इति ङक् । आलिङ्ग्य भूप धृतराष्ट्र पञ्चार्थे ऊर्ध्वपादे परिमृश्य सस्पृश्य ।
इतरान् भूपादन्यान् सवान् कुरुन् सोमदत्तादीन् आपृच्छथ गमनप्रभ कृत्वा ।
विदुरं मूर्ध्नि अतिचिरेण आघ्राय परिचुम्ब्य । पुत्रवत् वारसत्वादिति भव । हयै
अत्रै शैल्यादिभि युक्त शक्ताङ्ग रथ आरूढ स विराटनगरीं प्रति अन्त मनसि
पाण्डवान् स्मरन् सन् । अभिययौ प्रतस्थे । शाकूटवैशीष्ठित वृत्तम् ॥ ६८ ॥

श्रुत्वेति । तत पुरुषोत्तमात् धीकृष्णात् । हास्तिनपुरागतादिति शेष ।
परस्य राज्ञो दुर्बोधनस्य माम् 'सूच्यमन प्रदास्यामि पाण्डवेऽभ्यो भुव स्थलम्'
इति पञ्च भुवा । केनायमान अतिप्रवर्धमान रणसंहनन युद्धोद्योग एवाब्धिपूर
ममुद्रप्रवाद येषां तथोक्ता ते पाण्डवा कान्तिमिषेण तिलरूपव्याजन श्मशाने
पीता कर्तृता धूम्यां विताभूमर्षदिति वमत उद्गिरतमिव स्थित अध्राणां
आपुषाता गग विधिवत् मयाज्ञात् आराधयत् पूजयामासु । आश्रुपूर्वांशधेः
कर्तरि ङक् । अत्र प्रवर्धमानरणसंहनाहस्य शिशुबागत्या स्वष्टदेवताभूतात्मपूजन
देवताभूतात्मपूजितमेदः वमन्मिषेति शावहोत्रेश्वरा रणसंहनाहनाब्धिपूरेति
रूपेण च संलक्ष्य ॥ ६९ ॥

तत्रान्तरे ।

ततः परं जङ्घुमारिकायास्तटीवने कृत्यविदां पुरोगा ।

पृथा तपस्यन्तमवाप कर्णं कर्णं प्रवृत्तिस्तु न किञ्चिदस्याः ॥ ७० ॥

कमनीययशोभरे तनूजे कवचोत्कर्तनकर्कशाङ्गकेऽपि ।

नलिनाम्बुदुल नरेन्द्रपत्न्या नयन तत्र चिरेण संबचार ॥ ७१ ॥

स तत्र पूतः पैरमाभिपेकैस्तपोवसाने तपनस्य सनुः ।

नेत्रे वितेने शुचिमक्षमाला नेत्रे च राक्षीं निर्वट प्रपन्नाम् ॥ ७२ ॥

विनतेः पदयोरनन्तर विहिताश्रीः परिरभ्य तं सुतम् ।

परिहर्तुमुपाच पञ्चतामुभयीं धर्मसुवादिसन्नुपु ॥ ७३ ॥

तत्रान्तर इति । तत्रान्तरे तस्मिन्नेव का इत्युत्तरेणान्वयः ॥

तत इति । तत पर आयुषारागनानन्तरं कृत्यविदा कर्तव्यकोटिदाना मध्य इति निर्धारणपट्टी । पुरोगा श्रेष्ठा । पृथा कुत्ती । जङ्घुमारिकाया गङ्गाया तटीवने तीरोवने । तपस्यन्त तप कुर्यं त कर्णं पुन अवाप । अस्या प्रवृत्ति आयमन-
गतां तु किञ्चित् इवदपि कर्णं श्रोत्र तस्य नावाप । योगाद्रक्षणि जानस्य मनस्य
सवन्धाभावादित्यर्थः ॥ ७० ॥

कमनीयेति । कवचस्य सहजस्य उत्कर्तनेन इन्द्राय दातु उत्पादनेन कर्क-
शाणि व्रणविणै परुषाणि अज्ञान्येष अज्ञाकालि यस्य तपोक्तेऽपि कमनीय
लोकेऽस्मनोहर यशोभर कीर्त्यतिशय भव्य तस्मिन् । किञ्च तनूजे आत्मसमये
तत्र कर्णं नलिनात् कमलादपि मृदुल सुकुमार नरेन्द्रपत्न्या कुन्त्या नयन
चिरेण । गतु क्षणमित्यर्थः । संबचार । पुनर्वात्सल्यात्पुन पुनरप्यदित्यर्थः । प्रेम
नामव्यथा चिन्तयतीत्यर्थः । यत्तत्र 'तत्र गङ्गातटे कवचोत्कर्तनन' इति दृष्टिह-
व्याख्यानम्, सप्त । उत्पत्त्यारम्भायोगात्प्रत्युत दूरान्ध्रय, कवचोत्कर्तने गङ्गातटदृष्टि-
त्वप्रतीत्यापत्तिश्चेत्ताद्यनुसंधेयम् । अत्र तादृग्मृदु नयनातादृक्ठिनाङ्गयो घटनाना
वैरूप्याद्विरूपधटनस्यैवोपपत्तिः । पुनर्वात्सल्याशोभरसमधिगतकर्कशाङ्ग-
मृदुनयनसंधारा मयकाव्यलिङ्गमेदध द्वावप्येकवाचकानुप्रवेशेन सन्नीर्णा ॥ ७१ ॥

स इति । परमं पावनं अभिपेकं गङ्गास्नानं पूतं पवित्रं तत्र तीरे तप-
सन् स तपनस्य सूर्यस्य सन् कर्णः । तपस अवसाने समाप्तौ । शुचिं शुद्धा
अशुभात् जपमालिका श्रोत्र वितेन निहितवान् । निर्वट समीपं प्रपन्ना गता राक्षीं
रानपक्षीं कुत्तीं च नेत्रे वितेने । अपदयदित्यर्थः ॥ ७२ ॥

विनतेरिति । राक्षी पदयो विनते प्रणामात् अनन्तरं विहिता कृता

१ 'अत्रान्तर' शब्द पाठ २ 'कर्ण' इत्य पाठ ३ 'जनेराङ्ग', 'क्षेत्रराङ्ग'
इति च पाठ ४ 'पुत्र्या' इति पाठ . ५ 'सवन्नाभिपे' इति पाठ . ६. 'निर्वट'
इति पाठ..

अयि वत्स रवेरनुग्रहादजनिष्ठा मयि भाग्यमर्थिनाम् ।

तनुरक्षणमात्रकारिणौ तत्र यर्थातिरथौ न जन्मभूः ॥ ७४ ॥

जहीहि राधातनयत्वबुद्धिं सहैव दुर्योधनसौहृदेन ।

गृहाण वाण्या सह धर्म्यया मे सहोदरान्धर्मतनूजमुख्यान् ॥ ७५ ॥

यस्मैकस्मैचन त्वं सहजकवचदः प्रार्थनातुल्यकालं

मातुः साक्षान्निदेशे मम सुकरतमे मा कृया मन्दभावम् ।

पाराङ्मुख्यं विषत्ते गुरुजनवचनानुदिते यस्य चेतो

धिकशब्दस्याभिषेयं जगदिदमखिलं शोधि तस्मै सुखेन ॥ ७६ ॥

आर्त्ताः आशुप्मान् भव बन्धेत्यादि यया तथोक्ता सती तं मुतं कर्णं परिरभ्य
आजिज्ञाय । पर्वण्यदिषु दुषिष्ठिरादिषु सुगुणेषु पुनरेषु विषये उगयी द्विविधा पश्यतां
पञ्चसहस्र्या मरणं च परिरनु उवाच बह्वन्तर्गतप्रकारेणावदत् । कर्णेन चांगले
तेषां पदसहस्रान्ता श्लोष्टैश्चावध्यतं च भवतीति भावः । धैताग्रीयं दूतम् ॥ ७३ ॥

अयीति । अयि वत्स हे पुत्र, अर्थिना याचकानां भाग्यं त्वं मयि रवेः
सूर्यस्य अनुग्रहात् प्रकाशान् अत्रनिष्ठाः जातोऽसि । जनेः वर्तारि उद् ।
तनोः रक्षणमात्रं कालं तच्छरीरपेक्षणमेव गुरु इति कारिणौ । राधा च
अतिरथश्च सुतदम्पती इति तव न जन्मभूः सत्यतिस्थानं न भवनः । वृत्तं
पूर्वजमेव ॥ ७४ ॥

इति दशनकिरणव्याजादन्तश्चिररक्षितं तदंशं स्तन्यं प्रकाश-
यन्त्या इव कुन्त्या निदेशं कर्णः कर्णदेशाच्चनीनं विधाय साक-
मल्ललिना समुचितमुत्तरं बध्नु ॥

भोजान्ववायो भुवने प्रतीतः कुल कुरूणां च तथा द्वयेऽसिन् ।
तवाम्ब जन्मोपयमश्च चेद्वौ त्वय्येव जागर्त्युचितसम्भावः ॥ ७७ ॥
अद्भ्यद्वयं मे परिपालनीयमङ्ग स्वया शूरजनाग्रगेण ।
एव वशे मे विततान यस्तत्तस्यापि सख्यं किमुपेक्षणीयम् ॥ ७८ ॥

पराबुद्धस्य भावः पाराशुरस्य औदासीन्यं विधत्ते बहति । तस्मै पुत्राय इह
अखिल जगत् धिगिति शब्दस्य अभिधेयं अर्थम् । निन्दामिति भावः । सुवेन ।
निशङ्कलमित्यर्थः । दोग्धि करोति । 'धिर् निर्भर्त्सननिन्दयो' इत्यमरः ।
यत्नवन् श्लोके 'यसौकस्यैव पुरपायेद्वायेत्यर्थः' इति व्याख्याय 'इन्द्रस्य सप्त-
र्ष्यात् नान्ना तद्ग्रहणमयुष्मिति तथा व्यपदेशः' इति नृसिंहः, तत्र । अयि
वत्स, रवेरनुग्रहादिति मूलासांगत्यापत्तेः । रवेरपि तद्ग्रहणं रवेन तस्यापि तत्र
नान्ना व्यपदेशानौचित्यादिति ॥ ७६ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारं अन्तः स्तनगर्भे चिरादक्षितं निहितं तस्य कर्णस्य
अंशं भागं स्तन्यं स्तनक्षीरे दशनकिरणानां दन्तकान्तीनां व्याजात् प्रकाश-
यन्त्या बहिः प्रसारयन्त्या इव स्थिताया इत्युत्प्रेक्षा सापहवा च । कुन्त्या
निदेशः आज्ञावाक्यं कर्णः कर्णदेशे भ्रोत्रमार्गे अश्वनीनं गच्छन्तं विधाय ।
तच्छ्रुत्वेत्यर्थः । समुचित उभयलोकांश्चाप्य उत्तरं प्रतिवाक्यं अल्ललिना साक-
मबन्धः । साग्लिबन्धं प्रत्युक्तवानित्यर्थः ॥

भोजेति । भोजानां यादवविशेषाणां अन्ववायो वसः भुवने प्रतीतः
प्रत्यातः । कुरूणां कुलं च तथा भुवने प्रतीतम् । हे अम्ब मातः, अस्मिन् द्वये
भोजवशे कुरुवशे च क्रमेण तव जन्म उत्पत्तिः उपयमः विवाहश्च द्वौ चेत्
अभूता यदि, तर्हि त्वयि उचितं कर्तव्यकोविदः भावः अभिप्रायः जागर्ति
स्फुरत्येव । गुणानामुभयवशशुद्धिनियतत्वादिति भावः । अतः एवानुमानाल-
कारः । उभयवशशुद्ध्या उचितं हवानुमानादिति ॥ ७७ ॥

ततः किमत आह—अद्भ्यद्वयमिति । अद्भ्य हे कर्ण, शूरजनानां अग्रगेण
अग्रसरेण त्वया मे महीय अङ्गस्य शरीरस्य अवदेशस्य च द्वयं परिपालनीयम् ।
मुनाभ्यामिति मानः । एव उक्तप्रकारेण । उक्तत्वेति शेषः । यः दुर्योधनः तत्
अद्भ्यद्वयं मे मम वशे अश्वनीनवे विततानं अकरोत् । मदधीनं कृतवानित्यर्थः ।

- १ 'चिरकालरक्षित' इति पाठः २ 'तदस्य' इति पाठः ३ 'अश्वनीन' इति
पाठः ४ 'आदव' इति पाठः ५ 'भोजान्वयो यो भुवनप्रतीतः' इति पाठः
६ 'जन्मोपयमोत्सवौ चेत्' इति पाठः ७ 'कर्ण' इति पाठः

परस्य लोकस्य गतेर्हि विघ्नं कृतघ्नतामेव वदन्ति सन्तः ।

सा न स्पृशेन्मामधुना यथा त्वं तथा प्रसीदाम्य कृपार्द्रचित्ता ॥ ७९ ॥

इतिवादिनो रविसुतस्य मानसं

न निवर्तते स्म धृतराष्ट्रनन्दनात् ।

अपि तु स्वकीयतनयान्महामुजा-

दनवाप्य काममियमेव केवलम् ॥ ८० ॥

इत्यनन्तभट्टकविकृतौ चम्पूभारतेऽष्टमः स्तवकः ।

तस्य तादृशुपकारिणः तथा विश्वस्तस्य दुर्योधनस्यापि सख्यं उपेक्षणीयं किं
अनादरणीयं किम् । नानादरणीयमेवेत्यर्थः । अत्र तादृशुपकारविश्वासवाक्यार्थेन
दुर्योधनसख्यानुपेक्षणीयसमर्थतादृशान्वलितमेदः । 'कर्णं त्वया' इति पाठोऽनुप्रास-
भङ्गादुपेक्ष्यः ॥ ७८ ॥

परस्येति । सन्तः परस्य लोकस्य स्वर्गस्य गतेः कृतमुपकारं हन्ति विस-
रंतीति कृतघ्नः तस्य भावं कृतघ्नतामेव । नान्यमित्यर्थः । विघ्नं वदन्ति । सा
कृतघ्नता अधुना मां यथा येन प्रकारेण न स्पृशेत् न प्राप्नुयात्, तथा हे अम्ब,
कृपार्द्रचित्ता दयार्द्रचित्ता सती त्वं प्रसीद अनुगृहाण । 'कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः'
इति तस्यां प्रायश्चित्तस्याप्यस्मरणादिति भावः ॥ ७९ ॥

इतीति । इतिवादिनः उक्तप्रकारेण वदतः रवेः सुतस्य कर्णस्य मानसं
मनः धृतराष्ट्रस्य नन्दनात् दुर्योधनात् न निवर्तते स्म न न्यवर्ति । अपि तु किंतु ।
इयं पुन्येव कामं मनोरथं केवलम् । इयदपीत्यर्थः । अनवाप्य अलब्ध्वा
महान् भुजः तद्वलं यस्य तस्मात् स्वकीयात् तनयात् कर्णात् निवर्तते स्म ।
मनुभाषिणी वृत्तम् ॥ ८० ॥

इति धीसदाशिवपदारविन्दवन्दनकन्दलितानन्दसान्द्रस्य कुरविकुलचन्द्रस्य
रामकवीन्द्रस्य कृतौ चम्पूभारतव्यग्रश्यामे अस्याख्याने
अष्टमस्तवकविवरणं समाप्तमासीत् ॥

नवमः स्तवकः ।

अथोभये ते कुरवो रणाय खनामधेयोपपदप्रसिद्धम् ।

क्षेत्रं व्यगाहन्त निरुद्धपार्श्वः शताङ्गमातङ्गतुरंगयोधैः ॥ १ ॥

हिरण्वत्यास्तत्र त्रिदशविनुतायास्तदरुह-

प्रसूनानां गन्धैर्मयितपयिखेदाः करिषटाः ।

कृतज्ञत्वेनैव स्वयमपि मद्दाम्मोघिलहरी-

र्दुस्तस्यै बह्वीरतिसुरभिगन्धीः प्रियसखीः ॥ २ ॥

अस्मज्जन्मभुवः समानभिधया सप्तापि सिन्धूनिमा-

त्रेप्यामो वयमद्य शोपणमिति स्फीताभ्यसूया इव ।

सेनासैन्यवपङ्कयः सुरपुटेर्दाम्प्रक्षुरप्रोपमे-

भूमेरुल्लिखितात्तल्लैदजनयन्भूयो रजोमण्डलम् ॥ ३ ॥

अथेति । अथ कुन्तीगमनानन्तरं ते प्रसिद्धाः उभये कुरवः पाण्डवा भार्ता-
प्राथ रणाय युद्धं कर्तुमिति 'क्रियार्थ-' इत्यादिना चतुर्थी । शताङ्गैः रथैः, मातङ्गैः
गजैः, तुरंगैः अथैः, योधैः पदातिमिव निरुद्धाः संगताः पार्श्वोत्तारो येषां ते
तयोक्ताः सन्तः । तेषां नामधेयं कुरुरिति संज्ञासन्दः उपपदं पूर्वपदं यस्य तेन
कुरुक्षेत्रमिति शब्देन प्रसिद्धं व्यवहृतं क्षेत्रं व्यगाहन्त विविशुः ॥ १ ॥

हिरण्वत्या इति । तत्र कुरुक्षेत्रे करिणां गजानां घटाः वृन्दानि । त्रिदशैः
देवैः विनुतायाः सुतायाः हिरण्वत्या नाम नद्याः तत्रत्यायाः तदरुहाणां तीर-
क्षाणां यानि प्रसूनानि कुसुमानि तेषां गन्धैः मयितः निरस्तः पयिखेदः मार्गध्रमः
येषां तयोक्ताः सन्तः । कृतज्ञत्वेन उपकारस्मरणेन हेतुना स्वयमपि अतिप्रुरभिः
मृदां प्राणतर्पणः गन्धः यासां ताः अतिप्रुरभिगन्धीः बह्वीः अनेकाः मद्दाम्मोधेः
दानजलसमुद्रस्य लहरीः । लक्षणया प्रवाहान् । तस्यै हिरण्वत्यै । प्रियसखीः
ददुरिवेत्युत्प्रेक्षा । लिखितेषु ॥ २ ॥

अस्मादिति । तत्र सिन्धुर्नाम देशे भवाः सैन्यवाः अस्याः सेनासु तेषां
पङ्कयः अस्माकं जन्मभुवः सिन्धुदेशस्य अभिधया नाम्ना समानुत्प्लान् । तज्जाम-
कानिति यावत् । इमान् सासिन्धून् समुद्रानपि वयमद्य शोपणं त्रेप्यामः प्राप-
मिष्यामः इत्युपप्रचारेण स्फीता प्रवृद्धा अभ्यसूया कोपः यासां तयोक्ता इवे-
त्युत्प्रेक्षा । वीरा उज्ज्वला । सुरपैः खड्गमेदैः उपमा सादृश्यं येषां तैः सुराः
पुटानीव तैः उल्लिखितात् निष्पिष्टात् भूमेस्तलात् भूयः बहुलं रजोमण्डलं धूलि-

१. 'उपपदं' इति पाठः. २. 'वृन्दान्' इति पाठः. ३. 'यव' इति पाठः.
४. 'मद्दाम्मोघिलहरीभिः' इति पाठः. ५. 'सदाश' इति पाठः.

तेषां कुरूणां कलहोदयात्प्राग्रथस्वनानां करिबृंहितानाम् ।

आशामशेषां स्ववशे विधातुमन्योन्यमासीत्कलहो गद्गीयान् ॥ ४ ॥

नाम्ना वो^१ नवगमहस्य समतां सोढास्महे हे^२ वयं

तुङ्गत्वं न सहेमद्गीत्यतिरुपा संनाहधुर्या इव ।

उद्दण्डा अपि केतवो ददृशिरे स्थानं ग्रहाणामति-

क्रम्य स्यन्दनवृन्दमौलिकलिता मध्येनभस्तर्पथम् ॥ ५ ॥

महीपतीनां पटमन्दिराणि मार्गं सुराणां लिलिहुः शिरोभिः ।

धयं हि दूष्याणि शुचीभवेमेत्यभ्रापगावारिमिमह्वयेव ॥ ६ ॥

मण्डलं अजनयन् उत्थापयन्ति स्म । 'दिशे नदविशेषेऽन्धौ सिन्धुर्ना सरिति जियाम्' इति विश्वः । शार्दूलविकीर्णं वृत्तम् ॥ ३ ॥

तेषामिति । तेषां कुरूणां पाण्डवघातैराष्ट्रणां कलहस्य युद्धस्य उदयात् प्राक् आरम्भात् पूर्वमेव अशेषां आशां दिशं स्ववशे विधातुं कर्तुं रथस्वनानां करिबृंहितानां च अन्योन्यं गद्गीयान् दुर्निवारः कलह आसीत् । रथनेमिषण्डा- गजकोलाहलैः दशमपि दिशः सान्द्रा वभूयुरित्यर्थः । अत्र दिक्परिपालनव्या- पनयोः शेषमितिकामेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्या 'संसर्गजा दोषगुणा भवन्ति' इति प्रसिद्धतादृशकौरवसंबन्धिल्लङ्घिताशेषराज्याभिलाषहेतुककलहोत्प्रेक्षाप्रतीतिर- लंकारेणालंकारध्वनिः ॥ ४ ॥

नाम्नेति । अपि किंचेत्यर्थः । स्यन्दनवृन्दस्य रथकव्यायाः मौलिषु अभ्रेषु कलिताः घटिताः कर्ष्णा दण्डा येषां ते उद्दण्डाः केतवः ध्वजाः । हे ग्रहाः सूर्योदयः वयं वः युष्माकं मध्ये नवमस्य ग्रहस्य केतोः समतां साम्यं नाम्ना नाममात्रेण सोढास्महे क्षन्तास्महे । सहेः कर्तैरि लुद्ध । तुङ्गत्वं औन्नत्यं तु न सहेमहि न क्षमेमहि । वः इत्यत्रापि योज्यम् । सहेः कर्तैरि लिङ् । इत्युक्तप्रका- रया अतिरुपा मृशं श्रोत्रेण संनाहधुर्याः रणोद्युक्ता इवेत्युत्प्रेक्षा । ग्रहाणां नवाना- मपि स्थानं मण्डलं अतिक्रम्य मध्येनभस्तर्पथं महावायुपथस्य मध्ये ददृशिरे दृष्टाः । लोकैरिति शेषः । उक्तोत्प्रेक्षानुप्राणितातिशयोक्त्यलंकारः असंबन्धे संबन्धरूपः ॥ ५ ॥

महीपतीनामिति । महीपतीनां उभयेषां राज्ञां पटमयानि मन्दिराणि (वर्तुणि) हि यस्मात्कारणात् वयं दूष्याणि अपरिशुद्धानि । दूष्येति संज्ञावन्ति च । 'दूष्पायं वस्त्रवेदमनि' इत्यमरः । तस्मात् कारणाच्छुचीभवेन परिशुद्धानि भवेम । इत्यालोच्येति शेषः । अभ्रापगायाः आकाशगङ्गायाः वारिणि मिमह्व- या मद्वत् स्नातुं इच्छयेवेत्युत्प्रेक्षा । शिरोभिः शिखरभागेः सुराणां मार्गं आकाशं लिलिहुः परपृष्ठः । अभ्राप्यतिशयोक्तिः पूर्ववत् ॥ ६ ॥

१. 'वा' इति पाठः. २. 'अमी' इति पाठः. ३. 'धुर्या' इति पाठः. ४. 'पद' इति पाठः.

ततः क्षणादेव विशालविनिर्मितवीथीसहस्रविराजमानविशङ्कट-
विपणिविविधपण्याहरणविमर्दसहक्रयिकलोकं विटकुलानुसार्यमाण-
वारविलासिनीजनेनविडवेशवाटं विशिखकृपाणकुन्तशक्तिप्रमुखवि-
विधायुधसंस्कारपरवशयोधसंवाधं तत्कुरुक्षेत्रं कुरुनगरमित्रं बभूव ॥

सत्र तावद्दुःशासनाग्रजः 'भगवन्, अस्मिन्नुपतस्थुपि वीरभुज-
विनोदकाले त्वं विवाहविमुखोऽपि मर्दर्थं प्रत्यर्थिपार्थिवान्निहन्तुं
धृतनाधिपत्यलक्ष्मीमुपयच्छस्व' इति विज्ञाप्य पितामहस्य चरणयोः
प्रणिपपात ॥

तत् इति । ततः राज्ञा पटमन्दिरनिर्माणानन्तरं क्षणादेव विशालं प्रसिद्धं
यथातया विनिर्मितानां रचितानां वीथीनां सहस्रैः विराजमानं विशङ्कटसु
विशालासु विपणिषु पुण्यवीथिषु विविधानां नानाजातीयानां पण्यानां कट्य-
पस्तूनां आहरणे ग्रहणसमये विमर्दं संमर्दं सहन्त इति तत्सहाः क्रयिकलौकाः
कैतृजनाः यस्मिन् तथोक्तम् । विटानां कुलेन शृन्देव अनुसार्यमाणेन वारवि-
लासिनीजनेन वेद्याजनेन निविडाः सान्द्राः वेशवाटाः वेद्यानिवासा यस्मि-
न्तथोक्तम् । विशिखाः बाणाः, कृपाणाः खट्वाः, कुन्ताः, शक्तयः प्रमुखाः
येषां तादृशानां विविधानां आयुधानां संस्कारे क्षाणोत्तेजनायां परवशैः प्रवणैः
योधैः संवाधं संकर्तुं तत् प्रतिदं कुरुक्षेत्रं कुरुनगरस्य हास्तिनपुरस्य मित्रं दुल्लं
बभूव । उपमालंकारः ॥

तत्रेति । तत्र तावत् तदानीमेव दुःशासनस्याग्रजो दुर्वोधनः हे भगवन्
भीष्म, त्वं विवाहे विषये विमुखः पराश्रुखोऽपि उपतस्थुपि सन्निहिते अस्मिन्
वीराणां भुजविनोदकाले बाहुपराक्रमकीटासमये मर्दर्थं मम कृते प्रत्यर्थिनः
पार्थिवान् शत्रुराजान् प्रत्यर्थिनः पाण्डवानां संवन्धिनः पार्थिवान् सहायान् ननु
प्रत्यर्थिन इति च । निहन्तुं धृतनानां सेनानां आधिपत्यलक्ष्मीं उपयच्छस्व परिपृ-
क्षीष्व इति विज्ञाप्य पितामहस्य भीष्मस्य चरणयोः प्रणिपपात नमस्कृतवान् ॥

१. 'विराजमान' इति पाठः. २. 'विपणिविस्तारितविविध' इति पाठः. ३. 'वार'
इति नास्ति कश्चित्. ४. 'निविहित' इति पाठः. ५. 'शस्त्रनोभ्रप्रमुख' इति पाठः.
६. 'तावत्' इति नास्ति कश्चित्. ७. 'विनोदन' इति पाठः. ८. 'विदितविवाह' इति
पाठः. ९. 'विनिहन्तुं' इति पाठः. १०. 'उपयमस्व' इति पाठः. ११. 'विज्ञापितस्य'
इति पाठः. १२. 'चरणलिनयोः' इति पाठः.

दुर्योधने विशति मौलिमुवा पदं खं
क्षुरामणीष्वचरमः सुरसिन्धुसूनुः ।

अर्धक्षणादरिमटांस्त्रिदिवे विधास्य-

अध्यक्षतापदमविक्षदनीकिनीनाम् ॥ ७ ॥

पार्थोऽथ ते ह्रुपदनन्दनमाशु चक्रुः

सेनान्यमुद्धतविरोधिवनानि दग्धुम् ।

वहिं प्रतापकपटान्निजजन्मकाले

सक्तं भुजे वहति यः सततं ज्वलन्तम् ॥ ८ ॥

अथ सदसि महारथपरिगणनकथायामर्धरथोऽयमिति जाह्नवी-
येन निहृतपौरपतया रोपचिह्नितवदनरोचिरह्वांपतिसूनुरह्वाय तस्या-
वधिमेव निजहेतेरधारणस्यापि साधारणं प्रतिजज्ञे ॥

दुर्योधन इति । क्षुराणा अमणीषु श्रेष्ठेषु अचरमः प्रथमः सुरसिन्धोः सूनुः
गात्रेयः भीष्मः दुर्योधने मौलिमुवा किरीटप्रदेशेन खं स्त्रीयं पदं चरणं विशति
नमस्कृवंति सति । अर्धक्षणात् क्षणार्धात् अरिमटान् त्रिदिवे स्वर्गे विधास्यन्
परिध्वंस्यन् । इतिव्यनिति यावत् । अनीकिनीनां सेनानां अध्यक्षतापदं प्रभुत्व-
स्थानं अविक्षत् प्रविष्टवान् । सेनाधिपतिर्बभूवेत्यर्थः । विशेषः कर्त्तरि लङ् ॥ ७ ॥

पार्थो इति । ते पार्थीय ह्रुपदस्य नन्दनं धृष्टद्युम्नम् । सेना. नयति गमय-
तीति सेनानी. तं सेनान्यं सेनाधिपतिं आशु चक्रुः । य धृष्टद्युम्नः निजस्य जन्मनः
वहियुष्ठादुत्पत्तेः काले सक्तं ज्वलन्तं वहिं अग्निं उद्धतान् गर्वितान् विरोधिनः
शत्रूनिष वनानि दग्धुं प्रतापस्य कपटात् व्याजात् भुजे सततं वहति तं ह्रुपद-
नन्दनमिति योज्यम् । अपह्वालंकारः ॥ ८ ॥

अथेति । अथ सदसि समायाम् । 'आत्मानं सारथिं चाश्वान् रक्षन् युध्यति यो
नरः । स महारथसजः स्यात्' इत्युत्तलक्षणलक्षितानां महारथानां परिगणन-
पद्यायां सख्याप्रसङ्गे । अयं कर्णः । जामदग्न्यब्राह्मणशापादिपराभूतः अर्धरथः
इत्युक्तप्रकारं जाह्नवीयेन भीष्मेण निहृतं निरस्कृतं पौर्यं शौर्यं यस्य तस्य
भावः तत्ता तया हेतुना रोपशब्देन तत्कार्यं लक्ष्यते । ध्रुव्यादिना चिह्नितं
वदनस्य रोचिः तेजः यस्य तथोक्तः अह्वांपत्युः सूर्यस्य सूनुः कर्णः तस्य
भीष्मस्य अवधिं मरणमेव निजायाः हेतेः आयुषस्य संबन्धिनः अधारणस्य
अप्रदहणस्यापि साधारणं तुल्यं अह्वाय सत्वरं प्रतिजज्ञे । भीष्मनिधनपर्यन्तं आयुधं
॥ भारयानीति प्रतिज्ञातवानित्यर्थः । 'अवसाने परिच्छेदे साग्नि काले बलेऽवधिः'
इति रत्नमालायाम् ॥

१. 'रिपुमटान्' इति पाठः. २. 'तु' इति पाठः. ३. 'जाह्नवीयेन' इति पाठः.
४. 'दुमार.' इति पाठः. ५. 'तुषि तस्य' इति पाठः.

इदं प्रतिपद्य सिद्धिमानं मानघनं सुयोधनम् 'वत्स, मा भैषीः ।
महाभुजानपि रिपुमहीभुजः संख्ये सरतरविशिखमुखेन खाद-
यामि' इति पितामह आश्वासयामास ॥

तदनन्तरम् ।

अभ्रापगातनयपार्षतनन्दनाभ्या-

भैमावनौ तिलकिता धृतकार्मुकाभ्याम् ।

उच्चावचं निजनिजं विरुदं वहन्तो

युद्धाय तस्थुरुभयेऽपि कुरुप्रवीराः ॥ ९ ॥

जेता पुरामिव तदा जलजातयोनिं

पैत्रीश्वराप्रजमिव प्रथमो ग्रहाणाम् ।

अग्रे विधाय यदुनायकमात्ततोत्रं

पार्थो रथी प्रघनभूमिमवाप वीरः ॥ १० ॥

इदमिति । इदं कर्णप्रतिज्ञानं प्रतिपद्य श्रुत्वा सिद्धिमानं दुःखायमानं मान-
घनं सुयोधनं हे वत्स दुयोधन, मा भैषीः कर्णदुष्प्रतिज्ञातः भयं माप्नुहि ।
महान् श्लाघ्यः भुजः बाहुपराक्रमः येषां तान् रिपुमहीभुजः शत्रुभूपान् संख्ये
शुद्धे सरतरेण अतितीक्ष्णेन विशिखमुखेन बाणेनैव वज्रेण खादयामि ।
निष्कामित्वर्थः । इत्युक्तप्रकारेण पितामहः आश्वासयामास आश्वासितवान् ॥

तदनन्तरमित्युत्तरेणान्वयः ॥

अभ्रेति । धृतं कार्मुकं धनुः याभ्यां ताभ्याम् । अभ्रापगातनयेन मीप्सेण
पार्षतनन्दनेन धृष्टद्युम्नेन द्वाभ्यामग्रावनौ अग्रदेशौ । तिलकिता. अलङ्कृता. ।
उभयेऽपि कुरुप्रवीराः कौरवा. पाण्डवाश्च उच्चावचं अनेकविधं निज-
निजं प्रत्येकं स्वीयं विरुदं जयचिह्नं छत्रचामरादि वहन्तः सन्तः युद्धाय
युद्धं कर्तुं तस्थुः । सन्नदा बभूवुरित्यर्थः ॥ ९ ॥

तेजेति । तदा युद्धारम्भकाले वीरः पार्थः अर्जुनः आत्तं गृहीतं तोनं
अश्वताढनं येन तथोक्तं यदुनायकं श्रीकृष्णं पुरा त्रिपुराणां जेता जयी सदा-
शिवः जलजातयोनिं ग्रहाणमिव । ग्रहाणां प्रथमः सूर्यः. पौत्रीश्वरस्य गरुडस्य
अग्रजं अनूरुं अग्रे रथस्य अग्रभागे विधाय कृत्वा । सारथीकृत्वेति यावत् ।
रथी रथमारूढः सन् प्रघनभूमिं युद्धभूमिं अवाप प्राप्तवान् । उपमाद्वय-
संज्ञाः ॥ १० ॥

१. 'खादिप्यामि' इति पाठः. २. 'प्रसादयामास' इति पाठः. ३. 'अग्रावनी' इति
पाठः. ४. 'पुरा' इति पाठः. ५. 'पौत्रीश्वरा' इति पाठः. ६. 'निषाद' इति पाठः.

संचिन्त्य भीष्ममुग्रवन्धुजनस्य हानिं

संतापिनः समरसीमनि शत्रूसूनोः ।

वाष्पाम्बु चक्षुरधिकं श्वसितं मुखेन्दु-

र्धैर्यं मनः करतलं च मुमोच चापम् ॥ ११ ॥

बलारिसूनुं वसुदेवसूनुर्वचोभिराश्वास्य चिरेण तैस्तैः ।

असासहिं पावकजाठराभेरग्राह्यत्तत्र पुनः शपसम् ॥ १२ ॥

देवप्रतप्तस्य जयकेतनचिह्नताल-

स्यामप्रभावलिरदृश्यत दूरदीर्घा ।

सरूपाः सुतस्य समरे भुजवीर्यलक्ष्मीं

संवीक्षितुं रविसुतेव नमोऽधिरूढा ॥ १३ ॥

युद्धारम्भभटाभर्तृपिशुनतामुद्दामयन्तस्तदा

निःसाणादिमजैत्रवाद्यनिनदा निर्धूतशब्दान्तराः ।

श्रान्तिं क्षेममिवातिदूरपदवीसंपादितामम्बुबे-

वैलाशैलमहागुहासु विविशुर्व्याप्तासु धाराधरैः ॥ १४ ॥

संचिन्त्येति । समरसीमनि युद्धदेशे भीष्मो मुखं आदि यस्य तस्य बन्धु
जनस्य हानिं क्षयं संचिन्त्य आलोच्य संतापिनं खिद्यत शत्रूसूनो अर्जुनस्य
चक्षु नेत्रं अधिकं वाष्पाम्बु मुमोच । मुखमिन्दुरिव मुखेन्दु अधिकं
भ्रूतित मुमोच । मन अधिकं धैर्यं मुमोच । करतलं च अधिकं चाप मुमोच ।
आधिन्यमेकत्र द्वये बहुलं अन्यत्र श्रेष्ठमिति विवेकः । शत्रूसूनोरिति चतुर्थ्यपि
योज्यम् । अत्रानेकक्रियायोगपवात् समुच्चयः ॥ ११ ॥

धलेति । तत्र तदानीं वसुदेवसूनुं श्रीकृष्णं तैस्तैरध्यात्माध्वनीनैः वधोभि
गीतावान्नैः चिरेणाश्वास्य निर्दुःखीकृत्य पावकस्य अमे सपन्धिनं जाठराभे-
ओदरानस्य असासहिं असोदारम् । पाण्डववनसमर्पणेनामिश्रिवाकमिल्यर्थः ।
कृद्योगात्कर्मणि पठ्यते । शरास्य गाण्डीव पुनः अग्राहयत् ग्राहयति स्म ॥ १२ ॥

देवप्रतप्तेति । देवप्रतप्तस्य भीष्मस्य सबन्धिनीं दूरदीर्घा अत्यायता जयके-
तने विजयध्वजे चिह्नतालस्य तालाकृतिलाञ्छनस्य स्यामप्रभाणां नीलका-
न्तीनां आवलिः परम्परा समरे युद्धे सरूपा गङ्गाया सुतस्य भीष्मस्य
भुजवीर्यलक्ष्मीं सम्यग्वीक्षितुं नमः आकाशं अधिरूढा रविसुता वसुनेव
अदृश्यत । रोदैरिति शेषः । उत्प्रेक्षा ॥ १३ ॥

युद्धेति । तदा युद्धारम्भे भटानां आर्मण्या शौर्यव्यापारस्य पिशुनतां स्पष्टं
उद्दामयन्त प्रकटयन्त निर्धूतानि अन्तर्धूपितानि शब्दान्तराणि अन्यशब्दाः ।

समामदुन्दुभिरवश्रवणेन देवाः

सर्वे कंठाटघटितानि गृहाणि कृत्वा ।

आदाय नन्दनवनादभिपेक्षुमाजौ

वीरान्प्रसूनचयमप्यमजन्विहायः ॥ १५ ॥

सति धर्मजले मिथो विमर्दात्सकलं तद्वपनेतुमङ्गकेभ्यः ।

मघवत्प्रमुखाः सुरा बभूवुर्मरुतोऽपि स्वयमात्ततालवृन्ताः ॥ १६ ॥

सत्र तावैरिगणौ शनैः शनैः संगतौ सधनुषौ सगर्जितौ ।

पूर्वपश्चिममरुत्प्रचोदितौ पुष्करे धनयनाघनाविन ॥ १७ ॥

धावत्स्यन्दनकेतनांशुकमरुव्याधूतमन्दाकिनी-

विन्दूनामपि सैन्यैकुञ्जरघटाशुण्डासमुत्थायिनाम् ।

यैस्ते । नि साण जयमेरी आदिम येपा तेषा जराणा जयावहाना वाघाना
निनदा शब्दा । अतिदूरया पदव्या । मार्गगमनेनेत्यर्थः । सपादिता लघ्वा
श्रान्ति धम क्षेपु परिहर्तुमिवेत्युत्प्रेक्षा । घारायै मेघै व्याप्तानु । अम्बुधे
समुद्रस्य धैलाशैल चरुवालादि तस्य महतीषु गुहासु विविशु विशान्ति स्म ।
उत्तोत्प्रेक्षानुप्राणिता असचन्धे सयन्धरपातिसयोक्ति । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १४ ॥

संप्रामेति । देवा इन्द्रादय सर्वे संप्रामे दुन्दुभीना मेरीणा रवश्रवणेन
भाकाराकर्णनेन गृहाणि कंठाटघटितानि कृत्वा आजौ युद्धे वीरान् पीरपशा-
लिन अभिपेक्षु नन्दनवानात् प्रसूनाना पुष्पाणा चय राशि अपि आदाय
गृहीत्वा विहाय आकाशं अभजन् प्रापु ॥ १५ ॥

सतीति । मघवान् इन्द्र प्रमुख येपा ते सुरा । मिथ अन्योन्य विम-
र्दादितो धर्मजले स्वेदे सति । तद् धमजल अङ्गकेभ्य अवयवेभ्य सकलं
नि शेष यथा तथा । व्यपनेतु क्षेपु स्वय मरुतो वायवोऽपि देवाधेति च ।
आत्तानि गृहीतानि तालवृन्तानि व्यजनानि यैस्त्वभोक्ता बभूवुः । यद्यपि
पार्थिवानामेव स्वेद न तैजसाना तथापि श्रौढोक्त्या तथोक्तमिति ध्येयम् ।
वौपच्छन्दसिक वृत्तम् ॥ १६ ॥

तत्रेति । तत्र तदानीं कुरुक्षेत्रे वा । सधनुषौ सचापौ सेन्द्रचापौ च ।
सगर्जितौ ससिंहनादौ सस्त्रनिर्तो च । तातुमयेऽरिगणौ शत्रुसर्घा । पुष्करे
आकाशे । पूर्वमहता प्राग्वायुना पश्चिममरुता प्रत्यग्वायुना च प्रचोदितौ प्रेरितौ
घनौ महान्तौ घनाघनौ मेघाविब शनं शनं संगतौ बभूवतु । उपमाल-
कार । रघोदत्ता वृत्तम् ॥ १७ ॥

अथ नवमिर्गजयुद्धमाह—धावदिति । स्पृष्टया शरदि ताराणा नक्षत्राणा

१. 'कंठाट' इति पाठ . २. 'रिपुगणौ' इति पाठ . ३. 'नववना' इति पाठ .

४. 'सिन्धुर' इति पाठ..

दानाम्भःपृषतामपि स्फुटशरत्ताराकृतिस्पर्धिनां

भेदं ग्राहयितुं शशाक गगने भृङ्गानुरोधक्रमः ॥ १८ ॥

आसाद्य द्विपमाहवे रदपथेनाह्वय तीक्ष्णासिना

यन्तार विनिपात्य सादृहसितं स्कन्धे विधाय स्थितिम् ।

कुम्भास्फालनकारिणं रिपुभटं दृष्ट्वा दिवौकःस्त्रियाः

कस्याश्चित्कुचकुम्भयोः कठिनयोः कण्डूरखण्डाभवत् ॥ १९ ॥

कश्चिद्भजः प्रतिभटेन करे विल्लने-

ऽप्यामूलभागमसिना नमिताग्रकायः ।

अदृष्ट्या स्वरूपेण सह स्पर्धन्त इति स्पर्धिनाम् । उभयत्र विशेषणम् ।
धावता वेगेन गच्छता स्यन्दनानां रथानां केतनेषु ध्वनेषु अशुक्तानां
पताकापटानां स्रग्धिमि मरुद्भिः व्याधूतानां व्यावितानां मन्दाकिन्या
आकाशगङ्गायां विन्दूनामपि । सेनासु समवेतानां सैन्यानां कुचरघटानां
गचरुन्दानां झुण्डामि करैः समुत्थाप्यन्त इति समुत्थायिना दानाम्भस मदन
रस्य पृषता विन्दूनामपि उभयेषां भेदं मिथो वैलक्षण्यं ग्राहयितुं ज्ञापयितुम् ।
जनानामिति शेषः । गगने भृङ्गाणां अनुरोधक्रमः अनुसरणरीतिः । शशाक
समयाऽभूत् । अत्र तादृशोभयविन्दूनां भृङ्गानुसरणेन मिथो वैलक्षण्यस्फूर्त्ता
विशेषशङ्कारः । 'वैशेष्यस्फूर्त्तां विशेषक' इति तल्लक्षणात् । स च 'तारा
कृतिस्पर्धिनाम्' इत्युपमयोजीवित इति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । शार्दूलवि
कीटित इत्यम् ॥ १८ ॥

आसाद्येति । आहवे युद्धे द्विप शत्रुगण आसाद्य सन्निधाय रदपथेन
द्वतमार्गेण आरुह्य तीक्ष्णेन अग्निना खड्गेन यन्तार गनारुढ विनिपात्य
पानयित्वा । अदृहसितेन सहितं यथा तथा सादृहसितम् । स्कन्धे गणस्य स्थितिं
निधाय । कुम्भयोः आस्फालनं सशब्दं करस्पर्शं करोतीति कारिणं रिपुभटं
शत्रुबोधं दृष्ट्वा कस्याश्चिद्विचौकः स्त्रिया देवाङ्गनायां स्रग्धिनोः कठिनयोः
कुचौ कुम्भाभिव तयोः खण्डा जलविच्छिन्ना कण्डू खड्गौ भववत् । अयं
पदतयोरचितोऽस्य कर इति हृष्यत्तुचाभूदित्यर्थः । अत्र तादृशीरदर्शनस्य
विशेषणगत्या पुचरुण्डदयहेतुलात्तदार्थहेतुस्य काव्यविज्ञस्य पण्डितस्य
अपि संक्षयोचित्प्रतिशयाकेष्व द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । इति पूर्वोक्तं
नेन ॥ १९ ॥

कश्चिदिति । कश्चिद्भजः प्रतिभटेन रिपुवीरेण (कर्त्रा) अग्निना (कर-
त्तु) करं दृष्ट्वायां आमूत्रमाणं मूर्च्छेशपर्यन्तं विल्लने विच्छिन्ने सत्यपि

क्षिप्रं प्रगृह्य रदनेन निपादिहस्ता-

त्सस्तं सृणिं पुनरदात्कुशलाय तस्मै ॥ २० ॥

भसितलेपसितौ करिणावुमौ युधि परस्परदत्तरदौ मुखे ।

हरिरवेक्ष्य बह्वपि बाहने सरमसं निदधे सकला दृशः ॥ २१ ॥

भिन्नैकदन्तमुसलः प्रतिदन्तिवाता-

त्कुम्भाप्रलक्ष्यकुटिलाङ्कुशचन्द्ररेखः ।

कश्चिद्विरीशसमतां कलयन्करीन्द्रः

सारूप्यभागिव गणाधिपतेर्धरेजे ॥ २२ ॥

कश्चिन्निर्गल्य वेगादरिभृपतिवलेऽपातयत्स्वामिनं स्वं

तत्र स्फन्धाधिरूढं विमतमपि तयावत्त नीत्वा स्वसैन्यम् ।

नमितः नम्रोदृतः अग्रकायः पूर्वकायः येन तथोक्तः सन् निपादिनः यन्तुः हस्तात् सस्तं गलितं सृणिं अङ्कुशं रदनेन दन्तेन क्षिप्रं सत्वरं प्रगृह्य आदाय कुशलाय क्षेमार्थम् । उभयोरपीति शेषः । तस्मै निपादिने पुनरदात् दत्तवान् अत्राङ्कुशादानार्थं बन्धेऽपि संबन्धोक्तिरूपातिशयोक्तिः ॥ २० ॥

भसितेति । भसितस्य भस्मनः लेपेन छितौ श्वेतीभूतौ युधि युद्धे मुखे परस्परं दत्तौ रदौ दन्तौ याभ्यां तौ उभौ करिणौ गजौ अवेक्ष्य । चतुर्दन्तत्वेन तन्मुखमवलोकयेत्यर्थः । हरिः इन्द्रः बहति आत्मनाधिरूढेऽपि बाहने ऐरावते सफलाः दृशः नेत्रसहस्रं सरमसं यथा तथा निदधे विहितवान् । ममैरावतः किं तत्र गत इति भ्रान्तः भयात् निमग्न नास्तीति सत्वरं तमालोकितवानित्यर्थः । भ्रान्तिमदलंकारः ॥ २१ ॥

भिन्नेति । प्रतिदन्तिनः शत्रुगजस्य घातात् दन्तप्रहारात् भिन्नं भग्नं एक-दन्तौ मुसलमिव यस्य सः कुम्भस्य वज्रे उपरिभागे लक्ष्या दृश्या कुटिला वक्रा अङ्कुशेन चन्द्ररेखा तदाकृतिमणं अङ्कुशः चन्द्ररेखेवेति वा यस्य सः कश्चित्करीन्द्रः गजप्रेष्ठ-गिरीशस्य शत्रोः पर्वतेन्द्रस्य समतां सारूप्यं औघ्र-श्वेन तौल्यं च कलयन् स्वीकरीष्यमाणः सन् । सर्वमानसामीप्ये वर्तमाननिर्देशः । गणाधिपतेः विघ्नराजस्य सारूप्यं भजतीति भागिवेत्युत्प्रेक्षा । धरेजे । आदा-विति शेषः । क्रममुच्चिरत्र विवक्षितेति ध्येयम् । उच्चोत्प्रेक्षा श्रेयोपमोन्नीयतेति तयोस्वस्याथाज्ञाजिभावेन संकरः ॥ २२ ॥

कश्चिदिति । दुःसाध्यः असाध्यः रोधः निवारणं यस्य स यथोक्तः । अत एव कश्चित्करिबलमः तरुणगजः दूरं यथा तथा घूतः परास्तः अङ्कुशः येन तथोक्तः सन् । युधि वेगात् निर्गल्य । स्वबलादिति भावः । अरिभृपतिवले शत्रु-सैन्ये स्वं स्वीयं स्वामिनं यन्तारं यत्र अपातयत् पातितवान् । तत्र अरिभृ-

इत्थं दुःसाधरोधो युधि करिकलभो दूरधूताङ्गुसः स-

न्विह्नमन्यं निपादिद्वयमपि विदधे हासपात्रं जनानाम् ॥२३॥

हस्तेन हस्तमथ दन्तयुगेन दन्तौ

कर्णौ च कर्णयुगलेन पदे च पद्भ्याम् ।

पालेन बालमभिहत्य च चारणौ द्वौ

सुत्याङ्गयुद्धमतिशिक्षितमादधाताम् ॥ २४ ॥

निपादिनो दन्तिशिरस्यधोमुखं निपातिताङ्गा लङ्गुडस्य ताडनैः ।

व्यधापनोदाय मदस्य सौरभं विनम्य जिघ्रन्त इवालुलोकिरे ॥२५॥

तीक्ष्णैः प्रत्यर्थिभक्षैरपहतशिरसां हस्तिपानां शरीरा-

दुत्क्रान्ताः प्राणयाताः करिमदपयसां सौरभीमुद्धहन्तः ।

प्रतिबले इकन्धे स्त्रीये अधिरूढम् । गजचर्यानिपुण्यसाहसादिति भावः । विमर्तं शत्रुं यन्तारमपि स्वं स्त्रीयं सैन्यं नीत्वा प्रापय्य । तथा उक्तप्रकारं आघत चक्रे । तत्रापातयदित्यर्थः । इत्थं उक्तप्रकारेण । विह्नं मनुते आत्मानमिति विह्नमन्यं पण्डितमन्यं मूर्खं निपादिनोः यन्त्रोः द्वयमपि स्त्रीयं परकीयं च जनानां सर्वेषां हासस्य पात्रं विदधे चक्रे । मदान्धो न परेषामेवाननुकूलं चेष्टते । किंतु स्वेषामपीति भावः । अत्र दुःसाधरोधत्वादिना यन्त्रपातनसमर्थनात्काव्य-लिङ्गमेदद्वयेन वाच्यार्यरूपेण यन्त्रद्वयपरिहाससमर्थनात् वाच्यार्थहेतुककाव्यलिङ्गस्य असम्बन्धे संबन्धरूपातिशयोक्त्यैकवाचकानुप्रवेशसंकरः । सङ्घरा ॥ २३ ॥

हस्तेनेति । द्वौ चारणौ गजौ हस्तेन हस्तं गुण्डया गुण्डां अभिहत्य प्रहस्य । आदाविति शेषः । अथ अनन्तरम् । इदमग्रे सर्वत्र योज्यम् । दन्त-युगेन दन्तौ दन्तयुगं अभिहत्य । इदमपि तथैव योज्यम् । कर्णयुगलेन च कर्णौ । पद्भ्यां च पदे पादौ । बालेन च बालम् । एवं अत्यन्तं शिक्षितं सुख्यं अभिशेष्य अङ्गयुद्धं आदधातां अङ्कुरताम् । 'आदधाते' इति वर्तमानार्थकलङ्-न्तपाठः संदर्भविरोधादुपेक्ष्यः । स्वभावोक्तिः ॥ २४ ॥

निपादिन इति । निपादिनः गजास्ताः लङ्गुडस्य प्रतिगजकरगृहीतदण्डस्य ताडनैः दन्तिनः गजस्य शिरसि कुम्भोपरि अधोमुखं निपातितानि अङ्गानि ऊर्ध्वपायाः येषां तथोक्ताः सन्तः व्यायायाः दण्डताडनवेदनायाः अपनोदाय नारणाय । तां अपनोदितुमिति 'तुमर्थाच्च भाववचनात्' इति चतुर्थी या । मदस्य दानजलस्य सौरभं परिमलं विनम्य प्रह्रीम्य जिघ्रन्त इवेत्युपप्रेक्षा । आलुलोकिरे दृष्टाः । जनैरिति शेषः । वंशस्यं वृत्तम् ॥ २५ ॥

तीक्ष्णरिति । तीक्ष्णैः प्रत्यर्थिनां शत्रूणां भक्षैः प्राणविशेषैः अपहतानि

पायंपायं कपोलस्यलकुचकलशखेदवारिप्रवाहं

चक्रुः समर्दभाजां दिवि मुरमुदशां तालवृन्तस्य कृत्यम् ॥ २६ ॥

अन्ध्रावुमौ तस्यतुरग्रपादावुत्क्षिप्य युद्धामिमुखीभवन्तौ ।

परस्परस्योपरि हेतिपातात्पसादिनौ प्रातुमिवोर्ध्वकायौ ॥ २७ ॥

एकैव वैरिमदस्त्रवरस्य धारा

धारासु पञ्चसु सतीष्वपि कंचिदश्वम् ।

स्कन्धे विमिश्र तदसूनिर्वर्तुरापां

जग्राह नाल्पमपि तत्क्षतजाम्बुलेखम् ॥ २८ ॥

छिन्नानि क्षिराणि येषां तेषां इत्थिपानां गन्तारोहणां शरीरात् वतान्ताः निर्गता प्राणात्मका वाता वायवः करिणदपयसा गजनदजलानां सौरमीं परिमलपरम्परां उद्बहन्तः सन्तः । दिवि आकाशे समर्दभाजा मुरमुदशा अम्बरसा कपोलस्यललो कुचौ कलशाखिव तथोद्य खेदवारिणा धमजलानां प्रवाहं पायपायं हुत्वा हुत्वा तालवृन्तस्य ज्वनस्य कृत्यं चक्रुः । अत्र अन्य-कृत्यस्य अन्यत्रासगवेन तत्पददृष्टलाक्षेणात् असमवर्तमानवन्धनिबन्धनो निदर्शनालङ्कारः । असकन्धे सवन्धस्फातिद्ययोक्तिर्बहुपाचक्षानुप्रवेशेन सङ्गीर्णम् । स्रग्धरावृत्तम् ॥ २६ ॥

अयं चतुर्भिरश्वयुद्धं वर्णयति—अश्वारिति । उभौ अश्वौ अग्रपादौ पूर्वपादौ उत्क्षिप्य उद्बल युद्धे अभिमुखाभवन्तौ सन्तौ सौ स्त्रीषौ सादेनौ तौर-गिर्का परस्परस्योपरि । शरीर इत्ययं । हेतोः अन्योन्यापुषयो पातात् प्रातु रक्षितुम् । तं परिवर्तुमिति यावत् । ऊर्ध्वं सादितिरोधनाय ऊर्ध्वोद्धृतं कान् याभ्यां तथोक्तानिवेत्युपेक्षा । तस्यतु स्थितवन्तौ ॥ २७ ॥

एकेति । वैरिमदन्यं चतुर्वीरस्य यः स्रग्धरः स्रग्ध्रेष्टं तस्य धारा तीक्ष्णार्मं एकैव स्वयं एकापि सती कंचिदश्वं चाश्वं पञ्चसु धारासु तीक्ष्णाग्नेषु आस्क्रन्दितादिगतिविशेषेषु च सतीष्वपि । 'धारास्त्राग्राम्बुसत्तला सैन्द्याग्नेऽश्वगतिष्वपि' इति वैजयन्ती । स्कन्धे श्रीवानलदेसे विमिश्र भित्त्वा इवर्वर्तुरापां प्रातुमद्य-क्याम् । प्रातुं दुर्लभमिति यावत् । दुर्लभं आपः अपा समूहः येषु तानि इति वा तस्य अश्वस्य असून् प्राणान् पञ्च जग्राह गृहीतवान् । किं चातएव तस्या-श्वस्य क्षतजनेवाम्बु रक्तजलं तस्य लेजः त्वं अस्य ईषदपि न जग्राह । जुगुप्सि-तलादिति तैक्ष्ण्यातिशयादिति च भावः । अत्र एकस्यां धारापञ्चकवदधनेदवर्ण-नात्कारणासाकल्पेऽपि कार्योत्पत्तिरूपो विभावनामदः । एव लोकेदुर्लभमल-पत्प्रागप्राहिष्यो जुगुप्सितरक्षाम्बुलागस्य आनुस्मृतात्तन्मात्रालङ्कारश्च । द्वभोरपि श्लेषो जीवितयोः सृष्टिः ॥ २८ ॥

समरभुवि वभासे सादिनो भूषणानां

मरकतमणिभासा मध्यगः कश्चिदधः ।

सकलभटविमर्दश्चञ्चलाङ्घ्रिजवाहा-

न्निपतित इव रथ्यो नेतुरह्वा शताङ्गात् ॥ २९ ॥

आयोधनोद्गुणजुषामसृगापगाना-

भावर्तगर्भपतिताः कुणपा ह्यानाम् ।

संब्रमुर्विहितपूर्वमुपाददानाः

शिक्षाविशेषमिव मण्डलचङ्क्रमेणु ॥ ३० ॥

धन्वी धानुष्कर्मांरादसिभृतमसिमान्कुन्तिनं कुन्तधारी

चक्राक्ष चक्रहेतिर्गदिनमपि गदापाणिरन्योन्यमेत्य ।

स्वस्वास्त्राणां प्रयोगे दृढपरिचितयो हन्तृवध्यरक्षौली-

साधारण्ये प्रतिष्ठामैभिविदधुरमी द्वन्द्वयोधाप्रगण्याः ॥ ३१ ॥

समरेति । सादिन तौरगिकस्य भूषणानां कटकमुकुटादीनां ये मरकतमणय
गाह्यतानि तेषां भासा इयामप्रभाणां मध्य गच्छति शान्नीतीति मध्यगः ।
ताभि इयामीभूत इत्यर्थः । कश्चिदधः सकलानां बहुना भटानां अपरावृत्तं मृ
तानां विमर्दं निर्गमनजन्ये चञ्चलात् कम्पितात् अतएव भिन्नं मुक्तबन्धनं
वाह रथ्य यस्य तस्मात् । अह्वा नेतु सूर्यस्य शताङ्गात् रथात् समरभुवि युद्ध-
देशे निपतित रथ्य रथाश्च इवेत्युत्प्रेक्षा । वभासे रराज । मालिनी वृत्तम् ॥ २९ ॥

आयोधनेति । आयोधनाङ्गुणजुषां युद्धदेशगतानां असृगापगानां रक्तन-
दीनां आवर्तगर्भेषु जलभ्रममध्येषु पतिता ह्यानां अधानां कुणपा शवानि ।
मण्डलचङ्क्रमेणु च चक्रावृत्तिगतिविशेषेषु विषये पूर्वं शिक्षाभूते विहित अभ्यस्तं
विहितपूर्वं शिक्षाविशेष उपपाददानां स्त्रीपुर्वाणां इवेत्युत्प्रेक्षा । संब्रमु
भ्रमन्ति स्म ॥ ३० ॥

अधैकेन पादातयुद्धमाह—धन्वीति । अथ स्वस्य स्वस्य समन्विता अस्त्री-
यानां स्त्रीयानामिति वा अस्त्राणामायुधानां प्रयोगे प्रहरणे विषये दृढा अवि-
रमृता परिचिति अभ्यास येषां तथोक्ता । अत एव धन्वी द्वन्द्वं अनुरूपं
यथातथा दुप्यन्त इति द्वन्द्वयोधा तेषां अप्रगण्या भेदा धन्वी धनुर्धर
धानुष्क धनुर्धरम्, अतिमान् यज्ञधर असिभृतम्, कुन्तधारी कुन्तिनम्, चक्र
हेति आयुध यस्य च चक्राक्षम्, गदा पाणौ यस्य ता गदिनमपि । अन्योन्य

१. 'निम्बमदे' इति पाठ . २. 'अङ्ग' इति पाठ . ३. 'वर्त' इति पाठ .

४. 'मगात्' इति पाठ . ५. 'अथ विदधु' इति पाठ .

ततः ।

धृष्टद्युम्नोक्तर्मर्माणमग्रे दृष्ट्वा हाहाशब्ददीना स्वसेनाम् ।

कोदण्डज्यामामृशन्धोरघोपा कोपाद्भीष्मः प्राविशत्पार्थसैन्यम् ३२

ससिंहनादे सरितः कुमारे चाप समाकृष्य शरैर्विमुक्तैः ।

परान्वरीतु प्रथम प्रवृत्ते वरान्वरीतु ववलेऽप्सरोभिः ॥ ३३ ॥

पृथासुताना पृतनान्तराले पृथक्पृथक्त्वस्य पृपत्कवर्याः ।

द्विपान्सहस्र तुरगान्सहस्र भटान्सहस्र पतितानकार्पुः ॥ ३४ ॥

सिन्धोः सुतस्य विशिरैर्मदमिसूनोः

प्राणान्विलिख्य धिगिति प्रविमुक्तवद्भिः ।

आरात् समीप एव । पदत्रयमिदं प्रथमान्तद्वितीयान्तद्वयपञ्चकेऽपि योज्यम् । इत्थं द्व-द्वीभूयेत्यर्थः । ह-तृत्वसौत्या हिंसाकर्तृत्वस्वभावस्य वध्यत्वसौत्या हिंसा-श्रयत्वस्वभावस्य च द्वयोरपि साधारण्ये तुल्यभावे । प्रतिष्ठा स्थितिं अग्निविदधु चक्रुः । परा-म-त तर्ह्यन्यमानाश्चाभूवन्नित्यर्थः । अत्रैकैकसिंहन्तृत्ववध्यत्वस्व-पानेकगुणयौगपद्यात्समुच्चयमेदं । स्रग्धरावृत्तम् ॥ ३१ ॥

धृष्टद्युम्नेति । ततः धृष्टद्युम्नेन पाण्डवसेनानायकेन उक्तृतानि छिन्नानि मर्माणि आयु स्थानानि यस्या तयोक्तम् । अतएव हाहाशब्दै दीना स्वीय-सेना अग्रे दृष्ट्वा । भीष्म धोर दारुण घोष हुकार यस्यास्तयोस्त कोदा ण्डस्य चापस्य ज्या गुण आमृशन् टकारयन् सन् । पार्थसैन्यं पाण्डवसेना प्राविशत् प्रविष्टवान् । अत्र तादृग्दीनसेनावलोकनस्य तथा भीष्मप्रवेश प्रति हेतु-त्वात् पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् । शालिनीवृत्तम् ॥ ३२ ॥

ससिंहनाद् इति । सिंहनादेन सहिते ससिंहनादे सरितः गङ्गाया कुमारे सुते भीष्मे प्रथम आदौ चाप समाकृष्य विमुक्तैः प्रयुक्तैः शरैः परान् शत्रून् वरीतु वारयितु प्रवृत्ते उद्युक्ते सति । अप्सरोभिः वरान् पतीन् वरीतु ववले व्यापृतम् । वल्तेर्भावे लिट् । अप्सरोनिरपि प्रथमं वरान् वरीतु ववल इत्यपि प्राहुः । ततः पूर्वं महावीराणां नाशाभावादिति भावः । अत्र भीष्मपर-वारणाप्सरोवरवरणत्रिययौगपद्यात्समुच्चयः ॥ ३३ ॥

पृथेति । तस्य भीष्मस्य पृपत्कवर्या नागश्रष्टा पृथक् पृथक् प्रत्येक प्रले-कम् । एकैकश्च इति यावत् । पृथासुताना पाण्डवानां पृतनान्तराले सेनामध्ये सहस्र द्विपान् गजान्, सहस्र तुरगान् अश्वान् । उगयन् तदारूढानिति ध्येयम् । सहस्र भटान् पदातीक्ष पतितान् निहतान् अकार्पुं चक्रुः ॥ ३४ ॥

सिन्धोरिति । जमदग्निसूनो परशुरामस्य प्राणान् विलिख्य सस्पृश्य विकृ-

कृत्तान्यमुञ्चत विरोधिकुलानि कश्चि-

त्कश्चिज्जवेन जगृहे युधि भूतवर्गः ॥ ३५ ॥

देवव्रते दलितवैरिणि दृष्टमात्रे

सारथ्यमात्रकरणे कृतसंगरोऽपि ।

मूले न केवलमहो मुरमिद्रथस्य

• मध्येऽपि चक्रमतिसंभ्रमयांचकार ॥ ३६ ॥

अरिमण्डलखण्डनैः पृथक्कैरवदीर्णां रुधिरापगावलीनाम् ।

अवनीपतयो रुपा निजानामधिविन्नां जननीममुप्य चक्रुः ॥ ३७ ॥

असारा इमे तापसीया इति प्रविमुक्तवन्निः तत्प्राणांस्त्वक्तवन्निः । अतिदृढस्पर्श-
रिति यावत् । विधिषैः बाणैः । युधि कृत्तानि छिन्नानि विरोधिकुलानि शत्रु-
संधान् कश्चित् एकः भूतवर्गः । पृथिव्यादिपञ्चकदेह इति यावत् । जवेन
अमुञ्चत तस्याज । ममुरित्यर्थः । कश्चिदन्यः भूतवर्गः पिशाचवृन्दं जवेन जगृहे
गृहीतवान् । विरोधिकुलानीति योज्यम् । आहारायमिति भावः । 'भूतं इमादौ
पिशाचादौ न्याये सत्त्वोपमानयोः' इति वैजयन्ती ॥ ३५ ॥

देवव्रत इति । दलितः विहताः वैरिणः शत्रवः येन तयोक्ते । अतएव
देवव्रते भीष्मे दृष्टमात्रे दृष्टे सत्येव । नतु विलम्बादित्यर्थः । सारथ्यमात्रकरणे
सारथ्यस्यैव करणे । नतु युद्धकरण इत्यर्थः । कृतः संगरः प्रतिष्ठा येन तयो-
ऽपि मुरमित् श्रीकृष्णः रथस्य अर्जुनरथस्य मूले केवलं मूलभाग एव चक्रं
रथाङ्गं नातिसंभ्रमयांचकार । मूलां न भ्रामितवानित्यर्थः । किंतु रथस्य मध्येऽपि
चक्रं मुदर्शनं अतिसंभ्रमयांचकार । भीष्मयथाय चक्रायुधं गृहीतवानित्यर्थः ।
'चक्रं तेनैव रथायतं रथाङ्गेऽन्वयराष्ट्रयोः । शस्त्रमेदे पुमांश्चक्रवाके' इति वैज-
यन्ती । अत्र दृष्टितवैरिणीभीष्मावलोकनस्य विशेषणगत्या श्रीकृष्णस्य प्रतिशाला-
गपूर्वकं चक्रग्राननहेतुत्वात्तदार्थहेतुकं काव्यटिप्पणम् ॥ ३६ ॥

अतीति । अरिमण्डलस्य शत्रुसमूहस्य खण्डनैः छेदकैः अमुप्य गीष्मस्य
पृथक्कैः बाणैः अवदीर्णाः विदारिताः अवनीपतयः शत्रुमूपाः रुपा कोपेनेवे-
त्युपप्रेक्षा । अमुप्य जननीं गङ्गां निजानां रुधिरापगावलीनां रथजनीसमूहानां
अधिविन्नां कृतसंधान्यक्षां चक्रुः । ताभिर्बहुसपत्नीकां चक्रुः इत्यर्थः । यद्वा
रथप्रवादाः प्रयुज्यमिति परमार्थः । सापठ्याय परं दुःखं स्त्रीनामिति भावः ।
अत्रात्महन्तारं भीष्मं साशस्त्रविद्वुर्मघपत्न्यां चायूगां तदीयजननीदुःसत्र-
नोदोगमर्षेणानाप्रलनीकालंकारः । 'प्रलनीकं बलवतः शत्रोः पक्षे पराक्रमः' इति
लघुणात् । जीवच्छन्दश्चिह्नणम् ॥ ३७ ॥

तदनु समरसंमुखीनवैरिभटप्राणपरिमोक्षगोन्मुखशिलीमुखप्र-
स्थानसमयसमापृच्छनपात्रीकृतकर्णपुटैर्जलवैरिनगरवास्तव्यवारवि-
लासिनीजनपाणिपङ्केरुहपरिगलितपारिजातप्रसवमहर्षितितचञ्चरी-
कपुञ्जमञ्जुगुञ्जितव्यञ्जितमेदचिकुरन्वैर्वैगापतितविशिष्टविघटन-
विपर्यस्तमुकुटविप्रकीर्णविविवमुत्ताफटशङ्कापदान्यरणश्रमवारिशी-
करनिकरकोरकितनिटिलभागे रोपातिरेकव्यतिकरितदशनागलिदं-
शनपुनरुत्तरकिमाधरैर्युतेन राज्ञा शिरोभिः कल्पान्तरुद्रवन्धुः
सुरसिन्धुसुनुर्य वसुधरा वन्धुरयाचकार ॥

नद्याः सुतेन जनिताैर्नन्देवर्गैः

सान्द्रे स्वघान्नि सति सकुचितस्त्रितीनाम् ।

तद्वन्धिति । तदनु अनन्तर कन्याते प्रत्यक्षात् रुद्रस्य वधु सद्य अयं
सुरसिन्धुसुनू भीष्म समरे युद्ध समुखीनाना अभिमुखमवस्थिताना वैरिमदाना
सवन्धिना प्राणाना परिमोक्षणे स्थाजने उमुधाना प्रवणाना शिरीमुधाना बाणाना
प्रस्थानसमये प्रयाणकाले समापृच्छनस्य प्रथस्य पात्रीकृतानि समुखीकृतानि
कणपुटानि येषां तै । बलवैरिनगरे स्वर्गे वास्तव्याना निवसन्तीना वारविलासि-
नीजनाना अप्सरसा पाणिपङ्केरुहे कमले इव ताभ्या पारणजितै पारिजातप्र-
सवै सह पतिताना सहागताना चञ्चरीकपुनाना मृदुमृदुहाना मञ्जुता मनो-
हरेण गुणितेन शकारेण व्यपित प्रकटित मेद मियो वैलम्ब्य येषां
तयोक्ता विदुरवन्ध्या धम्मिल्ला येषां तै वेगेन आपतितै र्गमं विशिष्टै-
याणै विघटनेन निर्घातेन विपर्यस्तेभ्य विपलितेभ्य मुकुटभ्य किरीटेभ्य
विप्रकीर्णाना गलिताना निमिधाना मुत्ताफटाना शङ्काया कृत्यवशादै दानृभिः ।
राज्यातिवार्धिमिरिति यावत् । रणात् युद्धात् य धम उत्सवन्धिना पारिशी-
करनिकरेण खेदन्तनिवृद्धेन कोरकित सजातधोरक इव स्थित निटि-
लभागे भालदेह येषां तै । रोपातिरेकेण कोरातिघटनेन व्यतिकरितया सद्य
दितया दशनावस्था दतपङ्कपा दशनेन द्विगुणित पुनरुक्त रक्किमा आरण्य
यस्य तादृश शम्भर अवरोष्ठ यथा तै । अयुतेन दशभि सहस्रे राज्ञा
सुनुभूषाना शिरोभि वसुधरा भूमि वन्धुरयाचकार विपमिता चक्रे ।
दशसहस्राणि शत्रून् नवीदित्य ॥

नद्या इति । नद्या सुतेन भीष्मेण जनिताै रणे महावीरान् निहत्य निर्मितै ।

- १ 'भीष्म' इति पाठ २ 'समापृच्छन' इति पाठ ३ 'वारवनितापनद्या'
इति पाठ ४ 'आपतित' इति पाठ ५ 'वृन्ति' इति पाठ ६ 'वेगादापतित'
इति पाठ ७ 'विपर्यस्तमिवमुकुटविघट्ट (निट्ट) विप्रकीर्णमुत्ता' इति पाठ .
८ 'अय' इति नास्ति कचित् ९ 'वन्धुरयाचक्रे' इति पाठ

स्वर्गोक्तसामजनि सा स्वयमेव काम्या

कूलंकपा कुशिकनन्दनकोपमुद्रा ॥ ३८ ॥

भीष्मस्य कन्याजनपाणिपीडां पितुर्मुदे त्यक्तनतोऽपि तस्य ।

सघात्सुराणां सति पुष्पवर्षे सतानलामोऽजनि तद्विचित्रम् ॥ ३९ ॥

इत्थं विधाय दिननेकमसौ समीकं

पाञ्चालभूधरमुपेयुपि पद्मनन्धौ ।

प्रत्यर्थिनामिव चकार बलापहार

स्वस्यापि चापशिरसाद्वरोपितज्यः ॥ ४० ॥

नवानां देवानाम् । देवभूयगदानामिति यावत् । वर्गे ष्टन्दी स्वस्मिन् स्त्रीये धात्रि निवासे स्वर्गे चान्द्रे निबिडिते सति सङ्कुचिता स्वल्पीभूता स्थिति आवास येषां तेषां स्वर्गोक्तसं देवानां सा प्रसिद्धा कूलंकपा अनि-
वार्या कुशिकनन्दनस्य विश्वामित्रस्य कोपमुद्रा त्रिशङ्कुस्वर्गसृष्टिरूपकोप-
चिह्नं स्वयं आत्मभिरेव काम्या अभिलषणीया अजनि अभूत् । अत्र देवानां
स्वर्गस्थितिसङ्कोचासम्बन्धेऽपि एव त्रिशङ्कुस्वर्गकामनासम्बन्धेऽपि च सम्बन्धो-
चितरूप अतिशयोक्तिद्वयं अङ्गाङ्गिभावेन सकीर्णम् ॥ ३८ ॥

भीष्मस्येति । पितुः सतनो मुदे सत्यवतीभग्नरूपसतोपाय कन्या-
जनस्य पाणिपीडां निवाह स्वचरत विषयवतोऽपि तस्य भीष्मस्य सुराणां
संघात् पुष्पवर्षे सति सतानानां अपत्यानां सतानारण्यसुरवृक्षपुष्पाणां च
लाम् । अत्रनीति यत्, सदैवत भार्याभावेऽपि सतानलाम् । द्वितीयपक्षे
नपुंसकत्वनिर्देशः । विचित्रम् । 'सतान सयवे गोत्रे स्यादपत्ये गुरुद्वये' इत्य-
मरः । अत्र सतानकारणदारपतिप्रहाराभावेऽपि तत्राभिवर्णनात् श्लेषप्रतिभोत्था-
पितो विभावनापहारः ॥ ३९ ॥

इत्थमिति । इत्थं उच्छप्रकारेण असौ भीष्म एव दिताम् । यावदिवसमि-
क्ष्य । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । समीकं युद्धं विधाय पद्मनन्धौ सूर्ये पथाद्गर्भं
पाश्चात् भूपरं अन्तर्जल उपेयुपि प्राप्नुवति । असम्बन्धे सतीति यावत् ।
प्रार्थिनां शत्रूणां वत्स्य सामर्थ्यस्य अपहारं नाशमिव । चापशिरसात्
षष्ठ्यसृष्टिः अवरोपिता सृजिता ज्या गुण येन तथोक्तं सारं स्वस्य
आत्मन वत्स्य सौम्यस्य अपहारं शिविरप्रवेशनमपि चकार । 'बलं शक्ति-
र्बलं गैरुदम्' इति यादवः । अत्र शत्रूणां भीष्मस्य च बलापहारेण श्लेषमिति-
बलापहारेण दनोपहारेण गम्यराशुत्सव्योनिताभेदः ॥ ४० ॥

इति नवदिनानि नवनवानि मुञ्जविलसितानि प्रकाश्य दश-
मेऽहि पुनरसौ निजध्वजचिह्नमात्रं वियदौरोहति भगवति विव-
स्वति समरवर्षासमयक्षिरण्डिना गाण्डीवधन्वना पुरस्कृतं शिख-
ण्डिनं दृष्ट्वा 'स्त्रीपूर्वोऽयम् । अमुना सह न योद्धव्यम्' इति निषिध्य
हस्ततलनिरस्तधनुर्लस्तकः प्रथमं स्वदूरापसरणकुपितयेव सिञ्चिन्या
पश्चादतिदूरनिष्कासितैर्विजयविपाठैरादिवसावसानं विद्वारितकले-
षरतया नितान्ततान्तः शान्तमनाः शान्तनवोऽसौ स्यान्तनिहि-
तरमाकान्तः सुभटलोकसमुचितां शरशय्यां क्रमादधिशिष्ये ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण नवदिनानि नवनवानि दिने दिने अभिनवानि
भुजयोर्विलसितानि नियुद्धक्रीडाः प्रकाश्य प्रकटीकृत्य । दशमे अहि दिने
भगवति विवस्वति सूर्ये वियत् आकाशं निजे ध्वजचिह्नस्य तालस्य प्रमाणं
चिह्नमात्रम् । प्रमाणे मात्रम् । आरोहति सति । समरमेव वर्षासमयः तस्मिन्
शिखण्डिना मयूरेण । तद्ब्रह्मासमाजेत्यर्थः । गाण्डीवधन्वना अर्जुनेन पुर-
स्कृतं शिखण्डिनं हृषदपुत्रं दृष्ट्वा । अयं शिखण्डी पूर्वं जन्मकाले स्त्री
स्त्रीपूर्वः । अमुना स्त्रीपूर्वेण शिखण्डिना सह न योद्धव्यं युद्धं न कर्तव्यमिति । आ-
लोच्येति शेषः । निषिध्य तेन सह युद्धं विहाय हस्ततलेन निरस्तः दण्डः
धनुषः लस्तकः मध्यं येन तथोक्तः । 'लस्तकस्तु धनुर्मध्यम्' इत्यमरः । विशि-
ष्टवाचकानां पदानां सति विशेषणे विशेष्यमात्रपरत्वात् धनुःशब्दवैयर्थ्यम् । प्रथमं
आदौ । सहितपाणाकर्षणसमय इति यावत् । स्वस्य सिञ्चिन्या आत्मनः दूरमप-
सरणस्य आकर्णान्तमपसर्पणस्य करणेन हेतुना कुपितयेवेत्युज्ज्ञेयम् । सिञ्चिन्या
गाण्डीवगुणेन । पश्चात् अनन्तर अतिदूरे निष्कासितैः निःसारितैः विजयस्य
अर्जुनस्य विपाठैः बाणविशेषैः आदिवसावसानं सायंकालपर्यन्तं विद्वारितं
कलेषर शरीर यस्य तस्य भावः तत्ता तथा हेतुना । नितान्तं तान्तः स्थानं
प्राप्तः शान्तं प्राणिर्हिंसातः विरतं मनो यस्य स तथोक्तः । अतएवासौ शान्तनवो
भीष्मः । स्थान्ते मनसि निहितः ध्यातुः रमाकान्तः विष्णुमूर्तिः येन तथोक्तः
सन् । सुभटलोकस्य महावीरजनस्य समुचिता शरमयीं शय्यां क्रमात्
शनैः अधिशिष्ये शेते स्म ॥

१. 'मुञ्जलता' इति पाठः. २. 'पुनरसौ' इति नास्ति कचित्. ३. 'आरोहति
सति' इति पाठः. ४. 'गाण्डीविना' इति पाठः. ५. 'समीक्ष्य', 'विलोक्य' इति च
पाठः. ६. 'अपसार' इति पाठः. ७. 'दूर' इति पाठः. ८. 'जवद्वारित' इति पाठः.
९. 'शान्तनवः शान्तमनाः स्थान्त' इति पाठः.

पार्थेन क्षितिविनिखातपुद्गकानां

बाणानामुपरि पितामहः शयानः ।

वैभ्राज व्रणविलवान्तरत्तविन्दु-

घांराणा घन इव शक्रगोपैवर्षी ॥ ४१ ॥

सवीक्ष्य तत्र शयित तमिम शरेषु

साक्रामिक गुणमिव प्रतिपद्यमानः ।

भास्वानपि स्वयमुपात्तकरोष्मशान्तिः

पाश्चात्त्यसागरशरेषु शयालुरासीत् ॥ ४२ ॥

जगति विनुतकीर्तो जामदग्न्यस्य शिष्ये

कवलितरिपुवर्गे कालधर्मं वियासौ ।

बहुसुरवरलाभाद्बद्धकामोत्सवाना

अशुरमरणदुःखं स्वर्वधूना बभूव ॥ ४३ ॥

पार्थेनेति । पार्थेन अर्जुनेन क्षितौ भूमौ विनिखाता पुद्गका बाणमूल-
भागा येषां तेषाम् । शैषिक कर् । बाणानां उपरि शयान व्रणविलेभ्य
बाणक्षतरभेभ्य वान्ता नि सरत् रक्तविन्दव येन तथोक्त । पितामह
भीष्म धाराणामुपरि शक्रगोपालाम रत्तकीटान् वपतीति वर्षी घन मेघ इव
वैभ्राज रेजे । उपमात्कार । प्रहर्षिणीवृत्तम् । 'श्रीं श्रीं गच्छिदशयति प्रहर्षि-
णीयम्' इति लम्पणात् ॥ ४१ ॥

सवीक्ष्येति । तत्र युद्धभुवि शरेषु शयित तमिम भीष्म सवीक्ष्य ।
सम्प्राप्त देहाद्दहान्तरप्राप्ते भवतीति साङ्क्रामिक गुण प्रतिपद्यमान प्राप्नुवन्नि-
वैत्युत्प्रेक्षा । स्वयमुपात्ता स्वीकृता करोष्मण भुजप्रतापस्य किरणौष्ण्यस्य च
शान्ति उपरति यन तथोक्त । भास्वान् सूर्य । पाश्चात्त्यसागरस्य पश्चिमार्धे
शरेषु बाणेषु जटेषु च । शयालु शयनशील आसीत् । 'शरो दर्भान्तरे बाणे
शरे दग्नि जलेऽपि च' इति विश्व ॥ ४२ ॥

जगतीति । जगति विनुता समुता कीर्तयस्य तथोक्ते । कवलित नाशित
रिपूणां वर्ग संघ येन तथोक्ते । जामदग्न्यस्य परशुरामस्य शिष्ये भीष्मे
कालधर्मं पश्यत् यातु प्राप्तु इच्छौ वियासौ सति । 'प्रपञ्चे' इति पाठात्तरम् ।
बहूनां सुराणां देवभूयगताणां भटानामेव वराणां पत्नीनां कामात् प्राप्ते
हेतो । बद्ध कामोऽयं सभोग यासां तासां स्वर्वधूनां अप्सरसां शशुरस्य

पतिते युधि बाहिनीसुते पतदश्रुर्विविधापि बाहिनी ।

प्रथमं परितापमुच्छ्रितं पटवेश्मानि ययौ ततः परम् ॥ ४४ ॥

इत्यनन्तभट्टकविरुता चम्पूभारते नवमः स्तवकः ।

भर्तृपितुः मरणेन यत् तद्दुःखं बभूव । अत्राप्यरसा तादृशदुःखासंग्रहेऽपि सव-
न्धोक्तेरतिशयोक्तिः । मालिनीवृत्तम् ॥ ४३ ॥

पतित इति । बाहिन्याः गङ्गायाः सेनायाश्च सुते भीष्मे युधि युद्धभुवि
पतिते सति । द्विविधा कौरवीया पाण्डवीयापि बाहिनी सेना पतन्ति गलन्ति
अश्रूणि घाष्पाणि यस्यास्तथोक्ता सती प्रथमं आदौ उच्छ्रितं महान्तं परितापं
ययौ प्राप । ततः परं पटवेश्मानि दृष्ट्याणि ययौ । धैतालीय वृत्तम् ॥ ४४ ॥

इति श्रीसदाशिवपदारविन्दवन्दनकन्दलितानन्दसान्द्रस्य कुरविजुलचन्द्रस्य
रामकयीन्द्रस्य वृत्तौ चम्पूभारतव्याख्याने लास्याख्याने नवमस्तवकविवरणं
समाप्तमासीत् ॥

दशमः स्तवकः ।

अपरेऽहनि कौरवश्चमूनामधिपत्वे परिकल्प्य कुम्भयोनिम् ।
पुरतो निजगाद भीष्मपाताहुदितोच्छूनदृशां नराधिपानाम् ॥ १ ॥

कुम्भोत्पत्त्या प्रसिद्धो मुनिवृषभ इव क्षमाधरं विन्ध्यसंज्ञं
लोके तादृग्विधस्त्वं युधि निजमहसा भूमृतः स्तम्भयित्वा ।

जीवग्राहं गृहीत्वा विनमितवदनं लज्जया धर्मसूनुं
पञ्चामेव प्रचारं विदधतमधुनालीलया मेऽर्पयेति ॥ २ ॥

उदितं तदिदं निशम्य गोष्ठ्यामुचितज्ञः करमुन्नमस्य किञ्चित् ।
गुणसंनिभविक्रमस्तदानीं गुरुरेवोऽपि कुरुद्रहं वभाषे ॥ ३ ॥

कर्तुं हि शक्यमखिलं नृप काङ्क्षितं ते
धर्मात्मजे परितृप्तेऽपि घराधिनाथैः ।

अपर इति । अपरेऽहनि परस्मिन् दिने । कौरवः दुर्योधनः । कुम्भयोनिं
द्रोणम् । चमूनां अधिपस्य भावः अधिपत्वं तस्मिन् परिकल्प्य । तदविषं
कृत्वेति यावत् । भीष्मस्य पाताहुदितेन उच्छूने स्थूलीभूते दृशौ नेत्रे येषां तेषां
नराधिपानां स्वपक्षाणां पुरतः अग्रे निजगाद उक्तवान् । तमिति शेषः ।
द्रोणं प्रतीक्ष्यः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ १ ॥

कुम्भेति । कुम्भे पटे उत्पत्त्या जन्मना प्रसिद्धः मुनिवृषभः मुनिधेष्ठः
अगस्त्यः विन्ध्य इति संज्ञा यस्य तं क्षमाधरं शैलमिव लोके तादृशी विधा
प्रकारः कुम्भोत्पत्तिरूपः यस्य तथोक्तः । त्वमपि महसा स्वतेजसेति पूर्वनापि
गोच्यम् । युधि भूमृतः शैलान् वज्रुराजाश्च स्तम्भयित्वा । 'भूमृतरेन्द्रशेठेषु'
इति विश्वः । जीवग्राहं गृहीत्वा । जीवन्तं गृहीत्वेत्यर्थः । धर्मसूनोरेवार्थादनापि
धर्मसूनुः । 'समृद्धावृत्तगीवेषु हन्तृव्यमहः' इति णमुन् । वयादित्यादनुप्रयोगः ।
अतएव लज्जया विनमितवदनम् । किञ्च पञ्चामेव प्रचारं गमनं विदधतं कुर्वन्तम् ।
पादचारिणमिति यावत् । धर्मसूनुं धर्मराजं मे मया लीलया अपुना अपरं इति
जगादेति पूर्वश्रान्वयः । उपगालंकारः । सप्तपदावृत्तम् ॥ २ ॥

उदितमिति । गृहेन रुन्देन संनिभः तुल्यः विक्रमः यस्य सः । उचितज्ञ
अतएव एव गुरोः द्रोणोऽपि तदानीं गोष्ठ्यां समायां तदिदं दुर्योधनोक्तं उदितं
यावत् निशम्य करं द्विचिदुद्यमस्य उद्युक्तः कुरुद्रहं दुर्योधनं प्रति वभाषे ।
औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ ३ ॥

कर्तुमिति । हे नृप दुर्योधन, धर्मात्मजे धर्मराजे घराधिनाथैः राजनिः
मिराटादिभिः परितृप्ते सत्पि । शौरिणा धीरूपेण प्रपुष्टानां शौरिणानां
रथानां धनुनरथ्यानां दैवितरुन्देन विध्रः निद्रितः नरस्य अर्जुनस्य घराध-

शौरिप्रणुनह्यहेपितशन्दमिश्रो

न श्रूयते यदि नरस्य शरासचोपः ॥ ४ ॥

सर्वास्त्रविद्यासहवाससौख्यसकेतमूमेरपि तस्य वाचम् ।

प्रत्युद्ययौ ता परिपद्रुताना तिर्यक्प्रचारः शिरसो नृपाणाम् ॥ ५ ॥

अथ द्रुपदजद्रोणौ रथान्धगजसवृतौ ।

चद्धायवसेमुत्साही युद्धाय निरगच्छताम् ॥ ६ ॥

नामाश्वराद्वितनदीमुत्तगार्णपूर्णै

रत्नेऽवतेरत्तुर्भाषपि राजवर्गौ ।

सह्वेलितौ सविरुदौ समहादृहासौ

सास्फालितासशिखरौ सहवल्गनौ वौ ॥ ७ ॥

चोप गाण्डीवगुणत्कार न श्रूयते यदि । अस्मानिरिति शेष । तदा ते तव सबन्धि आखल काङ्क्षिण उपरीक्षा तत्समर्पणरूपं कर्तुं शक्यम् । हि खल्वर्थे । सार्जुनस्य तस्य ग्रहणं देवानामप्यशक्यमिति भावः ॥ ४ ॥

सर्वेति । सर्वासा अस्त्रविद्यानां सहवासेन यत्सौख्यं तस्य सकेतमूमेरि परिनिर्दिष्टस्यान तस्यापीत्यपिना किमुतान्यस्येत्युनस्य शौर्योत्कर्षो ध्वन्यते । तस्य द्रोणस्य सबन्धिर्ना ता वाच सार्जुनस्य धर्मराजस्य ग्रहणमशक्यमित्यात्मिका प्रति परिपद्रुताना समास्थिताना नृपाणां शिरसः तिर्यक्प्रचारः स्थापाकम्प प्रत्युद्ययौ उचितमेवोत्तरं दत्तमिति स्थापयामासु सर्वेऽपि सन्धा इत्यर्थः ॥ ५ ॥

अथेति । अथ द्रुपदज दृष्टयुक्त द्रोणश्च तानुमौ पाण्डवकौरवसेनापती बद्ध आयत विल्लीर्णश्च सम्यगुत्साह युद्धोद्यमं यान्धा तथोक्तौ सन्तौ अत एव रथे अश्वे गमैश्च सवृतौ सन्तौ युद्धाय युद्धं कर्तुं निरगच्छता निर्गतवन्तौ ॥ ६ ॥

नामेति । अपि किंच । तानुमौ पाण्डवकौरवीयौ राज्ञा धर्मौ सधौ ह्वेलितेन सिंहनादेन सहितौ सह्वेलितौ, विरुदे छत्रचामरादिराज्यचिह्नै सहितौ सविरुदौ, महाता अदृहासेन सहितौ समहादृहासौ, आस्फालितौ सशब्दं हन्तृशृङ्गौ अश्वशिखरौ भुजशिरोमौ ताम्भ्यां सहितौ सास्फालितासशिखरौ, वल्गनेन रङ्गनगमनेन सहितौ सहवल्गनौ च सन्तौ नामाश्वराद्वितौ भीष्मेति वणचिह्नितौ नदी-मुत्तस्य भीष्मस्य वाणैः पूर्णै रत्ने युद्धमुक्ति अवतेरत्तु प्रविशन्तु ॥ ७ ॥

१ 'रथद्रिपहयावृतौ' इति पाठ २ 'महोत्साहौ' इति पाठ ३ 'कीर्णौ' इति पाठ ४ 'समहादृहासौ' इति पाठ ५ 'सस्फालना', 'सस्फालिता' इति च पाठ .

अक्षौहिणीरवनिबलमवाहिनीना-

मेकत्र माढमिलिताः सुतरामसोढा ।

सा युद्धभूमिरुपरीव समुत्पतन्ती

सान्द्रा रजःपटलिका समदृश्यताध्रे ॥ ८ ॥

मेरीरवे गगनवाहिनि बाहुलीलां

द्रोणस्य वीक्षितुमनोभिरदृष्टपूर्वाम् ।

मध्ये विसृज्य दिवि जन्मभिदोऽवकाशं

तस्येऽभितस्त्रिदशकिन्नर्यक्षसिद्धैः ॥ ९ ॥

ततस्ते नरेन्द्राः सर्वेऽपि वसुधावलनिहितवामजानुभागाः क्ष्वेलितमञ्जमुदीर्य तूणीरपेटिकैसमुत्थापिताञ्जीवाकर्पणसमुपजातस्वरान्परुषमीपणविपदिग्धान्विनतातनयनिबद्धैर्स्पर्धास्तक्षकमुखान्वाणपन्नगाज्जभोमुवि चिराय नर्तयन्तः परस्परपरिपन्थिनां प्राणपवमानमपीप्यन् ॥

अक्षौहिणीरिति । एकत्र एकस्मिन् देशे एव माढं निविडं यथा तथा मिलिताः अवनिबद्धमयो धर्मराजदुर्योधनयोः संवन्धिनीनां वाहिनीनां सेनानां अक्षौहिणीः अक्षौहिणीसंख्यवृन्दानि सुतरां अतोद्वा अमृता उपरि समुत्पतन्ती सा युद्धभूमिरित्युल्लेखः । सान्द्रा रजःपटलिका धूलीपटलं करिगुरगादिपदपटनजन्यं अन्ने आकाशे समदृश्यत । लोकैरिति । शेषः ॥ ८ ॥

मेरीरिति । मेरीरवे विजयदुन्दुमीनां भांकारे गगनवाहिनि आकाशे व्याप्नुवति सति पूर्वं कदाचिदप्यदृष्टं अदृष्टपूर्वां द्रोणस्य चापाचार्यस्य बाहुलीलां युद्धमिलासं वीक्षितुं मनो येषां तैः त्रिदशैः देवैः किन्नरैः यक्षैः सिद्धैश्च जन्मभिदः इन्द्रस्य अवकाशं मध्ये विसृज्य दिवि आकाशे अभितः तस्ये स्थितम् । त्रिदशैर्मवे लिङ् ॥ ९ ॥

तत इति । ततः ते सर्वेऽपि नरेन्द्राः राजान एव विपवेद्या इति क्लृष्टरूपकम् । 'नरेन्द्रो विपवेद्येऽपि' इति वैजयन्ती । वसुधायाः भूमेः तले निहितः निक्षिप्तः वामजानुभागः सैलपोकः सन्तः । एकत्र घनुराकर्पणदार्याय, अन्यत्र सर्पनर्तनावेति भावः । क्ष्वेलितं तिष्ठनाद एव मन्त्रः सर्पवाग्बन्धनविद्याविशेषः तमुदीर्य प्रकटय्य तूणीरः निग्न एव पेटिका तस्मात् समुत्थापितान् वह्निनीतान् जीवायाः शुनस्य आकर्पणे जीवस्य आकर्पणे अपहरणे विषये च समुपजाता एता येषां

१. 'अतोद्वा' इति पाठः. २. 'चाविनि' इति पाठः. ३. 'त्रिरे' इति पाठः. ४. 'सरेऽपि नरेन्द्राः' इति पाठः. ५. 'पेटक' इति पाठः. ६. 'सर्पवाग्बन्धन' इति पाठः. ७. 'विरे' इति पाठः. ८. 'परस्परं' इति पाठः.

कलशीतनयेऽयं कार्मुकं स्वं वल्यीकुरन्ति वैरिवन्विनूनाम् ।
 युधि केवलमेव चापदण्डा घृतजीवा जनद्वेषयेष्वतिष्ठन् ॥ १० ॥
 विधातुसृष्टिं विपरीतरूपां विधातुमुद्युक्त इवैष वीरः ।
 शरानिवर्षेण चकार रात्रामूर्ध्वं कवन्धानि शिरांस्यघस्तान् ॥ ११ ॥
 तावद्रौद्रेवंलभ्रैवंलवितसविवे तस्यिवांमं शताङ्गे
 भारद्वाजो जिघृक्षुर्नृपतिमभिययौ महदृष्टीर्विमुञ्चन् ।

ताम् । 'जीवा जीवन्तिद्यमौर्ध्वं जीव प्राणिनि गीप्सतौ' इत्यमरः । पदप
 निष्कर्षां यथा तथा नीपणेन मयकरेण विप्रेण दिग्भान् लिताम्, पदपेन
 नीपणेन च विप्रेण दिग्भान् कृताम् । विनष्टात्मनेन मरुनत्वा सह निबद्धा
 स्वर्षा कलहं येत्याम् । एकत्र वेगात् अन्यत्र निमग्नत्वेति भावः । तदङ्कः
 कर्मारं मुखं जनकं येना तान् तानिर्निष्ठान्, तदङ्कं नागपञ्च मुखं मुख्यः
 येना तानिति च । 'तदङ्को नागवर्षवयो' इत्यमरः । 'मुखं तु प्रपन्ने मुख्यं'
 इति वैजयन्ती च । यानि च पदगान् नमसि आह्वय एष मुखे विराज नर्त-
 यन्त सन्त परस्परं अन्योन्यं परिरन्थिता शत्रूणां प्रानेव पवनान् वायुं
 अपीप्सन् पादयन्ति स्म । 'रन्ति'ति शेषः । बाणपद्मैरत्यर्थं । पिबन्तीति श्रुत्वा
 षडि 'शेषं पिबन्तीति श्रुत्वा' इत्युपवालोप्य अन्यथाशङ्कस्य ईकारश्च ।
 समस्तवस्तुर्वर्ति सावयवरूपम् ॥

कलशीति । अथ कलशीतनये श्रोत्रे स्वं स्वीनं कार्मुकं घनं वल्यीकुरन्ति
 सहितराष्ट्राकारपणेन मण्डलं कुरन्ति सति वैरिवन्विनूनां तदाशत्रुपशुवर्णा
 चानदण्डा एव युधि युद्धदेष्टे घृतजीवा घृतजीवानामान् समश्चिदिनाकाश्च
 जनानां प्रेक्षकाणां हनयेषु नेत्रमार्गेषु केवलं मुख्यं धतिष्ठन् । ननु वैरिवन्वि-
 नूनाम् इत्यर्थः । चापानेव शत्रुवानपदनन्, ननु तद्वारिण इति निर्गच्छितार्थः ।
 अनन्धन्वसुमननप्राप्तस्य सर्वावचनैकत्र धन्वसु निननमात्रतत्त्वमात्रकारोऽनु-
 बन्धे सुबन्धन्यातिशयोक्त्यैकवाचकादुपवेक्षेन सूचीर्गौ ॥ १० ॥

निधानिति । एष वीरः शेषं विधातुं श्रद्धां कृष्टिं ऊर्ध्वदिशेऽनक-
 म्भस्या विपरीतं व्यास्य अथ शिर ऊर्ध्वं कवन्धीकृतं स्य आकारं व्यास-
 शोच्य विधातुं कर्तुं उद्युक्त इत्येवमप्रेक्षा । शराणां वातानां अन्तिगो वर्षेण राज्ञा
 वैरिणा कवन्धानि नि र्नापकलेवरानि ऊर्ध्वं चकार शिरांसि अवलम्बकर । शरैः
 पातितेषु शिरसु ननु कवन्धानीत्यर्थः ॥ ११ ॥

तावदिति । तावत् तदानीं बलश्रै श्रेष्ठै श्रोत्रै अथै वरयित वलयाक-
 रेण सहित सविध सर्वापङ्गेण यम्य स तस्मिन् शताङ्गे रथे तस्मिन्वाच स्थितं
 नृपतिं धनराजं दिष्टम् । श्रुत्वा मुनिच्छुः अत एव महाना नाम वातानां श्रुतिः

दंष्ट्रारोचिःशलाकास्तुमुलमवकिरन्दिक्षु सर्वासु घोराः

शीतांशुं मध्यसीम्नि स्थितमिव परिधेः सिद्धिकायाः कुमारः॥१२॥

तदनु तदीयमार्गेणगणाभिघातनिवर्तितमुखेर्निजशिलीमुखैः सह
दूरमपयातान्मातरिश्ववैश्वानराश्विनेयतनयप्रभृतीन्क्षितिपतिरक्षिणः
प्रवीरानभिवीक्ष्य क्षणेन माधवधान्यमानतुरंगेण शताङ्गेन पूर्वगङ्के-
सनो नगेन्द्रो नदीप्रवाहमिव निर्निवाररथचर्य तमाचार्यमुपरोध ॥

शिवयुद्धकृतस्तस्य द्रोणयुद्धेऽप्यभून्मनः ।

सर्वापि जनता श्रेयः काङ्क्षते ह्यत्तरोत्तरम् ॥ १३ ॥

विमुञ्चन् भारद्वाजः द्रोणः परिधेः परिधेपस्य मध्यसीम्नि स्थितं शीतांशुं चन्द्रं
जिह्वुः प्रसितुमिच्छुः अतएव घोराः दंष्ट्राणां दन्तानां रोचिषि तेजसि शलाका
इव ताः सर्वासु दिक्षु तुमुलं संकुलं यथा तथा अवकिरन् प्रसारयन् सिद्धिका
राहुमाता तस्याः कुमारः राहुरिव अमिययौ समीपं प्राप्तवान् । घोराः सर्वासु
दिक्ष्विति भल्लशृङ्गेष्वपि योज्यम् । पूर्णोपमालंकारः । स्रग्धराकृतम् ॥ १२ ॥

तदन्विति । तदनु तस्य द्रोणस्य इमे तवीयाः मार्गणाः बाणाः तेषां गणस्य
अभिघातेन प्रलाहत्या निवर्तितानि व्यावर्तितानि मुखानि शल्पभागाः तेषां तैः
निजैः शिलीमुखैः बाणैः सह दूरं अपयातान् पलायितान् मातरिश्वतनयः मारुतिः
भीमः, वैश्वानरतनयः अग्निप्रभवः शृष्टयुजः, आश्विनेयतनयो अश्विपुत्रौ नकुल-
सहदेवौ, ते प्रभृतयः तेषां तान् क्षितिपतिं धर्मराजं रक्षन्तीति रक्षिणः द्रोणा-
त्पालयितुं प्रवीरान् अभिवीक्ष्य, प्लवङ्गः हनुमान् केतने यस्य सः अर्जुनः निर्नि-
वारः दुर्निरोधा रथस्य चर्या गमनं यस्य तं, रथस्वेव चर्या यस्येति च तं आक्षि-
तिपतिग्रहणप्रवणं आचार्यं द्रोणं नगेन्द्रः शैलश्रेष्ठः नदीप्रवाहमिव माधवेन धीरु-
ष्णेन धाव्यमानाः तुरंगा यस्मिन्नेन शताङ्गेन रथेन उपलक्षितः अतएव क्षणेन
उपरोधं निरुद्धवान् । उपमालंकारः ॥

शिवेति । शिवेन शंभुना सह मानपात्रविशेषेण च युद्धं करोतीति कृतः
तस्य अर्जुनस्य मनः । मनोरथ इत्यर्थः । द्रोणेन सह मानपात्रेण च युद्धे विप-
येऽपि अभूत् । हि यस्मात् सर्वापि जनता जनसमूहः उत्तरादुत्तरं श्रेष्ठात् श्रेष्ठतरं
उपर्युपरीति वा श्रेयः काङ्क्षते । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः श्रेष्ठभि-
तिरामेदाप्यवसायमूलतिशयोक्त्युद्भावित इति द्वयोरन्तर्निभावेन सकारः ॥ १३ ॥

१. 'तनः' इति पाठः. २. 'रथरक्षिणः' इति पाठः. ३. 'वीक्षमानेन माधवेन
इति पाठः. ४. 'तुरगेण प्लवङ्ग' इति पाठः. ५. 'दुर्निरोधरथचर्यमाचार्य' इति पाठः.
६. 'काङ्क्षति' इति पाठः.

दाता ग्रहीता च धनंजयो वेत्तुहामग्रद्वो भुवनेऽस्ति नस्य ।

विस्फारयोपो वनुपोऽस्य भूयान्विजृम्भते स्त द्विपतामसतः ॥ १४ ॥

नामैषां मे व्याचमः पुण्यकीर्तेरामीदृष्टं मात्स्यपुर्यामितीव ।

गाण्टीयोर्त्यरेष चाणैर्हतानां कङ्कान्कञ्चैर्विद्विषां पर्यताप्स्यन् ॥ १५ ॥

तदनु सञ्चसाचिशरवीचीनीचीकृतमुजदम्भविजृम्भः कुम्भसं-
भयः समराय परिगृहीतेषु संविधानेषु तूणीरमात्रमेव प्रतिमटो-
न्मुखं विदधानैर्योवैः साकं चण्डमानुश्चरमगिरेरिव स्वयमपि कैट-
कसीमानमासीदत् ॥

दातेति । यस्य गाण्टीवस्य दाता च धनंजयः ग्रहीता प्रतिग्राही च धनंज-
यो वा धनंजय एवैत्यर्थः । 'वा स्याद्विकृत्योपमयोरेकार्थं च समुच्चये' इत्यमरः ।
एकौऽभिः, अणोऽनुं इति तत्त्वम् । 'धनंजयोऽनुं वद्धौ' इत्यमरः । इत्युक्त-
प्रकारः उहाम् । नहान् शन्यते कीर्यत इति शब्दः यस्य भुवने अस्ति । प्रतिद्व-
द्वयम् । तस्यास्य वनुषः गाण्टीवस्य संबन्धी भूतान् गन्धीरः विस्फारयोपः
शुण्टंकारः द्विपता असृष्टः । सोढुमशन्यः । कणंकटोरः सन्निति यावत् । विजृ-
म्भते न्य । 'धनंजयौ' इति द्विवचनान्तपाठस्तु दानृप्रतिग्रहीनोः द्वित्वेन प्रती-
त्याधायकः कनिष्ठवक्षितमिरोधामासास्फोरस्तत्वात् उपेत्यः ॥ १४ ॥

नामेति । एषा कङ्कानां नाम कङ्क इति सजा मे मम संबन्धिनः पुण्यकीर्तेः
ज्यानसः ज्नेठस्य धर्मराजस्य मात्स्यपुर्यां निराटनगरे । तत्रावस्थानसमय इति
भावः । इष्टं काङ्क्षितं आसीत् । इत्युक्तद्वेदोरिषेऽनुप्रेषः । एषोऽनुंः गाण्टीना-
नुयैः प्रयुक्तैः चाणैः हतानां विद्विषां कन्यैः मांसैः कङ्कान् शृगान् पर्यताप्स्यन् ।
तृण्यतेः परिपूर्वाङ्गि निवि वृद्धिः । चाण्डिनी इत्यम् ॥ १५ ॥

तद्वन्धिषति । तदनु सञ्चसाचिनः अट्टनस्य शरण्यां कीचिमिः परम्परानिः
नीचीकृता क्षीगीभूता भुजयोः दम्भविजृम्भा दर्पचेष्टितं यस्य तयोक्तः कुम्भ-
संभयः श्लोः चण्डमानुः सूर्यः चरमगिरेः अलशैलस्य कटकसीमानं नितम्बप्र-
वेष्टानिव नयमपि समराय युद्धं कर्तुमिति 'क्रियार्थं-' इत्यादिना चतुर्थी । परिगृ-
हीतेषु सन्निपतेषु साधनानां सम्यक् इत्यर्थः । तूणीरमात्रं एकं निपद्ममेव प्रतिमटानां
शत्रुवीराणां उन्मुखं अनिमुखं निदधानैः कुर्वाणैः । पृष्ठं प्रकाश्य पलायमानैरि-
त्यर्थः । योयैः साकं मटैः सह कटकसीमानं शिविरप्रवेशं प्रति आसीदत् प्राप्त-
वान् । 'कटकं बलये सानौ राजधानीनितम्बयो.' इति वैजयन्ती । अत्र प्रकृत-
योरेव भारद्वाजमास्करयोः श्लेषनित्तिक्काल-वैजयन्तकटकीमाप्रवेशेनोपम्यस्य गन्ध-
त्वात्तुल्ययोगितानेदः । एवं कुम्भे संभवति वर्तत इति कुम्भसंभवः तत्परिनि-

१. 'अपि धनजयवित्तुदानशब्दौ' इति पाठः. २. 'भुवनेषु' इति पाठः. ३. 'तूनी'
इति पाठः. ४. 'प्रतिमयमिमुखं' इति पाठः. ५. 'सकटकस्य सीमान' इति पाठः.

अन्येषुद्रौणसंचोदितनृपवचने तस्मिन्नद्विस्त्रिगते-

राहूतेऽन्यत्र योद्धुं गतवति विजये कृष्णकृष्णप्रशंसे ।

प्रातस्ते धार्तराष्ट्रः परवलमभजन्वीतमीकैरनीकै-

र्दावज्वालेन शून्यं वनमिव चमरा वल्गवद्भिः स्वयूथैः ॥ १६ ॥

भारद्वाजोऽपि तस्मिन्नहनि कुरुपतेर्वाञ्छितार्थं विधास्य-

ब्रन्ध्रान्वेपैकतानो रथमधिनिकषा स्थापिते धर्मसूनोः ।

कृष्णाभ्यां रक्षणाय प्रयितभुजमदे सत्यजित्युत्फुलिङ्गं

दृष्टोर्युग्मं निधाय प्रतिभटपृतनाकुक्षिमाविक्षेदेकः ॥ १७ ॥

विद्वद्वा चिरेण युगमात्रमपास्य रथ्या-

निर्धूनितेन सरुपा गुरुणा निकृत्तम् ।

तिजलादिः तस्य शरवीचिभिः बहुतरजलतरंगान्तर्हितत्वमनुरूपमित्यानुत्पद्य-
नात्मकः समालंकारश्च द्वयोः संघटिः ॥

अन्येषुरिति । अन्येषुः परस्मिन् दिवसे प्रातः क्षणेन संचोदितस्य त्रिगतेः
सह अर्जुनस्य युद्धं घटयेति प्रेरितस्य नृपस्य दुर्योधनस्य वचने तस्मिन्नद्विः
त्रिद्विः अतएव त्रिगतेः सुचर्मादिभिः योद्धुं आहूते कृष्णेन हृष्टा संघटिता
प्रशंसा 'आहूतान्मान्यतो गच्छेयम्' इति विजयव्रतस्तुतिः यस्य तस्मिन् अत एव
विजये अर्जुने अन्यत्र गतवति सति ते धार्तराष्ट्राः वीरा मीः येषां तैः गत-
मयैः । अर्जुनराहिल्यादिति भावः । शैषिकः कप् । अनीकैः बलैः सह परेषां
पाण्डवानां बलं चतुरङ्गं चमराः मृगविशेषाः वल्गवद्भिः हवद्भिः स्त्रैः दूथैः सजा-
तीयसंधैः सह दावज्वालेन शून्यं वनमिव अभजन् प्राप्तवन्तः । 'द्वयोज्ज्वालश्रीलौ'
इत्यनुयायनाच्चाटोनेति पुंस्त्रनिर्देशः । उपमालंकारः । सङ्घराट्टम् ॥ १६ ॥

भारद्वाज इति । अपि किंचेत्यर्थः । तस्मिन्नहनि कुरुपतेः दुर्योधनस्य
वाञ्छितमर्थं धर्मराजप्रहणरूपं विधास्यन् करिष्यन् अतएव रन्ध्रस्य परिच्छि-
द्रस्य अन्वेपे विचारणे एकतानः अनन्यरुतिः भारद्वाजः धर्मसूनोः रक्षणाय
रथं अधिनिकषा तदयस्य समीपे । 'अनितःपरितः' इत्यादिना द्वितीया ।
कृष्णाभ्यां श्रीकृष्णार्जुनाभ्यां स्थापिते निवेक्षिते प्रयितः प्रसिद्धः भुजयोः मदः
दर्पः यस्य तस्मिन् सत्यजिति नाम पाण्डवे उद्यन्तः स्फुलिङ्गाः शोभाप्रिक्रमाः
यस्यात्तत् दृष्टोः नेत्रयोः युग्मं निधाय । तमेव दर्शदर्शमित्यर्थः । एक. अर्जुन-
राहिल्यादप्रतिभटः सत्रित्यर्थः । प्रतिभटपृतनायाः शत्रुसेनायाः कुक्षि मध्यभागं
आविशत् प्रविष्टवान् । सङ्घराट्टम् ॥ १७ ॥

यिञ्चेति । रथ्यान् क्षेपणपाशान् अपास्य विहाय युगमात्रं अश्वस्फन्धवा-

१. 'प्रयुज' इति पाठः. २. 'रथमव' इति पाठः. ३. 'विधाय'; 'विधाय' इति
पाठो. ४. 'युष्मा' इति पाठः.

तस्याय रङ्गमुवि सत्यजितोत्तमाङ्गं

वाष्पाम्बुमिः सह पपात युधिष्ठिरस्य ॥ १८ ॥

उचया त्वरया तस्मिन्नुपकण्ठं समागते ।

पार्थस्य पश्यतोऽग्रे तं प्राणा अपि तयाचरन् ॥ १९ ॥

तस्याथ द्वेपिसेनाजलधिकबलनात्कुम्भयोनिर्नकीर्तिं

स्पष्टीकर्तुं स्वकीयामिव कुतुकवतः पार्श्वमभ्येत्य वेगात् ।

मीमो रथ्यानमभ्राद्दुपदतनुभवः सूदयामास सूतं

कोदण्डं केतुदण्डं द्वयमपि क्षकलीचक्रतुर्दसपुनौ ॥ २० ॥

ततस्तादृशं कुम्भसंभवस्याभिपङ्गमभिवीक्ष्य क्रोधनतया कर्णताल-
समीरणसमृद्धिपरिणतचक्रपातगर्भपरिभ्रमद्रवकेतुपताकापटसहस्र-

हृत्तिर्यग्दाहविशेषमेव विद्धा निर्मिथ चिरेण निर्धूनिवेन व्याकुलीकृतेन अतएव
सहया समीधेन गुरुणा द्रोणेन निवृत्त छिन्न तस्य सत्यजित उत्तमाङ्ग शिर
रङ्गमुवि युद्धभूमौ । 'रङ्गो रणतले रागे' इति विश्व । युधिष्ठिरस्य वाष्पाम्बुमि
सह पपात । 'युद्धा' इति पाठोऽसंगतत्वादुपेत्य ॥ १८ ॥

उच्येति । तस्मिन् द्रोणे उचया महत्या त्वरया उपकण्ठ समीप प्रति
समागते सति अग्रे पुर । स्वसमीप इति यावत् । त द्रोण पश्यत पार्थस्य
युधिष्ठिरस्य प्राणा अपि तया उक्तप्रकार आचरन्, उपकण्ठ कण्ठसमीप समागता
इत्यर्थः । कण्ठागतप्राणो मीत्याभूद्धमराज इत्यर्थः । अत्र द्रोणस्य युधिष्ठिरप्रा-
णानां च श्लेषमिति कालाध्यैक्येनोपकण्ठसमागमनेन धर्मेणौपम्यस्य सम्यक्त्वात्वे-
न प्रकृतास्यदन्तुल्ययोजितामेद ॥ १९ ॥

तस्येति । अथ समीपागमनानन्तर द्वेपिणा सेनाया एव जलधे कवलनान्
क्षपणात् स्वकीया कुम्भयोनित्वेन अगस्त्यभावेन घटोत्पत्या च या कीर्तिं ता
स्पष्टीकर्तुं कुतुकवत कुतूहलिन इव स्थितसेत्युपदेशा उक्तरूपकानुप्राणिता ।
द्रोणस्य पार्थ प्रति वेगात् अभ्येत्य आगत्य । 'कोपात्' इति पाठान्तरम् । मीमो
रथ्यान् अमभ्रात् हन्ति स्म । मभ्राते कर्तरि लृट् । दुपदतनुभव धृष्टद्युम्न सूत
सारथिं सूदयामास निजग्रे । दस्यो अधिनो पुनौ नकुल सहदेवश्च कोदण्ड
केतुदण्ड च द्वयमपि क्षकलीचक्रतु चिच्छिदन्तु । समघरा वृतम् ॥ २० ॥

तत इति । तत अनन्तर तादृश उक्तविध कुम्भसमवम्य द्रोणस्य अमि-
पङ्ग परामव अभिवीक्ष्य क्रोधनतया अतिक्रोधेन रणे मत्त उन्मादित भगदत्त

१. 'वराङ्ग' इति पाठ . २. 'द्वेष्टेना' इति पाठ ३ 'कोपात्' इति पाठ .

४. 'दलया' इति पाठ

संपादितसमरसागरावर्तवशवदफेनदृशोभानि सकलदिङ्मुत्पण्टा-
पथजाद्विक्रघण्टाभरणरणितवविरीकृताष्टलोकपालपुरजनानि 'निवि-
डितसुरसमाजसमाक्रान्तगगनमण्डपसधिवन्धस्थिरीकरणाय दत्ता-
यतेन्द्रनीलस्तम्भानिव शुण्डादण्डानूर्ध्वमुन्नमयमानानि समस्तानि
हास्तिकानि पुरस्ताद्विस्तार्य रणमत्तो भगदत्तः सुप्रतीकमधिरुढो
हठाङ्गीममभिदुद्राव ॥

घोरेऽभियाते सति सुप्रतीके दूरेऽपसस्रुर्द्विपतां बलानि ।

परश्वधास्त्रे पतिते जैलानि पत्युर्नदीनामिध पश्चिमस्य ॥ २१ ॥

सुप्रतीक नाम औपचात्य गज अघिरुढ सन् वणौ तालौ व्यनने इव तयो
सबन्धिन्या समीरणसमृद्ध्या वायुमण्डल्या परिणताना सजाताना चक्रवाताना
गर्भेषु मध्येषु परिभ्रमद्भि रघकेतुषु पताकापटाना सहस्रै संपादिता समरस्यैव
सागरस्य आवर्ताना भ्रमीणा वशवदानि । परिभ्रमन्तीत्यर्थः । यानि फेनकूटानि
तेषा शोभा दैत्ययोक्तानि सकलानि दिशा मुखानि अप्राप्येव घण्टापथा महा-
मार्गा तेषु जाद्विक्रै वेगेन गच्छद्भि घण्टाभरणाना रणितै घणघणारावै बधि
रीकृता । विदारितकर्णा इत्यर्थः । अष्टाना लोस्पालाना इन्द्रादीना पुरेषु अम-
रावल्यादिषु जना यैस्तयोक्तानि । निविडिते सान्द्रीभूतै झुराणा समाजै सघं
सम्यक् आक्रान्तस्य गगनस्यैव मण्डपस्य सधिवन्धेषु स्थिरीकरणाय दार्ढ्यसंपाद-
नार्थं दत्तान् स्थापितान् आयताश्च इन्द्रनीलस्तम्भानिव स्थितान् शुण्डा दण्डा
इव तान् । 'शुण्डा करिकरे मध्ये' इति विश्वः । उन्नमयमानानि ऊर्ध्वं प्रसार
यन्ति समस्तानि हास्तिकानि गजद्वन्द्वानि पुरस्तात् विस्तार्य हठात् बलात् मीन
अभिदुद्राव धावितवान् ॥

घोरे इति । घोरे भयकरे सुप्रतीके भगदत्तगजे अभियाते प्राप्ते सति
द्विपता बलानि चतुर्दिधानि परश्वध इत्यस्त्रे आयुधे परशुरानीये पतिते प्रविष्टे
सति पश्चिमस्य नदीना पत्यु समुद्रस्य जलानीव दूरे अपसस्रु अपचक्रमु ।
'अम्बुपुरा' इति पाठे उपमाया मित्रलिङ्गाख्य इति दोषापत्तिः । परश्वधोऽस्या
स्तीति परश्वध परशुराम । अर्थभादित्वात्मत्वार्थोऽपि । तस्यास्त्र इत्यर्थः ।
तेन न्यूनपदत्वाख्यदोष इत्यपि ग्राह्यः । पुरा रिक्त परशुरामेण विप्रदत्तायां
क्षिती स्थिति जुगुप्समानेन वासदेवायार्थितोऽपि तत्परश्वधपरिक्षिप्त गुह्य-
मपसगारेति पौराणिका ॥ २१ ॥

केतून्पातयतो रथान्स्थायतो दन्तावलान्कुन्ततो

घोटान्पाटयतो विमिश्र गद्या भीमो द्विपान्विद्विषाम् ।

संग्रामाङ्गणरक्तवारिलहरीसंलक्ष्यभागस्वक-

च्छायामात्रसहायमेव विद्वे तं सुप्रतीकं क्षणात् ॥ २२ ॥

पादाग्रहस्तरदनप्रतिघातलीलामग्नारिरक्तमसृणो भगदत्तदन्ती ।

आलक्ष्यत क्षितिमृतस्तदवप्रक्रमण्यालिप्तगात्र इव गैरिकमूर्द्धमेन २३

तदनु करटिमङ्गं तत्र वीक्ष्यापतन्तं

दलितपरवलं तं दन्तकुन्तं वहन्तम् ।

चकितहृदयवृत्तेः 'संगरे वायुसूनो-

र्जनकगुणसमृद्धिर्जह्योराविरामीत् ॥ २४ ॥

केतूनिति । अथ केतून् पातयतः, रथान् स्थायतः शिथिलान् कुर्वतः, दन्तावलान् गजान् कुन्ततः छिन्दतः, घोटान् अश्वान् पाटयतः विदारयतः, विद्विषा द्विपान् गजान् गद्या विमिश्र भीमः तं सुप्रतीकं भगदत्तगर्जं क्षणात् संग्रामाङ्गणे युद्धदेशे रथवतीणा शीणितोदकाना लहरीषु महातरंगेषु संलक्ष्यमाना परिहृद्यमाना स्वका च्छाया प्रतिविम्ब एव च्छायामात्रं सहायः यस्य तथोक्तम् । विद्वे चक्रे । तदित्यण् सर्वानप्यवपीदित्यर्थः । अत्र सुप्रतीकमि-
धसर्वगजवयस्य सच्छायामात्रतरसहायकत्तरूपेण वर्णनान्पर्यायोक्तालङ्कारः ।
शार्ङ्गलविकीर्णितं वृत्तम् ॥ २२ ॥

पादेति । पादौ. भगपादैः चतुर्भि हस्तेन दृण्डमा रदनाभ्या दन्ताभ्या च प्रतिघातलीलया प्रहारक्रियया भगाना अरिदन्तिना शत्रुगजानां रक्तेन मलुणः । लिप्त इत्यर्थः । भगदत्तस्य दन्ती सुप्रतीकः । क्षितिमृत अद्रेः तटे व-
प्रक्रमेणि वस्तातकेत्या गैरिकस्य रक्तधानुविशेषस्य कर्द्धमेन पङ्केन आ समन्ता-
ग्निं गानं यस्य तथोक्त इत्येवमुपेया । आलक्ष्यत ददो । लोकेरिति शेषः ।
रुणतेः कर्मणि लट् । यत्त्वन पादाना अग्रहस्ताना दृण्डाग्राणा रदनानां च
प्रतिघातेनेति, यच्च वात्रैव गैरिक्वाणा मन शिलानामिति व्याख्यानुसारेण 'धानु-
मैन-शिलायश्चैरिक्तं तु निशेपतः' इत्यमरकोशलेखनं नृसिंहस्य, तत्तस्य विज्ञे-
मन्यस्य न चोचम् । अग्रहस्तभ्यैक्यं रदनयोर्द्वित्वं गैरिकमन शिलयोर्विजातीयत्वं
चानुभवता सहृदयाना परं प्रत्तिदिविरुद्धतास्यो दोषस्तु हृदयं धुनोति ॥ २३ ॥

तदन्विति । तदनु तत्र युद्धभूमौ दन्त- कुन्तः आयुधविशेष इव तं वहन्तं
अतएव दलितं विदारितं परवलं शत्रुसैन्यं यन्मिलित्तया । आपतन्तं आगच्छन्तं
तं करटिमङ्गं गजश्रेष्ठं सुप्रतीकं वीर्यं सगरे युद्धे विपने चकित्वा भीता हृदयस्य

इति सुप्रतीकसंक्षुभितनिजध्वजिनीकोलाहलसमाकर्णनाकुलमानसो वासवसूनुर्महेपुनिपूदितावशेषसंशप्तकगणदूरनिरासप्रयुज्यमानवायव्यास्त्रवेगार्धं विभज्य निजरथाय वितीर्णवानिव तूर्णमासाद्य निर्वेलभुजगर्वदुर्विलसितौ तौ^३ कुम्भजातकिरातराजौ निरुद्धचिरेण योधयामास ॥

ततः ।

मनश्च पार्थस्य रथं च भङ्गं मदावलेन्द्रस्य करे प्रवृत्ते ।

१. सारथ्यचातुर्यवशेन शौरेर्भग्नः स तस्यैव मनोरथोऽभूत् ॥२५॥

मनसः वृत्तिः अवस्था यस्य तस्य वायुसूनुः भीमस्य जह्नयोः जनकस्य वायोः गुणः गमनवेगः तस्य समृद्धिः आविरासीत् जाता । पलायितोऽभूदित्यर्थः । अत्र तादृशवस्तुप्रतीकावलोकनस्य पलायनहेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेदः । 'धावतो वायुसूनुः' इति पाठान्तरम् ॥ २४ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण सुप्रतीकेन संक्षुभितायाः निजायाः ध्वजिन्याः सेनायाः कोलाहलस्य संकुलारावस्य समाकर्णेनेन आकुलं व्याकुलं मानसं यस्य सः । वासवसूनुः अर्जुनः महद्भिः इषुभिः चणैः निपूदिताभ्यः निहताभ्यः अवशेषाणां संशप्तकानां नाम त्रैगर्तानां गणस्य दूरं निरासे विषये प्रयुज्यमानस्य वायव्यास्त्रस्य यो वेगस्तस्मादधं वेगं विभज्य । निजाय रथाय वितीर्णवान् दत्तवानिवेत्युपेक्षा । तूर्णं सत्वरं आसाद्य समीपं गत्वा निर्वेलानि अपाराणि भुजयोः गर्वस्य दुर्विलसितानि दुधेष्टितानि ययौस्त्रौ । कुम्भजातः द्रोणः किरातराजः भगदत्तः तौ द्वावपि निरुद्धचिरेण योधयामास युद्धमकारयत् । तावात्मनेति शेषः । द्रोणभगदत्तावित्यर्थः ॥

तत इति । ततः इत्युत्तरेणान्वयः ॥

मन इति । ततः अर्जुननिरोधानन्तरं पार्थस्य अर्जुनस्य मनश्च रथं च भङ्गं भञ्जयितुं मदावलेन्द्रस्य सुप्रतीकस्य करे शुण्डायां प्रवृत्ते व्यावृत्ते सति । शौरेः श्रीकृष्णस्य सारथ्ये चातुर्यवशेन नैपुण्यप्रभावेन सः अर्जुनमनोरथभग्नविषयकः तस्य सुप्रतीकस्य मनोरथ एव भग्नोऽभूत् । मनश्च भग्नोऽभूत् । रथश्च भग्नोऽभूदिति चार्थः । आगच्छतस्तस्य मार्गादन्यतो रथं गमयामासेति परमार्थः । अत्र पार्थमनोरथगन्तार्यमुपतस्य सुप्रतीकस्य मनोरथभग्नवर्णनादनर्थोत्पत्तिरूपो विषयप्रभेदः मनसः रथस्य कामस्य च त्रयाणां मनोरथशब्दद्वेष्टेयमित्तिवाभेदाप्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राप्तिरिति द्वयोरङ्गाभिभावेन संकरः ॥ २५ ॥

१. 'ध्वजिनीचर' इति पाठः. २. 'समाकुल' इति पाठः. ३. 'तौ' इति नास्ति ण्विष्णु. ४. 'तत' इति नास्ति ण्विष्णु. ५. 'हन्तुं' इति पाठः.

पार्थस्य तस्य तदनु ग्रहिता वधाय

भङ्गं ययौ पयि शरैर्भगदत्तशक्तिः ।

प्रस्थानकर्मसमये भयदायि तस्या

नागस्य दर्शनमजायत यत्समीपे ॥ २६ ॥

अथ तेन हरेः सुताय मुक्तं हृदि कृत्वा स्वयमात्मदैवमसम् ।

तदिदं वनमालया मुकुन्दः सहवास्तव्यकुटुम्बितामनैपीत् ॥ २७ ॥

स फल्गुनस्तत्र चकार वाणैश्चिकीर्षुमन्त्याक्षरवर्जितं स्वम् ।

कुंठाचलात्पीवरमप्यरातेः करेणुमाद्याक्षरयोगशून्यम् ॥ २८ ॥

पार्थस्येति । तदनु सुप्रतीकशुण्डाप्रहारव्यसनानन्तरम् । तस्य पार्थस्य अर्जुनस्य वधाय वधं कर्तुमिति 'क्रियार्थं-' इत्यादिना चतुर्थी । ग्रहिता प्रेरिता भगदत्तस्य शक्तिः नाम आलुषं पयि मार्गमध्ये शरैः अर्जुनवाणैः भङ्गं छेदं ययौ । शक्तिः सामर्थ्यं भङ्गं पराजयं ययावित्यपि प्राहुः । यत् वस्मात् तस्याः । भगदत्तशक्तेः प्रस्थानकर्मणः अर्जुनवधार्थं प्रयाणस्य समये भयं भग्नजन्यं ददातीति तदायि नागस्य सर्पस्य गजस्य च । 'गजेऽपि नागमातङ्गौ' इत्यमरः । दर्शनं समीपे । नतु किंचिद्दूरं गमनानन्तरमित्यर्थः । अजायत अभूत् । तस्माद्भङ्गं ययावित्यन्वयः । अत्र नागदर्शनस्य हेतोः भङ्गस्य हेतुमतश्च द्वयोरुक्तेर्हेतुरलंकारः । नागशब्दश्लेषमिति कालम्भसर्पगलद्वयामेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणित इति द्वयोरङ्गाभिभावेन संकरः । 'शशसर्पशृङ्गादीनां दर्शनाद्भयमाप्नुयात्' इति शाकुनाः ॥ २६ ॥

अथेति । अथ शक्तिभग्नानन्तरम् । तेन भगदत्तेन हरेः इन्द्रस्य सुताय अर्जुनं इन्तुमिति पूर्ववच्चतुर्थी । मुक्तं आत्मा स्वं विष्णुः दैवं यस्य तथोक्तम् । अलं वैष्णवाङ्गं विष्णोर्भूषणायनया लब्ध्वा पित्रा दत्तं मुकुन्दः श्रीकृष्णः स्वयं हृदि कृत्वा वक्षसा गृहीत्वा । अर्जुनं ततो मोचयित्वेति यावत् । तत् वक्षसा गृहीतमिदं वैष्णवाङ्गं वनमालया सह वास्तव्यः एकत्रवासी यः कुटुम्बी गृही तस्य भावः तत्ता तां तया सह स्थितिं अनैपीत् प्रापयामास । तदलं वनमालेव कृष्णस्य वक्षसि काचिन्मालाभूदित्यर्थः । 'वज्रं तृणप्रायतां वद्धिः शीतलतां हिमं दहनतामायाति भस्मेच्छया' इत्यागमादिति भावः । औपच्छन्दसिकवृत्तम् ॥ २७ ॥

स इति । स फल्गुनः अर्जुनः स्वं आत्मानं तत्र तद्वागीं अन्त्याक्षरेण फल्गुनेति नामनि अङ्गितमवर्णेन । नकारेणेति यावत् । वर्जितं रहितं फल्गुम् । असारमित्यर्थः । 'वाच्यवत्फलवसारं च' इति यादवः । चिकीर्षुं कर्तुमिच्छुं किं च कुंठाचलात् हिमवदादिरपि पीवरं पृथुलं अरातेः क्षत्रोः भगदत्तस्य करेणुं गजं सुप्रतीकं आद्याक्षरस्य फकारस्य योगेन संबन्धेन शून्यं रेणुम् । लवशादिष्ठममित्यर्थः ।

मदपङ्कललामगन्विफालं मघवत्सूनुररेर्निपाल्य शीर्षम् ।

पृथुला मुदभादधे ततोऽसौ पृथिवीगन्धवतीति गौतमोक्तेः ॥ २९ ॥

भगदत्ते वध याते सह मत्तेन दन्तिना ।

सत्यजिन्नाशशोकार्तिमलयजन्पाण्डुनन्दनाः ॥ ३० ॥

तदनु नाम्नारुणे तेजसि सध्ययापि तादृशे कलशयोनिः स्वय,
नाम्ना गुरुरपि व्यथयापि तादृग्विधस्त्रिभिरेवाङ्गैर्विरलितेन वलेना-
नुगम्यमानस्तौदात्विक स्वमनोरथमिव दूप्यतामुपगतमाघास शनैः
शनैराववृते ॥

चकार । अत्र फल्गुनकरेणुशब्दयोस्तद्वयोश्च अमेदाभिमानाद्वावाच्यवचन-
त्वदोष । अत्र फल्गुनस्यान्त्याक्षरराहित्यचिकीर्षौ सुप्रतीकस्य स्वस्यैव तद्विद-
द्याक्षरशून्यत्वप्राप्तेर्विधादन नामालङ्कारः । 'इध्यमाणविरुद्धाधसंप्राप्तिस्तु विपाद-
नम्' इति लक्षणात् ॥ २८ ॥

मवेति । ततः सुप्रतीकवधानन्तरम् । असौ मघवत इन्द्रस्य सूनु अर्जुन
मदपङ्केन कस्तूर्या यल्लाम तिलकभूषण तस्य गन्धोऽस्यास्तीति गन्धि फाल-
ललाट यस्य तथोक्तम् । अतएव अरे भगदत्तस्य शीर्षं शिर निपाल्य पात-
यित्वा । भुवीति शेषः । पृथिवी भूमि गन्ध अस्या अस्तीति गन्धवती इत्युक्तप्र-
काराया गौतमस्य नैयायिकस्य उक्ते वाक्यस्य पृथुला महती मुद आददे-
चकार । तदुक्तिं प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धामकरोदित्यर्थः । अत्रैकत्र विलसत्करतूरी-
तिलकफालभगदत्तशीपपातनेन सवनं तस्या गन्धवत्त्वबोधकगौतमोक्तिप्रमो-
दकरणासवन्धेऽपि सवन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । औपच्छन्दसिक वृत्तम् ॥ २९ ॥

भगदत्त इति । भगदत्ते मत्तेन दन्तिना सुप्रतीकेन सह वध याते प्राप्ते सति
पाण्डुनन्दना युधिष्ठिरादयः सत्यजित पाण्डालस्य नाशेन द्रोणकृतेन य-
शोक तस्मादार्तिं व्यथा ता अत्यजन् तल्लज्जु । शत्रूणा व्यसनेन महदप्यात्म-
व्यसन निरस्यत इति भावः ॥ ३० ॥

तदन्वयति । तदनु नाम्ना अरुणे तेजसि सूर्ये सध्यया सायकालिकया ।
तद्रागेणापीति यावत् । तादृशे अरुणे सति । 'अरुणे भास्करेऽपि स्याद्भगमेदे-
ष तु त्रिषु' इत्यमरः । कलशयोनि द्रोणः । स्वय नाम्ना गुरुरपि व्यथया पराभ-
वदु खेनापि तादृग्विध गुरु दुर्मरः सन्नित्यर्थः । त्रिभिरेव तुरगरथपदाति-
भिरेव विरलितेन असान्द्रेण । तुरीयाग्रस्य गणरूपस्य भीमेन भङ्गलादिति
भावः । यटेन अनुगम्यमानश्च सन् । तदा तस्मिन् काले भव तादात्विकम् ।
'तरकाले तु तदात्व स्यात्' इत्यमरः । स्व स्वीय मनोरथ युधिष्ठिरग्रहणविषयक-

शिविरमेत्य तदैव सुयोधनः शितशरप्रणमोचितकञ्चुकम् ।

मृदुलमञ्चगतं कलशोद्भवं विरचिताञ्जलिरेवमभापत ॥ ३१ ॥

महारथ त्वं मम वाञ्छितद्वं फलेग्रहिं न प्रतनोपि यस्मात् ।

कृपेतिशब्दोऽपि बभूव नूनं ह्रस्वस्त्वयि श्याल इव त्वदीये ॥ ३२ ॥

भगवन्, त्वमिदं सावधानेन चेतसा स्मरणपथमधिरोपय ।

पितामहः सोऽपि पृथक्तन्त्रेण वपुर्निजं माधवमन्तरङ्गे ।

तवैव हस्ते मम कार्यसिद्धिं कृत्वा हि^१ धाम स्वमियेष गन्तुम् ॥ ३३ ॥

मिव दृश्यतां निष्फलत्वादिन्यात्वं वल्लभयत्वं च उपगतं प्राप्तं आवासं शिविरं प्रति शनैः शनैः आवृत्ते प्रत्यावृत्तवान् । अप्राप्ते गुरुरित्यत्र केवलप्रकृतास्पद-
श्लेषद्वयस्य निन्द्यत्ववल्लभयत्वं श्लेषमित्तिकामेदाप्यवसायलब्धैक्येन दृष्यत्वेन
द्रोणमनोरथशिविरयोरोपम्यगमकस्य तुल्ययोगितामेदस्य च तिलतण्डुलन्यायेन
संश्लिष्टः ॥

शिविरमिति । तदैव सुयोधनः शिविरं द्रोणावासं प्रति एव आगत्य
शितैः तीक्ष्णैः शरैः यानि प्रणानि तेभ्यो मोचितः शनैस्त्याजितः कञ्चुकः कवचं
यस्य तथोक्तम् । मृदुले मये शयने गतं शयितं कलशोद्भवं द्रोणं प्रति विरचितः
अञ्जलिः नमस्कारः येन तथोक्तः सन् एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण अभापत उक्तवान् ।
हृतविलम्बितम् ॥ ३१ ॥

महारथेति । हे महारथ द्रोण, त्वं यस्मात्कारणात् मम मदीयं वाञ्छितं
मनोरथमेव द्वं पृथक् फलेग्रहिं सफलम् । फलानि गृह्णातीत्यर्थे 'फलेग्रहिरात्मभरिश्च'
इति निपातनात्साधुः । न प्रतनोपि न करोषि । तस्मात् शक्यते व्यवहियत
इति शब्दः पदार्थः । कृपेति दयानामकः सः 'कृ-पा' इत्यक्षरद्वयात्मकं दीर्घ-
न्तपदं च त्वदीये श्याले पत्नीप्रातरि शारद्वत इव त्वद्यपि ह्रस्वः अत्यलः ह्रस्वा-
न्तश्च बभूव । मत्काङ्क्षितं प्रतिज्ञाय तदनिर्वहणान्मयि तवै करुणालेशोऽपि नास्ती-
त्यर्थः । अत्र मनोरथसफलीकरणभावेन करुणाशून्यत्वानुमानादनुमानालंकारस्य
हृपद्रोणयोः श्लेषमित्तिकालब्धैक्याल्लभत्वाकारान्तलब्धयात्मकह्रस्वत्वाध्वरूपेदि-
शब्दवत्त्वेनौपम्यगमकतुल्ययोगितामेदस्य चैकत्वाच्चकानुप्रवेशसंकरः ॥ ३२ ॥

भगवन्निति । हे भगवन् द्रोण, त्वं इदं 'पितामहः सोऽपि' इति वक्ष्यमा-
णवाक्यं सावधानेन एकाग्रेण चेतसा मनसा स्मरणपथं स्मृतिविषयत्वं अधिरो-
पय प्रापय ॥

पितामह इति । अपि किंचित्त्वर्थः । सः लोकेऽविवरत्वेन प्रसिद्धः पिता-

१. 'भवदभिधाभिदानीं स्मरणपथमारोपय चेतसा सावधानेन' इति पाठः.

२. 'च' इति पाठः.

तमेवं दयमानेन समेतं शोकसंपदा ।

ऊचेऽथ गुरुणा तेन नीचेतरगुणान्धिना ॥ ३४ ॥

वाष्पातिवृष्टावपि पाण्डवानां पायोदहव्यूहवितीर्णमोदान् ।

प्रातःश्च एवाखिलधार्तराष्ट्रान्संचारयेयं युधि बाहिनीपु ॥ ३५ ॥

इति गिरा तमाश्वास्य राजानं सदनाय विसृष्टधतो मुहुर्मुहुर्जु-
नस्य सव्यसाचित्वशैलीमनुचिन्त्य हृदि रणरणिकामनणीयसीं वि-

मह मीष्म निज वपु शरीरं पृथक्तरूपे शरशयने माधव श्रीरा अन्तरक्षे
मनसि मम मदीया कार्यस्य पाण्डवजयस्य सिद्धिं तवैव । नान्यस्यत्यथ । हस्ते
कृत्वा निधायेति त्रिष्वपि शोध्यम् । स्व स्वात्मक धाम चिन्मय तेज गन्तु
तस्मिन् लयेनैक्यं प्राप्तु इयेप हि इच्छति स्म खलु । स्व स्वीय धाम स्थान स्वर्ग
गन्तु इयेप हि । तस्य वत्सलामकत्वादिति केचित् । अतस्तवदेकरणयणे मध्यव
श्यकरणीया दयेति भावः । अनानेकक्रियार्यागवदात्समुच्चयालङ्कारः ॥ ३३ ॥

तमिति । शोकस्य संपदा समृद्ध्या समेत अन्वित त चक्रप्रकारेण प्रार्थय-
मान एत दुर्योधन प्रति नीचेतराणां अनल्पानां गुणानां वासत्यगाम्भीर्या-
चीना अन्धिना । आश्रयेणेत्यथ । अतएव दयमानेन चक्ररुणेन तेन गुरुणा
श्रेणेन । अथ दुर्योधनप्रार्थनानन्तरं ऊचं उक्तम् । मुवतेर्भावे लिटि वच्चादेशः ।
लाटानुप्रासालङ्कारः ॥ ३४ ॥

वाष्पेति । हे वृष, श्व परस्मिन् दिने प्रातरेव युधि युद्धे । पाण्डवानां
युधिष्ठिरादीनां पाण्डो श्वतरूपस्य इमे पाण्डवा राजहसा तेषामिति च । 'राज-
हसास्तु ते चक्षुचरणैर्लोहितैः सिता' इत्यमरः । वाष्पस्य नेत्रजलस्य अतिवृष्टौ
सत्सामपि धार्तराष्ट्रान् युष्मान् नीलहस्ताश्च । बाहिनीपु सेनासु नदीपु च ।
पायोदहव्यूहेन पद्माकारसेनाविन्यासविशेषेण कमण्डून्देन च वितीर्णं कृतम् ।
रन्ध्य इति यावत् । मोदः सतोप येषां तथोक्तान् । संचारयेय प्रचारयेयम् ।
'धार्तराष्ट्रोऽपि देहसे पृतराष्ट्रमुदेऽपि च', 'सेनानयोस्तु बाहिनी', 'व्यूहस्तु
बलविन्यासे निर्वणे बृन्दतर्कयो' इति क्रमेण विधायमयै । श्लेषानुप्राणितो
विरोधाभासः ॥ ३५ ॥

इतीति । इत्युच्यप्रकारया गिरा वाचा ॥ राजानं दुर्योधन आश्वास्य निर्दुःखं
कृत्वा । सदनाय निवागाय विसृष्टधत आज्ञातधत । किंच मुहुर्मुहुः अर्जुनस्य
सव्यसाचित्वशैलीं हस्तद्वयेनापि बाणप्रयोगस्वभाव अनुचिन्त्य स्मृत्वा । अनणी-
यसीं महतीं रणरणिकां हृदि मनसि विभ्राणस्य बहवः । 'रणरणिका सताप
पथात्तापाऽनुनाश' इत्यमरः । श्रेणस्य सकाशात् विनिर्गतां निशमेव सखीं
विधेत् अन्वपि तुभिलुत्प्रेषः । सा निशा रात्रिरपि तरसा चेणेन । निरागात्

आणस्य द्रोणस्य सकाशाद्विनिर्गतां निद्रासखीं विचेतुमिव सा नि-
शापि तरसा निरगात् ॥

अपरेद्युरसौ वृतो बलौघैरथ मेरीनिनदैर्नभो विभिन्दन् ।

कवची विशिखी रथी शरासी कलशीसूनुरवाप युद्धभूमिम् ॥ ३६ ॥

द्रोणस्य सेनाचरधूलिपाली क्षोणेस्तु नम्रं करणी बभूव ।

घटाय तस्याः कटदंनपूरैः पटं पुनः संघटयांचकार ॥ ३७ ॥

आश्चर्यस्थूललक्षं तदनु दिविपदामन्तरिक्षस्थितानां

क्षोणीन्द्राणां रिपूणामसुमृगहरणे कूटयन्नायमाणम् ।

गन्धर्वैः केसराढ्यैर्मदमधुभिरिभैः केतुपत्रैः शताङ्गैः

पद्मव्यूहं व्यतानीत्प्रधनभुवि गुरुः सांयुगीनाग्रगण्यः ॥ ३८ ॥

गच्छति स्म । निर्निद्रमेव द्रोणः सर्वा रात्रिं व्यनैपीदित्यर्थः । अत्र रणरणि-
का-
शब्दब्रीहिलिङ्गादिमहिम्ना अन्यकान्ताश्चिष्टप्रियाविलोकनकुपितनिष्कान्तनायिकान्वे-
पिसखीरुतान्तप्रतीवेः समासोक्तिः । तस्याथ रूपकानुप्रणितोत्प्रेषायाश्चैकवाच-
कानुप्रवेशसंकरः ॥

१. अपरेद्युरिति । अपरेद्युः परस्मिन् दिवसे असौ कलशीसूनुः द्रोणः कवच-
मस्यास्तीति कवची । एतन्मये । विशिखी भाणनान् । रथी । शरासी चापवांश्च
सन् । निर्ज्वलौघैः सह, रथानां निनदैः नेमिषण्डाघणपणात्कारैः मेरीणां निनदैः
मांकारैश्च नभः आकाशं विभिन्दन् युद्धभूमिं अवाप । औपच्छन्दसिकम् ॥ ३६ ॥

द्रोणस्येति । द्रोणस्य सेनाभ्यः चरति उद्गच्छतीति सेनाचरी च सा धूलि-
पाला रजःपटलं क्षोणेः भुवस्तु नम्रं करणी विवस्त्रलकारिणी । समुद्रसोपिणीति
यावत् । बभूव । समुद्रस्य तद्वलस्यानीयसादिति भावः । अत्र अथ घटा तटीयगज-
पङ्क्तिः । 'घटा गोष्ठां हस्तिपङ्क्तौ' इत्यमरः । कटयोः कुम्भयोः दानपूराः मदजल-
प्रवाहाः तस्याः क्षोणेः पटं समुद्रं पुनः संघटयांचकार योजयामास । आदिं च
पूरयामासेत्यर्थः । अत्र नम्रीरुताया भुवः पुनः पटसंघटनरूपपूर्वावस्थानुवृत्तेः
पूर्वहृपालंकारमेदस्य शोषणपूरणासवन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तिरूपातिशयोक्तिद्वयो-
जीवितलात् द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः । 'द्रोणस्य' इत्येतत्पदमनेकमूलपुत्रकेषु
न दृष्टमपि लिखितम् । उक्तसंकरस्य छाटानुप्रासाभ्यामेकवाचकानुप्रवेशसंकर-
रथेलपि प्राहुः ॥ ३७ ॥

आश्चर्येति । तदनु रणरङ्गप्रवेशानन्तरम् । अन्तरिक्षस्थितानां दिविपदां
देवानां आश्चर्यस्य स्थूललक्षं बहुप्रदम् । मुख्यजनकमिति यावत् । रिपूणां क्षोणी-
न्द्राणां शत्रुराजानां असवः प्राणा एव मृगस्तेषां हरणे विषये कूटयन्त्रं शिला-

समयेऽत्र निशम्य वैरिवृत्तं तपसः सूनुरभापतामिमन्युम् ।

अयि वत्स पितान्यतोऽधुना ते तव भारोऽजनि सर्वसैन्यरक्षा ॥ ३९॥

कवचं प्रतिमुखं घटस्व चापं भज धैर्यं परितो विवेहि योधान् ।

अधिरोह शताङ्गमाविश त्वं कमलव्यूहमरीचिपूदयस्व ॥ ४० ॥

इति राज्ञो निदेशं मौलिदेशे निवेश्य योद्धुं प्रतिष्ठमाने जयनिः-
साणमेरीपटहपणवाद्यैर्वाद्यैर्गगनशायिने गुणाय सौखशायनिकाय-
माने लीलया कमलव्यूहमवगाह्य घालेऽपि स्वयमेकाकिनि निजको-

दावादिनिर्मितो यन्त्रविशेषः तद्वदाचरन्तं कूटयन्त्रायमाणम् । ‘उन्माथः कूटयन्त्रं
स्यात्’ इत्यमरः । केसरैः स्कन्धलोमसिरेव किञ्चलकैः आढ्यैः समृद्धैः । ‘केसरो-
ऽस्त्री स्कन्धलोमि किञ्चलके वकुलेऽपि च’ इति वैजयन्ती । गन्धर्वैः । मदः दानो-
दकमेव मधु मकरन्दः येषु तैः इभैः गर्जैः । केतवः पताका एव पत्राणि येषु
तैः शताङ्गैः रथैश्च पद्मव्यूहं पद्माकारेण सैन्यविन्यासमेव कमलवृन्दमिति छिष्टा-
छिष्टसावयवरूपम् । सांयुगीनानां रणे साधूनां अप्रगण्यः गणनीयः गुरुः श्रेणः
प्रघनभुवि युद्धभूमौ व्यतानीत् निर्मितवान् । शताङ्गैरित्यत्र शतं अङ्गानि पत्राणि
येषां तैरिति व्याख्यानं तु केतुपत्रैरिति विशेषणेन वैयर्थ्याद्गन्धर्वैरिति प्रदह्यते
तथा कल्पनायोगेन प्रक्रमविरोधाच्चोपेक्षितम् । स्रम्भराश्रुतम् ॥ ३८ ॥

समय इति । अत्र अस्मिन् समये तपसः यमस्य सूनुः युधिष्ठिरः वैरिणां
शत्रूणां वृत्तं पद्मव्यूहनिर्माणवृत्तान्तं निशम्य श्रुत्वा अस्मिमन्यु आर्जुनं प्रति
अभाषत वक्ष्यमाणप्रकारेणोक्तवान् । अयि वत्स हे पुत्र, यत् यस्मात् ते पिता
आर्जुनः अधुना अन्यतः सशक्तयुद्धदेशे भवति । तस्मात् कारणात् सर्वेषां
सैन्यानां रक्षा तव भारः निर्वाह्यः अजनि । औपच्छन्दसिकवृत्तम् ॥ ३९ ॥

कवचमिति । किं च कवचं प्रतिमुखं धारय । चापं धत्स्व गृहाण । धैर्यं
भज । योधान् परितः विवेहि सर्वत्र यथाहं त्विमय । शताङ्गं रथं अधिरोह ।
कमलव्यूहं पद्मव्यूहं आविश । अरीन् शत्रून् निपूदयस्व मारय । त्वमिति स्वप्न
योज्यम् ॥ ४० ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारं राज्ञः धर्मराजस्य निदेशं आज्ञां मौलिदेशे शिरसि
निवेश्य । सैन्यं गृहीतवेति यावत् । योद्धुं प्रतिष्ठमाने निर्गच्छति जयनिःसाणः
मेरीपटहः पणवद्य आद्या येषां तैः वाद्यैः । तद्धुनिभिरित्यर्थः । गगने क्षेप्त इति
शायिने गुणाय शब्दाय सौखशायनिकायमाने सुरक्षपनपृच्छक इव स्थिते ।
तदुत्पादक इति यावत् । स्वयं आत्मनि घालेऽपि एकाकिनि असहाये तस्मि-
न्धीमद्रे अभिमन्यौ । लीलया कमलव्यूहं अवगाह्य प्रविश्य निजस्य चोदण्डस्य
संबन्धिभ्यां चण्डिमण्डपदा प्रतापसमृद्धा कीरवचनं शोभयमाने व्याघ्रुडीपुर्वति

दण्डचण्डिमसंपन्न कौरवचमूं क्षोभयमाणे रस्मिन्सौमत्रे सिन्धुपति-
व्यूहमुखं पिपाय स्मरहररत्नाभदर्पेण तदनुधाविनीं पाण्डववाहिनीं
क्रुधा रुधे ॥

उद्यद्भिर्युद्धरङ्गादपि मुररनितापुष्पवर्षात्पतद्भि-

वेंगाह्रैः परागैर्दृढतरघटिते चक्षुषां पद्मयुग्मे ।

स्थित्वा मध्येन्तरिक्षं विजयमुत्तमुज्जगर्बलीलाश्रितानि

द्रष्टृणां खेचराणां भृशमनिमिषता तत्क्षणं मङ्गरसीत् ॥४१॥

शरशायितैर्द्विरदग्रेलमण्डलैर्विपुनैर्विधाय विपमां वसुंधराम् ।

पृथुचक्रवर्तिपृथुयत्रवैभवं वितयीचक्रार विजयस्य नन्दनः ॥४२॥

सति । सिन्धुपति सैन्यं समुद्रं क्रुधा कापेन व्यूहस्य पद्माख्यस्य मुख
द्वारमात्रं पिपाय आहूय । स्मरहरत्वरस्य लामेन यो दर्पं गर्वं तेनोपल
क्षितं तं अभिमन्यु अनुधावतीति तदनुधाविनीं पाण्डवानां वाहिनीं सेना नदीं
च रुधे । अत्र सैषवसुमद्यो सेनानद्योश्च श्लेषमिति द्वाभेदाभ्यवसायमूलादि-
शयोक्तिभ्यां समुद्रस्य नदीमुखविधानपूर्वकं तन्निरोधानुसृत्यात्मकप्रमादकारप्र-
सीतेरलकारेणालकारण्यनि ॥

उद्यद्भिरिति । युद्धरङ्गादपि ऊर्ध्वं प्रसरद्भि मुररनितानां अप्सरसा
सबन्धिन पुष्पवर्षात् पतद्भिरपि । किंच वेगाह्रै सक्रान्तै परागै मौमे
कौमुदैश्च चतुरा नेत्राणां पद्मणो युग्मे दृढतर अतिदृढ यथा तथा घटिते
मुकुटोद्वेगे सति । अन्तरिक्षस्य मध्ये मध्येन्तरिक्षम् । स्थित्वा विजयमुत्तमं
अभिमन्यो मुनागर्बलीलाश्रितानि बाहुपराक्रमचक्षितानि द्रष्टृणाम् । तृणन्तन्वाद्
'न लोक-' इत्यादिना पृथीप्रतिषेधः । पश्यता खेचराणां देवानां अनिमिषता
नेत्रयोर्निमेषादित्यम् । तस्मिन् क्षणे तत्क्षणम् । भृशं मङ्गरा मङ्गा अमृतम् । अत्र
देवानामनिमिषवमङ्गासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोत्प्रेरितशयोक्तिः । परागलमपद्मयुग्म-
घटनयोर्द्वेदुहेतुमतोरुपशमकरहेत्वल्कारोच्चीवितत्वात् द्वयोरङ्गादिभावेन सकरः ।
शङ्करा ॥ ४१ ॥

शरेति । विजयस्य अर्जुनस्य नन्दनः अभिमन्यु शरैः यागैः शायितै
पातितैः विपुनैः महद्भि द्विरदा कौरवगता एव सैला तेषां मण्डलैः समृद्धैः ।
वसुंधरा भूमिं विपमां निम्नोन्नतां विधाय कृत्वा । पृथो नाम चक्रवर्तिनः पृथो
महत् यत्नस्य वैभवं वसुधोद्व्या भूमिसमाकरणरूपं प्राप्तवन् वितयीचक्रारं व्यर्थं
चक्रे । अत्र पृथुचक्रवर्तिभूमिसमाकरणवैधर्म्यकरणसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धापारति-
शयोक्तिः । पुरा पृथुर्नाम महाराजः सैलैर्विक्रमतां क्षितिं वसुधोद्व्या ताति-

पार्थात्मजो भानुसुतस्य सामि भित्त्वा शताङ्गं शितमहृष्ट्या ।
 पितामहोक्तं कुरुवीरगोष्ठ्यां तद्यं चकारार्धरथत्वमस्य ॥ ४३ ॥
 अथाभिमन्युर्धृतभूरिमन्युर्द्रोणिं र्वदीर्घ्यास्मितकान्तिलक्ष्यात् ।
 बाल्ये निपीतोऽनपि पिष्टसारानुग्रैः शरैरुद्धमयांचकार ॥ ४४ ॥
 सुतस्य शौर्यात्सुरराजसूनोरुदीर्णदिग्भ्रान्तिरुदारमीतिः ।
 कृपस्वसुर्मङ्गलतन्तुनैव साकं चकम्पे स गुरुर्मुहूर्तम् ॥ ४५ ॥

विशिखं मुमुक्षुमय गौतमात्मजे

विबुधेन्द्रपौत्रमभिवीक्ष्य भीषणम् ।

जनने विपद्यपि जना रणाङ्गणे

शर एव हेतुरिति तस्य मेनिरे ॥ ४६ ॥

मैत्र्य समीचकार । अतएव भुवः पृथूकरणात् पृथुरिति नाम तस्येति पौर-
 णिकाः । मङ्गुभाषिणी ॥ ४२ ॥

पार्थेति । पार्थात्मजः अभिमन्युः क्षितानां वीक्षणानां भगानां नाम
 क्षाणानां वृष्ट्या भानुसुतस्य कर्णस्य शताङ्गं रथं सामि अर्धं भित्त्वा । कुरुषु
 वीरणां गोष्ठ्यां कथायाम् । 'गोष्ठी समायां संहापे' इति नानार्थसमालायाम् ।
 पितामहेन भीष्मेण उक्तं अस्य कर्णस्य अर्धरथत्वं तद्यं यथार्थं चकार । अत्रार्धो
 रथो यस्य तस्य भावः तरवम् । महारथलक्षणादयं न्यूनत्वं चेति द्वयोः श्लेषभि-
 त्तिकया अमेदाध्यवसायादतिशयोक्तिमेदः ॥ ४३ ॥

अथेति । अथ कर्णपराभवानन्तरं अभिमन्युः पृतः भूरिः घटुलः मन्युः
 श्लोषः येन तथोक्तं सन् । उग्रैः दारुणैः शरैः श्लेष्मस्यापत्यं श्लेष्मि अश्वत्थामानं
 तस्य अश्व-याग्नः ईर्ष्यायां स्मितस्य कान्तेः श्वेतस्य लक्ष्यात् व्याजात् । बाल्ये
 निपीतात् । मात्रा दाम्निश्वरात् क्षीराणीमान्येयेति प्रतार्य पायितानित्यर्थः ।
 पिष्टसारानपि जलमिश्रिततण्डुलचूर्णांशानपि उद्धमयांचकार उद्गारयामास ।
 आगर्भे रघोद्गारे निर्विमेदेत्यर्थः । अपहृत्वालंकारः ॥ ४४ ॥

सुतस्येति । सुरराजसूनोः सुतस्य अनुसुतस्य अभिमन्योः शौर्यात्
 उदीर्णा उरगणा दिशा भ्रान्तिः वैपरीयेन ज्ञानं यस्य सः उदारा महती मीतिः
 यस्य तथोक्तः स चाग्राचार्यत्वेन प्रसिद्धः गुरुदोषः शूरस्वशुः कृप्याः श्लेष्म-
 पट्याः मङ्गलमन्युना साह्य मङ्गलस्येण सहैव मुहूर्तं चकम्पे कम्पितवान् । अत्र
 श्लेष्म कम्पे मङ्गलमङ्गलसूत्रसाहित्यवर्पना-गृहीतविरलंकारः ॥ ४५ ॥

विशिखमिति । अथ श्लेष्मपराभवानन्तरं गौतमात्मजे कृपाचार्ये विशिखं

१. 'विशिखा' इति पाठः. २. 'सुरराजगोष्ठ्यां' इति पाठः. ३. 'मयो' इति पाठः.
 ४. 'उदीर्णा' इति पाठः. ५. 'निपीत-निष' इति पाठः.

आश्चर्यकर्मसु कृतेष्वपि हर्षभारा-

न्मोक्तं सुहुर्महुरमुष्य शिरोजवन्धे ।

दृष्टास्तदा सुमनसो दिवि कर्मभूता.

नाकेन्द्रनन्दनवने न तु कर्मभूताः ॥ ४७ ॥

अमुष्य कोदण्डमखण्डयद्रवेः सुतो रथाद्यान्प्रममाथ कुम्भजः ।

कृपः कृणत्ति स्म जवेन सारथि व्यपाटयत्केतुपटं गुरोः सुतः ॥ ४८ ॥

एकाकिनः परिमवाय यदून्प्रवृत्ता-

नेतानवेक्ष्य निखिलोऽपि निलिम्पवर्गः ।

मन्दारशाखिकुसुमानि यथाभिमन्यौ

निन्दारवान्निपु तस्य तथाभ्यवर्षत् ॥ ४९ ॥

मोक्षमिच्छं सुसुखं अतएव मीपणं भयंकरं त्रिबुधेन्द्रपात्रं अनिमन्यं
अभिधीष्य रणाङ्गणे जना. तस्य वृषाचार्यस्य जनने विपदि वरणेऽपि च विपदे
दार एव हेतुरिति मेनिरे । अनेनायं न जीवतीति निश्चिन्नुत्तरित्यर्थः । वृषस्य
दारजन्मत्वं प्रसिद्धम् । मञ्जुभाषिणी ॥ ४६ ॥

आश्चर्येति । आश्चर्यकरेषु कर्मसु सुखेषु । इति शाक्यार्थिवादित्वात्प्रमासः ।
वृषेषु सरत्सपि । अमुष्य अभिमन्योः शिरोजवन्धे धम्मिष्ठे हर्षभाराद् संतोषा-
दिद्ययाद् सुहुर्महः मोक्षं वर्णितुं कर्मभूताः । तत्तादात्म्याश्रयाः कर्तार इति
यावत् । एवमग्रेऽपि । सुमनसः देवाः दिवि आकासे दृष्टाः । कर्मभूताः कर्माणि
सुमनसः पुष्पाणि तु । नाकेन्द्रस्य स्वर्गाभिषयस्य नन्दनवने न दृष्टाः । उभयत्र
लोकैरेति शेषः । देवाः कृपकुसुमानि निःशेषमभिवर्ष्य ततः कुसुमदारशाखातूर्ण्णा-
बसूत्तरित्यर्थः । 'सुमनाः पुष्पमाललोम्निदमे कोविदेऽपि च' इति विश्वः ।
अनं सुमनसां कर्तृत्वकर्मत्वविरोधस्य स्तेपेनाभावाद्भिरोधानास्यस्य च नन्दनवने
निष्कुसुमत्वासंयन्धेऽपि संवन्धोक्तिरूपातिशयोक्तेश्च संसृष्टिः ॥ ४७ ॥

अमुष्येति । अथ रवेः भुनः कर्णः अमुष्य अभिमन्योः कोदण्डं चापं अख-
ण्डयत् चिच्छेद् । कुम्भजः श्लोथः रथस्य अश्वान् प्रममाथ विभेदं । वृषः सारथिं
जवेन वृणत्ति स्म चिच्छेद् । गुरोः सुतः अश्वत्यामा केतोः पटं पताकां व्यपा-
टयत् विपाटितवान् । वंशस्थम् ॥ ४८ ॥

एकाकिन इति । एकाकिनः एकस्य परिमवाय तिरस्कारं कर्तुं इति 'क्रिया-
र्थः' इत्यादिना चतुर्थी । प्रवृत्तान् यद्युक्तान् ब्रह्मन् एतान् कर्णादीन्वेक्ष्य । नि-
खिलोऽपि सकलोऽपि निलिम्प्यानां देवानां वर्गः सधः अभिमन्यौ मन्दारशाखि-
कुसुमानि यथा अभ्यवर्षत् । अतिधीरोऽयं बहुमिरसहायो सुधृतीसाध्यादिति

रथादवमुत्थ गदासखस्तदा विदार्य वालो विजयात्मसंभवः ।

चकार मन्दाक्षभृतो न केवलं रथानमीषां युधि तानपि क्षणात् ॥ ५० ॥

वालौ तवः कृतरणौ भृतराष्ट्रपौत्रौ

मीरू पृथग्गमनकर्मणि मन्यमानः ।

पार्थात्मजः स तु परस्परसाहायन्तौ

चक्रे कृतान्तपुरवर्त्मनि गन्तुमग्रे ॥ ५१ ॥

अथ कर्णमुखा महारथास्ते मिलिताः कैववमेव यौगपद्यात् ।

सुरनायकपौत्रमेनमल्लैः स्वयशोभिः सह पातयांयभूवुः ॥ ५२ ॥

भाव । तथा तस्य अभिमन्यो रिपुषु कर्णादिषु विषये निन्दारवान् निन्दनवा-
क्यकलकलान् अभ्यवर्षत् । उदीरयामासेत्यर्थः । एके बहूनां युद्धस्य लोकवेद-
नियिद्धत्वारिति भावः । अत्र कल्पद्रुमसुमवर्णननिन्दारवाक्योदीरणयौगपद्या-
रसमुच्चयस्य पुष्पाणां निन्दावाक्यानां च वर्णनेन श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसितेनौ-
पम्यस्य गम्यत्वात्तुल्ययोगिताभेदस्य चैकवाचकानुप्रवेशाकर ॥ ४९ ॥

रथादिति । तदा विजयस्य आत्मसंभव अर्जुनपुत्र वाल अभिमन्यु-
गदा सदा सहाय यस्य स । गदापाणि सन्निति यावत् । 'राजाह सखिभ्यष्ट-
ध' इति समासान्तष्टच् । 'सखा मित्रे सहाये च' इति यादव । रथात् निहता-
भ्यात् अवहृत्य अधिकृत्य । अमीषा कर्णादीनां रथान् केवलं रथानेव विदार्य
निभिद्य । मन्दानि शून्यानि अक्षाणि चक्राणि विभ्रतीति तद्भुत चकार ।
किन्तु तान् कर्णादीनपि युधि मन्दाक्ष ग्रीवां विभ्रतीति तद्भुत चकार ।
गदाप्रहाररित्युभयत्र भावः । अत्र रथानां रथिकानां च प्रवृत्तानामेव लज्जाया-
द्विधिल्वमणां च श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायसदृशतमन्दाक्षभरणेनौपम्यस्य
गम्यत्वात्तुल्ययोगिताभेदः । मन्दानि विषयग्रहदुर्बलानि अक्षाणि इन्द्रियाणि
चतुरादीनि विभ्रतीति भृत इत्यर्थः । 'अक्षमिन्द्रियचमयो' इति विश्व इत्यपि
प्राहुः । वशस्यवृत्तम् ॥ ५० ॥

वालाविति । तव स तु पार्थात्मज अभिमन्यु । कृतरणौ । धात्मना
सहेति शेषः । वालौ अतएव भृतराष्ट्रस्य पौत्रौ दुर्योधनादुत्पन्नपुत्रौ द्वौ ।
पृथक् प्रत्येकम् । गमनकर्मणि परलोकयात्रायां मीरू भयशीलौ मन्यमान इवे-
त्युपेक्षा व्यसङ्गाप्रयोगाद्गम्या । कृतान्तपुरस्य संवमिन्या संवन्धिनि धर्मेनि
मार्गे गन्तु अग्रे परस्परं साहायन्तौ । साहायवन्तावित्यर्थः । चक्रे । द्वावप्येकदा
वपानेत्यर्थः ॥ ५१ ॥

अथेति । अथ कर्णं मुखा प्रथमं येषां तथोवास्ते पूर्वोक्ता महारथा
केनैवं दुर्नाति एव ग्रीवां यौगपद्यात् भित्तिता एष्टदेष्टन वा संगता-
सन्तः । अग्रेः वागे एषां सुरनायकपौत्र अभिमन्युं सौ रथीयेर्यशोभि एव

तदनु सेनयोस्तयोः द्वेलितरुदिते अपि स्पर्धाजनितया परस्पर-
विजिगीपुतयेव व्योमसीमानमुदलङ्घताम् ॥

तदानीं नियमवृद्धपरिपदूर्ध्वविक्षिप्तकरपुटजलाञ्जलिक्षालनादिव
व्यपय्यातमहोष्मणि पूषणि तौ द्वावपि बलौचौ निर्जनितस्कन्धावा-
रानुसधानाय निरगच्छताम् ॥

अथ त्रिगर्तानपि तान्क्षुरप्रैः सहस्रगर्तान्विरचय्य गात्रे ।

विनैव हेतुं व्ययमानचेत्ता त्रिद्वौजसोऽपि न्यवृत्कुमारः ॥५३॥

वाष्पायते दृष्टियुगं कराप्राचापो गलत्यन्तरुदेति तापः ।

फलं किमेतस्य भविष्यतीति विचिन्तयन्धाम विवेश राज्ञः ॥५४॥

पातयाद्भूनु । बहुभिरेकस्य भारणात् पर वीराणामपकीर्तिकरमेति भावः ।
सहोक्तिरलङ्कारः । औषच्छन्दसिकम् ॥ ५२ ॥

तदन्विति । तदनु अभिमन्युपतनानन्तरं तयो सेनयो कौरवपाण्डवी-
ययो द्वेलित सिंहनाद रुदत रोदन ते द्वे अपि । स्पर्धया आत्मोत्कर्षा-
भिनिवेशेन जनितया परस्परं विजिगीपुतया जयेच्छयेवेत्युत्प्रेक्षा । व्योम
सीमानं गगनान्तभाग उदलङ्घयता अतिचक्रमतु । अभिमन्युवधादुच्चैः कौरवा
जगर्जुः, पाण्डवा रुद्रुरित्यर्थः ॥

तदानीमिति । तदानीं पूषणि सूर्ये नियमैस्तपोनि वृद्धया पूर्णया
परिपदा द्विजसमाजेन कर्षं विक्षिप्ते प्रेरिते करपुटे जलाबलिभिः क्षालनात्
सेकादिवेत्युत्प्रेक्षा । व्यपयात् निरस्य महान् कृष्ण औष्ण्य यस्य तथोक्ते ।
अस्य गच्छति सतीत्यर्थः । तौ द्वावपि बलौचौ कौरवपाण्डवसैन्यसमूहौ । निजस्य
निजस्य प्रत्येकमात्मीयस्य स्कन्धावारस्य शिबिरस्य अनुसधानाय सगमनाय
निरगच्छता निर्गतवन्तौ ॥

अथेति । अथ विद्वौजस इन्द्रस्य कुमार अर्जुनोऽपि त्रिगर्तान् । प्रण-
जन्यरन्ध्रत्रययुक्ताऽपि त्रिगर्तपक्षाणेति भावः । तान् मुक्षार्थं धीरुः । गात्रे शरीरे
क्षुरप्रै नाम बाणैः सहस्रं गर्ता येषां तान् तथोच्यते । विरचय्य कृत्वा । हेतु
दुःखकारणं विनापि व्ययमानं दुःखाग्रमानं चेत् यस्य तथोक्तं सन् । न्यवृत्तत्वं
शिबिरं प्रति प्रत्यागच्छतान् । विरोधाभासः ॥ ५३ ॥

वाष्पायत इति । दृश्यो नेत्रयो युगं वाष्पायते वाष्पं जनयति ।
कराप्राचापं गच्छति । अन्तः मनसि तापं सतापं उदेति आविर्भवति । एतस्य

रथादवप्लुत्य गदासखस्तदा विदार्य बालो विजयात्मसंभवः ।

चकार मन्दाक्षभृतो न केवलं रथानभीषां युधि तानपि क्षणात् ॥ ५० ॥

बालौ ततः कृतरणौ धृतराष्ट्रपौत्रौ

भीरु पृथग्गमनकर्मणि मन्यमानः ।

पार्थात्मजः स तु परस्परसाहचर्यन्तौ

चक्रे कृतान्तपुरवर्त्मनि गन्तुमग्रे ॥ ५१ ॥

अथ कर्णमुखा महारथास्ते मिलिताः कैतवमेव यौगपद्यात् ।

सुरनायकपौत्रमेनमस्त्रैः स्वयशोभिः सह पातयांश्चभूयुः ॥ ५२ ॥

भावः । तथा तस्य अभिमन्योः रिपुषु कर्णादिषु विषये निन्दारवान् निन्दनवा-
क्यकलकलान् अभ्यवर्षत् । उदीरयामासेत्यर्थः । एके बहूनां युद्धस्य लोकवेद-
निषिद्धत्वादिति भावः । अत्र कर्णरुक्षकुसुमवर्षणनिन्दावाक्योदीरणयोर्यौगपद्या-
त्समुच्चयस्य पुष्पाणां निन्दावाक्यानां च वर्षणेन श्लेषभित्तिकाभेदाभ्यवसितेनौ-
पम्यस्य गम्यत्वानुत्पद्योगिताभेदस्य चैकवाचकानुप्रवेशसंकरः ॥ ४९ ॥

रथादिति । तदा विजयस्य आत्मसंभवः अर्जुनपुत्रः बालः अभिमन्युः
गदा सखा सहायः यस्य सः । गदापाणिः सन्निति यावत् । 'राजाहःसतिभ्यष्ट-
ष्ट' इति समासान्तष्टष् । 'सखा मित्रे सहाये च' इति यादवः । रथात् निहता-
श्चात् अवप्लुत्य अविरल । अभीषां कर्णादीनां रथान् केवलं रथानेष विदार्य
निर्भिय । मन्दानि शल्यानि अक्षाणि चक्राणि विभ्रतीति तद्भूतः चकार ।
किन्तु तान् कर्णादीनपि युधि मन्दाक्षं मीढां विभ्रतीति तद्भूतः चकार ।
गदाग्रहारिरियुमवत्र भावः । अत्र रथानां रथिकानां च प्रकृतानामेव लज्जामाः
क्षिपिलचमणां च श्लेषभित्तिकाभेदाभ्यवसायसहकृतमन्दाक्षभरणेनौपम्यस्य
गम्यत्वानुत्पद्योगिताभेदः । मन्दानि विषमग्रहदुर्बलानि अक्षाणि इन्द्रियाणि
चक्षुरादीनि विभ्रतीति भूत इत्यर्थः । 'अक्षमिन्द्रियचक्रयोः' इति विश्व इत्यपि
प्राहुः । वंशस्पर्शतम् ॥ ५० ॥

यात्ताविति । ततः ए तु पार्थात्मजः अभिमन्युः । कृतरणौ । आत्मना
सदेति श्लेषः । बालौ अतएव धृतराष्ट्रस्य पौत्रौ दुर्योधनदुःशासनपुत्रौ द्वौ ।
पृथक् प्रत्येकम् । गमनकर्मणि परलोकयात्रायां भीरु भयशीलो मन्यमान इत्ये-
त्युपेक्षा व्यञ्जनाप्रयोगाद्गम्या । कृतान्तपुरस्य संयमिन्याः संयमिनि पार्त्तनि
मार्गे गन्तुं अग्रे परस्परं साहचर्यन्तौ । सहायवन्तावित्यर्थः । चक्रे । द्वावप्येकदा
वर्षानेत्यर्थः ॥ ५१ ॥

अथेति । अथ कर्णः मुखां प्रथमः येषां सयोद्यास्ते पूर्वोद्याः महारथाः
केनैवं दुर्नाति एव भीरुस्य यौगपद्यात् मिथिताः एकैकद्वयं वा ...
गन्तः । भार्यैः भार्यैः एनं सुरनायकपौत्रं अभिमन्युं श्वैः श्वैर्भेदं

अथ घृत्तमेतद्वचकण्यं मीरवे विततान् सिन्धुपतये प्रतिश्रुतम् ।

तव गुप्तिर्युग्ममपि मे भरोऽर्जुनात्ममरे श्व इत्यतिगभीरधीर्गुरुः ॥५८॥

अन्येद्युरलम्बितप्रथमशिरिमानौ मानौ स्कन्धावारयुगलसु-
धराधिपतियुद्धसन्नाहपैशुन्यलम्पटपटह्वानतरले सिन्धुराजयुगले
शरणागतभरणालकर्मणेन पद्मनेत्रेण सौमद्रवधशोकातिरेकपरिग-
लितवर्णाण्णपूरपङ्क्तिरे द्वारदेशे समानीतं सौवीरनायकगोपनस्थलदिह-
अथेव तुङ्गतरपेतुष्टुङ्गमधिरुद्धेन कपिपरिवृद्धेन परिमण्डितं मानसग-
रुडगन्धयद्वाग्वयैः सैन्धवैराहित्यन्धनं स्यन्दनमधिरुह संक्रन्दन-

मित्युत्प्रसारा प्रतिज्ञा अकरोत् । 'हेति स्यादायुषे वद्विकीले तरणितेजसि'
इति विश्व ॥ ५७ ॥

अथेति । अथ अर्जुनप्रतिज्ञानन्तरं एतदुक्तं अर्जुनप्रतिज्ञावृत्तान्तं अवकर्ण्य
श्रुत्वा मीरवे भयसीलाय सिन्धुपतये सैन्धवाय अनिगभीरा अत्यन्तगम्भीरा
धी मन यस्य स गुरु श्रेण । हे सैन्धव, तव अर्जुनात् गुन्यो आवरणर-
क्षयो युग्ममपि श्व समरे मे भर निर्वाह इत्युत्प्रसार प्रतिश्रुत अङ्गीकारम् ।
प्रतिज्ञामिति यावत् । 'भावत प्रतिश्रुतम्' इति वा पाठ । विततान चक्रे ।
'काररक्षणयोगेति' इति विश्व । मधुमपिणीवृत्तम् ॥ ५८ ॥

अन्येद्युरिति । अन्येषु मानौ सूर्ये अवलम्बित आधित प्रथमशिरि
रिण उदयशीलस्य सानु प्रस्थ येन तथोक्ते सति सिन्धुराजयो सैन्धवसमु-
द्रयो युगले गुरवे स्कन्धावरयो सेनानिवेशयो युगे । उभयस्मिन् कौरवीये
पाण्डवीये चेलव्य । वसुधराधिपतीना राज्ञाम् । उभयपक्षाणा दुर्योधनयुधि-
ष्ठिरयोरिति वा । युद्धे सन्नाहस्य उद्योगस्य पैशुन्ये सूचने लम्पटे लाङ्घं ।
सन्नाहसूत्रकैरिति यावत् । पटहाना यावद्विशेषाणा शानं ध्वनिमि तरले
चञ्चले सति शरणार्थमागताना भरणे दु रात्रिवारणे कर्मणि समर्थेन अलङ्कर्म-
णेन । 'कर्मसमोऽलङ्कर्मण' इत्यमरः । पद्मनेत्रेण श्रीकृष्णेन सुभद्राया अप-
त्यस्य सौमद्रस्य अभिमन्यो वधान् य शोकातिरेकं दुःखातिशयं तेन परि-
गलिते बाणपूरं पङ्क्तिरे कर्दमिरे द्वारदेशे समानीतं सौवीरनायकस्य सैन्धवस्य
यज्ञोपनस्थल रक्षणदेशं तस्य द्रष्टुमिच्छया दिदृक्षयेवेत्युत्प्रक्षा । तुङ्गतरं अत्युन्नत
केतो शूत्र शिरारं अधिरुद्धेन कपिपरिवृद्धेन द्यूतगता परितो मण्डित अलङ्कृत
मानसस्य गरुडस्य गन्धयद्स्य वायोश्च घ्राणा वाग्वयै । वेगेन सदृशैरित्यर्थः ।
सैन्धवै अथै आदितं सपादित बन्धन यस्मिन् तथोक्तं स्यन्दन रथ अधि-

१ 'प्रतिश्रुतम्' इति पाठ . २. 'समरेष्वनीरिति' इति पाठ ३ 'मागता
पाणिमित्रतोनेन पत्र' इति पाठ . ४ 'शूर्यन्वाण्य' इति पाठ ५. 'शरत्ते' इति
पाठ . ६ 'मात्समागणगरट' इति पाठ . ७. 'सैन्धवे' इति नास्ति वचिह्.

तत्राशुनेत्रानय सर्ववन्धूनिशाम्य पुत्रस्य निशम्य वार्ताम् ।
तापापदेशेन धनजयस्य चित्तं चुचुम्ब स्वसमानतेजः ॥ ५५ ॥

वीर तनूजमनुचिन्त्य विलापभाजं
धारालट्टष्टियुगलं धरणौ लुठन्तम् ।
वाग्मिश्विरेण वसुधाधिपसयुतस्त
विश्वभरोऽर्जुनमपि व्यदधादशोकम् ॥ ५६ ॥
इन्द्रात्मजस्तदनु बाहुमुदस्य कोपा-
त्तिन्धूद्वहस्य समरे द्विपतां समक्षम् ।
हेत्या श्व एव यदि तस्य शिरो न कुर्या
तस्या विशेषमहमित्यकरोत्प्रतिज्ञाम् ॥ ५७ ॥

सर्वस्य दुर्निमित्तस्य किं फलं भविष्यतीत्युक्तप्रकारेण विचिन्तयन् आगेचयन्
समेव राज्ञ युधिष्ठिरस्य धाम आवास विवेश । विशौनस पुमार इत्यत्रापि
योज्यम् । अत्रानेकक्रियायौगपदात्समुच्चयः ॥ ५४ ॥

तत्रेति । अत्र युधिष्ठिरावासप्रवेशानन्तरम् । तत्र युधिष्ठिरधामनि अग्रणी
नैशयो येषां तान् सर्वान् बन्धून् युधिष्ठिरादीन् निशाम्य निरीक्ष्य । पुत्रस्य
अभिमन्यो वार्तां वधवृत्तान्तं निशम्य श्रुत्वा । धनजयस्य अर्जुनस्य चित्तं
स्वेनात्मना समानं नाम्ना तुल्यं तेजः अभिष्टम् । तापस्य पुत्रशोकसतापस्य
अपदेशेन व्याजेन चुचुम्ब स्फुरति स्म । पुत्रशोकात्सततोऽभूदित्यर्थः । अप-
ह्वात्कारः ॥ ५५ ॥

वीरमिति । वीर असहायशूर तनूज अभिमन्यु अनुचित्य स्मृतः ।
विष्णो पारदेवद भजतीति तद्भाज धाराऽ वाष्पधारापरितः दृष्टो युगल
यस्य तथोक्तं धरणौ लुठन्तं भुवि विवर्तमानं तं अर्जुनमपि । विश्वभार
कृष्ण वसुधाधिपेन धमयानं सयुतं सन् । वाग्मि आपद्म्याभि चिरेण ।
वृत्तादित्यर्थः । अशोकं निर्दुःखं व्यदधात् चक्रे । विपूर्वाहपाठे कर्तारं लट् ।
एवम् अर्जुनं पुटजवृक्षमपि अशोकं वधुगृह्य व्यदधादिति विरोधस्य श्लेषेणा-
भारात् विरोधानासात् एतत् ॥ ५६ ॥

इन्द्रेति । तदनु कृष्णयुधिष्ठिराभ्यां आधासनानन्तरं इन्द्रात्मन अर्जुन
कोपात् बाहु उदस्य उच्यते । श्व परमिन् दिन एव । ननु प्रपरस्मिन्नित्यर्थः ।
तस्य पुत्रानुपायविषयविषये श्लोकादिषु तिग्मद्वहस्य वैधव्यस्य शिरः समरे
मुदे द्विपतां दुर्गोपनाशीतां समक्षं हेत्या आशुषं न पुण्यां यदि । तया न
ष्टिप्या पदित्यर्थः । अहं तस्यां हेत्वाम् । अभिज्वालयादित्यर्थः । विजये

अथ वृत्तनेतद्व्यकरण्यं मीरवे विततान् सिन्धुपतये प्रतिश्रुतम् ।

तव गुप्तिरुगममपि मे मरोऽर्जुनात्मभरेऽथ इत्यतिगभीरधीर्गुरुः ॥५८॥

अन्येद्युरवलम्बितप्रथमशिखरिसानो मानौ स्कन्धावारयुगवसु-
धराधिपतियुद्धसत्राहपैशुन्यलम्पटपटहृद्यानतरले सिन्धुराजयुगले
शरणागतभरणालंकार्मणेन पद्मनेत्रेण सौभद्रवशोकातिरेकपरिग-
लितबाष्पपूरपङ्क्तिरे द्वारदेजे समानीतं सौवीरनायकगोपनस्थलदिह-
क्षयेष तुङ्गतरकेतुशृङ्गमधिरूटेन कपिपरिवृडेन परिमण्डितं मानसग-
रुडगन्धवह्वान्यवैः सैन्धवैराहित्यन्यनं स्यन्दनमधिरहा संक्रन्दन-

मित्युक्तप्रकारा प्रतिज्ञा अकरोत् । 'हेति स्यादाजुषे बहिर्द्वीले तरातिरेति'
इति विश्व ॥ ५७ ॥

अथेति । अथ अर्जुनप्रतिज्ञानन्तर एतद्वृत्त अर्जुनप्रतिज्ञावृत्तान्तं अवकर्ण्य
शुक्ला मीरवे मयशीलाय सिन्धुपतये सैन्धवाय अतिगभीरा अत्यन्तगम्भीरा
धी मन यस्य स गुरु द्रोण । हे सैन्धव, तव अर्जुनात् गुप्त्यो अवरण-
क्षयो युगमपि श्व समरे मे भर निर्वाध इत्युक्तप्रकार प्रतिश्रुत अङ्गीकारम् ।
प्रतिज्ञामिति यावत् । 'भवत प्रतिश्रवम्' इति वा पाठ । विततान चके ।
'काररक्षणयोर्गुप्ति' इति विश्व । मनुमधिनीकृतम् ॥ ५८ ॥

अन्येद्युरिति । अन्येषु मानौ सूर्ये अवलम्बित आधित प्रथमशिख-
रिण उदयशीलस्य सातु प्रथ येन तयोके सति सिन्धुराजयो सैन्धवसमु-
द्रयो युगले युग्मे स्कन्धावरयो सेनानिवेशयो युगे । उभयस्मिन् कौरवीये
पाण्डवीये चेलम् । वसुधराधिपतीना राज्ञाम् । उभयपक्षाणा दुर्योधनयुधि-
ष्ठिरयोरिति वा । युद्धे सत्ताहस्य उद्योगस्य पैशुन्ये सूचने लम्पटं ललप ।
सत्ताहस्यकैरिति यावत् । पटहना वाद्यविशेषाणा ध्वनं ध्वनेमि तरले
चक्षले सति शरणाग्रमागताना भरणे दुःखनिवारणे कमपि समर्थेन अलङ्करी-
णेन । 'कर्मक्षमोऽलङ्करी' इत्यमरः । पद्मनेत्रेण श्रीकृष्णेन शुभद्रया अप-
त्यस्य सौभद्रस्य अमिमन्यो वधात् य शोकातिरेक दुःखातिशय तेन पार-
गन्तिते बाष्पपूरे पङ्क्तिरे कर्दमिते द्वारदेसे समानीत सौवीरनायकस्य सैन्धवस्य
यज्ञोपनम्यल रक्षणदेश तस्य द्रष्टुमिच्छया दिहक्षयेवेत्युत्पत्त्या । तुङ्गतर अत्युन्नत
केतो गृह शिखर अधिरूटेन कपिपरिवृडेन हनूमता परितो मण्डित अलङ्कृत
मानसस्य गरुडस्य गन्धवहस्य वायोद्य त्रयाणा बान्यवै । वेगेन सदृशैरित्यर्थः ।
सैन्धवै अथै आहितं सपादित बन्धन यस्मिन् तयोक्त स्यन्दन रथ अधि-

१. 'प्रतिश्रवम्' इति पाठ . २ 'उभयस्मिनीरिति' इति पाठ ३ 'भवता
पाणिनिवृत्तौ' इति पाठ . ४ 'शूरवज्रबाष्प' इति पाठ ५. 'शरते' इति
पाठ . ६ 'मानसमार्गागरुड' इति पाठ . ७ 'सैपवै' इति नास्ति कचित्.

नन्दनः समरोचितवेषसंपदविकलेन निजवलेन सह प्रतिष्ठमानो
निरुद्धवियत्यथै रथैर्मदवन्धुरैः सिन्धुरैर्विविधगतिनाटकैर्घोटकैः कृत-
रणासत्तिभिः पत्तिमिविरचितपरिपन्थिजनमोहस्य व्यूहस्य पृष्ठभागे
जयद्रथं प्रतिष्ठाप्य स्वयमपि पुरोभागं परिप्लुर्माणस्य द्रोणस्य चरण-
योर्वाणाभ्यां प्रणीतप्रणिपातस्तेन दीयमानमार्गावकाशश्चण्डमारुत
इव घनमण्डलं तमेव व्यूहं क्षणादेव क्षोभयामास ॥

तदनन्तरम् ।

सशक्तकासुरपलायनवेगभङ्गी

तत्तादृशीमभिनयन्निव शौरिनुन्नः ।

वेगेन विस्मयकरेण विरोधिसैन्ये

विष्वक्चचार विजयस्य शताङ्गवर्षः ॥ ५९ ॥

रथ । सकन्दननन्दन अजुन समरस्य उचितया अनुरूपया वेषसंपदा अल-
कारसमृद्ध्या अविकलेन पूर्णेन निजवलेन चतुरङ्गेण सह प्रतिष्ठमान गच्छन्
सन् । मदेन दानजलेन बन्धुरे व्याप्तं सिन्धुरै र्गजै विविधा गती आस्त्र-
न्दितादी नाटयन्ति प्रकटयन्तीति माट्टकै घोटकै अथै निरुद्ध वियत्यथ
आद्याद्यमार्गं धैर्यै । आशुजतैरित्यर्थः । रथे कृता रणस्य आसत्ति सन्ध
यैस्तै पत्तिमि पादातैश्च विरचितं कृत परिपन्थिजनस्य शत्रुजनस्य मोह-
वित्तविकार येन तथोक्तस्य व्यूहस्य पञ्चाशकारस्य सेनाविन्यासस्य पृष्ठभागे
जयद्रथ सन्धव प्रतिष्ठाप्य निवेद्ययित्वा स्वय आत्मनापि पुरोभागं व्यूहमुखभाग
परिप्लुर्माणस्य अलनुर्वत । तत्र वसत इति यावत् । द्रोणस्य आचार्यस्य चर-
णयो वाणाभ्यां प्रणीतं प्रापितं प्रणिपातं नमस्कार येन तथोक्तं तत् ।
नमस्कारवाणी प्रयुज्येत्यर्थः । अतएव तेन नमस्कृतेन द्रोणेन दीयमान
मार्गस्य व्यूहमध्यप्रवेशस्य अवकाश अन्तरं यस्य तथोक्तं तत् तमेव व्यूहं
चण्डमारुत घनमण्डलं मेघवृन्दमिव क्षणादेव क्षोभयामास ॥

तदनन्तरमिदमुत्तरेण्यवयवम् ॥

संशक्तवेति । शौरिणा धीकृतेन नुन्न प्रेरित अत एव तत्तादृशी अल-
रणी संशक्तया अमुरा ॥ तेषां पलायने यो वेगः तस्य भङ्गी रीति
मभिनयन् विस्मयकरमिव स्थित इत्युपदेशः । विजयस्य अहंनस्य शताङ्गवर्षः

१. 'मद' इति पाठ २. 'पत्तिमि' इति पाठ ३. 'व्यूहस्य' इति पाठ .
४. 'मण्डल' इति पाठ . ५. 'मधमण्डल' इति पाठ .

तत्र निहुतदिनेश्वरदीप्तौ जृम्भिते तमसि धूलिमिषेण ।
 खिद्यते स्म युधि पाण्डवसेना हृष्यति स्म सहसा कुरुसेना ॥ ६० ॥
 गाण्डीवमेतेन मुहुर्विकृष्टं हस्त च दीर्घं च बभूव युद्धे ।
 तुलामिवर्णेन तैदाधिरोढुं स्वनामधेयस्थितिशालिनेव ॥ ६१ ॥
 अस्तं गतश्चेदरविन्द्वन्धुर्वन्ध्या भवेत्सापि मदीयसधा ।
 इतीव संक्वन्दननन्दनोऽसौ तदीयमार्गं हरुचे शरौघैः ॥ ६२ ॥
 मृतसंगतेनौष्ठपुटेन भूमुक्संवन्धिता स्पष्टमिव म्रुवाणैः ।
 धनंजयोऽसौ शितभङ्गकृतैः शिरोमिराच्छादयति स्म धानीम् ॥ ६३ ॥

रथभ्रेष्ठ विस्मयकरेण वेगेन उपलक्षित विरोधिसैन्ये शत्रुबले विष्वक् परितः
 चचार । अत्रोपमया अकुतोरोधप्रतीतेरलकारेण वस्तुध्वनि ॥ ५९ ॥

तनेति । अत्र तदानीं युधि निहुता आच्छादिता दिनेश्वरस्य सूर्यस्य धीति
 प्रकाश येन तस्मिन् तमसि धूलिमिषेण जृम्भिते सति पाण्डवसेना खिद्यते स्म ।
 कुरुसेना हृष्यति स्म । सहसेत्युभयत्र योज्यम् । प्रतिशमभ्रातृर्जुनोऽग्निं प्रविश-
 तीति तर्कादिति भावः । स्वागतावृत्तम् ॥ ६० ॥

गाण्डीवमिति । तदा तत्काले युद्धेऽपि एतेनार्जुनेन विकृष्ट आकृष्ट गाण्डी
 व हस्तस्य गाण्डीवस्य नामधेये गाण्डीवेति सज्ञाशब्दे स्थित्या शालित इति शालिना
 इवर्णेन इकारेण तुला साम्य अधिरोढुं प्रामिषेत्युत्प्रेक्षा । मुहुः हस्त अल्प च
 बभूव । दीर्घं आयतं च बभूव । अर्जुनचापस्य गाण्डिव गाण्डीवमित्युभयथापि
 व्यवहारादिति भावः । अत्र सहितबाणगुणाकर्षणतद्विमोचनकृताल्पत्वायतलस्यो
 अक्षरधर्महस्तत्वदीर्घत्वयोश्च छेपमितिकामेदाध्यवसायमूलातिदयोक्तयोरुक्तोत्प्रे-
 क्षासापेक्षत्वात्तया तयोः प्रत्येकमभ्रातृभावेन उक्तद्वयस्य स्पष्टिः । ‘गाण्ड्यगना
 रसज्ञायाम्’ इति वप्रत्ययानुशासने हस्तान्तदीर्घान्तयोस्तन्त्रेण निर्देश इत्युक्तम् ।
 ‘कपिध्वजस्य गाण्डीवगाण्डिवौ पुनपुसके’ इत्यमरकोशश्च । ‘स्वनाममध्यस्थिति
 शालिनेव’ इति पाठांतरम् ॥ ६१ ॥

अस्तमिति । अरविद्वन्धु सूर्य अस्तमन गतधेयः सा पूर्वोक्ता
 मदीया सधा प्रतिज्ञापि बन्ध्या निष्फला भवेत् । इत्यालोच्येवेयुः प्रेक्षा । असौ
 संक्वन्दननन्दन अर्जुन शराणां ओघैः समूहैः तस्य सूर्यस्यम तदीय मार्गं
 हरुचे निरुद्धवान् ॥ ६२ ॥

मृदिति । अयौ धनञ्जय अर्जुन शितैः तीक्ष्णैः भलैस्त्वन्नामकवर्णं कृतं
 छिन्नं । मृदा मृत्तिकया सगतेन जोष्ठयो ऊर्ध्वोपरयो पुटेन सपुटेन ।

धङ्कं वङ्ककुलामिपं घृतविपल्लिङ्गं कलिङ्गं पुन-

भोजं भाजनमापदां यमपुरीसीमारुधं मागधम् ।

चोलं दुःखनिचोलचित्तमिपुभिः कुर्वन्सुपर्वाधिभू-

पुत्रस्तत्र दिनावसानसमये रुन्धे स सिन्धूद्वहम् ॥ ६४ ॥

तत्रान्तरे ।

भूपस्तुत्तपमानधीर्भयभराज्जिज्ञासुरिन्द्रात्मभू-

वार्ता सात्यकिमारुती रिपुचमूव्यूहं प्रति प्राहिणोत् ।

तौ जित्वा गुरुमात्तसिंहनिनदौ संवीक्ष्य भूरिश्रवा

राधेयश्च हठार्त्ततो रुधतुः संक्षोभयन्तौ कुरुन् ॥ ६५ ॥

भुवं भुनक्ति भक्षयति पालयति इति भूमुरु राजा तस्य संबन्धिता संबन्धं स्पष्टं यथा तथा शुवाणः वदङ्गिरिव स्थितैरित्युल्लेखः । शिरोमिधार्त्री भुवं आच्छादयति सः । भुनच्छब्दस्योक्तोभयार्थतायाम् 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' इत्यनुशासनम् ॥ ६३ ॥

चङ्कमिति । सुपर्वाधिभुवः देवाधिपस्य पुत्रः अर्जुनः तत्र युद्धे इपुभिः बाणैः बद्धं बद्धदेशाधिपतिम् । जनपदसम्बद्धः सर्वत्र तदधिपश्चित्रवपाची । कुर्वन्मित्यनुपपन्नः । कङ्कुलस्य वृद्धवृन्दस्य आमिपं भोग्यवस्तु । कलिङ्गं पुनः घृतं विपदः मरणस्य लिङ्गं चिह्नं ऊर्ध्वश्चासादि येन तथोक्तम् । भोजं आपदां भाजनं पानम् । मागधं मगधदेशस्य संबन्धनम् । 'तस्येदम्' इत्यण् । यमपुर्याः सीमां प्रवेष्टं रणदि प्राप्नोतीति तद्वधम् । चोलं दुःखं निचोलं आच्छादनं यस्य तादृशं चित्तं यस्य तथोक्तं कुर्वन् । 'निचोलः प्रच्छदपटः' इत्यमरः । दिनावसानसमये सायंकाले सिन्धूद्वहं सैन्धवं रुन्धे स निरुद्धवान् । 'वङ्कम्' इति पाठोऽनुप्रास-महादुपेक्ष्यः । शार्ङ्गलविश्रीडितं वृत्तम् ॥ ६४ ॥

तत्रेति । तत्रान्तरे । अर्जुनयुद्धसमय इत्युत्तरेण संबन्धः ॥

भूप इति । भयभरात् भयानिद्ययात् अर्जुनापायचिन्तनजन्यात् उत्तप्यमाना संतप्यमाना धीः मनः यस्य सः । अतएव भूपः युधिष्ठिरस्तु इन्द्रात्मभुवः अर्जुनस्य वार्ता वृत्तान्तं शानुमिच्छुः जिज्ञासुः सन् सात्यकिं सौनेयं मारुतिं भीमं च उग्रां रिपुचम्बाः शत्रुसेनाया व्यूहं प्रति प्राहिणोत् प्रेषितवान् । ततः युधिष्ठिरप्रेषणादेतोः शूरं द्रोणं व्यूहमुग्रस्थितं जित्वा मात्तः सिंहनिनदः इत्येकारवः सान्नां तथोपै । पुङ्गवः शौर्यान् सम्यक् शोभयन्तौ तौ सात्यकिनीमौ संवीक्ष्य भूरिश्रवाः राधेयः कर्णश्च द्वौ हठात् बलाकारात् रुधतुः निरुद्धवन्तौ ।

अथ सोमदत्ततनुजो रमापतेरनुजोऽपि भग्नरथसूतकार्मुकौ ।

परिगृह्य पट्टसलतां परस्परं प्रधनं भयंकरमुभौ वितेतनुः ॥ ६६ ॥

अथ शिनितनयं निपाल्य भूम्यामुरसि धृतासिरसौ तु सौमदत्तिः ।

गलयितुमिव गर्वसारमन्तर्निजचरणेन निपीडयांचकार ॥ ६७ ॥

तदा हरिर्दूरगतोऽपि नाशं व्यापारयामास रथेऽर्जुनस्य ।

निजानुजातोरसि दत्तपादे भूरिश्रवस्येव महारथेऽस्मिन् ॥ ६८ ॥

चोदितस्य हरिणा किरीटिनो मार्गणेन हतहस्तपल्लवः ।

सोमदत्ततनयो न केवलं कौरवा अपि विहस्ततां ययुः ॥ ६९ ॥

रणद्वेः कर्तारि लिङ्ग । 'हठात्ततो रुधधनुः' इत्येव पाठः । 'उभौ रुधधनुः' इति पाठे उक्तसदमालाभादिति । दत्तं पूर्ववत् ॥ ६५ ॥

अथेति । अथ सोमदत्ततनुजः भूरिश्रवाः रमापतेः श्रीकृष्णस्य अनुजोऽपि सात्यकिश्च उभौ द्वौ भग्नानि रथः सूतः सारथिः कार्मुकं चापः तानि ययो-
स्तयोर्द्वौ सन्तौ पट्टसः खड्गविशेषः लतेव तां परिगृह्य परस्पर अन्योन्यं भयंकरं
प्रधनं द्रुग्द्रुक् वितेतनुः चक्रतुः । मञ्जुभाषिणीवृत्तम् ॥ ६६ ॥

अथेति । अथ धृतः असिः पट्टसः येन सः असौ सौमदत्तिः सोमदत्तपुत्रः
भूरिश्रवास्तु शिनितनयं सात्यकिं भूम्या निपाल्य पातयित्वा अन्तः मनसि यः
गर्वः तस्य सारः स्थिरांशः तं गलयितुं वमयितुमिवेत्युपप्रेक्षा । उरसि सात्यकेर्व-
क्षसि निजेन चरणेन निपीडयांचकार निपीडितवान् । पुष्पिताम्रावृत्तम् ॥ ६७ ॥

तदेति । तदा सात्यक्युरोनिष्पीडनसमये दूरगतः । दूरे वर्तमानोऽपीत्यर्थः ।
हरिः श्रीकृष्णः अर्जुनस्य रथे अशं चक्रं चभ्रुरिन्द्रियं च न व्यापारयामास न
चलितवान् । रथं न चोदयामासेति यावत् । सात्यक्यपायभयादिति भावः ।
किंतु निजस्य अनुजातस्य सात्यकेः उरसि दत्तः निहितः पादो रथचरणं च
येन तथोक्ते अस्मिन् भूरिश्रवसि नाम महारथे रथभ्रेष्ठे रथिकभ्रेष्ठे चैव अशं
व्यापारयामास । विद्यायार्जुनरथप्रेरणं तमेवापदवदित्यर्थः । अत्र दूररूपप्रतिध-
न्धकसत्त्वेऽपि भूरिश्रवसि चक्षुर्व्यापारवर्णेनाद्विभावनामेदस्य उक्तप्रतिबन्धकामा-
वरूपसामग्रीसत्त्वेऽपि अर्जुनरथे तद्व्यापारानुदयस्य वर्णनाद्विशेषोक्त्यर्थः उभयोः
श्लेषानुप्राणितयोः ससृष्टिः ॥ ६८ ॥

चोदितस्येति । हरिणा श्रीकृष्णेन चोदितस्य प्रेरितस्य । भूरिश्रवोवधायेति
भावः । किरीटिनः अर्जुनस्य मार्गणेन वाणेन हतः लिङ्गः हस्तः पल्लव इव यस्य
तयोक्तः सोमदत्तस्य तनयः केवलं भूरिश्रवा एव विहस्तता हस्तग्रन्थत्वं न ययौ
न प्राप । किंतु कौरवाः सर्वेऽपि विहस्तता व्याकुलत्वं च ययुः । 'विहस्तो व्याकुलः'

१. 'च' इति पाठः. २. 'भयानक' इति पाठः. ३. 'भूमौ' इति पाठः.
४. 'वभूव' इति पाठः.

भूरिश्रवास्तदनु पुत्रममुं बलारे-

भूयो विगर्ह्य पुरुषोत्तमसंनिधाने ।

आचम्य पावनमसौ कुशमेकर्मन्य-

मास्तीर्य युद्धमुवि तत्र शयालुरासीत् ॥ ७० ॥

तदनु हिडिम्बवैरी दिननायकतनयसाहाय्यकेन भयानकसाय-
कनिकायवर्षिणा ममर्षिणां दर्पेण गरीयसां दुःशासनयवीयसां विसै-
रमुज्जासयितुं विदलितविमतमदां निजगदामष्टाभिः काष्ठाभिः सह
भ्रमयांचकार ॥

गान्धारजाजठरसीम्नि पुराश्मदत्तां

दत्त्वा दशां युधि गदा पवमानसूनोः ।

दुःशासनानुजकुलाय हि यौगैष्या-

घके मिथोऽष्टनवार्ति त्रिदशीम्नु यातुः ॥ ७१ ॥

समी' इत्यमरः । अनेकस्य हस्तच्छेदेन सर्वेषां विह्वलत्ववर्णनादसंगत्यलंकारः
श्लेषानुप्राणितः । रघोद्धता ॥ ६९ ॥

भूरिश्रवा इति । तदनु हस्तच्छेदनानन्तरं असौ भूरिश्रवाः अमुं अन्येन
युध्यमानस्य अधर्मेण हस्तच्छेदकं बलारेः इन्द्रस्य पुत्रं अर्जुनं पुरुषोत्तमस्य
श्रीकृष्णस्य संनिधाने समीपे । तं चापीत्यर्थः । भूयः शुद्धसुदुः विगर्ह्य निन्दित्वा
पावनं पवित्रं एकं पुशं जलं आचम्य अन्यं पुशं दर्भं आस्तीर्य तत्र आस्तीर्य-
युद्धे शयालुः शयनशील आसीत् । प्रायोपवेशं चक इत्यर्थः । 'कुशो राममुते
दर्भं योके द्वीपे पुशं जलम्' इत्यमरः ॥ ७० ॥

तदन्विति । तदनु हिडिम्बवैरी भीमः दिननायकतनयस्य कर्णस्य साहाय्य-
केन छात्रहरणेन हेतुना दर्पेण गरीयसाम् । दुर्भारहंकाराणामित्यर्थः । अतएव
भयानकं भयकरं सायकनिकायं पाणपुच्छं वर्षन्तीति वर्षिणा अमर्षिणा कुञ्जानां
दुःशामनस्य यवीयसां अनुजानां विसरं समूहं उज्जासयितुं हन्तुम् । 'उज्जासनप्रम-
थनकथनोज्जासनानि च' इत्यमरः । 'यवीयसामुज्जासयितुम्' इत्येतावन्मात्रपाठे
कर्मणः शेषत्वविशेषा पठ्यौ । 'न लोह-' इत्यादिना वृषोणपरपृथा एव निषेधात् ।
विदलितः निरसः विमतानां शत्रूणां मदः यया तां निजगदा अष्टाभिः काष्ठाभिः
सह रिग्भिः सह भ्रमयांचकार । साष्टदिग्भ्रमणं प्राणितवानित्यर्थः ॥

गान्धारजेति । पवमानसूनोः भीमस्य गदा गान्धारजायाः गान्धार्या

१. 'अदन्' इति पाठः. २. 'सुन' इति पाठः. ३. 'विघ्नम्' इति भास्ति कपिड.
४. 'दर्भ' इति पाठः. ५. 'यम भयमयमात्र' इति पाठः. ६. 'यौगैष्या' इति पाठः.

विहयं विरथं विसारार्थं विशरासे विपताकिकापटम् ।

विशिखेन विवस्वतः सुतं विदधातिस्र वृकोदरः क्षणात् ॥ ७२ ॥

अथान्यमास्थाय रथं क्षणेन कर्णः कुरूणां धुरि कार्मुकस्य ।

पूर्वं गुणेनाशुगजातमेकं पश्चादटन्याप्यपरं निरास्यत् ॥ ७३ ॥

मारुतिस्तदनु सोमदत्तभूपादपांसुपरिधूसरोरसा ।

कंसमर्दनकनीयसा समं शक्रनन्दनसमीपमाप सः ॥ ७४ ॥

तदनु दनुजपरिपन्थिनि श्रीकृष्णे निजशरपुञ्जेन कुरुकुञ्जरान्

जठरसीन्नि गर्भदेशे पुरा गर्भं दृत्वा विरेणाप्यप्रसवसमये अस्मना पापाणेन
तद्वत्पशुतेन दत्तां कृतां दशां अवस्थाम् । वेदनामिति यावत् । सुधि दत्त्वा ताव-
द्दुःखं कृत्वा दुःशासनस्य अनुजानां कुलाय वृन्दाय । क्रियाग्रहणाजगुर्धो ।
अटयुजां नयतिमिति शाकपार्थिवदिवात्सनासः । त्रिदसीः अम्बरसस्तु मिथः
अन्योन्यं यातुः सोदरभार्याः यौगपद्यादि एककालमेव चके । साटनवर्ति धार्ति-
राष्ट्रानवधीदित्यर्थः । 'भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम्' इत्यमरः ।
पुरा किल गान्धारी दृत्वा गर्भं विरादप्यप्रसवे अस्मना गर्भं ममायेति भारती-
कथाऽत्रानुसंधेया ॥ ७१ ॥

विह्वयमिति । वृकोदरः भीमः विशिखेन बाणैरिति जाल्यैकवचनम् ।
क्षणात् विवस्वतः सूर्यस्य सुतं कर्णं विगता हया अश्वाः यस्य तयोक्तं विरथं
विसारार्थं विशरासे विगतधनुषं विपताकिकापटं विगतपञ्चजोशुकं च विदधा-
तिस्र चके ॥ ७२ ॥

अथेति । अथ कर्णः क्षणेन अन्यं रथं आस्थाय अधिरुह्य । 'आसाय' इति
पाठान्तरम् । कुरूणां कौरवाणां धुरि समक्षं पूर्वं प्रथमं कार्मुकस्य गुणेन मौर्ध्या
एकं आशुगजातं बाणवृन्दं निरास्यत् निर्गमयामास । पश्चात् कार्मुकस्य अटन्या
कोट्या अपरं आशुगजातं वायुसंभवं भीममपि निरास्यत् निर्धूतवान् । 'कोटि-
रस्याटनीः' 'आशुगौ वायुविशिखौ', 'जातं जालोपजन्मद्यु' इति सर्वभ्रामर-
विश्वप्रकाशौ ॥ ७३ ॥

मारुतिरिति । तदनु धनुष्कोट्या निर्धूय कर्णेन मोचनानन्तरं स मारुतिः
भीमः सोमदत्तभुवः भूरिश्रवसः पादे पांसुना रजसा आक्रमणलभेन परिधूसरं
मलिनं उरः यस्य तेन कंसमर्दनस्य श्रीकृष्णस्य कनीयसा समं अनुजेन सालकिना
सह शक्रनन्दनस्य अर्जुनस्य समीपं आप प्राप्तवान् । रथोद्धतावृत्तम् ॥ ७४ ॥

तदन्विति । तदनु निजशराणां पुञ्जेन कुरुकुञ्जरान् कौरवश्रेष्ठान् भञ्जयन्तं
हेदयन्तं तं धनंजयं अर्जुनं प्रति सुतस्य अभिमन्योः वधेन कृतः मन्तुः अप-

१. 'आसाय' इति पाठः. २. 'श्रीकृष्णे निज' इति नास्ति कश्चित्.

भक्षयन्तं धनजयं तं सुतवचेन कृतमन्तु रिपुं निहन्तुमादिश्य
दलितदैत्यचक्रेण निजचक्रेण चण्डकरमण्डलमपिदधाने गमन्निमान-
स्तमहास्तेति समस्तनिजमलकोलाहलमाकर्ण्य दुःशलाजानिमुदा नि-
र्जनदनमुदासयत् ॥

तदा प्रकाशस्य दिवाकरस्य तिरोहितस्यापि जयद्रथस्य ।

अदर्शनायापि च दर्शनाय सुदर्शन हेतुरभून्मुखारेः ॥ ७५ ॥

सकलमपि जगन्ति चक्रयूथ सवितुरदर्शनतः सखेदमाहुः ।

समरभुवि कथं नु शौरिचक्र तपनतिरोभवन् तदाचक्राङ्गे ॥ ७६ ॥

तावत्किरीटी तरुणेन्दुमौलेर्बदान्यताकीर्तिवदावदेन ।

शैरेण शत्रोरलुनीत शीर्षं साकं प्रमोदेन स कौरवाणाम् ॥ ७७ ॥

राघ येन त रिपु सैन्यव निहन्तु आदिश्य आज्ञाप्य दनुजाना दानवाना परि
पथिनि घ्नौ श्रीकृष्णे दलित छिन दैत्याना चक्र येन तेन चक्रेण चण्डकर
मण्डल सूर्यबिम्ब अपिदधाने आच्छादयति सति गमस्तय किरणा अस्य
सन्तीति गमस्तिमान् सूर्य अस्त अस्तमय अहास्त गतवान् । जहातेर्गल्यथकात्
कर्तारि उक्तिं तक्तिं सिष् । इत्युक्तप्रकारं समस्तस्य निजबलस्य कोलाहल कलकल
आकर्ण्य दुःशला दुर्योधनसौदरी जाया भार्या यस्य स सै-धव निज वदन
मुदा सतोषेण गन्धर्वाभिप्रातिजन्येन सह उदासयत् उन्नमितवान् ॥

तदेति । तदा सै-धवमुखोपमनसमये मुखारे श्रीकृष्णस्य सुदर्शन चक्र नेत्र
य मुष्टु पश्यतीति सुदर्शन शोभनालोकन च प्रकाशस्य दीप्यमानस्य दिवाकरस्य
सूर्यस्य अदर्शनायापि अप्रत्यक्षाय च तिरोहितस्य व्यूहाच्छादितस्यापि जयद्र
थस्य सै-धवस्य दर्शनाय च तमयसा अपि हेतु कारण अभूत् । अत्र सूर्यप्र
त्यक्षसामग्रीभूतनेत्रालोकनयो तदप्रत्यक्षहेतुत्ववचनाप्यापातालकार । एव प्रत्य
क्षप्रतिबिम्बस्य तिरोधानसत्त्वेऽप्युक्तसाम्या सै-धवप्रत्यक्षवर्णनानृतीयवि
भावनामेदम् । द्वयो श्रेष्ठानुप्राणितयो ससृष्टि । 'स्यात्पापातोऽन्यथापारि
-तपाकारि त्रियेत चेत्' इति । 'आयोत्पत्तिस्तृतीया स्यात्तस्यपि प्रतिबिम्बे'
इति क्रमेण सदुभयशब्दे ॥ ७५ ॥

सकलमिति । अगति लोका सकल चक्राणां चक्रवाक्यानां यूथ युग्ममपि
सभिनुः सूर्यस्य अदर्शनत आत्रयशात् सखेदं वदुःख आहु । शौरे श्रीकृष्णस्य
चक्रगेक नु तदा समरभुवि तपनस्य सूर्यस्य तिरोभवन अदर्शने कथं विवलाधये ।
आवकातो वामयामाय । श्रेष्ठानुप्राणितो विरोधमाय । पुणितप्राप्तम् ॥ ७६ ॥

तापदिति । तापत् सै-धववदनोपमनस्य एव स किरीटी अर्जुन । तद

१ 'मन्त्र' इति पाठ २ 'विदधाने' इति पाठ ३ 'आहु' इति
पाठ ४ 'यह निजवन्तुनाय' इति पाठ ५ 'जहाते' इति पाठ .

वृद्धक्षत्राखलौ सायं नालमर्घ्याय कं घृतम् ।

इतीव कं सिन्धुमर्तुर्निष्णुस्तस्मिन्नपातयत् ॥ ७८ ॥

एतत्किमित्ययमपास्य सुतस्य शीर्षं

शीर्यन्स्वमूर्धनि वरेण शशाङ्कमौलेः ।

क्षोण्यामवाह्युत्तया निपपात वेगा-

द्यात्रातुकाम इव तत्सुतवत्सलत्वात् ॥ ७९ ॥

अथ तस्मिन्वासनसूनौ वासरविरामे शिविरमेत्य यथावृत्तं रण-
कथां विश्राप्य हृदयितरोमाण राजानमुपतिष्ठमाने सुयोधनस्तु क्रोध-
नतया भगिनीजानिहानिनिर्दानया सर्जामपि शर्वरीं नियोजुकामः
सन्नौम्भीरयुद्धारम्भमेरीनिष्पानमुज्जृम्भयामास ॥

गेन्दु बालचन्द्र मौलौ शिरसि यम्य तस्य सदाशिवस्य वदान्यतया दातृत्वेन
या कीर्तिं तस्या वदावदेन वनजा तदुत्तनेति यावत् । 'वदो वदावदो वक्षा'
इत्यमर । वरेण पागुरतात्त्राभिमन्त्रितबागेन शत्रो पुनःपातिन सैन्यवस्य
शीर्षं शिर कौरवाणां प्रमोदेन साक सतोपेण सह अलुनीत चिच्छेद । छुनाते
कर्तारि लट् । सहोत्पलकार ॥ ७७ ॥

वृद्धक्षत्रेति । साय सायकाले वृद्धक्षत्रस्य सैन्यवस्य पितु अचलौ सपुटितकर-
द्वये अर्घ्याय अर्घ्यं कर्तुम् । सन्निवृत्तिरिति शेष । घृत्त क जल नाल न पर्याप्त इत्या-
लोच्येवेत्युपेक्षा । सिन्धुमर्तुं समुद्रस्य सैन्यवस्य च क जल शिरस्य तस्मिन् वृद्ध-
क्षत्राखलौ जिष्णु अर्जुन अपातयत् । 'इतीव क सिन्धुमर्तुं' इत्येव पाठ ।
पाठान्तरे तु कमिष्यनेन साक्षाद्भुजया साक्षाद्भुजदोषापत्तिरिति ध्येयम् ॥ ७८ ॥

एतदिति । अथ वृद्धक्षत्र एतत् अचलिष्य शिर किम् । कुन आपतित
इति जुगुप्सयतिरिति शेष । सुतस्य शीर्षं सैन्यवदशिर अपास्य भुवि निपास्य
शशाङ्कमौले सदाशिवस्य वरेण 'य पातयेत्स्वसुतस्य शीर्षं पतितेनैव सह तच्छिर'
इत्यात्मकेन स्वस्य मूर्धनि शिरसि शीर्यन् भिन्दन् सन् । सुते वत्सलत्वात् वात्स-
ल्यात् तत् सैन्यवदशिर आप्रातुकाम इवेत्युपेक्षा । अवाह्युत्तया अधोमुख
स्वेन क्षोण्या भुवि वेगात् निपपात । 'नैवात्मनीनमयवा क्रियते मदान्धै' इति
प्रसिद्धेरिति भाव । पुरा वृद्धक्षत्र पाण्डवैर्ममनुचिन्त्य तपसाराधितेन शत्रे-
णोत्तविध वरमवाप्य तद्विज्ञानवृष्णचोदितकिरीटिश्रयुक्पागुपताम्रपातितपुनशि-
र पातनेन ममारेति भारती कथा ॥ ७९ ॥

अथेति । अथ तस्मिन् तत्तादृक् सैन्यवदन्तरि वासरवसूनौ अर्जुने वासरवि-
रामे सायकाले शिविरमेत्य रणकथा वृत्त निष्पन्न अनतिरन्ध्र यथावृत्त विश्राप्य

१. 'इतीव सिन्धुमर्तु' इति पाठ . २. 'न्यपातयत्' इति पाठ ३. 'दृष्ट'
इति पाठ ४. 'निषननिदान्तया' इति पाठ ५. 'यन्नीर' इति पाठ .

एते तदा तं समाकर्ण्य समयवैज्ञानिकाः स्मरणमात्रकृतसंनिधानं
निशि दशगुणितभुजबलावलम्बं हिडिम्बभागिनेयं पृथक्प्रस्थाप्य
स्वयमपि सकलान्यपि निजवलानि संनाह्य संयुगाय युगायतबाहवः
शक्रमुत्तादयो निश्चक्रमुः ॥

या तारका मे सत्तवं विरुद्धा तां विभ्रतीमा इति वद्धरोपम् ।

सर्वेन्द्रिये सत्यपि सैनिकानां मार्गं दृशामेव तमो हरोध ॥८०॥

शर्वर्याश्चिकुरे मनोजशिखिनो धूमे नभोरण्यभू-

जम्बूशाखिनि पेचकाण्डजदृशामालोकसिद्धाक्षने ।

चैले कालहलायुधस्य तमसामुज्जृम्भणे तादृशो-

ऽप्यहीवाह्वशिल्पमद्भुततमं चक्रुर्द्वये सैनिकाः ॥ ८१ ॥

हपितरोमण आश्चर्यात् सरोमाशं राजान धर्मराज उपतिष्ठमाने स्तूयमाने सति ।
सुयोधनस्तु भगिनी जाया यस्य तस्य सैन्धवस्य हानि नाश निदान मुख्यका-
रण यस्यास्तया क्रोधनतया अत्यन्तक्रोधेन हेतुना सर्वानपि शर्वरीं रात्रिं नियो-
द्धुक्काम सन् गम्भीरं युद्धारम्भे भेरीणा निष्पान झाकारं उज्जृम्भयामास । एषो-
योगसूचनायेति भावः ॥

एत इति । तदा तत्काले तं भेरीनिष्पानं समाकर्ण्य समये विज्ञानं कालो-
चितकर्तव्यताद्योप शीलं येषां ते समयवैज्ञानिका अतएव युग वृषभद्वयादि-
हृन्धवाद्यातिर्यग्द्वाराविशेषं तद्ददायतीं बाहू येषां ते सज्जसुत अर्जुन आदिर्धर्मा
तथोक्ता एते पाण्डवा स्मरणेनैव स्मरणमात्रेण कृत संनिधानं समीपस्थितिर्येन
॥ निशि रात्र्यां दशगुणित दशधा आहत भुजयो बल अवलम्ब सहायो यस्य
तं हिडिम्बभागिन्या हिडिम्ब्या अपत्यं तद्भागिनेय पटोरकच पृथग् प्रधानत्वेन
प्रस्थाप्य रणाय प्रयोज्य सकलानि बलानि संनाह्यापि तयोऽप्रयिता च स्वयमपि
संयुगाय युद्धं कर्तुं निश्चक्रमु निष्क्रान्ता ॥

येति । या तारका नक्षत्रं इति जालेक्यचनम् । कनीनेका च । 'कनीनेकर्त-
योन्मारा' इति रत्नमाला । तारैव तारका । अत एव 'प्रस्पन्दमानपर्येततार-
मन्तथस्तु' इति काटिदासः । मे मम सत्तवं सर्वस्यामपि रात्रौ, न तु चन्द्रवत्पूर्व-
पञ्च एवेत्यर्थः । विरुद्धा प्रतिपातिनी तां तारकां इमा दृशाः विभ्रति इति हेतो
यद्धरोपमिदं स्थितमित्युपदेशा व्यञ्जकप्रयोगाद्रम्या । तमाः अन्धकार सर्वमि-
न्द्रिये हरिभमे सत्यपि दृशां नेत्राणां तारकाधारिणां मार्गमेव हरोध ॥ ८० ॥

शर्वर्या इति । शर्वर्या रात्र्यवनाया चिकुरे केशपाशे मनोजस्य गम्भय-

प्रधनेऽद्भुतेऽपि निशि नारददृष्टेः प्रथमेतरा व्यलसदीतिरुद्रा ।
वनिता अपि त्रिदशनाथनगर्या वरणस्रज चिकुर एव वदन्धुः ॥ ८२ ॥

अमीषु युद्धदिवसेभ्यमेव हि कामुकः ।

रणोत्सवे विभज्यार्थं रात्रयेऽसौ ददौ यतः ॥ ८३ ॥

ततः क्षणादेव घटोत्कचोऽसौ सङ्ग्रामसीमोपरि जृम्भमाणः ।
तमीमिमां सान्द्रतमां तमोभिर्दृष्ट्वा प्रभाभिर्दिवसं विनेने ॥ ८४ ॥

सैव शिखि नवो धूमे नभस आकाशस्यैव अरण्यभुव जम्बूसासिनि नील
पले जम्बूवक्षे पेचकाण्डजाता उलूकाना दृशा आलोक्य सर्ववस्तुदर्शनार्थं सिद्धा
पने कालस्यैव हलायुधस्य बलरामस्य चैले नीलबले तादृशे नैल्यसाद्रत्वाभ्या
अनुपमे तमसा उज्जृम्भणे प्रचारे सत्यपि अहि वासर इव द्वये सैनिका कौरवा
पाण्डवाश्च अद्भुततम अत्याश्चर्यकर आहवशित्य युद्धचेष्टिन चक्रुः । ईर्ष्यावशादिति
भावः । अश्लिष्टमालपरम्परितरुपकस्योपमया ससृष्टिः । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ८१ ॥

प्रधनेति । निशि तमस्विन्या प्रधने युद्धे अद्भुते सत्यपि नारददृष्टेर्दृष्ट्वा म-
हती प्रथमेतरा द्वितीया इति आनन्दबाष्पाणा दृष्टि व्यलसत् । वभूवेत्यर्थः ।
'या निशा सर्वभूताना तस्या जागर्ति ध्यमी' इत्यागमादानैर्योगिना समाधिपाल-
त्वेन दर्शनाप्रसङ्गेति भावः । त्रिदशनायनगर्या स्वर्गस्य सबन्धिभ्यः वनिता
अप्सरसोऽपि वरणस्रज चिकुरे केशपाश एव वदन्धुः । तदानीं भोगकालवात्ता-
सामपि तद्युद्धदर्शनाप्रसङ्गेति भावः । केचित्तु अधकारनिराधेन क्रमेण युद्धस्य
नवधराणां च दर्शनायोगादित्युभयत्र भावापमाहुः । अत्र युद्धेनैव त्वविशेषणस्य
तद्गताश्चर्यसन्मत्तनवसुरदर्शनप्रतिबन्धकान्धकारावरणानि प्रायगर्भत्वात्परिकराल-
कारः । पूर्वेन ■ योगयोगावसरत्वाभिप्रायगर्भत्वादयमिति ध्येयम् ॥ ८२ ॥

अमीष्विति । अमीषु युद्धदिवसेषु । युद्धदिनानां मध्य इत्यर्थः । अयं सैन्धवयु-
द्धदिवस एव कामुकं स्त्रीपरायणः । हि खल्वर्थः । यतः कारणादसौ दिवस रणो-
त्सवे विभज्य विभागकृत्वा अर्धसमांशं रात्रये ददौ दत्तवान् । कामिना सर्वसद्वा
नैरप्यगण्यत्ववद्मार्थकामेषु स्त्रीपुंसयोरर्धफलभागित्वस्मरणाच्चेति भावः । अनोत्तर
वाक्यार्थेन दिवसस्य कामुकत्वसमर्थनात्काव्यलिङ्गमेव । 'रात्रयेऽसौ ददौ यतः'
इत्येव पाठः । पाठादतरे अवशिष्टस्य नैरथक्यं अयमिलानुपपन्नकृत्येति ध्येयम् ८३

तत इति । तत असौ पाण्डवप्रस्थापित घटोत्कच क्षणादेव सङ्ग्रामसीमं
युद्धदेशस्य उपरि ऊर्ध्वभागे । आक्राश इति यावत् । जृम्भमाणं वर्तमानं सन् तमो-
नि साद्रतमा इमा युद्धशक्तिर्नीं तमीं रात्रिं दृष्ट्वा स्थूलायतदन्तानां प्रगाभि-
दिवसं विनेने । नित्यमस्माच्चकारेत्यर्थः । अत्र तमोनीत्याया रात्रेर्नैल्यस्यागपूर्वक
दृष्ट्वाप्रभाभ्यापनवर्णनात्पाण्डुपालकारः ॥ ८४ ॥

तिष्ठ द्रोण सुयोधन हृततरं धावस्व दुःशासन

त्वा मुञ्चामि किमर्थं भोः कृप कृपालेशोऽपि न तत्कृते ।

गान्धाराधिप का कथा तव रणे दुर्मेघसामग्रणीः

कर्णः केति घटोत्कचः वदुरवो व्यभ्राम्यदभ्रान्तरे ॥ ८५ ॥

हैडिम्बेयममुं निजादृष्टैः सितः क्षुब्धश्चाशामुखं

दष्टाङ्कुरकरालमाचपरशु दष्टैव केचिद्भटाः ।

विभ्रुक्षुक्षुरामिमीलुरवनौ पेतुर्मुमूर्च्छुर्जहुः

प्राणानारुहुर्विमानममरीरौपुः प्रमोद दधुः ॥ ८६ ॥

नमसि तमभिवीक्ष्य घोररूप दिशि दिशि तत्र पलायिते नृपौघे ।

मरणसमयमुष्टिलमशस्वस्तदमिमुखः प्रययौ कवन्ध एकः ॥ ८७ ॥

तिष्ठेति । हे द्रोण, त्वं तिष्ठ युद्धाय स्थिरं भवेत्सर्वं । हे सुयोधन, त्वं हृततरं अतिशीघ्रं धावस्व पलायस्व । हे दुःशासन, त्वामयं मुञ्चामि किम् । न मुञ्चाम्येवेत्यर्थः । भो दृष्टं हे शारद्वत, त्वावृते भवद्विषये कृपालेश करुणालवोऽपि नास्ति । निहन्म्येवेत्यर्थः । गान्धाराधिप शत्रुने, तव रणे का कथा । युद्धे विषये त्वं कियानित्यर्थः । दुर्मेघसा दुर्बुद्धीना अग्रणी कर्ण कृपाकुलात् । इत्युक्तप्रकारं वदुः कठोर रव यस्य तथोक्तं सन् घटोत्कच अभ्रान्तरे आकाशमग्नये व्यभ्राम्यत् सचचार । शार्दूलविभीषितम् ॥ ८५ ॥

हैडिम्बेयमिति । निजेन अदृष्टितेन मिलितिरभ्येन क्षुब्धमिति कम्पमानानि दशानामाशानां दिशा मुखानि यस्य स दष्टाङ्कुरे कराल भीषण भास एहीत परशु इत्यारं येन तं अमुं हिडिम्बाया अपत्यं हैडिम्बेय घटोत्कच इष्टैव । न तु युद्धेत्यर्थः । केचिद्भटा कौरवा विभ्रु भीतवन्तः । ततः पुङ्गु वरुडु । ततः अमिमीलु ममुः । केचिद्भटा अवनौ पेतुः । ततः मुमूर्च्छुः । ततः प्राणान् जहुः । केचिद्भटा विमान देवयान आरुह्युः । अपरावृत्तं गृत्वा इति भावः । अतएव अमरी देवाग्रना आपुः । अतएव प्रमोद दधुः । विमोलादेः सर्वत्र धर्तरे णि । अत्र केचिद्भटेषु बर्तृकारके भयभीन्नानां केषुचित्तनमूर्च्छनप्राणत्यागानां केषुचिद्विमानारोहणदेवाग्रनाप्राप्तिप्रमोदवदनानां च एते कश्चिदाणामवयवाः करदरीपद्माकारप्रयम् । विमानारोहणदेवाग्रनाप्राप्तो प्रमोदवदनहेतुत्वात्काव्येतिभेदस्य तृतीयेन सदैक्यवाचकात्प्रवशात्संकरः । अस्य च प्रथमद्वितीययोश्च संश्लिष्टिष्ठि विवेकः । पूर्ववदुक्तम् ॥ ८६ ॥

नमामीति । भोर्भयकरं रूपं आकारं यस्य तथोक्तं तं घटोत्कचं नमसि

पितुश्च पुत्रस्य च वेदवाक्यैर्यदुक्तमैकात्म्यमिदं हि दृष्टम् ।

मीमात्स्रजोऽपि स्वयमेव युद्धे भीमो यदासीदरिसैनिकानाम् ॥ ८८ ॥

भिण्डीपालैस्तोमैः शूलजालै-

^३र्वपैस्त्रैश्चोभयेषां नृपाणाम् ।

दृष्टः कापि काप्यदृष्टोऽरिसैन्य

व्योम्नि स्थित्वा नास्ति शेषं स चक्रे ॥ ८९ ॥

स्वस्य क्षयं नागमदद्य राज्ञौ दुर्योधनस्य ध्वजिनीति मत्वा ।

पितृव्यभक्त्येव स भीमसूनुस्तत्रैव तस्याः क्षयमावतान ॥ ९० ॥

आकाशे अभिवीक्ष्य नृपाणां कौरवाणां ओघे दृन्दे दिशि दिशि प्रतिदिश पला-
यिते सति तत्र युद्धदेशे मरणसमये सुग्रीु लम्ब दृष्टवदित शस्त्र आयुध यस्य
तथोक्त एक क्वण्ठ अपमूर्ध्वकलेवरमेव ॥ घनोत्कच प्रति अभिमुख ययौ ।
नान्य कश्चिदपीत्यर्थः । अत्रामिमुखगमनस्य क्वण्ठ एव नियमनात्परिसदृश
लङ्कारः ॥ ८७ ॥

पितुरिति । पितु जनकस्य च पुत्रस्य च द्वयोः । एक आत्मा स्वरूप
ययोस्तयो भाव ऐकात्म्य नाम यद्वस्तु वेदवाक्यै 'आत्मा वै पुत्रनामासि'
इत्यादिभि उक्त बोधित इदं तत् पितृपुत्रयोरैकात्म्यं दृष्टं हि । इदानीमिति
द्वेषः । पुरा श्रुतिषिद्धम्, इदानीं तु प्रत्यक्षविद्वमित्यर्थः । यत् यस्मात् एष घटो
त्कच स्वयं भीमात्मजोऽपि सन् युद्धे अरिसेनिकानां भीम भयकरश्च आसीत् ।
तस्मादिति योज्यम् । श्लेषानुप्राणित वाक्याधरेतुक्त काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ८८ ॥

भिण्डीपालैरिति । स घनात्कच उग्रैः भिण्डीपालैः तोमैः शूलानां
नाभं समूहैः शूलद्वय आयुधविशेषाः । वर्षा आकारविशेषश्च उपलक्षित
व्योम्नि नभसि स्थित्वा उभयेषां विधना नृपाणाम् । नृपरित्यज्य । कर्तृत्वस्य
श्लेषत्वविवक्षाया 'आम शूलस्य पञ्चाक्षम्' इत्यादाविव पठ्यते । कापि अदृष्टश्च
सन् अरीणां सैन्यं नास्ति शेषम् । नाममात्रावशिष्टमित्यर्थः । चक्रे । सर्वं यथा
नेति यावत् । शालिनी ॥ ८९ ॥

स्वस्येति । दुर्योधनस्य ध्वजिनीं सेनां अथ अस्या राज्ञौ स्वस्य आत्मन
सर्वाधन क्षय निवेश नागमत् न प्राप इत्युक्तप्रकारेण मत्वा ज्ञात्वा स भीम-
सूनु घनोत्कचः पितृव्यं पितृभ्रातरौ दुर्योधने मन्त्रवेत्सुत्प्रेक्षा । तत्र युद्धदेश
एव तस्या दुर्योधनध्वजिन्याः क्षय निवेश नाश च आवतानं अकरोत् ।
'प्रत्यावाप्तयो क्षय' इति विग्रहः ॥ ९० ॥

१ 'हि' इति पाठ २ 'भि-डीपालै' इति पाठ ३ 'वर्षे' इति पाठ ४ 'न
गानाम्' इति पाठ ५ 'छित्वा नामशेष' इति पाठ ६ 'स्वस्तक्षय' इति पाठ

तत्रान्तरे ।

‘वाहिन्या एव मे नार्थं मेदिन्या अपि न ह्वयति ।

क्षणं युद्धयेत चेदेव इति मेने सुयोधनः ॥ ९१ ॥

इत्थं नितान्तचिन्तासतानादितस्य धार्तराष्ट्रस्य संप्रार्थनागुणनिक्रिया संभृतसर्वाभिसारो मिहिरकुमारो वज्रधारया महेन्द्रो महीध्रमिव तेन दत्तया बलक्षान्धक्षपणदक्षेयमिति चिररक्षितया महत्या शक्त्या वक्षसि निर्भिद्य क्षणेन त क्षणदाचर क्षितौ निपातयामास ॥

पौत्रस्य तस्य प्रबलस्य शक्तेः प्रहारपीडा प्रतियोधिदैत्ताम् ।

अपारयन्द्रप्रुमिवातिघोरामन्तः स्थितो वायुरगाद्विहिष्टात् ॥ ९२ ॥

तत्रेति । तत्रान्तरे । तस्मिन्समये इत्युत्तरेणान्वयः ॥

वाहिन्या इति । एष घटोत्कच क्षणं युद्धयेत चेत् युद्धं क्रियेत यदि मे मम सबन्धिन्या वाहिन्या सेनाया अर्थमेव न न ह्वयति । अर्थस्य प्रथमयुद्धदि वमादारभ्य पाण्डवैर्नोक्षितत्वादिति भावः । किंतु मे मेदिन्या भुव अर्थमपि न ह्वयति । आत्मानं जित्वा अदत्त्वैवार्थं पित्र्यमप्यश्वं भुव भोक्ष्यन्ति पाण्डवा इत्यर्थः । इत्युक्तप्रकारं सुयोधनः मेने तर्कितवान् ॥ ९१ ॥

इत्थमिति । इत्थं उक्तप्रकारात् नितान्तं चिन्तानां सतानात् समूहात् आदितस्य पीडितस्य धार्तराष्ट्रस्य सुयोधनस्य सम्यक्प्रार्थनानां गुणनिक्रिया परस्परया समृद्धं स्वीकृतं सर्वाभिसारं सर्वोद्योगं घटोत्कचवधविषयकं येन तपोक्तं मिहिरस्य तस्यैव कुमारं कर्णं महेन्द्रं वासवं वज्रस्य वायुधस्य धारया महीधरतीति महीध्रं गिरिमिव तेन महेन्द्रेण दत्तया इयं शक्तिः बलक्षान्धेता अश्वानस्य तस्य अर्जुनस्य क्षपणे मारणे दक्षा समर्थाः । इति प्रेम्णेति शेषः । चिरान् रक्षितायां गुप्तया महत्या शक्त्या तत्प्राप्तकायुधेन ॥ क्षणदाचरं राक्षसं घटोत्कचं वक्षसि निर्भिद्य क्षणेन क्षितौ भुवि निपातयामास पातितवान् । उपमाभारः ॥

पौत्रस्येति । प्रबलस्य प्रवृत्तस्य पौत्रस्य पुत्रपुत्रस्य तस्य घटोत्कचस्य धातुं स्थितं घरीराद्यर्गेन वायुं प्राणानिलं प्रतियोधिना साधुणा पर्येन दत्तां दत्तां शक्तिं वायुमस्य प्रहारेण या पीडा भाषा ताम् । तदीयमिति शेषः । द्रुमपात्यम् अतद्रुमविवेयुद्देशः । विहिष्टात् घरीरात् पट्टिं अग्रात् निर्गतवारम् । घटोत्कचो मगारेत्यर्थः ॥ ९२ ॥

१ ‘गंगासागरवत्’ इति पाठः २ ‘पातयामास’ इति नागिबन्धिनः, ३ ‘पौत्रस्य’ इति पठः ४ ‘गिरिमेव’ इति पाठः ५ ‘अपि न ह्वयति’, ‘पातयामास’ इति च पाठः ६ ‘प्रबलप्रतिष्ठ’ इति पाठः, ७ ‘शेष’ इति पाठः

सापि शक्तिरभिहृत्य नराशं सांयुगीनजनसंनुतशौर्यम् ।

वायुसूनुपरिधादिव भीता वासवस्य सविधं प्रतिपेदे ॥ ९३ ॥

तदानीं तत्र तेषां कौरवकान्तेयसैन्यानां वाष्पलहरीं निष्पादयितुं
मोदविपादयोरहमहमिकया स्पर्धा ममवर्धत ॥

अथ जयद्रथघटोत्कचनिघनशोकातिशयगुरुद्वयानपि कुरुना-
श्वामयितुमिव कुलंकूटस्थे कुमुदवान्ववे कुलिशायुधदिग्गमेभ्यः काश-
निकाशैरभीशुभिर्निकाशं दिग्वाककाशं व्यकाशयमाने सति कोपकु-
टिलीकृतचापौ विराटद्रुपदभूपौ हृतमनीचैर्नाराचैराचार्यं शललैः
शैल्यमृगमिव निवद्धतनुमातेननुः ॥

हेति । सा इन्द्रदत्ता घटोत्कचप्राणापहारिणी इति वा शक्तिरपि सांयुगीनेन
रणे साधुना जनेन शूरजनेन संनुतं श्लाघितं शौर्यं यस्य तथोक्तं नराशं राक्षसं
घटोत्कचं अभिहृत्य मारयित्वा वायुसूनुः भीमस्य परिधानं गदायाः भीतेवेत्यु-
त्प्रेक्षा । वासवस्य इन्द्रस्य सविधं समीपं प्रतिपेदे प्राप्ता । स्वागतावृत्तम् ॥ ९३ ॥

तदानीमिति । तदानीं घटोत्कचवधकाले तत्र शुद्धरश्मे तेषां कौरवसैन्यानां
कान्तेयसैन्यानां च उभयेषां वाष्पस्य नेत्रजलस्य लहरीं प्रवाहं निष्पादयितुं जनयितुं
मोदस्य आनन्दस्य विपादस्य दुःखस्य च द्वयोः घटोत्कचवधजन्ययोः स्पर्धा
निवादः अहमहमिकया अहं पूर्वं जनयाम्यहमेव पूर्वं जनयामीत्यहंकारेण उपल-
क्षिता समवर्धत वर्धते स्म । कौरवसैन्यानि मुमुदिरे, कान्तेयसैन्यानि कुरुदुरित्यर्थः ।

अथेति । अथ कुलस्य कौरवाणां पाण्डवानां च वंशस्य कूटस्थे प्रथमे अत-
एव कुमुदवान्ववे चन्द्रे जयद्रथस्य सन्धवस्य घटोत्कचस्य च निघनेन मरणेन
यः शोकातिशयः तेन गुरुन् दुर्भरान् द्वयानपि कुरुन् घातैराशून् पाण्डवांश्च
आश्वामयितुमिवेत्युत्प्रेक्षा । कुलिशायुधस्य इन्द्रस्य दिशं प्राचीं एतन् प्राप्य काशैः
शरपुणैः निकाशैः तुल्यैः । तद्वदवलेखित्यर्थः । अभीशुभिः किरणैः आकाशं दिशा-
नामशानां च अवकाशं अन्तरालं व्यकाशयमाने प्रकाशयति सति । व्याधूर्वा-
रुक्शतेर्जिज्जन्तादृष्टिं शानच् । विराट्द्रुपौ द्रुपदभूपश्च द्वौ । कोपेन कुटिलीकृतः
गुणावर्धनेन कुण्डलीकृतः चापः याम्यां तथोक्तौ सन्तौ हृतं अनीचैः महद्भिः
नाराचैः बाणविशेषैः आचार्यं शल्यं नाम मृगं शललैः तल्लोममिरेव निवद्धतनुं
रुमसरीरं आतेननुः चरन्तुः । 'श्रावितुं शल्यमृगोऽत्रि शलली शललं शलम्'
इत्युभयप्राप्यमरः । दत्तेभ्यः संसृष्टोपमालकारः ॥

१. 'वन' नास्ति कचित्. २. 'उत्पादयितुम्' इति पाठः. ३. 'अतिरेक'
इति पाठः. ४. 'कुरु' इति पाठः. ५. 'दिशा' इति पाठः. ६. 'आकाश' इति पाठः.
७. 'दशदिश' इति पाठः. ८. 'व्याकोचमाने' इति पाठः. ९. 'कोपेन' इति पाठः.
१०. 'द्रुपदविपाद' इति पाठः. ११. 'शलल' इति पाठः.

तस्यार्धमग्रा नाराचासन्वां तद्विन्मश्रियः ।

रोचन्ते स्म प्रहृष्यन्त्या रोमाञ्चानामिवाङ्कुराः ॥ ९४ ॥

अग्निदेश्येन निक्षिप्तमथोभौ द्रोणपार्षतौ ।

कोदण्डविद्यासर्वस्व तन्नाते स्म प्रकाशितम् ॥ ९५ ॥

ततः शरसंभवभगिनीजानेश्चापचतुर्मुखो वृद्धत्वविश्राणितविकृत-
तवेपयोरपि विशिखानामिमोचनसृष्टिशिल्पेन विलोभनीयविप्रहीकृत-
योर्विराटर्षाञ्चालयोर्वरणोत्सवयौगपद्ये सति विबुधपुरविलासिनीना
विडौजैसः कुटुम्बिन्या अपि दुःसमाधेयं विवादमापादयामास ॥

तस्येति । तस्य श्रेणस्य तन्वां शरीरे अर्धमग्रा अवगाढा नाराचा द्रुपद
विराटप्रयुक्ता प्रवर्षेण हृष्यन्त्या मोदमानया तस्य श्रेणस्य विक्रमश्रिय पराक्
मलङ्ग्या रोमाञ्चाना पुलकाना अङ्कुरा इवेत्युपेक्षा । रोचन्ते स्म यमु ॥ ९४ ॥

अग्निदेश्येनेति । अथ श्रेण पार्षन द्रुपदश्च तानुभौ अग्निदेश्येन नाम
मुनिना निक्षिप्त न्यासीकृतम् । उपदेशन्यानादिति भावः । कोदण्डविद्या धनुर्न-
मुष्यमेव सर्वस्व बाधदन प्रकाशित तन्नाते स्म । यथाभ्यस्तयावद्धनुर्विशानेपु
ष्पमग्निवैद्योपदिष्ट प्रकटीचक्रतुरित्यर्थः ॥ ९५ ॥

तत इति । ततः शरसंभवस्य कृपस्य भगिनी कृपी जाया तस्य
श्रेणस्य । 'जायाया निह्' । चाप एव चतुर्मुखः ब्रह्मा रुद्धत्वेन जरसा बाणैश्छेद-
नेन च विश्राणितः कृतः विवृतः जुगुप्सतः वेपः आकारः ययोस्तथोक्तयोरपि
विशिखाना बाणाना विमोचनः सघटनमेव सृष्टिशिल्पः सृजनव्यापारः तेन (कर-
णेन) विलोभनीयः कामनीयः विमि पक्षिमि लोभनीयश्च विप्रहृद् देहः ययो
स्तथोक्तयोः कृतयोः । शृङ्गादभूततद्भावे चिन् । निहस्य देवभूय प्रापितयो
रित्यर्थः । विराटस्य पाञ्चालस्य द्रुपदस्य च द्वयोः सबन्धिनः वरणोत्सवस्य यौग-
पद्य समकान्तिकृत्ये सति विडौजस इन्द्रस्य कुटुम्बिन्या श्रद्धयापि दुःसमाधेय
समापातुमशक्यः विबुधपुरे स्वर्गे विलासिनीना अप्सरसां विवादः अहमेवैत
गृणया अहमेवैत गृणयामिति वाक्कलहः आपादयामास अजनयत् । चापमुक्ते
चारेखाशुभापि निपातितवान् । श्रेण इत्यर्थः । अथ विराटद्रुपदशपणस्य देवा-
नामिवदनरूपेण वणनात्पर्यायोक्तस्य चापचतुर्मुख इत्यादिवाक्यवरूपकसापेक्ष
त्वादयोरन्तर्भावेन सकरः ॥

१ 'अग्निदेश्येन' इति पाठ २ 'तुनाते' इति पाठ ३ 'तद्विद्धत्वं', 'सगृह्य'
इति च पाठ ४ 'पाञ्चालयोरहर्षविवदा' इति पाठ ५ 'सति' इति नास्ति कश्चित्
६ 'वारविलासिनीना' इति पाठ ७ 'विडौज' इति पाठ ८ 'दुःसमाध' इति पाठ

अथ तत्र शर्वरीचरनुजगर्वनिर्गोपितपर्वतशृङ्गशिलाभङ्गविपाटि-
तशरीरौ सध्यारागमिषेण रुधिरधारासुत्सृजन्ती सा निशापि विना-
शदशामाशु विवेक्षे ॥

तदनु कोककुटुम्बिनीना नम्रकरणे महसि समारूढविहायसि
शोधनिद्रारोधसाधारणीभवदरुणिमद्वक्प्रतिफलनैरायोधनधरणीरुधि-
रधुनीषु पङ्केरुहाण्यङ्कुरयन्तो घटोत्कचविराटपाञ्चालपञ्चताम्र-
पञ्चितवैरभारतया गुरोरायुर्हेतुमलीकाक्षर परिमार्ष्टुर्भलीकवचनमेकं
प्रयुज्यता भवतेति धर्मजातमनुकूलयन्तो वसुदेव्यासंवकुमारादयः
प्रथमसनिकृष्टस्य घृष्टपुत्रस्य वरूथिनीविमाथिनीं वारणधोरणीं

अथेति । अथ तत्र युद्धरङ्गे शर्वरीचरस्य घटोत्कचस्य भुनयोगवर्णेन बलदर्पेण
निर्वापिताना पातिताना पर्वताना शृङ्गे शिखरै शिलाभङ्गै पापाणखण्डैश्च
विपाटित भग्न शरीर यस्यास्तयोच्चा अतएव सध्यारागस्य मिषेण रुधिरधारा
स्रस्रन्ती वर्धन्तीव स्थितेत्युत्प्रेक्षा । सा निशा रात्रिरपि विनाशदशा अदृश-
नावस्था आशु विवेक्षे प्राप्तवती । प्रभाताभूदानिरित्यर्थः ॥

तदन्विषति । तदनु कोककुटुम्बिनीना चक्रयाकाङ्क्षनाना नम्रकरणे विद्वज्-
ताकरणे । घटोत्कचनम्र इति यावत् । यासर एव तत्त्वभोगादिति भावः । महसि
तेजसि सूर्ये समारूढ प्राप्तं विहाय आकाशं येन तथाक्ते सति शोधस्य निद्रा
रोधस्य सर्वरात्र निद्रालागस्य च द्वयो साधारणीभवत् । तदुभयजन्यलयोग्य
इत्यप । उभाभ्यामपि तात्तमयादिति भावः । अरुपिमा आरुण्य यासा तासा
दृशा नेत्राणा प्रतिफलनै प्रतिविम्बनै आयोधनवरण्या युद्धभुजे या रुधिर-
धुम्य रज्ज्वद्य तासु पङ्केरुहाणि रज्ज्वधानि अङ्कुरयन्त जनयन्त । वसुदेव-
कुमार श्रीकृष्ण वासवकुमार अर्जुन तौ आसी येवा ते कृष्णार्जुनसदुल्लसद्-
देवा घटोत्कचस्य विराटस्य पाञ्चालस्य च त्रयाणा पञ्चतया मरणेन प्रपञ्चित
विस्तारत वर विरोध एव भार येन तस्य भावः तत्ता तया गुरोर्दुर्भरस्य गुरो
द्रोभाचार्यस्य समन्वितः आशुद्ध जीवितवाङ्मस्य हेतु अलीक ललाटे अक्षर प्रक्ष-
लिपि परिमार्ष्टुं निरस्तितु एकमलीकवचन मृपावाप्त्य हे धर्मजात, भवता प्रयु-
ज्यता उदीर्यता इत्युत्प्रकारेण धर्मजात धमराज अनुकूलयन्त अङ्गीकारयन्त-
सन्त प्रथम आदौ सनिकृष्टस्य घृष्टपुत्रस्य या वरयिना सेना ता विमन्नाति मन-

- ॥ 'निर्वात' इति पाठ २ 'नम्र' इति पाठ ३ 'शरीरे' इति पाठ .
४ 'नाशदशा' इति पाठ ५ 'समाविवेश' इति पाठ ६ 'निरोध' इति पाठ .
७ 'प्रपञ्च' इति पाठ ८ 'जलीक' इति पाठ . ९ 'भवता' इति नास्ति वचिद्,
१०. 'वासुवासव' इति पाठ . ११. 'प्रथमसनिकृष्टघृष्टपुत्रवरूथिना' इति पाठ .

प्रचेतसमिव पयोधरपरम्परा पुरोधाय भृश खस्य गुणं शङ्खस्य परि-
पूरणेन दुर्वह कुर्वन्तं कौरवसेनापतिमभिजग्मुः ॥

कोपेन तावत्कुटिलः स भीमः

कुम्भानिभाह्वीद्गदया गैजानाम् ।

नामैरुदेशोऽपि च कुम्भयोने-

रेतैर्धृतोऽभूदिति मत्सरीव ॥ ९६ ॥

इति तत्र तौ करिघटा पाटयता घटोत्कचजनकेन द्रोणमुनस्य
सनाम्नि हस्तिनि पतिते सति प्रचुरतरमदः खनशानुवर्ती शुभतर-
मणिदेदीप्यमानमस्तकोऽयमश्वत्थामा हत इति धर्मतनयमदित फणा-
रुतुदमभ्यर्णमाकर्ण्य वैवर्ण्यभरितवदन सुतनाशशोक्रमोहेन परित्यक्त-

तीति विमायेनीं धारणधोरणीं जैर्गपाद् पुरोधाय अग्रे निधाय शङ्खस्य परिपूरणेन
आम्नागेन खस्य आकाशस्य गुण शब्द श्रुत दुर्वह दुर्मरुद् । आकाशस्येति
भाव । खस्यति शेषो वा । आत्मन इत्यर्थः । कुर्वन्तं कौरवसेनापतिं द्रोणम् ।
पयोधरपरम्परा मेघपङ्क्तिं पुरोधाय । पुरस्कृतपयोधरपरम्परमित्यर्थः । प्रचेतस वरु-
णमिवेत्युपमा । अभिजग्मु अभिमुख गच्छन्ति स्म । रूपद्रोपमयो सद्यष्टि ॥

कोपेनेति । तावत् तदानीं कोपेन कुटिल भयकर स भीम एतै गणकु-
म्भैः कुम्भयोने द्रोणस्य नाभिः कुम्भयोनिरिति सज्ञाया एरुदेशोऽपि च कुम्भे-
त्यशमानमपि वा धृतं नामायेन लीकृतोऽभूदियुक्तद्वेतो मत्सर द्वेप अत्या-
स्तीति मात्सरीवेत्युपेक्षा । गदया गजानां कुम्भान् अभाह्वीद् भजयामास ।
मल कतरि लुद् ॥ ९६ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण तत्र युद्धे ता घृष्टयुग्नवह्मिनावमाभिनीं करि-
घटा गणकुम्भ पाटयता भजयता घटोत्कचस्य जनकेन भीमेन द्रोणमुनस्य अश्व-
त्थाम्न समान अभिन नाम अश्वत्थामिति सज्ञा यस्य तस्मिन् । 'ज्योतिर्जनपद-'
इत्यादना समानशब्दस्य सभात्र । हास्तिनि गजे निपातितं सति तत्र करिघ-
टामध्ये द्रोणमुनस्य समनाम्नि हस्तिनात् वा याजना । प्रचुरतर बहुल मद
बलवत् दानजल च नस्य स खवश स्वेच्छ यथा तथा खस्य वशा करिणी च
अनुवर्तत इत्यनुवर्ती शुभतर अत्यन्तशुभप्रदे मणिभिः किरीटभूते अन्तर्ग-
तमौर्ध्वकं ददीप्यमान मस्तक शिर यस्य तथोक्त अथ अश्वत्थामा द्रोणमुन
तन्नामकगजश्च हत इत्युक्तप्रकार कणयोरुतुद ममघाति धर्मतनयस्य धमरा
जस्य गदिन वचन अभ्यर्ण समाप यथा तथा । समाप इति यावत् । आकर्ण्य वैवर्ण्येन

१ 'प्रज्जना इव' इति पाठ २ 'कुस्तेनाधिपात' इति पाठ ३ 'दिपानाम्' इति
पाठ ४ 'इति' नास्ति कचित् ५ 'ता' इति नास्ति कचित् ६ 'पाटयता' इति
पाठ ७ 'निपातिते' इति पाठ ८ 'निगदित' इति पाठ ९ 'मोह' इति पाठ

तच्चापशयं स्थण्डिलेशयं भारद्वाजमालोक्यै हृष्टतरधीर्धृष्टं युग्नो निज-
पितृगन्धर्वनस्मृतिजनुषा रुपा सत्वरमेत्य हन्तुमुदयुक्ता ॥

एकेन खड्गं द्रुपदस्य सूनुः करेण चान्येन क्वचं गृहीत्वा ।

विल्लय शीर्षं गुरुमप्यमु द्रागन्तेवसन्तं कलयांचकार ॥ ९७ ॥

तैत्तादृशं तदनु तातवधं निद्रम्य

कोपातिरेककलुषः कृपभागिनेयः ।

आग्नेयमस्त्रममुचत्परसैनिकाना-

मक्षौहिणीशलमता लभते स्म तस्मिन् ॥ ९८ ॥

ततः सुराधीश्वरसूनुमुत्तमस्त्राभ्राभासा मृशधिकृतेन ।

अस्त्रेण सार्धं गुरुनन्दनस्य मन्दायमानद्युतिरास भानुः ॥ ९९ ॥

विरुद्धकाला भरित पूर्णं वदन मुख यस्य तथोक्तं मुननाशशोकैः पुत्रविपत्तिदु-
खेन यो माह चित्तविकार तेन परित्यक्तं चाप येन तादृशं शयं हस्तं यस्य
तथोक्तं स्थण्डिले दर्शस्तरणे शेन इति शयं भारद्वाज द्रोण आलोक्य हृष्टतरा
अतिसंतुष्टा धी मन यस्य तथोक्तं धृष्टयुग्न निजस्य पितु द्रुपदस्य वन्धनस्य
अर्जुनकारितस्य स्मृते स्मरणात् जनु जन्म यस्यास्तथोक्तया रुपा कोपेन उपल-
क्षितं सत्वर एव आगत्य हन्तुमुदयुक्ता उद्युतोऽभूत् । युगे कर्तारि लब्धः ॥

एकेनेति । द्रुपदस्य सूनु धृष्टयुग्न एकेन करेण दक्षिणेन खड्गं गृहीत्वा
अन्येन सव्येन करेण क्वचं द्रोणशिखा च गृहीत्वा शीर्षं शिरं विल्लय कृत्वा
गुरुमप्यमु द्रोणं शङ्क शीघ्रं अन्तेवसन्तं शिष्यं समीपे वर्तमानं च कल्याणकार
अकरोत् । विरोधाभासः ॥ ९७ ॥

तदिति । तदनु तत्तादृशं लोकैकानुगुप्सितं तातस्य पितु वधं निद्रम्य
कोपातिरेकं कोपातिशयेन कलुषं शुब्धं द्रुपस्य भागिनीं कृपीं तद्वत्स भागि-
नेयं अश्वत्थामा आग्नेयं वस्त्रं अमुचत् प्रयुक्तवान् । तस्मिन्नाग्नेयास्त्रे परसैनि-
कानां अक्षाहिणीशलमता अग्निपतयाच्छ्रीदविशेषतौल्यं लभते स्म । भस्मीभू-
तेत्यर्थः । उपमालङ्कारः ॥ ९८ ॥

तत इति । तत अर्शोहिणीमस्मीमावानन्तरं सुराधीश्वरसूनुना अर्जुनेन
मुक्तस्य प्रयुक्तस्य ब्रह्मास्त्रस्य भासा तेजसा मृशं धिकृतेन निराकृतेन गुरुनन्दनस्य
अश्वत्थामा अस्त्रेण सार्धं आग्नेयास्त्रेण सह भानुं सूर्यं मन्दायमानां क्षीणां
भवन्तीं द्युतिं राजं यस्य तथोक्तं आस अवर्तत । अस्तगत इत्यर्थः । अत्र
सूर्यस्यास्तगमनं आग्नेयास्त्रसाहित्यवर्णनात्सहाचिरलङ्कारः ॥ ९९ ॥

१ 'अवलोक्य' इति पाठः २ 'हृष्टर्षा' इति पाठः ३ 'द्युतोऽपि' इति पाठः ।

४. 'वधस्मृति' इति पाठः ५ 'अभिहन्तु' इति पाठः ६ 'क्वच' इति पाठः ।

७ 'तन्' इति पाठः ८. 'यस्मिन्' इति पाठः

धृतराष्ट्रसुतोऽपि गेहमागा-

दिनदीपाङ्कुरदीनदीनदीप्तिः ।

शकलीकृतवाहुकर्णनासैः

सह योधैः स घटोत्कचाश्मवर्षान् ॥ १०० ॥

इत्यनन्तभट्टकविकृतौ चम्पूभारते दशमः स्तवकः ।

धृतराष्ट्रेति । सः धृतराष्ट्रसुतः दुर्योधनोऽपि दिने अहि दीपाङ्कुरस्येव
दीना दीना श्लोणसैन्धवादिवधशोकेन अतिम्लाना दीप्तिः कान्तिः यस्य तपोक्तः
सन् घटोत्कचस्य संबन्धिनः अश्मनां पापाणानां वर्षात् शकलीकृतं खण्डितं
वाहु च कर्णौ च नासा च बाहुकर्णनासं येषां तैः योधैः सह गेहं शिविरं
प्रत्यागात् आगतवान् । औपच्छन्दसिकम् ॥ १०० ॥

इति श्रीसदाशिवपदारविन्दवन्दनकन्दलितानन्दसान्द्रस्य कुरविकुलचन्द्रस्य

रामकवीन्द्रस्य कृतौ चम्पूभारतव्याख्याने काव्याख्याने दशम-

स्तवकविवरणं समाप्तम् ।

एकादशः स्तवकः ।

अन्येद्युरन्धिमिलितैरसृगापगानां
पूरैरिवोदयति पूषणि शोणिताङ्गे ।
सेनाधिपत्यसरणौ धृतराष्ट्रसूनुः

कर्ण सुवर्णघटवारिभिरभ्यपिब्वत् ॥ १ ॥

आभामतानीदभिपेककाले तस्योपरिष्ठात्तपनीयकुम्भः ।
आघ्रातुमात्मप्रभवोत्तमाङ्गं समीपयातस्य सरोजबन्धोः ॥ २ ॥

दिङ्मालशैलकुहरेशयकेसरीन्द्र-
सौख्यप्रसुप्तिरुमहापटहारवेण ।

कर्णो बलेन करनर्तितकालपृष्ठो

जन्मस्थलीमय रथेन जवाज्जगाहे ॥ ३ ॥

अन्येद्युरिति । अन्येद्युः अन्धौ समुद्रे मिलितः प्रविष्टैः अस्त्रगापगानां
रक्तनदीनाम् । दृष्टपाण्डवसैन्यजन्यानामिति शेषः । पूरैः प्रवाहैरिवेत्युत्प्रेक्षा ।
शोणितं अरुणीकृतं अङ्गं विम्बं यस्य तस्मिन् पूषणि सूर्यं उदयति सति । धृतरा-
ष्ट्रसूनुः दुर्योधनः कर्णं सेनायां आत्मीयायाः आधिपत्यस्य सरणौ । नायकत्व-
पद इत्यर्थः । सुवर्णघटेषु कनककुम्भेषु यानि वारीणि जलानि तैः अभ्यपिब्वत् ।
सेनापतिमकरोदित्यर्थः । वसन्ततिलकाट्टतम् ॥ १ ॥

आभामिति । तस्य कर्णस्य अभिपेककाले उपरिष्ठात् क्षीर्षोपरि तपनीयकुम्भः
फाभनकलशः आवर्जित इति शेषः । आत्मप्रभवस्य निजपुत्रस्य उत्तमाङ्गं शिरः
आघ्रातुं समीपयातस्य सनिधिमागतस्य सरोजानां पद्मानां बन्धोः सूर्यस्य आभां
शोभां अतानीत् विस्तारयामास । कर्णस्य सूर्यपुत्रत्वात्तदुत्सवे पुत्रवासल्यात्क-
र्णक्षीर्षाघ्राणाय समागतसूर्यत्वेन सुवर्णकुम्भ उन्प्रेक्षितः । ततश्चाभासब्दः प्रका-
शात्मकत्वेन बुद्धौ लाक्षणिक इति ध्येयम् । न चात्र स च रराजेत्यर्थं इत्युपमा ।
तस्य शोभामिव शोभां दद्यादिति तत्सदृसधर्माक्षेपि निदर्शना वा तद्योरभिपेक-
काल इत्यादिविशेषणवैयर्थ्यपराहतत्वादधिकमन्यत्रानुसंधेयम् । अतानीदिति
तनोर्वेर्लुङि च्लेः सिचिर्बुद्धिः । उपजातिर्दृष्टम् ॥ २ ॥

दिगिति । अथ अभिपेकानन्तरं दिशां मूलं आदिः यः शैलः चक्रवालः
तस्य कुहरेशयानां गुह्यासु निद्राणानां केसरीन्द्राणां सिद्धेष्टानां मुखं प्रमुक्तं
पृच्छतीति तथोक्तः । तन्निद्रामयक इति यावत् । महान् पट्टानां वायविशेषाणां
आरवः यस्य तथोक्तेन बलेन चतुरद्वेणोपलक्षितः कर्णः रथेन जवात् जन्म-

तावत्परेषां ध्वजिनीश्वरोऽपि पदं न्यधत्त प्रयत्नप्रदेशे ।

परिस्फुरत्पट्टसशक्तियष्टिशरासतूणीरशरैर्वलीधैः ॥ ४ ॥

चमूद्वयी सा तदनु प्रगल्भा विसृत्वैर्व्योमनि पांसुपुञ्जैः ।

प्रागेव शुद्धामपि सिद्धसिन्धुं विचित्रमेतद्व्यतनोदपापाम् ॥ ५ ॥

पादातं पादातं रथ्या रथ्यां च हास्तिकं गजता ।

आश्वीयं चाश्वीयं द्वागभिदुद्राव कम्पितमहीकम् ॥ ६ ॥

विरोधिसेनामभिवीक्ष्य कोपाद्विस्फारिताद्भानुसुतेन चापात् ।

विजृम्भमाणं तरसा गुणं स्यं वियत्समस्तं न शशाक वोढुम् ॥ ७ ॥

स्थलीं युद्धदेशं करे नर्तित शरसन्धानमोक्षणाभ्यां कम्पित कालपृष्ठं नाम धनुर्यस्य तथोक्तं सन् जगाहे प्रविष्टवान् । गाहते कर्तरि लिट् । वसन्ततिष्ठावृत्तम् ॥ ३ ॥

तावदिति । तावत् तदानीमेव परेषां पाण्डवानां सन्धिध्वज्या ध्वजिन्या सेनाया ईश्वरः पृष्ठद्युन्नोऽपि परितः स्फुरन्तं प्रकाशमानां पट्टसां शक्तयः यष्टयः शरासां चापां तूणीरां निपत्रां शरा येवां तैः खलौघैरुपलक्षितं प्रधान-प्रदेशे युद्धभुवि पदपादं न्यधत्त निहितवान् । दधाते कर्तरि लङ् । उपजाति ॥ ४ ॥

चम्पिति । तदनु प्रगल्भा युद्धकुशलं सा चम्बो कौरवपाण्डवसेनयो द्वयी युग्मं व्योमनि विसृत्वैर्व्यामुवद्भिः पासूनां धूलीनां पदघटनोत्थानां पुञ्जैः राशिभिः (करणैः) प्राक् पूर्वमेव शुद्धां निष्पापामपि निर्मलामपीति च । सिद्ध-सिन्धुं आकाशमज्जा अपापां निष्पापा अपगतं अपां जलानां समूहः आप यस्या-स्तथोक्तमिति च । व्यतनोत् चकारेति यत् तदेतद्विचित्रम् । तनोतेर्विपूर्वात्कर्तरि लङ् । अत्याश्चर्यम् । अत्र शेषप्रतिभोत्थापितयोर्विरोधाभासविरुद्धकार्योत्पत्तिरुपदिष्टप्रमेदयोरेकवाक्यानुप्रवेशसकरः ॥ ५ ॥

पादातमिति । पदातीनां समूहः पादातः पादातः पदातिसमूहम् । रथानां समूहः रथ्याः । रथिकसमूहः इति यावत् । एवमग्रऽपि । रथ्या च । गजानां समूहः गजता हास्तिकं गणसमूहः च । आश्वीयं अश्वसमूहः आश्वीयं अश्वसमूहः च । शक्नु हतं कम्पिता मही यस्मिन्तथा अभिदुद्राव अभिमुखः धावति स्म । द्वन्द्वयुद्धायेति भावः । अभिपूर्वाद्भवते कर्तरि लिट् । पादातमित्यादावणादयः समूहार्थे तद्विस्तारः । गीतिरार्था ॥ ६ ॥

विरोधीति । विरोधिनां शत्रूणां सेनां अभिवीक्ष्य कोपात् भानुसुतेन कर्णेन विस्फारितात् टट्टारितात् चापान्कालपृष्ठात् विजृम्भमाणं वर्धमानं स्वस्वीयं गुणशान्दं योद्धुं समस्तमपि वियत् आकाशं न शशाकं न क्षमते स्म । शानोते कर्तरि लिट् । संवन्धेऽसंबन्धरूपातिशयोक्तिः । वृत्तमुपजाति ॥ ७ ॥

कुरुचमूपतिगणविदारितादुदपतन्मणयः करिमस्तकात् ।

सुतवितीर्णनिजास्पददुर्दशां युमणये विनिवेदयितुं क्षिब्ध ॥ ८ ॥

अनेकधा दत्तविलास्यनाणैरप्यतिखेटावलिरामभासे ।

मीमीडखेदावकरादृहीतुं पृथक्तयासून्यमचालिनीव ॥ ९ ॥

तदनु घाणगणैर्युमणेः सुतो घृतविपत्तिं स पत्तिकदम्बरम् ।

अतिविपादि निपातिकुलं व्यवायमपुरीपयिकान्त्रयिज्ञानपि ॥ १० ॥

अप्रेसरः पर्णहतेषु पविङ्कटः प्रविष्टो रविरन्त्रमार्गम् ।

निलिम्पचादुद्वेतिपुष्टेदो निर्गन्तुनीष्टे स्त न किञ्चिदुचैः ॥ ११ ॥

बुनिति । कुरुचमूपतिना कर्णेन बाणं विदारितात् पाटिकात् करिणा पाण्डवगणानां मन्त्रकात् घिरम इति ज्ञातावकवचनम् । मणयः सुचाफलाणि युमणये सूर्याय सुतेन लक्ष्युत्रण कर्णेन वितीर्णां दत्ता निजानां स्त्रायानां आस्रदानां निवासानां गनशिरसा दुर्दशा पाठनात्मिकाम् । 'वितीर्ण' इति पाठ पाटितानामित्याह दविशपणम् । विनिवेदयितुं प्रज्ञापयितुम् । क्षिब्धेति समावनायाम् । उदपतन् उचितवन्तः । उत्तूक्यपतते कर्तार लङ् । हुतं बलम्वितम् ॥ ८ ॥

अनेकचेति । अस्य कणस्य बाणं अनेकधा बहुप्रकारदत्तानि वृत्तानि विलानि यस्यां तयश्चा अरातानां शत्रूणां सयन्धिनी खेटावटि फलकपट्टि । मी मय मीमांसा लज्जा खेद दुःख एतन्नयमेव अवकरं तुषधूत्यादिषु च तस्मात् पृथक्चया पायस्येन असून् प्राणान् शरीरं यमस्य कालस्य चालिनां सनेकरन्त्रमूर्तवैषम्य-अविज्ञाप इत्युत्प्रेक्षा । आधमसे रराज । भासते कर्तार उद्दि । अत्र वृत्तकाटिक-भयलज्जाखेदानां प्राणसंगतानामवकरत्वरूपेण शुद्धभायवरणप्रतापरन्देय-वर्तिरपकम्पोचोत्प्रेक्षो जीवकत्वात्तयोरहाङ्गिभावनं सङ्करः । 'सङ्करोऽवकरस्तदा' 'चालिनां तितव पुमान्' इत्युभयत्राप्यमरः । वृत्तमुपपाति ॥ ९ ॥

तद्वन्धयति । तदनु युमणे सुतः सः कर्णं घातनां गणैः पत्तीनां पादका-रिणा कदम्बरं समूहं घृतात्पत्तिं मरणाय येन तयोश्च व्यधात् अकरोत् । विपूर्वाद्भवत् कर्तारि क्तुः । निपादना गजारोहणां कुलं समूहं अत्यन्तं निपादं नर-पुत्रं समस्यास्तीति अतिविपादि व्यधात् । रयिकानपि यमपुर्यां पण्येन यच्छन्दीति पयिकान् व्यधात् । निविबानप्यवधीदत्यथ । हुतविलम्बितवृत्तम् ॥ १० ॥

अप्रेसर इति । कर्णहतेषु । हुतानां मध्य इत्यर्थः । कविदम्पसर निर्मोहदेन पुरोगामात् हेतुगमविशयम् । अत्र रवे सूर्यस्य निम्बस्य रन्त्रमार्गं प्रवटः सनेव निडिम्बानां देवानां चादृशुल्यां सुविवायश्रवणं पुष्टं प्रवृद्धं देहं यस्य तयोश्च सन् तच्चैः ऊर्ध्वं किञ्चिदपि निर्गन्तुं नेष्टे स्त न शक्यात् । ईष्टे कर्तार उद्दि । अत्र

१. 'विदा' इति पाठ २. 'चालिना' इति पाठ . ३. 'सुत' इति पाठ . ४. 'न च' इति पाठ

पुष्पप्रदानेन बुधद्वयै आन्तेऽमराणां प्रथमं वृत्तानाम् ।

दृष्टेन कण्ठादपहृत्य मालामृण्वताभ्यमसुरानमर्यः ॥ १२ ॥

तैत्तादृशं तरणिभूभुजचण्डिमानं

सवीक्ष्य सर्वरिपुंस्तु च मीतिभाक्षु ।

आसीत्प्रमोदपरिमेदुरमेकमेव

वैमेतर रणतले वनमालिनेत्रम् ॥ १३ ॥

रिक्ते पुष्पैः सिद्धगन्धर्ववर्गे

मुक्त्वा मुक्त्वा मूर्ध्नि वीरस्य तस्य ।

स्यन्निम्बनिर्गमनशक्तिसवधेऽपि तदसम्बन्धोक्तिरूपातिशयोक्तेः अप्रेसरत्वनिलिम्पचादुभ्रुतिपुष्टदेहत्वरूपानेकपदार्थहेतुककाव्यत्रिकोजीवितत्वाद्द्वयोरज्ञाप्तिभावेन संकरः । उपजातिभेदः ॥ ११ ॥

पुष्पेति । पुष्पाणां नूतनसुरवरणसत्ता प्रदानेन हेतुना बुधद्वया कल्पवृक्षाणां वर्गे पञ्चके आन्ते उपरते सति । पुष्पशून्ये सतीति यावत् । अमर्यः अप्रेसरस्य प्रथमं वृत्तानां अमराणां नूतनसुराणां कण्ठात् माला पूर्वं वरणे निक्षिप्ता दृष्टेन बलात्कारेण अपहृत्य आदाय अभ्यमसुरान् नूतनसुरान् अमृण्वत वृत्तवत् । वृणोते कतार कृत् । 'अतिपरिचयदोषः कस्य नो हन्ति मानं नवनवगुणरागी प्रायशो लोक एव । प्रथमदिवसचन्द्रः सयलोवैश्यः स तु सकलकलामि पूषन्निम्नोऽपि नाहं ॥' इति न्यायादिति भावः । अत्र मुरतरूपा पुष्पशून्यत्वासवधेऽपि सवन्धोक्तिरूपाया सुराङ्गनानां प्रथमवृत्तामरकण्ठमात्रपहरणासवन्धेऽपि सवन्धोक्तिरूपाया-श्चातिशयोक्तेरज्ञाप्तिभावेन संकरः । तेन कणनिहता भटा असंख्येया इति वस्तु प्रतीतेरलक्षरेण वस्तुष्वपि । वृत्तमुपजातिः ॥ १२ ॥

तत्तादृशमिति । स स इव तत्तादृशं त तरणिभुवः सूर्यपुत्रस्य शुनयो चण्डिमानं प्रतापं सम्यग्वीक्ष्य सर्वेषां रिपूणां दृष्टुं नेत्रेषु रणतले मुष्टदेशं मीतिं भजन्तीति तद्भाषुः सारम् । चकारोऽप्यर्थः । एकं वाच्यतरं दक्षिणं वनमात्रि-र्थावृण्णस्वरूपिणो मिणो नेत्रं लोचनं सूर्यस्य प्रमोदेन आनन्देन परितः मेदुरं पूर्णमेव आसीत् । अत्र वृण्णेत्रस्य रिपुहन्तं पातिनोऽपि प्रमोदमेदुरत्वविरोधस्य सूर्योपकार्येणामासीकरणादिरोपाभावात् । पुत्रोत्कर्षस्य पित्रात्पदकरत्वादित्यति-प्रायः । यस्य ततिः कावृत्तम् ॥ १३ ॥

रिक्त इति । विद्वानां गन्धर्वाणां च देवयोगिनिशेयानां वर्गे समूहे वीरस्य तस्य कर्णस्य मूर्ध्नि शिरशि मुक्त्वा मुक्त्वा वृष्ट्वा वृष्ट्वा । वीण्यायां द्विर्भावः । अर्थाः

१. 'सुरद्वयो' इति पाठः २. 'त तदृश' इति पाठः ३. 'सम्प्रेतर' इति पाठः ।

४. 'मुक्त्वा' इति पाठः

द्वावेवाभ्रे योसदां गोष्ठिमध्ये

पूपाचन्द्रौ पुष्पवन्तावभूताम् ॥ १४ ॥

वियत्प्रदेशाद्विशिलैः कठोरैर्दुद्राव दूरं ध्रुवमब्जजन्धुः ।

अमुष्य नो चेदचिराद्भजेरन्पादाः कथं पाटलिर्मानमेव ॥ १५ ॥

तरणेः किरणैस्तदारणानां पटलं व्योम्नि पयोमुचां वभासे ।

चिरकालं युमुश्रया पिशाचैरविकं मांममिवाह्वादुपात्तम् ॥ १६ ॥

अचरोपितज्यमथ कर्णकर्मकं

विरतौ दिनस्य विजहौ विनम्रनाम् ।

तुपुष्पाणीति भावः । पुष्पं रिक्ते शून्ये सति अत्रे आकाशे स्थिताया योसदा देवाना गोष्ठ्या सभाया मध्ये पूपाचन्द्रौ सूर्याचन्द्रमसी द्वावेव । 'दियताद्भन्दे च' इत्याकारः । पुष्पवन्तां सपुष्पां पुष्पवत्सज्ञाविति च अभूताम् । अत्र पूर्ववदलकारो घनिष्ठः । अत्र 'रिक्ते पुष्पं सिद्धसाध्यादिवर्गे' इति पठनीयः । अन्यथा त्रिधाधरादि-देवान्तानां पुष्पशून्यत्वाद्भुक्त्या सूर्येन्द्रतिरिक्तानां सर्वेषां पुष्पवत्त्वपरिज्ञेयीकरणा-संगतेरिति । एवं 'सिद्धमन्थवैमुख्ये' इति पाठस्तृतीयान्त पूपाचन्द्राविति प्रत्य-मान्तपाठेनासंगत इति च ध्येयम् । छात्रिणीकृतम् ॥ १४ ॥

वियदिति । अमुष्य कर्णस्य सन्धिधमि कठोरै दारुणै विशिलै पाणैः । तत्प्रहारमीत्येति यावत् । अब्जजन्धुः सूर्यं वियत आकाशस्य प्रदेशान् दूरं दुद्राव पलायितवान् । ध्रुव असशयम् । भ्रान्तरम्य विहाय रम्यम् । पादरेवेति भावः । नो चेन्न पदेन दुद्राव यदि अय्य अब्जजन्धो पादा चरणा किरणाश्च पाटलि-मानं आरुण्यं अचिरात् तत्क्षणदेव कथं भजेरन् प्राप्नुयुः । न प्राप्नुः रेवेत्यर्थः । भजतेर्विधौ लिङ् । अत्र 'प्रेमभित्तिरामेदाप्यवजितपादादप्यन्यथानुपपत्त्या रवे-र्भावनिश्चयादर्धापत्तिर्नाम प्रमाणालङ्कारातिशयोक्त्युज्जीवित इति द्वयोरङ्गाभिमा-वेन सङ्करः ॥ 'पाटलिमातिरेकम्' इति पाठोऽर्द्धवाचरूपदसाङ्गत्वात्काङ्क्षि-न्यायस्वार्थामेद एव प्रकृत्या अमुष्येति पदानुपपत्त्यायोगाद्योपेक्ष्य । अस्तोन्मुखोऽ-भूदकं इति परमार्थः ॥ १५ ॥

तरणेरिति । तदा सूर्यास्तमयसमये तरणे सूर्यस्य किरणं अरुणानां रञ्जि-तानां पयोमुचा मेघानां पटल समूहं व्योम्नि आकाशे पिशाचै चिरकालं भोक्तु-मिच्छा युमुश्रया तथा हेतुना आह्वात् कुरुषाण्डमनुद्वेगात् उपात सृष्टीत अधिक मासमिवेत्युल्लेखः । वभासे । औपच्छन्दसिकं नाम वैनालीयमेदः ॥ १६ ॥

अचरोपितज्यमिति । अथ दिनस्य विरतौ सायंकाले अवरोपिता कोटित-सहिता ज्या मांवा यस्य तथोक्तं कर्णस्य कर्मकं घनु भयात् हरेता दिशा

अवलोकनाय हरिदन्तरे भया-

द्वयतामरातिधरणीभुजामिव ॥ १७ ॥

अप्राप्तनूतनशरक्षतिभिः स्वसैन्यै-

रस्पन्ददृष्टिभिरक्षणमीक्ष्यमाणः ।

दुर्योधनाग्रकरसवलितान्हुलीकः

प्राविक्षदात्मरुटक स तु भानुसूनुः ॥ १८ ॥

परेषु परस्फुरितकमलचक्रव्यूहे प्रकाशमानपत्रिकुलसंचारे
प्रकटितधनजयतेजोवर्धने भाविनि प्रघन इव प्रभातसमये प्रादु-

अन्तरे मध्य द्वयता पलायमानानां अरातिधरणीभुजा अनुरागानां अवलोकना
यैवेत्युत्प्रेक्षा । विनम्रता नम्रमाय विनहो तस्यापि । ऊर्ध्वं दीर्घाभूतमभूदित्यर्थः ।
मधुभाविणीवृत्तम् ॥ १७ ॥

अप्राप्तेति । स भानुसूनु कर्णः । तुघ्नन्दोऽप्यर्थः । अप्राप्ता अलम्भा नूतना
नवा । नीचमश्रेणयुद्धकालिकमिक्षा इति यावत् । शरक्षतयः शानववाणत्रणानि
यैस्तैः अतएव स्वसैन्यैः कर्तुंभिः अस्पन्दाभिः आधर्यानिधलाभिः दृष्टिभिः क्षणे
क्षणे अनुक्षण इक्ष्यमाणः सन् । किंच दुर्योधनस्य अग्रकरेण सवलितान् हुलीता
अहुली कनिष्ठिका यस्य तथोक्तं सन् । 'नद्युतश्च' इति कप्प्रत्ययः । आत्मन
रुटक शिपिरं प्राविक्षत् । विशते कर्तरि लुङ् । अत्र नूतनवाणप्रणराहित्यस्य
विशेषणगत्या अनुभूतनिष्पन्ददृष्टीक्षणहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।
वमन्ततिङ्कावृत्तम् ॥ १८ ॥

परेषुरिति । परेषु परस्मिन् दिने परितः स्फुरिता संचरन्तः प्रकाशमाना वा
कमलानां चकाशा चक्रवाकानां च व्यूहा यस्मिंस्तस्मिन् । परितः स्फुरन्तौ
कमलचक्रव्यूहौ पत्रचक्राकारव्यवस्थितौ यस्मिंस्तस्मिन्निति च । परितः स्फुरित
पद्माकारव्यवस्थितौ यस्मिंस्तस्मिन्निति वा । 'चक्रं रथाङ्गे सेनायाम्' इति विश्वः ।
प्रकाशमानः पत्रिणा पक्षिणा याणानां च युगस्य वृद्धस्य संचारः यस्मिंस्तस्मिन्
प्रकटितः धनजयस्य अग्रे आहवनीयादेः तेजसः वर्धनं प्रज्वलनं यस्मिंस्तस्मिन् ।
प्रकटितः धनजयस्य अग्रे तेजसः प्रकाशस्य वर्धनं च्छदनं यस्मिंस्तस्मिन्निति वा ।
'वर्धो छेदो' इत्यमरः । दिवाग्नेर्निष्प्रकाशत्वात्पुत्र यज्वभिः प्रातरभिहोत्रकर
णानि च भावः । यत्र प्रकटितः धनजयस्य अर्जुनस्य तेजसः प्रतापस्य
वर्धनं यस्मिंस्तस्मिन् । अतएव भाविनि भविष्यति प्रघनं युद्धं इव स्थिते
प्रभातसमये प्रातःकाले प्रादुर्भवति इति । मधु नाम दानवमप्राप्तीति मधुम-

भवति सति मधुमथनसारथेर्मधवत्कुमारस्य वधकृते शल्यसत्सार-
ध्यमेव परं साधनमवधारयता राधेयेन कृतवोचनः सुयोधनः सव-
हुमानं मानधनभाजं मद्राजमुपगम्य स्वागमननिदानपरिज्ञानेन
विमनायमानमपि तं तैस्तैर्मधुररचनैर्वचनैः कोपगिरेरघिलकाप्रदेशा-
त्कथंचिदवरोप्य कर्णरथनैपेथ्यं सारध्यमधिरोपयामास ॥

अथ मद्रनायकनिबद्धसैन्धवं

रथमारुरोह रविभूः पराक्रमी ।

प्रमदश्च कौरवचमूचरान्क्षणा-

दतिसाध्वसं च परयोधमण्डलम् ॥ १९ ॥

यनः कृष्णः सारथिर्यस्य तस्य मधवतः इन्द्रस्य कुमारः अर्जुनः तस्य वधस्य कृते
वधार्थं सारथे मद्रराजे सत्सारध्यं सत्शल्यमेव परं साधनं मुख्यकारणं अवधा-
रयता निश्चिन्वता राधेयेन कर्णेन कृतं बोधनं शल्येन सारध्यकरणाय प्रेरणा
यस्य तथोक्तः सुयोधनः सवहुमानं यथा तथा मानमेव धनं भज्यतीति भाजं
अतएव स्वस्य स्त्रीयस्य आगमनस्य यन्निदानं मुख्यकारणं कर्णसारध्यप्रा-
प्तनारमकं तस्य परिज्ञानेन विमनायमानं रिक्तमपि मद्राणां जनपदानां राजा
मद्रराजः तं शल्यं उपगम्य प्राप्य मधुरां श्रुतिप्रतिकरा रचनां शब्दसंदर्भः येषु
तैः तैस्तैः नानाभिधैः वचनैः वाच्यैः कोपः अनुचितकृतप्रेरणाजन्यः स एव
गिरिः तस्य अधिलकाप्रदेशात् । ‘अद्रेभूमिरुर्ध्वनधिलका’ इत्यमरः । कथंचित्
वातिकटेन अवरोप्य अवरोह । विगतकोपं क्लृप्तेति यावत् । कर्णरथस्य नैपथ्यं
अतस्त्वं सारध्यं अधिरोपयामास अङ्गीकारितवान् । मद्रराजमित्यनुपज्यते ।
मधवत्कुमारस्येत्यत्र कर्तृत्वस्य संबन्धत्वविवक्षया शेषपक्षीविधानादर्जुनकर्तृत्वम-
वधार्यमित्यर्थोलाभोऽपीति ध्येयम् ॥

अथेति । अथ शल्येन सारध्यकरणान्नीरुणानन्तरं प्रशस्तः पराक्रमोऽस्मा-
कीति पराक्रमी । प्रशंसायामिति । रवेर्भवतीति रविभूः कर्णः मद्रनायकेन शल्येन
निबद्धाः संयोजिताः सैन्धवाः अश्वः यस्मिन् रथं आरोह आरुहवान् । प्रमदः
आनन्दः । चरत्तर्यः । कौरवचमूचरान् दुर्योधनसेनाः परमदन्तं आरोह ।
अतिसाध्वसं अत्यन्तभयं तु परयोधानां पाण्डवमतानां मण्डलं सगूरं परं आरु-
रोह । अथ कर्णकर्तृत्वशल्यसारथिरयारोहणवाक्यार्थस्य कौरवराजवचनद्वयीनो-
दसंदेहेतुताशङ्क्यार्थहेतुकत्वाच्चन्द्रियसंयतेसारोदण्डक्रियायान्द्राचरन्त्यं चारु-
रया उभयाग्रातिरीपकस्य चैकवाचकानुपवेशसंकरः । मधुमायिनीभूतम् ॥ १९ ॥

१. ‘मृ’ इति नास्ति बभिव. २. ‘र’ इति नास्ति बभिव. ३. ‘रापाजनेन’
इति पाठः. ४. ‘सवहुमानं’ इति नास्ति बभिव. ५. ‘नेरथ्यं’ इति पाठः.

ततः क्षणादेकरथेन तेन संग्रामसीमानमुपेत्य वीरः ।

शङ्खं तदन्त्याक्षरवाच्यमेतद्वयं निनादैरपुपूरदेयः ॥ २० ॥

तदनु चण्डतरदोर्दण्डश्चण्डकरसूनुर्निजयन्तार मद्रनेतारं प्रति
वचनमित्यमुत्थापयामास ॥

इदानीमपि शल्य, तव सारथ्यकौशल्यं निशाम्य विजयसारथे-
र्वदनं लज्जापयोधि सहमज्जनकृते नाभिकमलवास्तव्यस्य नयनायुष-
सारथेश्चत्वार्यपि मुरानि समाह्वयितुमिव शृशमवनतमास्ते ॥

अपि च ।

मरत्कवन्धैरपलात्यमानं मदेन्द्र दीप्राखिलहेतिजालम् ।

तत इति । तत एव वीर कर्णं तेन शल्यसारथिकेन रथेन संग्रामसी-
मान युद्धदेश क्षणादेव उपेत्य प्राप्य शङ्खं च तस्य शङ्खस्य सवन्धि यदन्त्यमक्षरं
क्षकार तस्य वाच्य आकाशं च एतत् उक्तविधं द्वयं निनादै भाकौर अपु-
पूरत् पूरयामास । पूरयतेर्लुटि चटि द्विलाभ्यासलोपह्रस्वा । शङ्खसवन्धीत्यन-
सवन्ध स्त्रयाचकलरूपो ग्राह्य । साक्षात्सवन्धग्रहे त्वसमयत्वाख्य पददोष
इति ध्येयम् । उपनातिर्लुप्तम् ॥ २० ॥

तदन्विति । तदनु तदनन्तरम् । चण्डतरौ शल्यन्तश्शुभयकरो दोषौ शुनौ
दण्डादिव यस्य तथोच चण्डकरस्य सूनु कर्ण । निज आत्मीयघातौ यन्ता
गारथिथेति वैयक्तितमिशेषणविशेष्यभाषात्समासः । त मद्राणा नेतारं नायक
शल्य प्रति इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारं वचनं उत्थापयामास उदीरितवान् । विष्टतेर्भ्य-
न्तादुत्पूर्वात्तद्व्यामादेष्टानुप्रयोगौ । 'अतिहो-' इत्यादिना णो पुगागमधः ॥

इदानीमिति । अपि हे शल्य, इदानीं तव सारथ्ये सारथिश्रुत्ये कौशल्य
वातुर्यं निशाम्य दृष्ट्वा । विजयस्य अर्जुनस्य सारथे श्रीकृष्णस्य वदनं मुरा कर्तुं ।
रज्ज्वर पयोधि तस्मिन् सहमज्जनकृते सहमज्जनार्थं नाभिरेव कमण्ड तस्मिन्
यास्तव्यस्य निवायिन नयन अभिमय आयुष यस्य तस्य दग्धो सारथे ग्राह्य
चत्वारि मुरावपि समाह्वयितुमियेत्युपदेशः । मुरा अवनत विनम्र एव ।
आशे वर्तते ॥

अपीति । अपि च । किंचित्पर्यं । अस्तोतरेजान्नयः ।

मगदिति । हे मदेन्द्र शल्य, मरतां वायूनां देवाणां च पदभ्यं दृन्दे

१. 'तदनुतरम्' इति पाठः २. 'मद्राण्य' इति पाठः ३. 'वैराज्य' इति पाठः ।

४. 'निजय' इति पाठः ५. 'दग्धो' इति पाठः ६. 'अपि च' इति न नि वचिन् ।

७. 'अपि' इति पाठः ।

शराभिवर्षेण घनंजयं तमिङ्गालयेदेप मुजः क्षणेन ॥ २१ ॥

ततस्तच्छ्रवणपुटक्रकचं कर्णवचनमाकर्ण्य पार्थेन पुरा प्रार्थितमर्थं
हृदि कृत्य स मद्रभूपतिरपैवार्यावार्यसूर्यतनयधैर्यं गगनकुसुमसौन्दर्यं
विधातुमेवमुत्तरमुत्तरङ्गयामास ॥

पुरा विराटस्य पुरोपकण्ठे रणाङ्गणे सारथिनार्जुनस्य ।

उत्पाट्यमानेऽपि रथेन नेत्रे निद्रा कथं ते हृदयंगमासीत् ॥ २२ ॥

आयासलेशरहितं वनसीम्रि पूर्वं

संदानिते सुहृदि ते सुरवैणिकेन ।

उपलब्धमानं संवर्धमानं श्लाघ्यमानं च । वीरं प्रकाशमानं अखिलानां सम-
स्तानां हेतीनां ज्वालानां आयुधानां च जालं यस्य तयोर्कं तं प्रतिदं घनजयं अग्निं
अर्जुनं च । एषः महीधरः भुजः शराणां जलानां बाणानां च अमितो वर्षेण ।
क्षणेन अविलम्बेन । इङ्गालयेत् निर्वापयेत् । इङ्गालं तिष्ठाद्धारम् । अत्र मरुत
एव मरुत इति सर्वत्र रूपणात् श्लिष्टसावयवरूपकम् । उपजातिर्भूतम् ॥ २१ ॥

तत इति । ततः कर्णकथनानन्तरं स मद्रभूपतिः शल्यः । धवणे पुटे इव
तयोः क्रकचं करपत्रं तत् कर्णोर्कं वचनं आकर्ण्य पार्थेन युविष्ठिरेण पुरा प्रार्थितं
याचितं अर्थं कर्णतेजोवधात्मकं हृदि कृत्य मनसि स्मृत्वा । 'अग्नीकृतं सुकृतिनः
परिपालयन्ति' इति न्यायादिति भावः । अपवार्यं तद्वचनमाक्षिप्य । अवार्येति
अवार्यं दुर्निवारमिति धैर्यविशेषणम् । सूर्यतनयस्य धैर्यं गगनकुसुमस्य सौन्दर्यं
सदृशम् । अत्यन्तमिथ्याभूतमिति यावत् । विधातुं कर्तुं एवं वक्ष्यमाणं उत्तरं
प्रतिवाक्यं उत्तरङ्गयामास । उवाचेत्यर्थः ॥

उक्तिप्रकारमेवाह चतुर्भिः—पुरेति । हे कर्ण, पुरा उत्तरगोमृहणकाले विरा-
टस्य राज्ञः पुरोपकण्ठे नगरसमीपे रणाङ्गणे युद्धदेशे अर्जुनस्य सारथिना उत्तरेण
ते तव नेत्रे वल्ले च । 'वल्ललोचनयोनैत्रम्' इति विश्वः । रथेन वेगेन उत्पाट्य-
माने परमावरणशून्यतया क्रियमाणे सत्यपि अपह्रियमाणे सत्यपीति च । निद्रा
गान्धर्वोत्सृज्यता हृदयंगमा दृष्ट्या कथमासीत् । अत्रोत्तरेणैव सारथिना तथ्यः क्रि-
यमाणेऽपि निद्रासीदिति वस्तुना तादृशस्य तव सारथिं नामवलोचय अद्यतन-
विजयसारथेर्भगवतो भवेदेव लब्धया मुराचनमनमिल्यपहासात्मकस्य प्रायमिक-
प्रश्नोत्तरस्य वस्तुनः प्रतीतेर्वस्तुना वस्तुचलिः । उपजातिर्भूतम् ॥ २२ ॥

आयासेति । पूर्वं घोषयात्राकाले वनसीम्रि द्वैतवनप्रदेशे ते तव सुहृदि दुर्यो-
धने सुरवैणिकेन चित्रसेनेन आयासस्य लेशेनापि रहितं यथा तथा संदा-

१. 'तान्' इति पाठः. २. 'वाचम्' इति पाठः. ३. 'पवार्या' इति नास्ति वचिद.
४. 'पुत्र' इति पाठः. ५. 'वांसिकेन' इति पाठः.

कुत्रापि गूढवसतिस्त्वमहोनिबुधे

किं नाविमेः सविधकीचरुन्व्रगानात् ॥ २३ ॥

पाञ्चालिकायाः परिणीतिकाले सधीभवद्भिः सह धार्तराष्ट्रे ।

भवानभूत्पार्थशरप्रयोगात्कर्णोऽपि भूत्वा कथमात्तगन्धः ॥ २४ ॥

इन्द्रात्मजातेन स तेन गन्तुमीष्टे तुलामीश्वर एक एव ।

तृणाय कृत्वा निजजीवैन यो युद्धाय येन स्पृहयन्नुदस्थात् ॥ २५ ॥

इति तस्य मद्राध्यक्षस्य तादृक्षमूर्भुक्ष्य कुमारपक्षपातं समीक्ष्य

निते दामनिर्बन्धे सति । अहो इति हासपूर्वके चेदे । हे कर्ण, त्वं कुत्रापि दुर्ज्ञेये निकुञ्जे गुल्मे गूढा दुर्लभ्या वसति स्थिति यस्य तथोक्तं सन् । सविधे समीपे ये कीचका वेणुविशेषा तेषां रुध्रैः वायुपूर्णं गानात् शब्दादपि नाविमे । शब्दानुसारेण मामत्रस्य विज्ञाय बध्नीयुरिति भीतो नाभू किमिति काङ्क्ष । अवि मेरेवेत्यर्थः । विमेते कर्तार इह । अत्रापि वलुना तदार्जुनेन भवमुद्धन्मोचन जानताप्येवमुच्यत इति प्रतीतेर्वलुना वलुध्वनिः । वसन्ततिः शब्दोक्तम् ॥ २३ ॥

पाञ्चालिकाया इति । किं च पाञ्चालिकाया द्रौपद्या परिणीतिकाले विवाहसमये सधीभवद्भिः द्रौपद्यपहरणाय वृत्तयमानैः धार्तराष्ट्रे सह हे कर्ण, भवान् पार्थस्य अर्जुनस्य शराणां प्रकर्षेण योगात् प्रहारात् आत परेण पृथीत गन्धं गन्धं यस्य तथोक्तः । 'आत्तगन्धोऽभिभूतः स्यात्' इत्यमरः । कर्णो भूत्वापि तदानीं तनकर्णं सञ्जपि इदानीं पुन आत्तगन्धं सगन्धं कथमभूत् । अभूरित्यर्थः । 'क्षेपे प्रथमः' इति प्रथमपुरुषः । यद्वा भवान् कर्णं सविलस्येन यथाधनामा भूत्वापि पुनरात्तगन्धं कथमभूदिति योजना । अस्या न तन्त्रग्यायानुसरणगौरवदोष इति ध्येयम् । 'गन्धो गन्धक आमोदे लेष्टे सवन्धगर्वयो' इति वैयर्थ्यं । उपजातिवृत्तम् ॥ २४ ॥

इन्द्रेति । अतः हे कर्ण, तेन त्रिभुवाप्रसिद्धपराक्रमेण इन्द्रस्य आत्मजातेन अर्जुनेन सह तु त्रां साम्यं गन्तुं लब्धुं स त्रिपुररन्ध्ररामुरादिनेतृषां प्रतिद्वे ईश्वरं रामु एक एव । ईष्टे क्षमते । नाय इत्यर्थः । यतः य इन्द्रात्मजातं त्रिं जीवनं जीवितं तृणाय कृत्वा तृणप्रायं भन्वान् । तृणमिव आहलेति यावत् । 'मन्त्रकर्मण्यनादरे' इति उपप्रदानत्वम् । यो रामुतः सह युद्धाय स्पृहयन् अन्ति गन्तुम् । 'स्पृहेरीषित' इति उपप्रदानत्वम् । उदस्थान् उपसृज्यार । तेन स इति संबन्धः । 'आयागलेज्ज' इत्यादिश्लोकत्रयं द्वितीयवाक्योत्तरम् । अत्र शरमात्रं प्राप्यस्त्रां प्राम्यस्वधर एव नियमनात् परिग्रहया कारः । उपजातिवृत्तम् ॥ २५ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारं तादृशं आश्रितुं तस्य मद्राणामप्यप्यस्य राशः

१ 'मिभुध' इति पाठः. २ 'मवा' इति पाठः ३ 'अवि' इति पाठः.

४ 'अर्जुनमुना' इति पाठः.

‘कर्मसाक्षिनन्दनोऽपि रौक्ष्यवर्जितं पदविभागचमत्कृतिसुभगंभावुकं
वचनमेवमवादीत् ॥

अयि भागिनेययशसां सुभगकरेणस्त्वमद्य भुवि मद्रपते ।

मम मा तुलेति बहुधा वदता विजयेन शंभुमपि मातुलय ॥२६॥

इत्युक्तवत् एतस्य सौरेर्दन्तपुंटाविव ।

जवादुभावनीकौ तौ जटतेते परस्परम् ॥ २७ ॥

सर्वतोऽपि भुवि सैन्यपरागैः शोषितेषु सजलेषु सरःसु ।

केवलं गगन एव तदानीमप्सरःकुलमलोक्यत लोकैः ॥ २८ ॥

शाल्यस्य सबन्धि ऋमुद्गः इन्द्रस्य कुमारे अर्जुने पक्षपात आत्मीयत्वेन भग्नि-
निवेशं समीक्ष्य आलोच्य कर्मसाक्षिणः सूर्यस्य नन्दनः कर्णोऽपि स्थूल भावः
रौक्ष्यं पारुष्यं तेन वर्जितम् । किंच पदस्य मातुलेति शब्दस्य विभागेन ‘मा-
तुल’ इति वृषकरणेन वा चमत्कृतिः प्रागल्भ्यं तया सुभगमातुकं रमणीयं
वचनं एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण अवादीत् उक्तवान् । वदे. कर्तारि लुकि तिषि
रुदिः ॥

अयीति । अयि हे मद्रपते शाल्य, अद्य भगिन्या. उपचारात्सुख्या. अप-
स्य भागिनेयस्य अर्जुनस्य । ‘अग्निभ्यो टक्’ इति टक्वेयादेशः । यदापि पराक्र-
मजन्यानां सुभगकरण. प्रत्यापक त्वं विजयेन सर्वोत्कर्षेण हेतुना तुला केनापि
साम्यं मा न इति बहुधा वदता श्रुवता । आत्मस्तुतिपरायणेनेति यावत् । एवं
हे मम मातुल्य समात्सहोदर, इति बहुधा वदता विजयेन अर्जुनेन सह संभु-
मपि ना तुल्य सहर्षं मा कर । सर्वोत्कृष्टानां शमोरप्पपङ्कटत्वसमावनावदयक-
त्वादिति भावः । अनेन मूढानामभिनानस्त्रिरस्कृतसकलान्तर इति हासो व्यङ्ग्य ।
अत्र भागिनेयैत्यादिविशेषणस्य पक्षपातित्वेन शाल्यवचनत्वात्तत्त्विकवमिलनि-
प्राणगर्मत्याग्निकराजकारः । सुमङ्गलीकृतम् ॥ २६ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण उक्तवत्. एतस्य सर्वस्य अपूर्व सौरिः कर्णः. तस्य
अत इम् । दन्तपुटौ ऊर्ध्वोधरोष्ठाविव तालुभावनाच्चो मुद्राण्डवसंनये परस्पर
जवात् वेगात् जटतेते सयुयुज्जु । जटतेः कर्तारि छिद्र । ततः पर न किंचिद-
भ्यवदत् । सयुलं चाभूत्सैन्यद्वयमिलयः । अत्र कर्णोऽप्यो. सैन्ययोश्च प्रकृतयोर्मयो-
मेलनेनोपम्यस्य गम्यतास्तुत्ययोगितानेदः । सुमन्विपुलकृतं श्लोको वा ॥ २७ ॥

सर्वत इति । तदानीं सेनाद्वयसम्यटनसमये भुवि सर्वतः सर्वत्रपि सज-
लेषु जलसहितेषु सरसु सैन्ययो रौरवशाण्डवीययो सबन्धिभिः परागैः

१. ‘वर्तन्’ इति पाठः... २. ‘अग्निभ्यो’ इति पाठः. ३. ‘करात्’ इति पाठः.
४. ‘पदे’ इति पाठः. ५. ‘जटतेते’ इति पाठः. ६. ‘अट्टपत्त’ इति पाठः.

तदनु तेन परस्परघट्टनजनितस्फुलिङ्गव्याजेन निपीतपूर्वाब्धिर-
 रंशीकरानजीर्णशङ्काया वमन्तीभिः पट्टसचट्टरीभिश्च कवन्धोत्पादन-
 सृष्टिपाटवमेव संग्रामदेशदेशिकसदेशादभ्यसितुमवनीतलमनतीर्णः
 पयोधरपटलैरिव खेटकमण्डलैश्च युगपदेव बहुविधवीरयोधजनप्रवे-
 शसौकर्याय तरणिरन्ध्रसरणिं विशालयितुमिव विद्यत्तले दूरमुच्चलि-
 ताभिः शक्तिभिश्च प्रतिक्षणक्षपितविपक्षकुलवृत्तान्तं सुहुसुहुरदनी-
 सुखेन कथयितुमिव धानुष्ककर्णाभ्याशं प्रत्यागतैः कोदण्डदण्डैश्च
 युद्धविलोकनवद्धकौतुकसिद्धयौवतकुचमण्डलनिजकुम्भतारतम्यपेरि-

पदघट्टनजन्यै शोषितेषु निर्जलीकृतेषु सत्सु केवल एकस्मिन् गगन एव । अद्वि-
 युक्ताना सरसा कुल वृन्द अप्सर कुल देवाङ्गनासमूहस्य लोके जने अलोभ्यत
 दृश्यते स्म । अत्र दिवि भुवि प्रसक्तस्य अप्सरोवत्त्वस्य दिवि एकत्र नियमनात्
 रिसर्यालकार श्लेषसकीर्ण । स्वागतावृत्तम् ॥ २८ ॥

तद्व्यति । तदनु द्वयोर्मेलनानन्तरम् । तत्र युद्धदेशे परस्पर घट्टनेन
 अनिघातेन जनिताना स्फुलिङ्गाना अभिरुणाना व्याजेन पूर्वं पूर्वयुद्धे निपीता
 निपीतपूर्वान् रंशीकरान् रचयिन्दून् अजीर्णशङ्काया जाठरानलापङ्गमयेन
 वमन्तीभि उद्गिरन्तीभिरिव स्थिताभि पट्टाः खड्गविशेषा वार्य लता इव
 ताभिश्च कवन्धाना उदङ्गाना अपमूर्धकलेवरणा च उत्पादनस्य ऊर्ध्वप्रसारणस्य
 सृष्टि जननव्यापार तस्या पाटव सामर्थ्यमेव संग्रामदेश युद्धभाग एव
 देशिक आचार्य तस्य सदेशात् समीपात् अभ्यसितुं परिचेतुम् । तेषामथ
 एव जलप्रसारकत्वादिति भावः । अवनीतल भूतल प्रति अवतीर्णं प्राप्तिं
 पयोधरपटलै मेघदूंदरैव स्थितै खेटकमण्डलै फलकसमूहैश्च युगपत्
 एकदेव बहुविधाना वीराणा योधजनाना परावृत्त सृत्वा सुरीभूताना प्रवेशस्य
 सौकर्याय सौलभ्याय तरणे. सूर्यविम्बस्य रन्ध्रसरणिं बिलमार्गं विशालयितुं
 विस्तारयितुमिव विद्यत्तले आकाशदेशे दूरमुच्चलिताभि उच्चमिताभि शक्ति-
 मिध क्षणे क्षणे प्रतिक्षणं क्षपितम्य नाशितस्य विपक्षाणा शत्रूणा कुलस्य वृद्धस्य
 वृत्तान्तं भटनि धनुष्कोटिरेव मुखं वक्त्र तेन सुहुसुहु कथयितु इव । धानु-

१. 'तदनु' इति नास्ति कश्चित् २. 'तत्र तयो तेनयोरभयोरपि परस्पर' इति पाठ

३. 'शीकरनिष्ठरान्' इति पाठ ४. 'वमन्तीभिरिव' इति पाठ ५. 'उत्पादन',

'उपवन' इति च पाठ ६. 'एव' इति नास्ति कश्चित्, 'अपि' इति पाठ ७. 'वलये'

इति पाठ ८. 'अतिविस्तारयितु' इति पाठ ९. 'दूरं दूरम्' इति पाठ १०. 'वज्र-

मन्वागते', 'कर्णाभ्यांनन्यागते' इति च पाठ ११. 'परिविशिषया' इति पाठ.

चिचीपयेव दूरं नभसि करान्प्रसारयद्भिः शुण्डालमण्डलैश्च वि-
चित्रतरचक्रचङ्क्रमणमिषेण पदात्पदमपि न गन्तव्यमिति विमतनि-
रोधकुण्डलनामिष कुर्वद्भिर्वर्द्धिश्च शोणितपङ्कशोणितैः वेगसंभ्रम-
विद्वार्थमाणधरणीरन्ध्रनिर्गतपरफणीन्द्रफणासहस्रमणिकिरणधोरणी-
मसृणितैरिव चक्रेः संक्रीडद्भिः शताङ्गैश्च भैरवानके सकलसुरजनत-
नूतदसौख्यशार्थनिके समीके ॥

एकाणां धनुर्धराणां कर्णाभ्याश्च श्रोत्रसमीपं प्रत्यागतं क्षोदण्डदण्डं चापयष्टि-
भिश्च युद्धस्य विलोकने बद्धं कौतुकं येन तस्य सिद्धानां देवयौनिविशेषाणां यौव-
तस्य युवतीसमूहस्य यत् कुचमण्डलं तस्य निजयोः कुम्भयोश्च यत् तारतम्यं
न्यूनाधिरभावः तस्य परिचेतुं परीक्षितुं इच्छा परिचिचीषा सत्येव । नभसि
दूरं करान् शुण्डा प्रसारयद्भिः शुण्डालमण्डलैः गजगृन्दैश्च विचित्रतरम्य अस्त्रा-
स्त्रयंकरस्य चक्रचङ्क्रमणस्य मण्डलाकारगमनस्य मिषेण व्याजेन पदात्पदं एक
पदमितदेशमपि न गन्तव्यं इत्येवम् । भवद्भिरिति शेषः । विमतानां शत्रूणां
निरोधाय निरोधं कर्तुम् । 'क्रियार्थं--' इत्यादिना सप्रदानत्वम् । कुण्डलना राना-
शासूचकवर्तुलरेखा कुर्वद्भिः छिद्यद्भिरेव स्थिते अर्धेद्भिः अर्धैश्च शोणितपङ्कन
रक्तवर्द्धमेन शोणितैः अरुणितैः । अत एव वेगात् संभ्रमेण भ्रमणेन विद्वार्थमा-
णाया मिद्यमानाया धरण्या भुव रन्ध्रेभ्यः निर्गम्यया निर्गमनशील्या फणी
न्द्रस्य शेषस्य फणासहस्रे मणीनां निरणधोरण्या कान्तिपरम्परया मसृणितैः
व्याप्तैरिव स्थितैः चक्रे रथाङ्गैः संक्रीडद्भिः इतस्ततः गच्छद्भिः । शताङ्गैः रथैश्च
भैरवानके लोकैकमयकरे समीके युद्धे सकलानां सुरजनानां तनूदहाणां रोम्भा
मुखशायनं पृच्छतीति सौख्यशायनिके सति । अस्त्राध्वर्येण रोमाशयनने सतीति
यावत् । उत्तरेणैव वाच्यम् । 'मदान' सकलसुरजनतनूदहसौख्यशायनिके समी-
कनभूम् । 'तदनन्तरम्' इति पाठान्तरं तु शम्भनयुद्धे स्वकाङ्क्षिके स्वानन्तर्दोषे
यं येन धाषितार्थकत्वादुपेक्ष्यम् । अत्र स्पष्टिद्व्याजेनेति सापह्नवहेतुप्रेक्षायाश्च
पटवधदरीमिरित्युपमायाश्च कवचध्वजच्छेपनितिकामेदाप्यवसायमूलादिशयो-
दिसंभ्रामदेष्टिकतिरूपकद्वयाभ्यस्तनपलोत्प्रेक्षयोरङ्गादिभावसंकरस्य च तरणि-
रन्ध्रविद्यालीकरणपलोत्प्रेक्षायाश्च अटनिमुखेनेति रूपककपनकलोत्प्रेक्षयोरङ्गादि-
भावसंकरस्य च परिचिचीषाहेतुप्रेक्षायाश्च चक्रचङ्क्रमणमिषेनेति सारदहस्यरूपो-
त्प्रेक्षायाश्च अशाना विस्तृतकुलन्यायेन संसृष्टिः ॥

१. 'दूरं दूरम्' इति पाठ २. 'प्रसारयद्भिः' इति पाठ ३. 'शोणितैः' इति
पाठ ४. 'संनिवेश' इति पाठ ५. 'मदानक' इति पाठ ६. 'आयनिक सर्नक-
नभूम्' इति पाठ .

दुःशासनो नयनजृम्भितकोपग्रहि-

भीलेव फालतलमूर्ध्वमुपाश्रिताभ्याम् ।

भ्रूभ्या भयानकमुखो रिपुभूमिपाने-

प्यारब्ध योधयितुमेतदतीव चित्रम् ॥ २९ ॥

स कुन्तलात्यम्बरधूतिधूर्यैः स्वसिंहनादैर्निदवे दुराणः ।

पराभवं सोमकलास्यहेतौ पाञ्चालिकायामिव पार्थचम्बाम् ॥ ३० ॥

ततो याज्ञसेनीकटितटपटापहारसमयचक्रचङ्गमणवासनानुवृत्ति-
यशादिव विविधानि रेचकमण्डलानि वितन्वन्निजास्पदमेदको

इत पर श्लोकद्वयमेकवाक्यम् । दुःशासन इति । यत्तदोर्निलसङ्घात
यो दुःशासन दुर्बोधनान्तरज नयनाभ्या जृम्भितात् निर्गतात् कोपादेव बहे
भीत्या भयेनवेत्युत्प्रेक्षा । ऊर्ध्वं उपरितन फालतल ललाटप्रदेश उपाश्रिताभ्या
सगताभ्याम् । कोपेन प्रथीभूताभ्यामिति यावत् । भ्रूभ्या भयानक मुख यस्य
तथोक्त सन् रिपून् भूमिपान् शत्रून् राज्ञोऽपि योधयितुं भटान् कर्तुं आरब्ध
उपचक्रमे । इत्येतत् अतीव कृश चित्रम् । राज्ञामपि भटलकरणस्याध्वर्यकरता
दिति भावः । अस्मिन्नर्थे यच्छब्द आकाङ्क्षालभ्य । तदसहिष्णुताया पुनरित्यम
वधेयम् । योधयितुमित्यत्र 'य अधयितुम्' इति च्छब्दः । रिपुभूमिपानेपीत्य-
पिना कोपवहिसमुच्चयः । अधयितु अध कर्तुम् । अत्रायुधसाध्यरिपुभूमिपा-
करणस्य भ्रूमङ्गमात्रेण सपादनोयोगादार्धमिति वस्तुना कोपवहिसाधुवर्गयो
अध करणेनौपम्यगम्यतात्मकतुल्ययोगिताप्रतीतेर्वस्तुनालकारध्वनिः । रभतेराह-
पूर्वात्कर्तरि लुङि तद् ॥ २९ ॥

स इति । दुराण परैरप्युच्यते स दुःशासन सोमकलापाञ्चालानां लास्यस्य शुद्ध-
नाट्यस्य हेतौ जनके सोमकला चन्द्रकान्तिरिव आस्यहेति मुखनान्ति यस्याल-
स्यामिति च अत एव पाञ्चालिकाया द्रौपद्यामिव स्थिताया पार्थचम्बा पाण्डवसे-
नाया कुन्तलं विदुर अलिख्य तद्वयमिव यदम्बरं केशप्रमथ्यग्रीव आकाशं तस्य
वृत्ती भक्ते धूर्यं पटुभिः सैः स्वीयैः सिंहनादैः कुन्तलाले केशरुदस्य अम्बरस्य
यत्नस्य च धूल्या धूर्यं । तद्युक्तरित्यर्थः । सैः सिंहनादैरिति च । पराभवतिर-
स्कारमिदमेव च । छिष्टविशेषणैर्यमुपमा पूर्णा । उपजातिरुतम् ॥ ३० ॥

तत इति । तत याज्ञसेन्या द्रौपद्या कटितटे नितम्बदेशे पटानामपहारस्य
समये आकर्षणावसरे चक्रचङ्गमणस्य मण्डलाकारगमनस्य वा वासना धरकार
तस्य अनुवृत्तिवशात् अनुसरणवशादिवेत्युत्प्रेक्षा । विविधानि रेचकाख्यानि मण्ड-
लानि चक्रगमनाति वितन्वन् प्रकटयन् निजास्पदस्य स्वस्थानस्य उत्तरं मेदक

१. 'यत्तदप्युच्यते' 'तदनन्तरम्' इति वचिन्, २. 'धूर्य' इति पाठः . ३. 'दुराणम्'
इति पाठः .

मीमः क वा समागच्छतीति वीक्षितुमुन्नतप्रदेशमधिरुद्धाभ्या हृद-
न्तररुधिरुद्दुदगुकुल्याभ्यामिव रोपलोहिताभ्यां लोचनाभ्या सा-
ध्यसदानशौण्ड. कैरतलवभ्रम्यमाणपरिघपातनपाटितभटवोटक-
करटिघटाक्षतजप्रवाहैः समीकसीमानं कण्ठद्वयमीं विदधानः
सुयोधनानुजो वियदध्वनि विजृम्भितध्वनिर्द्वयोदरद्वयध्वनीनो-
ऽभूत् ॥

नद्वक्च्छापि द्वौ तावमीकौ मीर्मकौरवौ ।

गदागदि रणं घोरं कुर्वते स्म परस्परम् ॥ ३१ ॥

निपातितस्य द्विपतः स भूमौ समक्षमक्ष्णां कुरुभूपतीनाम् ।

गण्डे कराभ्यामुदरे पदाभ्या सताडन साधु समाचचार ॥ ३२ ॥

निवारक मीम क वा कुता वा समागच्छतीति वीक्षितु समुन्नत प्रदेश मुखा-
त्मक अधिरुद्धाभ्या हृद उत्तर अन्तरे अन्तर्द्वे द्विरुद्दुदां मुकुलाभिव
ताभ्यामिव स्थिताभ्या इत्युत्प्रेक्षा । रोपेण लोहिताभ्या अरुणभ्यां लोचनाभ्या
साध्यसस्य दानशौण्ड बहुप्रदः । अनिभयकर इति यावत् । करतले बध्न्यमा-
णस्य बहुधा व्यापार्यमाणस्य । यन्न्तान्द्रमतेलं कमपि क्षानच् । परिघस्य
गदाया पातनेन प्रक्षारेण पाटिताना मित्राना भटाना योधाना घोटयाना
अश्वाना करटिना गगाना च घटानां रुन्दाना समन्विमि क्षतजप्रवाहै रणपूरै
समीकसीमान युद्धप्रदेश कण्ठद्वयसीं कण्ठपातमितगाम्मीर्यज्ज विदधानं कुर्वाण
वियदध्वनि आकाशमार्गे विजृम्भित व्याप्त ध्वनि सिंहनाद यस्य तथोच ।
सुयोधनानुजं दुष्कासनं दृष्टोदरस्य मीमस्य दृष्टोदरान गच्छतीति तथोच ।
दृष्टिपिपय अभूत् । उपेक्षाद्वयस्य सद्युष्टि ॥

यदेति । यद् कच्छ मध्यवर्धनपट्टं याभ्या तौ यद्दक्षौपीनावपीति च ।
इत्यनेन वीतरागित सूच्यते । अभीकौ कामुकाविति विरोधः । निर्भयाविति परि-
हारः । मीमकौरवौ तौ मीमश्च कौरवश्च दुःशासनश्च द्वौ परस्परं गदया गदया
प्रवृत्त गदागदि घोरं भयकरं रणं युद्धं कुर्वते स्म चक्रन् ॥ ३१ ॥

निपातितस्येति । स वक्ष्यमाणविघप्रतिज्ञया प्रतिद्वि मीम कुरुभूपतीनां
दुयोधनार्थिनां अक्ष्णा नेत्राणां समक्षं अग्र एव । न तु यत्र कुत्रापील्लयः । भूमौ
युद्धमुपि निपातितस्य द्विपतः दुःशासनस्य गण्डे कपोले कराभ्या उदरे कुक्षौ
पदाभ्या च सताडनं साधु यथाप्रतिज्ञं समाचचारं कृतवान् । अत्र तत्तत्तदभिज्ञं
दापराधकरपदताडनयोरातुमध्यैः गृह्यन्तया गमा स्फार ॥ ३२ ॥

१ 'मुद्गुदाभ्यामेव' इति पाठ २ 'कम्पित' इति पाठ ३ 'धनतरपरिघ' इति पाठ-
निरपत्ति' इति पाठ ४ 'मन्दरक्षामा' इति पाठ ५ 'शुक्ल' इति पाठ
६ 'मीमकौरवौ' इति पाठ

निजप्रियाकैश्यकृपोऽस्य शत्रोर्निर्भेद्य वक्षः पिवतोऽसृगन्मः ।
समीरसूनोश्च पिशाचिकानां सपीतिकेत्यां कलहो बभूव ॥ ३३ ॥

एणीदृशः स्वकीयाया वेणीं तैरेव शोणितैः ।

क्षोणीभृतां द्विपामेष क्षोणीचक्रे सहाक्षिभिः ॥ ३४ ॥

तदनन्तरम् ।

रिपून्कुरुक्षेत्रतले चरन्तं तृणाय मत्वा वृषसेनमुग्रम् ।

किरीटिगोपः परधेनुकान्तं निनाय काण्डैर्यमलोकगोष्ठम् ॥ ३५ ॥

अथकर्ण्य किरीटिभग्नगाजावभिमन्योरधिकं सुतं स कर्णः ।

रिपुरङ्कुतरक्षुरष्टदिक्षु ज्वलयन्क्षुरभूदरीन्दिधक्षुः ॥ ३६ ॥

निजेति । निजाया प्रियाया द्रौपद्या कैश्य केशवृद्ध कर्पयतीति कृप अत एव शत्रो अस्य दुःशासनस्य वक्ष निर्भेद्य असृक् रक्तमेव अन्म जल पिवत समीरसूनो भीमस्य च पिशाचिकानां च सपीतिकेत्यां सहपानक्रीडामा कलह ममास्त्वधिक ममास्त्वधिकमिति विद्याद बभूव । वृत्तमुपजाति ॥ ३३ ॥

एणीति । एष भीम तै दुःशासनीये शोणितै पीतशिष्टैरेव स्वकीयाया एणीदृश द्रौपद्या वेणीं दुःशासनशोणितसंस्कार्यत्वेन वद्धा द्विपा क्षोणीभृता शत्रुभूषाना अक्षिभि सह क्षोणीचक्रे रजयामास । यथाप्रतिज्ञ दुःशासनदधिर-
लेपनकृति द्रौपदीवेणीमोचने भीमे कौरवा सर्वे कोपादणिताश्च बभूवुरित्यर्थः ।
अतएव वस्तुना षडार्थहेतुक काव्यलिङ्ग ध्वन्यते ॥ ३४ ॥

तदनन्तरमिति । तदनन्तरमित्युत्तरेणान्वयः ।

रिपूनिति । रिपून् सस्यभक्षणविरोधिन् शत्रून् तृणाय मत्वा । तृणवदना इत्येत्यर्थः । कुरुक्षेत्रतले एव कुरूणा क्षेत्रतले केदारभागे चरन्त सस्यानि भक्ष-
यन्तं गच्छन्तं च परेषामेष धेजूना कान्तं वाह्यं पर स्वराचकोत्तरभाग धेनुशब्द-
जया तथा अग्निधेनुकया नाम आयुधेन कान्तमिति च । 'छुरिका चाग्निधेनुका'
इत्यमरः । उग्र भयकर वृषसेन कर्णपुत्रमेव वृषभध्रेष्ठं किरीटी अर्जुन एव गोप-
गोपाल भूपथ काण्डे दण्डे बाणैश्च यमलोकमेव गोष्ठं गोस्थान निनाय प्रापित-
फलः । समलपत्युर्वर्ति िष्टदृष्टिष्टसावयवत्तन्म ॥ उपेन्द्रवद्भाट्टात् ॥ १. २५. ॥

अथकर्णयति । अभिमन्यो अर्जुनपुत्रस्य समाहितस्य अधिक अत एव
किरीटिना अर्जुनेन भग्न पुत्रमारणप्रतीकारात्मना निहतं सुत वृषसेनं अवकर्ण्य
शुला चतुः ज्वलयन् कोपाग्निना क्षोणीकुर्वन् रिपव एव रङ्गव हरिणा तेषां
तरशु गृगविशेषः । तद्दृष्टिमात्रेण हरिणा शिथिलप्राणा भवन्तीति प्रसिद्धिः । ॥
कर्णं अष्टासपि दिशु अरीन् दम्भुमिच्छु दिधशु अभूत् । पुत्रवधत्रोपरवश

कुण्डलीकृतकोदण्डश्चण्डभानुतनुभुजः ।

ताण्डवं विदधे पाणिः पाण्डवाना चलान्तरे ॥ ३७ ॥

युद्धे हतो योधसमूह एव विभ्यं पितुर्मे वत भेत्यतीति ।

मत्वेव पत्युर्महसा कुमारः सञ्जदयामास दिव शरौधैः ॥ ३८ ॥

करीन्द्रमण्डले पेतुः कर्णमुक्ताः शरत्रजाः ।

सदानाम्बु कर यान्ति स्थूललक्ष्य हि मार्गणाः ॥ ३९ ॥

प्रकाश्य कर्णे युधि कालपृष्ठं मयकराभे चलति प्रवीरे ।

तदीयभस्मैर्लिताः परेऽपि प्रकाश्य चेलुर्नत रक्तपृष्ठम् ॥ ४० ॥

दादय योऽसु सनद्धवानित्यर्थः । अत्र पुनश्चाकणमस्य विशेषश्रमत्वा द्वावुदिवश्च-
हेतुतापदापहेतुक वाच्यलिङ्गमलकारः । औपच्छन्दसिकृतम् ॥ ३६ ॥

कुण्डलीकृतैति । ततः चण्डभानुतनुभुज कर्णस्य पाणि कुण्डलीकृत
गुणार्णनेन मण्डलित कोदण्ड कालपृष्ठ यत्र तथोच सन् पाण्डवाना चलान्तरे
सेनामध्य ताण्डव नर्तन विदधे चकार । गुणार्णनेत्यागम्यामिति भावः ।
अनुप्रासमेव शब्दालङ्कारः ॥ ३७ ॥

युद्ध इति । युद्धे ह्य एव बोधाना पाण्डवीयाना समूह मे मम पितु
सूर्यस्य विभ्यम् । वतति छेदे । भेत्यति बहुना युगपद्विगमने सबाधाद्विदारयि-
यति इति मत्वा सभाष्यवेद्युप्रेक्षा महसा तेनया पत्यु सूर्यस्य कुमार कर्ण
शरौधै दिव अन्तरिक्ष सञ्जदयामास आच्छादितवान् । इन्द्रवज्रावृतम् ॥ ३८ ॥

करीन्ति । कर्णेन मुक्ता प्रमुक्ता शरत्रजा बाणसघाता शरवर्ध्नाशया नच
न्तीति याचकाश्च करीन्द्रमण्डले मयभूदे करिणाभिद्रस्य बहुगजवगे राज्ञो
मण्डले राष्ट्रे च पेतु प्रविष्टिः । तथा हि भाग्या याचका बाणाश्च एकस्मा-
द्दानान्मुखा दानान्मुखा उत्सगण्डेन मदीकनेन ग्रहित सदानाम्बु कर
पुष्पा च यस्य तथोच स्थूललक्ष्य बहुप्रद स्थूल पृष्ठं लक्ष्य शरव्य च याति ।
यत्र याचकशरयो दानान्मदनयो हस्तपुण्ड्रयोर्बहुप्रदपृष्ठपुण्ड्रयोश्च योश्च श्रेय
भित्तिशमेदाप्यवसायलक्षसामायन विश्वसुमर्षनादयन्तरण्यात् । तेन निरु-
र्गदातु कर्णस्य याचकशराभावेन गतशमताप्रतीतेरन्तरेण वस्तुधरि ।
'दान निरणे हस्त मदे म्यात्सगण्डपि च', 'बडिहन्मयूरेषु कर गजदरेऽपि
न', 'एव लक्ष्य शरव्ये च संख्यानेद च गोचरे', 'मार्गणा बाणके बाणे भवद-
-पटः निपु' इति सप्तम्योक्तः ॥ ३९ ॥

प्रकाश्येति । मयकरी आभा तेज यस्य तस्मिन् प्रष्टे वीरे कर्णे कालपृष्ठं
५ पृष्ठ कालस्य रिपूणा जीवितशत्रुत्व पृष्ठ चरनभाग एत चेति यावत् । प्रकाश्य
प्रष्टव्य चात्र सति तदीये कणमयनिधिभि मर्नैर्नाम बाणै दलित पाटिना
परे शत्रुपक्षे रण शरत्रजोपिताया पृष्ठ चरितेष्वङ्गाण तज्जानक धनुष

तत्र तत्र युधि संचरमाणः शत्यसारथिमता स रथेन ।

चूपितारिमदवारितयासौ सूर्यसूनुरपि चण्डक्रोऽभूत् ॥ ४१ ॥

रथेः कुमारस्य रथं मनीक्ष्य रमाप्रियस्यापि तदा समीके ।

धैर्यं हृदः स्वेदजलं शरीराज्जगल तोत्रं च जवेन हस्तात् ॥ ४२ ॥

तदनन्तरममर्त्यचक्रवर्तिविकर्तनतनयौ परस्परं प्रधनं प्रवर्तयितु-
मारभेताम् ॥

राधाकुन्तीपुत्रयोः शौर्यभाजोऽश्वक्रीभूतौ चापदण्डौ ज्वलन्तौ ।

मध्यस्थाया रत्नभूदेवतायास्ताटट्टाभामादधाते स्म तत्र ॥ ४३ ॥

अयकर्ण्य शरासवद्विधोषं सुतयोस्तत्र सहस्रदृष्टिपृष्ठोः ।

दिवि वैणिकतापसस्य चित्रं महती प्रीतिरभूच्च नैव चाभूत् ॥ ४४ ॥

अत्राद्यं चेष्टः । मानिनां परोत्कर्षासहिष्णुवादिति भावः । अत्र कालट्टरक्तपृष्ठ-
नन्दश्रेष्ठप्रतिभया तदुभयप्रनाशनेन विरोचिनोरनुकूलचेष्टासंघटनात्मा समालं-
कारः । कर्णबाणनिर्भिन्नाः परे पलायनभूवुरिति परमार्थः ॥ ४० ॥

तत्र तत्रेति । शत्यः सारथिरस्मिन्स्तीति तेन रथेन तत्र तत्र युधि युद्धदेशे
संचरमाणः सूर्यस्य सूनुर- सोऽसौ कर्णोऽपि चूपितं गिलित (?) अरीणां मद
एव वारि येन तस्य भावः तत्ता तथा हेतुना चण्डक्रः सूर्यः भयंकरपाणिश्च
राभूत् । 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इति श्रुतेरेति भावरूपकानि शयोक्तयोऽत्रात्रि-
भावेन संकरः । स्वागतारुतम् ॥ ४१ ॥

रथेरिति । तदा समीके युद्धक्षेत्रे रथेः कुमारस्य कर्णस्य रथं तत्तादृशं
मनीक्ष्य रमाप्रियस्य कृष्णस्यापि हृदः चित्तात् धैर्यं शरीरात् स्वेदजलं हस्तात्
तोत्रं शय्यताडनं च जवेन जगल गलति स्म । गलतेः वर्तते लिट् ।
अत्र जगलेषु मदाश्रुतिरीषकम् । रत्तमुपधातिः ॥ ४२ ॥

तदनन्तरमिति । तदनन्तरं अमर्त्यानां देवानां चक्रवर्तिनः इन्द्रस्य तनयः
अर्जुनः विकर्तनस्य सूर्यस्य तनयः कर्णश्च तौ परस्परं प्रधनं इन्द्रयुद्धं प्रवर्तयितुं
आरभेताम् ॥

राधेति । शौर्यभाजो- राधाकुन्तीपुत्रयोः कर्णार्जुनयोः संवर्धितौ चमोभूतौ
गुणकर्षणेन कुण्डलितौ ज्वलन्तौ चापदण्डौ तत्र तदानीं मध्यस्थायाः कर्णार्जु-
नमध्यगतायाः रत्नभूदेवतानां युद्धस्थलदैवतायाः ताटट्टयोः कर्णभूषणयोः आभा
धादधाते स्म चक्रतुः । कर्णिके द्वे रेजगुस्तिरुत्प्रेक्षा । क्षातिनीकृतम् ॥ ४३ ॥

अयकर्ण्येति । महस्रं दृष्ट्यो नेत्राणि पृष्ठयः क्रिष्णाश्च ययोस्तयोः इन्द्रमृ-
षयोः युद्धयोः अर्जुनकर्णयोः । शरासौ चापा वशी इव तयोः धोषं गुणदंकारः ।

१. 'पानिदया' इति पाठः. २. 'विरोध' इति पाठः. ३. 'समर' इति पाठः.

४. 'प्रावर्तयितुं' इति पाठः.

वह्नेलकहोलितदोर्विलासावुपेन्द्रमद्रेष्वरसारथी तौ ।

परस्परं भट्टजुलैरभूतां रुपावलीढावरुपावलीढौ ॥ ४५ ॥

कर्णोमरेन्द्रसुतकार्मुकवह्निवान्ते-

नीरन्ध्रितेऽम्बरतले निविष्टैः पृथक्कैः ।

अभ्यागतानमरभावमुपेत्य वीर्य-

न्पप्रच्छ वैणिकमुनिः प्रथनप्रकारान् ॥ ४६ ॥

पाणिना सदनु भानुनन्दने पन्नगास्त्रमचिरेण गृहति ।

पूर्वमेव निखिलात्सरःकुलात्सा दधौ वरणमाल्यमुर्वशी ॥ ४७ ॥

दिवि आकाशे तत्र तदानीं अवकर्ण्य । वीणा शिल्पमस्य वैणिकः तस्य ताप-
सस्य नारदस्य महती प्रीतिः संतोषोऽभूच्च नाभूचेति यत्तच्चित्रम् । अन्तर्हिताखि-
लद्यन्दान्तरत्वेन लोकोत्तरत्वात्सवीणारवान्तर्धिकरत्वाच्चेत्याश्चर्यम् । अत एव वैणि-
केति विशेषणस्योक्ततात्पर्यगमत्वात्परिकरालंकारः । औपच्छन्दसिकम् ॥ ४४ ॥

उह्नेलेति । उह्नेलं अत्युन्नतं यथा तथा क्लेशितः वर्धितः दोर्विलासः
बाहुप्रतापः याभ्यां तौ । तारकादित्वादितच् । यथाभ्यास्यानात् 'महत्सुह्नेलक-
होलौ' इति तरंगविशेषपर्यायकोशानुसारेण पौनरुक्त्यम् । उपेन्द्रः कृष्णः महेश्वरः
शल्यश्च सारथिर्योस्तौ तौ अर्जुनः कर्णश्च द्वौ । रुपा कोपेन अवलीढौ पूर्णौ
सन्तौ परस्परं मन्त्रानां कुलैः । अरुपा व्रणेनेति आतावेकवचनम् । अवलीढौ
अभूतां सप्रणावमवताम् । 'मणोऽखियामीमंमरुः' इत्यमरः । अत्र रुपावलीढावरु-
पावलीढौ इति यमकमेदविरोधाभासयोः शब्दार्थालंकारयोरेकवाचकानुप्रवेश-
संकरः ॥ ४५ ॥

कर्णेति । कर्णस्य अमरेन्द्रसुतस्य अर्जुनस्य च द्वयोः कार्मुके कालपृष्ठगा-
न्दीवे वज्रपावित्र ताभ्यां वान्तैः विमृष्टैः निविष्टैः सान्द्रैः पृथक्कैः बाणैः अम्ब-
रतले नीरन्ध्रिते निरन्ध्रिते सति । आच्छादिते सतीति यावत् । 'नीरन्ध्रमम्बरतले
निविष्टे' इति पाठे नीरन्ध्रं यथा तथा निविष्टे सान्द्रे सतीत्यर्थः । वैणिको मुनिः
नारदः । तदा अमरभावं देवत्वं उपेत्य अभ्यागतान्वीरान् अपराहृत्य मृतान् ।
प्रथनस्य कर्णार्जुनद्वन्द्वयुद्धस्य प्रकारान् विशेषान् पप्रच्छ पृष्टवान् । पृच्छे-
दुहादित्वाङ्गिकमेकवचम् । अत्र नारदस्य तादृशीरपृच्छासंबन्धेऽपि संबन्धोक्ति-
रूपाविरागोक्तया कर्णार्जुनयुद्धस्य लोकोत्तरत्वप्रतीतेरलंकारेण दत्तुष्वनिः ।
यसन्तविलराहृतम् ॥ ४६ ॥

पाणिनेति । तदनु भानुनन्दने कर्णे पाणिना पन्नगास्त्रं नागास्त्राभिमन्त्रित-
वाणं अचिरेण हवं गृहति सति । अर्जुनवपायेति शेषः । सा पुरा अर्जुनमभि-
लष्य हतकामत्वेन प्रविष्टा उपेक्षी नामानराद्वना निखिलात् अप्सरसां कुलान्

१. 'अभिर्लीनवर्ग्यानि रीढी' इति पाठः. २. 'नीरन्ध्रमम्बरतले निविष्टे' इति
पाठः. ३. 'मागम्' इति पाठः. ४. 'योषात्' इति पाठः.

सव्यसाचिह्ननाय शरासे सहिते रविमुवा भुजगाले ।

नन्दनद्वितयवत्वममस्त स्वस्य कल्पकवनेन सहेन्द्रः ॥ ४८ ॥

रवितनयविमुक्तमस्त्रमेतदिवि रसनायुगलं बहिर्वितन्वत् ।

अहमरिमधुना द्विधाकरोमीत्यमिनयकेलिमिवादधद्रभासे ॥ ४९ ॥

द्विधा विधातुं विजयं शिरोधा-

यथापतन्त स सरीसृपन्तम् ।

निरीक्ष्य पादेन निजेन शार्ङ्गं

निमज्जयामास शताङ्गमुर्व्याम् ॥ ५० ॥

आनेमिमस्य हरेरुपायात्तदा शताङ्गस्य किरीटिनोऽस्य ।

गर्भेऽवकाशं किल बान्धवेन शंभोः शताङ्गो धरणी व्यतानीत् ५१

पूर्वमेव । वरणमाल्य दधौ गृहीतवती । चिरतनेऽकट्यनुरागादिति भावः । अत्र कर्णकर्तृकार्जुनवधार्यनागाधधारणस्य विशेषणमस्मात् सर्वशीवरणमाल्यधारणहेतुत्वात् काव्यलिङ्गमेव । रघोद्वेष्टावृत्तम् ॥ ४७ ॥

सहयेति । रविमुवा कर्णेन सव्यसाचिह्ननाय अर्जुनवधार्य शरासे कालवृष्टे भुजगाले सहिते सयोजिते सति इन्द्र स्वस्य कल्पकवनेन सहैव नन्दनयोद्वितयवत्त्वममस्त सभाषितवान् । नार्जुनजयन्ताभ्यां किन्तु जयन्तनन्दनवनाभ्यामेवैत्यर्थः । अनिवार्यमेतदत्र हन्त्येवार्जुनमिति सभावन श्लोकद्वयेऽनुवृत्त्या इन्द्रस्य च मातृग्रहणोपतर्कौदयहेतुरिति ध्येयम् । अत्रापि पूर्ववत्काव्यलिङ्गमन्वहारः ॥ ४८ ॥

रवीति । रवितनवेन कर्णेन विमुक्त एतदत्र दिवि आकाशे रसनयो जिह्वयो युगलमहि वितन्वत् प्रसारयत्सर् अहं अरिं स्वस्य मातृहन्तार अर्जुन अधुना द्विधाकरोमि खण्डयामि इति उत्तप्रकारे अभिनयकेलि उत्तार्थोभिव्यक्तकाङ्क्षिचेषा अदधदिवेत्युत्प्रेक्षा । वभासे ॥ ४९ ॥

द्विधेति । अथ विजय अर्जुन शिरोधौ प्रीयायां द्विधा विधातुं कर्तुं आपतन्तं आगच्छन्तः ॥ पूर्वाच्च सरीसृपः नागाश्च समीक्ष्य सः । शार्ङ्गं नाम धनुरस्यासीति शार्ङ्गं वृण्व । शताङ्ग अर्जुनस्य निजेन पादेन उत्थां भूमौ निमज्जयामास भभीचकार । बाणश्रयादर्जुनं सन्नितुमिति भावः । 'निजेन भारेण' इति पदान्तरम् । उपेन्द्रवत्प्रवृत्तम् ॥ ५० ॥

आनेमीति । तदा हरेरुपायात् पादशिष्पीडनरूपात् धात्री चराचराय पट्टिधारयन्तं ममस्य किरीटिनं अर्जुनस्य संबन्धितं अस्य सत्ताम्यं शम्भो शताङ्ग रयः । अत एव धरणी भूमिः । बान्धवेन रिक्त रथवत्ताम्रावृत्तौ मेसु प्रेशः । गर्भे अन्तर्ध अवकाशं व्यतानीत् । ददावित्यर्थः । उपेन्द्रवत्प्रवृत्तम् ॥ ५१ ॥

ततः कुरूणामिव पुष्करान्ते द्वेलाभर्तौ जृम्भयतात्मनश्च ।

उप्राहिना तस्य किरीटशृङ्गमग्राहि नाकेन्द्रभयेन साकम् ॥ ५२ ॥

ततः स्नेहरसार्द्रस्तं पक्षपाती भुजंगमम् ।

तक्षकः किल पार्थस्य वर्धयामास सायकः ॥ ५३ ॥

दन्तीन्द्रपादातरथाश्वभेदी कुन्तीकुमारः स हरेर्निदेशात् ।

राधेयकाये विविधास्त्रजालमाधेयमेव वैधित क्षणेन ॥ ५४ ॥

सर्वेषु भौर्गणगणेषु बहुप्रदत्वा-

स्त्वर्वैराहतिरयं समणेः कुमारः ।

तत इति । ततः कुरूणां दुर्योधनादीनां द्वेलाभर्तौ नागास्त्रेणार्जुनो हत इत्याधाकारकसिंहनादौदस्यमिव । आत्मनश्च द्वेलस्य गरलस्य आभर्तौ ज्वलनप्रा-
प्यण्यं पुष्करान्ते आकाशग्रे जृम्भयता प्रकटयता उभेण घोरेण अहिना नागा-
स्त्रेण तस्य अर्जुनस्य किरीटं इन्द्रदत्तं शृङ्गं शिखरमिव किरीटशृङ्गं नाकेन्द्रस्य
महेन्द्रस्य भयेन साकं नागास्त्रादुर्जुनमरणभीत्या सह अग्राहि अपहृतम् । किरीट-
मात्रहरणेन पुत्रविपत्तिभयमिन्द्रो जहावित्यर्थः । स्वरूपहानैः स्वारस्यहानिराशा-
स्येति भावः । अत्र नाकेन्द्रभयेन साकमिति सहोक्त्यलंकारेण किरीटहरणस्य
दोषस्यापि गुणलक्ष्यनात्मकलेशालंकारप्रतीतेरलंकारेणालंकारध्वनिः । 'जृम्भय-
तात्मनश्च' इत्येव पाठः कुरूणामिति पश्यन्तेनान्वितद्वितीयान्तद्वैलाभर्तौपदेन
पुनर्द्वितीयान्तान्वये प्रक्रमविरोधादुपेक्ष्यः । उपजातिवृत्तम् ॥ ५२ ॥

तत इति । ततः स्नेहरसेन तैलेन प्रेम्णा च आर्द्रः सिक्तः पक्षः इयेनग-
रुभिः पतनशीलः पाती उत्कटस्त्रामिमानवांश्च पार्थस्य अर्जुनस्य सायकः बाण
एव । तक्षतीति तक्षकः । 'वाद्याविर्वाहमेदकः । नागराजश्च' इति व्यस्वरूपकम् ।
तं नागास्त्ररूपं भुजंगमं अश्वसेनम् । पुनः आगच्छन्तगिति शेषः । वर्धयामास
लवशाधिच्छेद । आशीश्चकारेति । कर्णनागास्त्राश्वसेनस्य तक्षकपुत्रतादिति
भावः । समस्तवस्तुवर्तिष्ठेयसावयवरूपकम् ॥ ५३ ॥

दन्तीति । दन्तीन्द्राः गजश्रेष्ठाः पादाताः पादचारिणः रथाः अश्वश्च तान्
मिनतीति मेदी स कुन्तीकुमारः अर्जुनः हरेः श्रीकृष्णस्य निदेशात् आज्ञायाः
विप्रशापाद्रथो भुवि मग्नः ततोऽथैव जेयोऽर्थं न लन्यधामा चान्यथा विचारये-
त्यात्मिकायाः विविधं अस्त्रजालं राधेयस्य वर्णस्य काये शरीर एव । न ॥ दन्ती-
न्द्रादावित्यर्थः । क्षणेन आधेयं स्थितिं व्यधित चक्रे । दधातेः कर्तारं लुङि
तद् । लाटानुप्रासालंकारः । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ५४ ॥

सर्वेष्वपि । बहुप्रदत्तात् महाबदान्यत्वादितोः सर्वेषु शत्रुमित्रोदासीन-

पार्थस्य मार्गणगणं पतितं शरीरे

सार्थं व्यधादमिमत् स वितीर्य जीवम् ॥ ५५ ॥

कर्णेऽथ कर्णेन्द्रियमात्रमात्रे दुर्योधनः शोकरसे ममज्ज ।

अभ्यासभूमानमिवाधिरोढुमनागतस्य हृदमज्जनस्य ॥ ५६ ॥

ततः स्वकीयस्य तनूभवस्य वधाज्वलन्नातुमनां इव द्राक् ।

मन्दायमानद्युतिमालैमारी मरीचिमाली च ममज्ज सिन्धौ ॥ ५७ ॥

इत्यनन्तगदकविकृतौ चम्पूभारते एकादशः खण्डः समाप्तः ।

मार्गस्त्रिविधेष्वपि मार्गणगणेषु याचकवृन्देषु खर्वेतरा अनन्त आडति आदरण
स्य तथोक्तं सोऽयं स्वमणे सूर्यस्य कुमार कर्णं शरीरे पतितं स्वाज्ञे उक्तं
पार्थस्य अर्जुनस्य सबन्धिनं मार्गणगणं याचकवृन्दं बाणवृन्दं च । अमिमत्
अत्यन्तमिष्टं जीवं प्राणधारणं वितीर्य सार्थं सप्रयोजनं व्यधात् चक्रे । दधातेर्वि-
पूर्वात्कर्तारि लिङ् । निसर्गवदान्यानां किं न देयमिति भावः । कर्णो ममारत्यर्थः ।
अत्र बहुप्रदत्वप्रयुक्तसर्वयाचकमहादरस्य विशेषणगत्या पार्थमार्गणसप्रयोजनीक-
रणहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । मार्गणशब्दोपमिति कालाध्ययाचकबाण-
द्वयमेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणितमिति तयोरङ्गाङ्गिभावेन सकरः । अत्र
'मार्गणगणेषु' इत्येव पाठः । 'याचकजनेषु' इति पाठः पर्यायभङ्गाख्यदोषाङ्-
कस्त्रारस्यायोगाच्चोपेक्ष्य । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ५५ ॥

कर्णेति । अथ कर्णे कर्णेन्द्रियमात्रस्य धोत्रस्यैव पात्रे विषये सति । न तु
नेत्रस्यैत्यर्थः । नाममात्रशेषत्वेन भूते सतीति यावत् । दुर्योधनः शोकरसे दुःखा-
न्धौ । अनागतस्य भविष्यत् हृदे मज्जनस्य अभ्यासे परिचये भूमान् अतिशय
अधिरोढुः कब्धमिवेत्युत्प्रेक्षा । ममज्ज । मज्जते कर्तारि लिङ् । अत्र कर्णेनिध-
नस्य दुर्योधनशोकादिमज्जनहेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । उक्तोत्प्रेक्षोर्जी-
वकमिति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकरः । उपजातिर्द्वैतम् ॥ ५६ ॥

तत इति । ततः मरीचिमाली च सूर्योऽपि स्वकीयस्य तनूभवस्य कर्णस्य वधात्
द्राक् इव जलानि स्नातुं मनो यस्य तथोक्तं इवेत्युत्प्रेक्षा । मन्दायमानाया क्षीणीभव-
न्त्या द्युतिमालायाः फिरणपट्टे भारे अतिशय अस्यास्तीति भारी सन् सिन्धौ समुद्रे
ममज्ज । अस्तं जगामेत्यर्थः । 'इष्टकेपीकामालानां चित्तुलमारिषु' इति मालाशब्दस्य
हस्तान्तत्वम् । मरीचिमाली चेति चकारेण दुर्योधनसमुच्चयः । उपजातिर्द्वैतम् ॥ ५७ ॥

इति श्रीसदाशिवपदारविन्दवन्दनकन्दर्पितानन्दसान्द्रस्य कुरविकुलचन्द्रस्य

रामकवीन्द्रस्य कृतौ चम्पूभारतव्याख्याने आस्याख्याने

एकादशखण्डविवरणं समाप्तम् ।

द्वादशः स्तवकः ।

शल्यं ततः परमरातिकुलस्य चित्ते

शल्यं दिशन्तमनिशं रमणः कुरुणाम् ।

कल्यं रणेपु पृतनाधिपतिं विधाय

तुल्यं त्रिविष्टपपतेः स्वममन्यतासौ ॥ १ ॥ .

तत्तारुणं तदनु बाहुबलेन शत्रू-

नाकम्पयन्तममरावलिमस्रकेन ।

शक्त्या निहत्य युधि शल्यमजातशत्रोः

पाणिर्दधौ प्रथमतः परहिंसकत्वम् ॥ २ ॥

अथ तं सुबलात्मजं क्षणादैवगत्य प्रियपाशकं सृधे ।

यमदापितपाशकं व्यधाद्यमयोः प्रायमिकः पराक्रमी ॥ ३ ॥ .

शल्यमिति । ततः परं कर्णानन्तरम् कुरुणां रमणः असौ दुर्योधनः रणेपु कल्यं समर्थं अत एव अरातिकुलस्य क्षत्रुवृन्दस्य चित्ते शल्यमिव शल्यं दुर्घं अनिशं दिशन्तम् । कुर्यन्तमित्यर्थः । शल्यं कर्णसारथिं पृतनाधिपतिं सेनानायकं विधाय कृत्वा । स्वमात्मानं त्रिविष्टपपतेः इन्द्रस्य तुल्यं अमन्यत संभावितवान् । अत्र दुर्योधनस्यात्मानेन्द्रस्य तुल्यत्वसंभावनां प्रति शल्यसेनापतित्वविधानस्य हेतुत्वात्पदार्थहेतुककाम्यलिङ्गेन शल्यस्य देवसेनानीसाम्यप्रतीतेरलंकारेणालंकारप्यतिः । वसन्ततिलकारुतम् ॥ १ ॥

तदिति । तदनु बाहोर्बलेन मदेनेति । शौर्यदपेक्षेत्यर्थः । शत्रून् अमरावलेः देववृन्दस्य मस्रकेन शिरसा सह आकम्पयन्तम् । एकत्र भीत्या परत्र श्लाघयेति भावः । अतएव तं तमिव तत्तारुणम् । अनुपमप्रतापमित्यर्थः । शल्यं युधि अजातशत्रोः धर्मराजस्य पाणिः शक्त्या नामाशुधेन सामर्थ्येनेति वा । निहत्य प्रथमतः प्रायमिकं परेषां शत्रूणां हिंसकत्वं हिंसां दधौ । शल्यसेनाधिपत्यदिवसे युधिष्ठिरः प्रथममवधीतसेनापतिमित्यर्थः । अनेन वसुना दिनदशकादिदृष्टमीप्समादिपेना-जतिपक्षादूर्जनादग्न्यादिद्वेष्ट्यं युधिष्ठिर इति प्रतीतेर्लक्षुना बहुधत्तिः । अजातशत्रोः परहिंसाया अनुचितत्वात्पाणिरित्युक्तिचमत्कारश्च । उक्तमेवेदं वृत्तम् ॥ २ ॥

अथेति । अथ युधिष्ठिरेण शल्यवधानान्तरम् । प्रथमतः पराक्रमः असास्त्रीति पराक्रमी । यमयोः सुममजातयोः । नवुल्लसद्देवगोर्मध्य इत्यर्थः । प्रायमिकः नवुल्लः । वृत्तान्तयोः प्रायमिक इति च । प्रियाः इष्टाः पाशकाः अद्याः यस्य तम् । प्रियः पाशो नाम यमायुधं यस्य तत्कम् । शैषिकः कप्यत्ययः । इष्टाधर्मं चेति च । तं द्यूतनिपुणं सुबलस्य गान्धारराजस्य आत्मजं शकुनिं अवगल्य समे-

अथ युद्धतपतुं दुःसहश्रीर्हरिदभ्यन्तरधावदात्मघोषम् ।

सहते स्म न किञ्चिदप्युत्कृष्टं सहदेवस्य भुजप्रतापभानुः ॥ ४ ॥

ज्वालं विपेक्षमिव दानविधौ कृशानोः

शोणं दधच्चमरवालमुदस्य चापम् ।

पार्थे निहन्तरि रिपून्व कांदिशीका

द्रोणात्मभूकृपमुखाः सहसा धभूवुः ॥ ५ ॥

इत्थं सोदरदायादवरुथिनीनां रणक्षितौ परिक्षयमभिवीक्ष्य
महीयसा साध्वसेन मनसि विरचितप्रथमप्रवेशः कचन दुर्क्षयं देहो

स्य । क्षणात् । न ॥ विलम्बादित्यर्थः । यमेन अन्तर्केन स्वानन्तरपुरमजातेन प्रयो-
ज्यकर्त्ता । सहदेवेनेति च । दापित कण्ठे विन्यासित पाश कालपाश येन
तत्कम् । पाशक अक्षः येन तमिति च । व्यधात् चक्रे । शकुनिमवधीदित्यर्थः ।
अत्र प्रियपाशकस्य प्रदापितपाशकत्वोक्ते स्वेवप्रतिभोत्पापित समालङ्कारः ।
वैतालीय वृत्तम् ॥ ३ ॥

अथेति । अथ शकुनिवधानन्तर युद्धेनैव तपतुं नाभीर्येण तु सहा श्री प्र
काश यस्य स तयोक्त सहदेवस्य भुजयो प्रताप एव भानु सूर्य । हरिता दिश
अभ्यन्तरे मध्ये धावन्त व्यामुवन्त पलायमानाश्च आत्मघोषा स्वसिंहनादा
वायसाश्च यस्मात् तम् । 'आहुतात्मघोष-' इति काकपर्यायेष्वमरः । उल्लङ्घ्य शत्रु
निपुत्रमेव दिवान्ध नाम पक्षिमेदम् । इति छिद्ररूपकम् । किञ्चित् ईषदपि न
सहते स्म । सहदेव उल्लङ्घ्य जघानेत्ययम् । छिद्राच्छिद्रसावयवरूपकम् । औपच्छ
न्दितिकवृत्तम् ॥ ४ ॥

ज्वालमिति । अथ शोण अरुणम् । अत एव दानविधौ खेनार्जुनाय वितर-
णकियाया विपक्ष विशेषेण लग्न कृशानो अग्रे ज्वाल शिखामिव स्थित-
मिषुप्रेषा । 'द्वयोर्जाल्-क्षौ' इति ज्वालाशब्दस्य पुस्तकस्याप्यनुशासनात् ।
चमरवाल विरुद्धचामर दधत् । चाप गाण्डीव उदस्य उन्नम्य पार्थे अर्जुने
रिपून् इतश्चिष्टान् निहन्तरि मारयति सति । द्रोणात्मभू अश्वत्थामा कृप
तन्मानुजश्च द्वौ प्रमुखौ येषां ते इतश्चिष्टा कौरवीया सहसा कादिशीका
भयहता । पलायिता इति यावत् । 'भयद्रुत कांदिशीक' इत्यमरः । धभूवुः ।
वसन्तति उच्चावृत्तम् ॥ ५ ॥

इत्थमिति । इत्थ उक्थप्रकारेण सोदराणां दुःशासनादीनां दायादानां भी
ष्मघोमदत्तादीनां वरुथिनीनां सेनानां च । दायादानां दत्तमणादिमृतानामिति वा ।
'दायादी गुतपान्धवौ' इत्यमरः । रणक्षितौ परितः क्षय नाश अभिवीक्ष्य
महीयसा भूयिष्ठेन साध्वसेन भयेन मनसि विरचित प्रथम अपूर्व प्रवेश

गूढावस्थितिरेव महती ममायुष्टोमेष्टिरित्यालोच्य इदिति घटि-
तकवचावगुण्ठनः पन्नगकेतनः समन्तपञ्चके सामन्तं सागरगम्भीरं
त्वरितनामानं कंचन महाहृदमासाद्य मद्भुजेन चिरधार्यमाणां क्षोणीं
त्वय्येव समर्पयिष्यामीति पातालवासिनः पन्नगाधिपतेद्विसहस्र-
लोचनेषु रहसि वाचा निवेदयितुमिव दूरं दूरं निमज्ज्य स्वविद्यया
सर्वमप्यम्भः स्तम्भयामास ॥

वक्रहन्ता पुराद्यासौ धार्तराष्ट्रवधोद्यतः ।

इति भीतस्य राज्ञोऽस्य युक्तं कासारमञ्जनम् ॥ ६ ॥

दरीपु वा शिखरितदीप्तरूपे वा पुरीपु वा घनवनेवहरीपु वा ।

तिरो भवेद्यमिति तं स मार्गितं रणस्थलात्पवनसुतोऽथ निर्ययौ ॥ ७ ॥

यस्य तपोक्तः । साध्वसाकान्तचित्त इत्यर्थः । अत एव कचन दुर्ज्ञेये देशे गूढं यथा
तथा अवस्थितिरेव महती श्लब्ध्या । मम आयुष्टोमः जीवितकालसमूह एव इष्टिः
यागविशेषः आयुष्टोमस्य इष्टिः तज्जनकयोग इति वा निश्चितोपायश्च । इत्युक्त-
प्रकारे आलोच्य । इदिति सत्वरं घटितं कृतं कवचस्य अवगुण्ठनं धारणं येन ह-
थोक्तः । पन्नगः सर्पः केतने यस्य स दुर्योधनः । समन्तानां तन्नामकवीर्यानां कुह-
क्षेत्रस्थानां पञ्चकस्य सामन्तं समीपे वर्तमानं सागरमिव गम्भीरं अगाधं त्वरित-
मिति नाम यस्य तं कंचन महान्तं विस्तीर्णं हृदं सरः आसाद्य प्राप्य मम भुजेन
चिरं दीर्घकालेन धार्यमाणां क्षोणिं भूमिम् । हे पन्नगाधिप, त्वय्येव इत्येवकारेण
युधिष्ठिरव्यवच्छेदः । समर्पयिष्यामीत्युक्तप्रकारेण वचसा पातालवासिनः पन्नगा-
धिपतेः शेषस्य द्विसहस्रयोर्लोचनेषु धवणात्मकेषु रहसि वाचा निवेदयितुमिवे-
त्युत्प्रेक्षा । दूरं दूरं अत्यन्तदूरं यथा तथा । वीप्सायां द्विर्भावः । निमज्ज्य । स्ववि-
द्यया जलस्तम्भिन्या सर्वं अम्भः जलमपि महाहरीयं स्तम्भयामास ॥

यकेति । पुरा एकवक्रावाससमये प्रथममिति च । वक्रानां नाम पक्षिणां
वक्रस्य असुरविशेषस्य च हन्ता असौ भीमः । अद्य पश्चाच्च धार्तराष्ट्रानां नीलहं-
सानां घृतराष्ट्रसुतानां च । वधे उद्यतः उद्युक्तः इत्युक्तहेतोः भीतस्य अस्य राज्ञः
धार्तराष्ट्रस्य कासारे सरति मञ्जनं युक्तं उचितमेव । कासारवासिनामन्यत्र हन्त-
र्यागते शेषाणां पलायनस्य मञ्जनस्य लोड्ढतिद्वलादिति भावः । अत एवानुरूप-
संघटनात्मकः समालंकारः श्लेषमिक्तिकामेदाप्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणित
इति द्वयोरङ्गाग्निभावेन संकरः ॥ ६ ॥

दरीप्विति । अथ सः दुर्योधनः दरीपु गुहासु वा । शिखरिणां शैलानां

१. 'समन्तपञ्चकसामन्तं' इति पाठः. २. 'त्वरित' इति पाठः. ३. 'वचनानि'
इति पाठः. ४. 'सरिज्जरीपु' इति पाठः. ५. 'नव' इति पाठः.

अपरैरपि सोदरैस्तदानीमनुयातस्य जयार्थसिद्धयेऽस्य ।

शतमन्युभुवः परेव दिष्ट्वा शबरः कश्चन संन्यधाद्वनान्ते ॥८॥

अथ तेन कृताञ्जलिना सविनयं निवेदितायां सार्वभौमलक्षणो-
पेतायां पदपङ्क्तौ लक्ष्यमाणैः सलिलमाहर्तुं वनदेवताभिरौहितैरिव
कलशैरङ्कितावतारपथात्संगररङ्गप्रयुक्तविविधायुधसविधाभ्यरुततै-
क्षण्यानीध मौरुतिवचनानि निशम्य विशालैः क्रोधनिश्वासेरुपरि-
कोरकितबुद्बुदकलकलोदयात्तस्माज्जलाशयादुत्तीर्य मानिनामम्रणीः

सदीपु प्रपातेषु वा क्षयः निर्जराः तासु वा । पुरीषु नगरेषु वा । घनासु सान्द्रासु
वनेषु अरण्येषु वह्नीषु गुल्मेषु वा तिरोहितो भवेत् अन्तर्हितः स्यात् । इति
उक्तप्रकारेण । आलोच्येति शेषः । पवनद्युतः भीमः तं दुर्योधनं मार्गितुं अन्वे-
षितुं रणस्थलात् निर्गम्यो निर्गतवान् । 'शत्रुशेषं न शेषयेत्' इति न्यायादिति
भावः । रुचिरावृत्तमेतत् । 'चतुर्ग्रहेरिह रुचिरा जमन्नगैः' इति लक्षणात् ॥७॥

अपरैरिति । तदानीं दुर्योधनान्वेषणसमये । अपरैः सोदरैः शिष्टैः धर्मरा-
जादिभिः अनुयातस्य तत्रतत्रान्वेषितुमनुगतस्य । अस्यापि भीमस्य जयरूपार्थ-
सिद्धये । शतमन्युभुवः अर्जुनस्य पुरा तपश्चर्याकाल इव । कश्चन एकः अनिर्वा-
च्यमहिमा च । शबरः किरातः कुहनाकिरातवेपः शंभुश्च । वनान्ते जलहृदसमीपे
हैमवतारपथमध्ये च संन्यधात् संनिधिं प्राप्तवान् । दिष्ट्वेत्यर्थं आनन्दे । सोदरै-
रपीति वा यथाभारतं योजनीयम् । उभयथाप्युपमाश्लेषमैतिकामेदाभ्यवसायमू-
खातिशयोक्त्यनुप्राणिता । औपच्छन्दसिकवृत्तम् ॥ ८ ॥

अथेति । अथ कृतः अञ्जलिः नमस्कारः येन तथोक्तेन शमरेण सविनयं
निवेदितायां सार्वभौमस्य चक्रवर्तिनः यानि लक्षणानि छत्रकेतुकलशध्वजादिरेखाः
संरूपेतायां अङ्कितायां पदानां पादन्यासानां पङ्क्तौ लक्ष्यमाणैः दृश्यमानैः वनदे-
वतानिः सलिलमाहर्तुं आनेतुं आहितैः संपादितैः कलशैरिव स्थितैरिष्टप्रेक्षा ।
कलशैः कलशावृत्तिरेखाभिः अङ्कितः चिह्नितः अवतारपथः सोपानमार्गः यस्य
तस्मात् । संगररङ्गे युद्धभुवि प्रयुक्तानां बोधैरन्योन्यं प्रदितानां विवि-
धानां आयुधानां सविधे समीपे अभ्यस्तं आवृत्त्या गृहीतं तैक्ष्णं पारष्ट्यं यैस्त्र-
योक्षानीत्युप्रेक्षा । निशातलात्पारुष्ययोरमेदाभ्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्रा-
णिता उप्युप्रेक्षा संसृष्टा च । मारुतैः भीमस्य वचनानि निशम्य श्रुता
विशालैः अतिदीर्घैः क्रोधेन भीमवचनप्रवणजनितेन ये निश्वासाः तैः उपरि
जलोपर्यभागे कोरकिताः संवर्धिताः बुद्बुदानां ये कलकलाः धोलाहलध्वनयः
तेषामुदयः आविर्भावः यस्मिंस्तस्मात् स्फुरितनाम्रः जलाशयात् महाहृदात्
प्रगस्यः मानः चित्तसमुन्नतिः तेषां तेषाम् । मध्य इत्यर्थः । अम्रणीः भेष्टः अतएव

१. 'जानस्य' इति पाठः. २. 'जानतिः' इति पाठः. ३. 'अङ्किता' इति पाठः.

४. 'अर्थात्' इति पाठः. ५. 'पारुष्यानि मारुति' इति पाठः.

सुयोधनो धीरधीरमनास्तादृशेन भीमेन सह भयानकं गदागदिकलहं
सरभसमुपचक्रमे ॥

आजगाम स सरस्वतीतटादाजिसीमि बलवान्वलस्तदा ।

जायते सह यदाख्यया खलु भद्रदेवपदयोः समागमः ॥ ९ ॥

तत्र विस्मयकरं गदाहवं पश्यतोऽस्य सह संमदाधुभिः ।

पुष्पवृष्टिरुभयोरुपान्तयोः पुष्करात्सुरभिगन्धिरपतत् ॥ १० ॥

प्रविवेद कुलालचक्रवद्धमतोस्तत्र तयोर्द्वयोर्भिदाम् ।

न बलो न हंरिर्न पाण्डवा न सुरा नाश्वमुखा न चारणाः ॥११॥

धीरधीरं महत्त्वां आपद्यपि अविभक्तं मनः यस्य सः सुयोधनः उत्तरीयं तीरं प्राप्य
तादृशेन परुषभाषिणा भीमेन सह भयानकं लोकैकमयंकरं गदागदिकलहं गदया
गदया प्रवृत्तं युद्धं कर्तुं सरभसं सत्वरम् । न तु विलम्बादित्यर्थः । उपचक्रमे आर-
ब्धवान् । ‘कलहापितं युद्धक्रीडाम्’ इति काचित्कः पाठः गदादिशब्दनपुंसक-
त्वमयानकेत्यनुप्रासद्वयानुरूपेण रमणीयः । अत्र ‘यदचेतनोऽपि पादैः स्तुष्टः
प्रज्वलति सविद्विरिनकान्तः । तत्तेजसी पुरुषः परकृतनिवृत्तिं कथं सहते ॥’ इति
न्यायात्परुषभाषणश्रवणस्य हृदोत्तरणं प्रति तस्य गदागदियुद्धोपक्रमं प्रति हेतुत्वा-
त्पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गद्वयमङ्गाङ्गिभावेन संकीर्णं उपोत्प्रेक्षासंसृष्टिसंसृष्टं च ॥

आजगामेति । तदा भीमदुर्योधनयोर्गदायुद्धसमये बलवान् शौर्यशाली ।
सः बलः बलरामः सरस्वत्या नाम नद्याः तटात् आजिसीमि युद्धदेशे आजगाम
प्राप्तवान् । यस्य बलरामस्य आद्ययया बलेति संज्ञाशब्देन सह भदेति देवेति
च पदयोः समागमः बलभद्रः बलदेव इति चोत्तरपदेन संबन्धः । जायते भवति
खलु । खलुशब्दो वाक्यालंकारे । स बल इति योज्यम् ॥ ९ ॥

तत्रेति । तत्र आजिसीमि विस्मयकरं गदाहवं भीमदुर्योधनयोर्गदायुद्धं
पश्यतः अस्य बलरामस्य संमदाधुभिः आनन्दवाचैः सह सुरभिगन्धिः मनोज्ञा-
मोदा पुष्पवृष्टिः पुष्करात् अन्तरिक्षात् उभयोः भीमदुर्योधनयोः उपान्तयोः
सर्मापदेशयोः आपतत् पतति स्य । अत्रानन्दवाष्पवृष्टयोः साहित्यकथनात्सहो-
त्तरलंकारः । ‘सहोक्तिः सहभावव्येद्भासते जनरञ्जनः’ इति लक्षणात् । वृत्तं
पूर्ववत् ॥ १० ॥

प्रविवेदेति । तत्र गदायुद्धे कुलालस्य कुम्भकारस्य चक्रवत् घटजनकमिव
अमतोः गदायुद्धरतिविशेषैर्वर्तुलं घावतोर्द्वयोस्तयोः भीमदुर्योधनयोः निदां अयं

मन्नामधारि मृदुलं वसनं विमन्ना-

त्येतत्सदैत्यविरुपेव यदूद्धस्य ।

नेत्रेण सूचितमरेरथ सक्थियुग्मं

चूर्णाचकार गद्या श्वसनस्य स्रुतः ॥ १२ ॥ —

तत्राथ तारकमिवाद्रिसुवाकुमारो

जित्वा सुयोधनमसौ शिविर दिनान्ते ।

वर्गः पृथावनुमुखां मधुमित्समेतः

पद्भिर्भुरैर्जनितशङ्करो जगाहे ॥ १३ ॥

भूयोऽपि सायमनलाय महप्रदाने

भासां प्रभोरिव करादिशि विप्रक्षीणैः ।

धूमैरिवाक्षिपयरोधिभिरन्यकारैः

प्रापे शुरुक्षितिभृतां पटमण्डपीथः ॥ १४ ॥

सुयोधनोऽयं नीम इति मिथो बेलभण्डम् । पलोऽपि न प्रविषेद, इति कृष्णोऽपि न प्रविषेद, पाण्डवाश्च न प्रविषिदु, सुता अपि न प्रविषिदु, शत्रुमुखा गन्धर्वा अपि न प्रविषिदु, चारणाश्च न प्रविषिदु । अत्रानेकाधिकरणैकनियामावहपण-
न्यौगपदाद्यमुच्यते । नैतार्थमिदम् ॥ ११ ॥

अदिति । अथ एतत् सुयोधनस्य युगलं मम नेत्रस्य नाम संशयं परानि
वाप्यस्वसंभवेन बहतीति मन्नामधारि । किं च मृदुलं सुकुमारं वसनं सदा
दिशन्तीति निर्वीज्यति । इत्युच्यते तारका अतिरुपा अत्यन्तद्वेनेन स्थितैस्तु-
ल्येन । यदूद्धस्य भीष्मस्य नेत्रेण लोचनं सूचितं अत्र प्रदेति स्तुतिम्
अरे सुयोधनस्य वक्त्रो जगत् कुम्भं कर्म श्रमस्य बाधो एतं नीम
गद्या चूर्णाचकार । अत्रोत्प्रेक्षायां 'नत्र वासति लोचनं' इति बोधायनस्य
वद्वेनेन । अत्र निमित्तार्थे 'नत्र वासति लोचनं' इति बोधायनस्य
वद्वेनेन संहर । अत्रोत्प्रेक्षायां ॥ १२ ॥

तस्मिन्काले विचिन्त्य क्षितिपतिममुभिर्युक्तमासाद्य रङ्गे

तैस्तैराश्वास्य लापैर्निजमपि समरे भावि कृत्यं निवेद्य ।

मुक्तस्तेनार्थमार्गे हरवरमुदितो द्रोणमूश्वापमौर्व्या

घृष्टद्युम्नं निरुत्य स्वसुरपि तनयानस्य चिच्छेद शूराः॥१५॥

इत्थं निशीथे भयानकनिजसायकशतघांशकलीकृतद्विपदनेका-
नीकात्कुरुतायकपटनिकेतनात्स्वमुजाभ्यामिव प्रविष्टकटकभ्यां
कृपकृतधर्मभ्यां सह पुनरपि सरस्तीरमागल्य दुष्करं स्वदृष्टान्तं कथ-
यन्तमश्वत्थामानं प्रति 'अयि सखे, संप्रति मम प्रीतिरेवावती' इत्य-
भिनेतुमिव तिर्यक्प्रसारितेन बाहुयुगलेन यन्नादाश्लिष्य 'त्वमेव सल्लु
मम प्राणो भवसि' इत्यौपचारिकं वचनं प्रयुज्जानं राजानं कोपादिव
तदीयाः प्राणास्तदानीमत्याश्रुः ॥

वितरणसमये भावां प्रभोः सूर्यस्य करात् क्षिरणात् हस्ताच्च दिशि दिक्ष्विति जात्येक-
वचनम् । विप्रकीर्णं व्याप्तैः धूमैरेव स्थितिरित्युत्प्रेक्षा । अश्वोः पन्थानं दन्धन्तीति
अक्षिपयरोषिभिः अन्धकारैः तमोभिः कुटक्षितिमृतां पाण्डवानां पटमण्डपानां
वक्ष्यद्वाणां शोधः समूहः भूयोऽपि मृतं प्रापे प्राप्तम् । प्रपूर्वादाप्रोतेः कर्मणि
लिट् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १४ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन् अन्धकाराक्रान्ताखिलदिगन्तरे काले द्रोणभूः अश्व-
रथामा रङ्गे युद्धभूमि विचिन्त्य अन्विष्य अयुभिः प्राणैः मुक्तं क्षितिपतिं युयुत्सनं
आसाद्य प्राप्य तैस्तैः आपद्धमोचितैः लापैः वाक्यैः आश्वास्य विरक्तं कृत्वा
समरे रात्रियुद्धे भावि भविष्यत् निर्जं कृत्यं सर्वपाण्डवहननमपि निवेद्य विज्ञाप्य
तेन युयुत्सवेन मुक्तः अतृप्तातः सन् । अर्थमार्गे मार्गमध्ये हरस्य शंभोः वरेण
सर्वानुद्धमत्वात्मकेन मुदितश्च सन् । घृष्टद्युम्नं चापमौर्व्या निरुत्य छित्वा । अस्स
घृष्टद्युम्नस्य स्वप्ना द्रौपदी तस्याः द्रौपद्याः सन्निधिनः शूराश्च पुत्राश्च उपाण्डवानपि
चिच्छेद । गारयाभासेलार्थः । स्वधरावृत्तम् ॥ १५ ॥

इत्थमिति । इत्थं उक्तप्रकारेण निशीथे अर्धरात्रि भयानकं निजैः सायकैः
वाणैः सातधा शक्योऽर्तं खण्डादिजनं खण्डवारितं वा । 'शरे राङ्गे च सायकः'
इत्यमरः । द्विपतां पाण्डवानां सन्निधिं अनेकं असरत्रेयं अनीकं सैन्यं यस्मिन्स-
त्पात् कुरुनामकस्य धर्मराजस्य पटनिकेतनात् वज्रशृङ्गात् प्रविष्टं प्राप्तं कटकं
छिनिर वलयभूषणं च याभ्यां तौ अत एव स्वमुजाभ्यामिव स्थिताभ्यां कृपेण
कृतवमेणा च द्वाभ्यां सह । पुनरपि सरसः तारितनामः तीरं आगल्य दुष्करं

१. 'शकति' इति पाठः. २. 'प्रति' इति नास्ति वचिन्. ३. 'चारिक' इति पाठः.
४. 'त राजान' इति पाठः.

कृपस्ततः कुरुपुरीं कृतवर्मा कुशखलीम् ।

प्रययौ द्रोणसूनुश्च पाराशर्यतपोवनीम् ॥ १६ ॥

अथ दीप्तिभिरात्मनो विजेतुर्विमतद्रौणिशिरोमणेर्भवित्रीम् ।

सहजास्पदमङ्गमानहानिं सैमणिर्द्रष्टुमिवोदयाद्रिमागात् ॥ १७ ॥

तदनन्तरमात्मसोदरसूतमुखाच्छ्लवणकालकूटमपत्यालयमधि-

गम्य विपीदन्त्या याज्ञसेन्या मूर्च्छान्धकारं रत्नदीपालोकेन दूरमु-
त्सारयितुमुत्सुक इव शुरुसुताहरणाय शताङ्गमधिरुह्य मौर्वी वि-
स्फारयद्विर्मथयत्कुमारादिभिर्मौसलितपार्श्वभागो मारुतिस्तपस्यत-
स्तस्यैवाश्रमपदभागं प्रतस्थे ॥

अन्ये कर्तुमशक्य स्वस्य वृत्तान्तं सौप्तिकहृन्नव्यापारं वक्ष्यन्त अश्वत्थामान
प्रति । अयि सद्ये, सप्रति इदानीं तनी मम मदीया प्रीति एतावती इत्यपरि-
माणा इत्युक्तप्रकारेण भविनेतु इच्छनिर्देशेन सूचितुमिवेत्युपदेशः । तिर्यङ्प्रसा-
रितेन बाह्योर्ध्वगतेन यज्ञात् अतिक्रष्टात् आश्लिष्य त्वमेव मम प्राणो भवति । स्वस्ति
वाक्यान्तरैः । इत्युक्तप्रकार औपचारिक प्रथमसहितं वचनं प्रशुज्ज्ञानं भुवन्त
राजानं दुर्योधनं कोपात् अन्तरेणात्मानं अश्वत्थामानं प्राणत्वेन वृणोतीत्याका-
रकादिवेत्युपदेशः । तस्य दुर्योधनस्य इमे तदीया प्राणा तदानीं तत्क्षणमेव
अस्मात्प्रु लयवन्तः । अत्रातिप्रियत्वेन प्राणत्वेनाप्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्रा-
णितत्वादुपरीप्रेक्षायां द्वयोरज्ञातिभावेन सङ्करः ॥

कृप इति । तत इव कुरुपुरीं हास्तिनपुरीं प्रति ययौ । कृतवर्मा कुश-
खलीं द्वारकां प्रति ययौ । द्रोणसूनुः अश्वत्थामा च पाराशरस्य व्यासस्य तपो-
वनीं आश्रमवनं प्रति ययौ ॥ १६ ॥

अथेति । अथ यमणि सूर्यं दीप्तिमि स्वकान्तिमि आत्मन विजेतुं
जयशीलस्य जतएव विमतस्य सप्तो द्रौणिशिरोमणे अश्वत्थामशिरोरजस्य
भवित्रा भाविनीं सहजस्य जेमजिदस्य आस्पदस्य स्थानस्य अश्वत्थामशिरोर-
पस्य भग्न भीमवृत्त एव मानहानिः तां द्रष्टुमिवेत्युपदेशः । उदयाद्रिं आगात् ।
उदितोऽभूदित्यर्थः । औपच्छद्विहरणम् ॥ १७ ॥

तदिति । तदान्तरं आत्मन सोदरस्य वृत्तुगल संबन्धिनं सूनस्य सारथे
मुगान् बचतात् धनगयो वाक्कूटम् । कर्णकटोरमिति यावत् । अदस्तां उपपा-
ण्यमानां आरुय नाश अश्वत्थामवृत्तं अधिगम्य धुन्वां शिरोरजसा नृम सोचन्ता
पादमेव शीघ्रं गृह्णन्मेव अन्धकारं रममेव वीथ तस्मात्लोकेन तेजसा

तत्रागतेषु युधि तेषु तपोधनोऽय-

मेकोऽपि धीरतरधीरिषुवर्षुकेषु ।

निष्पाण्डवास्तु वसुधेति निजव्रतेन

साकं व्यमुञ्चदभिमन्यु जवादिपीकाम् ॥ १८ ॥

अथ ब्रह्मशिरोस्त्रस्य प्रहितस्य किरीटिना ।

योगात्तूलपदस्येव ह्रस्वभावं जगाम सा ॥ १९ ॥

अथाहृतो मारुतिना हठेन भग्नस्य शीर्षाद्गुरुनन्दनस्य ।

वृत्तो मणिः पार्षतनन्दनायाः शोकामिहाहप्रतिबन्धकोऽभूत् २०

दर्शनेन च । दूरं निःशेषं यथा तथा उत्सारयितुं निवारयितुं उत्सुक इवेत्यु-
पेक्षा । गुरुषु तस्य अश्वत्थाम्नः आहरणाय । आहर्तुमिच्छत्यर्थः । 'तुमर्षाच्च भावव-
चनात्' इति चतुर्थी । यत्तार्क्ष्यं रथं अधिरथस्य मीमांसा विस्फारयद्भिः टंकारयद्भिः
मघवत्कुमारः अर्जुनः आदिः येषां तैः अर्जुननकुलसहदेवैः मांसलिताः पूर्णाः
पार्श्वभागाः यस्य सः मारुतिः भीमः तपस्वतः तपः कुर्वतः तस्य पुत्रहन्तुः अश्व-
त्थाम्न एव आश्रमपदभागं प्रतस्ये प्रस्थितवान् । अत्रोक्तोत्प्रेक्षाया मूर्च्छान्धका-
रमित्यादिरूपकद्वयोच्चीकितत्वात्तयोरङ्गाभिभावेन संकरः ॥

तथेति । तत्र आश्रमपदे आगतेषु इषूणां बाणानां वर्षुकेषु तेषु भीमादिषु
युधि धीरतरा अत्यन्तधीरा धीः मनो यस्य तथोक्तः । अतएव स्वयमेकोऽपि सप्तमं
तपोधनः अश्वत्थामा जवात् अभिमन्यु इषीकां नाम अस्त्रं अद्यप्रवृत्ति वसुधा
भूमिः निष्पाण्डवा पाण्डुसंततिशून्या अस्तु इति । शश्वेति शेषः । निजेन व्रतेन
साकं तपोव्रतेन सह व्यमुञ्चत् संव्यजमान् । शापस्य तपःशयकरत्वाद्वातिधैर्यस्य
विशेषणगत्या स्वसैकाकिन्येऽभ्यनेकेषु युद्धोद्यमे प्रति हेतुस्वारपदार्थहेतुफकाव्यलि-
ङ्गस्य निजव्रतेन साकमिति सहोक्तेश्चाङ्गाभिभावेन संकरः । वसन्ततिलका ॥ १८ ॥

अथेति । अथ किरीटिना अर्जुनेन प्रहितस्य अश्वत्थामास्त्रोपसंहारार्थं प्रयु-
क्तस्य ब्रह्मशिरोनाम्नः अस्त्रस्य तूलमिति पदं शब्दस्येव योगात् प्रत्याधातात्
उत्तरपदत्वेन संबन्धाच्च सा इषीका अस्त्रम् इषीकाशब्दश्च हस्तगावं अल्पत्वं
हृस्वान्तत्वं च । जगाम आप्रोति स्म । तूलपदयोगादिषीकाशब्दः यथा इषीकतूल-
मिति हृस्वान्तो भवति तथा ब्रह्मशिरोस्त्रयोगादिषीकास्त्रमुपसंहृतमासीदित्यर्थः ।
अत्र 'इष्टकेषीकामाजानां चित्तूलभारिषु' इति अनुशासनाद्वाच्यवाचकयोरनेदा-
कोकोपमा प्रसाधनीयेति ध्येयम् ॥ १९ ॥

अथेति । अथ भग्नस्य पराजितस्य गुरुनन्दनस्य अश्वत्थाम्नः शीर्षात् शिरसः
मारुतिना भीमेन हठेन बलात्कारेण आहृतः छित्त्वा आनीतः दत्तस्य मणिः
चूडारत्नं पार्षतनन्दनायाः द्रौपद्याः शोक एवामिः तस्य दाहे कर्मणि प्रतिबन्धकः
नाशकः अभूत् । मणेरदाहप्रतिबन्धकत्वं प्रसिद्धम् । पुत्रघातिनो द्रौणेः शिरःकल्प-

ततः संवर्तसमयसच्छाने तादृशि कुरुणासुभयेषामपि संप्रहारे
कृष्णावेणीबन्धायुषा सह परिसमाप्ते ।

स्वं दुःशलाशेषमपत्यवर्गं पाण्डोश्च विज्ञाय समस्तशेषम् ।

दृशा सदान्धो जरठो महीपथ्विरं तदाचेतनयापि जज्ञे ॥ २१ ॥

तदानीं विदुरसंजयाभ्यां व्यजनादिमिरुपचारैर्विश्राणितसंहः
कुरुभूपतिः 'हा सुयोधन, हा दुःशासन' इति बहुधा विलपन्नुत्थाय र-
णनिहतस्वजनमुखेन्दुस्मरणमात्राद्बुद्धोलकलोलितशोकसिन्धुभिर्धन्वु-
भिः सह नगराज्जिगतः 'हे प्राणाः, भवत्समेपु गतेष्वपि यूयमद्यापि
न निर्गताः' इति रोपेण प्राणान्प्रहिरुस्तारयितुमिष्टं हृदि पुनः पुनर्विर-

शिरोमणिच्छेदात्पुनश्चोकं जहावित्यर्थः । अत्र शोकमिदाहप्रतिबन्धक इति रूप
कालिदासोक्तयोरेकवाचकानुप्रवेशसंस्कारः । उपजाति ॥ २० ॥

तत इति । ततः संवर्तसमयस्य प्रलयकालस्य सच्छाने सहाय्यायिनि । तद्वद-
नेकक्षयकर इति यावत् । तादृशि तथाविधे उभयेषां कुरुणा पाण्डवधातैराघ्राणां
सबन्धिते संप्रहारे युद्धे कृष्णाया द्रौपद्या वेणीबन्धस्य दुःशासनबन्धव्यतिक्रम-
आयुषा जीवितकालेन सह परिसमाप्ते सतीत्युत्तरेणान्वयः । केशरर्षिदुःशास-
नवधिरतैलसंस्कारेण द्रौपदीवेण्या भीमेन मोचितत्वादिति भावः ॥

ह्यमिति । स स्त्रीय अपत्यानां दुर्वापनादीनां वर्गं दुःशला पुत्री एकैव
शेषं यस्मिन्लघोके विज्ञाय भुक्त्वा पाण्डो सोदरस्य अपत्यवर्गं ॥ समस्ता
पद्यापि शेषा यस्मिन्लघोके च विज्ञाय सदा दशान्ध जरठ इदं महीर धृ-
तराष्ट्रं तदा चेतनया अपि बन्धं जज्ञे बभूव । पुनश्चोकाद्विपदभ्युदयाद्यं सुयुतं
गुच्छित्तोऽभूदित्यर्थः । अत्र तादृगुभयविज्ञानस्य धृतराष्ट्रमूर्च्छाहेतुत्वात्पदापेक्षेतु-
काव्यन्त्रिंशस्य बन्धत्वगुच्छित्तत्त्वगुणयोग्यतामस्त्वमुच्यमानस्य चैकवाचकानुप्रवेशसं-
स्कारः । उपजाति ॥ २१ ॥

तदानीमिति । तदानीं गूर्च्छासमये विदुरेण संजयेन च द्वाभ्यां व्यजनं
तालपट्टव्रीजनं धारयित्वा तथोक्तेरुपचारैः शैलसंस्कारे विधायिता प्रापिता
संज्ञा चेतना यस्य च कुरुभूतिः धृतराष्ट्रः । ऐति खेदे । हा सुयोधन हा दुःशा-
सन इत्युक्तप्रकारं बहुधा विलपन् चर उत्थाय रणे निहतस्य स्वजनस्य सुपेन्दो-
स्मरणोदेव स्मरणमात्रम् । ननु दर्शनादित्यर्थः । उल्लेखं यथा तथा कथञ्चित्,
प्रवर्तितं शोक एव सिन्धुः समुद्रः येषां तैः धन्वुभिः सह नगरात् हाश्विनपु-
रान् निर्गतं एव । हे प्राणा, भवद्भिः समेषु त्रिपत्येषु गतेषु गतस्यपि यूय

१. 'विज्ञाय' इति पाठः . २. 'कुरुभूतिः' इति नास्ति कश्चित् . ३. 'गच्छे' इति
इति पाठः . ४. 'हे प्राणा' इति नास्ति कश्चित् .

चितकरास्फालनाभिः सविधमागस्य मज्जन्मभूसौन्दर्यप्रातिभट्यमि-
यमाचरतीत्यसहिष्णुतयेव कपोलमकरिकामुन्मूलयन्तं चाप्पप्रवाहं
नयनैरुत्सृजन्तीभिरनवरतमस्मांश्चिकुरहस्तान्कुसुमैरामोदभरितान्वि-
दधानाः सुयोधनादयः क पतिता इति गवेपयितुमिव भुवि दूर-
विकीर्णैश्चिकुरहस्तैरुपलक्षिताभिः पवनसुतपरिघोपालम्भनपरिपूरि-
ताथैः विर्लीपैर्विगन्तरं निरन्तरयन्तीभिः स्नुषाभिः परिवार्यमाणया
गान्धारसुतया शनैः शनैरेतुगम्यमानः संप्रामभुजमजगाह पङ्क्तिशः
परिशीलितदीर्घनिद्रेषु पाकशासनमुक्तैरिजातप्रसवपरिमलितकच-
वन्धेषु प्रवीरेषु तनयेषु निपत्य परितो विरुण्ठन्कुरुभूपतिश्चिरम-
रोदीत् ॥

अद्यापि न निर्गता इत्युक्तप्रकारेण रोपेण प्राणान् बहिस्तसारयितुं निर्गमयितुमि-
वेत्युत्प्रेक्षा । हृदि वक्षसि पुन पुन विरचितानि कराम्बा आस्फालनानि कठिन-
ताडनानि यामिस्तामि इय कपोलमकरिका मम जन्मभुव नेत्रस्य सौन्दर्येण
प्रतिभट्यस्य सहस्य भाव प्रातिभट्य आचरति इत्युक्तप्रकारया असहिष्णुतया
असूययेवेत्युत्प्रेक्षा । सविध समीप प्रत्यागस्य कपोले मकरिका कस्तूर्यादिरचित-
मीनावृतिरेखा उन्मूलयन्तं क्षालयन्तं चाप्पप्रवाहं नयनै उत्सृजन्तीमि वपि
न्तीमि । 'तद्भेदा शिशुमारोदशङ्कवो मकरादयः' इत्यमरकोशे तेषां मत्स्यानां
भेदा । अघान्तरजातस्य इत्यर्थः । अतएव टीकासर्वस्वे 'प्रद्युम्नो मीनकेतनः'
इत्यत्र मत्स्यजातित्वाग्मीन एव मकर इत्युक्तमिति ध्येयम् । अस्मान् चिकुरह-
स्तात् कुसुमैः मालतीमल्लिकादिभिः अनवरत स्रग्दा आमोदेन परिमलेन सतो-
पेण च भरितान् पूर्णान् विदधानां कुर्वाणा सुयोधनादयः क कुत्र पतिता
इत्युक्तप्रकारेण । प्रेम्णेति शेषः । गवेपयितुं अन्वेपयितुं इवेत्युत्प्रेक्षा । भुवि दूर-
विकीर्णैः हस्तैश्चिकुरहस्तैः केशपाशैः उपलक्षिताभिः सगताभिः पवनसुतपरि-
घस्य भीमगदाया उपालम्भने निन्दाया विषये परिपूरितं अर्थं हा कगेरे,
किमकाण्डेऽस्माकमियती विपत्तिर्भवत्या प्रत्यानीतेत्यादिरूपं अमिषेयं यैस्तैः
विरापैः परिदेवनश्च द्दिशां दशानां अन्तर मध्यभागं निरन्तरयन्तीमि सा-
न्दीकुर्वतीमि स्नुषाभिः पुत्रपत्नीभिः परिवार्यमाणया गान्धारसुतया गान्धार्या

१ 'आगम्य' इति पाठ २ 'आचरति' इति पाठ ३ 'चिकुरहस्तान्' इति
नास्ति कचित् ४ 'तूर्णमवतीर्णैः' इति पाठ ५ 'पूरिताथैः' इति पाठ ६ 'परि-
देवनरवैः' इति पाठ ७ 'अनिगम्यमानः' इति पाठ ८ 'निपत्तिषु परि' इति
पाठ ९ 'परिमुक्त' इति पाठ १० 'कुसुम' इति पाठ ११ 'अपि विरुण्ठन्त
कुरुभूप' इति पाठ

रुष्टं पितृव्यममुमागतमाजिभूमौ

द्रष्टुं भयाकुलधियाथ युधिष्ठिरेण ।

अभ्यर्थितौ हरिपराशरनन्दनौ द्रा-

गाजग्मतुस्तमपनीतरुपं विधातुम् ॥ २२ ॥

तं व्यासकृष्णार्वाभितप्यमानं शोकेन शान्तं सुतरां व्यधत्ताम् ।

नभोनभस्याविष दाववृक्षं दन्दद्व्यमानं दवपावकेन ॥ २३ ॥

अथ सहजैः सह महाहव्यभुवमासाद्य 'स्वामिन्, अनेकविधापरा-
धकरणेन तव शापपात्रं जनोऽयमागतः' इति धरणयोः प्रणमन्तै-

शनैः शनैः पुत्रशोकभरान्मन्दं मन्दं अनुगम्यमानश्च सन् । संप्रामभुवं युद्धभुवं
अवगाह्य प्रविश्य । पङ्क्तिशः परिशीलिता अभ्यस्ता दीर्घनिद्रा मरणं यैस्तेषु ।
पाकसासनेन इन्द्रेण मुक्तैः सौर्वाधन्दनेन कृष्टैः पारिजातप्रसवैः परिमलिताः संजा-
तपरिमलाः कचबन्धाः धम्मिन्नाः येषां तेषु प्रवीरेषु शूरोत्तमेषु तनयेषु दुर्धो-
धनादिषु निपत्य परितो विलुण्ठन् विवर्तयन् सन् । चिरं अरोषीत् रोदिति स्म ।
रुदेः कर्तारि लुष्ट ॥

रुष्टमिति । अथ आजिभूमौ युद्धरत्ने आगतं किं च रुष्टं पुत्रहन्नादात्मनि
क्रुद्धं अतएव पितृव्य पितृभ्रातरं असुं धृतराष्ट्रं द्रष्टुं भयेन आकुला धीः यस्य
तेन युधिष्ठिरेण अभ्यर्थितौ तत्कोपशमनाय प्रार्थितौ हरिः श्रीकृष्णः पराशर-
नन्दनः व्यासश्च द्वौ । तं धृतराष्ट्रं अपनीता निरस्ता रुद्ध क्रोधः यस्य तयोर्लं-
विधातुं कर्तुं द्राक् सत्वरं आजग्मतुः आगतवन्तौ ॥ २२ ॥

तमिति । व्यासश्च कृष्णश्च द्वौ । शोकेन पुत्रदुःखेन अभितप्यमानं तं धृतरा-
ष्ट्रम् । नभोनभासौ धावणमाद्रपदमासौ दवपावकेन वनानलेन दन्दद्व्यमानं भस्मत्तं
वृष्यमाणम् । दवन्तादहतेः कर्मणि लटः शानम् । दाववृक्षं वनतरुमिव । सुतरां
शान्तं गतक्रोधं निर्वापितयमानत्वं च व्यधत्तां चक्रतुः । विप्रांश्च पातेः कर्तारि लुष्ट ।
'नमः आवणिकश्च सः', 'स्युर्नभस्यभौष्टपदभाद्रभाद्रपदाः घमाः', 'दवदावौ
वनारण्यगदी' इति क्रमेण सर्वत्रागमः । उपमालंसारः । उपजातिः ॥ २३ ॥

अथेति । अथ क्रोधशमनानन्तरं युधिष्ठिरः सहजैः गीमारिनिधनुर्भिः सह
महतः श्लोकोत्तरस्य आहवभुवं युद्धदेवं आवाप्य प्राप्य । हे रराप्तिन् महत्प्रभो,
अनेकविधानां आश्रयानां करणेन हेतुना तव शापपात्रं अयं पुरोवर्ती जनः धर्म-
राजः आगतः सपुण्यप्रकारम् । उपर्येति शेषः । धरणयोः प्रणमन्तं नगरपुर्वन्तं
आगमानं प्रथमतः आदौ मृदुलं लघुरासं यथातथा आतिथित्वन्तं पथात् शान-
न्तरं भावकेन आतिथ्येन भीमं पुत्रहन्तारं अस्मीकरोमि इति धृतराष्ट्राशय-

१. 'अथ' इति पाठः. २. 'सुप्रामभुवं युद्धभुवं' इति पाठः. ३. 'अथ जनः'
इति पाठः. ४. 'दवन्ताद' इति पाठः. ५. 'धर्मात्मनः' इति पाठः.

गात्मानं प्रथमतो मृदुलमालिङ्गितवन्तं पश्चाद्वाग्नेन मुकुन्देन पुरः-
स्थापितेन लोहमीमसेनेन सह निजवैरमपि चूर्णीकृतवन्तं प्रज्ञादृशं पु-
रस्कृत्य स्मृतबहुलकरणीयजातो युधिष्ठिरः पुरा भगीरथ इव प्रेतभूयं-
गताय सर्वस्मै ज्ञातिजनाय निर्मलैर्निलिम्पनिम्नगासलिलैर्निर्गपाञ्च-
लिनिर्वापणं विधिवदेव निर्वर्तयामास ॥

शुभाग्निवीचीरिव तोरणानलीस्त्रतो बहन्ती सतवाद्यनिस्वनाम् ।
हरिं पुरोधाय समं सहोदरैरविश्वदात्मीयपुरीं युधिष्ठिरः ॥ २४ ॥
बलमसूत्रैर्दुपदात्मजाया वितानिते धाम्नि स तत्र चेष्टैः ।
स्थित्वा पितृव्यस्य दिनं तदेकं परेऽहि पार्थः प्रययौ स्वगेहम् ॥ २५ ॥

विदा मुकुन्देन धीदृग्नेन पुर आलिङ्गनदेशे स्थापितेन लोहमयेन मीमसेनेन
सह । निज वैर पुनश्च प्रजन्य विरोधमपि चूर्णीकृतवन्तम् । द्वयमपि नाशितवन्त-
मित्यर्थः । प्रज्ञादृशं अन्ध धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य समान्य । स्मृतं चिन्तितं बहुलानां
अनेकेषां करणीयानां अग्रे वर्तव्यकर्मणा ज्ञातं मुकुन्देन तथोक्तं सन्नतएव
प्रेतभूय गताय । स्मृतायेत्यर्थः । सर्वस्मै ज्ञातिजनाय वन्धुलोकाय । पुरा कृतयुगे
भगीरथ इव । निर्मलं निलिम्पनिम्नगाया गङ्गाया सलिलं जलैः कृता निवा
पाञ्चलय अञ्जलिपरिमिततर्पणोदकानि येन तथोक्तं सन् । निर्वापणं सन्धयनं
विधिवत् यथाशास्त्रमेव निर्वर्तयामास कृत्वा ॥

शुमेति । ततः युधिष्ठिरः । शुभानि कल्याणाः येव अग्निं समुद्रं तस्य
वीचीं तरणाणीव स्थिता तोरणानां पङ्क्तवपुष्पमणिवस्त्रादिप्रोतगृहद्वारस्तम्भादिघ-
टितचन्द्रविशेषाणां आवली पङ्क्ती बहन्तीम् । तता विस्तृता वायानां मेरीमू-
दग्रादीनां निस्वना गङ्गा ता आत्मन इमा आत्मीया पुरीं हास्तिनपुरं हरिं
पुरोपाय अग्रे कृत्वा सहोदरैः यीमादिभिः समं अविशत् प्रविष्टवान् । विशावे
वतारि ऋत् । ऋते 'सल इगुपधादनिट् वस' इति वस । वसस्थम् ॥ २४ ॥

बलमेति । तत्र पुरे स पार्थ युधिष्ठिर दुपदात्मजाया द्रौपद्या बलमसूत्रैः
काशीपुत्रे चैरे दुःशासनाकृत्यै बध्नेथ । वितानिते सजातोनेचे । इति दुर्योध-
नदौरात्म्योक्तिः । पितृव्यस्य धृतराष्ट्रस्य धाम्नि गृहे तत्प्रवेशोपलक्षित एकं दिनं
स्थित्वा परेऽहि दिने स्व आत्मीयं गेहं गृहं प्रययौ प्रविष्टवान् । शत्रुजयल-
ब्धस्य राज्ञामभ्यर्द्धितत्वात्परेहीत्युक्तम् । उपजाति ॥ २५ ॥

ततः ।

राज्याभिषेकसलिलादिव संगतं द्रा-
गावर्तमुद्वहति मूर्धनि धर्मसूनोः ।

कृष्णादयः शुभगुणे कृतिनो मुहूर्ते

हैम व्यधुर्मुकुटमुज्ज्वलरत्नजालम् ॥ २६ ॥

द्विजप्रणामेषु नृपस्य लम्बा भूरेणुराजिर्भुजसीम्रि रेजे ।

एकाधिकद्वादशहायनेषु क्षितिः कृशाङ्गी विरहादिवास ॥ २७ ॥

तदानीमेव पराशरसुतविदुरसंजयैः सह संभाषमाणं रमारम-
णमप्रतो निधाय सविनयं युयुत्सुना दीयमानहस्तावलम्ब्यो भूभार-
लघुकरणेन प्रीयमाणैर्विचारणैः प्रेषितमिव महान्तं कचिदौपया-
ह्यमधिरूढः शशिमण्डलेन शैर्बरीप्रथमयाम इव धवलातपत्रेण परि-
ष्क्रियमाणोपरिभागो लालनचशेन पार्श्वयोरौगल्य प्रमोदतरलपक्षु-

तत इत्युत्तरेणान्वयः ।

राज्येति । ततः कृतिनः कर्तव्यनिपुणा कृष्णादयः द्राक्ष सत्वरम् । राज्ये
अभिषेकस्य पञ्चभिषेकस्य सवन्धनः सलिलात् संगतमिव स्थितः आवर्तं चक्रवर्ति-
लक्षणं सव्यगतिचक्राकृतिकेशसम्भ्रानविशेषजलप्रमिं च । उद्वहति विभ्रति धर्म-
सूनो मुषिष्ठिरस्य मूर्धनि क्षिरसि । उज्ज्वल रत्नानां पद्मरागादीनां जालं समूह-
मस्त्रिस्तथोक्तम् । हैमो विनारं हैम मुकुटं किरीटम् । शुभा गुणा चन्द्रताराच-
लादयः सस्त्रिस्तथोक्ते मुहूर्ते लभे व्यधुः निहितवत् । वसन्ततिक्ता ॥ २६ ॥

द्विजेति । द्विजैश्च व्यासादिभ्यः प्रणामेषु । साष्टाङ्गनमस्कारकालेऽप्येत्यर्थः ।
नृपस्य मुषिष्ठिरस्य भुजयोः सीम्रि देशे । लम्बा भूरेणुराजि एव हायन अधिक-
येषां तेषु द्वादशेषु हायनेषु । प्रमोदसत्वरसरेऽप्येत्यर्थः । अस्य नृपस्य विरहात्
वियोगादेतो कृशाङ्गी क्षितिः भूमिरिवेत्युत्प्रेक्षा । रेजे रराज । उरजाति ॥ २७ ॥

तदानीमिति । तदानीं किरीटधारणद्विजप्रणामसमाप्त्यन्तरमेव । पराशरसु-
तेन व्यासेन विदुरेण संजयेन च त्रिभिः सह संभाष्यमाणं योगक्षेमाथं मन्त्र-
ममाणं रमारमणं धीकृष्णं अप्रतो निधाय पुरस्तस्य । युयुत्सुना धार्मराष्ट्रेण
पौर्यापुत्रेण सविनयं यथा तथा दीयमानं हस्तावलम्ब्य यस्य तथोक्तं सारं ।
भूभारस्य आत्मायस्य लघुकरणेन मोचनेन हेतुना प्रीयमाणे मुष्यक्षि दिधु-
वारणे ऐरावतादिभिः प्रेषितं उपायनीकृतमिव क्षितमित्युरप्रेक्षा । महान्तं
कचिन् सागुपमं औपयाह्यं सप्तवात्यं मदमजं अधिरूढं सारं । 'राजवाग्रस्तो-
पयाह्य' इति गजविशेषोदयार्थेऽप्यमरः । शशिमण्डले च चन्द्रविभ्येन शयैर्वाः

१. 'चपु' इति पाठः . २. 'विषाव' इति पाठः . ३. 'वीमत्सुना' इति पाठः .

४. 'रराजोपवाह' इति पाठः . ५. 'कचिदिपमै' इति पाठः . ६. 'सस्तारागर्वा' इति पाठः . ७. 'जागम्य' इति पाठः .

टाभ्यां मरालदंपतीभ्यां चतुर्मुख इव चामराभ्यामुपवीज्यमानो हर्म्य-
शिसरावलम्बिनीनां पुरनितम्बिनीनां कपोलकैङ्करस्सलनदूरविप्र-
कीर्णैरानन्दवाष्पविन्दुमुकुलैरिव लाजाशालिभिरवकीर्यमाणः पुरः-
सरविविधयौघगुरुजनशिष्यायमाणगवाक्षपरम्परं तां नगरीं प्रद-
क्षिणीकृत्य द्वारसुखमवतीर्णो निजमणितिलकप्रतिविम्बानिव दीपा-
ङ्कुरान्कनरुपाग्रमध्ये बहन्तीभिर्गोरसीमन्तिनीभिर्विरचितं तारात्रिक-
मङ्गलः पाण्डुसूनुर्निविडवितानमास्यधूपपरिमलसुरभिळे मण्डपे
कुरकुलकमागतं सर्वतोभद्रं नाम सिंहासनमध्यधात्सीत् ॥

रान्धा. प्रथमो याम इव । धनलेन आतपत्रेण छत्रेण परिरिक्तयमाणः उपरिभागः
मूर्धोर्ध्वदेशः आकाशप्रदेशश्च यस्य तथोक्तः सन् । अलनवशेन पोषणवासस्य-
वशेन आगत्य समीपं प्राप्य पार्श्वयोरुभयोः प्रमोदेन तरले चलती पक्षपुटे
चाभ्या ताभ्यां मरालदंपतीभ्यां हंसजायापतीभ्यां उपवीज्यमानः । चतुर्मुखः
प्रज्ञेव चामराभ्यां उपवीज्यमानः सन् । हर्म्याणां धनिकगृहाणां शिखरेषु
अवलम्बिनीनां आरूढानां पुरे नितम्बिनीनां अङ्गनानां संनन्धिभिः कपोलैः
फलकै इव तयोः स्सलनेन दूरं निप्रकीर्णैः पिक्षितैः आनन्दवाष्पविन्दवो मुकुला-
नीन तैरिव स्थितैः लाजाञ्जलिभिः अवकीर्यमाणः सन् । पुर.सरानां पुरोगाणां
निविधानां तनूपिरचननद्वरुपाणां वाद्यानां वीणावेपुच्छद्वारादीनामेव गुरुजनानां
शिष्यवदाचरन्ती तदुत्तमशब्दपुनरुच्चारयित्री शिष्यायमाणा गवाक्षाणां परम्परां
यस्यां तपोत्वाम् । प्रतिध्वनद्वाशामिति यावन् । तां नगरीं पुरीं पूर्वोक्तां प्रदक्षि-
णीकृत्य । द्वारसुखम् । राजगृहद्वारभाग इत्यर्थः । अवतीर्णः औपवात्यादवरुटः सन्
निजानां मणिमयानां च तिलकानां च प्रतिविम्बानिव स्थितान् दीपाङ्कुरान्
कनकरुपाणां मध्ये बहन्तीभिः वारसीमन्तिनीभिः वेद्याभिः विरचितं आरात्रि-
कमङ्गलं नीराजनशुभकरं यस्य तथोक्तः सन् । पाण्डसूनुः निविडानां सान्द्राणां
नितानेषु टलेत्त्रेषु आन्ध्रानां भूषणेषु पृथुसंस्कारयूथानां च परिभ्रैः पुरभिळे
सुगन्धिनि मण्डपे आस्थाने कुरणां राज्ञां कुले जमान् पित्रनन्तरं पुत्र इति
रूपान् आगतं प्राप्तं सर्वतोभद्रं नाम सिंहासनं अध्यवन्सीत् आरूढवान् । उत्तरे-
क्षितोपमासंछटिः ॥

१. 'पुर' इति नास्ति क्वचित्. २. 'पञ्च' इति नास्ति क्वचित्. ३. 'मङ्गलवाच' इति पाठः. ४. 'पुरीच' इति पाठः. ५. 'विम्बानीव दीपाङ्कुराणि' इति पाठः. ६. 'आदिष्व' इति पाठः. ७. 'सुरभिजे' इति पाठः. ८. 'कनकादागत्रं' इति पाठः.

सौधं कदाचिदधिहृद्य समं सुहृद्भि-

भूपश्चिराद्विरहितस्य पुरस्य तस्य ।

वापीषु वीथिषु वनीषु चतुष्पथेषु

नृत्यालयेषु च निमज्जयति स्म दृष्टिम् ॥ २८ ॥

तदानीं खलु ।

क्षोणीं कोशगृहाणि गोघनततिं घोटान्स्थान्कुञ्जरा-

नन्यां संपदमप्यदात्पणमिपादस्माकमीशाय यः ।

तादृशः शकुनेः करो विजयतामित्यालपन्तीः शुक्ली-

रुद्याने सं निशम्य धर्मतनयो मन्दं जहासानुजैः ॥ २९ ॥

कुन्त्या पाण्डोस्तनूजः सुतशतविरहादन्तरत्यन्तमार्तं

भक्त्या साकं पितृव्यं प्रतिदिनमनुजैरग्रतः स्थापयित्वा ।

कृत्वाधस्तात्कुशाग्रं विजितमिव धिया प्राञ्जलिः सर्वधर्मा-

न्मीमाद्वर्णाश्रमाणामविकलमशृणोत्स्वास्पदं गन्तुमिच्छोः ॥ ३० ॥

सौधमिति । कदाचित् भूपः युधिष्ठिरः सौधं राजगृहचन्द्रशालां सुहृद्भिः समं अधिहृद्य चिरात् विरहितस्य आत्मना विमुक्तस्य तस्य पुरस्य हस्तितस्य संबन्धिनीषु वापीषु वीथिकासु वीथिषु वनीषु उद्यानेषु चतुष्पथेषु शृङ्गाडकेषु नृत्यालयेषु नाट्यशालासु च दृष्टिं निमज्जयति स्म प्रसारितवान् । यस्तन्तद्विरहः ॥ २८ ॥

तदानीं खलु घीक्षणसमय एवेत्युत्तरेणान्वयः ॥

क्षोणीमिति । यः शकुनिकरः घृतशोण्डः अस्माकं ईशाय कुयोधनाय पणस्य घृतगलहस्य मिपात् क्षोणीं चतुःसमुद्रवलयिताम् । धर्मराजस्येति शेषः । कोशगृहाणि धनगृहाणि भवामेव धनानां ततिं समूहं घोटान् अश्वान् रथान् पुञ्जरान् गजान् अन्यां लक्षातिरिक्तां संपदं रत्नाम्बरादिकामपि अदात् दत्तवान् । तादृशः उच्चग्रभावः तादृशः शकुनेः करोः विजयतां सर्वोत्कर्षेण धर्ततां द्रत्युत्तमप्रकारं उद्याने आलपन्तीः शुक्लीः क्षीराज्ञानाः निशम्य शुक्ला । अथ धर्मतनयः अनुजैः रामं मन्दं जहास हसितवान् । घृतेनाप्यस्याहो धन्यमन्यता धिगेनं कुलाधममिति दासप्रकारः । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ २९ ॥

कुन्त्येति । पाण्डोस्तनूजः धर्मराजः दिने दिने प्रतिदिनं कुन्त्या अनुजैः नामादिभिः साकं भक्त्या मुक्तानां घृतेन विरहाद्वेतोः अन्तः मनसि अत्यन्तं आर्तं रिक्तं पितृव्यं घृतग्राहं अग्रतः स्थापयित्वा सर्वेषु धार्येषु पुरस्कृत्य ।

आ लङ्कायास्तदनु सहजैरा हिमाद्रैर्जितश्रीः

शौरेर्दोष्णा घटितनिजदोर्धर्मभूर्वेदिपार्ध ।

साहस्रीणां शतमखट्टशार्भादधानोऽभ्यसूया-

भन्यादृक्षं नियमपरधीराजहाराश्वमेधम् ॥ ३१ ॥

राज्ञां मौलिपरम्परां चरणयोः पाणौ प्रदानश्रियं

बुद्धौ राजनयोदयं हृदि कृपां सत्यं च जिह्वाश्ले ।

धिया सूक्ष्मबुद्ध्या विजितमिव स्थितमित्युल्लेखः । कुशार्थं कुशास्तरणं अधस्तात् कृत्वा तत्रोपविश्य अधःकृत्य चेलर्धः । प्रबद्धः अञ्जलिः येन तथोक्तः सन् । स्वस्य वसूनामन्यतमस्य आस्पदं स्थानं गन्तुमिच्छोः भीष्मात् वर्णानां द्राक्षणादीनां आधमाणां ब्रह्मचर्यादीनां च संबन्धिनः सर्वान् धर्मान् आचारिकान् । अविकलं समग्रं यथातथा अभ्युपेतुं श्रुतवान् । अत्र अभ्युपेत्येति सम्भरादृते 'स्रग्भैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्भरा कीर्तितेयम्' इति लक्षणके ध्रु इति संयुक्तपरमकारस्य गुरुतया नगणस्य भक्तो नाशङ्कनीयः । ध्रुकारस्योच्चारणविशेषेण लघुलाक्षणेः । तदुक्तं छन्दःप्रकाशे—'यदा तीव्रप्रयत्नेन संयोगादेरगौरवम् । न छन्दोभङ्ग इत्याहुस्तददोषाय सूरयः ॥' इति । उदाहरन्ति च 'प्रातनाभिहृदमज्जनमासां' इति स्वागतादौ माघादय इति ॥ ३० ॥

आ लङ्काया इति । तदनु सहजैः भीमादिभिः आ लङ्कायाः लङ्काभ्य आ हिमाद्रैः हिमशैलपर्यन्तम् । जिता वशीकृता श्रीः राज्यलक्ष्मीः यस्य तथोक्तः । शौरेः श्रीकृष्णस्य दोष्णा हस्तेन सह घटितः निजः दोः हस्तः यस्य तथोक्तः धर्मभूः युधिष्ठिरः नियमे अश्वमेधवीक्षायां परा आसक्ता धीः मनो यस्य तथोक्तः सन् । अतएव वेदेः यज्ञीयायाः पार्धे दक्षिणे । स्थित इति शेषः । अन्यादृक्षं असंशयम् । अतएव अश्वमेधं नाम कर्तुं साहस्रीणां सहस्रसंख्याकानां शतमखट्ट दृशां इन्द्रनेत्राणां अभ्यसूयां ईर्ष्याविशेषं आदधानः कुर्वाणः सन् । आजहार संपादितवान् । 'परवृद्धिमत्सरि मनो हि भानिनाम्' इति न्यायादिति भावः । अत्र नियमासक्तेर्विशेषणगता अश्वमेधाहरणहेतुत्वात्काव्यलिङ्गमेदः । मन्दाकान्ता ॥ ३१ ॥

राज्ञामिति । असौ धर्मतनूगवः धर्मराजः चरणयोः राज्ञां नानादेरयानां मौलीनां फिरीटानां परम्परां पङ्क्तिं कुर्वन्सन् । इति सर्वेन योज्यम् । पाणौ प्रद्वर्पेण दानस्य श्रियं लक्ष्मीम्, बुद्धौ राजनयस्य राजनीतेः उदयं सार्वदिकस्फुरणम्, हृदि कृपां मनसि भूतदयाम्, जिह्वाश्ले रसनाग्रे । वाचीति यावत् । सत्यम्, बाहौ सागरमेखलां चतुःसमुद्रवल्लितां वसुमतीं, भूमिं, मत्से शिरसि फिरीटं च कुर्वन्सन् । मुदा संतोषेण वात्सल्यातिशयेन वा । प्रजाः चिरं

सौधं कदाचिदधिरुद्धा समं सुहृद्भि-

भूपश्चिराद्विरहितस्य पुरस्य तस्य ।

वापीषु वीथिषु वनीषु चतुष्पथेषु

नृत्यालयेषु च निमज्जयति स्म दृष्टिम् ॥ २८ ॥

तदानीं खलु ।

क्षोणीं कोशगृहाणि गोधनततिं घोटान्स्थान्कुञ्जरा-

नन्यां संपदमप्यदात्पणमिपादस्माकमीशाय यः ।

तादृशः शकुनेः करो विजयतामित्यालपन्तीः शुकी-

रुधाने स निश्चम्य धर्मतनयो मन्दं जहासाबुजैः ॥ २९ ॥

कुन्त्या पाण्डोस्तनूजः सुतशतविरहादन्तरत्यन्तमाति

भक्त्या साकं पितृव्यं प्रतिदिनमनुजैरग्रतः स्थापयित्वा ।

कृत्वाधस्तात्कुशाग्रं विजितमिव धिया प्राञ्जलिः सर्वधर्मा-

न्भीष्माद्वर्णाश्रमाणामविकलमश्रुणोत्स्यासदं गन्तुमिच्छोः ॥ ३० ॥

सौधमिति । कदाचित् भूपः युधिष्ठिरः सौधं राजगृहचन्द्रशालां सुहृद्भिः समं अधिरुद्धा चिरात् विरहितस्य आत्मना विमुक्तस्य तस्य पुरस्य हास्तिनस्य संबन्धिनीषु वापीषु वीथिकासु वीथिषु वनीषु उद्यानेषु चतुष्पथेषु शृङ्गाटकेषु नृत्यालयेषु नाट्यशालासु च दृष्टिं निमज्जयति स्म प्रसारितवान् । वसन्ततिलना ॥ २८ ॥

तदानीं खलु वीक्षणसमय एवेत्युत्तरेणान्वयः ॥

क्षोणीमिति । यः शकुनिकरः द्यूतशौण्डः अस्माकं ईशाय दुर्योधनाय पणस्य द्यूतग्लहस्य मिपात् क्षोणीं चतुःसमुद्रबलयिताम् । धर्मराजस्येति शेषः । कोशगृहाणि धनगेहानि गवामेव धनानां ततिं समूहं घोटान् अश्वान् रुधान् कुञ्जरान् गजान् अन्या उक्तातिरिक्तां संपदं रत्नाम्बरादिकामपि अदात् दत्तवान् । तादृशः उच्चप्रभावः तादृशः शकुनेः करोः विजयतां सर्वोत्कर्षेण वर्ततां इत्युक्तप्रकारं उद्याने आलपन्तीः शुकीः कीराङ्गनाः निश्चम्य शुक्ला । अथ धर्मतनयः अनुजैः रामं मन्दं जहास हसितवान् । द्यूतेनाप्यस्याहो धन्यं मन्यता धिगेनं उलाघममिति हाराप्रकारः । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ २९ ॥

कुन्त्येति । पाण्डोस्तनूजः धर्मराजः दिने दिने प्रतिदिनं कुन्त्या अनुजैः भीमादिभिः साकं भगव्या सुतानां शतेन विरहादेतोः अन्तः मनसि अत्यन्तं भारं क्षिप्तं पितृव्यं पृतराष्ट्रं अग्रतः स्थापयित्वा सर्वेषु कार्येषु पुरस्कृत्य ।

आ लङ्कायास्तदनु सहजैरा हिमाद्रैर्जितश्रीः

शौरेर्दोष्णा घटितनिजदोर्धर्मभूर्वेदिपार्थ ।

साहस्रीणां सतमसदृशामाद्रधानोऽभ्यसूया-

भन्यादृशं नियमपरवीराजहाराश्वमेधम् ॥ ३१ ॥

राक्षा मौलिपरम्परां चरणयोः पाणौ प्रदानत्रियं

बुद्धौ राजनयोदयं हृदि कृपां सत्यं च जिह्वाश्रले ।

धिया सङ्गमबुद्ध्या विजितमिव स्थितमित्युत्प्रेषा । कृताग्र उदात्तराग अधस्तात्
कृता ततोपविश्य अथ हस्य चेलार्थ । प्रगट्ट अञ्जलि. येन तथोप सन् ।
सस्य वसुतामन्यतमस्य आत्पदं स्थान गन्तुमिच्छे मीमात् वर्णाना ब्राह्मणा-
दानां आश्रमाणा ब्रह्मचर्यादीना च सचन्धिनः सर्वान् धर्मान् आचारिणान् ।
अविकल समर्थ ययातथा अशृणोत् श्रुतवान् । अत्र अशृणोदिति सङ्घराश्रिते
'प्रश्रयानां त्रेणेन त्रिसुनियतियुता सत्वर कीर्तिचैयम्' इति लक्षणके श्रु इति
सयुक्तपरमकारस्य गुरुतया नगणस्य भक्तो नाद्यद्वनीय । श्रुकारश्रीचारणत्रिजे-
पेण लघुत्वाकृते । तदुक्तं छन्द प्रकाशे—'यदा तीनप्रयत्नेन सयोगादेर-
गौरवम् । न छन्दोभङ्ग इत्याहुस्तददोषाय सूरय. ॥' इति । उदाहरन्ति च
'प्राप्तनामिहदमज्वनमासा' इति स्थागतादौ माषादय इति ॥ ३० ॥

आ लङ्काया इति । तदनु सहजे मीमादिभिः । आ लङ्काया लङ्कामारभ्य
आ हिमाद्रौ हिमशैलपर्यन्तम् । जिता वशीकृता श्री. राज्यलक्ष्मी. यस्य तथोक्त ।
शौरे श्रीरुणस्य दोष्णा हस्तेन सह घटित निज. दो हस्त यस्य तथोक्तः
धर्मभू बुभुक्षित नियमे अश्वमेधरीक्षाया परा आयच्छा पी मनो यस्य तथोक्तः
सन् । अतएव वेदे वशीयाया पार्थे दक्षिणे । स्थित इति शेष । अन्यादृशं
असदृशम् । अतएव अश्वमेधं नाम ऋतुं साहस्रीणा सहस्रसङ्ख्याकाना सतमसस्य
दृशा इन्द्रनेत्राणां अभ्यसूया ईर्ष्याविशेषं आदृष्टान् कुर्यान्. सन् । आच-
हार संपादितवान् । 'परवृद्धिमत्परि मनो हि मानिनाम्' इति न्यायमिति भाव ।
अत्र नियमासत्वेर्विशेषणगत्या अश्वमेधाहरणहेतुत्वात्काञ्चलिभेद । मन्दा-
क्रान्ता ॥ ३१ ॥

राक्षामिति । असौ धर्मतन्त्रभव धर्मराज चरणयो राज्ञां नानादेइयानां
मौलीना किरीटाना परम्परा पङ्क्तिं कुर्वन्सन् । इति सर्वत्र योज्यम् । पाणौ
प्रक्षेपेण दानस्य ध्रिय लक्ष्मीम्, बुद्धौ राजनयस्य राजनीते उदय सार्वदिह-
स्फुरणम्, हृदि दृष्टा मनसि भूतदयाम्, जिह्वाश्रले रसनाग्रे । वाचीति यावत् ।
सत्यम्, बाहौ सागरमेखलां चतु समुद्रवलमिता वसुमतीं, भूमिं, मले शिरशि
किरीटं च कुर्वन्सन् । मुदा सतोपेण वात्सल्यातिशयेन वा । प्रजा. चिर

दिगन्तरलुठत्कीर्तिरन्तकविकुञ्जरः ।

प्राणैस्तुल्यं सरस्वत्याः प्राणैपीषम्पुभारतम् ॥ १ ॥

उन्मीलदम्बुजकदम्बकसौरमीणा-

मुञ्जलदीशमुकुट्रीतटिनीसखीनाम् ।

आचान्तवैरियशसाममृतोर्मिलानां

वाचामनन्तमुकवेर्वसुधैव मूल्यम् ॥ २ ॥

इति चम्पूभारतकाव्यं समाप्तम् ॥

दिगन्तरेति । दिशां दशानां अन्तरे लुठन्ती लघन्ती कीर्तिः साहित्यकवि-
नियत्यविसृत्तरप्रख्यातिर्यस्य तपोक्तः । अनन्तो नाम कविकुञ्जरः कविश्रेष्ठः ।
सुहृत्तरपदे व्याघ्रपुंगवपंभकुञ्जराः । सिंहशार्ङ्गलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः ॥
समरः । सरस्वत्याः वाग्देव्याः प्राणैस्तुल्यं निजवैभवमुभयभानुकरत्नेन प्राणे-
योऽपि श्रियतमं चम्पुमयं गद्यपद्यात्मकं भारतं भरतवंश्यमहाराजचारित्रप्रख्या-
कप्रबन्धं प्राणैपीत् रचितवान् । प्रपूर्वाजयते कर्तारि लुङ् ॥ १ ॥

उन्मीलदिति । उन्मीलन् अम्बुजकदम्बकस्य पद्मवृन्दस्येव सौरभ्यं वाच ।
शसाम् । सद्बदसानन्दस्त्राणामिति यावत् । उन्मूलतः उच्चैस्ताण्डवं कुर्वन् ईशस्य
शंभोः मुकुट्यां किरीटे तटिन्द्याः गङ्गायाः सखीनाम् । जट्टालतोद्वेलनानैर्मल्पादिना
वृद्धीनामित्यर्थः । आचान्तानि चुलितानि वैरिणां पण्डितं मन्याना यश्चाति
व्रतुल्यसामाजिनश्चमाजनन्यप्रयातयः यानिस्त्रासा अमृतस्येव कर्मयः प्रवृ-
द्धयः आगु सन्तीति अमृतोर्मिलानां अनन्तस्य नाम मुकुटे । कविराजस्य वाचां
चम्पूभारतमयीना मूल्यं मयणाहं द्रव्यम् । तुलारोपणाहमिति यावत् । वसुनि धनानि
असंहयेयानि गर्भे दधातीति वसुधा सादृशी भूरेव भवति । नान्येत्यर्थः । अत्र
उन्मीलदित्यादिविशेषणद्वये वृत्त्यनुप्रासोपमयोः एकवाचकानुपप्रेषसंकरौ आपा-
न्तेत्यारिविशेषणे पाननिर्गमयोरभेदातिशयोक्त्या वैरियशसां क्षीरत्वेन वाचां
हंसात्वेन हृषणप्रतीक्षा अलंकारेणालंकारध्वनिः । अमृतेति विशेषणे उपमालंकार
इत्येषां तिलतण्डुलन्यायेन स्फुटानगम्यभेदकत्वात्संयुज्जलंकारः ॥ २ ॥

इति श्रीसदाशिवपदारीभिन्दवन्दनसन्दीपितानन्दसान्द्रस्य कुविकुलचन्द्रस्य

रामश्रीन्द्रस्य वृत्तौ चम्पूभारतव्याख्याने लास्याख्याने

द्वादशस्तवकविवरणं समाप्तम् ।